К 153

ИЗДАНИЯ НА НАРОДНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ
№ 27

НАР БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН
ДЕПОЗИТНИ
19 34 г. № 2439

МАДАРА

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

КНИГА I

MADARA

FOUILLES ET RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES

TOME PREMIER

ÉDITIONS DU MUSÉE NATIONAL BULGARE № 27

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1934

9

П-1889
Кр 96 М14

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

Предговоръ 1
Р. Поповъ, Бележки върху геологията на Мадара 7
Р. Поповъ, Археологическа стратиграфия 13
Р. Поповъ, Материали за предисторията на Мадара 15
Ив. Велковъ, Разкопки въ Мадара 77
В. Миковъ, Гробни находки 147
Г. И. Кацаровъ, Релиефи и статуйки 159
Д. Дечевъ, Антични надписи 163
Р. Поповъ Изкуствени вдлъбнатини по скалнитѣ блокове 169
Арх. Д-ръ А. Рашеновъ, Мадарскиятъ строежъ 179
Р. Поповъ, Сондажи и разкопки въ Голѣмата пещера презъ 1932 год. 187
Р. Поповъ, Допълнителни проучвания върху басеина въ Мадара 202
Кр. Миятевъ, Художествена керамика 217
Р. Поповъ, Животински кости отъ историческо време 221
Р. Поповъ, Могила № 1 240
Проф. Б. Филовъ, Мадарскиятъ конникъ 255
Геза Фехеръ, Писмени паметници на прабългаритѣ въ Мадара 269
Г. И. Кацаровъ и **Д. Дечевъ,** Ревизия на надписа на Мадарския конникъ 419
В. Миковъ, Последни могилни находки 429
Р. Поповъ, Останки отъ конь въ могилитѣ № I и № III край шосето Шуменъ—Каспичанъ . 439
Н. А. Мушмовъ, Монети 446
Поправка 447

ПРЕДГОВОРЪ

Седемнадесеть километра източно отъ Шуменъ се издига Провадийското плоскогорие, което отъ къмъ западъ се очертава отъ високи отвесни скали, въ подножието на които се намира село Мадара.

При подножието на тия скали лежатъ други две близки села: Калугерица, северно отъ Мадара, и Кюлевча, източно отъ това село. Отдавна е известно, че въ землищата на тия села се съхраняватъ важни старини, на които не било обръщано достатъчно внимание. Особено интересни паметници изобилствуватъ въ землището на с. Мадара, между които първо мѣсто заематъ единъ скаленъ релиефъ, известенъ въ науката подъ името „Мадарски конникъ“ и единъ огроменъ надписъ, издълбанъ на скалата около релиефа на конника.

Мадарскиятъ скаленъ релиефъ биде откритъ за науката презъ 1872 г. отъ бележития изследвачъ на нашитѣ земи Феликсъ Каницъ (F. Kanitz, Donau-Bulgarien I. Aufl. 1879, Bd. III, стр. 112 сл.), който видѣлъ въ надписа нѣколко латински букви, а самата композиция схваналъ като реална сцена, изобразяваща нѣкой римски императоръ или велможа на ловъ. Отъ Каницъ произхожда и първата рисунка на паметника, която, обаче, не може да претендира за точность.

Седемь години следъ появата на Каницовата книга излѣзе въ Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen, X (1886), стр. 196 една бележка на К. Иречекъ за Мадарския релиефъ, но и съ нея въпросътъ за произхода на тоя паметникъ не отиде много далечъ. Иречекъ забелязалъ, че надписътъ е гръцки, но, въпрѣки това, той обявява релиефа за „Тракийски конникъ“ въ естествена голѣмина и добро изпълнение.

Презъ 1896 год. въ XIX томъ на Arch.-Epigraph. Mitteilungen, стр. 248 се появи нова рисунка на Мадарския конникъ, направена отъ К. Шкорпилъ вече отъ нарочно построено скеле. Все пакъ и тази рисунка е още неточна, и бележката, която я придружава, повтаря само мнението на Иречека съ пояснение, че тракийскиятъ конникъ е представенъ на ловъ и че надписътъ е издълбанъ по-късно отъ релиефа. Това мнение К. Шкорпилъ поддържа и по-късно въ X т. на Известия Руск. Арх. Инст. въ К-полѣ, стр. 400 сл., но преди това той за пръвъ пжть между всички други обяви релиефа за български паметникъ (Паметницитѣ на Одесусъ — Варна. Отчетъ на Варн. мжжка гимназия 1897/98, срв. сжщо Изв. Варн. Археол. Др-во, VII, 74—75).

За Мадарския конникъ се заинтересува и Виенската академия на наукитѣ, която изпрати въ 1897 г. специална експедиция начело съ Ойгенъ Борманъ. Последниятъ даде идеята на В. Добруски, тогава директоръ на Народния музей въ София, да се направи гипсова отливка на релиефа и надписа.

Тѣзи изучвания направиха нашия паметникъ популяренъ и достѫпенъ за науката. Съ неговото изучване се заловиха и специалисти—историци на изкуството, на чело на които застана виенскиятъ проф. Иосифъ Стриговски. Още въ 1910 г. (Amida, стр. 376) той изтъкна връзката между сасанидскитѣ скални релиефи и Мадарския конникъ, който, споредъ него, билъ дѣло на сасанидски майстори, които сѫ придружавали българитѣ. Въ сѫщия духъ се изказа презъ 1917 г. и унгарецътъ Геза Шупка (Turan, 1917, 325 сл.), а презъ 1919 год. и проф. Б. Филовъ (Altbulgarische Kunst, 4 сл.). Въпрѣки критиката на Г. Баласчевъ (Бѣлѣжки върху изкуството на бълг. земи, 1920, 8 сл.) това мнение започна все повече и повече да се закрепява (А. Протичъ, Изображението на българина въ IX в., сп. Проломъ, 1923, 347 сл.) и въ навечерието на разкопкитѣ останаха малцина да се съмняватъ, че скалниятъ релиефъ при Мадара не е български паметникъ.

Значението, което доби този релиефъ отъ бѣглитѣ проучвания, наложи и едно много по-сериозно отнасяне къмъ него. За да се провѣри неговия български произходъ отъ една страна, а отъ друга — за да се хвърли върху неговата история по-обилна свѣтлина, трѣбваше да се предприеме системно проучване въ две посоки: 1) четене и обяснение на надписа заедно съ изследване на релиефа и 2) издирване чрезъ разкопки на паметницитѣ подъ земята въ по-близко и по-далечно съседство съ конника.

Инициативата за тия изследвания вземаха Българскиятъ археолог. институтъ и Народниятъ арх. музей. Считамъ за не излишно да дамъ извадки отъ протоколнитѣ решения на тия два института, които иматъ значение за историята на проучванията въ Мадара.

I. Решение на Българския археологически институтъ

На заседанието си отъ 12 априлъ 1924 год. (протоколъ № 84), следъ като биде изслушанъ реферата на проф. Геза Фехеръ върху надписа около Мадарския конникъ, Българскиятъ археологически институтъ взема следнитѣ решения:

1. Бидейки изтъкнато, че единствената причина да не се чете надписътъ около конника е обстоятелството, че той е издълбанъ въ шупливъ едрозърнестъ пѣсъчникъ, който се поддава лесно на ерозията, вследствие на това много букви и цѣли думи сѫ изличени, а по сѫщитѣ причини и самиятъ релиефъ е изгубилъ много отъ първоначалната си яснота, реши се: управителниятъ съветъ да обмисли въпроса, какво може да се направи за запазването на тоя важенъ паметникъ отъ по-нататъшно разрушение.

2. Понеже отъ нѣкои наши учени се приема за вѣроятно, че гробътъ на Омортага може да бѫде въ Мумджиларската могила, споредъ други това се оспорва, реши се: въпросната могила да бѫде разкопана. Да се направятъ разкопки въ околностьта на Мадара, дето възможно е да се откриятъ паметници, стоещи въ връзка съ конника. За тази цель събранието натовари управителния съветъ на Българския археологически институтъ, съвмѣстно съ дирекцията на Народния музей, да обмисли, нареди и извърши тия разкопки.

II. Решения на Народния археологически музей

(Извлечения отъ протоколитѣ)

Протоколъ № 248, отъ 28. V. 1924 г.

Да се направи ново проучване на Мадарския скаленъ релиефъ, като се построи скеле до него и се направятъ разкопки въ подножието му и въ могилата надъ него. Разкопкитѣ да се рѫководятъ отъ Р. Поповъ, Г. И. Кацаровъ, К. Шкорпилъ и Ив. Велковъ.

Протоколъ № 249, отъ 6. VI. 1924 г.

За рѫководство на предстоящитѣ разкопки въ Мадара, музейния комитетъ реши да се натоварятъ уредницитѣ отъ Народния музей Р. Поповъ, Ив. Велковъ, К. Шкорпилъ отъ Варна и Ив. Молловъ, учитель отъ Дев. гимн. — Шуменъ.

Протоколъ № 251, отъ 17. VII. 1924 г.

За общъ рѫководитель на разкопкитѣ при Мадара, музейния комитетъ натовари уредника Р. Поповъ, а техническата и научната отговорность се възлага на всѣки отъ заведующитѣ отдѣлни разкопки при своя районъ.

Натоварва се унгарския ученъ проф. Г. Фехеръ да разчете и проучи надписа около Мадарския конникъ.

Протоколъ № 254, отъ 10. X. 1924 г.

Предвидъ на това, че въ вестницитѣ се появиха невѣрни сведения върху разкопкитѣ въ Мадара, музеятъ да излѣзе съ едно комюнике, въ което да се изтъкне следното:

1. Разкопкитѣ се произвеждатъ отъ Народния музей.

2. Главенъ рѫководитель е билъ уредникътъ Р. Поповъ, участие сѫ взели въ разкопкитѣ сѫщо уредникътъ Ив. Велковъ, К. Шкорпилъ, Ив. Молловъ отъ Шуменъ, проф. Г. И. Кацаровъ и проф. Г. Фехеръ. Последнитѣ двама сѫ се занимавали главно съ четене на надписа при Мадарския конникъ.

Протоколъ № 258, отъ 20. XII. 1924 г.

Да се поискатъ отъ шуменското трудово бюро за разкопкитѣ при Мадара, които ще се произведатъ презъ 1925 год., 150 души трудоваци.

Протоколъ № 267, отъ 14. V. 1925 г.

Да се публикуватъ въ популярно изложение резултатитѣ отъ разкопкитѣ при Мадара. Книгата да бѫде въ обикновения музеенъ форматъ, около 5 коли и да носи заглавие Мадарския конникъ. Въ написването да се поканятъ да участвуватъ А. Протичъ, Р. Поповъ, Г. Фехеръ и Г. И. Кацаровъ.

Протоколъ № 281, отъ 26. V. 1926 г.

Да се продължатъ разкопкитѣ при с. Мадара, съ отпустнатитѣ отъ Министерството на благоустройството 60 трудоваци. За рѫководитель на разкопкитѣ се назначава уредникътъ Р. Поповъ, а за негови помощници — уредницитѣ Ив. Велковъ и Кр. Миятевъ. Разкопкитѣ да започнатъ на 1 юний, като се започне сѫщевременно и постройката на една барака за помѣщение на рѫководителитѣ.

Протоколъ № 297, отъ 26. III. 1927 г.

Натоварватъ се уредницитѣ Кр. Миятевъ и Р. Поповъ, а сѫщо така и архитекта Ал. Рашеновъ, да продължатъ презъ лѣтото 1927 год., съ 50 души трудоваци, започнатитѣ презъ 1924 год. разкопки при Мадара. На Ал. Рашеновъ се възлага грижата да закрѣпи и вземе мѣрки за по-нататъшното запазване на открититѣ презъ миналитѣ години зидове при Мадара. На рѫководителитѣ при мадарскитѣ разкопки се предоставя да изберат време и начинъ за произвеждането на разкопки още тази година на могилата при село Ендже (Шуменско), дето сѫ открити две каменни статуи.

Въ помощь на рѫководителитѣ Кр. Миятевъ и Р. Поповъ се назначаватъ като надзиратели:

Д. Симеоновъ, учитель въ с. Мадара.
Ник. Мавродиновъ, и. д. уредникъ на Пловдивския музей.
С. Покровски, учитель I соф. м. гимназия.

Да се изкаже на Г. Фехеръ писмена благодарность отъ страна на музейния комитетъ за ценнитѣ услуги при досегашнитѣ разкопки въ Мадара, като се помоли сѫщевременно да вземе и тази година участие въ тѣхъ.

Протоколъ № 300, отъ 30. VI. 1927 г.

Построенитѣ въ района на мадарскитѣ разкопки три стаички за нуждитѣ на рѫководителитѣ да се изплатятъ отъ § 76 на музейния бюджетъ. Казанитѣ кѫщички да се използватъ както следва: докато траятъ разкопкитѣ тѣ ще служатъ за жилище на рѫководителитѣ, въ всѣко друго време, едната отъ тѣхъ да се обитава отъ постоянния пазачъ на разкопкитѣ, другата да се обърне на музей-складъ, а третата да се държи запасна за жилище на онѣзи, които биха пожелали да правятъ научни изследвания въ района на разкопкитѣ.

Протоколъ № 302, отъ 12. XI. 1927 г.

За рѫководитель на разкопкитѣ при Мадара се назначава уредникътъ Р. Поповъ, а за негови помощници — арх. Ал. Рашеновъ и асистентътъ В. Миковъ.

Протоколъ № 309, отъ 6. XI. 1928 г.

Натоварва се главния рѫководитель на разкопкитѣ при Мадара да събере и представи до края на месецъ февруарий 1929 год. подробни отчети за досегашнитѣ разкопки.

Протоколъ № 311, отъ 25. XII. 1928 г.

Комитетътъ, като взе предвидъ, че липсватъ всѣкакви парични срѣдства и всичко разкопано е изложено на съвършено разрушение, реши презъ идната 1929 год. разкопкитѣ въ Мадара и Преславъ да се преустановятъ.

Протоколъ № 353, отъ 11. XII. 1931 г.

Презъ лѣтото на 1932 г. да се продължатъ разкопкитѣ въ Преславъ, Плиска, Мадара и Мезекъ, като се изискатъ за цельта редовни трудоваци — за разкопки при Мадара — 50 души.

Предвидъ на интереса, който представя околностьта на Мадара за българската археология и история, управата на Народния археологически музей, както се каза по-горе, предприе презъ 1924 год. систематични разкопки, които въ последствие бидоха продължени. За рѫководители бидоха назначени:

Тогавашния уредникъ на предисторическия отдѣлъ, сега директоръ на сѫщия музей Р. Поповъ, който специално трѣбваше да проучи предисторическата култура.

Проучването на изкуственитѣ пещери и скални вглѫбнатини биде възложено на уредника на Варненския археологически музей К. Шкорпилъ.

Уредникътъ на старовѣковния отдѣлъ при Народния археол. музей Ив. Велковъ трѣбваше да проучи останкитѣ отъ римско и византийско време.

Унгарскиятъ професоръ Геза Фехеръ доброволно се залови съ прочитането на надписа около конника, като за тази цель имаше ценното сътрудничество на г-да професоритѣ Гавр. Кацаровъ и Д. Дечевъ.

Сѫщата година художникътъ К. Щъркеловъ направи акварелна рисунка на конника, скулпторътъ Ив. Лазаровъ — копие $^{1}/_{10}$ отъ сѫщия паметникъ, а музейниятъ фотографъ Г. Трайчевъ — множество снимки, необходими за бѫдащитѣ публикации. Плановетѣ сѫ изработени отъ Ал. Рашеновъ и С. Покровски, а повечето отъ рисункитѣ — отъ музейния художникъ Н. Аврамовъ.

Разкритията, които станаха, дадоха да се разбере, че проучванията при Мадара трѣбва да се продължатъ, което и стана. Понеже се откриха значителни останки отъ българската епоха, биде възложено на уредника на срѣдновѣковния отдѣлъ Кр. Миятевъ да проучи открититѣ паметници отъ това време, а на асистента В. Миковъ — некропола отъ християнско време. Разкопкитѣ продължиха до края на 1928 год. Презъ това време се дадоха нѣколко публикации, които засѣгаха отдѣлни въпроси. Въ 1925 год. Народниятъ музей издаде едно популярно изложение върху Мадарския конникъ съ нѣколко общи бележки. Взеха участие А. Протичъ, Р. Поповъ, Г. Фехеръ и Г. И. Кацаровъ.

Следъ това се появиха редъ научни и популярни публикации, които целѣха да задоволятъ интереса къмъ Мадара, а именно:

Отъ Фехеръ Геза:

1. Мадарскиятъ конникъ и погребалнитѣ обичаи на прабългаритѣ. Изв. Етн. музей VI (1926), стр. 81—106.
2. Ешмедеме Кишинъ Канаръ, прабългарски думи въ надписа на Мадарския конникъ. Годишникъ на Пловдивската Нар. библ. за 1925. София 1927, стр. 273—294.
3. Надписътъ на Мадарския конникъ. Изд. на Нар. музей. София, 1928 год.
4. Die Inschrift des Reiterrelief von Madara. Sofia, 1928. Изд. на Нар. музей.
5. Прабългарски паметници при Мадара. Годишникъ Нар. библ. Пловдивъ за 1927 год. София, 1929, стр. 145—164.
6. Les monuments de la culture protobulgare, Budapest, 1932.

Отъ Миятевъ Кръстю, уредникъ въ Нар. арх. музей:

1. Разкопкитѣ при Мадара. Зора IX год., бр. 2456.
2. Старобългарски надписъ при село Калугерица. Сборникъ Б. Дяковичъ, 1927, стр. 319—325.
3. Старобългарски златенъ накитъ отъ Мадара. Изв. Археол. институтъ IV, 14—26.
4. Une inscription en ancien bulgare près du village de Kaloughéritza. La Bulgarie V, 1371.
5. Прабългарски каменни баби. Литературни новини I, 31.
6. Изкуството на българитѣ презъ IX и X в. Българ. истор. библиотека I, кн. 4, 1—33.
7. Мадарскиятъ конникъ. Зора. X, 2826.
8. Le Cavalier de Madara. La Bulgarie VI, 1626.
9. Мадарскиятъ конникъ. Изв. на Арх. институтъ V, 1—37.
10. Новооткритъ оловенъ печатъ на български архиепископъ. Изв. Арх. институтъ V, 249—262.
11. Мадара и Мадарскиятъ конникъ. Бълг. истор. библ. III, кн. I, 24—51.
12. Изкуството на прабългаритѣ. Симеоновъ сборникъ, 139—182.

Отъ Велковъ Иванъ, уредникъ въ Нар. арх. музей:

1. Подъ скалитѣ на Мадара. Бълг. Туристъ XVII, 38.
2. Религиозниятъ центъръ на българитѣ въ миналото. Разкопкитѣ въ Мадара. Зора 2168.
3. Орлитѣ на Мадара. Бълг. речь II (1927).
4. Видения отъ миналото. Смъртьта на Крумъ. Бълг. речь II.
5. Мадарскиятъ конникъ. Развигоръ. 194.
6. Гробътъ на Омортага и Мадарскиятъ конникъ. Развигоръ 160.
7. Единъ голѣмъ български паметникъ. Зорница 28/29, 14/VII.
8. Крепостьта на Мадара. Зора.
8. Римската вила при Мадара. Зора.
10. Мадара. Нива, бр. 6 7/XII. 1928.
11. Мадара (Изъ очеркитѣ Мъртви градове).
12. Мадара. Водачъ за старинитѣ. София, 1930 г.

Следъ тия публикации, Народния музей реши да пристжпи къмъ издаването на материалитѣ отъ разкопкитѣ при Мадара.

Това не можа да стане по-рано по много причини. Една отъ важнитѣ такива е и тая, че бѣше потрѣбно продължително време за проучване на материала.

Сегашната книга не изчерпва всичко, което може да се каже за Мадара. Значителна часть отъ материала не е още достатъчно проучена. При това разкопкитѣ въ Мадара ще продължатъ и добититѣ нови резултати, заедно съ материала, който не влиза въ това издание, ще бждатъ изложени въ втора книга подъ сжщото заглавие.

Р. Поповъ

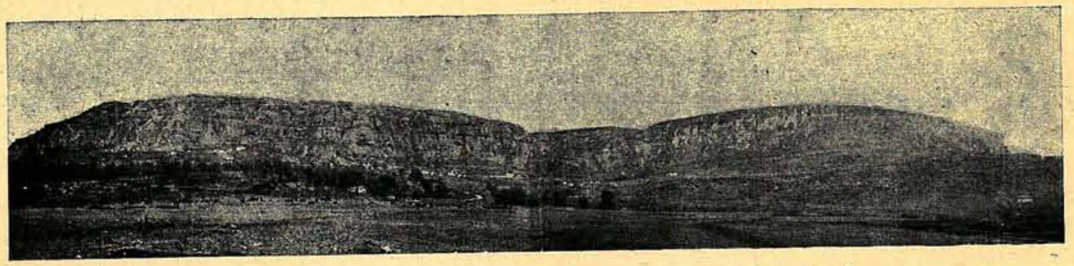

Обр. 1. — Общъ изгледъ на Мадарскитѣ скали, гледани отъ западъ

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ГЕОЛОГИЯТА НА МАДАРА

отъ **Р. ПОПОВЪ**

Когато посетите за првъв пжть Мадара, вниманието ви се спира найнапредъ върху високитѣ и стръмни скали, които на известни мѣста иматъ височина около 100 м. (обр. 1). Въ петрографско и стратиграфско отношение тѣ представятъ главно варовити пѣсъчници отъ горнокредна възрасть. Нѣкжде, обаче, тѣзи пѣсъчници преминаватъ въ типиченъ конгломератъ.

Що се отнася до точната възрасть на въпроснитѣ пѣсъчници пръвъ се е произнесълъ проф. F. Toula, като ги опредѣля за горно ценомански (cenomanien).[1] По-късно проф. Г. Златарски отрече мнението на Тула и прие сжщитѣ пѣсъчници за долно-сенонски (senonien). Най-после въ последнитѣ години съ обстойното проучване на Мадарскитѣ скали се залови В. Цанковъ, който възъ основа на два вида Acanthoceras'и опредѣли пѣсъчницитѣ за ценомански, а именно: доленъ ценоманъ и горенъ ценоманъ (Rhotomagien). Първиятъ следва непосрѣдствено върху неокомскитѣ глини и мергели, а вториятъ заема горния хоризонтъ надъ изкуственитѣ пещери.

Въ шупливитѣ и рохкави пѣсъчници най-често се срѣщатъ черупки отъ разни bivalvia и gasteropoda, но край тѣхъ могатъ да се отбележатъ и briiozoa, anthozoa, vermes, зжби отъ риби (pisces) и др. Изобщо фосилитѣ сж лошо запазени и мжчно могатъ да се изваждатъ неповредими отъ скалата.

Мадарскитѣ скали, показващи слабо напластяване, сж силно напукани, вследствие тектонични причини и то главно въ вертикална посока (обр. 2).

Вследствие на ерозията, а така сжщо въ време на трусове, грамадни скални маси сж се откжсвали и натрупвали при подножието на платото (обр. 3).

Срутването на скалитѣ е ставало не само въ предисторическо време, но и въ историческо, та и днесъ. Презъ 1928 год. въ началото на лѣтото, следъ единъ пороенъ дъждъ, на дѣсно отъ голѣмата пещера се срути единъ блокъ отъ нѣколко стотинъ тона. Че действително въ разни времена сж ставали срутвания, се вижда отъ факта, дето на нѣкои мѣста предисторическитѣ културни наслоявания, както и тия отъ историческо време, лежатъ подъ по-голѣми или по-малки блокове.

---

[1] Д-ръ В. Цанковъ, Върху ценомана въ северо-източна България (предварително съобщение) 1930 г.

Благодарение на ерозията, известни скални маси сѫ изолирани и приематъ пирамидални или фантастични форми (обр. 4), често наподобяващи човѣшки или животински образи. Едни отъ по-новитѣ пукнатини сѫ тия, които минаватъ презъ конника и надписа.

Тия две пукнатини ограничаватъ единъ голѣмъ блокъ, който, вследствие тектониченъ натискъ, при дѣсната пукнатина излиза съ нѣколко сантиметра навънъ, нѣкои отъ буквитѣ сѫ разкѫсани и частитѣ имъ не лежатъ въ една плоскость.

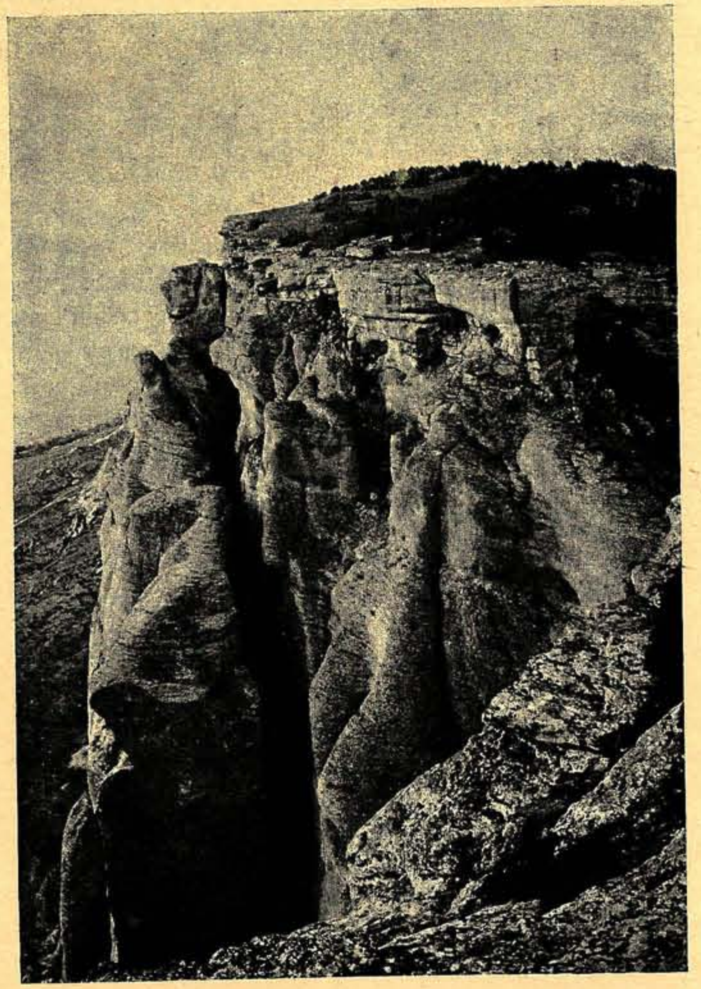

Обр. 2. — Отвесни тектонични пукнатини

Поради ерозията, голѣма часть отъ буквитѣ на надписа сѫ заличени; заличени сѫ сѫщо много отъ детайлитѣ на релиефа.

Горнокреднитѣ пѣсъчници лежатъ непосрѣдствено върху долнокредни (неокомски, neocomien) глини и мергели, които отиватъ къмъ селото и заематъ голѣма часть отъ низината къмъ Шуменъ и Нови пазаръ.

Неокомскитѣ глини и мергели въ околностьта на Мадара изобилствуватъ съ белемнити (Belemnites).

Отъ тѣхъ се срѣщатъ: Belemnites dilatalus. Blainv.
B. pistiliformis. Blainv.
B. polygonalis. Blainv.
B. binervius Rasp.
Belemnites sp. (нѣколко вида неопредѣлени).

Отъ групата на cephalopoda се срѣщатъ малки амонити (нѣколко вида).

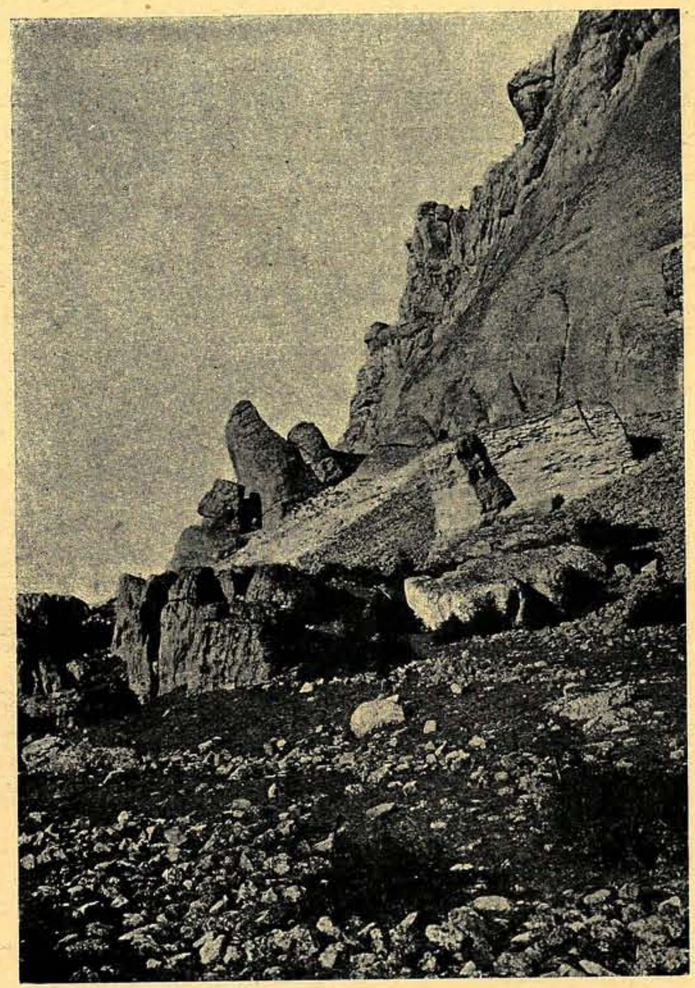

Обр. 3. — Срутени скални блокове и по-дребенъ скаленъ материалъ

По-рѣдко дохождатъ: Terebratula sp.
Rhinchonella sp.
Terebrirosta neocomiensis.
Plicatula obscura Toula.
Pentacrinus sp.
Rabdocidaris sp.
Vermes
Pisces и др.

Въ сѫщитѣ неокомски глини, като резултатъ на хидрохимически процеси, се срѣщатъ кристали отъ гипсъ, целестникъ, лимонитъ (метаморфенъ продуктъ отъ пирита и марказита) и калцитъ.

На югъ отъ Мадара, близо до селото Кюлевча се срѣщатъ, макаръ рѣдко, еоценски (eocän) фосили, като:

Ostrea gigantea.
Ostrea sp.
Нумулити (nummulites), нѣколко вида и пр.

Скални еоценски наслаги, обаче, на това мѣсто липсватъ. Тѣхъ ги намираме на изтокъ не далечъ отъ Кюлевча. Следи отъ еоцена напоследъкъ бидоха открити и върху Шуменското плато. Така че останкитѣ отъ старотерциерното море почватъ около Гебедже, покриватъ голѣма часть отъ Провадийското плоскогорие, продължаватъ на западъ отъ Мадара, за да стигнатъ до Шуменското плато. На много мѣста еоценскитѣ наслаги сѫ измити, поради което не следватъ непрекѫснато.

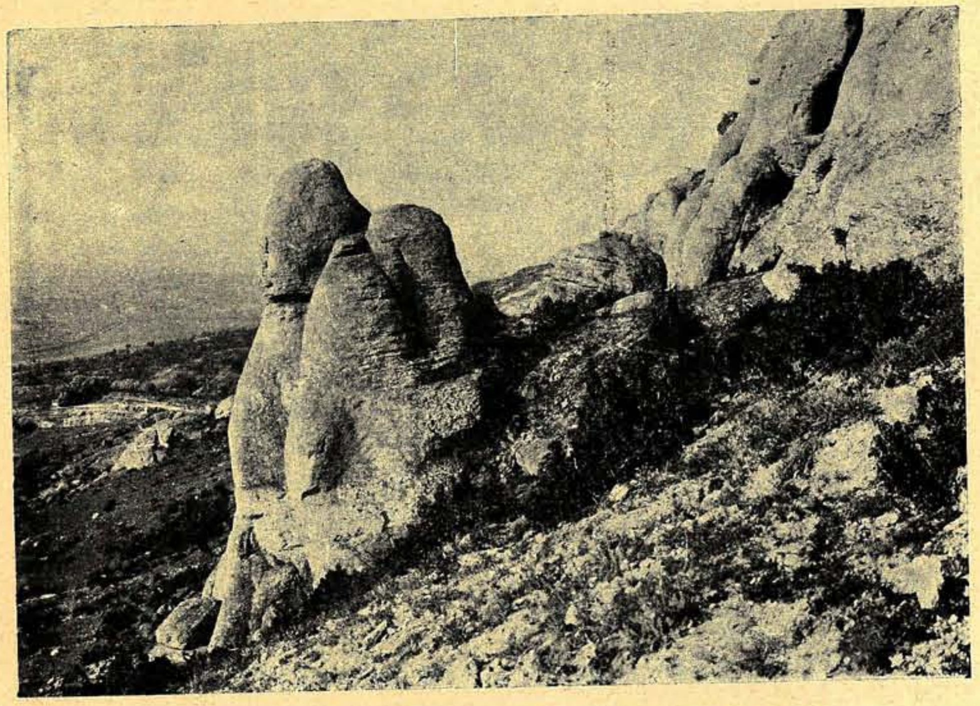

Обр. 4. — Ерозиранъ блокъ при подножието на скалитѣ

Така че теренътъ при Мадара, както и тоя въ близката на това село околность, въ геологическо отношение се свежда къмъ следнитѣ формации:

Неокомъ (neocomien)
Ценоманъ (cenomanien)
Еоценъ (eocän).

Тия стари геологически наслаги на нѣкои мѣста сѫ покрити отъ diluvium и alluvium, като най-млади образования.

Околностьта на Мадара е изобилна съ извори. Дъждовната вода, която пада върху платото, както и водата на стопения снѣгъ, прониква въ пукнатинитѣ на горнокреднитѣ скали. Стигнала до неокомскитѣ глини и мергели, тя дири изходъ и по такъвъ начинъ на границата между долна и горна креда се явяватъ нѣколко извора, между които най-изобилни на вода сѫ тия точно надъ селото.

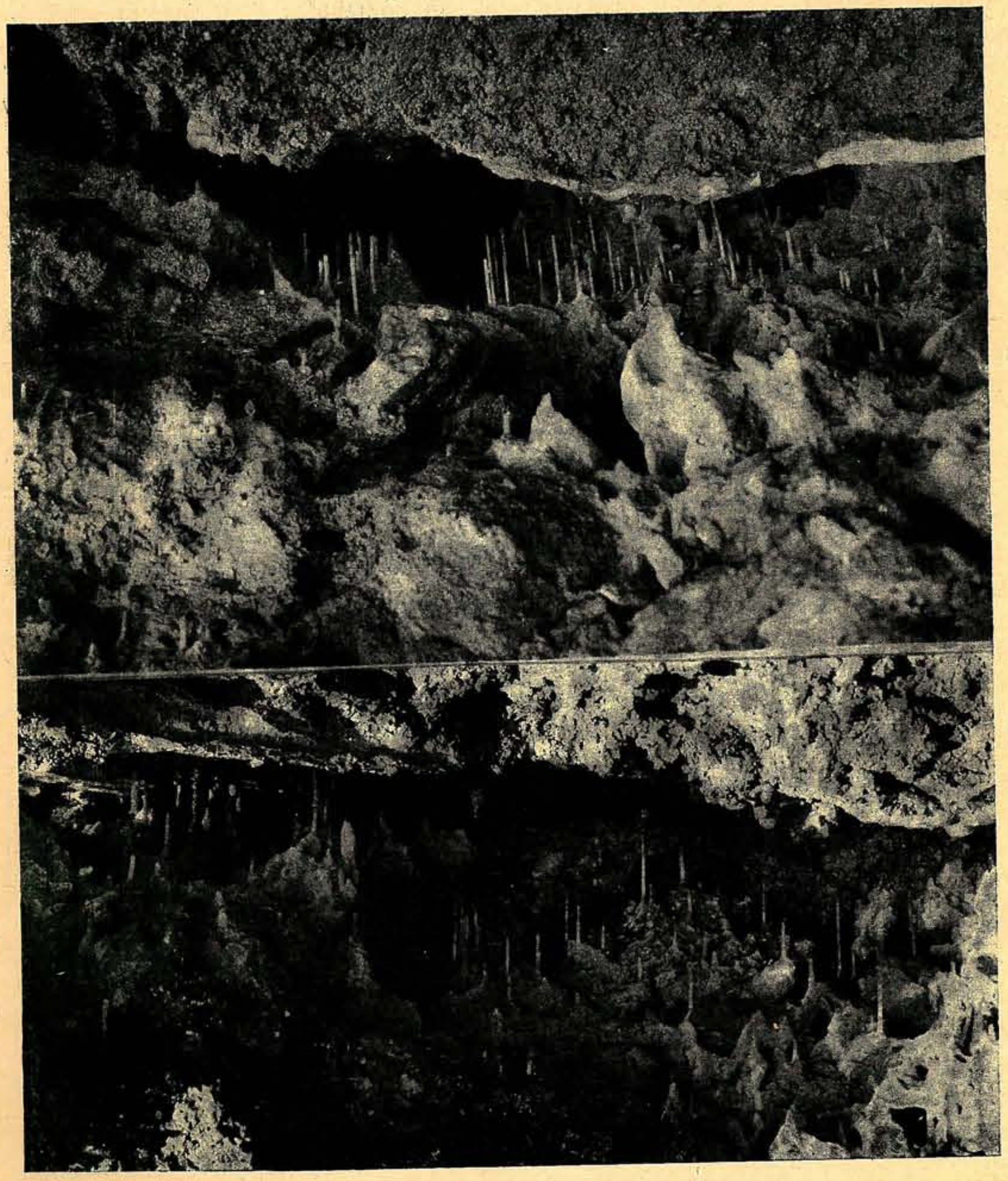

Обр. 5. — Сталактити и сталагмити въ пещерата

Тукъ подъ грамадната пещера се намиратъ два голѣми извора, чиято изобилна вода преди години поставяше въ движение повече отъ 12 воденици.

Причината да се събере голѣма часть отъ подпочвената вода подъ пещерата се дължи на слаба една синклинала, най-низката точка на която пада точно при пещерата.

Посетите ли последната, виждате какъ отъ скалитѣ се просмуква водата и въ видъ на изобилни капки оросява пода на пещерата. Изъ пукнатинитѣ на скалитѣ се виждатъ красиви сталактитни и сталагмитни форми (обр. 5). Изобилната влага въ дъното на пещерата дава възможность да се развие богата скална растителность отъ мъхове и лишеи. Между тѣхъ особено красива покривка върху скалитѣ образува Marchantia polymorfa (Чернодробенъ мъхъ).

По-голѣмата часть, обаче, отъ подпочвената вода остава скрита и когато премине горнокреднитѣ наслаги и стигне до неокомскитѣ мергели, излиза на открито и дава началото на голѣмитѣ извори, които сега се каптиратъ за нуждитѣ на околнитѣ села.

Изобилната вода е привлѣкла вниманието на човѣка още отъ най-старо време и го задържа при подножието на скалитѣ презъ всичкитѣ епохи на предисторическата и историческа епохи. По тази причина въ околностьта на Мадара се наслояватъ една върху друга редъ култури.

АРХЕОЛОГИЧЕСКА СТРАТИГРАФИЯ

ОТЪ **Р. ПОПОВЪ**

Презъ 1901 год., когато за пръвъ пѫть посетихъ Мадара, можахъ да открия въ алувиалнитѣ пѣсъчни насипи край потока културни останки отъ новокаменната епоха. Обхождайки дола, изровенъ отъ поройнитѣ води, и разглеждайки открититѣ профили, азъ можахъ да забележа, че надъ неолитичния пластъ следва дебелъ културенъ такъвъ, въ горнитѣ хоризонти на който личаха зидове, нѣкѫде сухи, нѣкѫде зидани съ хоросанъ. Най-типиченъ въ това отношение бѣше профилътъ при карстовитѣ извори, дето и до днесъ сѫ запазени останкитѣ отъ дебелъ преграденъ зидъ.

Когато предприехъ разкопки презъ 1902/903 и 908 год., поради незначителнитѣ лични срѣдства, съ които разполагахъ, ограничихъ отначало сондажитѣ си въ предисторическия пластъ край потока, а по-късно — въ пещерата. Тукъ (въ пещерата) се разкриха сухи зидове отъ малки постройки, които очевидно сѫ били унищожени отъ пожаръ. Въ пода на тия постройки се откриха нѣколко долиуми, множество глинени сѫдове, желѣзни орѫдия (брадви, чукове, сърпове и пр.), фрагменти отъ строшени стъклени сѫдове, монети римски и византийски (отъ II—VI в.), а въ най-горния слой, образуванъ следъ унищожението на пещернитѣ постройки, се намѣриха 3 сребърни монети отъ Иванъ Александъръ и нѣколко турски. Монетитѣ, открити въ по-долнитѣ пластове, бѣха силно поврѣдени отъ пожара. Нѣколко десетки дребни византийски монети образуваха кюлче.

Извънъ пещерата се откриха заровени въ земята голѣми долиуми, мраморни фрагменти, една оброчна плоча съ образа на Диониса и други находки отъ епохата на римското владичество. Когато Народниятъ археол. музей почна разкопкитѣ въ Мадара и проучване на старинитѣ, въ околноститѣ на селото се откриха постройки и други паметници отъ римско, византийско и българско време, които ще бѫдатъ разгледани въ тази книга отъ респективнитѣ специалисти.

Монетитѣ, събрани отъ разкопкитѣ и сондажитѣ отъ 1924—1928 год., се отнасятъ отъ II в. пр. Хр. до XV в. сл. Хр. Наредъ съ монетитѣ отъ римско и византийско време се намѣриха нѣколко турски и старобългарски такива.

Презъ сѫщия периодъ се откриха нѣколко жертвени камъни и други паметници отъ предисторическо време. Множество орѫдия за домашна употрѣба, изобиленъ керамиченъ материалъ, подкови, юзди и други конски снаряжения, накитни предмети, надписи, християнски некрополъ и много други паметници отъ тракийско, римско, византийско и българско време. Така че въ землището на Мадара имаме културни напластявания отъ разни епохи, както следва:

I. Каменна епоха (Neolithicum).
II. Метална предисторическа епоха.
III. Трако-римска.
IV. Римско-византийска.
V. Прабългарска до Бориса.
VI. Българска християнска отъ Бориса насамъ.
VII. Епоха на турското владичество.

Рѣдко у насъ има селища, въ които могатъ да се отбележатъ наслоявания на толкова много култури. Въ това отношение Мадара поне за сега държи първо мѣсто, тя за насъ е българска Троя, която заслужава подробно и всестранно проучване.

МАТЕРИАЛИ ЗА ПРЕДИСТОРИЯТА НА МАДАРА

ОТЪ Р. ПОПОВЪ

Сондажи, разкопки и профили въ предисторическия пластъ

Презъ 1902 год. започнахъ сондажитѣ малко по-горе отъ Куневата воденица (пунктъ А на обр. 6).

Обхождайки Мадарския потокъ, забелязахъ отлѣво на брѣга единъ пѣсъченъ насипъ, покритъ отгоре съ дебелъ пластъ сива пръсть. Пѣсъкътъ лесно се ронѣше. Следъ като го поразровихъ, извадихъ отъ него нѣколко кѫсове отъ еленови рога и успѣхъ да събера множество кременни кѫсове, между които и нѣколко типични кременни стъргалки и върхове за стрели. Всичко това показваше, че на това мѣсто имаме останки отъ предисторическа култура. Времето не ми позволяваше веднага да се заловя съ проучването на този насипъ, за това отложихъ работата за следната година, когато предприехъ на свои срѣдства систематични разкопки, които продължихъ и презъ 1908 год.

Резултатитѣ отъ тия ми проучвания отчасти съмъ изложилъ въ статиитѣ си:

1) Приносъ къмъ предисторията на България.[1]
2) Приносъ къмъ предисторията на България.[2]
3) Приносъ къмъ неолитната млѣкопитаеща фауна на България.[3]
4) Материали за проучване селището „Подъ-града" при с. Мадара.[4]
5) Der prähistorische Wohnplatz „Pod-Grado" bei dem Dorfe Madara.[5]

Последнитѣ години, когато Народниятъ музей реши да предприеме проучвания въ Мадара, на сѫщото мѣсто не бѣше възможно да се правятъ разкопки, защото едно голѣмо пространство отъ лѣво на брѣга на потока е превърнато въ овощна градина.

Не оставаше нищо друго, освенъ да се намѣрятъ други мѣста удобни за разкопки.

Отъ направенитѣ предварително нѣколко сондажа се установи, че подобни на първия насипъ има почти по цѣлото горно течение на потока. Ясно стана,

---

[1] Сборникъ Н. У. К., томъ XX.
[2] Пакъ тамъ, т. XXIV.
[3] Пакъ тамъ, т. XXIV.
[4] Изв. Арх. Д-во, III, стр. 90—107.
[5] Prähistorische Zeitschrift, IV, 1912, Heft 1—2 стр. 88—103.

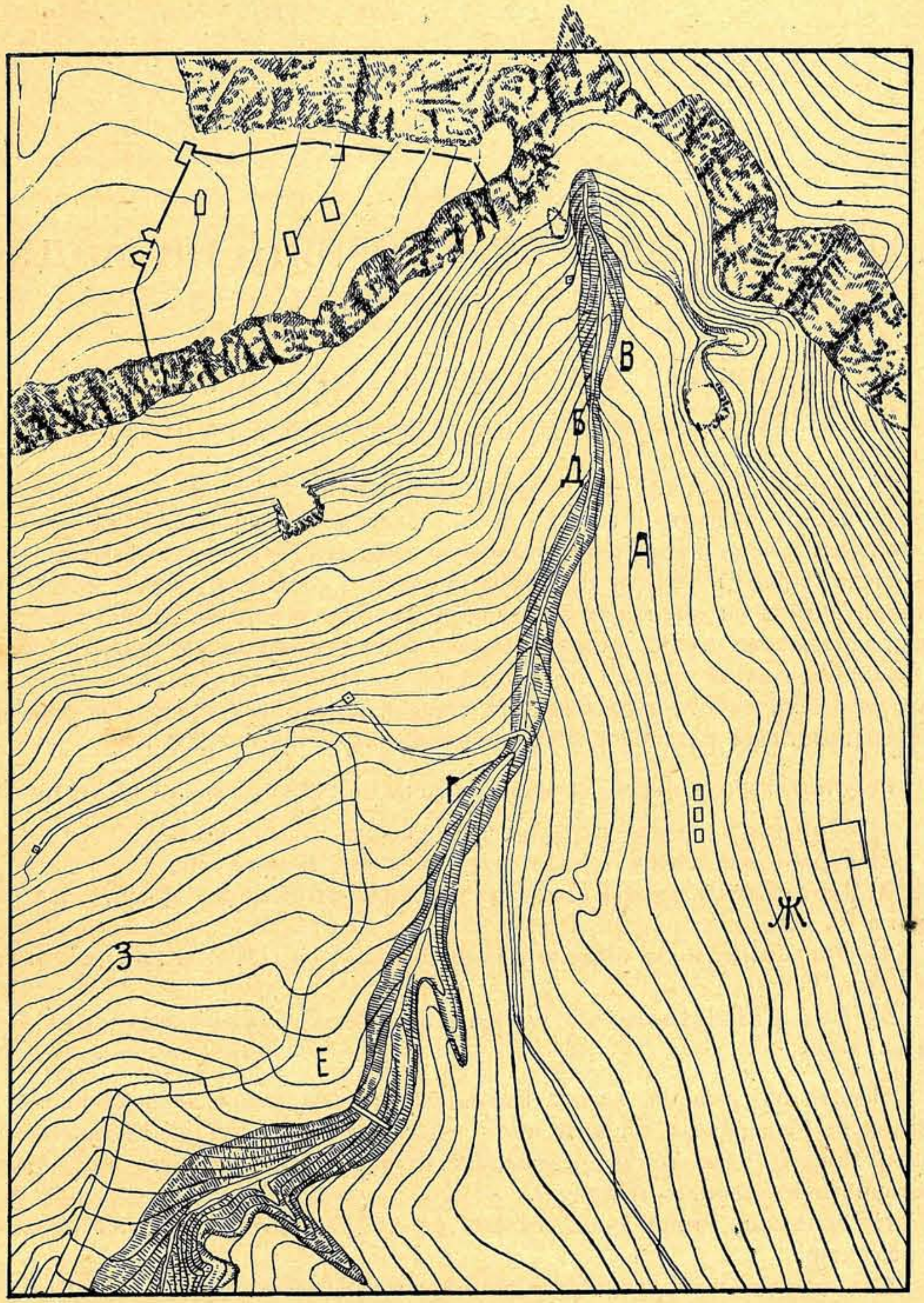

Обр. 6. — Карта на часть отъ околностьта на Мадара

че единъ културенъ неолитиченъ слой заема двата брѣга, като образува найдолния хоризонтъ на всички разкрити алувиални профили. Този неолитиченъ пластъ, както ще видимъ въ профилитѣ, които ще дадемъ по-долу, лежи направо върху долнокреднитѣ (неокомски) глини и мергели, и, като така, той представя най-стария културенъ пластъ.

Презъ 1924 год. разкопки направихъ въ пунктъ Б (обр. 6). На това мѣсто се разкри следниятъ профилъ (обр. 7):

1. Най-долу върху неокомскитѣ глини имаме около 0.90 м. пластъ, който се състои отъ пѣсъкъ, чакълъ и по-голѣми скални кѫсове и блокове. Въ него изобилствуватъ фрагменти отъ груби глинени сѫдове, кременни отломки, кременни орѫдия и многобройни животински кости.

2. Надъ него следва дебелъ пластъ около 0.80 м. отъ пепелява пръсть, въ която порѣдко се срѣщатъ сѫщитѣ материали, но заедно съ тѣхъ дохождатъ въ изобилие керамични фрагменти отъ историческо време.

3. Най-после отгоре профилътъ завършва съ дебелъ 1.50 м. пластъ сѫщо отъ сива пръсть, въ която се срѣщатъ изключително материали отъ историческо време (римо-византийска и българска епоха).

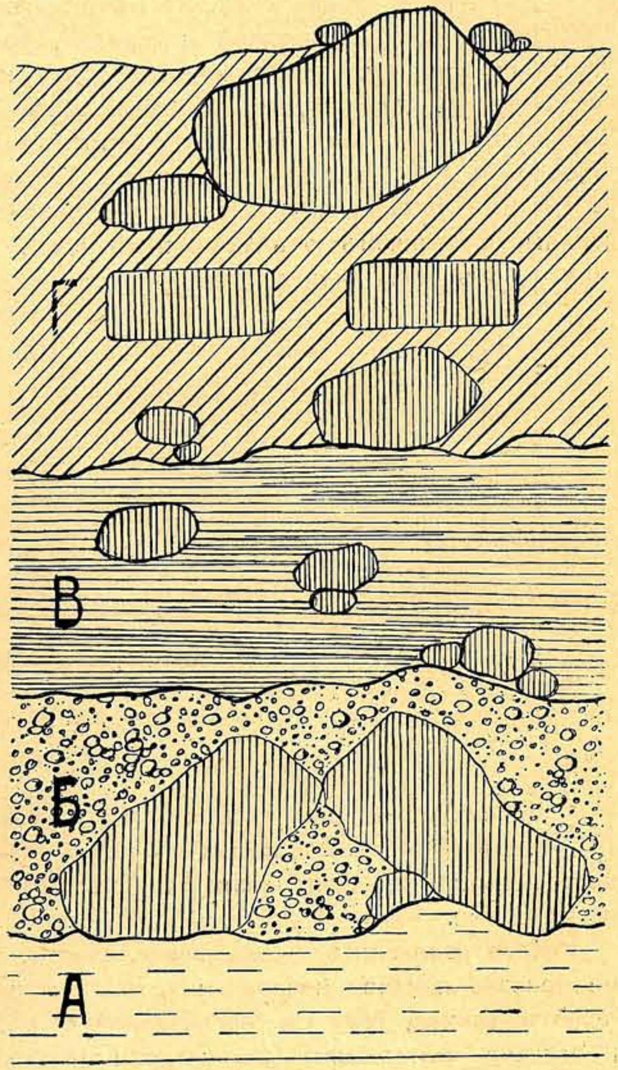

Обр. 7. — Профилъ въ брѣга на Мадарския потокъ

Презъ 1926 г. продължиха проучванията на сѫщото мѣсто, а презъ 1927 г. въ пунктъ В. Тукъ, обаче, се откриватъ съвсемъ други профили. При пунктъ В наносътъ отъ пѣсъкъ и чакълъ липсва. Върху неокомскитѣ мергели следва черна клисава глина, размѣсена съ пѣсъкъ и тукъ-таме съ рѫбатъ чакълъ. Тя има дебелина до 1.5 м. Въ нея се срѣщатъ останки отъ животински кости, кременни отломки, по-рѣдко, обаче, отколкото при пунктъ Б. Надъ този пластъ следва сѫщо черна глина, въ която край предисторическитѣ материали се срѣщатъ и такива отъ римо-византийско време.

Аналогиченъ е профилътъ и при пунктъ Г подъ втората воденица.

Презъ 1928 год. направихъ разкопки въ пунктъ Д. Тукъ работихъ по-продължително време и съ повече трудоваци. На това мѣсто установихъ следния профилъ (обр. 8):

1. Най-долу върху неокомскитѣ глини (А) имаме насипъ отъ пѣсъкъ, чакълъ и блокове съ твърде промѣнлива дебелина. Последната на нѣкои мѣста достига повече отъ метъръ. Въ този насипъ се срѣщатъ изключително неолитични материали (кременни орѫдия, маса кременни отломки, костени предмети и такива направени отъ рога).

2. По-горе следва сива, на нѣкои мѣста черна пръсть (В), въ която се срѣщатъ рѣдко неолитични материали, заедно съ фрагменти отъ амфори и други глинени сѫдове, фрагменти отъ тухли и други материали отъ историческо време. Фактътъ, че въ този насипъ дохождатъ размѣсени материали отъ две отдалечени една отъ друга епохи и че въ сѫщия този пластъ личатъ прослойки отъ пѣсъкъ и чакълъ, въ който главно изобилствуватъ кременнитѣ отломки и фрагменти отъ неолитна керамика, показва, че материалътъ на този насипъ е свличанъ отъ поройнитѣ води, които едновременно сѫ размивали пластъ отъ новокаменната епоха и такъвъ отъ историческо време.

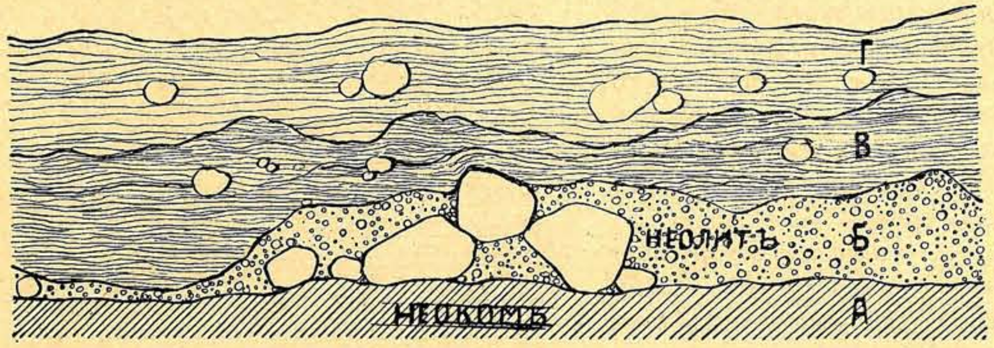

Обр. 8. — Профилъ въ брѣга на Мадарския потокъ

Дебелината на насипъ В е сѫщо промѣнлива и се колебае отъ 0.50—1 м.

3. Профилътъ завършва съ почти толкова дебелъ насипъ и съ сѫщия цвѣтъ, въ който, обаче, насипъ се срѣщатъ изключително останки отъ историческо време.

Като изключимъ неолитичния пластъ, насипътъ, който следва надъ него не показва никакви наслоявания, или ако на нѣкои мѣста могатъ да се забележатъ такива, това сѫ наслоявания отъ поройни води, които сѫ размивали и отнасяли материалитѣ на културни пластове отъ по-високитѣ мѣста. Поради това въ тия наслоявания, които безъ друго трѣбва да приемемъ за вторични, намираме останки отъ разни култури.

Материалътъ, който събрахъ отъ сондажитѣ и разкопкитѣ, представя: 1) кости отъ животни и 2) културни останки.

Кости отъ животни отъ новокаменната епоха

Костниятъ материалъ, който събрахъ отъ неолитния пластъ при разнитѣ сондажи и разкопки, има важно научно значение. Преди всичко той ни показва кои животни човѣкътъ е употрѣбявалъ главно за храна. Второ, като ловецъ, какви животни е убивалъ. Трето, като пастиръ, кои животни е отглеждалъ.

Четвърто, костниятъ материалъ отчасти посочва какъвъ е билъ характерътъ на фауната, а отъ тукъ можемъ да направимъ известни заключения и върху характера на флората. Така напр. изобилнитѣ останки отъ елени и сърни и тия отъ мечка показватъ, че околностьта на Мадара е била гориста.

Като се спирамъ по отдѣлно на всѣко животно, ще направя възможнитѣ одонтографски и остеоложки изследвания. Добититѣ данни, като суровъ материалъ, по-късно могатъ да се използуватъ за студии върху развитието на млѣкопитаещата неолитна фауна у насъ и нейното отношение къмъ палеолитната и тая отъ историческата епоха. По тоя въпросъ биха могли да се правятъ заключения, следъ като се събератъ повече данни отъ разни находища и епохи. За това ще се въздържамъ да правя за сега каквито и да било обобщения, като се огранича да дамъ въ редъ таблици даннитѣ отъ моитѣ измѣрвания.

Задържанитѣ кости и зѫби, които успѣхъ да опредѣля, принадлежатъ на следнитѣ групи и видове:

I. Месоядни Carnivora

1. Домашно куче. Canis familiaris L.
2. Лисица. Canis vulpes L.
3. Вълкъ. Canis lupus L.
4. Мечка. Ursus arctos L.
5. Язовецъ. Meles taxus L.
6. Бѣлка. Mustela martes L.
7. Mustela sp.

II. Гризачи Rodentia

8. Бобъръ. Castor fiber. L.

III. Тревопасни Herbivora

9. Рогачъ. Cervus elaphus L.
10. Сърна. Cervus capreolus L.
11. Конь. Equus caballus L.
12. Говедо. Bos taurus L.
13. Туръ. Bos primigenius. Boj.
14. Ovis aries L.
15. Capra hircus L.

IV. Всеядни Omnivora

16. Дива свиня. Sus scropha ferus L.
17. Домашна свиня. Sus scropha domestica L.

Домашно куче Canis familiaris L.

Въ неолитичния културенъ пластъ изобилствуватъ кости отъ домашно куче. Тия кости сѫ чупени по сѫщия начинъ, както и коститѣ на другитѣ животни, които безспорно сѫ останки отъ храната на предисторическия човѣкъ отъ новокаменната епоха. Отъ тукъ става ясно, че кучето въ тази епоха е служило не само като пазачъ на човѣка и му е помагало при лова, но съ месото си е разнообразявала и неговата трапеза. Азъ ще се спра само върху фрагментитѣ отъ челюсти и единичнитѣ зѫби. Отъ размѣритѣ, които давамъ въ следнитѣ таблици, се вижда, че въ Мадара сѫ живѣли презъ неолита най-малко два вида кучета.

Таблица 1[1]

Долни челюсти

	Canis familiaris	1	2	3	4	5	6	7	8	Срѣдно отъ 1—8	9	10	11	Срѣдно отъ 9—11
1	Разстояние отъ angulus до предния рѫбъ на алвеола J_1	—	—	—	—	—	117.0	—	—	**117.0**	—	—	—	—
2	Разстояние отъ angulus до предния рѫбъ на предния P	—	—	—	—	—	105.5	—	—	**105.5**	—	—	—	—
3	Височина на челюстьта между задния P и плътоядния (M_1)	15.0	—	16.0	18.0	—	18.5	—	—	**16.9**	—	21.0	—	**21.0**
4	Височина на челюстьта подъ плътоядния зѫбъ (M_1) . .	16.0	16.5	17.0	18.5	19.0	19.5	19.7	20.0	**18.3**	22.0	23.5	23.5	**23.0**
5	Височина на челюстьта подъ M_2	—	—	16.0	19.0	—	20.0	—	—	**18.3**	—	—	—	—
6	Височина на челюстьта подъ P_2 и P_3	13.0	13.0	13.0	15.5	16.5	—	—	—	**14.2**	—	20.0	—	**20.0**
7	Височина на челюстьта подъ P_3	14.0	15.0	15.0	16.0	—	16.0	—	—	**15.2**	—	19.0	—	**19.0**
8	Височина отъ angulus до най-високата точка на proc. coronoideus	—	—	—	—	—	50.0	—	45.0	**47.5**	—	—	—	—
9	Обща дължина на алвеолитѣ на всички P и M .	62.0	—	—	—	—	68.0	—	—	**65.0**	—	—	—	—
10	Обща дължина на всички P и M, мѣрена върху коронкитѣ	—	—	—	63.0	—	—	—	—	**63.0**	—	—	—	—
11	Разстоянието отъ върха на C до върха на M_1 . . .	53.0	56.0	—	—	—	—	—	—	**54.5**	—	—	—	—
12	Дължина на condylus'a . .	—	—	—	15.0	—	20.0	—	—	**17.5**	20.5	—	—	**20.5**
13	Дължина на C	—	29.0	—	—	—	—	—	—	**29.0**	—	—	—	—
14	Максималенъ диам. на C .	6.5	6.5	—	—	—	—	—	—	**6.5**	—	—	—	—
15	Максималенъ надлъженъ диаметъръ на M_1, мѣренъ при основата на коронката	16.0	16.0	—	—	—	—	—	—	**16.0**	—	—	—	—
16	Максималенъ напрѣченъ диаметъръ на M_1, мѣренъ на сѫщото мѣсто. . . .	6.0	6.0	—	—	—	—	—	—	**6.0**	—	—	—	—

---

[1] Всички мѣрки сѫ дадени въ мм. Съ знакъ * сѫ отбелязани приблизителнитѣ размѣри.

Единични зѫби

Таблица 2

Кучешки зѫби (Dentes canini) отъ долни челюсти

	Canis familiaris C	1	2	3	4	5	6	7
1	Дължина на зѫба	27.0	32.5	33.0	35.0	35.0	36.5	37.0
2	Максималенъ напр. диаметъръ . .	6.5	6.5	8.3	9.0	8.5	8.5	10.0

Таблица 3

Плътоядни зѫби M_1 отъ долни челюсти

	Canis familiaris M_1	1	2	3	4	5
1	Максималенъ надлъженъ диаметъръ . . .	16.5	18.0	21.3	22.0	22.0
2	Максималенъ напрѣченъ диаметъръ . . .	6.0	7.3	8.5	8.5	8.0

Плътояденъ зѫбъ отъ горна челюсть (P_4)

Максималенъ надлъженъ диаметъръ	18.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	9.0

M_1 отъ горна челюсть.

Максималенъ надлъженъ диаметъръ	15.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	19.5

Всички фрагменти отъ челюсти и единични зѫби, размѣритѣ на които дадохъ по-горе, принадлежатъ на възрастни екземпляри, следователно разликата въ размѣритѣ трѣбва да отдадемъ на това, че имаме останки отъ повече разновидности.

Размѣритѣ на фрагментитѣ 1—8, дадени на табл. 1, принадлежатъ на една сравнително дребна раса, която бихме могли да приближимъ до Canis familiaris palustris Rütim. Това можемъ да видимъ отъ следната сравнителна таблица, въ която давамъ съответнитѣ размѣри на C. fam. palustris отъ Ripač, Robenhausen и Pulcau.[1]

---

[1] Woldřich, Wiss. Mitt. V, стр. 84.

Таблица 4

Canis familiaris Долни челюсти	Canis fam. palustris по Woldřich				Срѣдно отъ тритѣ находища	Мадара
	Ripač		Roben-hausen	Pulcau		
	♂	♀				
Височина на челюстьта подъ M_1	20.2	19.3	—	19.0	**19.5**	**18.3**
Височина между P_4 и M_1 . . .	18.0	16.5	19.5	17.5	**17.9**	**16.9**
Дължина (надлъженъ диаметъръ) на M^1, мѣренъ при основата на коронката	18.1	—	20.5	19.5	**19.4**	**16.0**
Височина отъ angulus до най-високата точка на proc. coronoideus	—	49.4	47.5	45.0	**47.3**	**47.5**

Размѣритѣ на фрагментитѣ № 9, 10 и 11 (табл. 1) могатъ да се приближатъ до Canis familiaris intermedius. Wold. Приблизително сжщитѣ размѣри има кучето отъ Ripač и Weikersdorf,[1] както това ще видимъ въ табл. 5.

Таблица 5

Долни челюсти	Ripač		Weikersdorf.	Срѣдно отъ двѣтѣ находища	Срѣдно отъ Мадара
	♂	♀			
Височина на челюстьта подъ M_1	24.5	23.5	24.0	**24.0**	**23.0**
Височина на челюстьта между P_4 и M_1 . .	23.7	22.3	22.5	**22.8**	**21.0**

Canis familiaris intermedius, споредъ Бр. Шкорпилъ, е било намѣрено въ Шуменъ, близо до пивоварната фабрика въ мѣстностьта Кьошковетѣ.[2] Споменуватъ сжщо и Canis fam. palustris.[3] Не е казано де е точно намѣрено, но вѣроятно или при Русе, или до с. Кереметликъ.

Сжщитѣ споменуватъ и C. fam. Spaletti Strobel, намѣрено при Русе.

При разкопкитѣ презъ 1903 год., направени до воденицата на Куни Черневъ, се намѣриха 14 челюсти отъ куче и множество уединени зжби. Изглежда, че домашното куче е било много разпространено.

Лисица Canis vulpes L.

Часть отъ лѣва долна челюсть, запазена отъ алвеолата на C до тая на M_1 (L). Зжбитѣ липсватъ. Върху нея сж възможни следнитѣ измѣрвания:

Височина на челюстьта подъ M_1	14.0
Височина между P_2 и P_3	11.0
Височина подъ P_3	13.0
Обща дължина на алвеолитѣ на P_1 — P_4 . . .	33.0

---

[1] Woldřich, Wiss. Mitt., V, стр. 85.

[2] К. Шкорпилъ, Могили, стр. 97.

[3] Пакъ тамъ, стр. 97.

Тази челюсть, по своитѣ размѣри, ни напомня кучето Canis familiaris Spaletti, което Strobel опредѣля отъ тераморитѣ при Bagno и Montecchio и което куче се явява въ италианскитѣ терамари въ края на неолитичната епоха.

Сжщиятъ видъ Woldřich доказа и въ наколнитѣ селища при Ripač.[1]

Близостьта на челюстьта отъ Мадара съ челюститѣ на това дребно куче отъ Ripač и Montecchio виждаме въ следната таблица.

Таблица 6

Долна челюсть	Canis fam. Spaletti		Мадара
	Ripač	Montecchio	
Височина на челюстьта подъ M_1 . .	14.7	14.5	14.0
Височина подъ P_3	13.1	12.7	13.0

Въпрѣки това, обаче, тази челюсть не можемъ да припишемъ на C. fam. Spaletti, защото у нея липсва характерната за кучето издутость подъ M_1, а ще трѣбва да я опредѣлимъ като Canis vulpes (Vulpes vulgaris), чиито размѣри напълно отговарятъ както на челюстьта отъ Ripač,[2] тъй и на рецентнитѣ челюсти.

Таблица 7

Canis vulpes Долна челюсть	Ripač		Рецентна		Мадара
	♂	♀	♂	♀	
Височина на челюстьта подъ M_1	15.0	13.3	15.4	14.1	13.5

Вълкъ Canis lupus L.

1. Фрагментъ отъ лѣва долна челюсть съ запазенъ плътояденъ зжбъ (M_1) и алвеолата на M_2.

Надлъжниятъ диаметъръ на M_1 достига	. . . .	28.0
Максималниятъ напр. диаметъръ	„	12.0
Височина на челюстьта подъ M_1	„	34.5
„ „ „ „ M_2	„	33.0
Дебелина на челюстьта подъ M_1	„	14.0

Таблица 8

Сравнителна таблица

Canis lupus Долна челюсть	Мадара	Граници на вариацитѣ отъ 4 дилувиални индивиди отъ Vöklinshofen[3]	Граници на вариацитѣ отъ 20 рецентни индивиди[4]
Надлъженъ диаметъръ на M_1	28.0	28.0—34.0	27.0—30.0
Височина на челюстьта подъ M_1 . . .	34.5	33.5—39.0	27.5—34.5

---

[1] Woldřich, Wiss. Mitt. V, стр. 82 и 83.

[2] Woldřich, цит. съч., V, стр. 82.

[3] и [4] Споредъ Gottfried Hagmann, Die diluviale Wirbeltierfauna von Vöklinshofen (Ober-Elsass), 1899 (табл. 1).

2. Фрагментъ отъ дѣсна горна челюсть съ запазени P_4, M_1 и M_2.

Размѣри на зѫбитѣ

Таблица 9

Горна челюсть	M_4	M_1	M_2
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на коронката, мѣрена при основата	27.5	17.0	9.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сѫщото мѣсто	14.0	21.0	16.0

Обща дължина на тритѣ зѫба, мѣрена върху челюстьта . . . . 48 мм.

3. Въ по-раншнитѣ разкопки (1903 г.) бѣха намѣрени два кучешки зѫба (Dentes Canini),[1] единиятъ отъ тѣхъ дългъ . . . . 57.0 мм.

Мечка Ursus arctos L.

1. Два кучешки зѫба, отъ които единиятъ пробитъ. Служелъ е за нанизъ.

Размѣри на зѫбитѣ

Таблица 10

Dentes canini	1	2
Дължина на зѫба	83.0	—
Максимална ширина	27.0	28.0
Максимална дебелина	16.0	17.5

2. Стѫпална кость и трета фаланга (Phalanx tertia).

Презъ 1903 год. се намѣриха:

Четири кучешки зѫба съ дължина 68.0 мм., 76.0, 88.0, 82.0.

Втори кѫтникъ (M_2) отъ горна челюсть, съ надлъженъ диам. 30 мм., напрѣченъ 15 мм.[2]

У насъ обикновената мечка презъ неолитичната епоха е имала по-широко разпространение. Освенъ въ селището при Мадара, нейнитѣ останки до сега сѫ намѣрени въ „Малката пещера“ до Преображенския монастиръ при Търново,[3] въ „Деневата могила“ при с. Салманово (Шуменско),[4] въ неолитичното селище въ мѣстностьта „Околъ глава“ при село Гниляне (Софийско), а може би ще се намѣрятъ и другаде. Следъ унищожение на горитѣ и благодарение усъвършенствуване на орѫжието въ историческо време, човѣкътъ е принудилъ мечката да се отдалечи въ по-недостѫпнитѣ мѣста, и по такъвъ начинъ значително се ограничава въ днешно време разпространението ѝ.

---

[1] Giebel, Odontographie, табл. 9, обр. 10 в.
[2] Giebel, цит. съч., табл. 16, обр. 2.
[3] Поповъ, СНУК, XXIV, стр. 4.
[4] Поповъ, Изв. Арх. Д-во, IV, стр. 221.

Язовецъ Meles taxus Blasius

1. Лѣва долна челюсть съ запазени P_3, P_4, и M_1.

Обща дължина на тритѣ зѫба, мѣрена при основата на коронкитѣ, достига	29.0

2. Лѣва долна челюсть съ M_1 и M_2.

Надлъжниятъ диаметъръ на M_1 (L) мѣри	15.0
Напрѣчниятъ „ „ „ „	7.0
Надлъжниятъ „ „ M_2 „	6.0
Напрѣчниятъ „ „ „ „	6.0
Алвеолитѣ на всички кѫтници (P и M) иматъ обща дължина	37.0

3. Лѣва долна челюсть съ M_1 и M_2. Последнитѣ иматъ сѫщитѣ размѣри, както при челюстьта № 2.

4. Дѣсна долна челюсть съ P_4.

5. Дѣсна долна челюсть съ P_4, M_1 и M_2.

Алвеолитѣ на кѫтнитѣ зѫби (P_1—M_2) заематъ 43 мм. отъ челюстьта.

Надлъжниятъ диаметъръ на M_1 мѣри	15.0
Максималниятъ напрѣченъ диаметъръ на сѫщия	7.0
Височина на челюстьта, мѣрена подъ M_1	11.0

Бѣлка Mustela Martes L.

1. Дѣсна долна челюсть съ C, P_3, P_4 и M_1. Намѣрена презъ 1903 год.

Mustela sp., вѣроятно M. Putorius (поръ)

1. Дѣсна долна челюсть съ C, P_3, P_4 и M_1.
2. Три фрагмента отъ долни челюсти. Намѣрени презъ 1903 год.

Бобъръ Castor fiber L.

Презъ 1903 год. при разкопкитѣ до воденицата на Куни Черневъ се намѣриха:

1. Задна половина отъ дѣсна долна челюсть съ 4 кѫтници,[1] които заематъ 39 мм. отъ дължината на челюстьта.

Първиятъ отъ зѫбитѣ има надлъженъ диаметъръ 11 мм., а напрѣченъ — 9.5 мм.

Сѫщитѣ диаметри на останалитѣ три зѫба сѫ както следва:

8.5 мм. × 10.0
8.5 „ × 10.0
6.5 „ × 7.0

2. Уединенъ кѫтникъ, дългъ 30 мм., съ диаметри на коронката 10 × 9 мм.

Освенъ при Мадара, останки отъ бобъръ до сега у насъ сѫ намѣрени: въ могилата при Русе, не далечъ отъ захарната фабрика; въ могилата при с. Султанъ (Поповско); при с. Кереметликъ;[2] въ пещерата „Топля“ до село

---

[1] Giebel, Odontographie, табл. 23, обр. 3.
[2] Шкорпилъ, Могили, стр. 97.

Голѣма Желѣзна;[1] въ могилата при с. Салманово (Преславско).[2] Сигурно на много други мѣста у насъ ще се откриятъ останки отъ бобъръ. Последниятъ, както е известно, днесъ не се срѣща въ България. Той е изчезналъ почти отъ цѣла Европа. Рѣдко се срѣща тукъ-таме край р. Елба между Магдебургъ и Вюртембергъ и край р. Рона.

Въ предисторическо време, обаче, бобърътъ е билъ много разпространенъ. Интересно е, че въ Босна и Херцеговина названията на нѣкои мѣстности сѫ свързани съ името на бобъра, като напр. Dabar polje (Боброво поле) при Stolac (Херцеговина) и Dabar (въ Босна).[3] Името на с. Беброво Шкорпилъ предполага да произлиза сѫщо отъ бобъръ.[4]

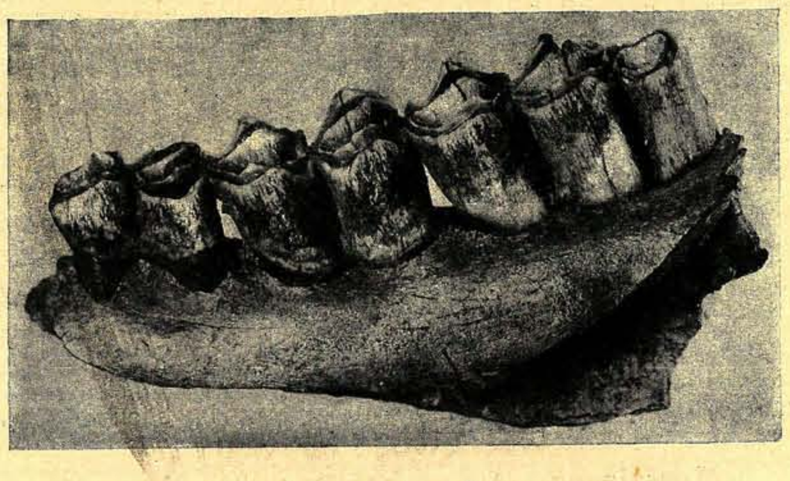

Обр. 9. — Cervus elaphus. Долна челюсть

Рогачъ Cervus elaphus Linné

Долни челюсти и уединени зѫби

1. Фрагментъ отъ лѣва долна челюсть съ M_3, M_2 и M_1 (обр. 9). Обща дължина на тритѣ M, мѣрена по-долу отъ дъвчащата площь, достига . . . . 84.0 мм.[5]

Размѣритѣ на отдѣлнитѣ зѫби давамъ въ таблица 11.

Таблица 11

Cervus elaphus M отъ долна челюсть	M_3	M_2	M_1
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на зѫба, мѣренъ при основата на коронката	37.0	26.0	20.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сѫщото мѣсто .	16.0	16.0	13.0

---

[1] Проф. Г. Бончевъ, Трудове на Бълг. Природоизп. Д-во, I и Ил. Стояновъ, цит. съч., II.

[2] Поповъ, Изв. Археол. Д-во, IV, стр. 220 и Период. Спис. LXIX, 9—10, стр. 643, табл. I, обр. 4

[3] Woldřich, Wiss. Mitt, V, стр. 88.

[4] Шкорпилъ, Могили, стр 97.

[5] Woldřich, Wiss. Mitt. IX, 161.

2. Множество зѫби отъ горни и долни челюсти.

По-добре запазенитѣ M_3 и M_2 отъ долни челюсти иматъ следнитѣ размѣри (табл. 12):

Таблица 12

Cervus elaphus M отъ долни челюсти	M_3			Срѣдно	M_2		Срѣдно
	1	2	3		1	2	
Максималенъ надлъженъ диам. на зѫба, мѣренъ при основата на коронката . .	36.0	36.0	35.0	**35.7**	26.0	25.0	**25.5**
Максималенъ напрѣченъ диам., мѣренъ на сѫщото мѣсто	15.0	16.0	16.0	**15.7**	15.0	16.0	**15.5**

Дължината на M_3 отъ долна челюсть, намѣрена въ Donja Dolina, достига 34.0.[1]

Размѣритѣ на зѫбитѣ отъ долни челюсти отъ C. elaphus отъ Мадара, съпоставени съ размѣритѣ на сѫщитѣ зѫби отъ рецентни, субфосилни и фосилни форми,[2] давамъ на таблица 13.

Таблица 13

Cervus elaphus M отъ долни челюсти	Рецентни форми Граници на вариациитѣ отъ 16 черепи	Субфосилни			Дилувиаленъ Vöklinshofen		Неолитични			
		Roben-hausen	Roben-hausen	Val de Travers			Мадара			
Дължина на тритѣ M . . .	67.0—81.0	73.0	—	83.0	—	—	—	—	—	84.0
„ „ M_3	26.0—34.0	31.0	—	34.5	37.0	36.0	36.0	36.0	35.0	37.0
„ „ M_2	20.6—26.5	23.0	25.5	26.0	27.5	28.0	26.0	25.0	—	26.0
„ „ M_1	16.0—21.5	18.0	22.0	21.0	—	21.0	—	—	—	20.0

Отъ тази таблица се вижда, че размѣритѣ на зѫбитѣ отъ Cervus elaphus отъ Мадара напълно отговарятъ на даденитѣ отъ Hagmann размѣри.

Рога

Между множеството фрагменти отъ рога, нѣкои отъ които носятъ леки следи отъ дѣлане, намѣриха се само две по-добре запазени розетки.

	I	II
Максималенъ диаметъръ на розеткитѣ	71.5	80.0
„ „ „ стеблото, между двата израстъка	62.5	70.0
Минималенъ „ „ сѫщото мѣсто	46.0	50.5

Сравнени тѣзи размѣри съ размѣритѣ на рогата отъ Ripač[4] и Donja Dolina, давамъ въ таблица 14.

---

[1] Woldřich, цит. съч., V, 96.

[2] Hagmann, Die diluviale Wirbeltierfauna von Vöklinshofen, I Teil, таблица 10.

Таблица 14

Cervus elaphus	Cornus				Donja Dolina
	Мадара		Ripač		
	I	II	I	II	
Максималенъ диаметъръ на розетката	71.5	80.0	88.2	86.0	79.0
Максималенъ диаметъръ на стеблото между двата израстъка	62.5	70.0	68.6	—	—
Минималенъ диаметъръ на сжщото мѣсто	46.0	50.5	49.2	—	—

Кости отъ краката

Metacarpus

Дисталенъ край.

Напрѣченъ диаметъръ въ долния край	47.0
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	31.0

Metatarsus

1. Цѣла кость съ следнитѣ размѣри:

Дължина	322.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ горния край	41.0
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	45.0
Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата	25.0
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	30.0
Напрѣченъ диаметъръ въ долния край	46.5
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	32.0
Отношение на дължината на костьта къмъ напрѣчния диаметъръ въ срѣдата	12.9

2. Две дистални части съ следнитѣ размѣри:

	I	II
Напрѣченъ диаметъръ въ долния край	48.0	52.0
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	33.0	35.0

Radius

Две дистални части съ размѣри:

	I	II
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ долния край	50.0	52.0
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	39.0	38.0

Tibia

Петь дистални части, чиито размѣри даваме въ таблица 15.

Таблица 15

Tibia	1	2	3	4	5	Срѣдно
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ долния край	57.0	53.0	56.0	55.5	53.5	**55.0**
Максималенъ надлъженъ диам. на сжщото мѣсто	43.0	40.0	41.5	42.3	40.0	**41.4**
Разлика	14.0	13.0	14.5	13.2	13.5	**13.6**

Calcaneus

Единъ calcaneus:

Максимална дължина	99.0
Максимална ширина въ артикуларния край	38.0

Astragalus

Такива се намѣриха шесть съ размѣри, дадени въ табл. 16.

Таблица 16

Astragalus	1	2	3	4	5	6	Срѣдно
Максимална дължина, мѣрена отстрана	61.0	—	58.5	58.0	58.0	57.0	**58.5**
Минимална дължина, мѣрена въ срѣдата	48.5	47.5	48.0	51.0	47.0	46.0	**48.0**

Сърна Cervus capreolus L.

Рога

Между събранитѣ фрагменти отъ рога, намѣриха се само два съ добре запазени розетки отъ недостатъчно развити рога.

	I	II
Максималенъ диаметъръ на розетката	32.0	29.5
Диаметъръ на стеблото надъ розетката	22.0	15.0

Долни челюсти

Петь фрагмента.

Размѣръ на челюститѣ

Таблица 17

Cervus capreolus Долни челюсти	1	2	3	4	5	Срѣдно
Обща дължина на всички P и M	66.0	—	—	—	—	**66.0**
„ „ „ „ P	27.5	27.0	—	28.0	29.0	**27.9**
„ „ „ „ M	38.0	—	—	—	—	**38.0**
Височина на челюстьта между P и M	18.0	19.5	—	—	—	**18.8**
Максимална дължина на M_3, мѣрена при основата на коронката	16.0	—	16.5	—	—	**16.3**
Максимална ширина на M_3, мѣрена на сжщото мѣсто	8.0	—	8.5	—	—	**8.3**
Дебелина на челюстьта подъ M_3	10.0	—	11.5	—	—	**10.8**

Конь Equus caballus L.

Челюсти и уединени зѫби

1. Предна часть отъ горна челюсть на младъ екземпляръ (обр. 10). Напълно развити сѫ само J_1 и J_2. Коронкитѣ на J_3 едва се показватъ отъ алвеолитѣ. Коронкитѣ на четиритѣ развити рѣзци иматъ върху външното лице по три глечови гънки, характеренъ белегъ за рѣзцитѣ отъ горнитѣ челюсти.

Напрѣченъ диаметъръ на челюстьта презъ алвеолитѣ на J_3	68.0
Разстоянието между външнитѣ ръбове J_2	63.0
Напрѣченъ диаметъръ на челюстьта, мѣрена между алвеолитѣ J_3 и С	64.0

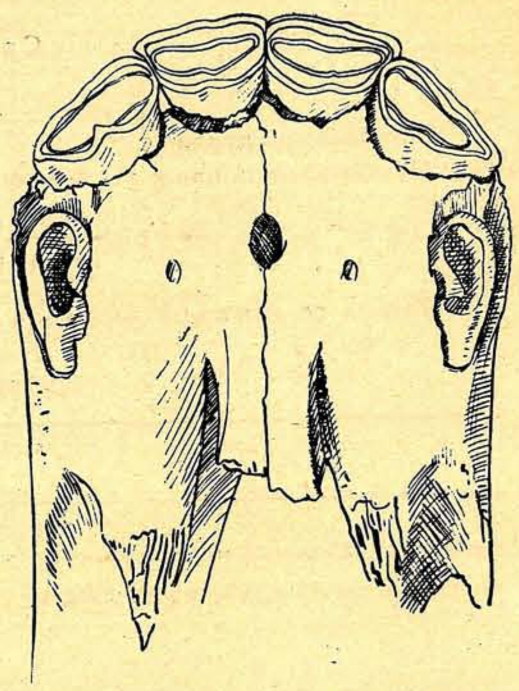

Обр. 10. — Equus cabalus. Фрагментъ отъ горна челюсть. Ест. вел.

Таблица 18

Размѣри на рѣзцитѣ

Equus caballus Горна челюсть	Лѣва стр.			Дѣсна стр.		
	J_3	J_2	J_1	J_1	J_2	J_3
Напрѣченъ диаметъръ на коронкитѣ при свободния край	—	19.0	19.0	19.0	19.0	—
Напрѣченъ диам. на коронкитѣ при шийката	—	16.0	16.0	16.0	16.0	—
Разлика . .	—	3.0	3.0	3.0	3.0	—

2. Два премолара (P_1 или P_2) отъ горни челюсти.

	I	II
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на коронката, мѣренъ по-долу отъ дъвчащата площь	27.5	29.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ на коронката, мѣренъ по-долу отъ дъвчащата площь	31.0	30.0

Отъ даденитѣ размѣри се вижда, че зѫбитѣ въ напрѣчния диаметъръ сѫ малко повече развити, отколкото въ надлъжния, съ една разлика отъ 1—4 мм.

3. Два P_3 отъ горни челюсти.

	I	II
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на коронката	39.0	39.0
„ напрѣченъ „ „ „	22.0	26.0
Разлика . .	7.0	3.0

4. Два моларни зѫба (сѫщински кѫтници, M_1 или M_2) отъ горни челюсти.

	I	II
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на коронката	25.0	26.0
„ напрѣченъ „ „ „	27.0	27.0

Виждаме, следователно, че и сѫщинскитѣ кѫтници сѫ повече развити на ширъ, отколкото на длъжъ, съ една разлика отъ 1—2 мм.

5. M_3 отъ горна челюсть.

Максималенъ надлъженъ диаметъръ на коронката	23.0
„ напрѣченъ „ „ „	20.0
Разлика . .	3.0

6. Два премоларни зѫба (P_1 или P_2) отъ долни челюсти.

	I	II
Максималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ по-долу отъ дъвчащата площь	28.0	31.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	19.0	16.0
Разлика . .	9.0	15.0

Значителната разлика въ размѣритѣ на тия два зѫба, принадлежащи на възрастни индивиди, вѣроятно ще трѣбва да се обясни съ расово различие.

Metatarsus

1. Проксимална часть.

Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ проксималния край . . .	51.0
„ надлъженъ „ „ „ „ . . .	44.5
Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата	35.5
Надлъженъ „ „ „	32.5

2. Дистална часть.

Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ дисталния край	52.0

Metacarpus

Дистална часть.

Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ ставния край	57.0
„ надлъженъ „ на сѫщото мѣсто, мѣренъ въ срѣдата	41.0

Tibia

Дистална часть.

Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ дисталния край	77.0
Максималенъ надлъженъ „ „ „ „	46.0

Phalanx III (Os ungulae)

Намѣрена само една, чийто размѣри въ табл. 19 съпоставямъ съ размѣритѣ на четири копитни кости изъ историческитѣ пластове при Мадара.

Таблица 19

Equus caballus Phalanx III	Исторически пластове 1	2	3	4	Неолитъ
Максимална ширина отзадъ	65.0	84.0	—	—	71.5
Разстоянието отъ предния ръбъ до върха на proc. coronarius	61.0	54.0	62.0	53.5	51.0
Голѣмиятъ диаметъръ на артикуларното лице	42.0	50.0	52.0	50.5	47.0
Малкиятъ „ „ „ „	27.5	28.0	30.0	27.0	25.0*

Интересно ще бѫде да направимъ сравнение между неолитичния конь отъ Мадара, коньтъ отъ историческитѣ пластове сѫщо отъ Мадара и дилувиалния конь отъ пещерата „Темната дупка“ при с. Карлуково, останкитѣ на който бидоха открити въ последнитѣ години (срав. табл. 20).

Таблица 20

Equus caballus Долни челюсти		Карлуково Дилувиална епоха			Мадара Неолитична епоха			Мадара Историч. пластове		
		J_1	J_2	J_3	J_1	J_2	J_3	J_1	J_2	J_3
Напрѣченъ диаметъръ на коронката, мѣренъ подъ дъвчащата площь	I	19.5	20.0	20.0	19.0	19.0	—	12.5	15.0	13.0
	II	20.0	18.0	18.0	19.0	19.0	—	13.0	14.0	14.5
	III	17.0	20.0	20.0	—	16.5	—	13.0	15.0	13.5
	IV	17.0	18.5	17.0	—	—	—	—	—	15.0
Срѣдно . .	—	**18.7**	**19.1**	**18.8**	**19.0**	**18.1**	—	**12.8**	**14.7**	**14 1**
Напрѣченъ диаметъръ на коронката при шийката	I	19.0	18.0	19.0	16.0	16.0	—	11.5	12.3	12.0
	II	16.0	16.5	16.0	16.0	16.0	—	11.5	12.5	12.5
	III	18.5	19.0	16.5	—	15.0	—	11.3	12.0	12.0
	IV	16.0	16.5	—	—	—	—	—	—	12.5
Срѣдно . .	—	**17.4**	**17.5**	**17.2**	**16.0**	**15.7**	—	**11.4**	**12 3**	**12.5**

Отъ тази сравнителна таблица ясно се вижда, че по голѣмината на рѣзцитѣ неолитичниятъ конь отъ Мадара се приближава до дилувиалния, а значително се отличава отъ коня, който се е развъждалъ въ историческо време при Мадара.

Equus sp.

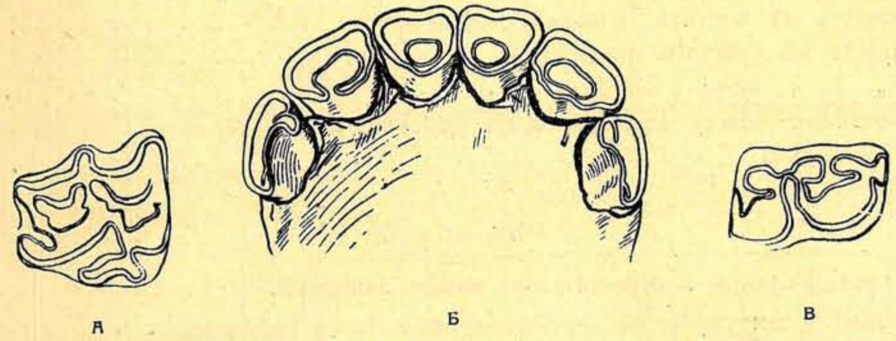

Обр. 11. — Equus sp. А и В зѫби, Б фрагментъ отъ долна челюсть. Ест. вел.

На дребенъ еквидъ принадлежатъ: фрагментъ отъ долна челюсть, единъ astragalus, единъ патуронъ (phalanx I), единъ phalanx III и два кѫтника.

Фрагментътъ (обр. 11) представя предна часть отъ долната челюсть. Отзадъ строшена въ областьта на алвеолитѣ P_3. Отъ зѫбитѣ сѫ запазени всичкитѣ J и C. Дъвчащитѣ площи на J_1 и J_2 дълбоко изтрити, иматъ трижгълна форма.

Разстоянието между двете коронки на J_3, мѣрено отвънъ, достига	56.0
Ширина на челюстьта (напрѣченъ диаметъръ), мѣрена между J_3 и C	52.5
Най-малкиятъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ при симфиза (между C и алвеолитѣ на P_3)	38.0
Разстоянието между вѫтрешнитѣ ржбове на алвеолитѣ C достига едва	31.0

Размѣри на отдѣлнитѣ рѣзци:

Таблица 21

Equus sp. Долна челюсть	Д J_3	J_2	J_1	Л J_1	J_2	J_3
Напрѣченъ диаметъръ на коронката, мѣренъ отвънъ подъ ржба на дъвчащата площь	15.0	13.0	11.0	11.0	13.0	15.0
Напрѣченъ диаметъръ при шийката	12.0	11.0	10.0	10.0	11.0	12.0
Разлика . .	3.0	2.0	1.0	1.0	2.0	3.0

Astragalus

Астрагалътъ, за съжаление, е зле запазенъ. Двете трохлеи (trochlea) сѫ отчасти строшени, поради което е невъзможно да се направятъ нужнитѣ измѣрвания. Ще се задоволя да дамъ само нѣкои отъ тѣхъ.

Най-голѣма дължина на костьта, мѣрена отъ страна	51.0
Най-голѣмъ напрѣченъ диаметъръ на артикуларната площь срещу os naviculare	44.0
Надлъженъ диаметъръ на сѫщата площь	29·0

Phalanx I

Патуронътъ е отчасти строшенъ въ горния край.

Дължина на костьта, мѣрена странично	78.0
Ширина въ срѣдата на костьта	26.0
„ „ долния край	34.0
Отношение между дължината на костьта и ширината въ срѣдата (78.0 : 26.0)	3.0

Phalanx III

Третата фаланга е сравнително добре запазена.

Голѣмъ диаметъръ на артикуларното лице (ширина)	44.0
Малъкъ „ „ „ „ (височина)	27.0
Разстояние отъ върха на processus coronarius до най-издадената точка на предния ржбъ	53.0
Разстояние между двата crus ossis ungulae	62.0*
Дължина отъ долния ржбъ на артикуларното лице до предния ржбъ на костьта (базална дължина)	54.5

Dentes

На сжщия дребенъ еквидъ принадлежатъ два зжба: единъ M_3 отъ горна и единъ M (M_1 или $_2$) отъ долна челюсть (обр. 11 A и B).

Зжбътъ отъ горната челюсть (A_3) се отличава първо, по своитѣ незначителни размѣри, макаръ и отъ възрастенъ екземпляръ и второ, че шпорнътъ не е развитъ. Отпредъ дъвчащата площь е по-широка (21.0), а отзадъ по-тѣсна (14.0).

Размѣри на M_3 отъ горна челюсть

Надлъженъ диаметъръ на дъвчащата площь	24.0
Напрѣченъ „ „ „ „	21.0
Дължина на колонката	9.5
„ „ предната марка	10.0
„ „ задната марка	9.0
Ширина на срѣдната гънка	3.0
Разстояние отъ предния ржбъ на жгловата гънка до задния ржбъ на срѣдната	13.0
Дължина на зжба отъ дъвчащата площь до края на корена	50.0

Размѣри на M ($_1$ или $_2$) отъ долна челюсть (обр. 11 B)

Надлъженъ диаметъръ на дъвчащата площь	22.0
Напрѣченъ диаметъръ на дъвчащата площъ, мѣренъ при ржба на глечовитѣ гънки	12.0
Сжщиятъ диаметъръ, мѣренъ подъ дъвчащата площь	14.5
Дължина на предната марка	8.5
„ „ задната марка	6.5
„ „ зжба, мѣрена отъ дъвчащата площь до края на корена	71.0

Съпоставени размѣритѣ на двата зжба съ размѣритѣ на дилувиалнитѣ еквиди отъ пещерата Темната дупка (Карлуково), виждаме въ следната таблица:

Таблица 22

	M_3 отъ горна челюсть и M ($_1$ или $_2$) отъ долна	Equus sp. Мадара	Equus sp. III Карлуково		Equus caballus fossilis Карлуково	
M_3 отъ горна челюсть					Миним. максим. отъ нѣколко зжба 2)	
	Надлъженъ диаметъръ на дъвчащата площь	24.0	I 24.0 II 24.0 1)		29.0—32.0	
	Напрѣченъ диаметъръ на сжщата	21.0	I 20.5 II 21.5		24.0—26.0	
	Дължина на колонката	9.5	I 10.0 II 11.0		14.0—17.0	
	„ „ предната марка	10.0	I 11.0 II 10.0		12.0—14.5	
	„ „ задната марка	9.0	9.5 7.5		11.0—14.0	
M_1 или $_2$ отъ долна челюсть			M_1	M_2	M_1	M_2
			Срѣдно отъ нѣколко зжба 3)		Срѣдно отъ нѣколко зжба 4)	
	Надлъженъ диаметъръ на дъвчащата площь	22.0	22.0	22.5	27.72	27.73
	Дължина на предната марка	8.5	12.7	12.7	15.17	15.75
	„ „ задната марка	6.5	5.33	5.83	8.97	9.09

Отъ тази таблица се вижда ясно, че размѣритѣ на зжбитѣ отъ мадарския еквидъ напълно отговарятъ на Equus sp. III отъ Карлуково, а значително се различаватъ отъ сжщитѣ зжби на Equus caballus fossilis.

Бие въ очи само фактътъ, че дължината на предната марка на M отъ долната челюсть при мадарския еквидъ е много по-слабо развита, отколкото при Equus sp. III.

Въ таблица 23 ще съпоставя размѣритѣ на Phalanx I и III отъ мадарския еквидъ и Equus sp. III и E. Caballus fossilis отъ Карлуково.

---

1) Размѣри на два зжба.

2), 3) и 4) Срв. Р. Поповъ, Пещерата Темната дупка, стр. 89 таблица 61.

Таблица 23

	Phalanx I et II	Equus sp. Мадара	Equus sp. III Карлуково[1]	Equus caballus fossilis Карлуково[2]
Phalanx I	Дължина на костьта, мѣрена отстрана	78.0	76.0	95.0
	Ширина въ срѣдата на костьта	26.0	27.0	44.0
	„ „ долния край	34.0	36.0	51.0
	Отношение между дължината на костьта и ширината въ срѣдата	3.0	2.8	2.16
Phalanx III	Голѣмъ диаметъръ на артикуларното лице (ширина)	44.0	48.0	55.7
	Малъкъ диаметъръ на сжщото (височина)	27.0	23.0	30.0
	Разстояние отъ върха на processus coronarius до най-издадената точка на предния ржбъ . . .	53.0	44.0	60.0
	Разстояние между двата crus ossis ungulae . . .	62.0*	60.0*	92.7

Отъ дадонитѣ сравнителни таблици виждаме, че и по отношение на фалангитѣ мадарския дребенъ еквидъ (Equus sp.) отговаря на Equus sp. III отъ Карлуково, а значително се различава отъ Equus caballus fossilis.

Като приехъ Equus sp. III отъ Карлуково за идентиченъ съ Equus asinus, не остава, освенъ да идентифицирамъ мадарския еквидъ (Equus sp.) съ сжщия видъ. Следователно магарето е живѣло у насъ и презъ неолитната епоха, но дали последнето е непосрѣдственъ наследникъ на дилувиалното, или то е преминало у насъ по-късно, това за сега мжчно може да се каже съ положителность. Дилувиалното магаре отъ Карлуково принадлежи на ориняшката епоха. Ако въ бждаще останки отъ него се намѣрятъ и въ солютрейскитѣ и мадаленски пластове, както и въ началото на алувиалната епоха тогава, сравнени материалитѣ, ще дадатъ основа за разрешението на този въпросъ.

Говедо Bos taurus L. Bos brachyceros Rülim.

Въ по-голѣмо изобилие се намѣриха кости отъ говедо. Задържахъ само една часть отъ материала, върху който направихъ измѣрвания:

Фрагментъ отъ горна челюсть на възрастенъ екземпляръ

Отъ зжбитѣ запазени сж: P_4, M_1, M_2, M_3, чиито размѣри давамъ въ таблица 24.

---

[1] и [2]) Срв. Р. Поповъ, Пещерата Темната дупка, табл. 64 и 65.

Таблица 24

Bos taurus Горна челюсть	M_3	M_2	M_1	P_4
Максималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ при дъвчащата площь	31.0	28.5	23.0	17.0
Сжщиятъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	31.0	29.0	23.0	17.0
Максималенъ напрѣченъ диам., мѣренъ при основата на коронката	29.0	28.0	25.5	23.5

Единични зжби отъ горни челюсти

Таблица 25

Bos taurus M_3 отъ горна челюсть	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диам., мѣренъ при основата на коронката	31.0	32.0	29.0	32.0	32.0	33.0	31.0	28.0	31.5	**31.1**
Максималенъ напрѣченъ диам., мѣренъ при основата на коронката	25.0	26.0	24.0	24.0	24.0	24.0	26.5	22.5	26.0	**24.7**

Таблица 26

Bos taurus M_2 отъ горна челюсть	1	2	3	4	5	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диам., мѣренъ при основата на коронката	25.0	27.0	27.0	26.0	27.5	**26.5**
Максималенъ напрѣченъ диам., мѣренъ при основата на коронката	23.0	22.0	24.0	24.0	22.0	**23.0**

Таблица 27

Bos taurus M_1 отъ горна челюсть	1	2	3	4	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диам., мѣренъ при основата на коронката	24.0	20.5	24.0	25.0	**23.4**
Максималенъ напрѣченъ диам., мѣренъ при основата на коронката	23.0	21.5	26.0	27.0	**24.4**

Таблица 28

Bos taurus M_3 отъ долна челюсть	1	2	3	4	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диам., мѣренъ при основата на коронката	38.0	38.0	32.0	34.0	**37.3**
Максималенъ напрѣченъ диам., мѣренъ при основата на коронката	16.0	16.0	14.0	14.0	**15.0**

Кости отъ краката

Humerus

Дисталенъ край

Три фрагмента.

	I	II	III
Максималенъ напрѣченъ диам. на ставата	94.0	68.0	77.5
„ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	—	74.5	84.0

Radius

Проксималенъ край

Два фрагмента.

	I	II
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ на ставата	80.0	74.0
„ надлъженъ „	40.0	39.0

Дисталенъ край

Два фрагмента.

	I	II
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	78.0	88.0
„ надлъженъ „	48.0	48.0

Metacarpus

Проксималенъ край

Два фрагмента.

	I	II
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	65.0	64.0
„ надлъженъ „	39.0	34.5

Дисталенъ край

Шесть фрагмента.

Таблица 29

Bos taurus Metacarpus	1	2	3	4	5	6	Срѣдно
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	56.5	50.0	59.0	53.5	52.0	61.0	**55.3**
„ надлъженъ „ . . .	31.0	31.0	30.0	31.5	29.0	33.0	**30.9**

Femur

Проксималенъ край

Три фрагмента.

	I	II	III
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	103.0	—	—
Надлъженъ диаметъръ на ябълката	43.0	41.0	44.0

Tibia

Дисталенъ край

Три фрагмента.

	I	II	III
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	77.5	82.5	78.5
„ надлъженъ „	53.5	61.0	59.0

Metatarsus

Проксималенъ край

Два фрагмента.

	I	II
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	59.0	45.0
„ надлъженъ „	60'0	42.0

Дисталенъ край

Три фрагмента.

	I	II	III
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	58.0	65.0	55.0
„ надлъженъ „	30.0	35.5	32.5

Astragalus

Такива се намѣриха четири. Размѣритѣ въ таблица 30.

Таблица 30

Bos taurus Astragalus	1	2	3	4	Срѣдно
Максимална дължина, мѣрена отъ страна	76.0	81.0	70.0	77.5	**76.1**
„ „ „ въ срѣдата	57.0	63.3	54.0	63.0	**59.3**
„ ширина	—	51.0	45.0	—	**53.0**

Phalanx I

Таблица 31

Bos taurus Phalaux I	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Срѣдно
Максимална дължина, мѣрена отъ страна	60.0	65.0	55.5	58.5	61.0	59.5	54.5	61.0	60.0	60.0	**59.5**
Максимална височина въ задния край, мѣрена отъ страна . .	40.0	40.0	31.0	—	35.5	33.0	29.0	36.0	30.0	35.5	**34.4**
Максимална ширина въ задния край	34.0	35.0	26.0	—	32.0	26.0	28.5	29.0	35.0	32.0	**31.94**

Phalanx II

Таблица 32

Bos taurus Phalanx III	1	2	3	Срѣдно
Максимална дължина, мѣрена отъ страна	44.0	38.0	42.0	**41.3**
„ височина въ задния край мѣрена отъ страна . .	33.0	31.0	34.0	**32.7**
„ ширина въ задния край	32.0	31.5	36.5	**33 3**

Phalanx III

Таблица 33

Bos taurus Phalanx III	1	2	Срѣдно
Максимална дължина, мѣрена по долния външенъ ржбъ	82.0	80.0	**81.0**
„ височина, мѣрена въ срѣдата	40.0	46.0	**43 0**

Рогови израстъци (Processus cornu)

Между многото фрагменти намѣри се само единъ по-добре запазенъ рогъ, съ следнитѣ размѣри:

Дължина	180.0	мм.
Максималенъ диаметъръ при основата	51.0	„
Минималенъ „ „ „	42.0	„
Обхватъ (обиколка) при основата	145.0	„

Размѣритѣ, които има роговиятъ израстъкъ отъ Мадара, както ще видимъ въ следната таблица, се приближаватъ до размѣритѣ на Bos brachyceros отъ Ripač и швейцарскитѣ наколни постройки.[1])

Таблица 34

Bos taurus Cornus	Мадара	Ripač	Швейцарски наколни постройки
Максималенъ (хоризонталенъ) диаметъръ при основата на израстъка	51.0	55.0	55.0—43.0
Минималенъ (вертикаленъ) диам. на сжщото мѣсто	42.0	42.8	43.0—34.0
Обиколка (обхватъ) на сжщото мѣсто	145.0	160.0	155.0—120.0

---

[1]) Woldřich, Wiss. Mitt. V, стр. 103.

Отъ селищната могила при с. Султанъ, чиято култура датирамъ къмъ каменно-медната епоха, притежавамъ единъ роговъ израстъкъ съ следнитѣ размѣри:

Дължина на израстъка, мѣрена по най-голѣмата крива	213.0
Максималенъ диаметъръ въ основата на израстъка	54.0
Минималенъ диаметъръ на сжщото мѣсто	43.0
Обиколка (обхватъ) на сжщото мѣсто	153.0

Виждаме, следователно, че размѣритѣ и на този рогъ стоятъ близко до тоя отъ Мадара.

Резултатитѣ, които е получилъ проф. П. Петковъ[1]) при проучване на материала отъ три неолитични селища въ Софийско, съпоставени съ горе даденитѣ резултати, излагаме въ следната сравнителна таблица.

Таблица 35

Cornus	B. brachyceros (Поповъ)		Bos taurus brachyceros (Петковъ)				Bos brachyceros (Woldřich)		Срѣдно отъ всички
	Мадара	Султанъ	Околъ глава		Кремиковци	Чепинци	Ripač	Швейцарски наколни постр.	
			♀	♂	♀	♀			
Дължина на роговия израстъкъ	180.0	213.0	244.0	—	230.0	230.0	185.0	210.0—145.0	**204 6**
Максималенъ диам. при основата на израстъка . . .	51.0	54.0	50.0	70.0	55.0	58.3	55.0	55.0—43.0	**54.6**
Минималенъ диаметъръ на сжщото мѣсто	42.0	43.0	33.0	62.0	42.0	43.5	42.8	43.0—34.0	**42.8**
Обиколка (обхватъ) на сжщото мѣсто	145.0	153.0	140.0	183.0	160.0	158.5	160.0	155.0—120.0	**163.8**

Отъ тази таблица се вижда, че роговиятъ израстъкъ отъ Мадара, който азъ опредѣлямъ като B. taurus brachyceros, съ повече или по-малко разлика, съответствува на израстъцитѣ отъ другитѣ находища. Тия разлики, които могатъ да се отдадатъ на полови различия и разлика въ възрастьта нѣматъ особено значение. Така, че въ неолитната епоха въ Мадара сж живѣли главно две говеда, едно дългорого и едро (Bos primigenius), за чийто останки ще говоримъ следъ малко, и едно кжсорого (Bos brachyceros). Възможно е, въ сжщата епоха да е живѣла и кръстосана раса (B. primigenius × B. brachyceros), обаче по липса на достатъченъ материалъ, не мога да установя признацитѣ й.

Едно сравнение между неолитичнитѣ стжпални кости и тия отъ историческитѣ пластове на B. taurus при Мадара, виждаме въ таблица 36

---

[1]) П. Петковъ, Трудове на Природоизп. Д-во, кн. 13, стр. 104.

Metacarpus

Таблица 36

Metacarpus	Bos brachyceros Мадара. Неолитъ	Bos taurus Мадара. Историческитѣ пластове
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ проксималния край .	64.5 (2)[1]	56.8 (9)
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто . . .	36.75 (2)	34.5 (9)
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ дисталния край . . .	55.3 (6)	60.1 (10)
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто . . .	30.9 (6)	30.7 (10)

Metatarsus

Таблица 37

Metatarsus	Bos brachyceros Мадара. Неолитъ	Bos taurus Мадара. Историческитѣ пластове
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ проксималния край .	52.0 (2)	**51.1** (11)
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто . . .	51.0 (2)	**48.6** (11)
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ дисталния край . . .	59.3 (3)	**59.4** (9)
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто . . .	32.7 (3)	31.8 (11)

Ако сждимъ по тия резултати, следва да заключимъ, че ръстътъ на историческото говедо (Bos taurus) отъ Мадара е почти такъвъ, какъвто е билъ и на кжсорогото говедо (Bos brachyceros) отъ неолита.

Сжщо по отношение на роговитѣ израстъци историческото говедо се приближава до неолитичното отъ Мадара, както и това отъ софийския неолитъ.

Таблица 38

Processus Cornu	Мадара истор. пл.	Мадара неолитъ	софийски неолитъ (²)
Дължина на роговия израстъкъ	—	180.0	234.66
Максималенъ диаметъръ при основата на израстъка .	59.0	51.0	54.43
Минималенъ диаметъръ на сжщото мѣсто	42.[illegible]	42.0	41.16
Обиколка (обхватъ) при основата	164.0	145.0	152.83

---

[1] Цифритѣ въ скоби показватъ числото на коститѣ, чийто срѣдни размѣри вземамъ.

[2] Петковъ П., Трудове на Природоизпитателното Д-во, кн. 13). стр. 104. Размѣритѣ на мжжкия отъ „Околъ глава“ изключваме, понеже може да бжде кръстосана раса съ преобладаващи признаци на B. primigenius.

Туръ Bos primigenius Boj.

Отъ туръ се намѣриха: 1) Фрагментъ отъ долна челюсть. 2) Фрагментъ отъ горна челюсть. 3) Единъ чифтъ зжби. 4) Кости отъ краката и 5) Единъ роговъ израстъкъ. Размѣритѣ на тѣзи останки давамъ въ следнитѣ таблици.

Челюсти и зжби

Фрагментъ отъ лѣва долна челюсть съ M_3 и M_2

Общата дължина на двата кжтника мѣри	71.0
Височината на челюстьта между M_3 и M_2 достига	71.0
Дебелината й на сжщото мѣсто	34.0
Максималенъ надлъженъ диам. на M_3, мѣренъ при основата на коронката	42.5
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ на сжщия	19.0
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на M_2, мѣренъ при основата на коронката	29.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сжщото мѣсто . .	19.0

Фрагментъ отъ горна челюсть съ M_3, M_2 и M_1

Таблица 39

Bos primigenius	M_3	M_2	M_1	Обща дължина на тритѣ M
Максималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	33.0	29.0	25.0	87.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	30.0	31.0	28.0	—

M_3 отъ долна челюсть

Таблица 40

Bos primigenius	1	2	3	4	5	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	40.0	42.0	43.5	43.0	49.0	**43.5**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	19.0	19.0	18.0	18.0	19.0	**18.6**

Кости отъ краката

Humerus

Проксималенъ край

Единъ фрагментъ.

Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	130.0
„ надлъженъ диаметъръ	132.0
„ диаметъръ на главата (caput), мѣрена въ краищата на tuberculum minus и tub. majus	96.0

Проксималенъ край

Запазена отчасти само главата.

Дисталенъ край

Два фрагмента.

	I	II
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ мѣренъ върху ставата	—	104.5
„ надлъженъ диам. мѣренъ на сѫщото мѣсто	121.0	118.0

Radius

Проксималенъ край

Единъ фрагментъ.

Максималенъ напрѣченъ диаметъръ на ставата	123.0
„ надлъженъ диаметъръ	63.0

Ulna

Два фрагмента.

	I	II
Разстоянието отъ ставата за humerus'а до най-изпъкналата точка на olecranon'а	102.0	—
Максималната ширина презъ proc. coracoideus	70.0	100.0
Минимална ширина между ставата и olecranon'а	57.0	—

Metacarpus

Проксималенъ край

Единъ фрагментъ.

Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	91.5
„ надлъженъ диаметъръ	53.0

Femur

Дисталенъ край

Единъ фрагментъ.

Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	151.0
Надлъженъ диаметъръ на ябълката	60.0

Metatarsus

Проксималенъ край

Единъ фрагментъ.

Максималенъ напрѣченъ диаметъръ	66.5
„ надлъженъ „	64.6

Дисталенъ край

Три фрагмента. Размѣритѣ на табл. 41.

Таблица 41

Bos primigenius Metatarsus	1	2	3	Срѣдно
Най-голѣма ширина (напрѣченъ диаметъръ) въ ставната часть	83.0	80.0	82.0	**81.7**
Най-голѣма дебелина (надлъженъ диаметъръ) на сѫщото мѣсто	47.0	45 0	45.0	**42.3**

Кости отъ пръститѣ

Фаланги

Намѣриха се седемь фаланги, чиито размѣри давамъ въ таблица 42, 43 и 44.

Phalanx I

Таблица 42

Bos primigenius Phalanx I	1	2	Срѣдно
Максимална дължина, мѣрена отъ страна	84.0	82.0	**83.0**
„ височина въ задния край, мѣрена отъ страна	46.0	46.0	**46.0**
„ ширина въ задния край	47.0	47.3	**47.1**

Phalanx II

Таблица 43

Bos primigenius Phalanx II	1	2	3	Срѣдно
Максимална дължина, мѣрена отъ страна	50.0	52.0	53.0	**51.7**
„ височина въ задния край, мѣрена отъ страна	42.0	41.0	44.0	**42.3**
„ ширина въ задния край	40.0	42.0	44.0	**42.0**

Phalanx III

Таблица 44

Bos primigenius Phalanx III	1	2	Срѣдно
Максимална дължина, мѣрена по долния външенъ рѫбъ	89.0	87.0	**88.0**
„ височина, мѣрена въ срѣдата	56.5	50.0	**53.3**

Израстъци отъ рога Processus cornu

Между нѣколкото фрагменти отъ рогови израстъци, които се намѣриха при разнитѣ сондажи, по-добре е запазенъ само единъ, съ следнитѣ размѣри:

Максималенъ диаметъръ при основата	134.0
Минималенъ диаметъръ на сѫщото мѣсто	108.0
Обиколка при основата	370.0

Ovis aries L. и Carpa hircus L.

Въ голѣмо количество се намѣриха фрагменти отъ разтрошени черепи, челюсти, кости, рога и уединени зѫби, едни отъ които принадлежатъ на овца, други — на коза.

Понеже цѣлия този костенъ материалъ е фрагментиранъ, голѣма часть отъ него мѫчно може да се опредѣли, поради това и не правя измѣрвания върху него.

Дива свиня Sus scropha ferus L.

Отъ дива свиня се намѣриха уединени зѫби, фрагменти отъ челюсти и строшени кости отъ краищата. Азъ ще се спра само върху зѫбитѣ и челюститѣ и то главно взимамъ тия, които сѫ добре запазени и принадлежатъ на възрастни екземпляри.

Фрагменти отъ челюсти

Горни челюсти

1. Дѣсна и лѣва челюсть отъ единъ и сѫщъ черепъ (обр. 12). Върху дѣсната челюсть сѫ запазени M_3, M_2 и M_1, а върху лѣвата, освенъ тритѣ M, и P_4.

Тритѣ M отъ дѣсната челюсть иматъ обща дължина на коронкитѣ 84.0

Сѫщитѣ отъ лѣвата 84.5

Размѣритѣ на отдѣлнитѣ зѫби давамъ въ табл. 45.

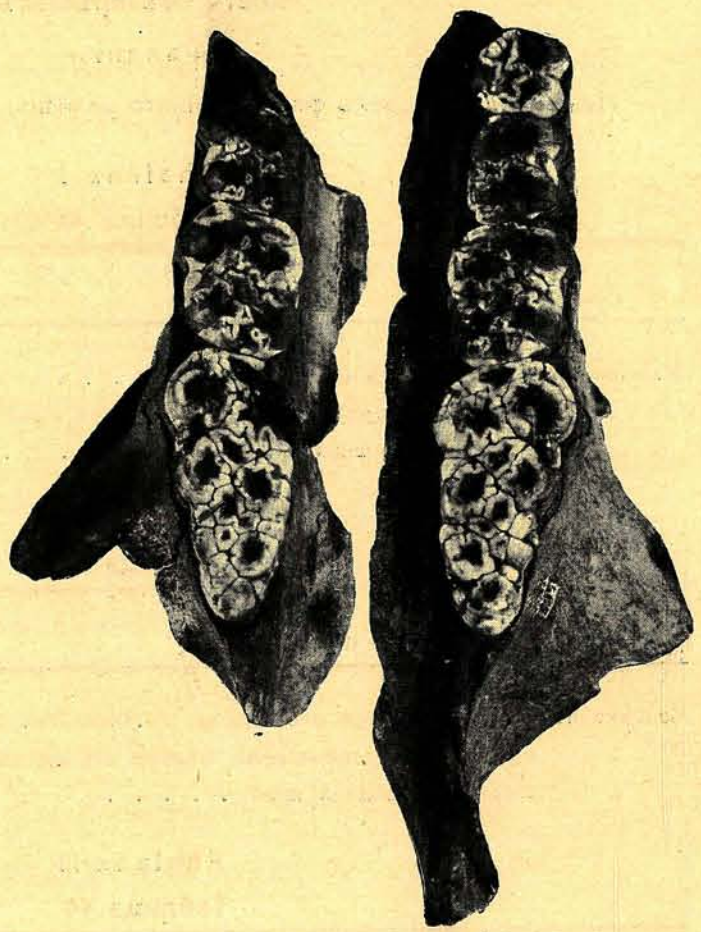

Обр. 12. — Sus scropha ferus. Горна челюсть Приблизително естествена величина

Таблица 45

Sus scropha ferus Горни челюсти	Дѣсна			Лѣва		
	M_3	M_2	M_1	M_3	M_2	M_1
Максимална дължина на зѫба, мѣрена при основата на коронката	44.0	24.0	19.0	44.0	24.0	18.0
Максимална ширина, мѣрена на сѫщото мѣсто . . .	—	20.3	16.3	24.0	21.0	16.5
Разлика . .	—	3.7	2.7	20.0	3.0	1.5

Коронкитѣ на зѫбитѣ въ областьта на дъвчащитѣ плоскости сѫ значително изтрити, отдето следва да се заключи, че имаме работа съ възрастенъ екземпляръ.

2. Фрагментъ отъ лѣва горна челюсть съ M_3, M_2 и M_1.

Обща дължина на коронкитѣ на тритѣ M 85.0

3. Фрагментъ отъ лѣва долна челюсть. Отъ зѫбитѣ запазени половината на M_3 и цѣлия M_2, а отъ M_1 — само алвеолата.

Обща дължина на тритѣ алвеоли 82.5

Максимална дължина на M_2, мѣрена при коронката 23.0

" ширина на сѫщия 17.0

Долни челюсти

Фрагментъ отъ лѣва долна челюсть съ M_3 и M_2.

Обща дължина на двата зѫба, мѣрена при основата на коронката, достига 63.0

Уединени зѫби

Отъ горни челюсти

Въ таблица 46 давамъ размѣритѣ на 7 уединени M_3 отъ горни челюсти

Таблица 46

Sus scropha ferus M_3 отъ горни челюсти	1	2	3	4	5	6	7	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диам. на зѫба, мѣренъ при основата на коронката .	44.0	42.5	44.0	43.0	44.5	45.0	42.0	**43.6**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сѫщото мѣсто	23.0	23.0	24.0	23.0	24.0	24.0	24.0	**23.6**
Разлика . .	21.0	19.5	20.0	20.0	20.5	21.0	18.0	**20.0**

M_2 отъ долна челюсть

Максималенъ надлъженъ диам., мѣренъ при основата на коронката 23.5

" напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сѫщото мѣсто . . 17.5

Отъ долни челюсти

Въ следната таблица (47) давамъ размѣритѣ на 7 добре запазени M_3 отъ долни челюсти.

Таблица 47

Sus scropha ferus M_3 отъ долни челюсти	1	2	3	4	5	6	7	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката . .	42.5	44.0	43.5	51.0	47.0	45.0	42.5	**45.0**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сѫщото мѣсто	20.0	20.0	20.0	22.0	22.0	20.0	21.0	**20.7**
Разлика . .	22.5	24.0	23.5	29.0	25.0	25.0	21.5	**24.3**

Домашна свиня Sus scropha domestica L.

Отъ изкопания материалъ, който съ сигурность може да се опредѣли като S. scropha domestica, ще се спра само върху нѣколко отлично запазени уединени зѫби отъ горни и долни челюсти, чиито размѣри давамъ въ следнитѣ три таблици.

Таблица 48

Sus scropha domestica M_3 отъ горни челюсти	1	2	3	Срѣдно
Максималенъ надлъж. диам., мѣренъ при основата на коронката	32.0	29.0	30.0	**30.3**
„ напрѣченъ диам., мѣренъ на сѫщото мѣсто . .	18.3	17.0	18.3	**17.7**

Таблица 49

Sus scropha domestica M_3 отъ долни челюсти	1	2	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диам., мѣренъ при основата на коронката . .	37.0	35.5	**36.25**
„ напрѣченъ диам., мѣренъ на сѫщото мѣсто	16.3	16.3	**16.3**

Таблица 50

Sus scropha domestica М отъ долни челюсти	1	2	3	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диам., мѣренъ при основата на коронката	22.0	21.5	20.0	**21.17**
Максималенъ напрѣченъ диам., мѣренъ на сѫщото мѣсто . .	14.0	13.0	14.0	**13.7**

Въ следнитѣ две таблици (51 и 52) съпоставямъ за сравнение размѣритѣ на M_3 отъ горни челюсти на дивата и домашната свиня отъ неолитичнитѣ и историческитѣ пластове[1] при Мадара и сегашната дива свиня и източнобалканската (споредъ проф. Хлѣбаровъ).[2]

Таблица 51

Sus scropha ferus M_3 отъ горна челюсть	Неолитъ Мадара	Историческитѣ пластове. Мадара	Сегашната дива свиня по Хлѣбаровъ
	Срѣдно отъ седемь зѫба	Срѣдно отъ четири зѫба	
Надлъженъ диаметъръ на зѫба . . .	43.6	45.5	36.0
Напрѣченъ диаметъръ на зѫба . . .	23.6	21.1	20.0
Разлика . .	20.0	24.4	16.0

---

[1] Гледай статията ми: Животински останки отъ историческитѣ пластове при Мадара, помѣстена въ тази книга.

[2] Проф. Хлѣбаровъ, Източно-балканската свиня, срав. таблицата на стр. III.

Таблица 52

Sus scropha domestica M_3 отъ горна челюсть	Неолитъ Мадара	Историческитѣ пластове. Мадара	Сегашната източ.-балканска свиня по Хлѣбаровъ
	Срѣдно отъ три зѫба	Срѣдно отъ два зѫба	
Надлъженъ диаметъръ на зѫба . . .	30.3	31.0	29.2
Напрѣченъ диаметъръ на зѫба . . .	17.9	18.75	17.7
Разлика . .	12.4	12.3	11.5

Отъ тия две таблици ясно личи, че дивата, както и питомната свиня, по отношение размѣритѣ на M_3, значително се различаватъ отъ сегашната дива и източно-балканска свиня.

Обр. 13. — Пластъ отъ кременни отломки въ брѣга на Мадарския потокъ

Културни останки

Предмети отъ кремъкъ

При всички направени до сега въ Мадара разкопки прави впечатление голѣмото количество кременни отломки, кременни орѫдия и многобройнитѣ кременни ядра (nuclei). По всичко личи, че доисторическиятъ човѣкъ презъ новокаменната епоха е разполагалъ съ изобиленъ материалъ, а това му е дало възможность да развие интензивна кременна индустрия. Близкитѣ и по-далечни горнокредни скални наслаги сѫ богати съ флиптови конкреции, така че безъ особена мѫчнотия той е могълъ да ги събира или доставя по нѣкакъвъ начинъ.

При пунктъ III се откри отначало профилъ, въ основата на който се показа пластъ около 1 м. дебелъ, съставенъ изключително отъ кременни отломки и ядра (обр. 13). Подобенъ дебелъ пластъ се откри и при пунктъ А. Тия кременни пластове, разкрити и на други мѣста край потока, сж размѣсени де повече, де по-малко съ пѣсъкъ, заобленъ чакълъ и по-едри скални кжсове. Всичко това иде да покаже, че останкитѣ отъ кременната индустрия сж довлѣчени въ коритото на потока отъ поройни води, следователно трѣбва да се приеме, че голѣма часть отъ кременнитѣ отломки сж отвлѣчени отъ водитѣ още въ епохата, когато въ Мадара е цъвтѣла кременната индустрия. За това свидетелствуватъ многобройнитѣ кременни отломки, които намираме по брѣга на потока, като почнемъ отъ подножието на скалитѣ и стигнемъ низината край селото.

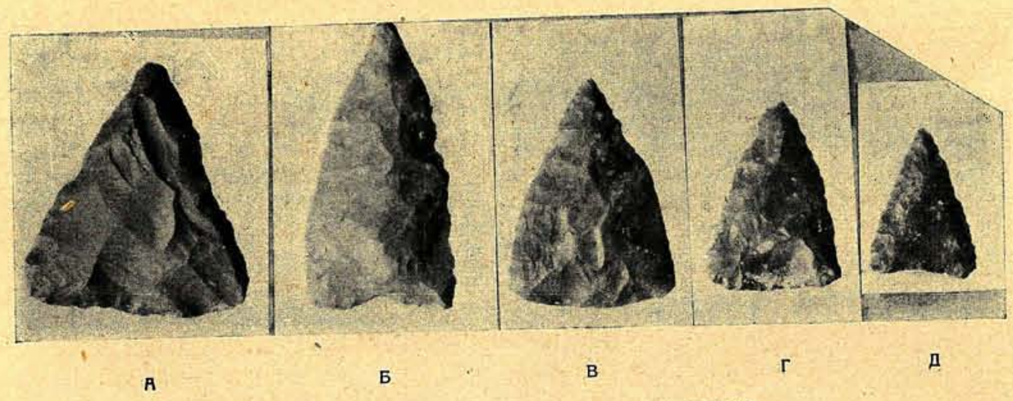

Обр. 14. — Кременни върхове за стрели

Работилницитѣ за кременни орждия сж били близо при подножието на скалитѣ и въ пещерата. Всичко онова, което е било непотрѣбно, напр. отломкитѣ и използуванитѣ вече ядра, е било изхвърлено по склоноветѣ. Тамъ сж били изхвърлени сжщо останкитѣ отъ храната (животинскитѣ кости), изваденитѣ отъ употрѣба орждия, строшенитѣ глинени сждове и пр. При по-силни дъждове, поройнитѣ води сж отнасяли тая сметь въ коритото на потока, дето отчасти тя се е напластявала. По такъвъ начинъ се е образувалъ културниятъ насипъ върху двата брѣга на потока.

Техника. Всички намѣрени кременни орждия сж правени изключително чрезъ обчукване и ретушъ. Способътъ да се полира кремъка е билъ непознатъ на това население.

Кременнитѣ отломки, като останки отъ кременната индустрия, сж два вида: еднитѣ отъ тѣхъ представятъ отломки отъ кората на конкрецията, а другитѣ такива — отломки отъ ядрото. Всѣка кременна конкреция е обвита отъ жълтеникава и бѣлезникава кора отъ аморфенъ SiO_2, подъ която следва ядрото, отчасти отъ аморфенъ, отчасти криптокристаличенъ SiO_2. Майсторътъ, преди да почне цепенето на ядрото, освобождавалъ го е отъ кората, която по много причини е неудобна за орждия.

Отломкитѣ отъ кората сж дебели, неправилни и винаги къмъ външната страна заоблени.

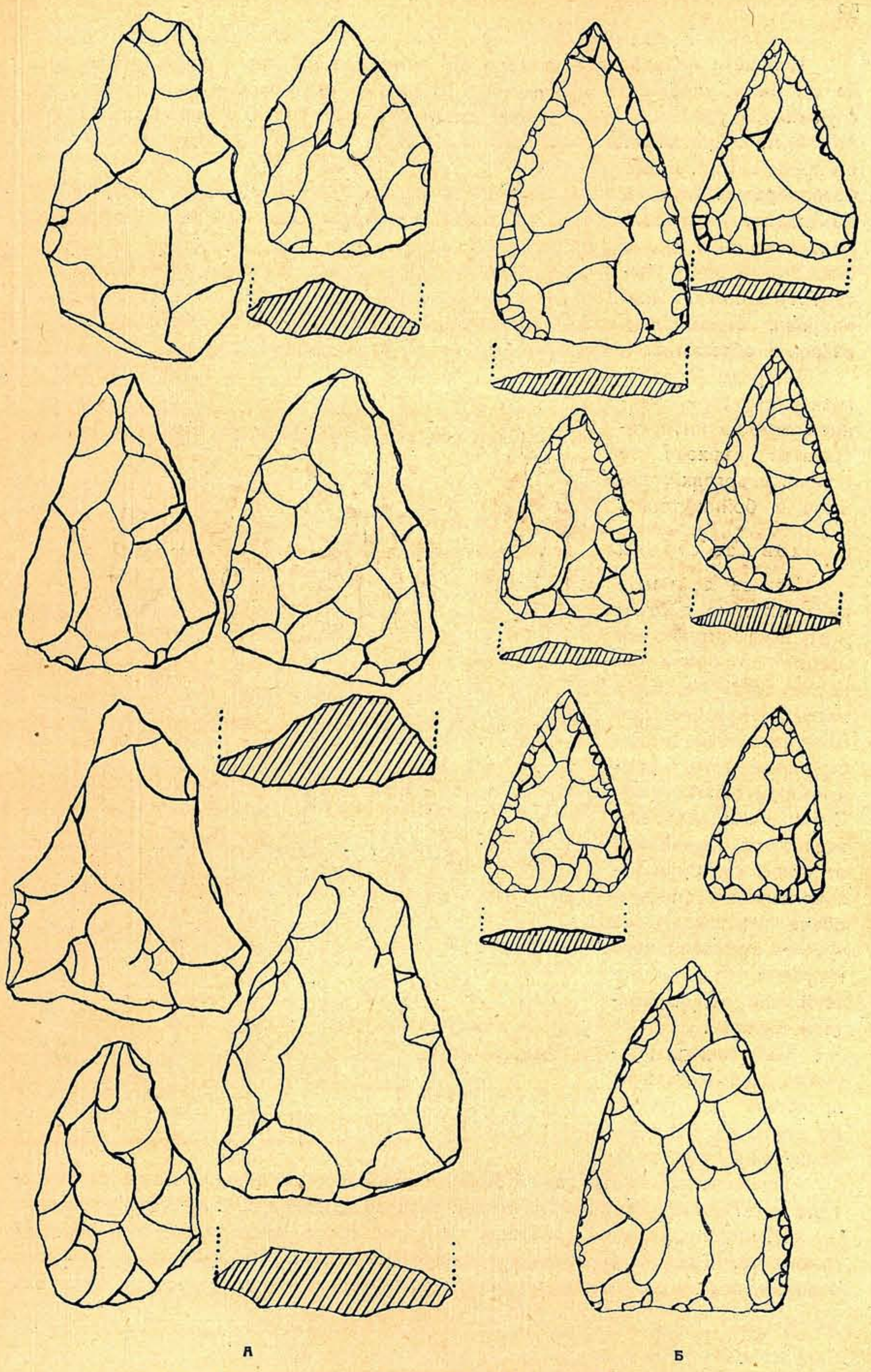

Обр. 15. — Кременни върхове за стрели. А първи и Б втори стадий

Цепенето на ядрата е ставало съ помощьта на други ядра, които вече не сѫ били удобни за използуване. Върху много подобни ядра, които сѫ служили за ударници, личатъ ясни следи отъ употрѣба. Отломкитѣ отъ ядрата, по форма и размѣри, сѫ представяли голѣмо разнообразие. Отъ тѣхъ майсторътъ е подбиралъ само ония, които биха могли да се употрѣбятъ за орѫдия било направо, било следъ известна обработка.

Споредъ предназначението си кременнитѣ орѫдия ни представятъ: върхове за стрели, стъргалки, ножове и бойни топки.

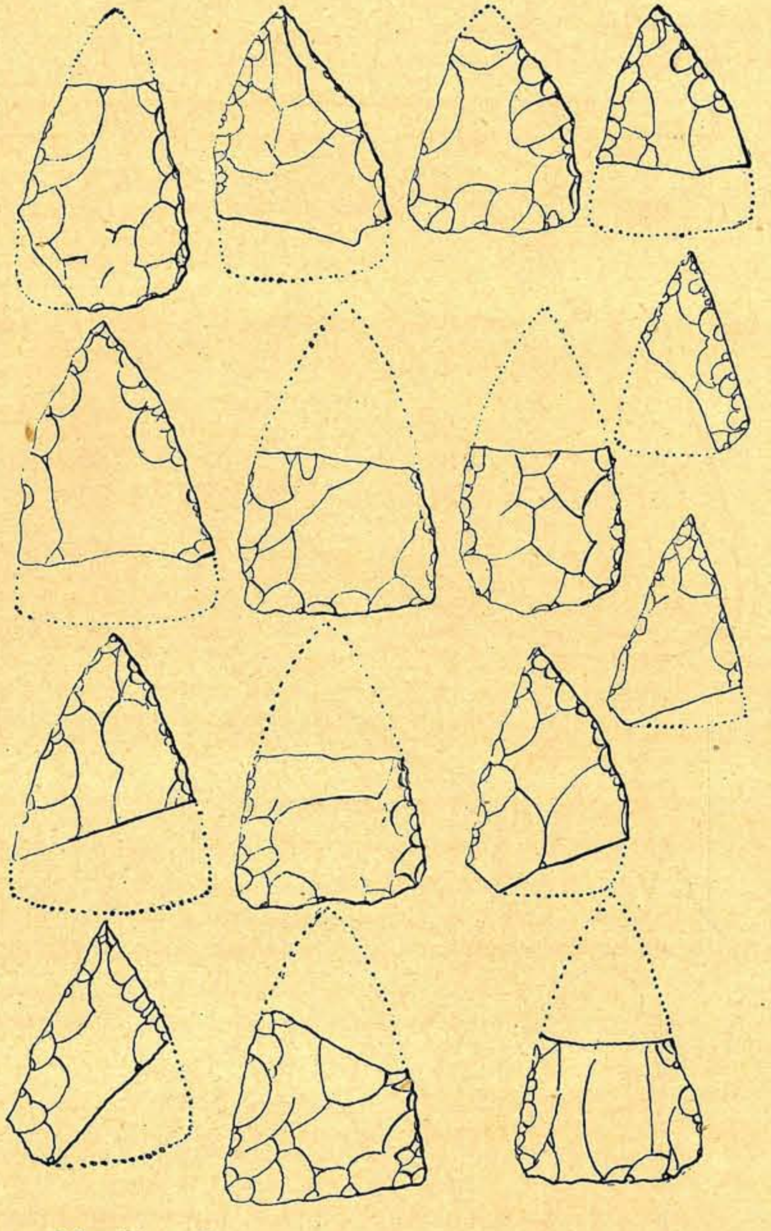

Обр. 16. — Строшени кременни върхове за стрели

Върхове за стрели

Такива се намѣриха нѣколко десетки и то изключително въ насипа въ брѣга на потока (обр. 14). Една часть отъ върховетѣ сѫ цѣли запазени, други строшени и то, вѣроятно, при обработката. Строшенитѣ върхове, заедно съ случайнитѣ отломки, сѫ били изхвърлени въ сметьта, обаче изглежда, че тукъ сѫ попадали, като изгубени, и изработени или полуизработени върхове.

Събраниятъ материалъ дава достатъчна представа за начина, по който сѫ били фабрикувани върховетѣ. Преди всичко за върхове сѫ били избирани ония отломки, които сѫ имали щогоде триѫгълна форма и приблизително еднаква дебелина по цѣлото си протежение.

Желаната форма и голѣмина се е постигала чрезъ едро обчукване на отломката. Това е първата фаза на обработката. Подобни едро обчукани отломки, всички съ триѫгълна форма, се намѣриха нѣколко десетки. Отъ тѣхъ нѣколко давамъ на обр. 14. Следъ това, чрезъ по-ситно обчукване и ретушъ, се заострятъ върховетѣ, както и страничнитѣ рѫбове.

При тази втора фаза най-често сѫ се чупѣли върховетѣ и като неудобни за цельта, били сѫ захвърляни между отломкитѣ. Нѣколко такива начупени екземпляра давамъ на обр. 16.

Намѣренитѣ здрави върхове по форма и голѣмина представятъ доста голѣмо разнообразие. Едни отъ тѣхъ иматъ форма на равностраненъ триѫгълникъ (обр. 17 А), други сѫ въ форма на равнораменъ триѫгълникъ (обр. 17 Б). Страничнитѣ рѫбове при едни екземпляри сѫ равни (обр. 17 А и В), при други издути (обр. 17 В). Задниятъ рѫбъ (основата на триѫгълника) е въ повечето случаи равенъ, по-рѣдко издутъ или вглѫбнатъ. Тѣзи три типа сѫ дадени на сѫщия образъ.

Въ следната таблица давамъ дължината и максималната ширина на 40 върхове, както и отношението между тия два размѣра.

Таблица 53

№ по редъ	Дължина въ мм.	Максимална ширина въ мм.	Отношение на дължината къмъ ширината	Дебелина въ мм.	№ по редъ	Дължина въ мм.	Максимална ширина въ мм.	Отношение на дължината къмъ ширината	Дебелина въ мм.
1	30	21	1.4	4	21	43	28	1.5	4
2	45	34	1.3	5	22	44	29	1.5	6
3	69	41	1.7	9	23	47	30	1.6	5
4	39	35	1.1	4	24	41	25	1.6	4
5	41	29	1.4	5	25	42	27	1.6	6
6	40	25	1.6	4	26	58	32	1.8	9
7	34	30	1.1	5	27	42	30	1.4	8
8	57	32	1.8	9	28	40	30	1.3	7
9	35	29	1.2	6	29	43	34	1.2	5
10	70	47	1.5	11	30	44	28	1.6	5
11	49	30	1.6	8	31	45	30	1.5	7
12	50	32	1.6	6	32	50	34	1.5	6
13	47	33	1.4	6	33	50	36	1.4	8
14	23	16	1.4	4	34	46	29	1.6	6
15	45	30	1.5	6	35	45	33	1.4	10
16	50	37	1 4	8	36	41	25	1.6	6
17	43	31	1.4	7	37	41	28	1.5	5
18	45	26	1.7	4	38	41	30	1.4	6
19	64	34	1.9	9	39	39	30	1.3	5
20	45	30	1.5	6	40	38	24	1.6	5

Отношението на дължината къмъ максималната ширина изразена въ %, виждаме въ таблица 54.

По отношение на дължината, върховетѣ представятъ голѣмо разнообразие.

Дължинитѣ, изразени въ %, давамъ въ таблица 55.

Таблица 54

Отношение на дължината къмъ ширината	Брой на екземплярите	%
1.1	2	5
1.2	2	5
1.3	3	7.5
1.4	10	**25**
1.5	8	**20**
1.6	10	**25**
1.7	2	5
1.8	2	5
1.9	1	2.5

Таблица 55

Дължина на върха въ мм.	Брой на екземплярите	%
20—25	1	2.5
26—30	1	2.5
31—35	2	5
36—40	5	12.5
41—45	18	**45**
46—50	8	**20**
51—55	—	—
56—60	2	5
61—65	1	2.5
66—70	2	5

Отъ тази таблица се вижда, че най-голѣмъ % отъ върховетѣ сж тия съ дължина 41—45 мм., следъ това идатъ тия съ дължина 46—50 мм. и 36—40 мм. Процентътъ на останалитѣ е незначителенъ. Трѣбва да забележимъ, че между намѣренитѣ екземпляри има такива съ много малки размѣри, каквито сж напр. върхътъ № 14 въ табл. 53 (обр. 14 Д), чиято дължина едва достига 23 мм. Такива екземпляри едва ли биха могли да служатъ за практически цели. Най-вѣроятно е, че тѣ сж имали нѣкакво култово предназначение.

Не е безинтересно да се спремъ и върху дебелината на върховетѣ.

Отъ 40 екземпляри

7	иматъ	дебелина	4 мм.
9	"	"	5 "
11	"	"	6 "
3	"	"	7 "
4	"	"	8 "
4	"	"	9 "
1	"	"	10 "
1	"	"	11 "

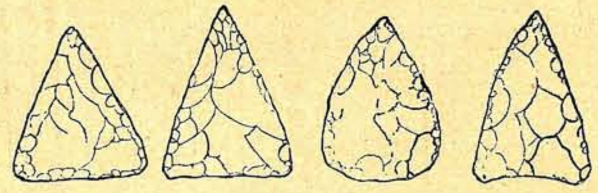

Обр. 17. — Разни типове кременни върхове за стрели

Следователно, най-малката дебелина мѣри 4 мм., а най-голѣмата 11 мм. При това върховетѣ съ дебелина 4—6 мм. представятъ най-голѣмъ процентъ.

Стъргалки

Въ сжщото изобилие се срѣщатъ и стъргалкитѣ, нѣкои отъ които давамъ на обр. 18. Това сж въ повечето случаи продълговати кременни отломки, ретуширани въ противоположния на булбуса край по начинъ такъвъ, че да се образува ржбъ удобенъ за стържене.

Освенъ продълговати стъргалки, макаръ и по-рѣдко, се срѣщатъ и такива съ бадемова или кржгла форма. Едната страна на стъргалкитѣ е винаги едноплощна, докато противоположната дву- или триплощна. Тия плоскости сж естественъ резултатъ отъ черупестия ломъ, характеренъ за кремъка.

Ножове

Между събранитѣ кременни орждия изобилстватъ цѣли и начупени продълговати ламели съ естествено заострени странични ржбове, тукъ-таме слабо назжбени отъ употрѣба.

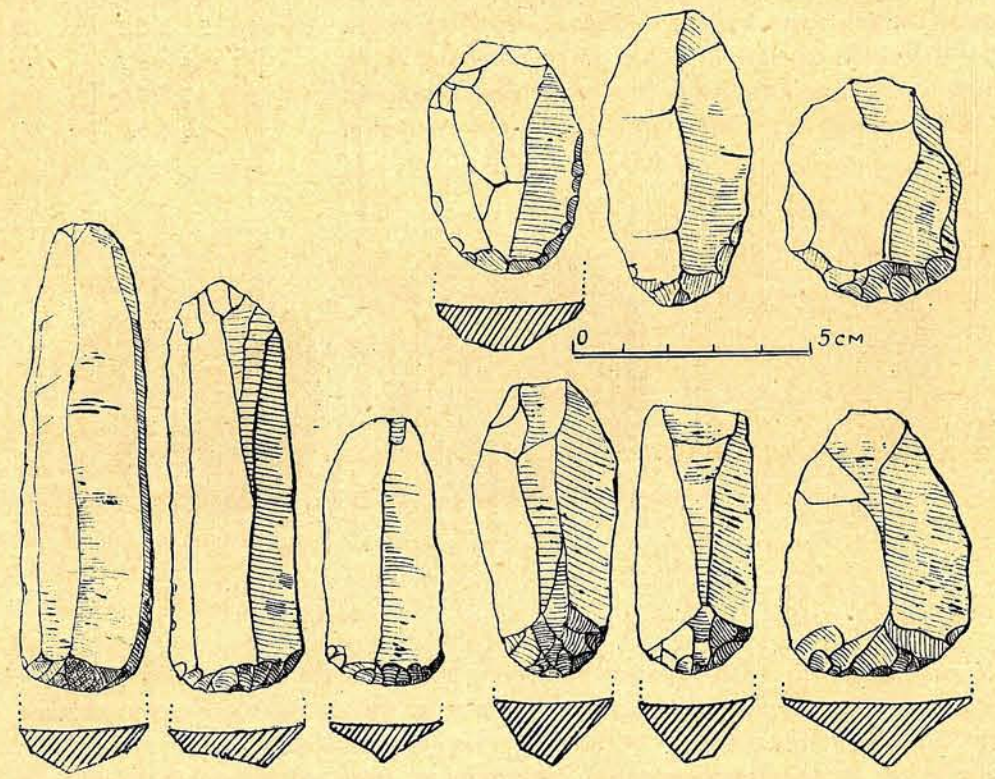

Обр. 18. — Кременни стъргала

Нѣма съмнение, че такива кременни отломки безъ по-нататъшна обработка, направо сж били употрѣбявани за ножове. Обаче, макаръ и рѣдко, срѣщатъ се ламели ситно ретуширани при страничнитѣ ржбове. На тѣхъ трѣбва да гледаме като на грижливо изработени ножове.

Бойни топки

Ядра, които вече сж били използувани за направа на споменатитѣ по-горе орждия, чрезъ обчукване имъ е придадена обла форма, за да бждатъ използувани като бойни топки.

Три отъ тия бойни топки давамъ на обр. 19. Такива се намѣриха съ десетки. Тѣхната голѣмина е различна, както това ще видимъ въ табл. 56, дето давамъ размѣритѣ на 10 екземпляри.

Естествено, голѣмината на топката е въ зависимость отъ голѣмината на ядрото. Изобщо взето, топкитѣ иматъ срѣдно около ¼ до ½ кгр. тежесть.

Изключение прави само една по-голѣма топка съ диам. 15.2 × 12.5, чието тегло достига близо 2.5 кгр. (2.450).

Какъ сѫ били употрѣбявани тия топки мѫчно може да се каже. Едно е обаче сигурно. За да се приготви такава една топка, е било потрѣбно доста трудъ и въ никой случай не може да се допусне, че тѣ сѫ били свободно хвърляни (съ рѫка или пращка), било при нападение, било при ловъ или отбрана.

Таблица 56

	Диаметъръ на топката въ см.	Тегло въ грамове
1	8.0 × 6.4	540
2	6.5 × 5.9	350
3	5.8 × 5.2	260
4	6.3 × 5.6	290
5	5.6 × 4.7	205
6	5.8 × 5.5	290
7	5.2 × 5.2	235
8	6.4 × 5.2	270
9	4.7 × 5.0	180
10	6.0 × 5.5	260

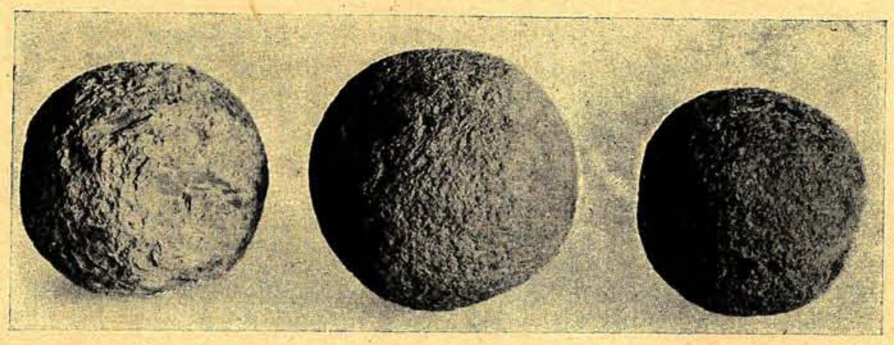

Обр. 19. — Бойни топки отъ кремъкъ

Употрѣбена по този начинъ топка въ повечето случаи трѣбва да се смѣта за изгубена. Независимо отъ това човѣкъ е трѣбвало да се въорѫжи съ повече такива топки, чиито тегло би стигнало нѣколко килограма, а това несъмнено би представяло голѣмо затруднение при движението.

При такива условия трѣбва да се приеме, че топкитѣ сѫ били вързани, като по този начинъ се е нанасялъ ударъ отъ близо, или пъкъ сѫ били употрѣбявани като „бола“, едно сигурно орѫжие за хващане на дивечъ у нѣкои природни народи.

Изобилнитѣ останки отъ кременни орѫдия отъ една страна, изобилнитѣ кременни отломки, представящи отпадъци при изработването на тия орѫдия, които образуватъ доста дебелъ пластъ, показватъ, че при подножието на Мадарскитѣ скали е цъвтѣла кременна индустрия, каквато другаде у насъ още не е открита. Изглежда, че тукъ сѫ работени орѫдия не само за нуждата на мѣстното население. Добре упражненитѣ майстори въ изработване на върхове, стъргалки и бойни топки сѫ фабрикували стока, която въ размѣнната търговия, ще да е намирала добъръ пласментъ. Тази стока главно се е дирѣла отъ жителитѣ на ония области, дето кременнитѣ конкреции не се срѣщатъ и за това сѫ били принудени да си доставятъ необходимитѣ кременни орѫдия и орѫжия отъ другаде. Такъвъ е билъ и случая съ полиранитѣ каменни брадви и чукове, изработвани отъ материалъ, който не навредъ се срѣща.

Предмети отъ камъкъ

Както въ пѣсъчния насипъ край брѣга на потока, така сѫщо и въ направенитѣ сондажи по-далечъ отъ него, се намѣриха множество предмети отъ камъкъ, които биха могли да се групиратъ така: 1. Полирани брадви и чукове. 2. Амулети. 3. Хромели. 4. Бойни топки.

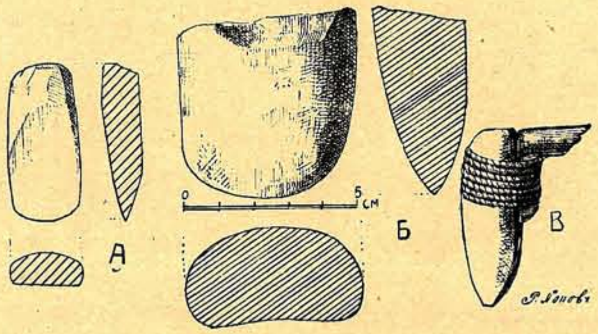

Обр. 20. — Полирани брадви

Полирани брадви и чукове

По устройство и форма представятъ голѣмо разнообразие. Ще се спра само върху типоветѣ, безъ да разглеждамъ по отдѣлно всички екземпляри.

Обр. 20 А представя малка плоска брадвичка, направена отъ черна скала. Дължина 4.5 см., максимална ширина 2.1 см., максимална дебелина 1.1 см. Едната ѝ страна е равна, противоположната слабо издута.

На обр. 20 Б е даденъ острият край на брадва съ заоблени странични рѫбове. Размѣри: 5.5 × 5 × 2.7 см. Едната страна на брадвата е равна, малко дори конкавна, а противоположната издута.

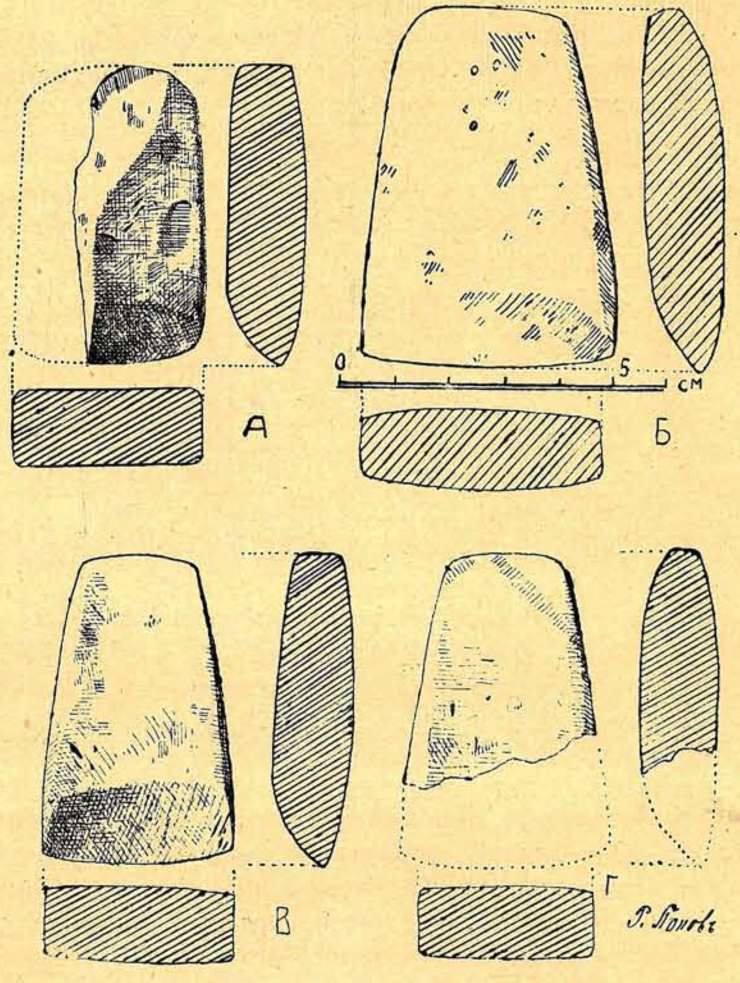

Обр. 21. — Полирани брадви съ странични рѫбове

Въ това отношение тия два екземпляра се приближаватъ до типа, подобенъ на обущарски калъпъ (Schuhleistenbeil). Тѣ по всѣка вѣроятность сѫ били снабдени съ дръжки, привързани отъ едната страна, тъй както е показано на сѫщата фигура (В).

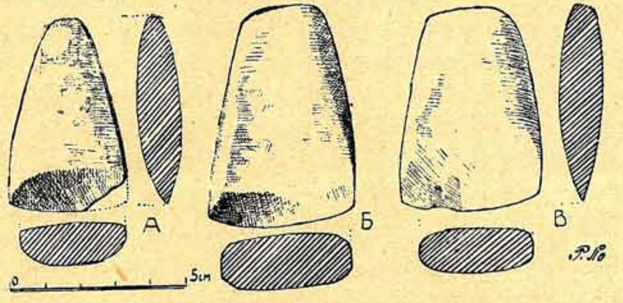

Обр. 22. — Полирани брадви съ заоблени рѫбове

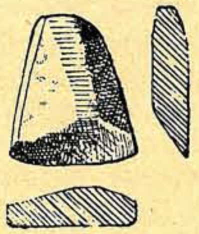

Обр. 23. — Малка полирана брадвичка. Ест. вел.

Друга група между брадвитѣ представя обр. 21. Това сѫ плоски брадви съ сравнително остри странични рѫбове, така че напрѣчното имъ сѣчение ни дава правоѫгъленъ профилъ.

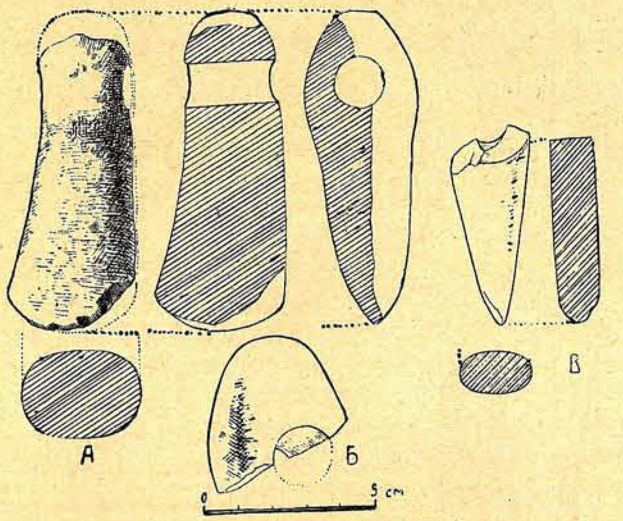

Обр. 24. — Фрагменти отъ полирани чукъ-брадви

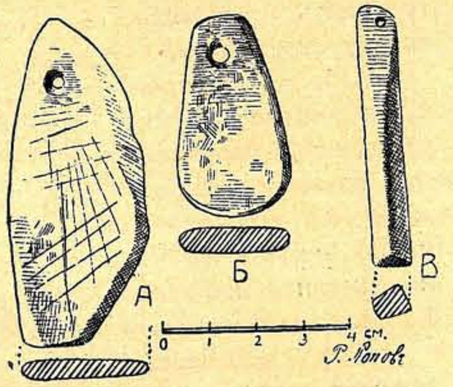

Обр. 25. — Каменни амулети

Значително се отличаватъ отъ този типъ плоскитѣ брадви, които давамъ на обр. 22. Тѣхнитѣ рѫбове сѫ заоблени и стенитѣ повече или по-малко издути. Профилътъ на напрѣчното имъ сѣчение ни представя елипса.

Къмъ четвърта група ще причислимъ брадвитѣ съ значителна дебелина и заоблени рѫбове. Напрѣчното имъ сѣчене е овално.

Между намѣренитѣ брадви попадна една, която привлича внимание преди всичко поради незначителнитѣ си размѣри (обр. 23). Дължината ѝ достига едва 2.2 см., а максималната ширина на острието 1.9 см. Поради незначителнитѣ си размѣри, тази брадвичка въ никой случай не може да има практическо предназначение. Азъ приемамъ, че тя е служила за култови цели.[1]

На обр. 24 давамъ три фрагмента отъ чукъ-брадви, отъ които двата (А и Б) принадлежатъ на екземпляри съ тѫпи чела, а третиятъ (В) на такъвъ съ силно заостренъ край, противоположенъ на острието.

Каменни амулети

За такива приемамъ две пробити полирани каменни плочки, които давамъ на обр. 25.

1. Едната отъ тѣхъ (А), дълга 7 см., има неправилна продълговата форма. При по-острия край е пробита, за да бѫде нанизана. Върху едната страна сѫ врѣзани тънки линии, които безспорно не сѫ случайна работа, а сѫ имали вѣроятно нѣкакво символично значение.

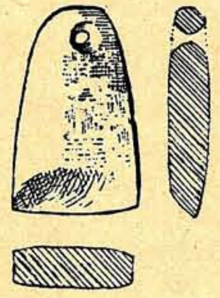

Обр. 26. — Каменна брадвичка отъ с. Султанъ (Поповско)

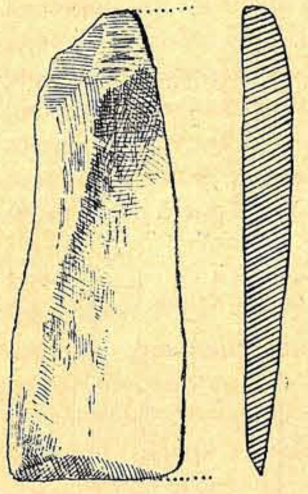

Обр. 27. — Орждие отъ кость

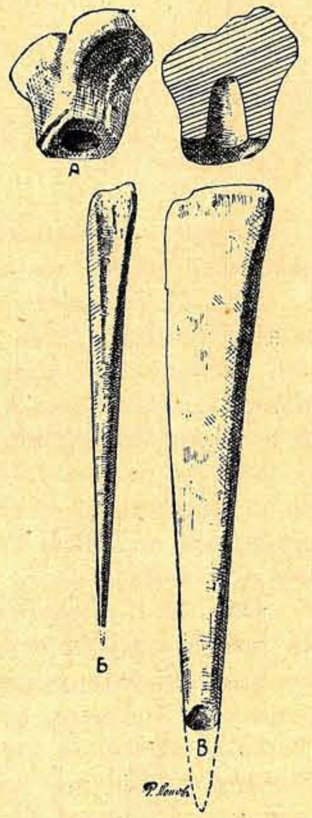

Обр. 28. — Предмети отъ кость

2. Втората плочка (Б) има форма на плоскитѣ брадвички, сѫщо пробита при по-тѣсния край. Дължина 4.3 см. Твърде е възможно, че тази плочка представя малка брадвичка, аналогична на тази отъ Султанската могила (обр. 26), която сѫщо е служела за окачване като амулетъ.[2]

3. За амулетъ предполагамъ да е служелъ другъ единъ предметъ, направенъ отъ серпентинъ (serpentin). Обр. 25 В. Въ единия край е пробитъ за да бѫде нанизанъ. Какъ е завършвалъ противоположниятъ край не се знае, понеже е строшенъ. Въ това състояние има дължина 6 см. Къмъ дупката тази каменна прѫчица е плоска, а въ по-голѣмата си часть е четирирѫбата.

---

[1] Поповъ, Предисторически култови брадви въ България. Сборникъ Борисъ Дяковичъ, 1927. Стр. 103.

[2] Поповъ, цит. съч., стр. 104.

Хромели

Въ неолитичния пластъ край потока, както и въ направенитѣ сондажи, повече или по-малко далечъ отъ него, се намѣриха цѣли и части отъ мелнични камъни (хромели), които сж служели за стриване на хлѣбни зърна. Повечето отъ тѣхъ сж направени отъ мѣстенъ материалъ (конгломератъ), но намѣрихъ и такива отъ баремски пѣсъчникъ, скаленъ материалъ, който е донесенъ отъ по-далечъ, понеже въ околностьта на Мадара такъвъ не се срѣща.

Бойни топки

Бойнитѣ топки предимно сж направени отъ кремъкъ, но макаръ и рѣдко, срѣщатъ се такива и отъ мѣстенъ пѣсъчникъ и конгломератъ.

Предмети отъ кости

Такива се изкопаха твърде много съ най-разнообразна форма. Предназначението, обаче, на повечето мжчно може да се опредѣли.

Обр. 27. Предметъ направенъ отъ дългитѣ кости на едро животно. Има плоска форма. Въ широкия край загладенъ и длетовидно заостренъ, а върху противоположния има следи отъ нарѣзи. Дължина 9.9 см., ширина при острието (широкия край) 3.8 см., ебелина въ срѣдата 1.0 см. Този предметъ, закрепенъ върху дървена или рогова дръжка, може да бжде употрѣбенъ за бойна секира, за каквато цель вѣроятно е и служелъ.

Обр. 28 А. Предметъ дългъ 3.4 см., направенъ отъ прерѣзана и отпосле издълбана кость (метакарпална или метатарзална). Нѣма съмнение, че този предметъ е служелъ като дръжка на орждие, което е било втикнато въ издълбаната дупка. Така напр. втикнато въ дупката едно шило отъ кость, ще представя много по-удобно орждие за употрѣба.

Обр. 28 Б. Шило отъ кость. Дължина 9.5 см.

Обр. 28 В. Представя заострена кость отъ едро животно. Дължина 12 см. Тази кость може да бжде употрѣбена като връхъ за копие.

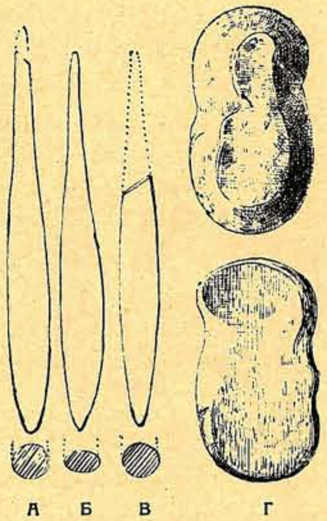

Обр. 29. — Предмети отъ кость

На обр. 29 А, Б, В сж дадени три еднообразни костени предмета, шилообразно заострени въ единия край, тжпи въ противоположния. Първиятъ отъ тѣхъ, съ отчупенъ връхъ, има дължина 5 см.; вториятъ, цѣлъ запазенъ, е дългъ 4.8 см. Третиятъ е сжщо съ отчупенъ връхъ. Въ това положение дължината му едва мѣри 3.1 см. Тия предмети, снабдени съ дръжки отъ дърво или рогъ, могатъ да се употрѣбятъ за шила.

Обр. 29 Г представя astragalus отъ овца или коза, разрѣзанъ надлъжно презъ срѣдата, а шлифованъ отъ къмъ лицето. Подобни астрагали се намѣриха нѣколко и при по-първитѣ разкопки и мжчно може да се опредѣли тѣхното предназначение.

На обр. 30 А, Б, В и Г представятъ малки костени пластинки, първитѣ две съ четвъртита форма, другитѣ две (В и Г) равно отрѣзани въ единия край, слабо заострени и заоблени въ противоположния. Едната отъ тѣхъ (В) има върху една отъ странитѣ си нарѣзи, разположени въ две посоки така, че при пресичането си образуватъ ромбове. Плоскоститѣ, както и страничнитѣ ржбове сж грижливо загладени.

Размѣритѣ на пластинкитѣ: А 3.3 × 1.4 × 0.3 см.; Б 2.2 × 1.4 × 0.5 см.; В 3.0 × 1.1 × 0.5 см.; Г 2.8 × 1.6 × 0.35 см.

Що се отнася до предназначението на тия пластинки въ тази форма не може да се каже нѣщо положително. При по-раншнитѣ разкопки бѣха намѣрени подобни пластинки, обаче, пробити, а това показва, че тѣ сж били нанизвани за накитъ. Аналогични пластинки, сжщо пробити, сж намѣрени въ Султанската и Коджа-дерменската могила. Ако предназначението на пластинкитѣ отъ Мадара не е било друго, може да се допусне, че тѣ сж били приготвени за накити, обаче, по една или друга причини не сж могли да бждатъ довършени.

За нанизване сж служели други две пластинки, които давамъ на сжщия образъ З и И.

Образитѣ Д, Е и Ж представятъ фрагменти отъ костени орждия, длетовидно заострени въ края. Подобни костени длета често срѣщаме и въ селищнитѣ могили.

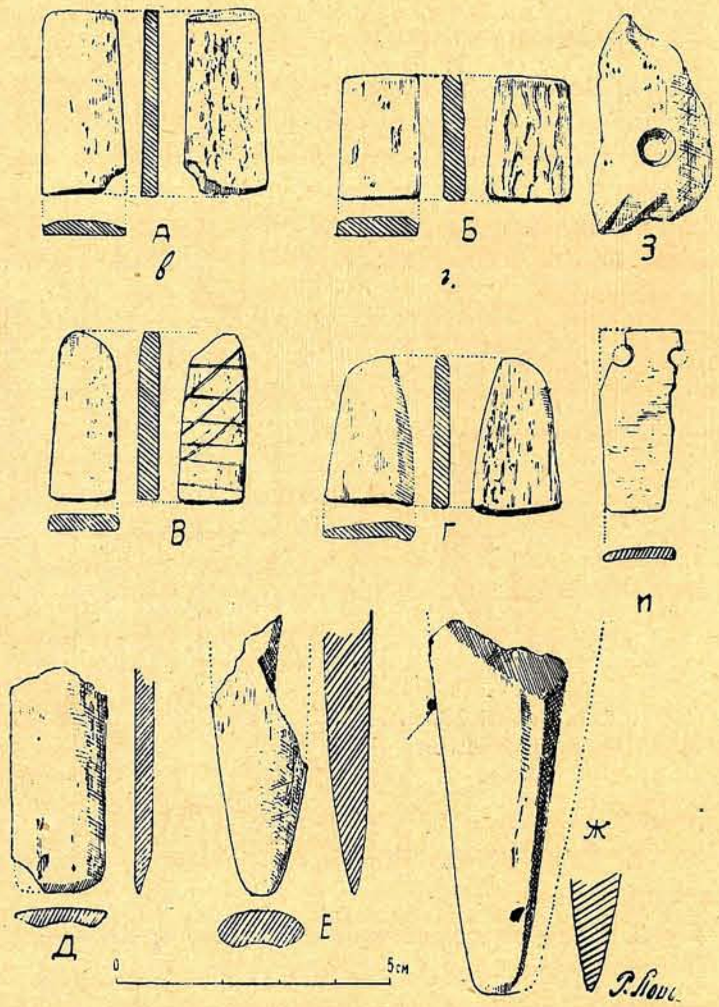

Обр. 30. — Предмети отъ кость

Предмети отъ зжби

Презъ 1903 година въ сондажа, който направихъ надъ Куневата воденица, се намѣриха нѣколко пробити зжба отъ домашно куче. Сами по себе си зжбитѣ не сж особено красиви предмети, за да могатъ да бждатъ употрѣбени съ цель за украса. По-скоро на тѣхъ трѣбва да гледаме като на амулети, свързани съ известни суевѣрия. Въ предисторическата могила при Коджа-Дерменъ (Шуменско) имахъ случай да намѣря цѣла пробита кучешка челюсть съ пъленъ редъ зѫби. Нѣма съмнение, че тя е била окачвана не като красивъ предметъ, а като такъвъ, който е притежавалъ, споредъ вѣрванията на нѣкогашния човѣкъ, силата да пропѫжда зли духове, болести и пр., каквото е изобщо предназначението на амулетитѣ. Употрѣбата на пробити зѫби за сѫщата цель се употрѣбяватъ дори и днесъ.

За сѫщата цель е служелъ единъ пробитъ кучешки зѫбъ (Dens caninus) отъ мечка (Ursus arctos), който давамъ на обр. 31.

Предмети отъ рогъ

1. Обр. 32 А. Предметъ въ форма на плоска призматична прѫчица съ заоблени рогове и рѫбове. Дължина 6.6 см., ширина 1.3 см., дебелина 0.9 см. Повръхностьта загладена.

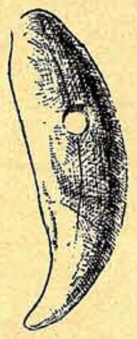

Обр. 31. — Пробитъ кучешки зѫбъ отъ мечка

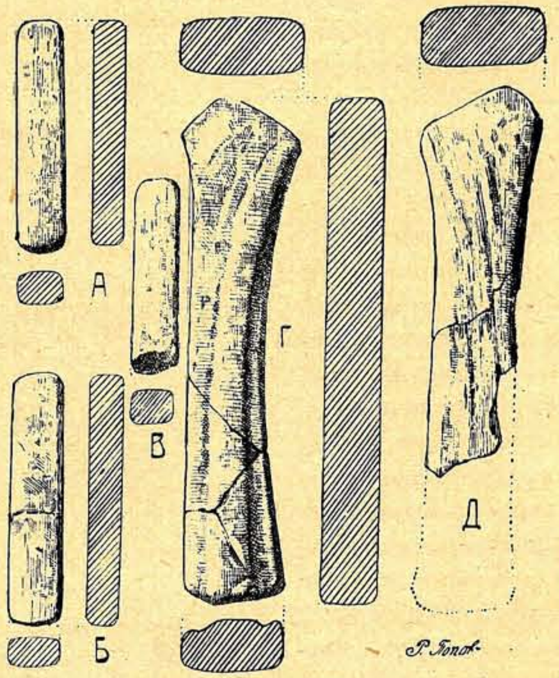

Обр. 32. — Предмети отъ рогъ

2. Обр. 32 Б. Подобенъ предметъ, дългъ 7.2 см., широкъ 1.5 см., дебелъ 0.9 см.

3. Подобенъ предметъ съ размѣри: 6.6×1.4×1 см.

4. Четири фрагмента отъ такива предмети съ размѣри приблизително еднакви съ първитѣ три. Единиятъ отъ тѣхъ давамъ на сѫщия образъ, буква В.

Какво е било предназначението на тия предмети, положително не може да се каже. Еднаквата имъ форма, приблизително еднаквитѣ размѣри, ясно показватъ, че въ случая нѣмаме работа съ единъ случаенъ предметъ, а съ такъвъ, който е ималъ опредѣлено назначение. А какво може да бѫде то? Между костенитѣ идоли, намѣрени на много мѣста у насъ, срѣщаме такива, които представятъ човѣшкото тѣло по най-схематиченъ начинъ. Да вземемъ, напр., идолитѣ направени отъ стѫпалнитѣ кости на свиня.[1] Тѣ иматъ призматична форма (запазена напълно формата на костьта). Върху единия край

---

[1] Поповъ, Изв. Арх. Д-во, IV, обр. 207.

на костьта, обикновено върху базиса (basis), чрезъ странично изтъркване на костьта, се получава една издадина, която представя носа на фигурата. Други морфологични подробности нѣма. Подобни схематични фигури, правени отъ глина, сѫ намѣрени въ Коджа-Дерменъ.[1] Ако къмъ края на неолита се срѣщатъ такива схематични образи на човѣшкото тѣло, правдоподобно би било, ако допуснемъ, че описанитѣ предмети сѫщо могатъ да представятъ идоли, съ които по най-схематиченъ начинъ е изразена човѣшката фигура презъ по-стария неолитъ. Въ това отношение нашитѣ идоли отъ тоя типъ ни напомнятъ най-ироститѣ мраморни идоли отъ Троя, които представляватъ прости овални или трапецовидни плочки, безъ да бѫдатъ означени върху тѣхъ каквито и да било подробности, характерни за човѣшката фигура.[2])

5. Обр. 32 Г. Предметъ, направенъ отъ корната на еленовъ рогъ. Единиятъ му край е равно отсѣченъ, а противоположниятъ несиметрично тѫпо заостренъ. Дължина 14.5 см., ширина въ срѣдата 2.3 см., а дебелината, еднаква по цѣлото протежение, мѣри 1.7 см.

6. Обр. 32 Д. Фрагментъ отъ подобенъ предметъ съ сѫщитѣ размѣри.

Както по-горе описанитѣ предмети, тъй и тѣзи два, не могатъ да иматъ практическа употрѣба. Ако се допусне, че предметитѣ А, Б и В представятъ идоли, то и предметитѣ Г и Д биха могли да се приематъ за такива.

7. Обр. 33. Плосъкъ предметъ, направенъ отъ кората на рогъ. Дължина 9.4 см. Едната му страна е равна, противоположната слабо издута (ср. напрѣчния разрѣзъ). Единиятъ отъ хълбоцитѣ е дѫговидно вдаденъ навѫтре, а срѣщниятъ изпъкналъ и около срѣдата врѣзанъ така, че да се образува кука, обърната нагоре. Дупката, пробита малко по-горе отъ срѣдата на предмета, е служела за привързване на последния.

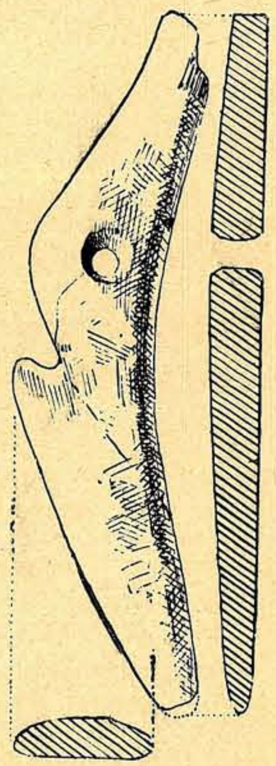

Обр. 33. — Предметъ отъ рогъ

На пръвъ погледъ този предметъ напомня формата на вѫдица. Други два аналогични предмета до сега у насъ сѫ намѣрени въ пещерата „Моровица“[3]) и Деневата могила.[4])

Еднаквата форма и размѣри на тия три предмета говорятъ за предназначението имъ за една и сѫща цель.

8. На обр. 34 давамъ фрагменти отъ предмети, направени отъ клоноветѣ на еленови рога.

---

[1] Поповъ, Изв. арх. д-во, VI, обр. 144.

[2] Такива сѫ напр. идолитѣ, изложени въ шкафъ 28 на Шлимановата зала въ Берлинския музей за народознание (предисторически отдѣлъ) подъ №№ 7369—7377; два отъ които (7370 и 7373) сѫ дадени на стр. 279 въ каталога на Schmit H., Trojanische Altertümer.

[3] Поповъ, Изв. арх. д-во, III, 282, обр. 204.

[4] Поповъ, Изв. арх. д-во, VI, 96, обр. 87.

Първитѣ два фрагмента (А и Б) представятъ части отъ орѫдие, което въ единия край е било плоско заострено въ форма на брадва. Подобни орѫдия у насъ се срѣщатъ твърде много въ селищнитѣ могили. Тѣхното устройство е следното. Единиятъ, по-широкиятъ край, е заостренъ, а противоположниятъ завършва тѫпо. Около срѣдата орѫдието притежава дупка, за да бѫде снабдено съ дръжка. Така направено, орѫдието напълно отговаря на полираната чукъ-брадва, която най-често е била правена отъ камъкъ. Дължина на първия фрагментъ 8.4 см., на втория 11.4 см.

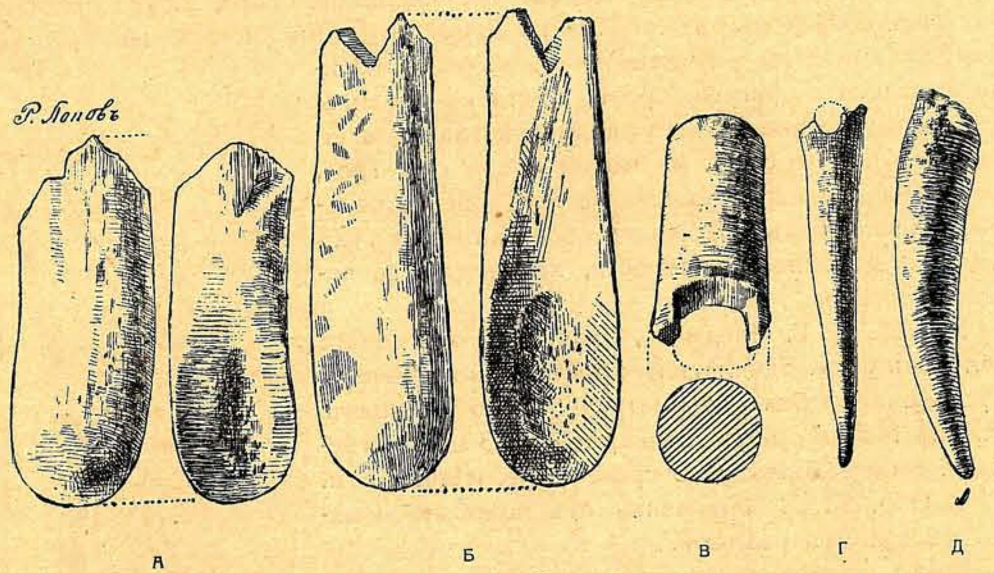

Обр. 34. — Орѫдия отъ рога

9. Обр. 34 В. Представя тѫпия край на подобно орѫдие, строшено на това мѣсто, дето е била дупката. Дължина на фрагмента 5.5 см.

10. Обр. 34 Г. Представя пробитъ върхъ отъ сърнешки рогъ. Дупката е малка и едва ли е служела за втикване на дръжка. По-скоро тя е служела за качване на предмета. Възможно е да имаме работа съ едно миниатюрно орѫдие, което имало предназначение като вотивенъ предметъ. Дължина 8 см.

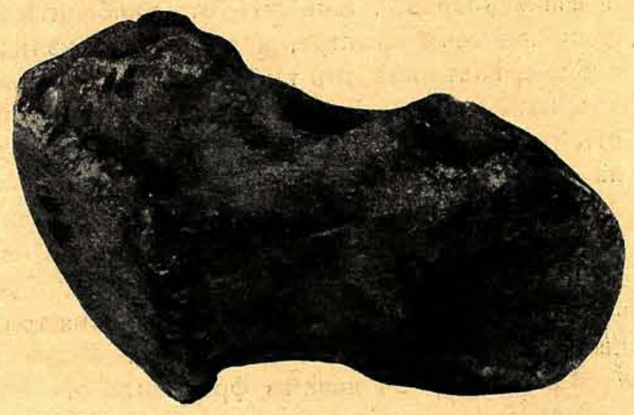

Обр. 35. — Чукъ отъ еленовъ рогъ

11. Обр. 34 Д. Върхъ отъ рогъ, къмъ шир. край съ следи отъ дѣлане. Дълж. 9 см.

12. Обр. 35. Представя чукъ, направенъ отъ дънера на еленовъ рогъ. Дължина 15 см. Диаметъръ на розетката 7 см. Диаметъръ на дупката 2.5 см. При по-раншнитѣ разкопки подобни чукове се намѣриха нѣколко.

Предмети отъ глина

Такива се намѣриха главно въ неолитичния пластъ край потока, но пръснати фрагменти отъ груби сѫдове се срѣщатъ навредъ въ насипитѣ. За съжаление, цѣли сѫдове не се намѣриха и не можемъ да имаме представа за тѣхнитѣ форми.

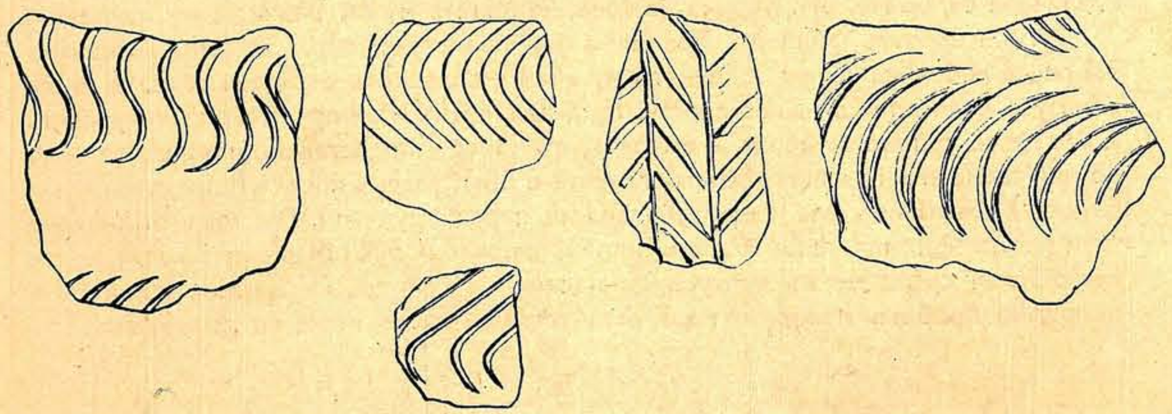

Обр. 36. — Фрагменти отъ глинени сѫдове съ врѣзани орнаменти

Фрагментитѣ, които намираме въ пласта Б, произхождатъ отъ груби недоизпечени сѫдове, въ повечето случаи безъ орнаменти.

Можахъ да събера само нѣколко кѫса, украсени въ врѣзани съ остъръ предметъ орнаменти, нѣкои отъ които сѫ представени на обр. 36. Освенъ врѣзанитѣ орнаменти, срѣщаме сѫщо вдълбани и релиефни (груби изпъкналости), но никакви следи отъ рисувани и инкрустирани.

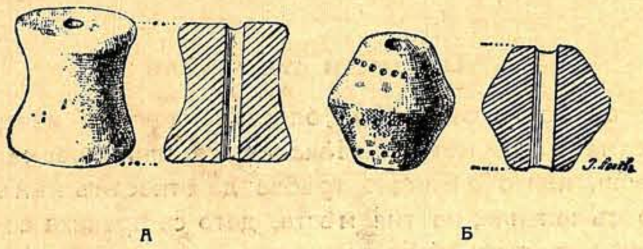

Обр. 37. — Глинени предмети

Ако въ бѫдеще не се намѣрятъ такива, следва да се заключи, че техниката да се рисуватъ и инкрустиратъ орнаментитѣ, не е била позната на неолитичното население при Мадара.

Освенъ части отъ сѫдове, намѣриха се нѣколко други предмети, направени отъ глина, които описвамъ по-долу.

1. Обр. 37 А. Глиненъ предметъ въ форма на макара, пробитъ по надлъжната ось. Дължина 3.8 см., диаметъръ на едното лице 3.5 см., на другото 3.1 см. Кално-червенъ цвѣтъ.

2. Обр. 37 Б. Глиненъ прешленъ въ форма на два пресѣчени конуса, съединени съ основитѣ си. Едната половина на прешлена е украсена съ единъ,

другата — съ два реда дупчици, образуващи околовръстни кржгове. Височина на прешлена 3.6 см., диаметъръ въ срѣдата 3.5 см. Цвѣтъ сивъ.

3. Обр. 38 А. Плосъкъ глиненъ прешленъ съ конкавни лица. Диаметъръ 3.8 см., дебелина 1.4 см.

4. Обр. 38 В. Плосъкъ глиненъ прешленъ почти съ сжщитѣ размѣри. Различава се, обаче, отъ първия по това, че лицата му сж равни, а не конкавни.

5. Интересенъ глиненъ предметъ ни представя обр. 39. Има височина 3.6 см., а дебелина 1.3 см. Единиятъ му край е сплеснатъ отстрани така, че да се образува една плоска изпъкналость. Така направенъ този предметъ съ сигурность може да се приеме за идолъ — амулетъ, съ който е представено човѣшкото тѣло по най-схематиченъ начинъ. Върху главата е представенъ носътъ (плоската изпъкналость) и очитѣ съ две едва забележими плоски дупчици. Въ това отношение този идолъ напомня нѣкои костени идоли, направени отъ стжпалнитѣ кости, които често пжти срѣщаме въ културнитѣ насипи на селищнитѣ могили. Идолътъ е напрѣчно пробитъ малко по-горе отъ срѣдата, за да може да се окачва.

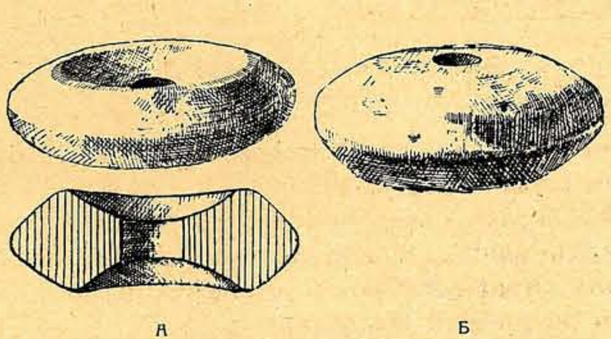

Обр. 38. — Глинени прешлени

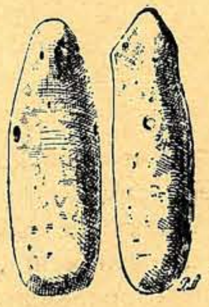

Обр. 39. — Глиненъ идолъ (амулетъ)

Предмети отъ металъ

Въ пласта, въ който се намѣри описания до тука материалъ, не попадна нито единъ предметъ отъ металъ. Нѣколко метални предмета се намѣриха въ по-горнитѣ насипи, които очевидно трѣбва да отнесемъ къмъ металната епоха.

За голѣмо съжаление, на тия мѣста, дето се правиха сондажи и разкопки, що се отнася до насипитѣ образувани следъ неолита, не може да се проследи една строга стратиграфия. Тия насипи, очевидно, сж образувани сравнително въ по-ново време било отъ течащи води, било отъ бавното сриване на почвата по склона, който има значителенъ наклонъ.

Поради тѣзи причини, ние намираме въ единъ и сжщъ пластъ кремenни орждия, предмети отъ металъ, както и керамика съ неолитиченъ характеръ, а така сжщо керамика отъ по-ново време.

Ще се спра само на ония метални предмети, които съ по-малка или по-голѣма сигурность могатъ да се отнесатъ къмъ предисторическо време.

I. Предмети отъ медь

Обр. 40 А. Четирижжбата медна пржчица (тоалетна игла), по-дебела въ единия (4 мм.), по-тънка въ противоположния край (3 мм). Дължина 13 см.

Подобни медни пржчици, като тоалетни игли, се срѣщатъ твърде често въ селищнитѣ могили, които азъ датувамъ къмъ каменно-медната епоха.[1] Вѣроятно къмъ медната епоха ще трѣбва да се датира и тази игла, която е служела за закопчване на дрехитѣ и предшествува появата на фибулитѣ.

II. Предмети отъ бронзъ

1. Обр. 40 Б. Бронзова отворена гривна, повече овална, отколкото кржгла. Двата ѝ края сж слабо изтънени. Напрѣчно сѣчение кржгло. Диаметри: 8.4 см. (голѣмъ) и 6.7 см. (малъкъ). Максимална дебелина 0.8 см. Зелена патина.

2. Обр. 40 В. Малка бронзова гривна отъ обълъ телъ съ дебелина около 3 мм. Диаметъръ около 5 см.

3. Фрагментъ отъ подобна гривна. Дебелина 3 мм.

4. По-точно може да се датира една плоска джга отъ бронзова фибула, дадена на обр. 41. Дължина 3.5 см. Ясно е, че тя е притежавала едностранна спирала и иглата се е закрепвала върху иглодържатель, който се е продължавалъ напредъ и вѣроятно извивалъ следъ това нагоре. Имаме следователно една форма, която у насъ се срѣща твърде често и която азъ датирахъ къмъ V в. и приехъ за тракийски археотенски типъ.

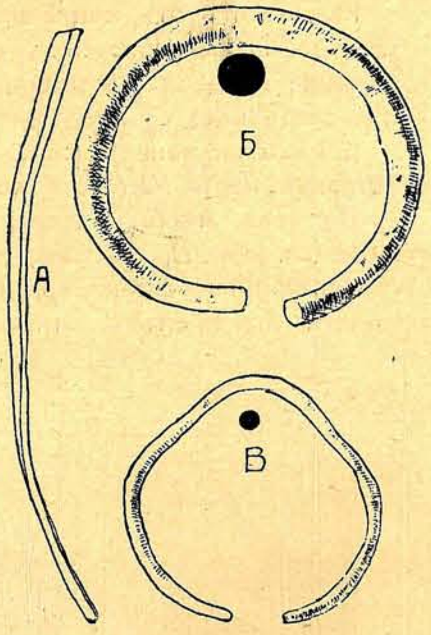

Обр. 40. — Предмети отъ медь и бронзъ

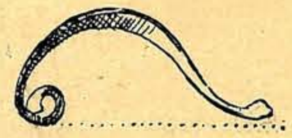

Обр. 41. — Джга отъ бронзова фибула

Допълнителни проучвания въ неолитичния пластъ презъ 1932 г.

Поддържайки, че въ околностьта на с. Мадара не сж завършени проучванията и че тамъ още много има да се работи за уясняване нѣкои въпроси, предприехъ презъ 1932 год. отъ страна на Народния музей допълнителни проучвания и разкопки въ нѣколко пункта.

Първо азъ се спрѣхъ върху неолитичния културенъ слой, който се открива въ брѣга на Мадарския потокъ. Следъ това предприехме съ г-нъ проф. Г. Фехеръ разкопки въ по-малката могила, издигаща се върху Кюлевченското плато. На трето мѣсто продължихъ разчистването на пещеритѣ надъ карстовия изворъ и най-после направихъ допълнителни проучвания около открития по-рано басейнъ.

---

[1] Що се отнася до датиране на бронзовитѣ гривни, мжчно може да се каже на коя точно епоха принадлежатъ. На всѣки случай трѣбва да ги поставимъ най-рано къмъ бронзовата епоха, а възможно е да произхождатъ и отъ епоха, когато желѣзото е било вече познато.

Резултатитѣ отъ моитѣ проучвания излагамъ по-долу, като се въздържамъ и сега да правя заключения, а ще се огранича да дамъ едно по-обстойно изложение на добититѣ резултати. Заключенията сами по себе си ще се наложатъ, следъ като се продължатъ проучванията и обобщатъ всички факти.

Спрѣхъ вниманието си върху предисторическия културенъ насипъ, който се открива надъ Митевата воденица (пунктъ А въ плана, гледай обр. 6).

На това мѣсто попаднахъ на сѫщия профилъ, който открихъ преднитѣ години (гл. обр 7), за това азъ не ще се спирамъ върху него.

Културнитѣ останки, които получихъ отъ неолитичния пластъ представятъ: предмети отъ кремъкъ, камъкъ, кость, рогъ и глина.

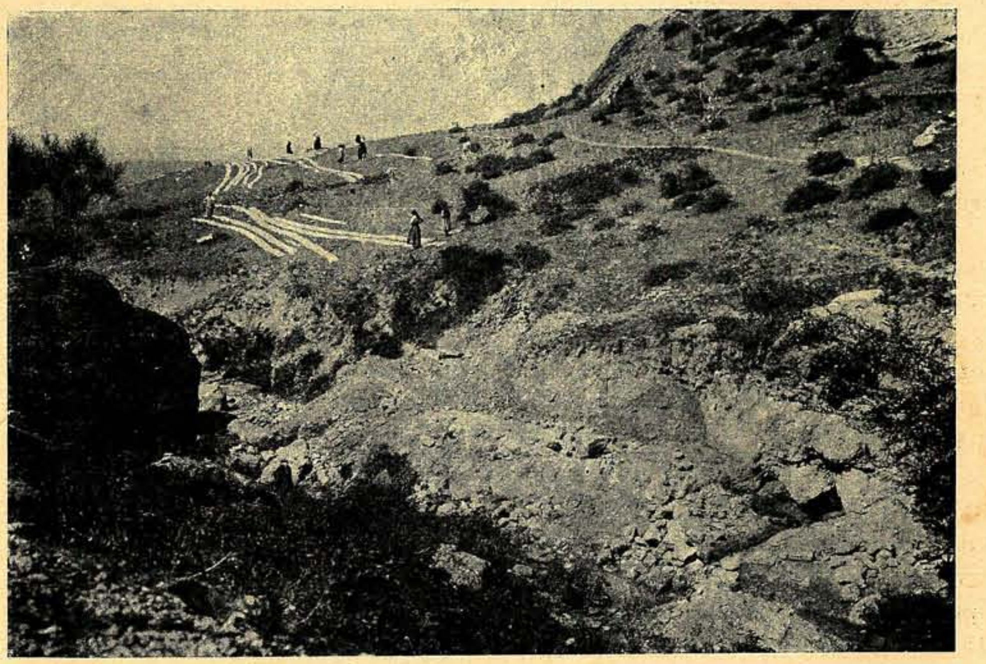

Обр. 42. — Предисторически пластъ въ брѣга на Мадарския потокъ

Предмети отъ кремъкъ

Имахъ случай да изтъкна и на друго мѣсто, че въ Мадара презъ новокаменната епоха се е развивала цвѣтуща кременна индустрия, за което е способствувалъ изобилния кремъкъ, който въ форма на конкреции се срѣща въ горнокреднитѣ наслаги въ Шуменско. Тѣзи конкреции, като суровъ материалъ, сѫ били донасяни въ Мадара и тукъ сѫ били обработвани въ разни орѫдия и орѫжия, необходими на предисторическия човѣкъ за ежедневни нужди. Тукъ намираме дебели кременни ламели, ретуширани въ единия край, обикновено този, противоположенъ на булбуса (обр. 43) или пъкъ ретушътъ е върху единъ отъ страничнитѣ рѫбове (обр. 44 А). Очевидно този типъ орѫдия сѫ били предназначени за стъргалки, употрѣбявани за изчистване животинскитѣ кожи отъ подкожнитѣ тъкани, както и за други цели.

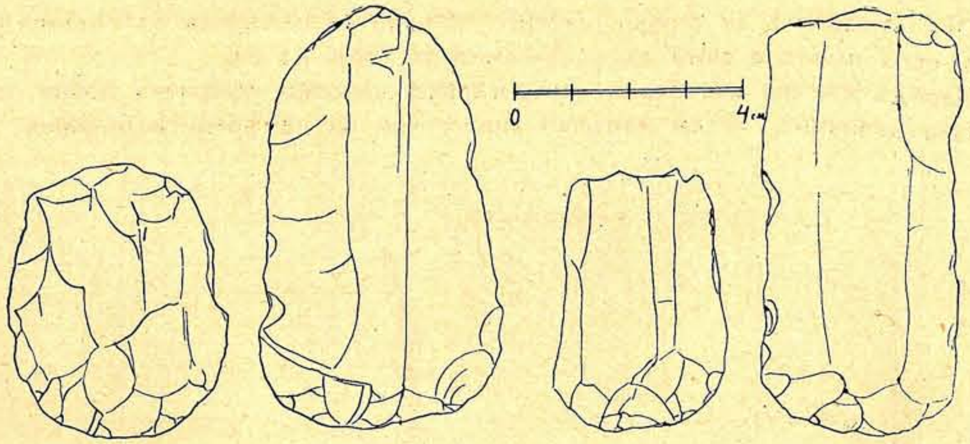

Обр. 43. — Кременни стъргалки

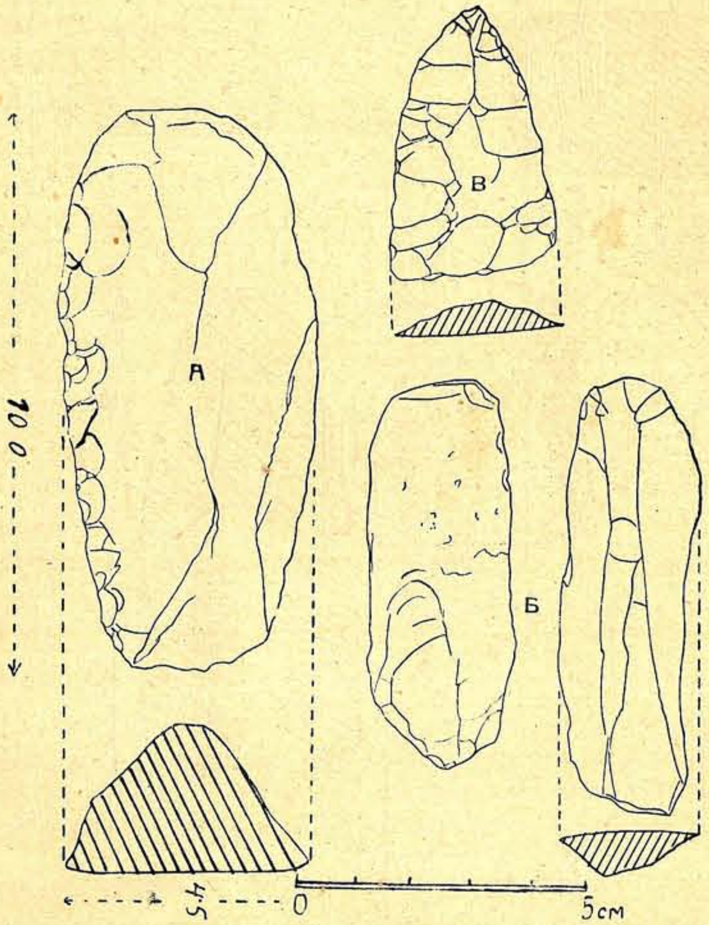

Обр. 44. — Предмети отъ кремъкъ

Наредъ съ тѣхъ срѣщаме продълговати ламели съ остри странични рѫбове (обр. 44), които сѫ били използувани за ножове.

Отъ върховетѣ за стрели, каквито по-рано се намѣриха въ голѣмо количество, сега попадна само единъ екземпляръ (обр. 44 В).

Наредъ съ тия материали се намѣриха нѣколко сферични бойни топки съ разна величина. Тѣ сѫ напълно аналогични на намѣренитѣ по-рано.

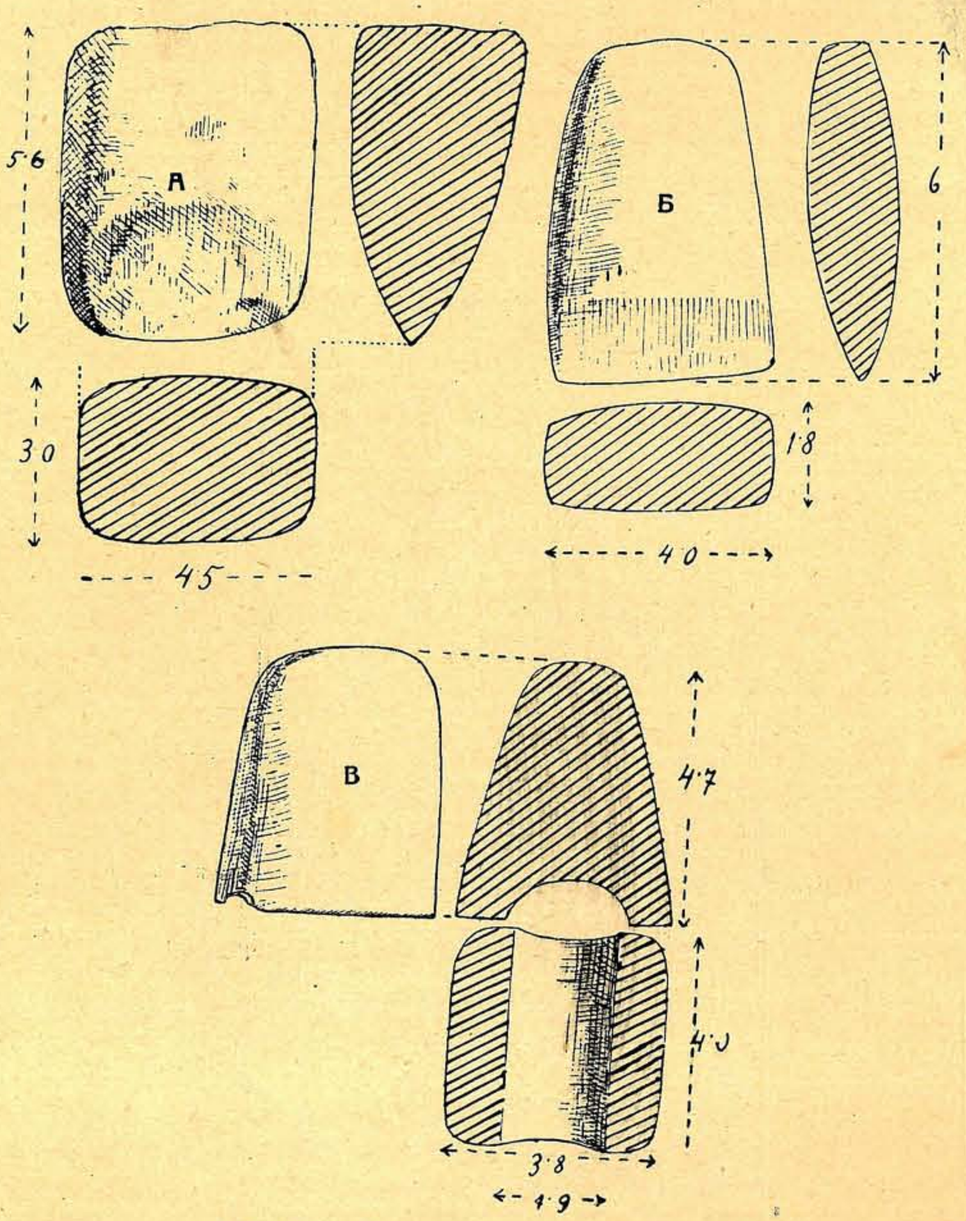

Обр. 45. — Полирани брадви и чукове

Предмети отъ огладенъ камъкъ

1) Обр. 45 А. Фрагментъ отъ брадва или чукъ-брадва, дългъ 5.6 см., широкъ 4.5 см., дебелъ 3 см. Напрѣчно сѣчение правоѫгълно. Рѫбоветѣ на орѫдието заоблени.

2) Обр. 45 Б. Плоска каменна брадвичка, дълга 6.1 см., широка 4 см., дебела въ срѣдата 1.8 см. Двѣтѣ страни слабо издути.

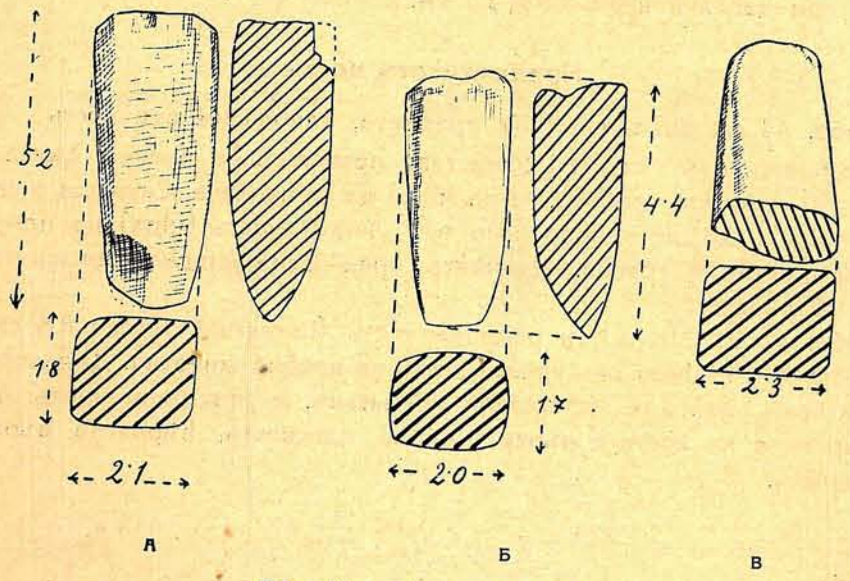

Обр. 46. — Каменни длета

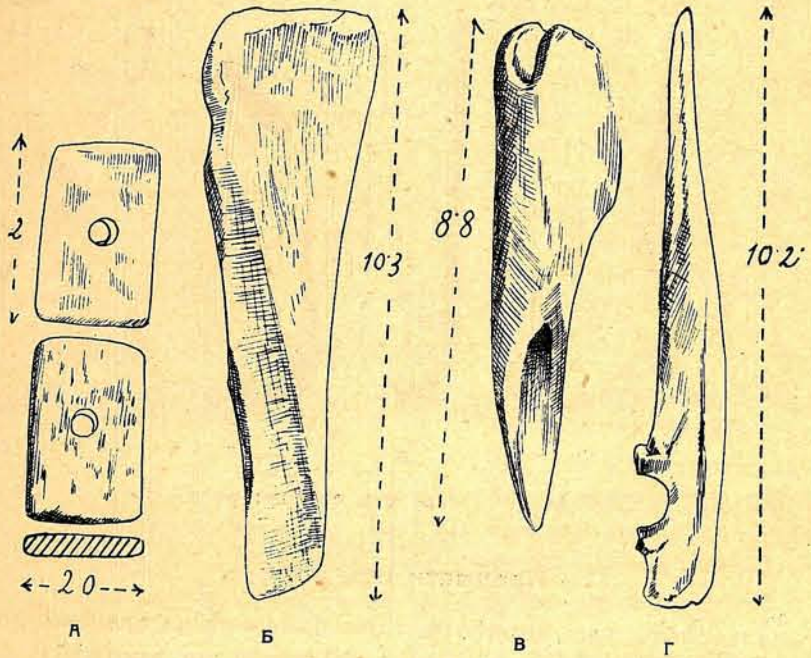

Обр. 47. — Предмети отъ кость

3) Обр. 45 В. Фрагментъ (челната половина) отъ чукъ. Дължина 4.7 см., ширина 4 см., дебелина 3.8 см. Диаметъръ на дупката 1.9 см.

4) Обр. 46 А. Длето, дълго 5.2 см., широко 2.1 см., дебело 1.8 см. Заоблени рѫбове.

5) Обр. 46 Б. Подобно длето, дълго 4.4 см., широко 2 см., дебело 1.7 см.

6) Обр. 46 В. Фрагментъ (чело) отъ длето. Дължина 3.8 см. Размѣри на сѣчението при дебелия край 1.8×2.3 см.

Предмети отъ кость

На обр. 47 сѫ дадени четири предмета, направени отъ кость.

1) Първиятъ отъ тѣхъ (А) представя правоѫгълна плочка, дълга 3.2 см., шир. 2 см. Въ срѣдата пробита, за да може да се нанизва. Служила е за накитъ.

2) Обр. 47. Б. Длето направено отъ улната кость (ulna) на по-едро животно, вѣроятно отъ говедо. Долниятъ край е изкуствено плоско изостренъ. Дължина 10.3 см.

3) Обр. 47 В. Шило отъ раменна кость (humerus). Дълго 8.8 см.

4) Обр. 47 Г. Шило отъ улната кость на дребно животно. Дължина 10.2 см. Долниятъ край, който е естествено по-тънъкъ, е заостренъ чрезъ околовръстно изтъркване на костьта върху грапава плоскость, вѣроятно върху брусъ отъ пѣсчникъ.

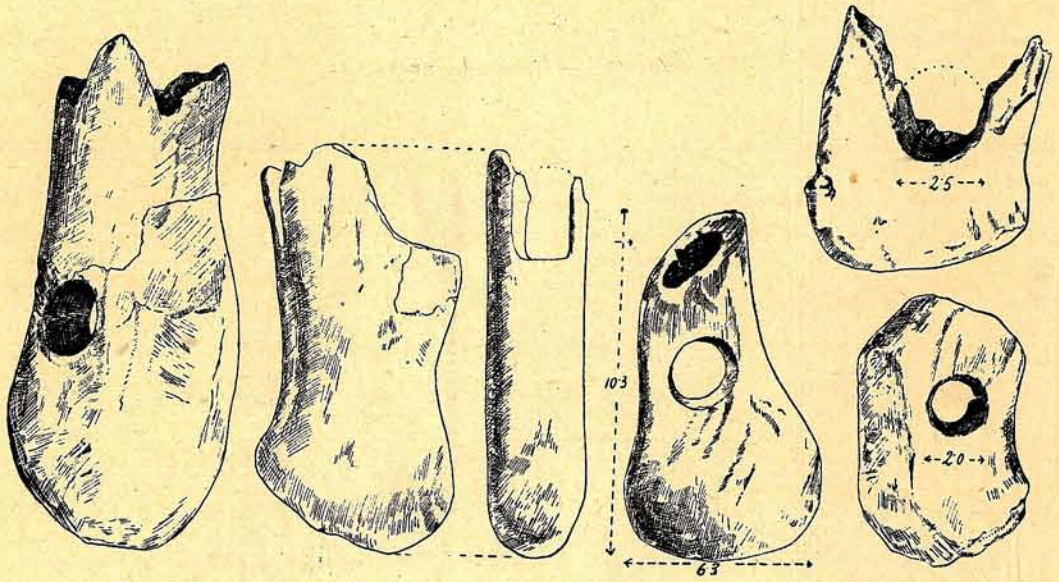

А Б В Г Д

Обр. 48. — Чукове отъ еленови рога

Предмети отъ рога

Намѣриха се петь чука, изработени отъ дънеритѣ на еленови рога (Cervus elaphus) (обр. 48). Двата отъ чуковетѣ, вследствие на употрѣба, сѫ отчасти строшени. Първиятъ отъ тѣхъ (А) има дължина 15 см., най-голѣма ширина 6.5 см. Размѣри на втория (В): 12.4×6 см. Размѣри на третия: 10.3×6.3 см. Размѣри на четвъртия: 8.2×4.8 см. Отъ петия чукъ е запазено само челото и отчасти дупката. Ширина на челото 7.1 см.

На четиритѣ чука дупкитѣ сѫ крѫгли съ диаметъръ 2—2.5 см. Единиятъ само (Б) има правоѫгълна дупка.

Предмети отъ глина

Идоли

Такъвъ се намѣри само единъ, представящъ голо женско тѣло въ правостоящо положение (обр. 49). Главата строшена. Въ това състояние идолътъ има височина 8.3 см. Рѫцетѣ сѫ опънати въ лѣво и дѣсно. Гърдитѣ сѫ моделирани въ форма на две полусферични топки. Краката разграничени отъ корема съ помощьта на една плитка слабо изпъкнала надолу бразда. Отъ срѣдата на последната се спуща друга бразда, която раздѣля дѣсния отъ лѣвия кракъ. Въ долния край на краката сѫ представени стѫпалата въ форма на малки издадени напредъ изпъкналости.

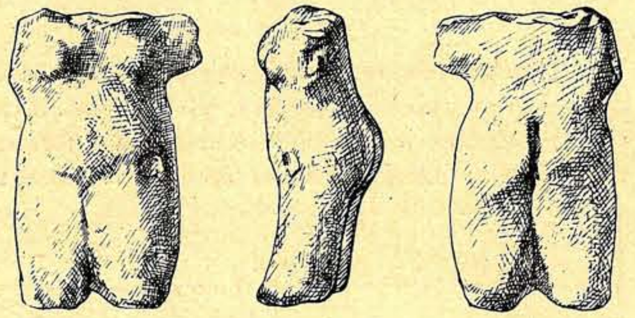

Обр. 49. — Глиненъ идолъ

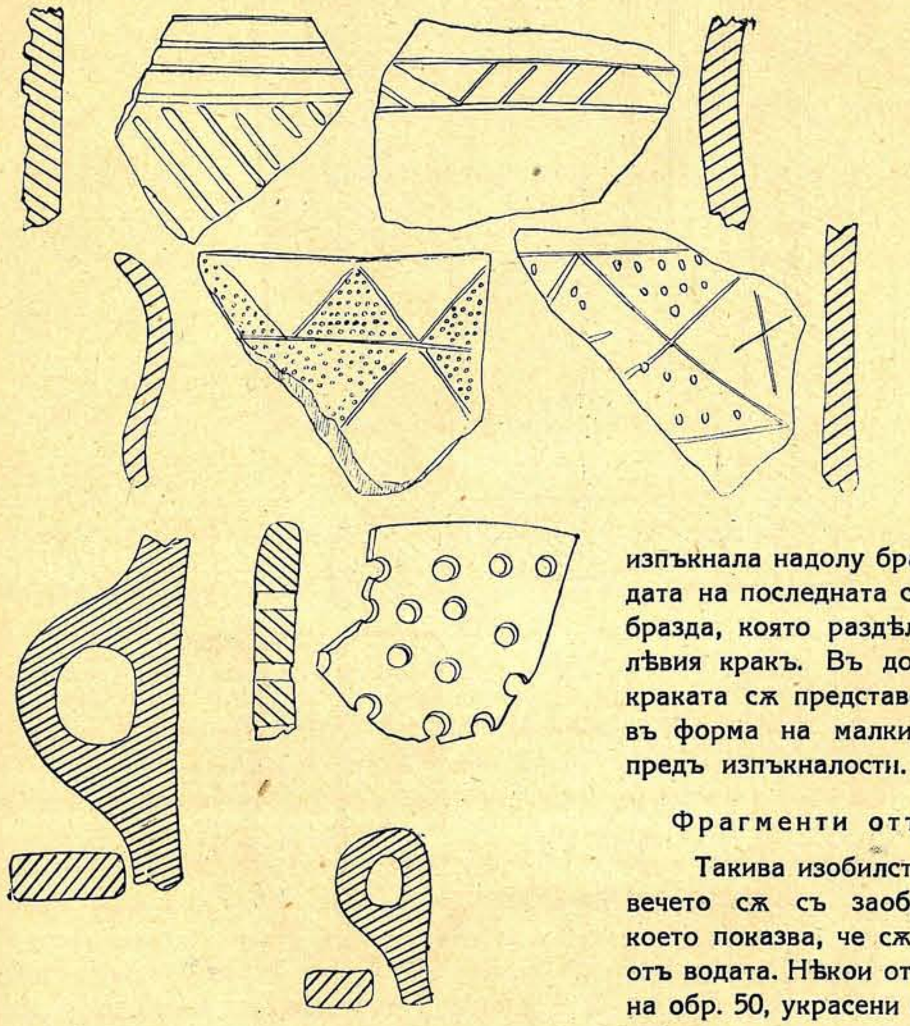

Обр. 50. — Фрагменти отъ глинени сѫдове

Фрагменти отъ сѫдове

Такива изобилствуватъ, но повечето сѫ съ заоблени рѫбове, което показва, че сѫ били влачени отъ водата. Нѣкои отъ тѣхъ давамъ на обр. 50, украсени съ вдълбани и врѣзани линии, както и вдълбани точки, изпълващи образуванитѣ отъ линиитѣ трижгълници. На сжщия образъ е даденъ единъ фрагментъ отъ глинена цедилка и две дръжки отъ сждове. Дебелината на фрагментитѣ отъ стенитѣ на сждоветѣ варира отъ 0.7 — 1 см.

Прешлени

Намѣренъ само единъ, даденъ на обр. 51. Отгоре е издутъ, а отдолу конкавенъ. Напрѣченъ диам. 3.6 см., вис. 2.9 см.

Резултатитѣ отъ равкопкитѣ на могилата, тия въ пещерата и около басеина давамъ по-нататъкъ.

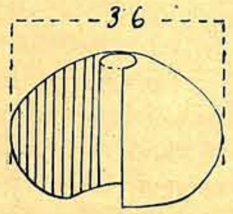

Обр. 51. — Глиненъ прешленъ

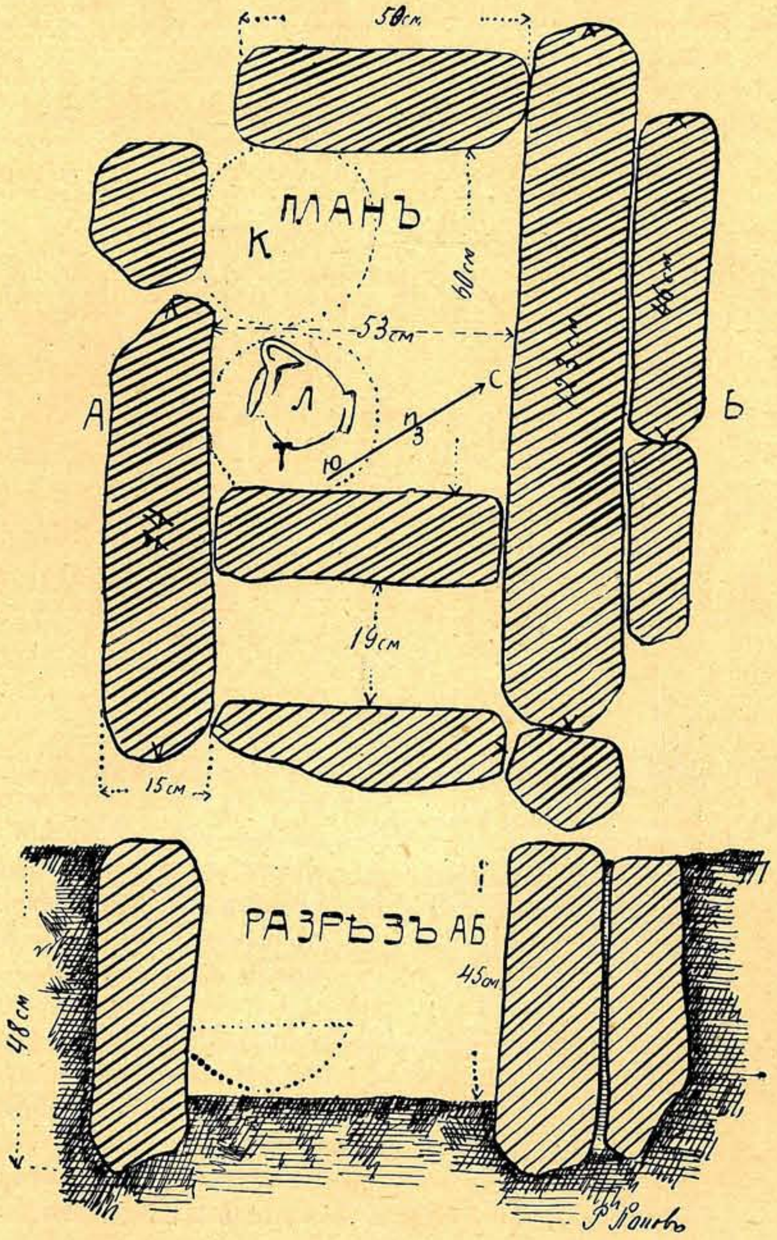

Обр. 52. — Планъ и разрѣзъ на гробъ въ с. Кюлевча

Предисторически гробъ въ с. Кюлевча

На улицата почти въ срѣдата на с. Кюлевча, поройнитѣ води преди години сж открили единъ гробъ, съграденъ отъ недѣлани плочи. Много пжти населението отъ любопитство е ровило въ гроба и какво е било намѣрено не можахъ да узная.

Макаръ да не очаквахъ особени резултати, решихъ да разкопая този гробъ и да установя начина на строежа и датирането му.

Въ това положение, въ което е запазенъ гроба, ясно личи, че той се състои отъ две отдѣления: едно по-голѣмо и друго по-малко (обр. 52). Гробътъ е ориентиранъ отъ с. з. — ю. и., като по-голѣмото отдѣление заема северозападната часть, а по-малкото юго-източната.

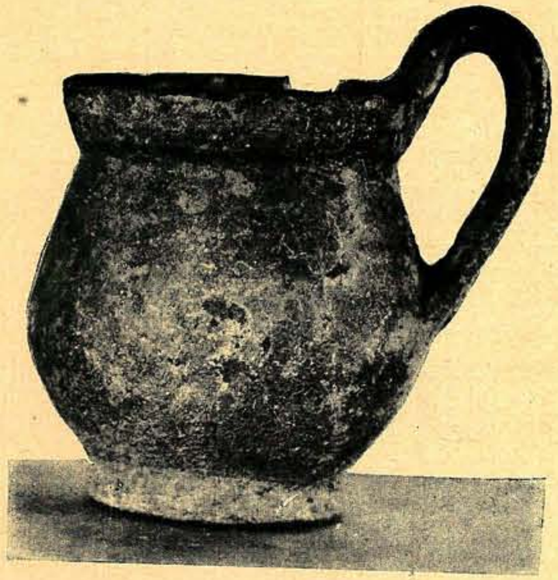

Обр. 53. — Глинена кана отъ гроба въ с. Кюлевча

Покривнитѣ плочи отдавна сж били отнесени и употрѣбени отъ населението.

Първото отдѣление има размѣри 53 × 60 см., а второто 19 × 53 см.

Голѣмината на плочитѣ е твърде различна. Най-голѣмата, която затваря гроба отъ къмъ с. и. страна, има дължина 123 см., а дебелина 15 см. Дебелината на останалитѣ плочи се колебае между 11 и 15 см.

До юго-западната стена на по-голѣмото отдѣление се откриха останкитѣ отъ два сравнително плитки глинени сжда, които сж тъй ситно натрошени, че реставрирането имъ е невъзможно. Единиятъ сждъ (К) съдържаше ситни кости отъ изгорѣлъ скелетъ, а въ другия (Т) бѣше поставена добре запазена глинена кана (Л), която давамъ на обр. 53 и 54. По формата си тя наподобява два пресѣчени конуса, съединени съ основитѣ си. При устата завършва съ низка шийка. Горниятъ край на дръжката се крепи върху ржба на шийката, следъ това отива нагоре, извива надолу и съ долния край се закрепя върху най-издадената часть на сжда.

Размѣри на сѫда: височина отъ дъното до рѫба на устата 13.6 см. Диаметъръ въ срѣдата 13 см., диаметъръ на дъното 8.2, диаметъръ на устата 12 см., височина на дръжката 10.8 см.

Освенъ тоя сѫдъ и дребнитѣ фрагменти отъ такива, други предмети не се намѣриха въ гроба, поради това мѫчно може да се опредѣли времето къмъ което трѣбва да отнесемъ това погребение. Все пакъ въ това отношение формата на сѫда дава известни указания. Аналогиченъ сѫдъ азъ имахъ случая да намѣря въ некропола при с. Байлово заедно съ една археотенска фибула тракийски типъ.[1] Подобни сѫдове сѫ познати и отъ други находища у насъ и могатъ да се датиратъ къмъ IV—V в. пр. Хр.

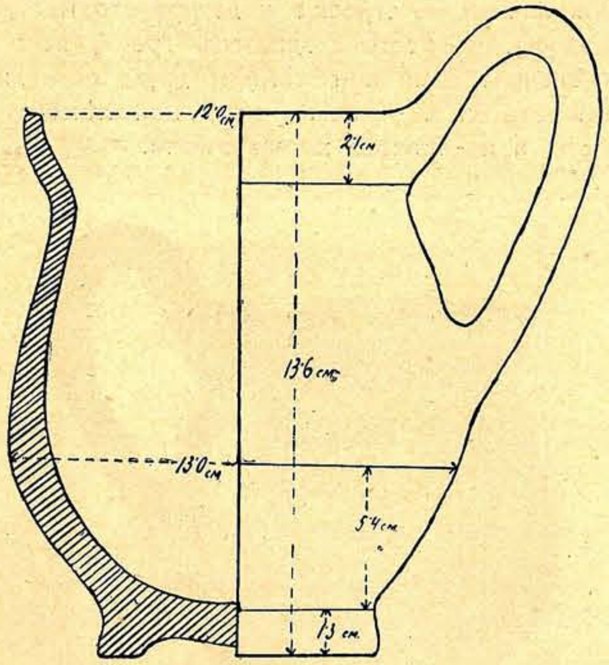

Обр. 54. — Разрѣзъ на глинената кана отъ гроба въ с. Кюлевча

---

[1] Поповъ, Некрополътъ при с. Байлово. Изв. Арх. Инст. I, стр. 73, обр. 56.

Обр. 55. — Мадара. Погледъ къмъ скалитѣ

РАЗКОПКИ ВЪ МАДАРА

(1924—1928)

ОТЪ **ИВ. ВЕЛКОВЪ**

Въ свръзка съ проучванията на надписитѣ около Мадарския канникъ, въ редъ години Народния археологически музей предприе разкопки на всѣкжде подъ скалитѣ. Презъ първата година (августъ — септемврий 1924 г.) се разкопа Подъ града и часть отъ зидоветѣ при пещерата, тамъ дето скалата се пречупва и завива малко на юго-западъ; презъ втората година (августъ — септемврий 1925 г.) се разкопава могилата съ останки отъ така нареченото прабългарско капище, северно отъ конника, надъ пѫтя за с. Калугерица. Презъ третата година (юний — октомврий 1926 г.) продължиха разкопкитѣ на сѫщото мѣсто, разкопа се една късна християнска черква току подъ скалитѣ, не далечъ северно отъ конника, следъ това почна да се разчиства малката тераса, която се образува подъ Даулъ ташъ. Въ последния пунктъ разкопкитѣ сѫ довършени презъ 1927 г. Презъ 1928 г. пъкъ се разкри голѣмата крепость на платото, почна се разкриването на римскитѣ постройки, разположени непосрѣдствено източно отъ селото, продължиха се разкопкитѣ около извора въ пещерата и се разкопа една могила западно отъ селото. Разкопкитѣ около римскитѣ постройки, които обещаватъ да дадатъ по-богатъ археологически материялъ, както за самото население презъ римско време, така и за изясняване на цѣлъ редъ повдигнати въпроси, не сѫ още довършени окончателно.

За Мадара и нейната околность, както въ географско, така и въ историческо отношение, е казано достатъчно на времето въ книгата Изв. русск. арх. института въ Константинополѣ X т. — Абоба-Плиска, стр. 391 et passim. за това тукъ нѣма какво да се спираме. Насъ ще ни интересуватъ преди всичко извършенитѣ тукъ разкопки и полученитѣ отъ тѣхъ археологически материяли.

1. Разкопки подъ пещерата

Самото мѣсто подъ пещерата е стръмно. Отъ разкрититѣ по-късно стени се виждаше само северната часть на късния български зидъ, надвесилъ се надъ рѣкичката.

Разкопкитѣ тукъ се почнаха отъ основата на скалата. Последователно се откриха три главни успоредни зида (обр. 56).

Срѣдниятъ зидъ е запазенъ на височина до 2 м. Широкъ е 2.65 м. Граденъ отъ обикновени ломени камъни, добре очукани, споени съ бѣлъ хоросанъ, смѣсенъ съ доста много керемиди. На височина 1.50 м. надъ камънитѣ има четири реда тухли, направени отъ бѣла пръсть, добре изпечени. Между тухлитѣ има хоросанъ до 4—5 см. дебелина. Следъ този редъ тухли почватъ пакъ камънитѣ. Тухлитѣ сѫ вградени само отъ вѫтре на стената. Тѣ сѫ съ размѣри 0.295 × 0.03 м. Тази часть на зида е била измазана отъ вѫтре съ хоросанъ.

Обр. 56. — Разкопки подъ пещерата

Въ пространството, което се заключава между този и преградния юженъ зидъ, се откриха три голѣми глинени кюпа, вис. 1.20 м., диаметъръ на устието 0.36 м., на търбуха 0.85 м., заровени въ земята единъ до другъ. Лѣво отъ тѣхъ и отгоре се откри падналъ културенъ дебелъ пластъ, изгорѣли тухли, които сѫ били опожарени. Отъ нѣкои особености може да се предполага, че тѣзи тухли сѫ били въ сводъ. Между два отъ кюповетѣ се намѣри и една счупена водопроводна трѫба съ диаметъръ 0.13 м., деб. 0.025 м. (обр. 57).

Отъ продължението на този зидъ къмъ рѣката се вижда, че той е билъ прорѣзанъ съ врата, широка 1.35 м. Този зидъ изглежда, че отивалъ и въ западна посока. Поне това може да се сѫди отъ останкитѣ на разрушения зидъ.

На южната страна на горния зидъ е приграденъ перпендикулярно къмъ него другъ зидъ, запазенъ на височина до 1·50 м. Той е граденъ отъ ломени камъни съ по-слабъ бѣлъ хоросанъ. Вижда се, че той е отъ друго, по-късно време. Къмъ южната му страна се намѣриха два скелета съ глави къмъ западъ. До единия се намѣриха желѣзни ножици и часть отъ каменно орѫдие.

Голѣмиятъ по-добре запазенъ крепостенъ зидъ е граденъ отъ голѣми ломени камъни, облицованъ съ бѣли камъни — горнокреденъ глинестъ варовникъ, запазенъ на височина повече отъ 3 метра. Въ този зидъ сѫ вградени дървени греди, които сѫ изчезнали и сега имъ се познаватъ само мѣстата. Гредитѣ сѫ били поставени въ две посоки, иматъ четвъртита форма съ размѣри 0.16 × 0.16 м., а самитѣ дупки сѫ 1.30 м. дълбоки. Въ запазената западна часть на зида гредитѣ сѫ на растояние една отъ друга 0.85 м., а напречнитѣ — 0·80 м. Тѣзи въ горния редъ — 0.95 м. Разтоянието между първия градоредъ и втория е 0·85 м. Долната часть на зида, вследствие наблегането на почвата, е издута малко напредъ. Зидътъ въ южно направление достига до скалитѣ, а въ северно сега до надъ рѣката (обр. 58).

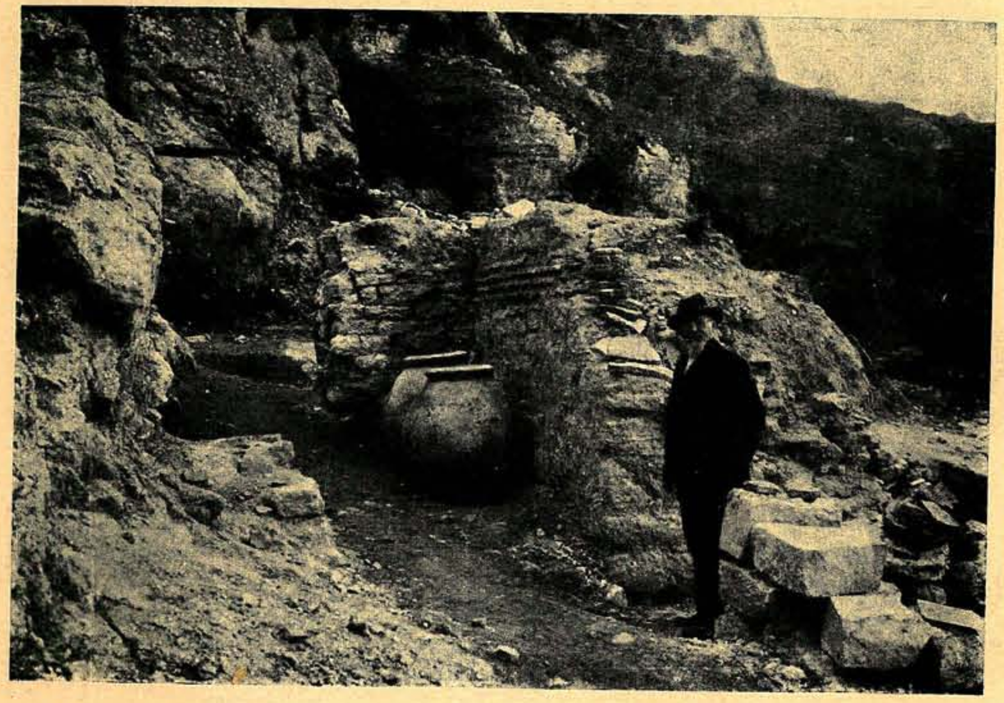

Обр. 57. — Срѣдниятъ зидъ подъ пещерата съ кюповетѣ

Въ два отъ блоковетѣ, които сѫ сега още in situ въ този зидъ, е запазенъ знака стрела — въ единия случай този знакъ е обърнатъ къмъ северъ, въ другия къмъ югъ. Камъкътъ съ знака е случайно зазиданъ тукъ. Ако се сѫди по камънитѣ въ тази часть на зида, то всички тѣ произхождатъ отъ други постройки. Въ падналия долу насипъ сѫ намѣрени още нѣколко камъни съ знаци. Нѣкои отъ тѣхъ по формата си показватъ, че произхождатъ отъ нѣкой сводъ.

Подпорниятъ зидъ на късната крепостна стена въ западната часть, запазенъ на височина около 2 метра, е граденъ съ ломени камъни, безъ хоросанъ. Къмъ външната часть се виждатъ отдѣлни дѣлани камъни. Въ основата си този зидъ е образуванъ отъ по-голѣми камени блока, които излизатъ на 20—30 см. навънъ отъ зида. Срещу входа къмъ този преграденъ зидъ е прилепенъ другъ зидъ, граденъ сѫщо отъ ломени камъни, запазенъ до 0.50 м.

Южно отъ тѣзи общо свързани зидове, въ самата низина, се простира дългъ зидъ, шир. 2.65 м. доста развaленъ, часть отъ него пропадналъ въ земята, граденъ внимателно съ ломени, но добре очукани камъни. Той почва отъ канарата, дето камънитѣ сѫ били споени съ хоросанъ, смѣсенъ съ керемидки. Въ северната си часть зидътъ е разрушенъ отъ извора, който се откри до само скалата. Отъ сѫщия зидъ сѫ се отдѣлили цѣлъ редъ едри камъни и изглежда, като че тукъ е имало малко коридорче. Може би поради тази сѫща вода този зидъ въ източната си часть е трѣбвало да бѫде подграденъ съ обикновенъ зидъ, който завива въ пещерката.

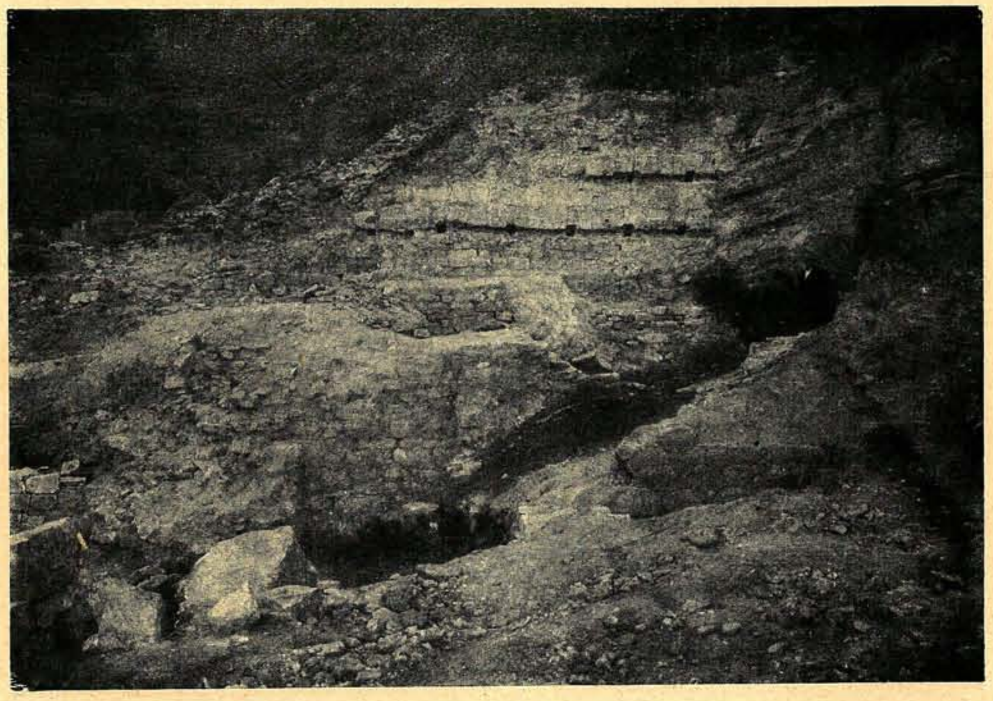

Обр. 58. — Срѣдновѣковниятъ крепостенъ зидъ подъ пещерата

По градежъ този зидъ образува едно цѣло съ зида съ тухлитѣ, при които се намѣриха тритѣ голѣми глинени кюпа. Всички други останали зидове тукъ сѫ вѫтрешни преграждания сѫ градени по-късно.

Както и трѣбваше да се очаква, източно отъ срѣдния голѣмъ крепостенъ зидъ се откриха много късни обикновени зидове, градени безъ хоросанъ, които сѫ ограждали цѣлъ редъ различни помѣщения. Тѣзи зидове сѫ запазени до 1 м. височина, но на всѣкѫде тукъ личатъ следитѣ на пожара. Въ южния ѫгълъ на първото помѣщение се откри и единъ глиненъ кюпъ, съ диаметъръ на отвора 0.50 м., диаметъръ на най-широката часть 1.20 м. Като нетрайни, тѣзи зидове често сѫ били поправяни и подновявани.

Едно второ помѣщение е оградено отъ къмъ изтокъ съ зидъ, поставенъ върху изгорѣла пръсть. Този зидъ въ южно направление стѫпва на канара и завива въ юго-западна посока до канарата, която заключава помѣщението отъ къмъ югъ.

Отъ находкитѣ тукъ трѣбва да се споменатъ главно фрагментитѣ отъ късната цвѣтна керамика, датираща отъ XII—XIV вѣкъ.

За да се установи положението и северно отъ извора при пещерата, дето безъ съмнение е имало зидове, се почна въ края на работния сезонъ презъ 1928 г. и разкопаването на голѣмия насипъ, свлѣченъ и натрупанъ тукъ отгоре.

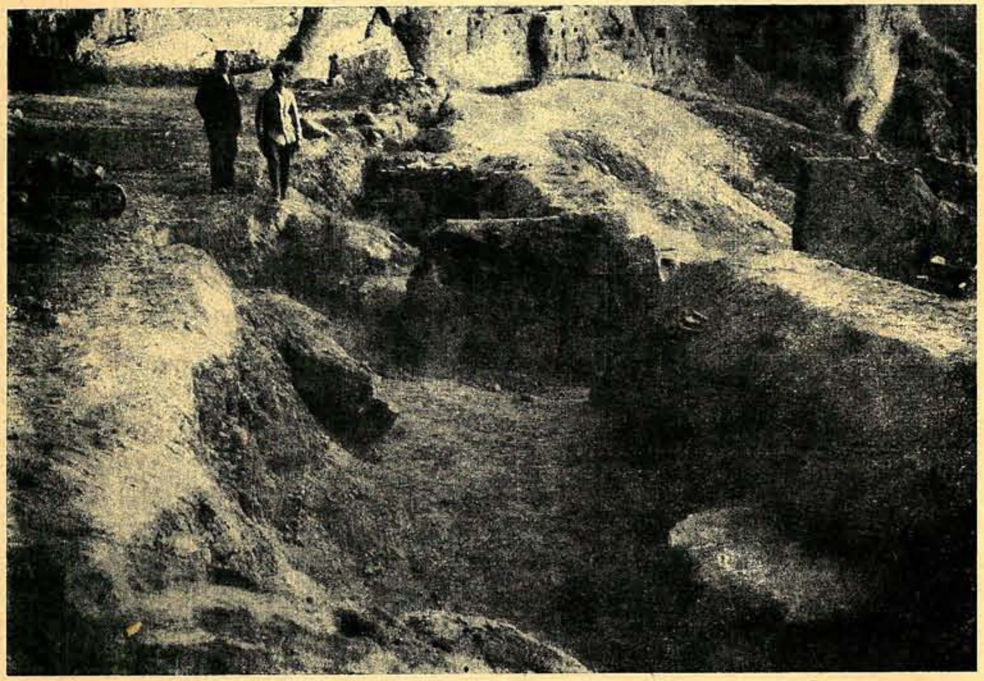

Обр. 59. — Преграденъ зидъ въ пещерата

Непосрѣдствено до извора има паднали нѣколко каменни блока. Между два отъ тѣхъ се оказа много хоросанъ и горе въ дъното единъ по-голѣмъ дѣланъ камъкъ, съ издълбани въ страни мѣста за прихващане. Явно е, че този камъкъ е билъ докаранъ тукъ отъ другаде.

Западно и близко до канарата се открива доста хоросанъ, после отдѣлни дѣлани камъни отъ варовникъ, а на края и по нѣколко камъка, споени помежду здраво съ хоросанъ. Тукъ разкопкитѣ се преустановиха, но сѫществуването на солиденъ преграденъ зидъ и отъ тази страна е сигурно. Сега при скалитѣ личатъ слаби подпорни зидове отъ обикновени камъни, споени съ пръсть.

На около 12 метра западно отъ скалата тукъ се откри и едно късно помѣщение, въ което се намѣри и единъ сребъренъ полугрошъ отъ царь Иванъ Шишманъ (1371—1393 г.). То е отворено къмъ югъ, градено съ различни камъни, взети отъ по-раншни постройки, споени съ пръсть. Лице постройката има само отъ вжтрешната страна. Постройката е дълга сев.-югъ 4 м., а шир. 3 м.

При разчистване на пръстьта, на около 15 метра навжтре, се указаха нѣколко по-голѣми каменни блока, откжснати и паднали отгоре. До тѣхъ има късенъ подпоренъ зидъ, а подъ тѣхъ пръстьта изглежда да е насипъ. При по-нататъшнитѣ разкопки ще се види дали тѣзи блокове не сж легнали върху нѣкой по-раншенъ зидъ. Горе въ жгъла надъ скалитѣ има вече части отъ солиденъ зидъ съ дѣлани камъни и хоросанъ.

Отъ насипа имаме единъ камъкъ съ размѣри 0.55×0.23×0.27 м. съ знакъ ⫪. Другъ по-голѣмъ камъкъ отъ варовникъ, съ размѣри 0.83×0.35×0.32 м. съ знацитѣ ⋝ ⟋ Тукъ се откри и другъ камъкъ отъ варовникъ съ размѣри 0.30×0.32×0.32 м. Долната часть отчупена. На тритѣ страни останки отъ български надписъ, съ вис. на буквитѣ 0.45 м. На другитѣ страни останки отъ имена. На третата страна камъка е замазанъ твърде много съ хоросанъ, та се виждатъ само отдѣлни части отъ букви. По-добре се четатъ останкитѣ отъ имената Ч ТоДРЪДРЯГО.

Тукъ, на това мѣсто, се намиратъ и отдѣлни фрагменти отъ емайлирана цвѣтна керамика, сжщо разни желѣзни предмети за домашна употрѣба.

2. Пещерата

Това е една грамадна естествена сцена, една дълбока ниша, обърната къмъ западъ, висока до 70 м., широка до 150 крачки и дълбока до 50 крачки. (Абоба-Плиска, 28). Тукъ въ северната часть е голѣмата цепнатина, по която нѣкога сж водили стжпала къмъ горната крепость; тукъ малко въ дѣсно, се вижда и не голѣма пещерка, оградена съ зидъ отъ къмъ западъ съ най-разнообразни керамични находки. Тукъ изглежда да е било вѣчното светилище и хранилище на храни на всички племена, минали, заминали и изчезнали съ вѣковетѣ. Отдѣлни водни капчици се промъкватъ презъ скалитѣ и бавно и равномѣрно падатъ по цѣлата вжтрешна периферия на пещерата. Тукъ е винаги влажно, всичко е обраснало съ мъхъ и това е станало причина да се огради съ зидъ тази вжтрешна часть на пещерата, за да се избѣгне влагата и да се направи останалата половина по-годна за обитаване и използуване. Въ културния пласть, дебелъ повече отъ метъръ, разхвърленъ по цѣлата повърхность на пещерата, се откриватъ най-разнообразни предмети. Тукъ сж натрупани и смѣсени останкитѣ отъ доисторическата, римската и срѣдновѣковната епохи. И каменния чукъ, и хубавата глинена лампичка на римлянина, и пъстрата и цвѣтна българска паница съ кръстъ по срѣдата лежатъ едно до друго тукъ. Този величественъ естественъ храмъ, защитенъ отъ горе съ скалитѣ, това удобно прибѣжище е трѣбвало още отъ рано да се защити и отъ къмъ отворената западна часть. И това е било направено (обр. 59).

Въ предната часть на пещерата е построенъ зидъ, въ горната часть сега много развалENъ, откритъ нѣкжде на повече отъ метъръ височина. Въ долната часть, и то къмъ външната страна, зидътъ е направенъ отъ по-голѣми дѣлани камъни. Въ основата се вижда малъкъ цокълъ. Запазени сж сега два реда дѣлани камъни, наредени едни надлъжно, други напречно (обр. 60).

Въ по̀-северната часть на зида се вижда солидна врата съ прагъ. Познаватъ се още издълбанитѣ дупки, въ които сж се въртѣли вратитѣ, както и мѣстото на дървената греда (герме), която е притискала вратата, шир. 1.40 м. Самиятъ зидъ е дебелъ 1.65 м. (обр. 61).

По̀ къмъ скалитѣ на северъ, отъ къмъ вжтрешната страна, има единъ малъкъ прикрепенъ зидъ, граденъ отъ обикновени ломени камъни, сега запазенъ до 0.60 м. Този зидъ изглежда отъ по-късенъ произходъ, понеже не е свързанъ съ главния органически.

Главниятъ зидъ е граденъ съ пръсть. Той завива въ центъра навънъ. Изглежда, че въ тази си часть е пристрояванъ въ по-късно време. Срѣщу тази извивка отъ вжтре има втори издаденъ малъкъ зидъ, съ цокълъ до 0.30 м. Той е много развалENъ, граденъ съ най-обикновени камъни и пръсть.

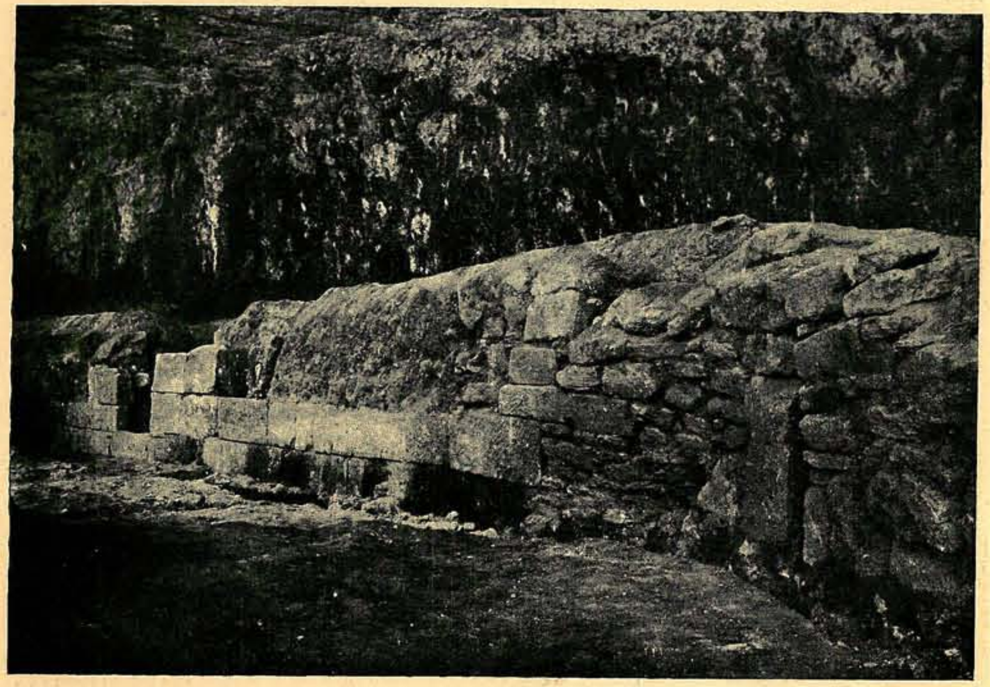

Обр. 60. — Прегралдень зидъ въ пещерата

Въ продължението си на югъ, зидътъ е много небрежно граденъ съ обикновени камъни, като следъ това се губи.

Въ южната часть на пещерата се откриха цѣлъ редъ малки или по-голѣми помѣщения, разхвърлени въ разни посоки. Тѣ сж служели повечето като складъ на храни, което се вижда отъ многото голѣми глинени кюпове, наредени въ тѣзи помѣщения. Около тѣзи кюпове се намѣри и изгорѣло жито, фрагменти отъ късна цвѣтна карамика. Отъ други постройки тукъ сж донасяни и вграждани и голѣми дѣлани камъни, каквито ги познаваме отъ прабългарската постройка подъ конника. Единъ отъ глиненитѣ кюпове е високъ 1.10 метра съ диаметъръ на устието 0.50 метра. Сжщо отъ тукъ имаме фрагментъ отъ мраморна колонка съ диаметъръ 0.26 метра, дълга сега 0.48

метра, късно римска медна монета и фрагменти отъ добре изпечена керамика, червена. Въ най-горния пластъ се намиратъ парчета отъ късна българска керамика. Въ насипа се забелязватъ следи отъ два пожара. Отъ тукъ имаме и една желѣзна юзда.

Като се погледне малко пó отъ високо надъ пещерата, веднага ще се различатъ три главни, почти успоредни зида. Както казахъ и по-горе, по строежъ първитѣ два външни зида, отъ които единиятъ е вече потъналъ въ земята и които принадлежатъ вѣроятно на римската епоха, нѣма голѣма разлика. Тѣ впоследствие сж били свързани и образували едно цѣло.

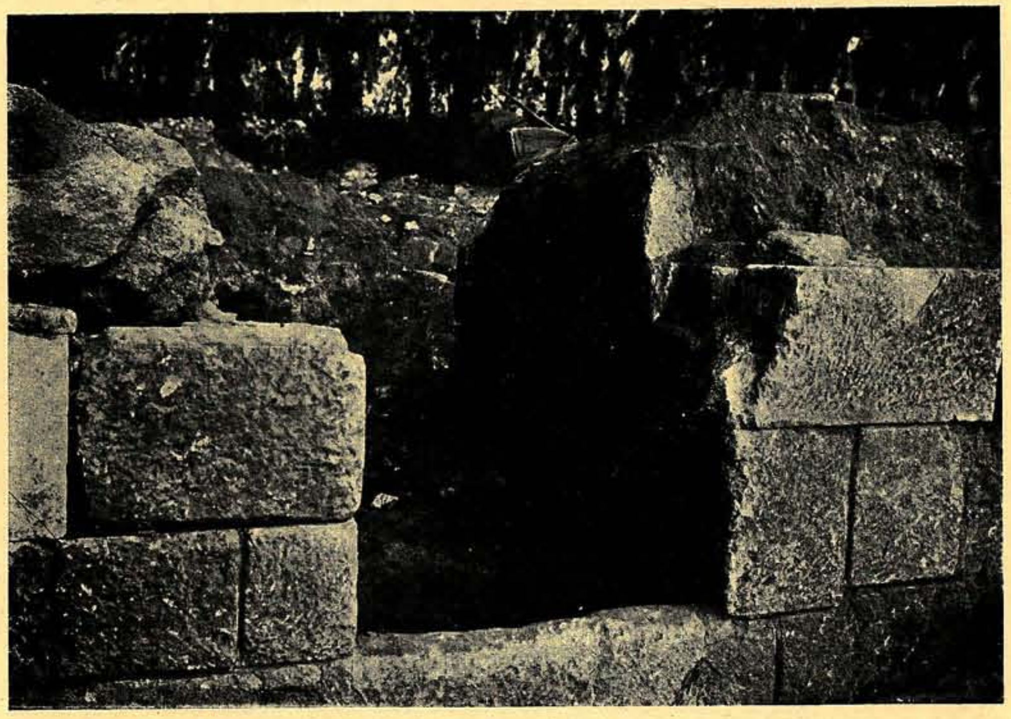

Обр. 61. — Врата въ преградния зидъ

Главното предназначение на всички тѣзи зидове ще да е било пазенето на водата. Въ всички времена, както и сега още, сж били вземани мѣрки да се запази, да се защити водата. Около тази вода винаги се е концентриралъ живота. Тукъ наоколо намираме и най-многото останки отъ жилищата и работилницитѣ на неолитната епоха.

Тукъ намираме и богати останки отъ римско време. Едно цвѣтуще римско селище се намира непосрѣдствено източно отъ селото, дето сега сж селскитѣ гробища. Тамъ почнаха да се разкриватъ останкитѣ отъ голѣма римска постройка, съ характерната римска керамика. Около изворчетата подъ скалата се намѣриха доста фрагменти отъ остродънни глинени амфори, сжщо фрагментъ отъ пѣсъчникъ съ латински надписъ. Камъкътъ е съ размѣри 0.44 × 0.44 × 0.30 м. Височина на буквитѣ 0.05 м. Надписътъ гласи:

IYMP IS	N]ymp[h]is
TIB.C ////// D	Tib. C[lau]d[ius]?
CEN ///////	cen[turio leg]
IITA ////	Ita[licae

Посвещение на нимфитѣ отъ единъ центурионъ на I италийски легионъ. Не ще съмнение, че около такъвъ прохладенъ изворъ ще да е сжществувало светилище на нимфитѣ, ще да е сжществувалъ нимфеумъ. Това показва и намѣрената въ тѣзи мѣста оброчна мраморна плочка на Хераклъ, представенъ да си отпочива въ едно светилище на нимфитѣ, услужванъ отъ една нимфа и два сатира, които му наливатъ да пие. (Б. Филовъ, Релиефъ на Херкулеса отъ Мадара, ИАД II, 85 сл.). Този релиефъ по стилътъ на работата се датира не по-късно отъ второто столѣтие сл. Хр. (обр. 62).

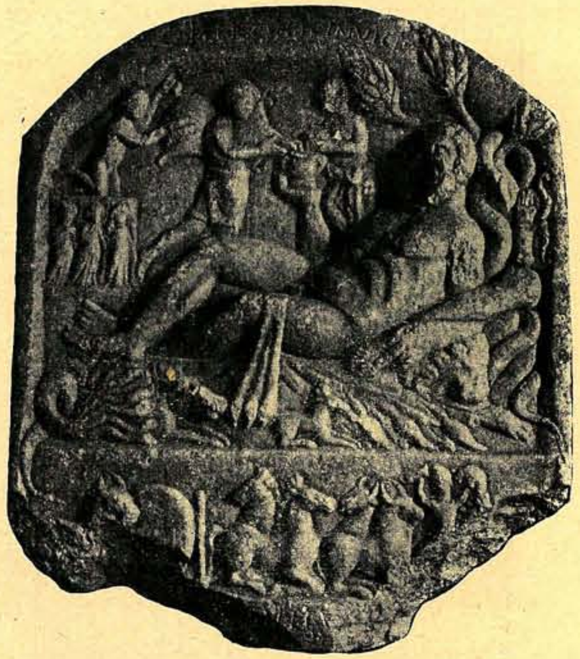

Обр. 62. — Плочка съ релиефъ на Хераклъ

Тукъ наблизо е намѣрена и тухла съ размѣри 0.385 × 0.025 м., въ срѣдата съ доста изтърканъ латински надписъ, но при все това може да се схване печата на leg. XI Claudia Transmariska. Както е известно, постоянниятъ лагеръ на XI Клавдиевъ легионъ е билъ Durostorum, но въ началото на V вѣкъ е трѣбвало да изпрати и една команда въ Transmarisca. Още въ IV вѣкъ имаме тухли съ надписъ leg. XI Cl(audiae) f(iglinae) Tra(ns)ma(riscae) (Pauly-Wissowa Kroll, RE XII 2, 1700; Filow, Die Legionen von Moesia, 65 сл.).

Всички находки около това мѣсто сж едно доказателство, че първиятъ, най-външниятъ зидъ е отъ римско време. Тукъ нѣкжде ще се е намирало и самото светилище на нимфитѣ.

Между първия и втория, както между втория и третия успоредни зидове нѣма органическа връзка, нѣщо, което говори за различни епохи и времена. Самото положение на пещерата, голѣмата влага, особено зимно време, и късното огрѣване на слънцето, даже лѣтно време, показва, че тукъ не е било много удобно да се живѣе. Всички тѣзи зидове и постройки сж правени съ нѣкаква друга цель и главно да се запази водата. Че тукъ е било пъкъ повече мѣсто за складиране и съхраняване на храна или други съестни припаси, свидетелствуватъ голѣмитѣ глинени кюпове, намѣрени на нѣколко различни мѣста. По такъвъ начинъ втория зидъ трѣбва да е направенъ, когато вече първиятъ не е могълъ да служи, билъ е развалецъ или отнесенъ отъ водата. По отдѣлнитѣ находки тукъ зидоветѣ мѫчно се датиратъ, защото всичко наоколо е смѣсено. По направление скалата и успоредно на първия зидъ, се виждатъ основи отъ другъ по-малъкъ зидъ. Тукъ всичко е голѣмъ пластъ изгорѣла пръсть, образувала благодарение съприкосновението съ водата, цѣла компактна маса.

Третиятъ, най-голѣмиятъ и най-добре запазенъ зидъ се характеризира съ употрѣбата на дървени греди въ постройката. Като нѣщо особено тукъ сѫ външнитѣ по-голѣми облицовъчни камъни съ характернитѣ каменарски знаци, такива, каквито срѣщаме въ постройкитѣ на Плиска и Мадара. Този зидъ е твърде много наведенъ надъ водата. Той е прехвърлялъ рѣката и е достигалъ скалитѣ на срѣщния брѣгъ. Този зидъ вече трѣбва да го отнесемъ къмъ второто българско царство. Всички находки отъ това време, както и открититѣ гробове и църквици говорятъ за сѫществуването на голѣмо селище отъ това време тукъ.

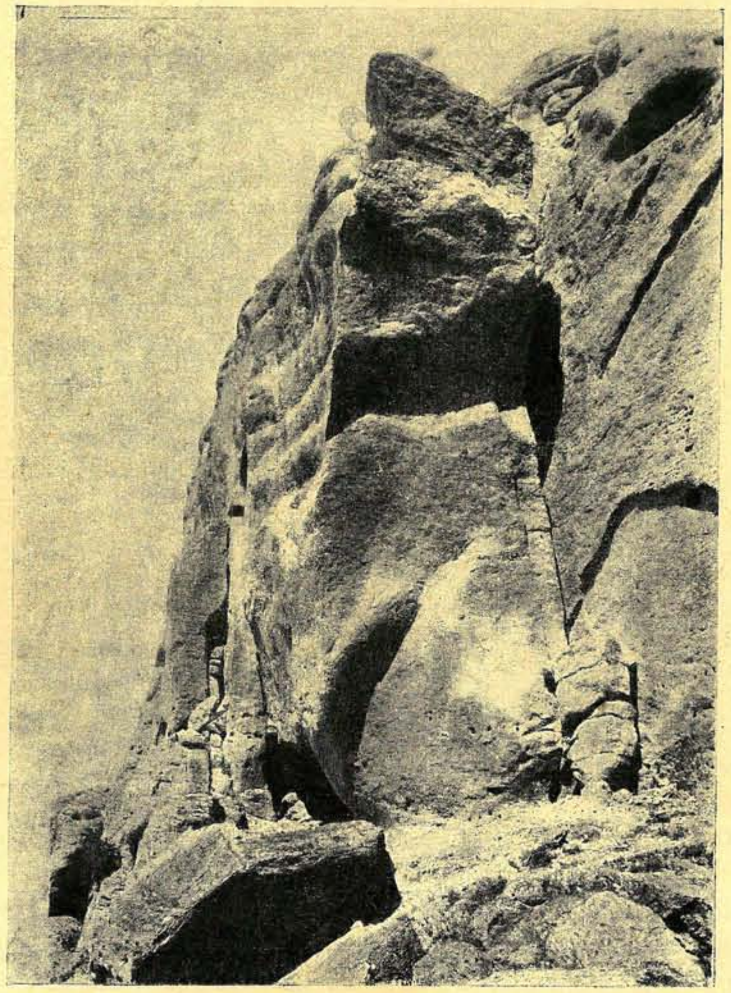

Обр. 63. — Затрупана скална църквица

Нищо положително не може да се каже и за преградния зидъ въ самата пещера. Нѣмаме нѣкои особени доказателства за да го смѣтаме отъ прабългарската епоха. Всички тѣзи постройки, обаче, все сѫ стояли въ тѣсна връзка съ крепостьта горе на платото.

Освенъ тѣзи голѣми зидове, по склона на подпещерното пространство, както се вече спомена, се откриха и нѣколко по-малки и незначителни помѣщения. Тукъ, въ тѣзи помѣщения се откриха повечето фрагменти отъ българската керамика, датираща между XII и XIV вѣкъ. Това показва, че тѣзи мѣста сѫ били използувани и въ по-късно време, което е станало причина да бѫдатъ тѣ и укрепени съ солидната крепостна стена.

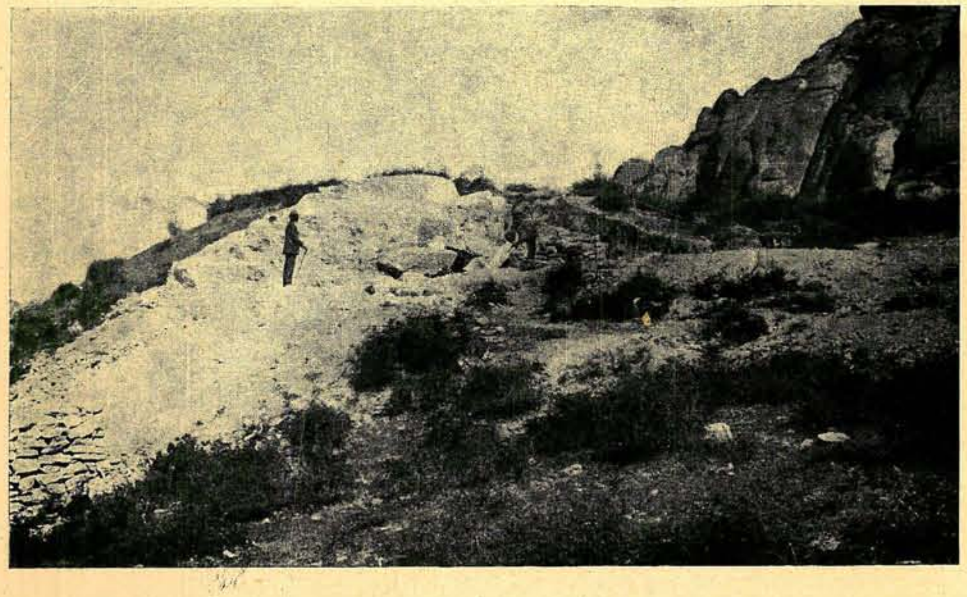

Обр. 64. — Скалното светилище преди разкопаването

Отъ сѫщото време — XIV вѣкъ, трѣбва да произхожда и малката скална църквица, сега полуразрушена и затрупана отъ паднали блокове. Тя се намира току подъ скалитѣ, блозо до пещерата. Черквицата е влизала сигурно въ късната крепостна ограда (обр. 63).

3. Така нареченото прабългарско капище

Следъ привършване проучванията подъ пещарата, се почнаха разкопки северно отъ конника, надъ пѫтя за с. Калугерица. Самото мѣсто изглеждаше отъ далече като голѣма изкуствена могила. Разкопкитѣ се започнаха отъ къмъ южната страна (обр. 64). Тукъ се откри отначало едно малко помѣщение съ размѣри 5×4.20 м., обградено съ зидове, съ почти различна дебелина. Зидоветѣ сѫ градени съ обикновени ломени камъни, споени съ хоросанъ, смѣсенъ съ керамидки. Зидътъ отъ югъ е 0.78 м. дебелъ, този въ западната страна 0.90 м., а този на изтокъ 0.80 м. На северъ е използувана като стена скалата, която е малко изчукана и уравнена. Сѫщо на западната страна сѫ използувани въ зида две канари. Между последнитѣ камъни, отъ вънъ, е поставена въ градежа и тухла 0.34×0.05 м., а подъ нея друга съ размѣри 0.19×0.04 м. (обр. 65, 66, 67).

Въ северната половина на източната стена е била вградена колона, отъ която сега е запазено само празното мѣсто и мраморната подставка съ 0.52 м. въ диаметъръ. По срѣдата подставката има дупка, отъ която излиза едно улейче, пригодено за здраво прикрепване на колоната. На сѫщата тази страна е имало и врата.

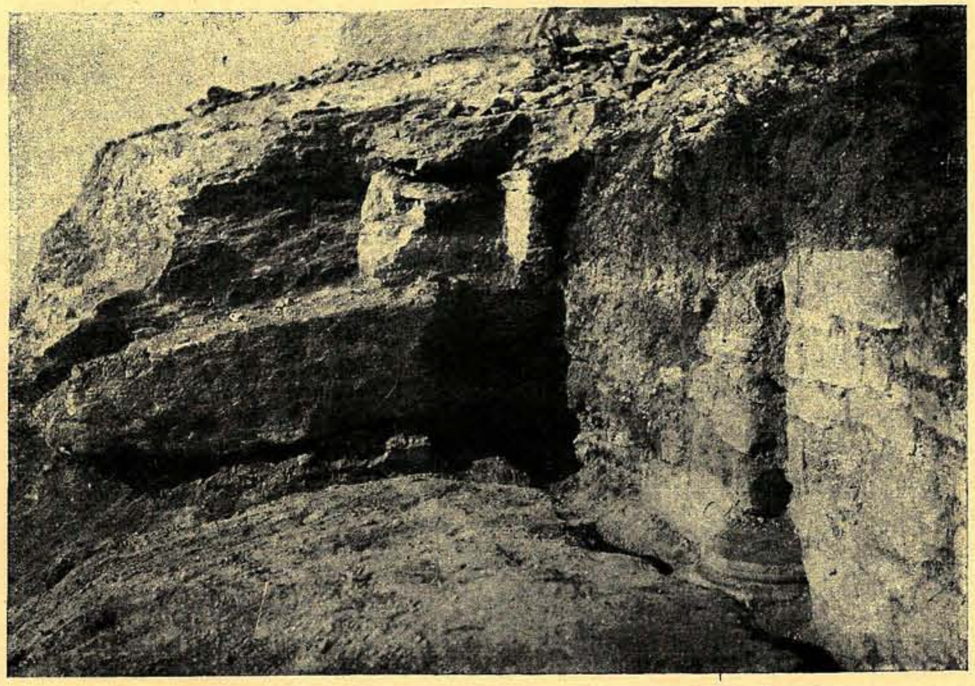

Обр. 65. — Помѣщение съ подставка отъ колона

Въ това помѣщение се указаха три последователни пода. Първиятъ подъ е билъ само замазанъ. Разстоянието между първия и втория е около 0.25 м. Вториятъ подъ е съ хоросанъ и тухли, съ размѣри 0.53×0.52 м. Между втория и третия подъ разстоянието отъ 0.20 м. е запълнено съ бѣлъ хоросанъ и камъчета. Последниятъ, най-низко лежащиятъ подъ, е билъ съ плочи и тухли. Вториятъ подъ отговаря на червената мазилка на зидоветѣ.

Въ северно направление продължава другъ зидъ, който се вие около голѣмата скала въ полукрѫгъ и образува съ нея нѣщо като кула (обр. 68). Тукъ зидоветѣ сѫ запазени до 1.30 м. височина. Тѣ сѫ градени грижливо съ изработени камъни, споени съ бѣлъ хоросанъ, смѣсенъ съ по-едри червени керамиди. Самата стена е била измазана съ бѣла мазилка, дебела до 0.03 м. Вратата на кулата, ако така приемемъ да я наричаме, е широка 1.20 м. Върху вратата бѣха паднали два голѣми камъка. Малкото пространство, което се образува между зидоветѣ около скалата и самата скала, е било застлано съ каменни плочи.

При разкопаването на натрупаната могилка, северно отъ скалата се откри грамадно помѣщение, съ размѣри 17×8 м. Предъ помѣщението, западно, има малка подградена площь. Запазенитѣ зидове и отвори сѫ отъ различна голѣмина. Височината на могилата въ центъра е 4.40 м. Цѣлото помѣщение, като се почне отъ подпорнитѣ зидове и се стигне до отвесната скала на изтокъ, бѣ покрито съ дебелъ пластъ хоросанъ, смѣсенъ съ парчета отъ лепежъ и по-дребни камъни, като този насипъ въ центъра, особено около постройката, бѣ най-дебелъ и достигаше десетина сантиметра надъ зидоветѣ. Колкото се отива навънъ, толкозъ този насипъ бѣ по-тънъкъ. Така, при нареденитѣ на изтокъ предъ помѣщението отдѣлни камъни, той достигаше до 0.40 м. дебелина. Надъ този хоросанъ идваше жълта пръсть, достигаща до 1 м. дебелина, следъ това обикновена черна пръсть (обр. 69, 70).

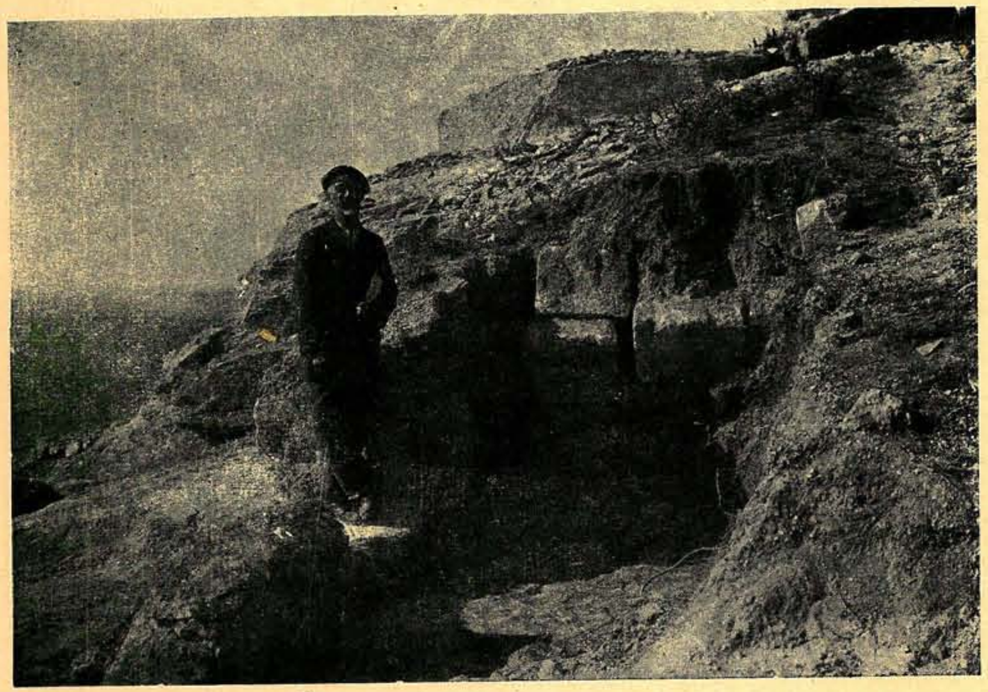

Обр. 66. — Вратата на помѣщението съ колоната

Въ юго-западния ѫгълъ зидоветѣ сѫ запазени до 1.20 м. височина, градени съ обикновени дѣлани камъни, червенъ хоросанъ, червенъ лепежъ. Издадениятъ на западъ зидъ, въ долната си часть е граденъ повечето съ камъни, по-горе съ хоросанъ, дебелъ до 10 см., смѣсенъ съ дребни керамидки, отвънъ замазанъ съ червенъ лепежъ. Подиръ този градежъ идватъ редъ тухли.

Другитѣ отдѣлни зидове сѫ градени въ основата съ цокли, запазени по 2—3 реда камъни съ хоросанъ, смѣсенъ съ дребни керамидки. Отворитѣ между камънитѣ отъ вънъ сѫ фугирани небрежно съ червенъ лепежъ. Цоклитѣ на тѣзи зидове не сѫ въ една плоскость.

Въ северната стена се вижда да е имало отворъ, но още при изграждането на помѣщението той ще да е билъ запушенъ.

На южната стена на постройката има една врата, основата наклонена малко на изтокъ. Предъ вратата има нахвърлени безъ особенъ редъ нѣколко камъни. Въ ю. и. жгълъ на помѣщението, отъ вънъ, има изградено нѣщо като базисъ на колона. Въ помѣщението не се указа никжде нѣкаква следа отъ подъ. Такъвъ вѣроятно не ще и да е имало. За отбелязване сж само тукъ нѣколкото грамадни подали се изъ земята плочи въ юго-западния вжтрешенъ жгълъ на помѣщението (обр. 72, 73).

Източно, както и северно, предъ помѣщението сж наредени отдѣлни четвъртити камъни отъ ризлична голѣмина, поставени направо върху земята, отдалечени на различно разстояние единъ отъ другъ. Първиятъ камъкъ срещу северо-западния жгълъ на помѣщението е поставенъ върху насипъ съ следния профилъ: черна пръсть, тънъкъ пластъ хоросанъ, жълта пръсть.

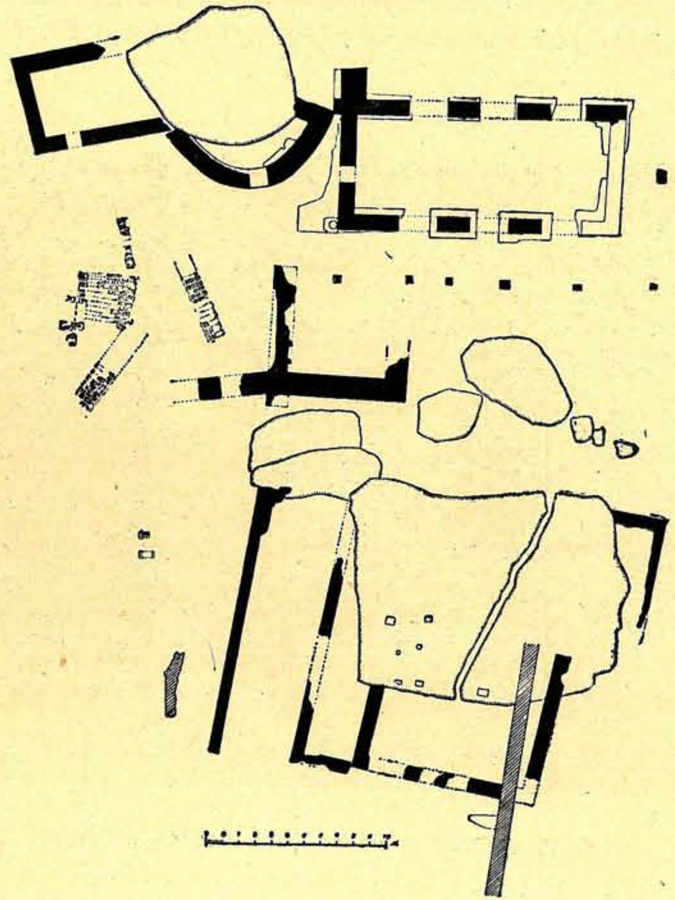

Обр. 67. — Планъ на скалното светилище

На нѣколко мѣста, вънъ и вжтре въ помѣщението, се откриха следи отъ изгаряне. Такива мѣста или огнища се указаха седемь. Ако направимъ разрѣзъ на едно такова горено мѣсто, то ще получимъ: черна пръсть, горено, тънъкъ пластъ хоросанъ, жълтеникава пръсть, черна пръсть, хоросанъ, камъкъ.

Между голѣмото помѣщение и отвесната канара на изтокъ е поставенъ почти въ центъра, голѣмъ плосъкъ камъкъ съ размѣри 4×4 м., издѣланъ въ източната часть като седалище. Въ лѣво отъ този камъкъ, по направление на канарата, се редятъ три по-малки камъка. Въ дѣсно, върху близкия голѣмъ камъкъ, е турена по-голѣма плоча, съ размѣри 1.50 м., дебела до 0.20 м. Пò на югъ, въ жгъла, върху естествена канара, е поставенъ сжщо така другъ камъкъ, закржгленъ, съ размѣри 1.20×1.40×0.50 м. Подъ самия юго-западенъ жгълъ пъкъ на голѣмата канара, долната скала е изрѣзана въ полукржгъ. На срещуположната страна скалата е изрѣзана грубо като седалище. Тукъ се открива малка дупка, запушена съ камъни и пръсть, довличани отъ водата. Южната часть на тѣзи скали сж малко врѣзани (обр. 74, 75).

Освенъ солиднитѣ зидове на голѣмото помѣщение, въ югоизточния жгълъ, задъ нареденитѣ камъни, се откри зидъ, по-скоро подпоренъ, граденъ съ обикновени камъни и хоросанъ. Много развbooленъ и разрушенъ (обр. 76).

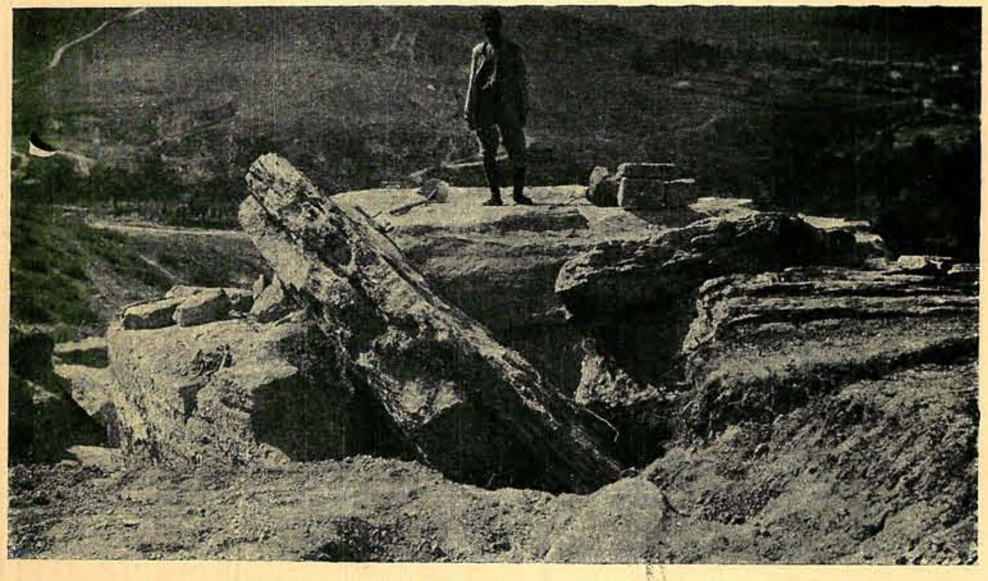

Обр. 68. — Централната скала въ светилището

Въ началото на юлий 1926 год. разкопкитѣ тукъ продължиха въ източно направление, като се почна разчистването на пръстьта южно и северно отъ голѣмата плоска канара (обр. 77).

Успоредно на скалата, отъ къмъ южната страна, въ източно направление се откриха два зида: единиятъ е почвалъ непосрѣдствено отъ юго-западния жгълъ на канарата и е билъ прилепналъ плътно до нея. Това личи отъ запазения хоросанъ по скалата. Въ тази си часть зидътъ е разрушенъ въ последствие отъ иманяри, които сж искали да проникнатъ отъ тукъ подъ канарата.

Другиятъ зидъ почва отъ легналата низко долу канара и върви почти успоредно съ първия, вжтрешния зидъ. Той е запазенъ сега на дължина до 17 м. и на височина до 1 метъръ. И двата зида сж градени съ обикновени камъни, споени съ хоросанъ, смѣсенъ съ ситни керамидки — червени и жълти. Зидоветѣ сж раздѣлени единъ отъ другъ на 5 м. и сж широки около 0.55 м. Както първиятъ, така и вториятъ зидъ нѣматъ особено лице къмъ скалата. Изглежда, че тѣ сж служели повечето като подпорни стени и много не се е държало за тѣхната външность. Тѣзи зидове не сѫ въ една основа. Подъ първия зидъ по посока на втория е останалъ надъ здравата пръсть тънкъ пластъ хоросанъ, който изглежда, че е нарочно посипванъ и сега още запазва гладко почвата.

Северната страна на скалата сѫщо така е била оградена съ зидъ. Градежътъ на този зидъ, гледанъ по останкитѣ, е билъ доста солиденъ. Зидътъ въ северо-западния ѫгълъ, сложенъ върху по-едъръ камъкъ, е запазенъ до 0.70—0.80 м., но е много разрушенъ. Хоросанътъ изглежда повече бѣлъ, но вѫтре има червени керамидки.

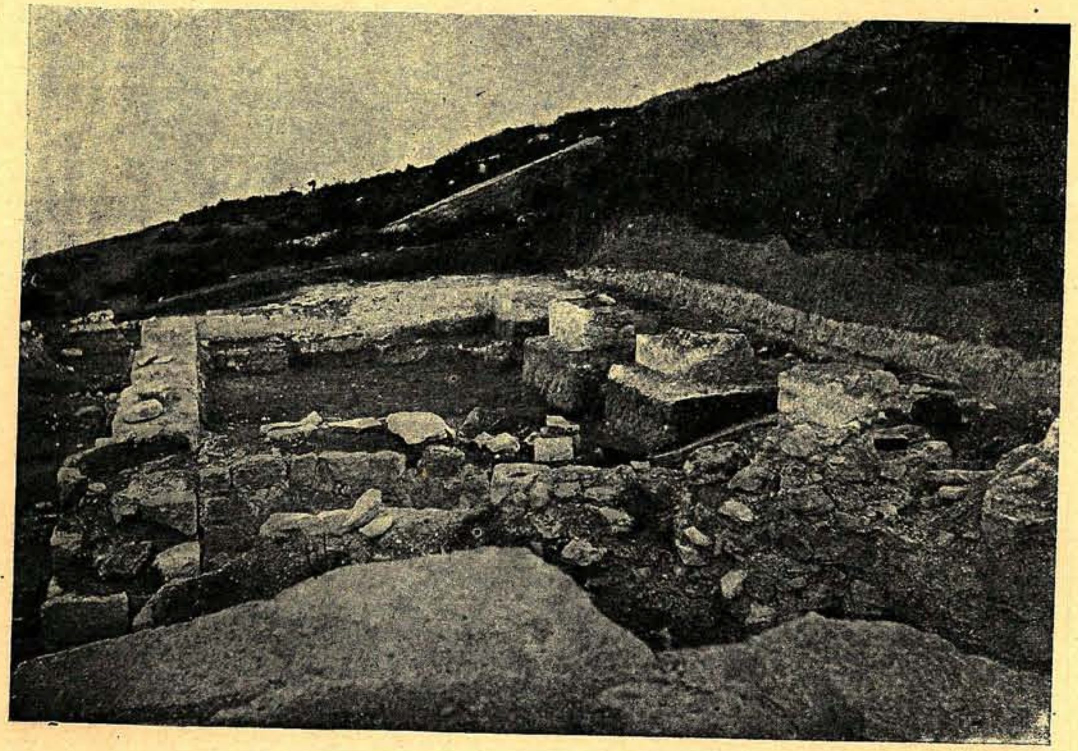

Обр. 69. — Могиленъ насипъ върху светилището

До кѫде е продължавалъ въ източно направление този зидъ, не може да се установи, но изглежда да е направенъ само да изравни скалата подъ правъ ѫгълъ.

Както отъ къмъ южната, така и отъ къмъ северната страна отъ канарата излизатъ зидове въ източно направление. Солиденъ, разрушенъ до основитѣ зидъ, широкъ до 0.90 м., съ червенъ хоросанъ, може да се проследи отъ северната часть на скалата въ източно направление до 8 метра. Изглежда, че този разрушенъ сега зидъ е билъ измазанъ съ червена мазилка. Отъ този зидъ има по-значителни останки въ западната часть (единъ редъ камъни). Въ източната часть е запазена само хоросановата основа, която се вижда особено добре следъ всѣки проливенъ дъждъ.

Единъ успореденъ зидъ излиза отъ южния край на канарата. Запазенъ е до 0.50 м. и на дължина около 5 метра.

Подобенъ по строежъ зидъ, отъ който е запазенъ сега само червения хоросанъ, е съединявалъ двата успоредни зида. Той е прорѣзанъ на много мѣста отъ по-къснитѣ гробове.

Отъ северната половина на скалата излиза и другъ по-късенъ зидъ, който отива сѫщо въ източна посока. Той е разчистенъ сега на около 16 метра, широкъ е 0.80 м., нѣкѫде запазенъ до 0.50 м. Граденъ съ обикновени камъни, бѣлъ хоросанъ, смѣсенъ съ камъчета и пѣсъкъ.

Върху самата скала има останки отъ хоросанъ въ югоизточната часть, вѣроятно останки отъ зидъ, сѫщо въ центъра на западната часть, дето има запазенъ хоросанъ въ полукрѫгъ.

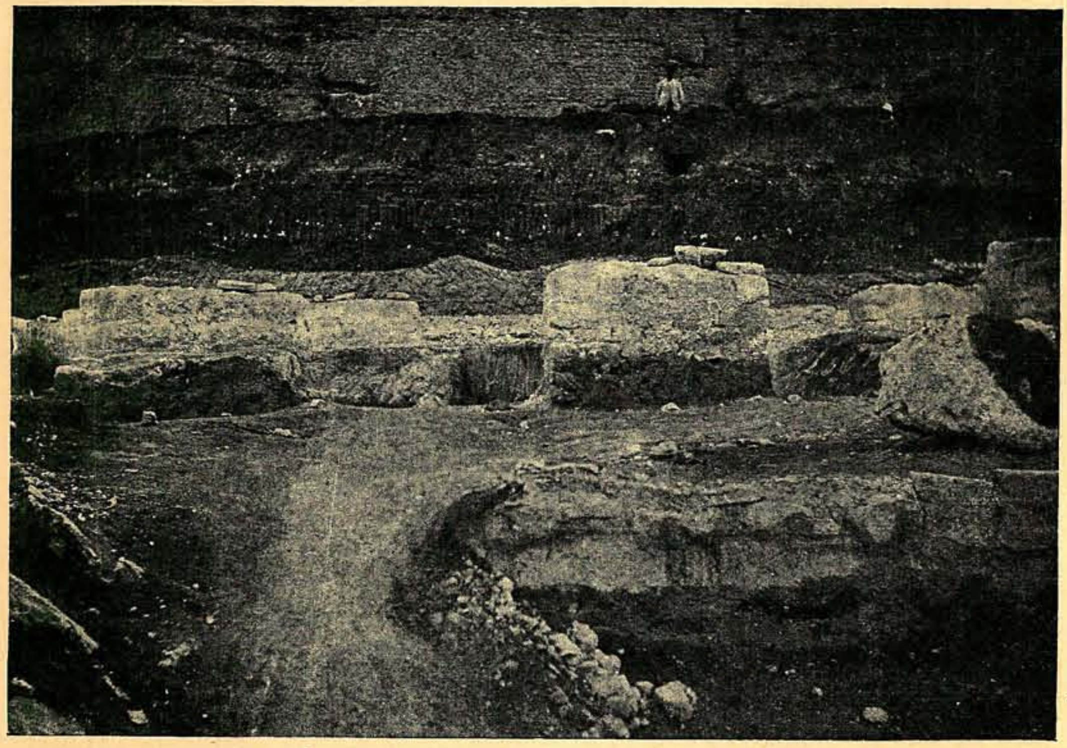

Обр. 70. — Могиленъ насипъ върху светилището

На плоската скала, особено въ югоизточната часть, има запазени нѣколко по-голѣми или по-малки изкуствено издълбани дупки, които сѫ имали нѣкакво култово значение (Schalenstein?), или сѫ мѣста, дето сѫ били побивани дървени греди. Разстоянието между отдѣлнитѣ дупки е различно — отъ 0.65 м. до 3.45 м. Три по редъ дупки, почти въ една линия, има въ източния край на скалата. Между крайната северна и срѣдната дупка разстоянието е 3.45 метра. Северната дупка е съ размѣри 0.54×0.40 м., срѣдната — 0.40×0.35 м., южната — 0.40×0.30 м. Отъ срѣдната дупка въ западна посока, на разстояние 1.90 м. има друга дупка, повечето крѫгла, отколкото квадратна. Отъ нея, на разстояние 1.50 м. въ западна посока — трета. Отъ последната дупка въ южна посока има други две дупки на разстояние 0.80 м. и 0.65 м. Последната дупка е съ размѣри 0.60×0.60 м.

Освенъ тѣзи зидове въ южната половина на могилата се откриха и други. Така, непосрѣдствено южно отъ така наречената кула, се откри подпоренъ зидъ съ лице къмъ югъ. Южно и непосрѣдствено до него почватъ късни широки стѫпала, градени отъ обикновени камъни. Запазени сѫ въ първата стълба до единадесеть стѫпала, широки повече отъ 2 метра. Следъ малка площадка, стѫпалата завиватъ и продължаватъ малко въ югоизточна посока. Тѣзи стѫпала сѫ оградени отъ страни съ изправени тухли и камъни, за да не влиза пръсть отъ вънъ. Отъ продължението на стълбитѣ сѫ запазени четири стѫпала. На северъ пъкъ, малко въ североизточна посока, на три метра разстояние, има други такива стѫпала, оградени сѫщо съ тухли и камъни. Нѣкои и отъ камънитѣ на последнитѣ стѫпала достигаха до периферията на могилата (обр. 78).

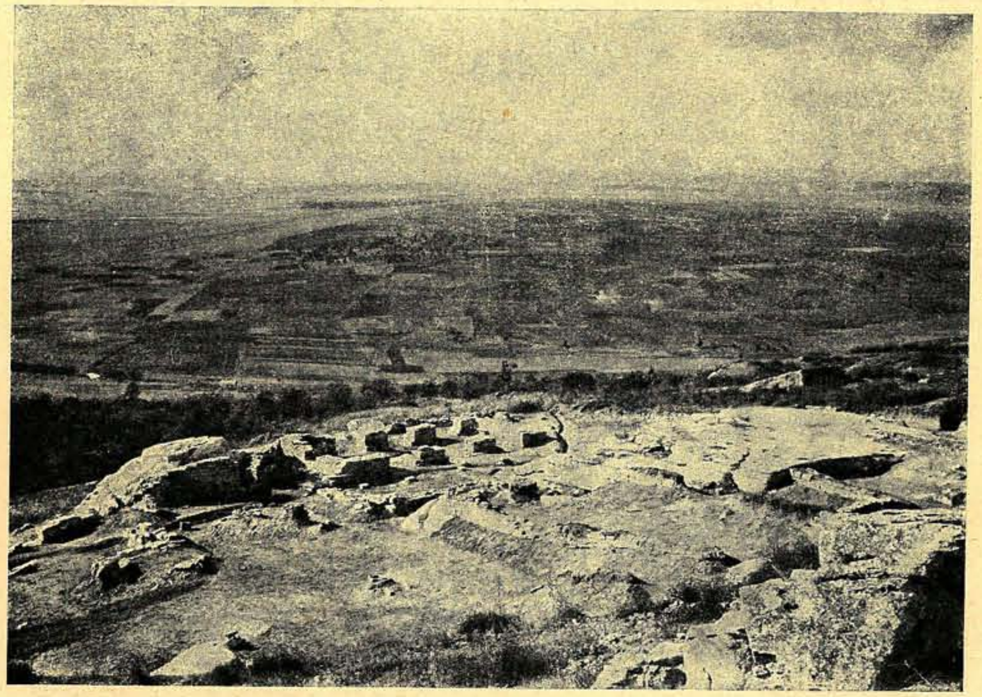

Обр. 71. — Общъ изгледъ на светилището

Тѣзи стѫпала сѫ отъ късно време. Подъ тѣхъ се открива хоросаненъ слой, а дълбоко надолу — късни гробове. Като че всички тѣзи стѫпала сѫ водѣли къмъ площадката на голѣмата скала. Тѣ може да произхождатъ само отъ турско време.

По цѣлата разкопана часть на могилата, на разни мѣста, повече по периферията, се откриха значително число християнски гробове, които датиратъ, ако сѫдимъ по турскитѣ монети, намѣрени въ нѣкои отъ гробоветѣ, до началото на XVI вѣкъ, когато вече тукъ престава всѣко погребение и когато изглежда да е запустѣло и голѣмото българско селище, което е сѫществувало тукъ. Интересни въ това отношение сѫ и християнскитѣ гробища западно отъ близкото село Калугерица съ характернитѣ си голѣми кръстове, нѣкои изрѣзани като човѣшки образи. И тѣ датиратъ и свършватъ въ сѫщото време, като тѣзи отъ Мадара.

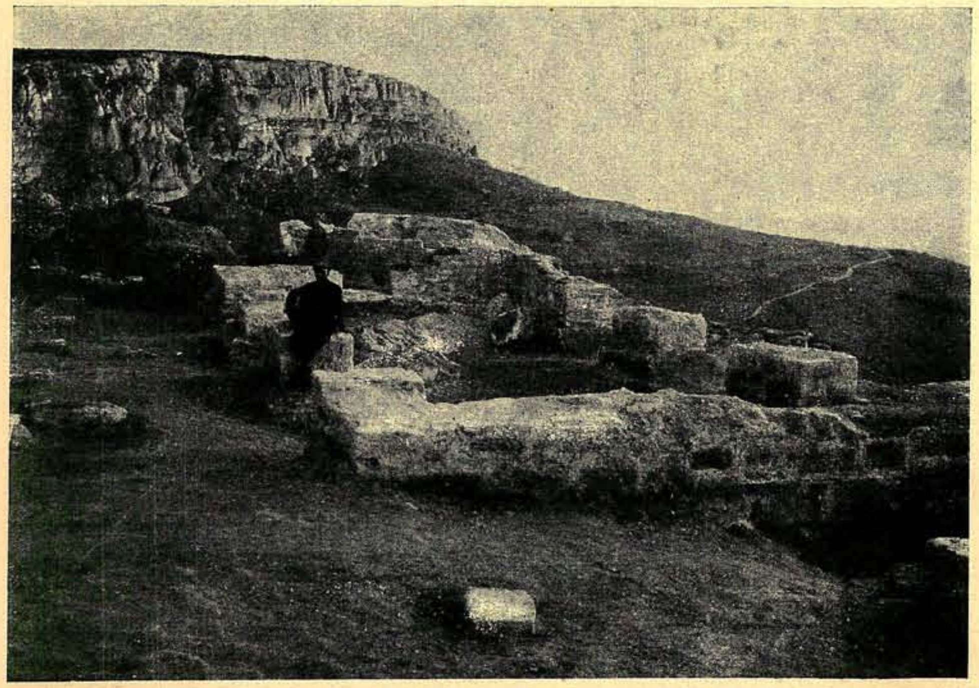

Обр. 72. — Централното помѣщение на светилището

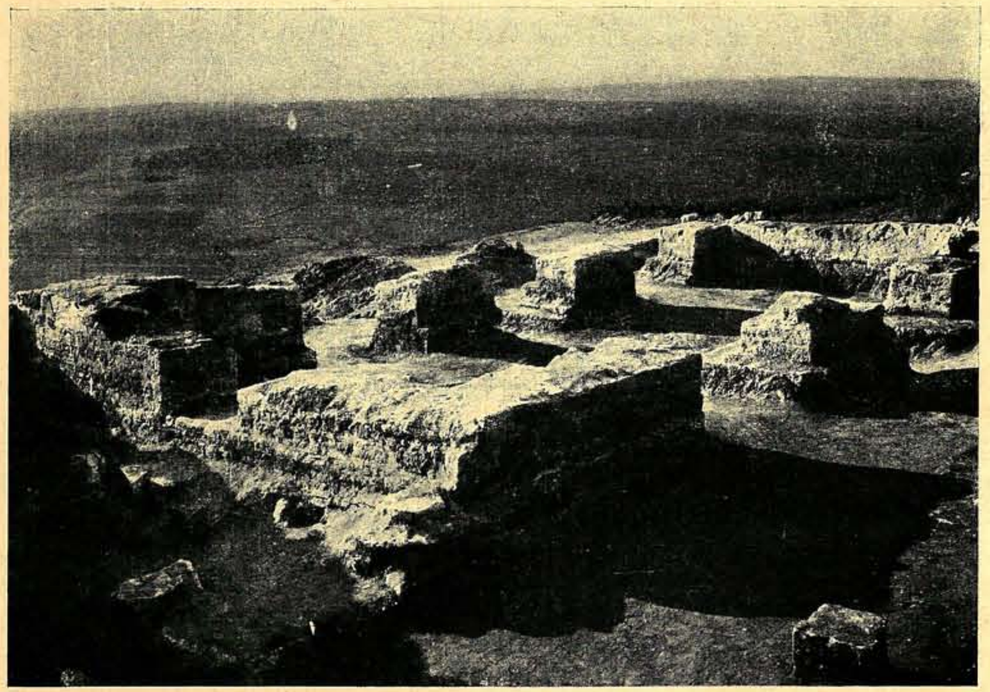

Обр. 73. — Централното помѣщение на светилището

Отъ къмъ керамика, въ насипа на разкопаваната могила се откриха само случайно попаднали парчета. Близо до скалата се намѣриха само нѣколко малки и незначителни фрагмента отъ мраморни колонки.

За отдѣлнитѣ гробове и гробнитѣ находки ще се говори на друго мѣсто. Тукъ ще спомена накратко само по-важнитѣ находки. Гробоветѣ или сѫ оградени съ камъни, или сѫ били поставени направо въ земята, като труповетѣ сѫ били туряни въ дървени ковчези. Намѣренитѣ предмети произхождатъ повечето отъ женски погребения. При мѫжкитѣ погребения по-рѣдко се намиратъ предмети. Обикновено това сѫ останалитѣ копчета отъ дрехитѣ. По женскитѣ скелети се срѣщатъ най-вече бронзови и сребърни (много рѣдко) пръстенчета, обеци, изплетени топчици, свързани съ копринена нишка, повечето сложени по челото, други подобни топчици, сложени около шията, полусферични обеци, части отъ копринени платове съ сърмени нишки, обеци отъ най-обикновенъ тель, малки полусферични бронзови кълбца, наредени върху платъ, наслагани по челото. Въ нѣкои отъ гробоветѣ се откриха по-хубави и по-художествено изработени крѫгли обеци, характерни за XIV вѣкъ. Всички тѣзи гробни находки трѣбва да се разглеждатъ независимо отъ открититѣ постройки.

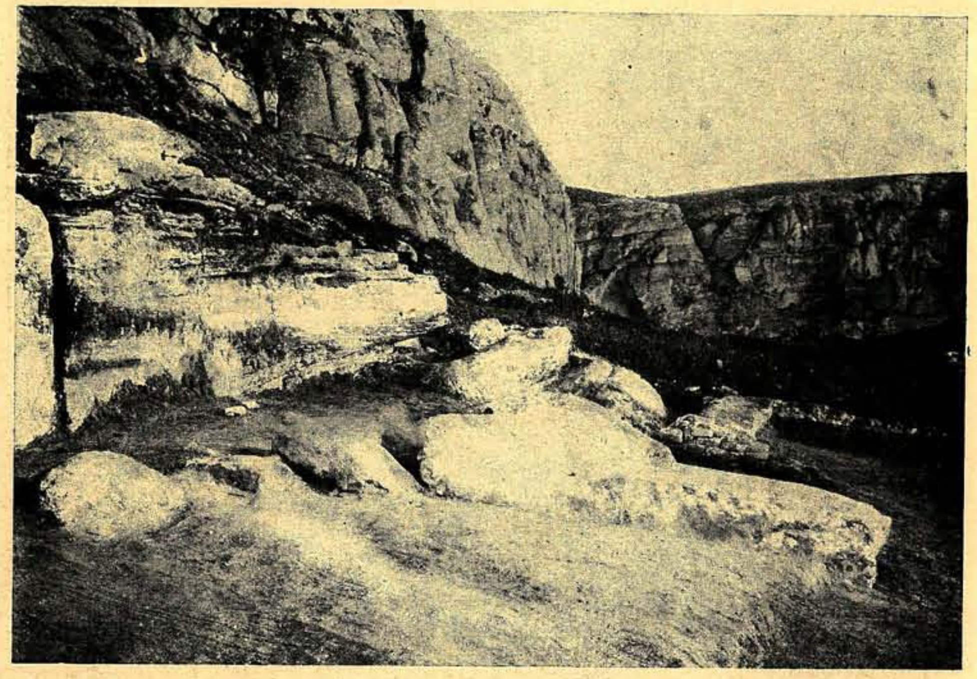

Обр. 74. — Плосъкъ изрѣзанъ камъкъ въ светилището

Погледнемъ ли плана на разкопаната постройка около скалата, не виждаме нѣкоя особена симетрия и връзка въ отдѣлнитѣ зидове. Цоклитѣ, върху които лежатъ зидоветѣ, не лежатъ въ една плоскость, вѫтре въ помѣщението не се откриха никакви следи отъ нѣкакъвъ подъ, а обикновена наносна почва. Правятъ впечатление многото нееднакво широки отвори и едничката и никому ненужна, може би, врата. После идатъ външнитѣ наредени камъни. Това сѫ отдѣлни четвъртити камъни съ различна голѣмина, поставени направо върху пръстьта. Свърхъ това иде голѣмия издълбанъ плосъкъ камъкъ, а въ страни другитѣ наредени върху скали камъни. Малко странно е и това, че и самата скала е обиколена съ стени. Какъвъ смисълъ има това? Тукъ вѫтре не може да се живѣе. Отдѣлнитѣ успоредни зидове пъкъ около източната голѣма скала нѣматъ особено лице къмъ никоя страна. Тѣ сѫ направени като че трѣбва само да задържатъ натрупаната пръсть, да оградятъ и да дадатъ на скалитѣ нѣкаква по-опредѣлена форма.

Постройка, съ такъвъ особенъ планъ, отъ другаде не познаваме. Преди всичко ние не можеме да предполагаме, че тя е служела за нѣкакви военни цели или жилищно помѣщение. Отворени помѣщения, нуждни за военни цели, не сѫществуватъ, а и близкитѣ непристѫпни скали, тѣхното господствуваще положение надъ близката околность, сѫ изключвали необходимостьта отъ нѣкои по-особени военни укрепления подъ тѣхъ. Всичко това трѣбва да се вземе подъ внимание при разглеждане на постройката.

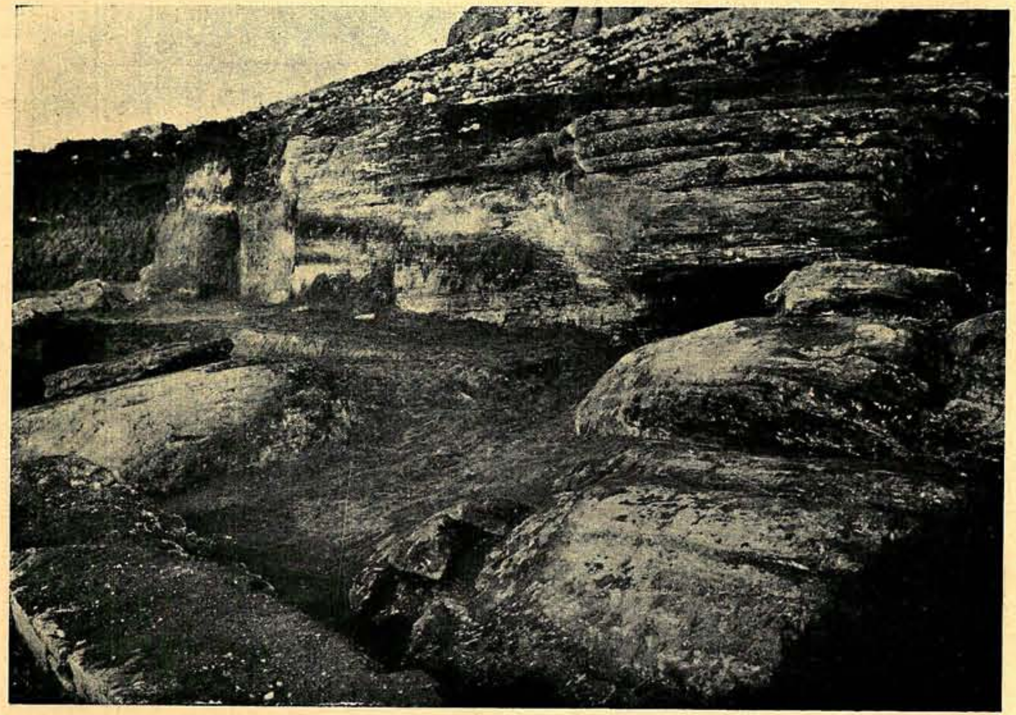

Обр. 75. — Скали въ светилището

Ние още малко познаваме както религията на старитѣ българи, така и погребалнитѣ и други тѣхни обичаи, за да можемъ да ги свържемъ съ откриванитѣ постройки. Но тукъ всичко прави впечатление съ своя особенъ строежъ: две грамадни скали, оградени съ стени, едно голѣмо помѣщение съ много отвори. Странното е, че тукъ нѣмаме абсолютно нито паднали и изоставени камъни, тухли или керемиди, нито пъкъ нѣкакви други културни останки, като оставимъ на страна гробнитѣ находки отъ периферията на могилата. Намѣри се само керамида съ знакъ 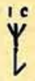 и друга съ знакъ 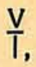, което може до нѣкжде да ни посочи епохата на постройката. Въ всѣки случай тукъ имаме постройка, която е могла да има само култово значение; могла е да бжде само нѣкакво светилище.

Подобна постройка и отъ прабългарско време, не сме намирали. Ние знаемъ, че вѣрата въ чудотворната сила на камънитѣ, е разпространена по цѣлия свѣтъ. Отъ отговоритѣ на папа Николай I до българитѣ въ 866 г. (LXII) се вижда, че тази вѣра въ камънитѣ е била известна и на прабългаритѣ (В. Бешевлиевъ, Гръцки и латински извори за религията на прабългаритѣ въ Изв. на етнограф. музей, VIII-IX, 153 сл.). Геза Фехеръ въ своята статия Погребалнитѣ обичаи на прабългаритѣ въ Изв. на етнограф. музей VI, 1-4, 99 сл, говори сжщо за камъни, които символизиратъ убититѣ неприятели — слугитѣ на умрѣлия на онзи свѣтъ. Той свързва към това и така нареченитѣ девташлари, пръснати около Плиска. Самата постройка той казва, че била прабългарски храмъ (Геза Фехеръ, Религията на прабългаритѣ, Отецъ Паисий, II 13-14, 211). Въ свръзка съ тѣзи постройки и скали, обградени съ каменни стени, трѣбва да се проучатъ по-сериозно и споменатитѣ по-горе девташлари, за които още Иричекъ (Archiv für slav. Philol. XXI 1-2 Heft (1899), 612) казва, че тѣхъ трѣбва да смѣтаме като малко познатитѣ богове или че принадлежатъ къмъ култа на прадѣдитѣ на прабългаритѣ.

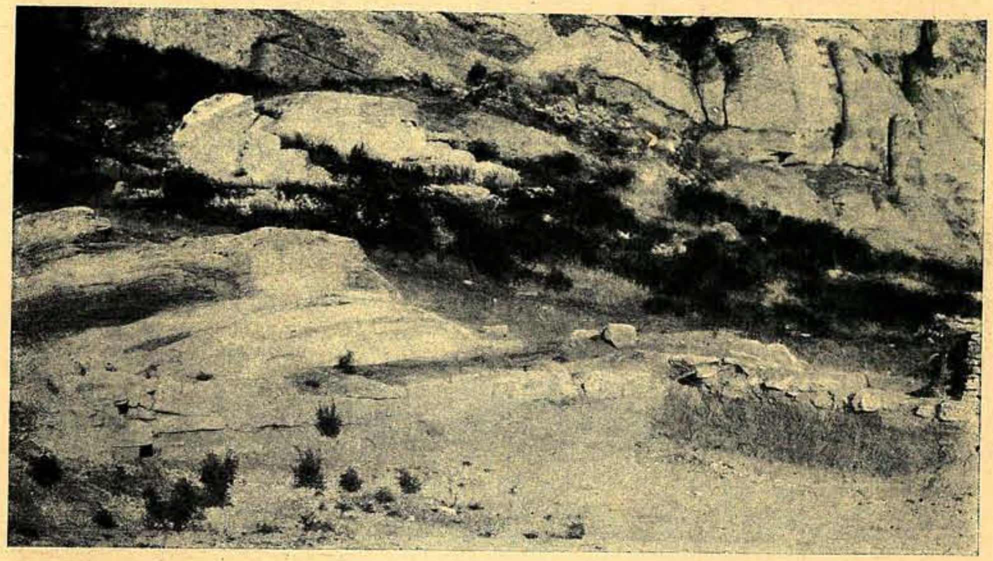

Обр. 76. — Подпоренъ зидъ въ светилището

Въ Плиска (Абоба-Плиска, 384) сж разкопани презъ 1901 год. четири девташлари на Везиръ-тепенската група. Разкопана била една плоча, наполовина заровена въ земята. Подъ плочата били намѣрени парчета тухли, които сж покривали цѣлата плоскость подъ камънитѣ. Надъ тухлитѣ имало тънкъ пласть отъ жълта глина. Тухлитѣ по материялъ и форма отговарятъ напълно на тѣзи отъ разкопанитѣ въ Плиска. Подъ тухления пластъ била намѣрена рохкава черна земя съ бѣли жилки. Въ този слой имало парчета кости. Намѣренъ билъ и трупъ, погребанъ не по-дълбоко отъ 0.30 м. подъ тухления пластъ.

Обр. 77. — Плоска канара въ светилището

Обр. 78. — Късни стжпала около светилището

Като че нѣщо далечно общо има между тѣзи девташлари и постройката заедно съ канаритѣ, затрупани съ хоросанъ, жълта глина и черна рохкава пръсть. Въ всѣки случай тази постройка тукъ е най-интересната, най-загадъчната и най-особената между всички открити въ Мадара развалини.

4. Църква при конника

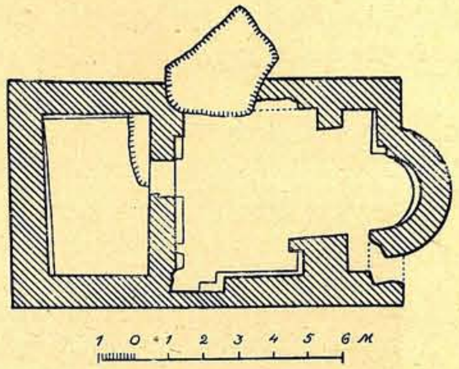

Обр. 79. — Планъ на църквата подъ скалитѣ

Току подъ скалитѣ, северно отъ конника личеше нѣщо като малка изкуствена могилка. При по-късното разкопаване тукъ се откриха развалени зидове отъ старинна църквица. Разкопкитѣ почнаха отъ източната страна на голѣмата канара съ изрѣзана вжтре гробница (Даулъ ташъ). До скалата имаше доста голѣмъ насипъ, свлѣченъ отъ къмъ скалитѣ (обр. 79 и 80).

Самата източна страна на Даулъ ташъ въ долната часть е била издълбана въ форма на голѣмо седалище, дълго 3 м., шир. до 1.20 м., дълбоко 1 м. Отъ дветѣ страни на това изкуствено седалище изглежда да сж излизали зидове, части отъ които и до сега сж запазени. Тѣзи зидове сж късни, градени съ обикновени камъни, споени съ пръсть (обр. 81).

Непосрѣдствено отъ скалата въ източно направление се простира дългъ зидъ, който отива къмъ голѣмата отвесна скала, като къмъ срѣдата прави нѣкои малки отклонения. Зидътъ е широкъ 0.85 м., граденъ е съ обикновени камъни, споени съ бѣлъ хоросанъ, смѣсенъ само съ пѣсъкъ. Зидътъ е запазенъ на мѣста до 1 м. височина. Той е служелъ сигурно като ограда на откритата църквица (обр. 81).

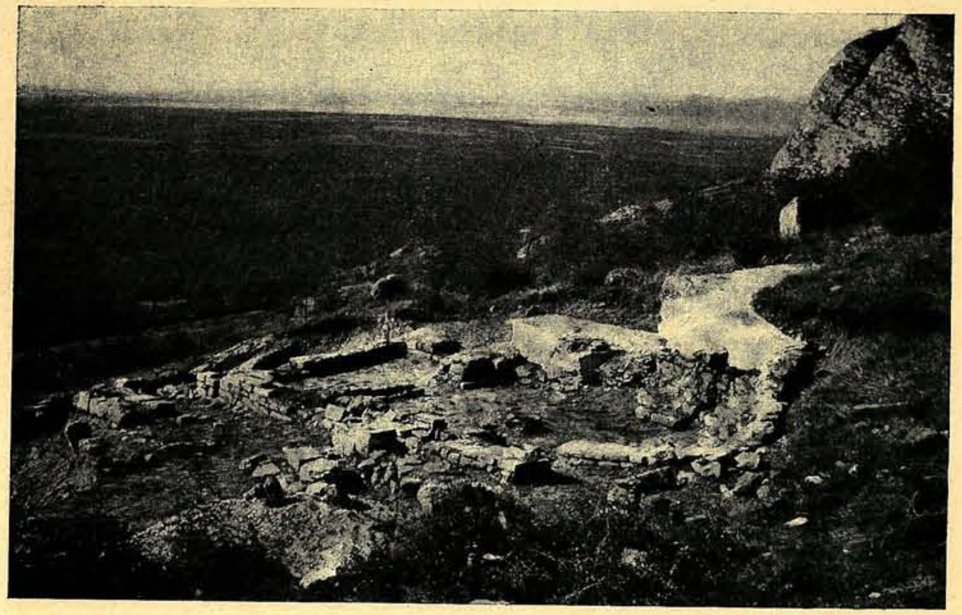

Обр. 80. — Общъ изгледъ на църквата подъ скалитѣ

Мѣстото, дето е била съградена църквицата, е каменисто, та е станало нужда отъ нѣколко подпорни зида въ западната часть. Самата църквица е отъ обикновенъ типъ, състояща се отъ притворъ, единъ корабъ и апсида, сега полупотънала въ земята. На северната страна въ зида е използувана една по-рано паднала голѣма канара, както това се вижда и на самия планъ. Непосрѣдствено до тази скала, северно, има другъ голѣмъ камъкъ, върху който има издълбанъ кръстъ.

Отъ пода сж запазени нѣколко тухли въ срѣдата на църквицата, сжщо фрескова живопись въ долната часть на падналата апсида. Градежътъ на зидоветѣ е отъ обикновени камъни съ бѣлъ хоросанъ. Зидоветѣ сж дебели до 0.85 м. Запазени сж на височина отъ 0.30 м. до 1.20 м. и то най-вече въ алтарната часть. Църквицата е дълга отъ вжтре около 11 метра, шир. 4.5 м. Южно отъ нея, на около 1 метъръ разстояние се открива нѣщо като зидъ, шир. до 1.15 м., граденъ отъ голѣми дѣлани камъни, по между празно мѣсто. По срѣдата на последнитѣ зидове е запазена малка площь отъ подъ, покрита съ червени тухли, нѣкои съ размѣри 0.35×0.25×0.05 м. (обр. 82).

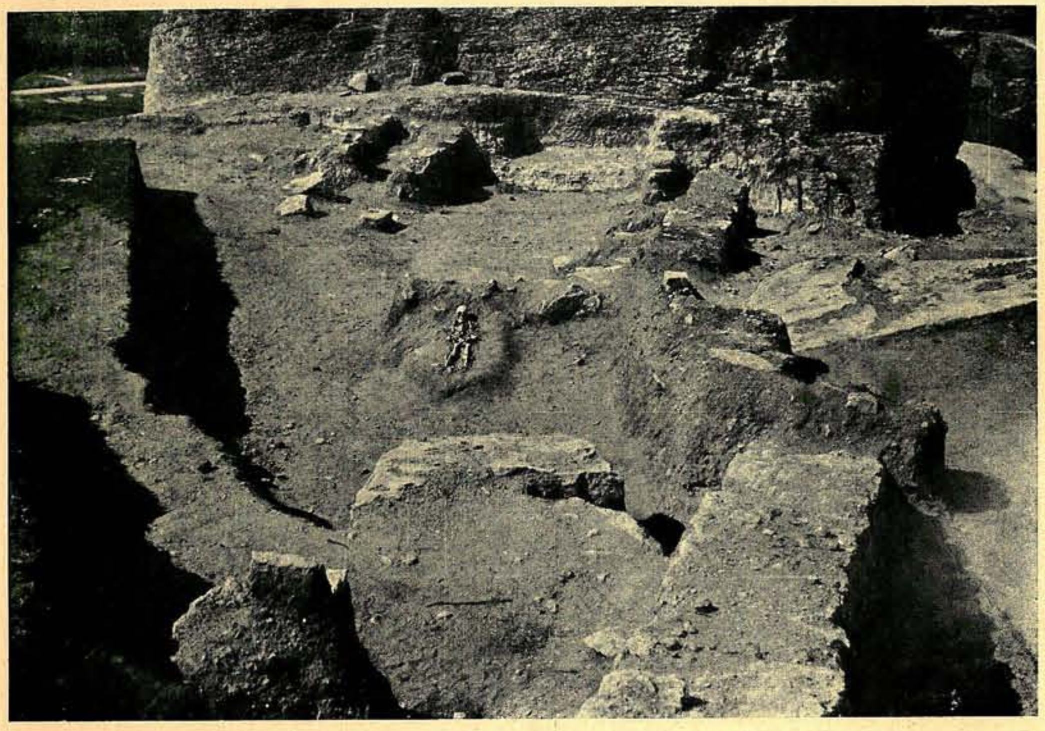

Обр. 81. — Зидове източно отъ Даулъ ташъ

Въ насипа на църквицата се намѣриха много глинени глазирани декоративни тржбички съ различна форма при устието, тржбички, подобни на тѣзи, които добре познаваме отъ църквитѣ въ Месемврия и Търново. Църквицата ще трѣбва да се датира къмъ XIV вѣкъ.

Както въ другитѣ разкопани мѣста, така и тукъ около църквицата се откриха повече отъ десетина късно християнски гроба. Така, на самия дългъ зидъ, който излиза отъ Даулъ ташъ, се откри гробъ съ сребърно копче, а до църквицата гробъ на млада жена съ две по-особени голѣми обеци, бронзовъ пръстенъ, както и една сребърна турска монета отъ Баязидъ II (1482-1512 г.), отъ което време ще може да се датира както некропола, така и последнитѣ дни на самата църквица. Отъ други пъкъ останки като овжглено жито и пр. може да се заключи, че църквицата е била разрушена отъ пожаръ. На западната страна на църквицата се откриха и два камъка съ кръстове, обърнати къмъ западъ.

5. Малката църквица — гробница

На южния край на терасата подъ конника се откри и друга, съвсемъ малка църквица, отъ която бѣ запазена само часть отъ апсидата съ диаметъръ 2.15 м. Широчина на стената 1 м. Градежъ — обикновени камъни, споени съ пръсть. Зидътъ е запазенъ на височина до 0.65 м. Другитѣ, западнитѣ стени на църквицата изглежда да сж били направени съ дървенъ плетъ, затова отъ тѣхъ нѣма сега и следа. Въ малкото олтарно пространство е запазенъ остатъкъ отъ тухленъ подъ отъ червени керамиди съ размѣри 0.35×0.28×0.06 м. Църквицата, както тази подъ канаритѣ, е била поне въ апсидата, украсена съ фрескова живопись (обр. 83).

Обр. 82. — Зидове западно отъ църквата

Южно, до апсидата, се откри гробъ, граденъ отъ по-голѣми камъни, покритъ съ голѣма плоча, сега строшена на две, ориентиранъ изтокъ-западъ. Гробътъ е дългъ 2 м., шир. при главата 0.65 м., при краката 0.35 м., дълбокъ 0.40 м. Гробътъ принадлежи на старъ мжжки индивидъ. Умрѣлиятъ е билъ поставенъ съ кръстосани ржце на гърдитѣ.

Другъ единъ гробъ, граденъ съ много малки изправени камъни, разположенъ на разстояние 3.80 м. западно отъ стената на апсидата, е билъ поставенъ въ самата църквица. Гробътъ е дългъ 1.90 м., шир. 0.60 м. Гробътъ изглежда да произхожда отъ времето, когато църквицата е била вече разрушена. При разчистването на гроба не се указаха никакви кости.

Най-важната находка, обаче, въ тази малка църквица е мраморната колона, намѣрена вжтре въ апсидата, дето е служила сигурно като престоленъ камъкъ. Тя е висока 0.74 м., горе диаметъръ 0.44 м., съ гръцки надписъ. Срѣдата на колоната заедно съ надписа липсва. Отъ колоната сж отчупени сжщо части отъ горе и долу. Първиятъ редъ на надписа сжщо липсва. Височина на буквитѣ 0.035—0.04 м. Надписътъ, до колкото е запазенъ, гласи:

Обр. 83. — Църквица-гробница съ прабългарски надписъ

1 I
ỌṂỌ. . . . . AP
XONỌ. . . . . ḤT
Οω̣Δ̣ . . . . ẸN
5 ΘVC. . . . . ṆTA
ΓΓΡΑ . . . . ḤCH
TZHPΓ . . . . Γ̣Χȣ
Γȣ̣Γ . . . . P̣HE
10 IIN. . . . . X̣VCE
K· . . . . ABA
. . . . NKA
. . . . ṆẸN

По начертанието на буквитѣ, по формата на колоната, пъкъ и по името на бога на небето — Тангра, което се срѣща въ надписа, явно е, че надписътъ произхожда отъ епохата на прабългаритѣ. Съ този, макаръ и много фрагментиранъ надписъ; много постройки въ Мадара получаватъ по-голѣмо значение. (Геза Фехеръ, Les monuments de la culture protobulgare, Arch. Hungarica VII, 143). В. Бешевлиевъ въ книга XI—XII на Известията на Ист. Дружество, стр. 365 чете така надписа:

1. [Κανὰς ὐβηγ]ὴ
'Ομ̣ο̣υ̣[ρτὰγ ὁ ἐκ Θεοῦ] ἄρ-
χον, Ọ . . . . ῆτ-
ο ὧδ[ε ? . . . καὶ ἐπύησ]εν
1. θυσ[ήαν ἧς τὸν θεὸ[ν Τα-
γγρά . . . . ΗС ἠ-
τζήργ[ου βοηλάς . . .]ΓΧ♉

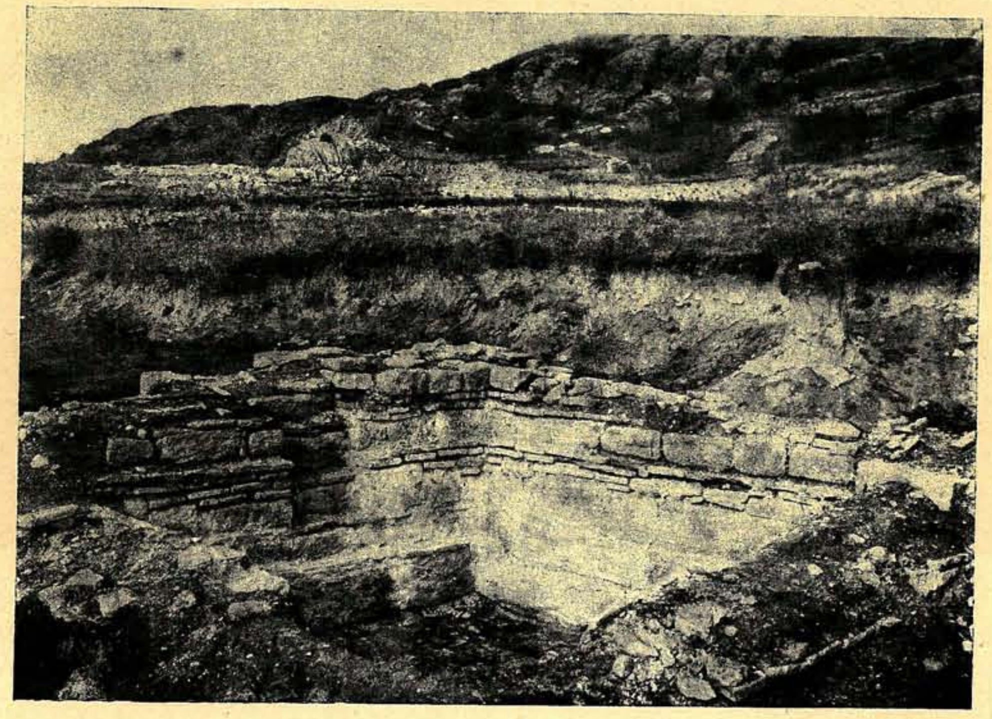

Обр. 84. — Басейнъ за вода

6. Басейнъ за вода

Северно отъ тази малка църквица при разкопкитѣ се натъкнахме на една твърде интересна постройка. Това е известната сега между населението баня, четвъртита постройка, горе широка 6.20 (северъ — югъ), а западъ — изтокъ 5.70 м. Самиятъ басейнъ долу е широкъ 3.40 × 3.40 м. съ два отстжпа на горе. Стжпала въ басейна за влизане се намиратъ въ срѣдата на северната страна. Сега сж запазени четири стжпала, вис. 0·40 м., шир. 0.65 м., дълбоки 0.18 м. Подътъ е отъ тухли съ размѣри 0.32 × 0.32 м. (обр. 84, 85).

Зидоветѣ на басейна сж градени съ камъни и тухли (въ долната часть се виждатъ четири реда тухли, съ размѣри 0.33 × 0.33 × 0.055 м.), споени съ бѣлъ хоросанъ. Стенитѣ отъ вжтре сж измазани съ дебелъ слой червенъ хоросанъ. Въ западната страна, до основата на пода, се намѣри малъкъ отводенъ каналъ, широкъ колкото една водопроводна тржба. Нечистата вода е отивала въ единъ дренажъ отъ по-едри камъни, дето се е просмуквала понататъкъ въ почвата.

Зидоветѣ на басейна сж запазени на височина до 1.75 м. Басейнътъ, впрочемъ, още при строежа е билъ вграденъ вжтре въ земята, обстоятелство, което е спомогнало да не се разруши той окончателно. По-мжчно е било да се изваждатъ камъни и да се изкарватъ навънъ, когато е имало достатъчно открити зидове на повръхностьта.

Тритѣ стени въ горната часть сж широки по 0.80 м., а само северната съ стжпалата е 1.30 м. широка.

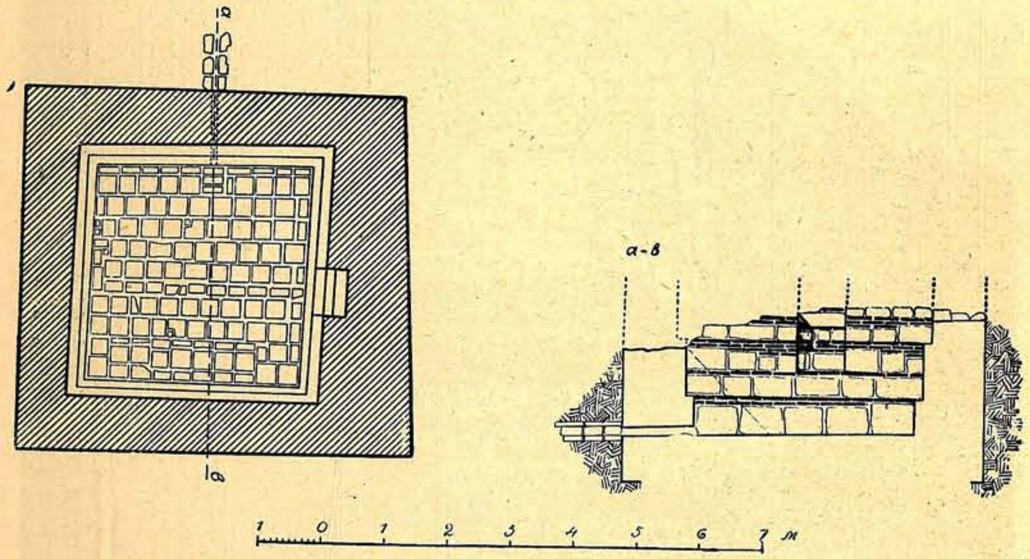

Обр. 85. — Планъ на басейна за вода

На около 1 метъръ отъ северо-източния жгълъ на басейна се откриха и водопроводни тржби. Отъ разкопкитѣ, които се направиха по-сетне, се установи, че водата е идвала отъ къмъ новооткрития изворъ посрѣдствомъ глинени тржби.

Самиятъ басейнъ изглежда да е билъ използуванъ само лѣтно време. Никакви следи не се откриха, отъ което да се вижда, че водата се е сгрѣвала по нѣкакъвъ начинъ. При разкопкитѣ не се откриха нѣкакви особени останки, отъ което да се извади сигурно заключение за епохата, когато е съграденъ този басейнъ. Строежътъ и дребнитѣ находки говорятъ повече за римско време.

7. Прабългарски и други постройки

Непосрѣдствено подъ Даулъ ташъ се простира доста голѣмичка равна тераса, дето би могло само да се развиятъ по-голѣми постройки. Въ по-кЪснитѣ разкопки тукъ, надеждитѣ напълно се оправдаха. Откриха се цѣлъ редъ постройки, наслагани едно върху друго, произходящи отъ различни времена. Това се вижда и отъ плана (обр. 86, 87).

Непосрѣдствено южно отъ главната постройка се простиратъ два дълги успоредни зида, градени съ обикновени камъни, споени съ пръсть, запазени на мѣста до 0.30—0.40 м. височина, широки 0.70 м. Тѣ заграждатъ едно дълго помѣщение, шир. 3.80, раздѣлено чрезъ напрѣчни зидове на четири отдѣлни по-малки или по-голѣми стаички. Въ западната часть зидътъ е много разваленъ и не може да се установи края.

Непосрѣдствено до вѫтрешната северна стена на източната стая на това помѣщение се откри една дупка, оградена съ изправени тухли и керамиди, замазана съ червенъ хоросанъ, шир. 0.60 м., дълбока 0.40 м. пълна съ пепель, и съвсемъ малко вѫгленчета. Въ ѫгъла се вижда и втора подобна дупка, съ запазени само две парчета керамиди, отдолу тухла. Това сѫ били нѣкакви огнища.

Обр. 86. — Терасата предъ Дулъ ташъ преди разкопкитѣ

Северно отъ центъра на това помѣщение се откри малка постройка отъ две стаички, съ камененъ подъ. Зидоветѣ сѫ широки 0.70 м., градени съ обикновени камъни, споени съ хоросанъ, смѣсенъ съ керамидки. Единъ ясно преграденъ зидъ отъ къмъ северъ не се вижда. Малко северно, съвсемъ отдѣлено, има нѣщо като подставка, градено съ камъни и тухли, споени съ бѣлъ хоросанъ смѣсенъ съ дребни камъчета. По срѣдата е празно. Отдолу се вижда само обикновенъ насипъ. Размѣри 2.60 × 1.80 м. Празното мѣсто вѫтре е широко 1.20 м. (обр. 88).

Непосрѣдствено източно се откриха камъни като отъ подъ или коридоръ.

При по-нататъшнитѣ разкопки се разкри въ северно направление типиченъ прабългарски зидъ, граденъ отъ едри дѣлани камъни. Въ южната часть зидътъ е разрушенъ, но тукъ добре сѫ запазени двата успоредни и единия напрѣченъ камъкъ. Въ северна посока много отъ вѫтрешнитѣ успоредни камъни сѫ извадени та сѫ се образували свободни мѣста като ниши. Тукъ зидътъ е легналъ върху обикновенъ насипъ съ дребни камъни. На всѣкѫде е запазенъ само единъ редъ камъни. Въ северната половина зидътъ е съвършено разваленъ и камънитѣ сѫ разбъркани (обр. 89, 90).

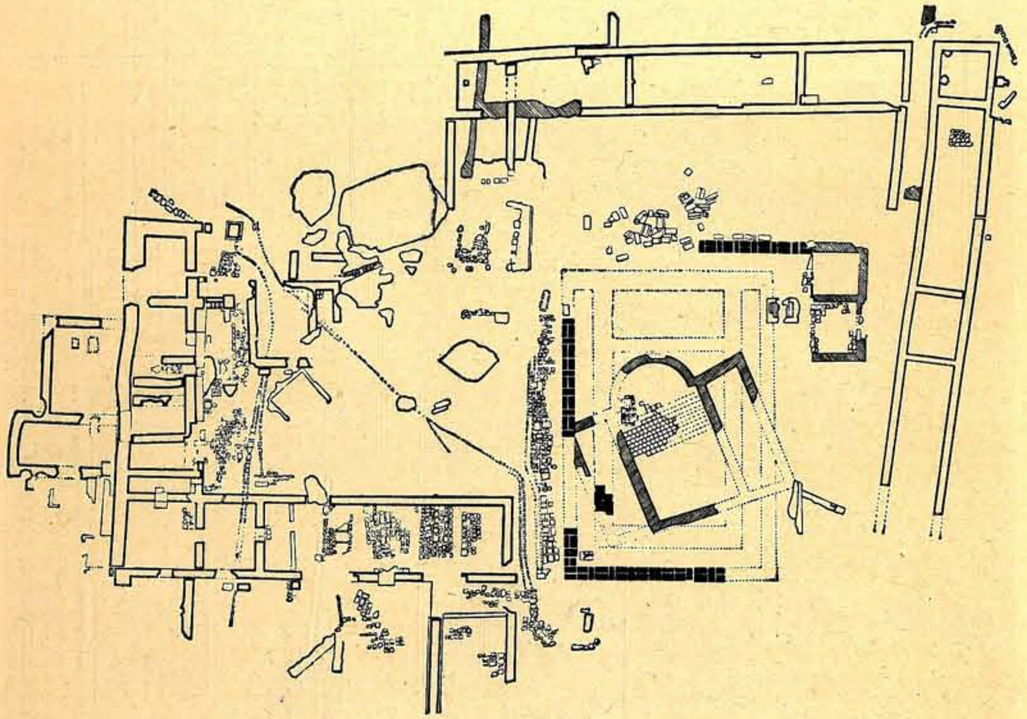

Обр. 87. — Планъ на разкопкитѣ предъ Даулъ ташъ

Спойка между отдѣлнитѣ камъни липсва. Тѣ сѫ плътно прилепени единъ до другъ. Хоросанъ въ този зидъ не се срѣща. Камънитѣ сѫ обикновено съ размѣри 0.92 × 0.50 × 0.42 м., другъ 0.98 × 0.41 × 0.33 м. и пр. Всички камъни произхождатъ отъ мадарскитѣ мѣстни кариери. Върху единъ камъкъ има знакъ ıс.

Централната постройка обаче тукъ, това е прабългарската, съ запазени по-добре зидове само въ западната и северната часть. Изобщо тукъ разрушението на всѣкѫде е твърде голѣмо. Останали сѫ ни само основитѣ или части отъ основитѣ.

Отъ западния зидъ сѫ ни запазени отначало само единъ редъ камъни, а въ северната половина два реда. Градежътъ е типиченъ прабългарски съ напрѣчни и надлъжни камъни, както това обикновенно се срѣща въ Плиска. Зидътъ е широкъ около 1 метъръ (97 см.). Всички камъни сѫ отъ почти еднаква голѣмина, но нѣкои отъ тѣхъ сѫ донасяни отъ по-далечно мѣсто. По между тѣхъ се срѣщатъ и туфени блокове. Камънитѣ сѫ споени съ бѣлъ хоросанъ, смѣсенъ съ много малко червени керемидки. Обикновено между отдѣлнитѣ камъни има доста голѣми празнини, изпълнени съ дребни камъни и хоросанъ. Много отъ тѣзи празднини сѫ уголѣмени и по-късно при разрушаването на зида.

На нѣколко отъ камънитѣ на този зидъ сѫ издълбани и прабългарски знаци. Такива камъни обикновено сѫ изгладени по-добре и знацитѣ сѫ поставени най-вече на широката страна. Така отъ къмъ вѫтрешната страна на единъ камъкъ се вижда знака V, до него камъкъ съ чертица —. На западната страна имаме знакъ ᛞ, въ ѫгловия камъкъ ┌┘.

Обр. 88. — Останки отъ зидове на терасата

Това, което отличава тѣзи зидове е подложката, която намираме подъ тѣхъ. Тя се състои отъ дребни камъни, споени съ червенъ хоросанъ. Само по тази запазена основа може да се възстанови плана на цѣлата постройка.

Северниятъ зидъ отъ това помѣщение е по-слабо запазенъ, по срѣдата даже, както е и показано на плана, камънитѣ сѫ съвсемъ отнесени.

Въ северо-западния ѫгълъ на постройката, на височина до запазенитѣ камъни отъ зида, сѫ ни останали нѣколко добре издѣлани и по-дебели каменни плочи, доста изтъркани отгоре. Благодарение на този подъ сѫ ни запазени тѣзи останки отъ зидове, които намираме сега. Всичко трѣбва да е било въ земята и не е станало нужда да се разравя и изваждатъ камънитѣ. Че другъ подъ не е сѫществувалъ може да се заключи и отъ нѣколкото каменни блока, които се подаватъ подъ него и които при другъ случай не биха били оставени и биха били извадени.

Както въ голѣмитѣ постройки въ Плиска, така и тукъ, вѫтре въ тази постройка дълга 21.5 метра, шир. 14.5 м., следъ единъ коридоръ отъ метъръ и половина, се вмѣства втора постройка съ по-дебели зидове (140 см.), която на изтокъ отъ единъ напрѣченъ зидъ се раздѣля на две половини. Западната половина е дълга 13.5 метра, широка 8.5 м., а източната 3.5 м. Отъ това вѫтрешно помѣщение сѫ останалитѣ in situ още 5—6 камъка въ северо-западния ѫгълъ. Другитѣ зидове могатъ да се опредѣлятъ само по запазения хоросанъ и дребни подпорни камъни, сѫщо такъвъ, както го срѣщаме подъ сега запазенитѣ зидове (обр. 91).

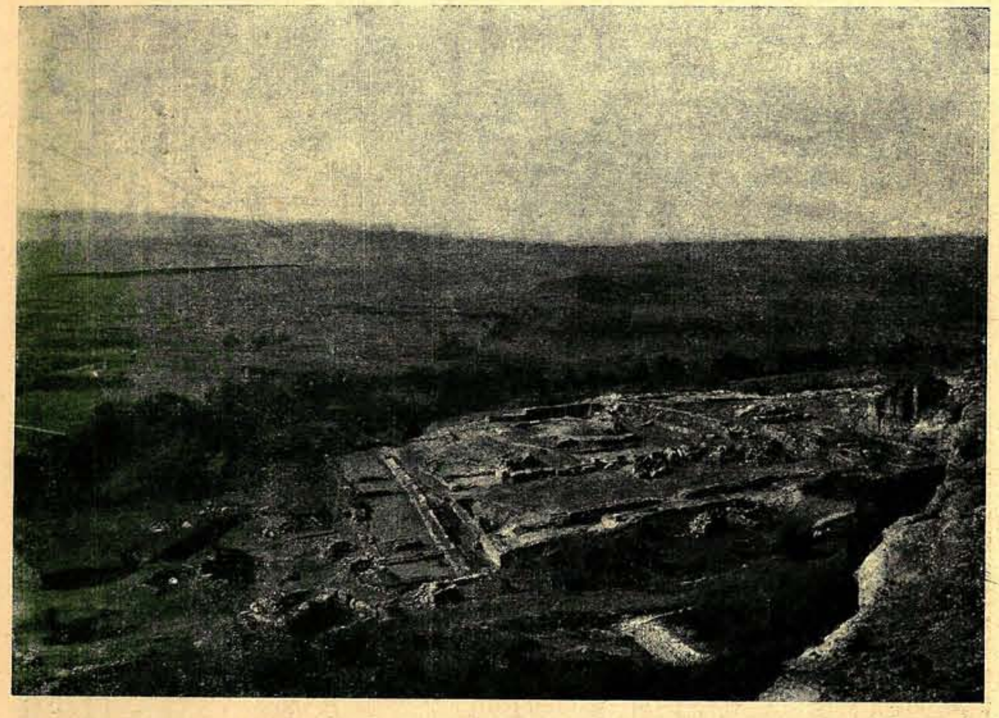

Обр. 89. — Общъ погледъ на разкопкитѣ на терасата

При изграждането на това грамадно прабългарско помѣщение, което изглежда по-скоро да е било нѣкой храмъ, отколкото жилище, е била разрушена една сѫществующа преди това трикорабна базилика съ широка апсида. Притворъ при разкопкитѣ не се указа. Формата на базиликата не е много правилна. Срѣдниятъ корабъ е дългъ повече отъ 9 метра, шир. 6.5 м., а страничнитѣ кораби сѫ широки до 3 м. Зидоветѣ на базиликата, поне колкото ни сѫ запазени отъ основата, сѫ градени отъ най-обикновени ломени камъни, споени съ пръсть. Тѣ сѫ широки 0.70 м. Къмъ олтарното пространство, въ северо-източната часть на срѣдния корабъ, ни е запазенъ и часть отъ пода на цървата, постлана съ тухли, наредени старателно и шахматно, съ размѣри 0.33×0.35 м. На нѣкои отъ тухлитѣ се виждатъ орнаменти, направени съ пръсти. Че базиликата е отдавна разрушена, свидетелствува изградениятъ съ камъни и покритъ съ плоча гробъ, вмъкнатъ между олтарното пространство и срѣдния корабъ и който гробъ изглежда да е отъ много по-късно време — XIV вѣкъ (обр. 92, 93).

Ако сѫдимъ по формата на базиликата тя е доста старинна и е могла да носи само дървенъ покривъ.

Главно северно, после източно следъ тѣзи постройки се редятъ около единъ дворъ дълги жилищни помѣщения, свързани съ прабългарската постройка съ единъ напрѣченъ коридоръ. Всичко това ни напомня килийтѣ и жилищнитѣ помѣщения на голѣмъ нашъ монастиръ.

Самиятъ коридоръ е постланъ съ по-голѣми дѣлани камъни, нѣкои съ размѣри 0.42 × 0.73 × 0.17 см., като лежатъ на една основа съ запазения подъ отъ главното помѣщение. Отъ пода въ коридора сѫ запазени сега нѣколко реда камъни. Въ западната часть на коридора има запазени части отъ зида, който се е допиралъ до главния северенъ зидъ на голѣмото прабългарско помѣщение.

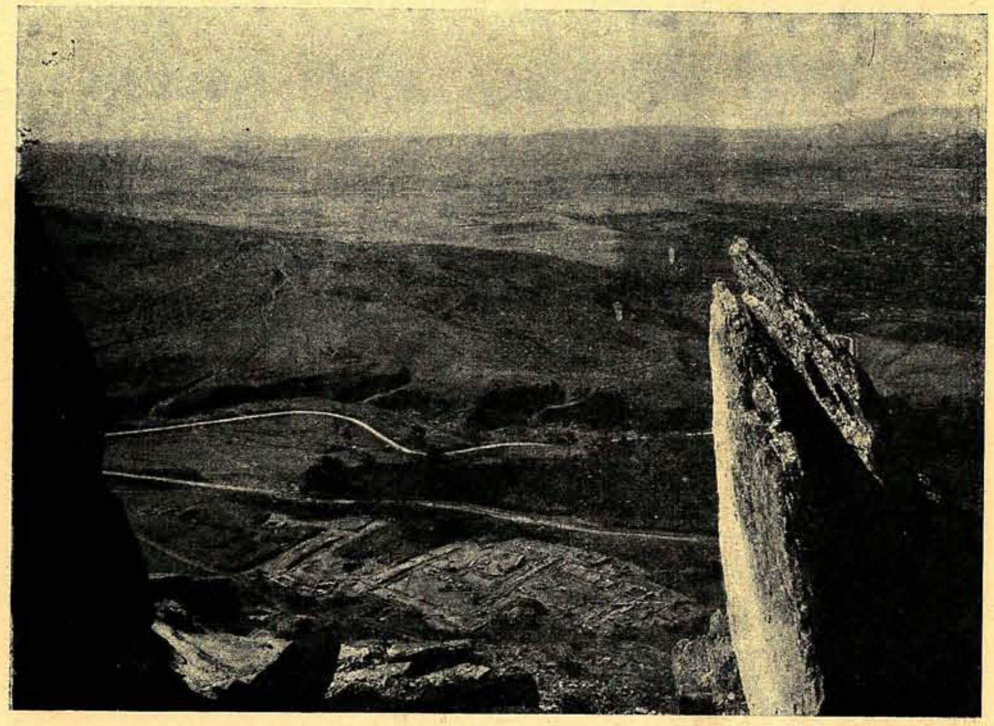

Обр. 90. — Разкопкитѣ на терасата гледани отъ скалитѣ

Както по продължение на северния зидъ отъ прабългарското помѣщение, така и около цѣлия вѫтрешенъ дворъ се откриха останки отъ настлани камъни, обградени отъ къмъ двора съ изправени тухли. Последната каменна настилка лежи на по-висока основа.

Помѣщенията около двора продължаватъ въ северна посока на 25 метра дължина. Зидоветѣ сѫ дебели 0.72 м., градени грижливо съ обикновени камъни, нѣкои по-внимателно издѣлани, споени съ бѣлъ хоросанъ. За отбелязване е за тѣзи зидове, че тѣ въ отдѣлнитѣ ѫгли не сѫ свързани органически. Помѣщенията сѫ широки 5.30 м.

Първото (южно) подѣление е 3.20 м. дълго, второто 2.40 м., третото 3.65 м. Както се вижда, тѣ сѫ били отъ различна голѣмина. Стаичкитѣ сѫ били преградени съ зидове, чийто празни мѣста и сега се познаватъ между основната каменна настилка. Въ цѣлото това продълговато помѣщение сега е запазена само каменна настилка, камънитѣ малко квадратна форма. Върху камънитѣ сѫ запазени на много мѣста останки отъ бѣлъ хоросанъ, а отъ това, че между третата и четвъртата стаичка въ източната часть, както и на нѣколко мѣста въ крайнитѣ северни стаички стоятъ върху камънитѣ тухли, може да се предполага, че първоначално цѣлото това помѣщение е имало такава настилка — основа каменни плочи, върху тѣхъ тухли. Това може да се предполага и отъ това, че каменнитѣ плочи съвсемъ не сѫ изтъркани, както това го виждаме другаде, а особено при остатъка отъ подъ въ северо-западния ѫгълъ на прабългарското помѣщение.

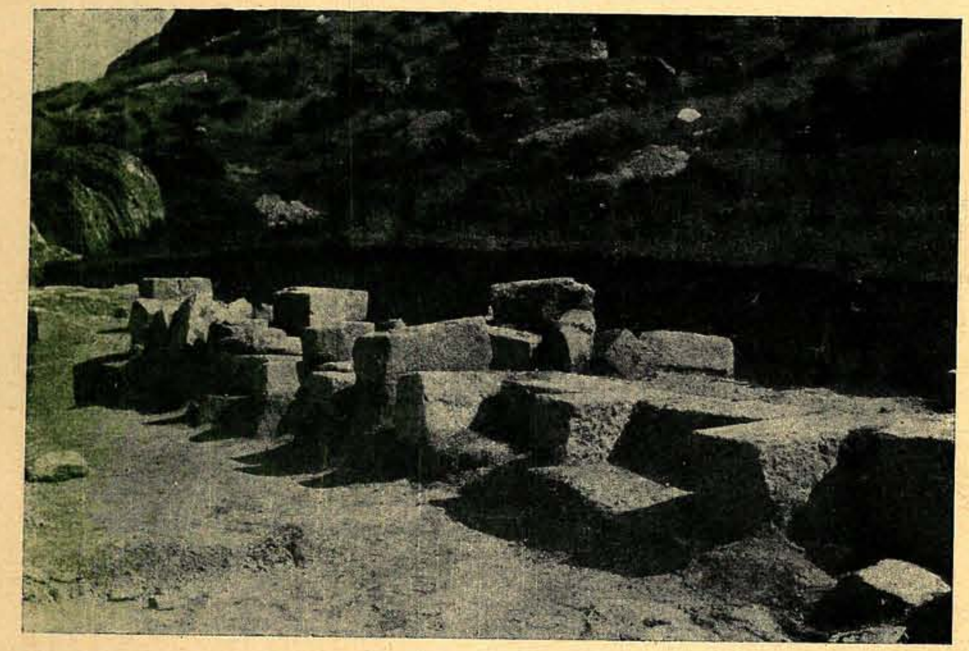

Обр. 91. — Останки отъ прабългарски зидъ

Зидоветѣ на това крило сѫ запазени до основитѣ на самия подъ. На много мѣста просто личи камъка отъ пода, а зида е разрушенъ.

Четвъртата стаичка е пропаднала малко въ земята. По срѣдата за пода сѫ използувани по-голѣми камъни.

Следъ тази стаичка идва нѣщо като коридоръ (2.20 м.), което е преградено сега отъ друго предверие (1.55 м.) чрезъ отдѣлни наредени камъни, които произхождатъ отъ по-късно време.

Зидоветѣ въ ѫгловитѣ стаи, както и въ цѣлото северно крило, благодарение че сѫ били затрупани повече отъ свличащата се отъ височината пръсть, сѫ по-добре запазени. На мѣста тѣ стърчатъ до 1 м. височина.

Последнитѣ две стаи отъ западното крило сж сравнително по-голѣми отъ първитѣ. Тѣ сж съединени помежду си съ по една врата, шир. 1.10 м. Зидоветѣ сж добре замазани съ бѣлъ хоросанъ. Подътъ на първата голѣма стая е билъ сжщо замазанъ съ хоросанъ, а върху него сж били сложени тухли. Зидътъ, който отдѣля тѣзи две стаи, до колкото е запазенъ, е замазанъ гладко отгоре съ хоросанъ. Тази стая е 3.80 м. широка.

Втората, жгловата, стая е съ размѣри 5.20×5.30 м., почти квадратъ. Въ юго-източния жгълъ е запазена часть отъ пода, направенъ отъ четвъртити камъни. Къмъ източната врата той е малко потъналъ въ земята.

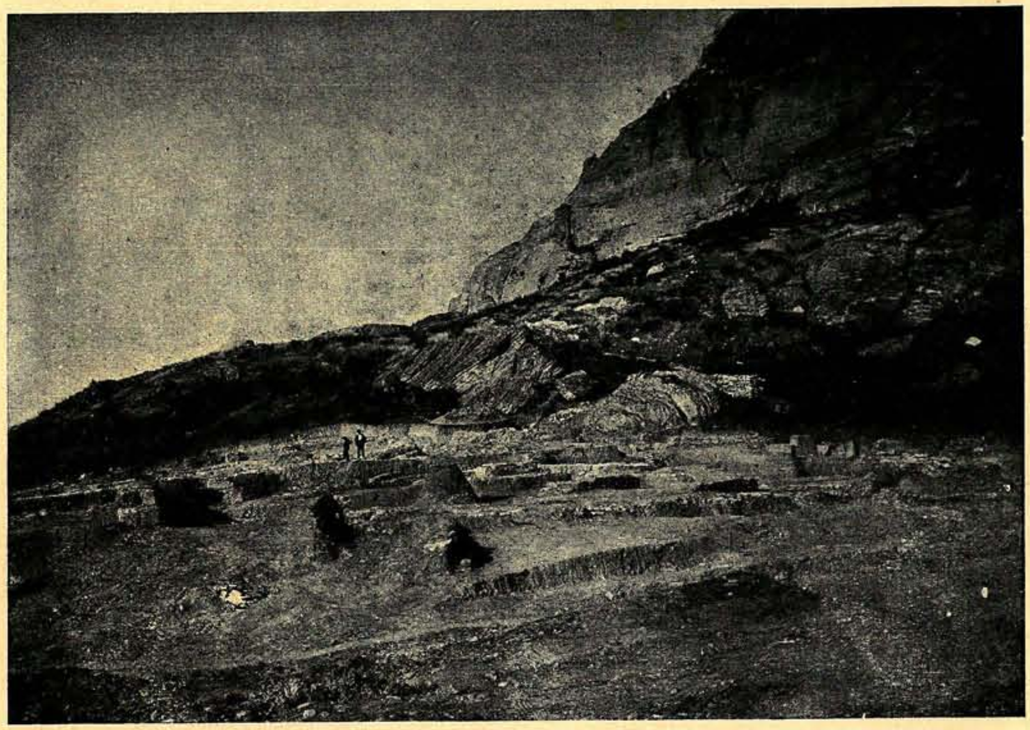

Обр. 92. — Разкопки около базиликата

Северното крило, както се вижда и отъ плана, е претърпѣло доста голѣми промѣни съ времето. На това мѣсто ясно се забелязва втори, па даже и трети градежъ. Нѣкжде тукъ просто вториятъ градежъ лежи върху първата основа. Първоначално въ северното крило е имало три отдѣления (обр. 94).

Първата северна стая отъ това крило е съ размѣри 5.20×3.90 м. Въ нея се влизало посрѣдствомъ едно стжпало, високо 0.35 м., шир. 0.50 м. и друго едно по-малко. Вратата при разкопкитѣ се оказа запушена. Часть отъ подъ се намѣри въ по-западния жгълъ. Той е направенъ отъ по-дебели камъни.

Втората стая е 3.60 м. изтокъ-западъ. Въ основата си има останки отъ горено. Единъ коридоръ, шир. 1.15 м. дѣли стената отъ първия строежъ, запазенъ само въ основата. Този коридоръ е запълненъ съ по-дебели камъни.

Третата стая е запазена отъ втория градежъ. Отъ нея по-добре е запазенъ южниятъ преграденъ зидъ съ малъкъ бордюръ. Северната стена е доста наклонена отъ натиска на свличащата се пръсть. Източната стена сжщо е повалена.

Стенитѣ на последната стая отъ северното крило, до откритея изворъ, сж доста разнебитени и повалени отъ текущата вода. Постепенно водата е отвличала пръстьта отдолу и зидоветѣ сж рухнали и развалени. Въ последнитѣ две стаи не се откриха следи отъ никакъвъ подъ.

Съ втората пристройка въ северното крило е претърпѣлъ измѣнение, и цѣлия юженъ зидъ, но тукъ камънитѣ сж така много разбъркани, че съ мжка могатъ да се различатъ двата отдѣлни строежа.

Обр. 93. — Източната часть на базиликата

Отъ първичната постройка е и зидътъ южно отъ тѣзи помѣщения, който минава около маслака подъ правъ жгълъ. Тукъ е имало вѣроятно отдѣлно помѣщение, чиято връзка сега е изгубена.

Покрай стенитѣ на вжтрешния дворъ се е простиралъ тротоаръ, шир. 1.40 м., постланъ съ камъни и обграденъ отъ къмъ двора съ изправени тухли, нѣкои отъ които сж още добре запазени. Освенъ това до южната стена на северното крило върху четвъртити камъни има издълбани дупки, сигурно мѣста за дървени греди. Първата дупка отстои отъ източната стена на западното крило на 1.10 м. Между първата и втората дупка разстоянието е 1.25 м. (самата дупка 20 см. дълга, 15 см. шир., 7 см. дълбока). Между втората и третата 3.10 м. По срѣдата имъ може да има и друга дупка, но тамъ сега стърчи часть отъ нѣкакъвъ зидъ, отъ който сж запазени сега само два по-голѣми камъка. Третата дупка е съ размѣри 15×10×7 см. Между третата и четвъртата дупка (последната върху естествена канара) разстоянието е 2 м.

Поради свличането на почвата още рано е станало нужда да се закрепи и безъ това по-дълбокия северенъ зидъ на това крило. Така той се засилва отъ къмъ външната страна съ единъ редъ камъни и по такъвъ начинъ достига дебелина до 1 м. Това засилване на зида трѣбва да е извършено още при първия строежъ. Въ тази си часть зидътъ е замазанъ съ бѣлъ хоросанъ. Това засилване продължава до западната преградна стена на втората стая, считана отъ къмъ източната половина. Тукъ този зидъ въ горната си часть е 0.80 м. широкъ.

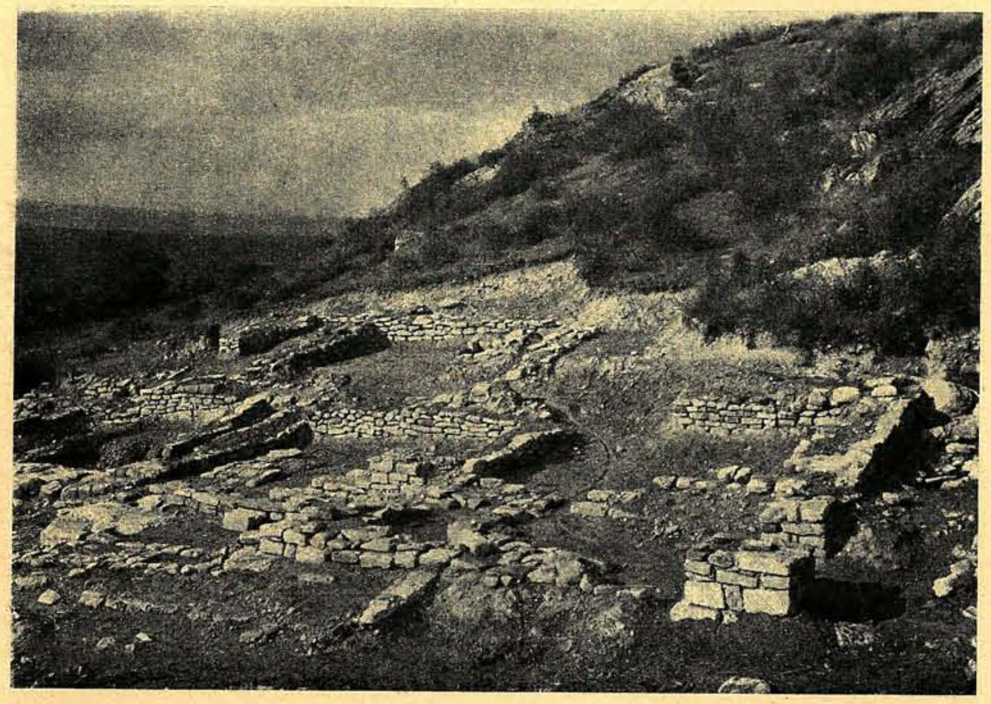

Обр. 94. — Северното крило на постройкитѣ на терасата

Както се вижда на самия планъ, пъкъ както се каза и по-горе, въ северното крило, вѣроятно скоро следъ първия строежъ, по нѣкоя причина се е наложило едно преобразуване. Така, вече доста високо надъ първоначалния подъ, първата северна стая се преграждa съ зидъ, отстоящъ отъ вратата на 1 м. И този вториченъ зидъ е граденъ съ четвъртити камъни, споени съ бѣлъ хоросанъ. Отъ вторичния градежъ изглежда да е и последната източна стая, най-голѣмата въ това крило (6.90 м. западъ — изтокъ).

Южниятъ предѣленъ (вториченъ) зидъ, който почва отъ северо-западния жгълъ на двора, е дебелъ 0.70 м. Отначало той лежи върху половината на първичния зидъ.

Отъ второто преграждане изглежда да произхождатъ отдѣлнитѣ стълпове, разположени предъ северното крило. Въ началото, при извора, тѣ образуватъ нѣщо като врата. Първиятъ стълпъ е съ размѣри 1.10×1 м.

Вториятъ стълпъ е съ размѣри 1.05×0.25 м. и е далечъ 4.80 м. отъ първия. Тѣзи два стълпа сж по-добрѣ запазени. Отъ сжществующитѣ други градени стълпове сж ни останали само следитѣ отъ хоросанъ, полепналъ по зидоветѣ или камънитѣ. Така, на разтояние 4 м. по голѣмитѣ камъни личатъ следи отъ хоросанъ въ квадратна форма.

Отъ този покритъ навесъ, поправянъ много пжти, сж водѣли отдѣлни врати къмъ стаитѣ на северното крило. Така посрѣдствомъ едно стжпало съ размѣри 52×30×25 см. и друга по-широка плоча се е влизало въ втората стая.

Източно въ коридора предъ северното крило, по направление на изхода къмъ извора, се виждатъ голѣми камъни съ размѣри 1 м.×45 см.×25 см. съ изрѣзани мѣста въ краищата — признакъ на сжществуваща врата.

Както отъ първата постройка, така и отъ втората, южно отъ северното крило сж останали два пласта каменна настилка. Камънитѣ отъ втората настилка сж по-едри.

Северно отъ северното крило, на по-висока основа сж изградени още две стаи. Западно отъ тѣхъ се откриха две пещи. Първата, разположена срещу сев.-западния жгълъ на помѣщението е дълга 1.20 м. Запазена часть отъ настилката, състояща се отъ два реда тухли съ размѣри 35×35×7 см. Втората пещь се намира малко пò на изтокъ. Тя е по-лошо запазена. Виждаха се при разкопкитѣ часть отъ тухличкитѣ, съ които е била заcводена (обр. 95).

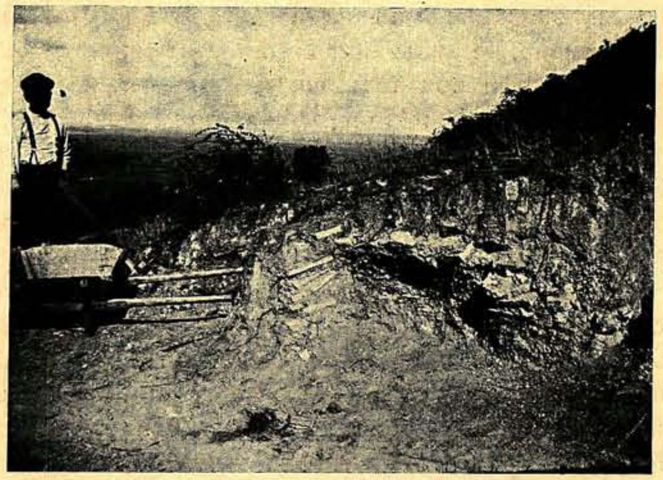

Обр. 95. — Останки отъ пещь

Зидоветѣ на последнитѣ две стаи сж градени съ обикновени камъни безъ хоросанъ. Дебели сж 94 см. Въ тѣхъ подъ не се откри. На всѣкжде бѣ обикновената жълта пръсть. Въ северо-западния жгълъ на западната стая се откри едно огнище. Това, което е по-интересно въ тѣзи две северни пристройки, това сж петь особено малки гробове, едина върху стенитѣ на юго-западния жгълъ, другитѣ четири разположени по два до източнитѣ стени.

Всички тѣзи петь гроба си приличатъ. Не сж по-дълги отъ 1 м., оградени сж или съ тънки плочи или съ тухли, отгоре покрити. По-добре бѣха запазени два отъ тѣхъ. Единиятъ, вграденъ въ зида, който отдѣля двѣтѣ стаи, въ дългитѣ си страни е обграденъ съ по две тухли, въ кжситѣ съ по една. Подътъ покритъ сжщо съ тухли. Вжтре гробътъ бѣ изпълненъ съ хоросанъ, малко пръсть, отдѣлни камъни, вжгленчета. На източната страна напрѣки сложена половинъ говежда челюсть. Гробътъ дълъгъ 0.64 см., широкъ 0.32 см. Точно източно, се вижда другъ подобенъ гробъ. Гробътъ е заграденъ съ тухли, подъ него горено, вжтре хоросанъ и парчета тухли, вжгленчета, животински кости, остри зжби (кучешки). Дълъгъ 0.66 см., тухли размѣри 0.31×0.045 м. Тукъ наоколо се намѣриха още нѣколко говежди челюсти.

Южно отъ северното крило, до канарата е имало и една малка пристройка, отъ която сж запазени сега слаби останки отъ зидоветѣ, градени съ хоросанъ. Дебела 0·75 м. Второто, западно отдѣление, е било застлано съ тухли.

Както къмъ северното крило, така и къмъ западното има пристройки. По-добре сж запазени сега две по-голѣми помѣщения, раздѣлени отъ западното крило посрѣдствомъ единъ коридоръ, застланъ съ камъни. Каменна настилка се вижда и въ жгъла, който се образува отъ тѣзи пристройки и главния прабългарски зидъ, който иде отъ къмъ югъ. Запазенитѣ зидове сж градени съ обикновени камъни, споени съ бѣлъ хоросанъ. Въ южната стая отъ тѣзи пристройки добре е запазенъ и часть отъ каменния подъ. Въ северната часть на пристройката има запазенъ тухленъ подъ (тухли размѣри 35 × 35 × 5 см.). Тукъ наоколо се откриха наредени дребни керамиди и редъ тухли, което ме кара да вѣрвамъ, че тукъ ще да е имало нѣкаква пещь. Северно отъ тѣзи пристройки изглежда да е имало и дългъ коридоръ, презъ който се е влизало въ помѣщенията на западното крило. На това мѣсто, обаче, всичко е много разбъркано и отнесено, че нищо положително не може да се каже. Тукъ наблизко свършва и терасата и почва малка стръмнина, надвесена надъ пжтя за Калугерица.

Освенъ тѣзи пристройки, при сондажитѣ, които се направиха северозападно се откриха на около десетина метра единъ зидъ подъ остъръ жгълъ 0.90 см. широкъ, дългото източно крило запазено сега на 15 м., кжсото на 5 м., граденъ съ обикновени камъни, споени съ хоросанъ. Отъ дългото крило въ продължението, сж останали само по единъ редъ камъни въ основитѣ.

На изтокъ се простиратъ сжщо такива постройки, както на западъ и северъ. Единъ зидъ отъ тѣзи постройки се вижда да отива въ западна посока. Сега зидоветѣ на тѣзи помѣщения (широки 3.25 м.) сж запазени въ южната часть до 1 м. височина. Въ западната си часть зидоветѣ сж повечето развалени и непосрѣдствено до тѣхъ почватъ зидоветѣ отъ втората пристройка. Първата стая е дълга 7.50 м., после иде втора терасовидно разположена дълга около 8 м. Отъ първата постройка се вижда още зидъ на 6 м., следъ това идатъ другитѣ зидове въ северно направление отъ другъ вече градежъ. Основи отъ зидове, принадлежащи на първата постройка се виждатъ близо до стената.

8. Водопроводи въ постройкитѣ

Преди да пристжпимъ къмъ другитѣ открити постройки южно отъ тѣзи помѣщения и които сж имали несъмнено връзка съ всички останали постройки, но представляватъ вече нѣщо отдѣлно, трѣбва да се спремъ на водопроводитѣ, които се откриха въ разнитѣ помѣщения тукъ. Следвайки направлението на водопроводнитѣ тржби, ние сполучихме да откриемъ извънъ постройката, въ подножието на една скала, и самия изворъ, който е снабдявалъ съ вода помѣщенията.

На всѣкжде тукъ се забелязватъ обикновено две водопроводни мрежи.

Отъ извора, посрѣдствомъ единъ каналъ, покритъ отгоре съ каменни плочи, водата се направлявала подъ зидоветѣ къмъ вжтрешнитѣ помѣщения. Каналътъ е дълбокъ 0.65 м., шир. 0.40 м. Този каналъ е може би най-стариятъ. Тъкмо до вратата, върху него има запазена една водопроводна тржба, съ диам. 0.10 м.

Тукъ имаме и втори водопроводъ. Той е излизалъ сжщо отъ извора, но върви много по-наизтокъ и продължава извънъ зида. Отдолу е съ дебели (3 см.) керамиди, творъ 0.17 м. При разчистването на водопровода при входната врата се откри широка керамида отъ жълта пръсть (шир. 30 см.); по надолу сж запазени и други керамиди, дълги до 0.50 см.

Първиятъ каналъ къмъ зида се стѣснява. Отъ начало въ канала сж били поставени червени дълги керамиди, а веднага при зида почватъ тржбитѣ.

Такива тржби се виждатъ вече извънъ стената, като тѣзи подъ самитѣ стени сж по-тѣсни, а после почватъ по-широки тржби, споени съ хоросанъ.

Непосрѣдствено до този водопроводъ излиза другъ подъ стената отначало въ тржби, а после, до колкото може да се види, е билъ покритъ съ керамиди, шир. 13 см., деб. до 3 см. Обикновено и двата тѣзи водопровода вървятъ успоредно и на мѣста сж запазени тржби отъ първия, на мѣста отъ втория водопроводъ. Отъ първия водопроводъ извънъ стената сж запазени три тржби. По-нататъкъ, въ югозападна посока, сж запазени фрагменти отъ други две тржби. Отъ посоката на тржбитѣ се вижда, че водопроводътъ е взималъ направление къмъ двора и прабългарската постройка.

Запазенитѣ тржби нѣматъ еднакви размѣри. Така, една отъ тукъ запазенитѣ тржби е 53 см. дълга, диаметъръ 13 см., деб. 1 см., съ повечето цилиндрична форма. Втората тржба е 0.39 м., 2 см. дебела, диам. 7 см.

Проследимъ ли водопровода, то дохождаме до една скала въ двора, задъ която тржбитѣ се сливатъ и излизатъ въ два канала.

Първиятъ каналъ отъ къмъ югъ е запазенъ следъ камъка на разстояние деветь тржби; тѣ сж обърнати, може би по погрѣшка съ устията къмъ северъ. По голѣмина и форма тукъ тржбитѣ сжщо сж различни. Едни сж дълги 62 см. други 54 см., трети 65 см. По-надолу вече, въ юго-западния жгълъ намираме надъ водопровода около 30 см. пръсть и отгоре наредени камъни. Би могло да се предположи, че цѣлиятъ дворъ е билъ застланъ съ подобни камъни и тржбитѣ сж били отдолу. При разчистването на пръстьта се указа, че тржбитѣ сж били сложени между дебели керемиди (2 см. деб., дълги 53 см., шир. 15 см. и 10 см.). Тукъ, въ този именно жгълъ, дето тржбитѣ сравнително най-добре сж запазени, върху една отъ тѣхъ имъ знакъ ▷◁.

Другото, северното разклонение отъ този водопроводъ при скалата, е много развалено. Тржбитѣ могатъ да се проследатъ само въ едно кжсо разстояние и следъ това изчезватъ. Тржбитѣ водятъ къмъ жилищнитѣ помѣщения на западното крило.

Повечето въ северо-източната часть на двора се откри и единъ маслакъ отъ по-късенъ водопроводъ. Маслакътъ е дълъгъ 95 см., широкъ 60 см., дълбокъ 27 см., съ три дупки за изтичане — една въ южна посока, две въ западна. До маслака се намѣриха фрагменти и отъ другъ подобенъ маслакъ.

Отъ къмъ южната страна на маслака излиза една тънка керамида, 53 см. дълга, 9 см. широка, 6—7 см. дълбока, специално приготвена за поемане водата отъ малкия резервоаръ. Втората керамида, която иде следъ това, е вече по-дебела; върху нея има сложена друга широка керамида. Следъ тази керамида идва много късенъ зидъ и по-нататъкъ водопроводътъ вече се губи и не може да се проследи.

Водопроводътъ, който излиза отъ северната дупка на западната страна на маслака почва сжщо съ керамида, деб. 2 см., дълга 40 см., широка 12 см., дълбока 6.5 см. Този водопроводъ е така направенъ, че керамидата е обградена отстрана и отгоре съ камъни. Той отива право на западъ, пресича зидоветѣ на помѣщенията отъ западното крило и излиза навънъ. Въ последната стая сж запазени само страничнитѣ предпазителни камъни, а къмъ изхода на стаята надъ първоначалния подъ само две тржби отъ различна голѣмина. Тржбитѣ като преминатъ зидоветѣ, пресичатъ една малка скала и вzематъ западна посока. Явно е, че този водопроводъ датира отъ времето, когато тѣзи постройки сж били вече разрушени. Той е отивалъ къмъ лозята, дето трѣбва да се предполага, че е било по-значителното късно-българско селище.

Отъ другата дупка на маслака води вторъ успореденъ водопроводъ. Отъ начало е запазенъ фрагментъ отъ тржба, шир. 11.5 см., но по-нататъкъ сж останали нѣколко керамиди, дълги 56 см., шир. 12 см., покрити съ камъни, до тѣхъ запазени и фрагменти отъ тржби. Този водопроводъ може да се проследи до единъ по-голѣмъ напрѣченъ камъкъ, разположенъ близо до зида на западното крило. Други следи отъ водопровода въ тази посока липсватъ.

Освенъ тази водопроводна мрежа отъ извора е излизала и трета, и както е запазена, може би най-стара. Тази мрежа може да се проследи до известно мѣсто покрай малкия зидъ на отдѣлното малко помѣщение, дето се виждаше една тухла сложена отстрани и една отъ горе. Този водопроводъ пресича по-нататъкъ камънитѣ и взема южно направление. Направенъ е: хоросанна основа, две тухли сложени подъ остъръ жгълъ, между тѣхъ водопроводна тржба, а цѣлото празно мѣсто изпълнено съ хоросанъ. По такъвъ начинъ тржбитѣ сж били запазени отъ счупване и отъ размѣстване. По тухлитѣ се срѣщатъ орнаменти, направени съ пръсти. Тухлитѣ сж отъ различна голѣмина, но обикновено съ размѣри 31×5 см.

Ако проследимъ направлението на този водопроводъ, ние ще видимъ, че той като минава постройкитѣ отива по посока на открития пò на югъ бесеинъ.

9. Други постройки

Между басеина и другитѣ помѣщения се откри и една грамадна постройка, чието предназначение още не е ясно установено. Запазената северна стена шир. 90 см., която има западна посока, достига сега около 50 метра. Тя е градена съ обикновени четвъртити камъни, споени съ бѣлъ хоросанъ. Въ западната часть, на кръстовището, зидътъ е разрушенъ. Онзи зидъ, който се отдѣля тукъ на югъ продължава 7 м., а по-нататъкъ е съвсемъ разрушенъ.

На единъ метъръ източно отъ напрѣчния зидъ има наредени като стжпала два реда тухли, различна голѣмина и форма. Тѣзи тухли идатъ отъ къмъ северъ, продължаватъ на югъ, дето малко завиватъ въ юго-западна посока. На това мѣсто тѣ образуватъ нѣщо като улейче.

Въ малкото помѣщение, което се образува източно отъ напрѣчния зидъ, къмъ южната страна има останки отъ каменна настилка.

Напрѣчниятъ зидъ на източната страна на това помѣщение, което е дълго 4.30 м. има сжщия градежъ. Сжщиятъ зидъ въ южната часть завива на западъ съ дебелина 75 см. Тукъ се чувствува, че има по-сетнешна преправка.

На 2 метра източно отъ това помѣщение има останки отъ другъ по-дебелъ зидъ, 1.20 м. дебелъ, който не е свързанъ органически съ прилежащия зидъ. Той лежи върху една канара. Вѣроятно той е въ връзка съ южния преграденъ голѣмъ зидъ, защото тѣ по дебелина и строежъ сж еднакви — обикновени камъни и пръсть. Освенъ това нивото на помѣщението, което се образува отъ този дебелъ напрѣченъ зидъ, лежи по-високо и цѣлъ е покритъ съ каменна настилка, състояща се отъ обикновени камъни, различна форма и голѣмина.

На самия жгълъ дето почва разрушения юженъ дебелъ зидъ (1.30 м.) и настилката, се откриха по направление на басеина водопроводни глинени тржби, свързани помежду съ бѣлъ хоросанъ, както водопроводнитѣ тржби горе, при скалитѣ. Тукъ на това мѣсто се виждатъ разбъркани и други подобни тржби.

Съ времето последната водопроводна мрежа се е доста промѣнявала. Така южно отъ голѣмия дебелъ зидъ, на дълбочина 1 метъръ се откри пластъ (1.50 м.×15 см. деб.) отъ червеникавъ хоросанъ, върху него сложени водопроводни тржби. И този водопроводъ има посока къмъ басеина. Около това мѣсто се откриха на по-високо ниво и нѣколко малки пластове отъ камъни и тухли съ бѣлъ хоросанъ.

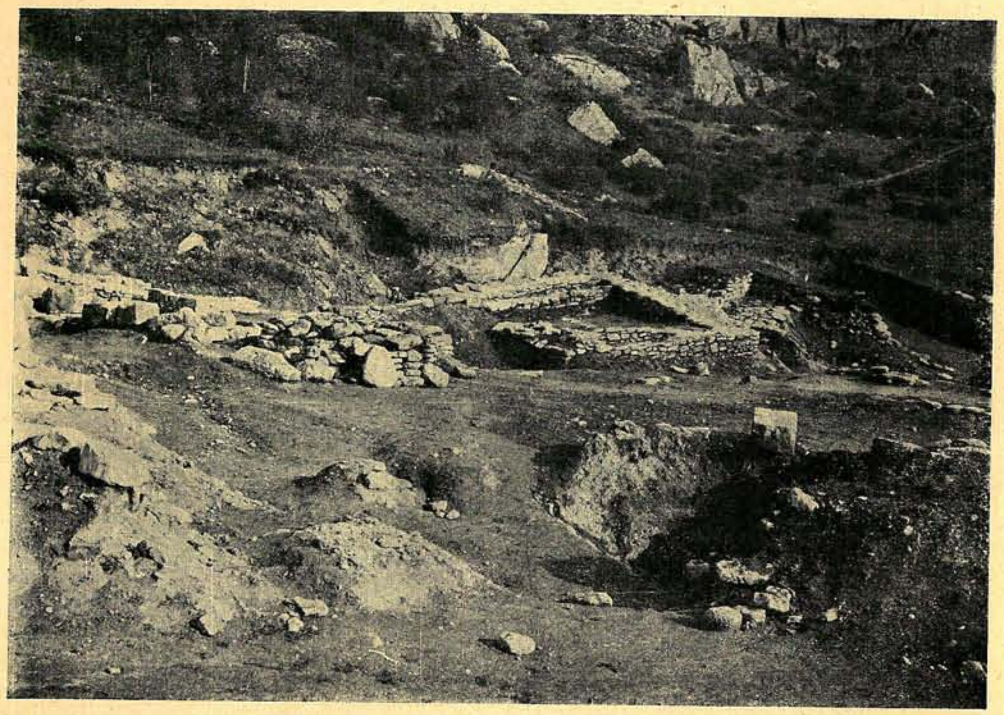

Обр. 96. — Останки отъ постройки въ ю-и. жгълъ на терасата

Освенъ между двата дълги успоредни зида, каменна настилка се простира на едно протежение отъ 20 м. северно отъ стенитѣ.

Широкиятъ юженъ зидъ на нѣкои мѣста е съвсемъ унищоженъ, а после по къмъ изтокъ наново се открива и на мѣста достига до 1 м. височина. Поради свличане на почвата, камънитѣ въ зида му сж размѣстени. Въ източната си часть, вече на наклона зидътъ, съ дебелина 1.50 м. завива въ северна посока, но подъ остъръ жгълъ. Въ този жгълъ е запазена и часть отъ каменната настилка отъ обикновени по-голѣми камъни (единъ видъ калдаръмъ). На северъ зидътъ е разрушенъ. За какво е служела тази грамадна постройка съ малки и голѣми (50 м. дълго, 3.50 м. шир.) отдѣлни помѣщения, разположени на различна основа, е мжчно да се каже. Солиднитѣ и дълги зидове говорятъ по-скоро за една защитна стена.

Северно отъ последнитѣ постройки се откри едно помѣщение, прилично много на кула. Градежътъ на това помѣщение (размѣри неправилни — южна стена 5.80 м., деб. 90 см., сев. 5.20 м., деб. 75 см., западна 5.15 м., обща дебелина 1.15 м., източна стена деб. 1.20 м.) е отъ обикновени камъни, съвсемъ слабо оформени, споени съ пръсть. Извънъ пъкъ, поне до колкото е запазена мазилката въ западната страна и отчасти върху нѣкои камъни въ северо-източния жгълъ, мазилката е червена (обр. 96).

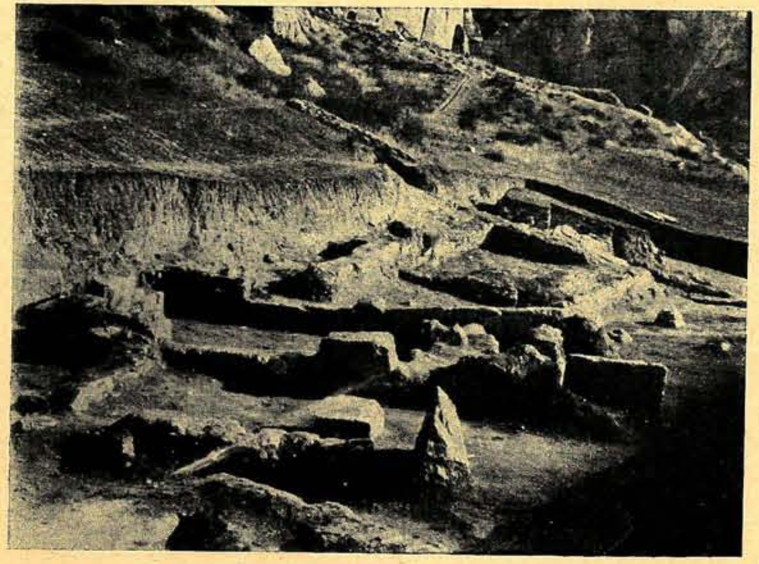

Обр. 97. — Постройки въ ю.-и. жгълъ на терасата

Въ източната и западната страна отъ вжтре има двойни зидове, направени за усилване постройката. Западната външна стена образува съ основния зидъ нѣщо като седалище, измазано съ червенъ хоросанъ. Седалището е широко 50 см., останалиятъ зидъ — 65 см.

При разкопкитѣ, които се направиха тукъ въ югозападния жгълъ се откри тухленъ подъ, датиращъ преди построяването на вторичнитѣ усилващи зидове. Тухлитѣ отъ тази настилка сж съ размѣри 31×31 см.

Въ североизточния жгълъ освенъ това е запазена и каменна подова настилка.

Въ северно направление отъ източния зидъ на това помѣщение продължава зидъ отъ едри дѣлани камъни, взети отъ друга постройка. Тѣзи камъни сж били поставени да подпиратъ пръстьта, която се свлича постоянно отъ изтокъ.

Предъ помѣщението на разстояние 1.40 м. се откри една каменна подставка отъ пѣсъчникъ, вжтре издълбана, съ предназначение да поддържа дървена колона. Подставката е съ размѣри 67×60 см., вис. 50 см. Самата дупка е съ размѣри 18×20 см. На разстояние 2.25 м. северно се откри и втора подобна каменна подставка, по-малка, съ размѣри 50×60 см.

Въ североизточно направление отъ последната подставка се виждатъ останки отъ каменна настилка.

Все въ северно направление се откриватъ и други късни постройки. Така тукъ имаме една постройка, ориентирана изтокъ—западъ, дълга 7.50 м., шир. 4 м. Зидоветѣ ѝ сж градени отъ отдѣлни голѣми дѣлани камъни, безъ всѣкаква спойка. Тѣ произхождатъ отъ друго мѣсто, най-вѣроятно отъ разваления отдѣленъ зидъ при прабългарската постройка. Нѣкои отъ камънитѣ иматъ въ страни издълбани дупки за хващане съ олово (обр. 97).

На разстояние 1.75 м. отъ началото на зида въ западната часть има преграденъ зидъ 95 см. шир., направенъ отъ най-обикновени подобни камъни.

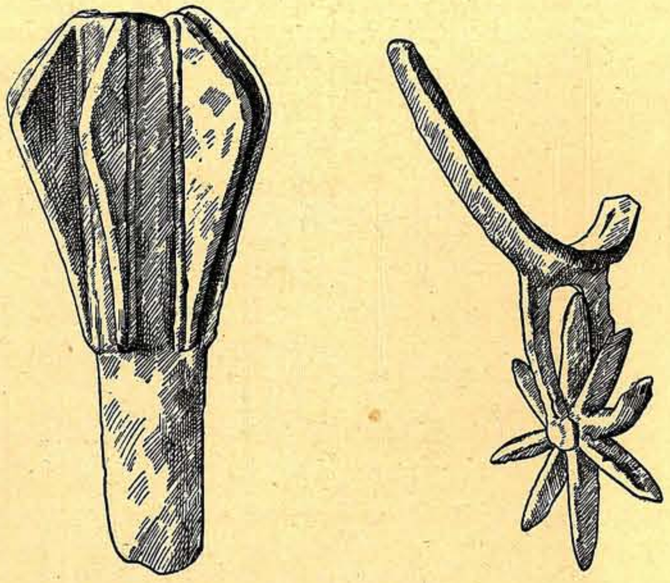

Обр. 98. — Боздуганъ и желѣзна шпора отъ разкопкитѣ на терасата

Вжтрешностьта на този зидъ е изпълнена повечето съ пръсть. Самото помѣщение при разкопкитѣ се указа запълнено съ камъни. При разчистването му, презъ срѣдата се провидѣха основитѣ на по-раншенъ зидъ отъ обикновени камъни и пръсть, деб. 1.20 м.

Въ североизточния жгълъ, на източната стена като че е имало врата. Тоже до зида низко долу лежи единъ камъкъ съ размѣри 68×60×20 см. като стжпало.

Северно отъ това помѣщение се виждатъ просто наредени камъни, помежду пръсть. Това мѣсто е шир. 1.95 м., дълго 4 м. По срѣдата лежи тукъ единъ четвъртитъ камъкъ съ размѣри 55 42×30 см. Той може да е подържалъ дървена колона.

По самия градежъ се вижда, че тукъ имаме много късна постройка. При разкопкитѣ тукъ се откриха доста фрагменти отъ глазирани глинени сждове, такива, каквито се откриха подъ и въ пещерата и които датиратъ къмъ XIV вѣкъ. Къмъ това време трѣбва да отнесемъ и тѣзи постройки.

Съ една дума, върху тази годна за населяване тераса имаме постройки отъ всички епохи. Тукъ и въ римско време ще да е строено, после раннитѣ християни строятъ своята трикорабна базилика, дохождатъ следъ години прабългаритѣ и изграждатъ отгоре своя храмъ или нѣкакво лѣтно жилище, а много късно вече и славянитѣ построяватъ тукъ подъ скалитѣ своитѣ църкви и монастирски дворове, докато турцитѣ не турили край на всичко.

10. Находки

За едновременностьта на нѣкои отъ постройкитѣ въ Мадара и тѣзи отъ Абоба-Плиска свидетелствуватъ доста много находки, еднакви и въ двете мѣста. Тѣзи находки сѫ твърде незначителни, особено по-голѣмата тераса. Тази тераса е била използувана като нивя и лозя, но ние сме доволни, че поне тукъ намѣрихме часть отъ основитѣ на постройкитѣ. Като най-важни находки отъ тѣзи постройки сѫ керамидитѣ и тухлитѣ съ знаци, подобни на знацитѣ, открити при плисковскитѣ постройки. Освенъ известнитѣ и обикновени знаци, каквито познаваме отъ Плиска, тукъ се откриха и съвсемъ нови, неизвестни, и то свързани вече знаци, особено тѣзи, издълбани високо по скалитѣ.

Съ знацитѣ се занимава и ще се занимава Геза Фехеръ. Въ статията си Паметницитѣ на прабългарската култура (Изв. арх. инст. III, 53) той приема, че покрай това че тѣ сѫ служили за практически цели, има явни случаи, когато тѣзи знаци иматъ съвсемъ друго значение. Свързанитѣ знаци ще ни помогнатъ нѣкога да си обяснимъ прабългарското писмо, каквото се предполага да е притежавалъ единъ такъвъ могѫщъ и културенъ народъ. Защото ако се предположи, че всички знаци, които сега намираме по тухли и керамиди сѫ служели за нѣкакви практически цели, съвсемъ друго ще трѣбва да имъ е значението, изрѣзани високо горе по скалитѣ. Тамъ именно, северно отъ конника, между скалитѣ се образува голѣма цепнатина. Самото мѣсто е мѫчно достѫпно. На източната страна подъ ѫгълъ 45^0 сѫ издълбани по-скалата три еднакви знака ψ, а въ дѣсно отъ входа вече има два реда свързани знаци. Впрочемъ, тукъ се виждатъ и следи отъ трети редъ, сега много заличенъ. Споредъ сведения на мѣстни хора подобни знаци имало и на други мѣста по

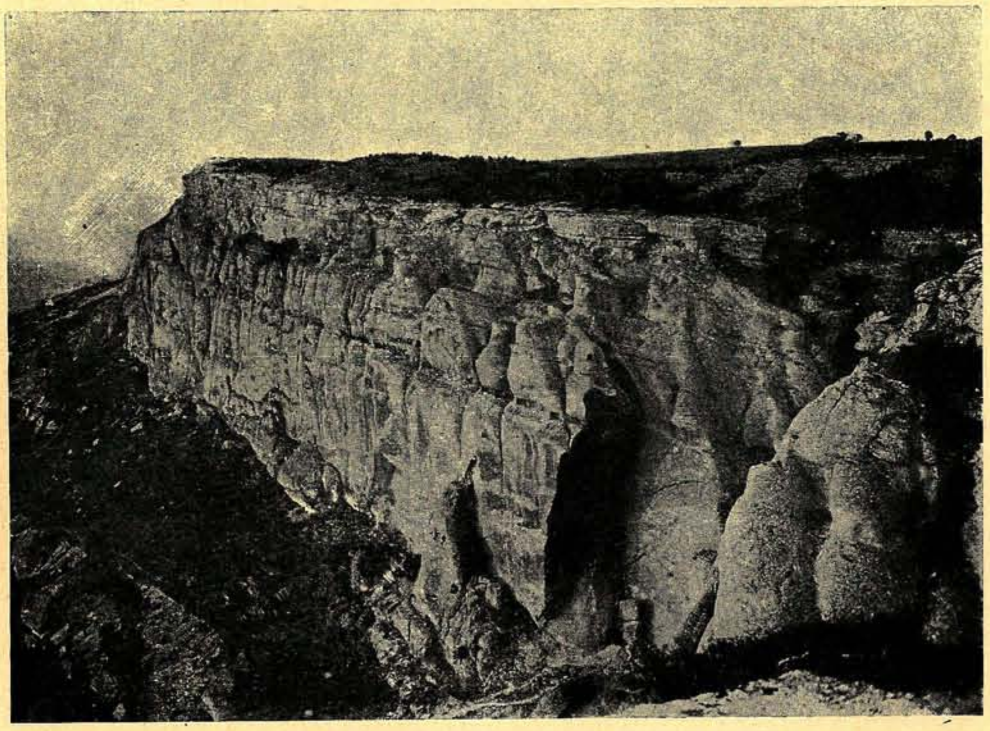

Обр. 99. — Общъ видъ на крепостьта преди разкопкитѣ

скалитѣ, както и изкуствено издълбани стаички, разположени дълбоко долу подъ скалитѣ (вж. за тѣхъ Геза Фехеръ, Годишникъ Народния музей 1925, 302 сл.).

На всѣкѫде изъ скалитѣ, цепнатинитѣ и малкитѣ пещерки сѫ затрупани вече било отъ човѣка, било отъ природата, изкуственитѣ съорѫжения, но все нѣкѫде надъ голѣмата цепнатина и извора, високо горе въ скалитѣ може съ рискъ и голѣма мѫка да се види още „престолътъ“. Изкачватъ се деветь много добре издълбани въ скалата стѫпала и се стига до шесть удобни и хубаво изработени седалища, закрити отъ вѣтрове, дъждъ и даже отъ слънцето (В. Миковъ, Изъ скалитѣ при Мадара, Български туристъ XX (1926) кн. 10, стр. 147 сл.).

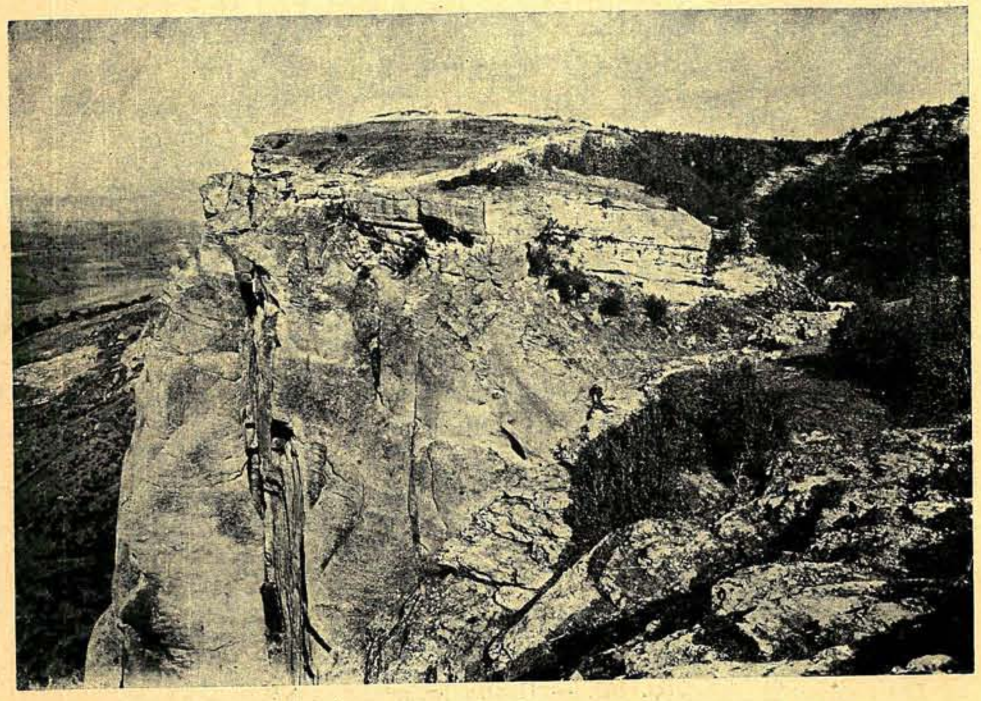

Обр. 100. — Общъ видъ на крепостьта следъ разкопкитѣ

Дребнитѣ находки отъ християнскитѣ гробове се издаватъ подробно отъ В. Миковъ, златния накитъ отъ гробъ при прабългарската постройка на терасата подъ конника се издаде своевременно отъ Кр. Миятевъ (Изв. арх. инст. IV (1927), 14 сл. а другитѣ дребни находки ще бѫдатъ издадени допълнително. Тукъ ще отбележа само тритѣ тухли, намѣрени въ помѣщенията на голѣмата тераса съ надписъ DVLES, както го срѣщаме и въ Плиска. Трѣбва да се отбележи само за сега още обикновената керамида, намѣрена пакъ тукъ, съ изображение на нѣкакво божество съ вдигнати рѫце и птица въ дѣсната рѫка.

11. Крепостьта на Мадара

Крепостьта на Мадара се намира непосрѣдствено на скалитѣ надъ голѣмия изворъ. Мѣстото отговаря напълно за една солидна крепость: на западъ непристѫпни, отвесни скали, дълбока урва на изтокъ и юго-изтокъ, а на северъ, дето тя е била най-много уязвима, се издигали солидни зидове, чийто останки и днесъ очудватъ и правятъ впечатление както на специалиста, така и на обикновения любитель (обр. 99, 100, 101).

Близкитѣ каменни кариери сѫ дали добъръ строителенъ материалъ. Всичкия този материалъ е изваденъ непосрѣдствено северно отъ стенитѣ и съ това се е образувала широка изкуствена вдлъбнатина, която донѣкѫде е усилвала сигурностьта на крепостьта. На тази страна впрочемъ е имало и издигнати землени валове, които въ северо-източната часть на крепостьта сѫ двойни, като прѣстьта е подкрепена съ наредени камъни и усилена сигурно съ засѣки.

Стени крепостьта има само отъ къмъ северъ и истокъ. Отъ западната и южната часть това не е било нуждно. Тукъ тя е била защитена отъ самата природа. Мѣрена по вѫтрешната страна въ права линия северната стена е дълга 97.50 м., източната — 140 м., а скалитѣ на западъ — 180 м. Всички камъни на крепостьта, поставени въ външнитѣ части на стенитѣ, сѫ добре издѣлани и тѣхната голѣмина е въ зависимость какво мѣсто заематъ; дето сигурностьта го е изисквала, тамъ не само че зидоветѣ сѫ по-дебели, но и самитѣ отдѣлни камъни сѫ много по-голѣми и достигатъ нѣкѫде надъ 1 м. дължина.

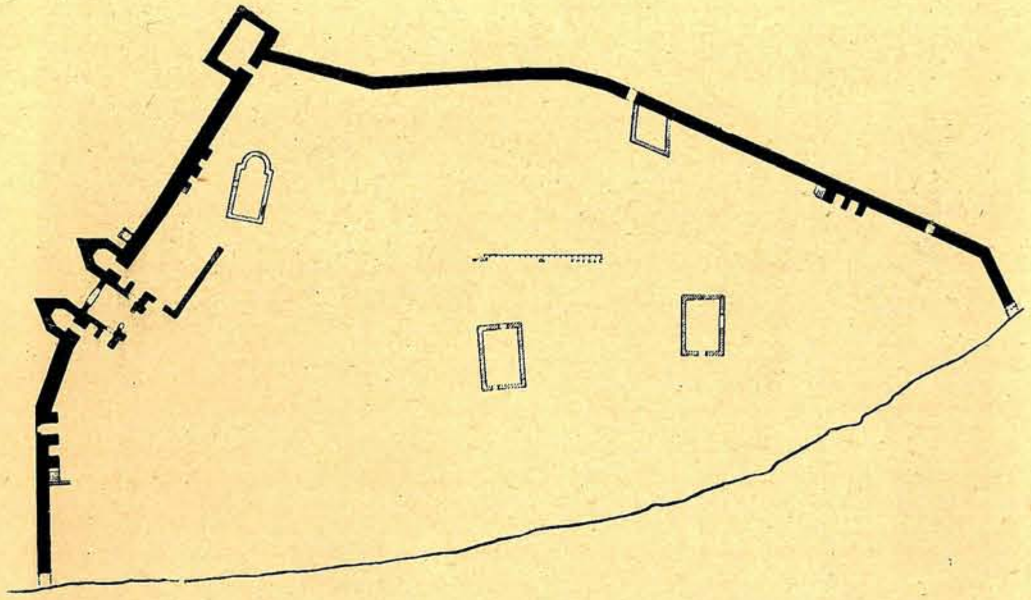

Обр. 101. — Планъ на крепостьта

Севернятъ зидъ на крепостьта е почвалъ непосрѣдствено отъ края на канарата, дето тя е изрѣзана въ полукрѫгъ, като камънитѣ сѫ слагани направо на скалата, която съ своитѣ неравности е давала достатъчно здрава опора и е била солидна основа. Градежътъ на стенитѣ е вървѣлъ така, че отъ вънъ се туряли добре издѣлани камъни, а вѫтре сѫ били нахвърляни по-дребни ломени камъни, схванати съ дебелъ слой бѣлъ хоросанъ, смѣсенъ съ по-едри керамидки.

Въ началото на канарата, на около 14 метра, липсваха всѣкакви следи отъ нѣкогашния зидъ. Следъ това основитѣ постепенно се издигатъ като почнемъ отъ отдѣлни камъни и стигнемъ при главнитѣ крепостни врати до 3 метра височина. Тукъ зидътъ е дебелъ 1.80 м., а на около 18 метра отъ канарата почватъ и каменни стѫпала за горната часть на крепостнитѣ стени (обр. 102).

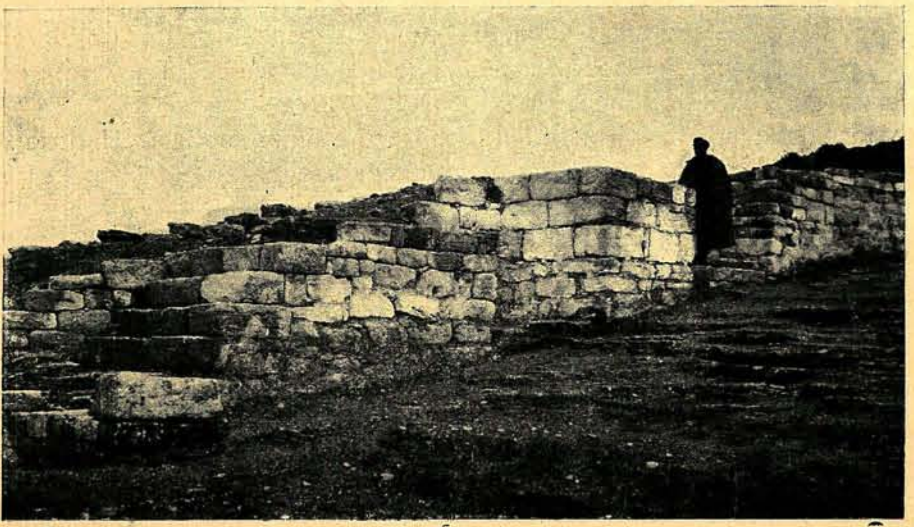

Обр. 102. — Часть отъ северната стена на крепостьта

При стѫпалата зидътъ е вече 3.50 м. дебелъ, който отива така до първата чупка и продължава после въ почти права линия до източната ѫглово правоѫгълна кула.

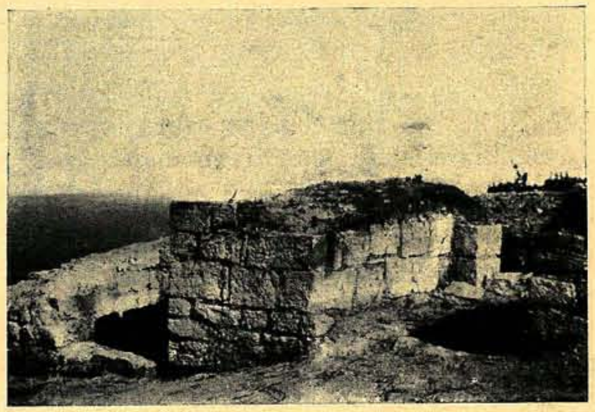

Обр. 103. — Врата въ северната страна на крепостьта

Непосрѣдствено до първото стѫпало сега се вижда малъкъ зидъ съ обикновени камъни, споени съ прѣсть, дългъ 3.65 м., деб. 0.70 м., останалъ на височина 0.65 м. Вѣроятно по-късно тукъ е имало нѣкаква малка стаичка, иначе зидътъ тукъ би прѣчилъ на стѫпалата. Това помѣщение е било застлано съ камъни.

Отъ стѫпалата сега сѫ запазени само шесть. Тѣ сѫ 1.60 м. дълги, 0.30 м. шир. и толкозъ високи. Стѫпалата сѫ водили и сѫ минавали надъ една ниша, съ размѣри 2 × 1.60 м. Зидоветѣ тукъ сѫ запазени на 1.80 м. Отъ вѫтре тя е била гладко замазана.

Източно отъ тази ниша, на около 2 метра, имаме вече първата странична врата, широка въ вѫтрешната си часть 1.70 м., а отъ вънъ — 1.35 м. По-късно, отъ когато е може би и зида до стѫпалата, тази вратичка е била зазидана. Това може да се види и отъ до сега запазенитѣ камъни въ най-долната външна часть (обр. 103).

Всички празни мѣста между камънитѣ сѫ добре фугирани. Мазилката на всѣкѫде ясно личи.

Въ строежа, особено около крепостната врата се виждатъ въ долнитѣ части на зидоветѣ по-малки камъни, а въ горнитѣ много по-едри (обр. 104, 105).

Почти въ центъра на северната стена имаме голѣмата крепостна врата, защитена отъ две петоѫгълни кули, съ силно издадени напредъ остри върхове. Въ тази си часть крепостьта е най-добре запазена. Тукъ имаме запазени зидове надъ 2 метра височина (обр. 106, 107).

Както се вижда отъ самия планъ, вратата е била двойна. Широка 3.10 м., съ стени дебели 1 м., на които сѫ издълбани квадратни жлебове съ размѣри 0.12×0.12 м. По тѣхъ вратата е могла да бѫде спускана или издигана. Вѫтрешната врата, която се е състояла отъ две крила, е била затваряна въ страни, а двѣтѣ странични по-малки врати сѫ били притискани съ дебели дървени греди — герме. Мѣстата на тѣзи гермета, особено въ западната вратичка, сѫ добре запазени. Запазени сѫ и двѣтѣ дупки (0.12 м. въ диам. и 0.10 м. дълбоки), по които сѫ се движели крилата. Тѣзи вратички съ прагове отдолу, сѫ широки 1.25 м. Цѣлото помѣщение, което се образува така при вратата, заема едно пространство отъ 5.50 м. ю. с.×6.10 м. и. з. И при главната врата имаме единъ по-късенъ преграденъ зидъ съ обикновени камъни, споени съ пръсть. Този зидъ е запазенъ сега до 0.35 м.

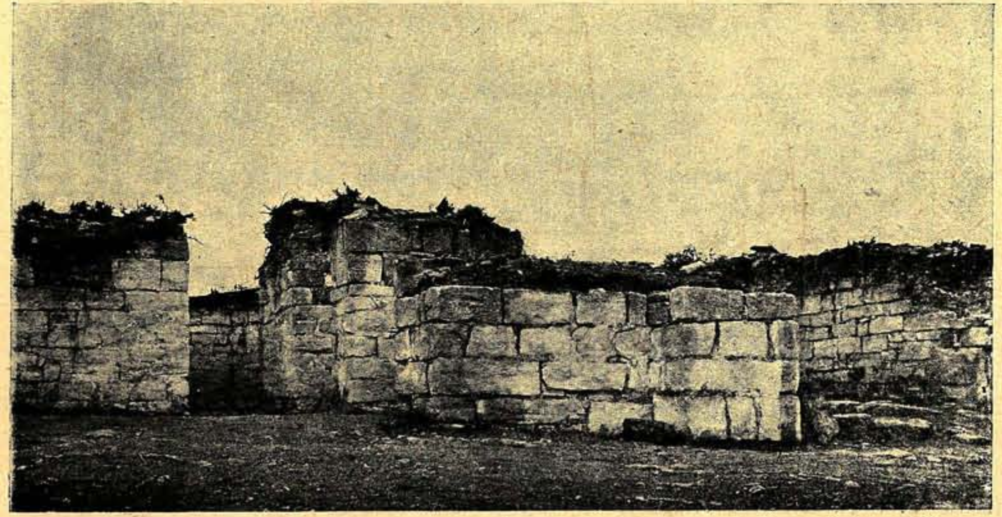

Обр. 104. — Часть отъ крепостната стена при вратата

Следи отъ нѣкакъвъ подъ въ този малъкъ дворъ не се намѣриха. Тукъ е копано до основата на скалата.

До входа на кулитѣ, който е широкъ 1.45 м., се намира въ страни по една ниша съ размѣри 1.65×1.55 м. Стената при входа е 2.55 м. дебела Кулата, вѫтре шестостенна, е съ размѣри 3.15 м. и. з. 3×3.60 м. с. ю. Стенитѣ на западната кула сѫ по-добре запазени — до 2 м. височина отъ вѫтре.

Естествено, както кулитѣ, така и другитѣ стени, сѫ много по-внушителни отъ вънъ съ своитѣ по-едри камъни. Стенитѣ на кулата отъ вънъ сѫ: 2.95 м. кѫсата и 5.20 м. отъ тѫпия ѫгълъ до върха (обр. 104).

Каквото може да се каже за едната кула, това важи и за другата, само че източната кула е много повече пострадала и разрушена отъ каменаритѣ (обр. 108).

Колкото се отива по́ къмъ изтокъ, толкова зидътъ е по-разрушенъ. На изтокъ отъ кулитѣ стената е шир. 2.70 м. Почти на половината разстояние между кулитѣ, отъ вѫтре до стената се виждатъ три солидни контрафорси, съединени съ сводъ отъ тухли, дълги 0.32 м., деб. 3 см., доста добре изпечени, а помежду имъ хоросанъ до 5.5 см. дебелъ. Първиятъ запазенъ сводъ е на височина 1.78 м., а самитѣ контрафорси (срѣдния и източния) сѫ дълги до 2 м. и широки почти 1 м., съ разстояние помежду имъ 1.30 — 1.35 м. Тѣзи контрафорси сѫ служели да носятъ стѫпалата къмъ върха на крепостната стена. Запазени сѫ ни сега четири стѫпала, вис. 0.30 м. и почти толкова широки (обр. 109).

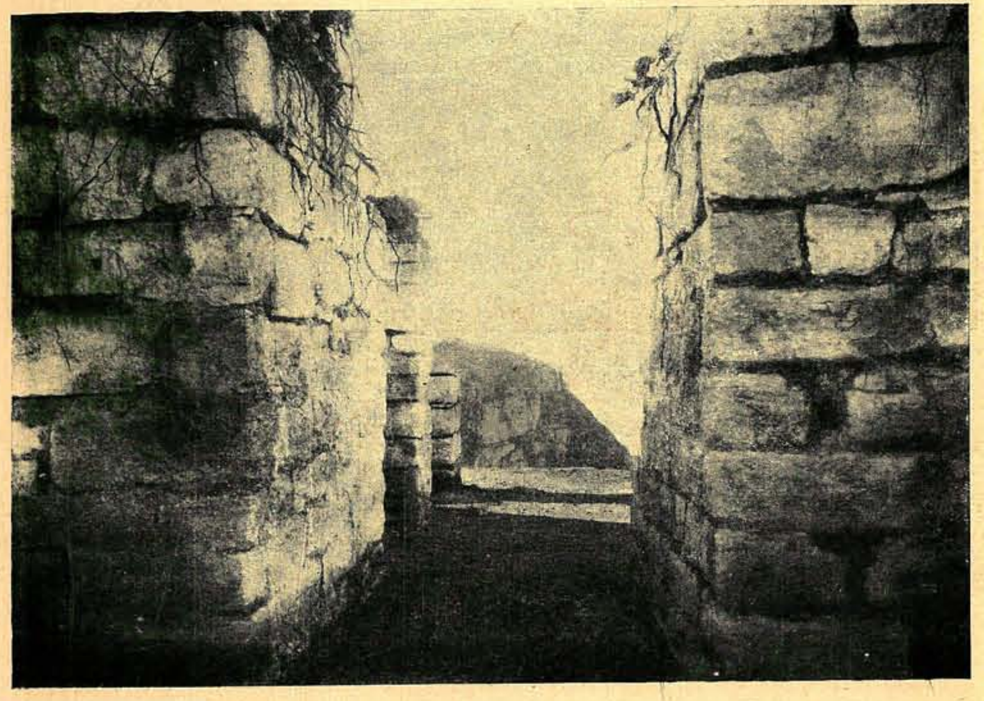

Обр. 105. — Входъ въ западната кула на крепостьта

Непосрѣдствено предъ източната кула на вратата е имало грамадно вѫтрешно помѣщение, съ врата къмъ западъ. До кѫде е продължавало това широко помѣщение на изтокъ, отъ разкопкитѣ не може да се установи. Зидътъ тукъ е съвсемъ изчезналъ или разрушенъ. Стенитѣ на това помѣщение, шир. 0.95 м., сѫ градени отъ обикновени камъни, поиздѣлани отъ едната страна, споени съ бѣлъ хоросанъ. Вратата е широка 1.80 м. Сега зидътъ е запазенъ най-вече до 0.35 м. Отъ това помѣщение или отъ помѣщението при централната врата имаме голѣма каменна подставка за дървени греди, почти съ форма на пресѣчена пирамида, дълга при основата 1.05 м., шир. 0.53 м., вис. 0.38 м.

Безъ съмнение тукъ имаме главното жилищно помѣщение на крепостната стража. То е широко 9.10 м., а дълго сега 13.40 м. Отъ находкитѣ се вижда, че то е пострадало най-много отъ пожаръ. На всѣкжде тукъ имаше дебелъ пластъ отъ горено и пепель.

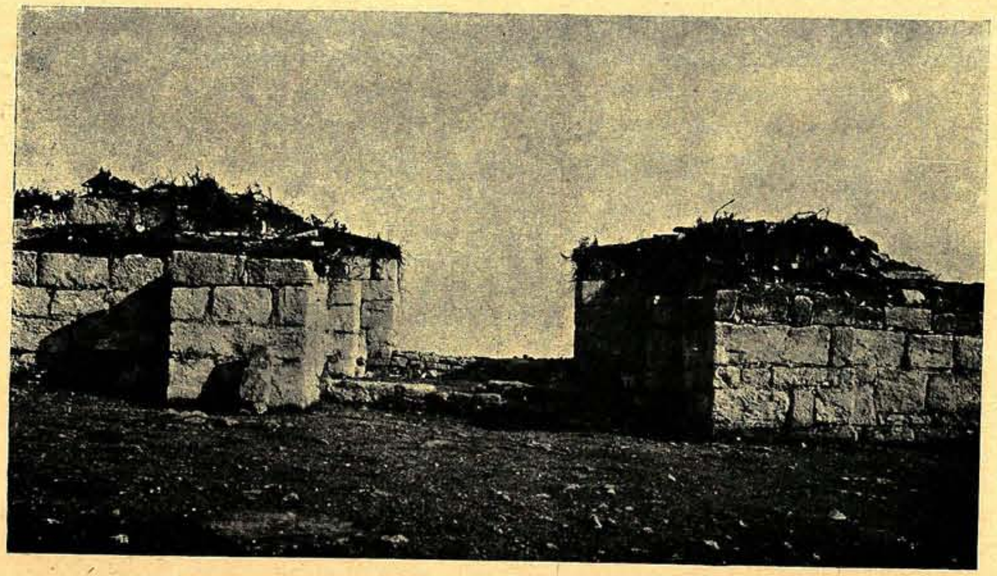

Обр. 106. — Вратата на крепостьта

Както вжтре въ това помѣщение, така и около стената западно отъ централната врата, скалата е покрита или замазана съ пластъ хоросанъ, смѣсенъ съ керемидки. По такъвъ начинъ грапавината и неравностьта на скалата е била избѣгната и се е получило гладъкъ подъ.

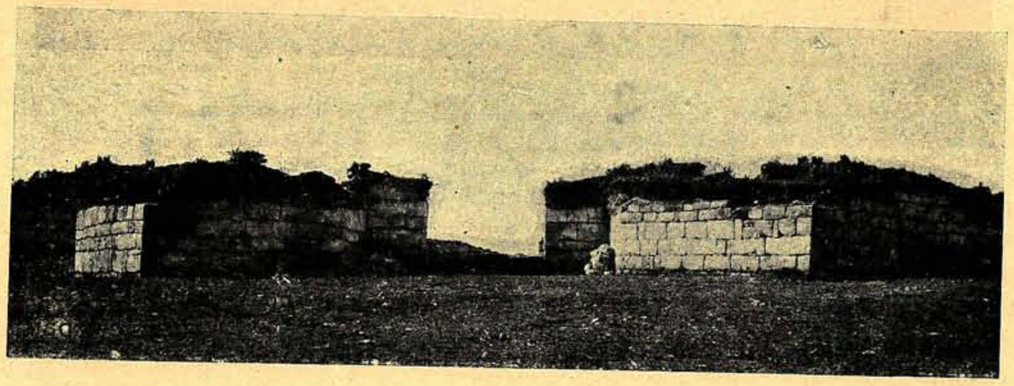

Обр. 107. — Кулитѣ на крепостьта, гледани отъ вънъ

Предъ стжпалата на около 6 м. разстояние отъ много по-късно време, ни е запазена и една обикновена еднокорабна църквица. Дълга съ апсидата 10.50 м., шир. 4.50 м., а безъ апсидата дълга 7.50 м. Диаметърътъ на апсидата 3.40 м. Стенитѣ сж широки около 0.80 м., градени съ обикновени камъни,

споени съ пръсть. Има две врати: едната на северната страна, другата на западъ. Вратата на северъ е шир. 0.90 м. Стенитѣ сж запазени до 0.60 м. Следи отъ подъ не се откриха.

На около петь метра юго-западно отъ църквицата се откри малко помѣщение, запазено само въ северната си половина. Шир. 2.50 м. и толкозъ вѣроятно дълго. Стенитѣ сж шир. 0.45 м., градени както църквицата. Тукъ се намѣри и гробъ, обграденъ съ камъни, безъ да се намѣри нѣщо въ него.

Благодарение низкото мѣсто стенитѣ на източната жглова кула сж по-добре запазени — до 2.40 м. Въ кулата, съ размѣри 4.75 × 7.75 м., се влизало чрезъ една врата, шир. 1.30 м. Тукъ най-много е пострадала източната стена на кулата, и то до основитѣ, но отъ вънъ зидътъ ни е запазенъ до 1 м. височина. Въ с.-и. жгълъ ни е запазенъ единъ издаденъ отъ зида напредъ камъкъ — вѣроятно основата на нѣкогашенъ подъ, ако се сжди и по 2—3 камъка въ южната часть на кулата. Хора, които сж разваляли зидоветѣ следъ освобождението разправятъ за тухленъ подъ, но подобни следи не се откриха. Западната стена при входа е шир. 2.55 м., източната — 1.85 м. (обр. 110).

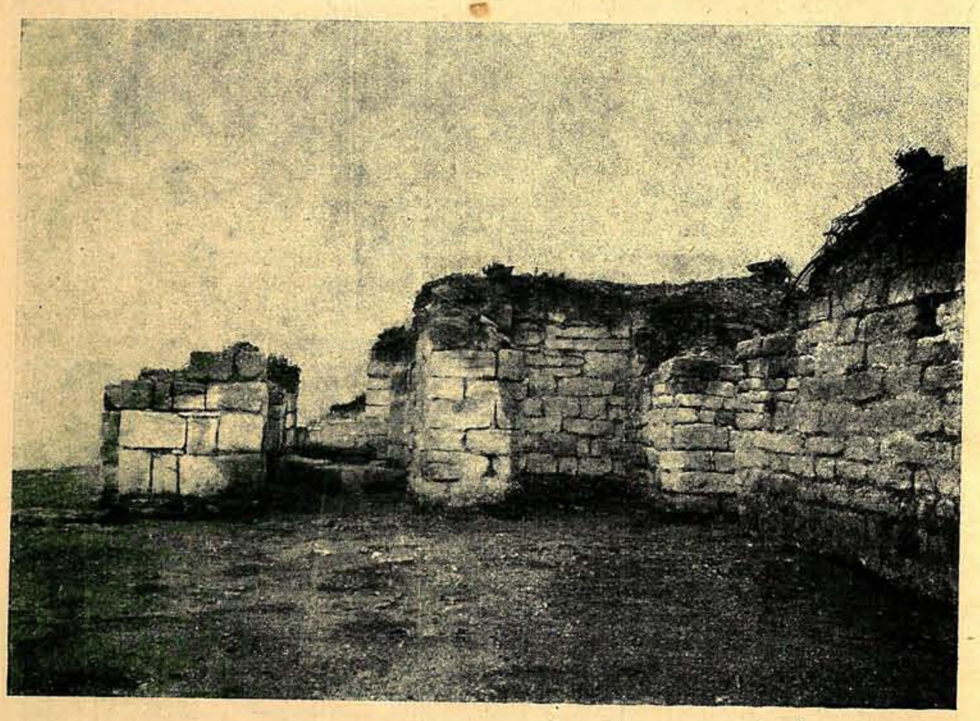

Обр. 108. — Часть отъ крепостнитѣ стени при вратата

Отъ кулата на югъ крепостниятъ зидъ прави нѣколко завивки до скалата. На 13.50 м. разстояние имаме малъкъ каналъ презъ стената, обграденъ въ долната часть съ изправени камъни (обр. 112).

Поради естествената си защита — дълбокъ долъ, стената тукъ е само 2 м. широка и е градена съ по-дребни камъни. Тукъ къмъ срѣдата имаме втората странична врата, която е извеждала къмъ югъ по направление на сегашното село Кюлевча. Широка е 1.70 м.

Непосрѣдствено южно отъ вратата има едно помѣщение, ромбовидна форма, дълго вжтре 6 м, широко 5.65 м., съ зидове широки 0.85 м. Зидътъ е запазенъ по-близко до крепостната стена, дето достига до 0.80 м. височина.

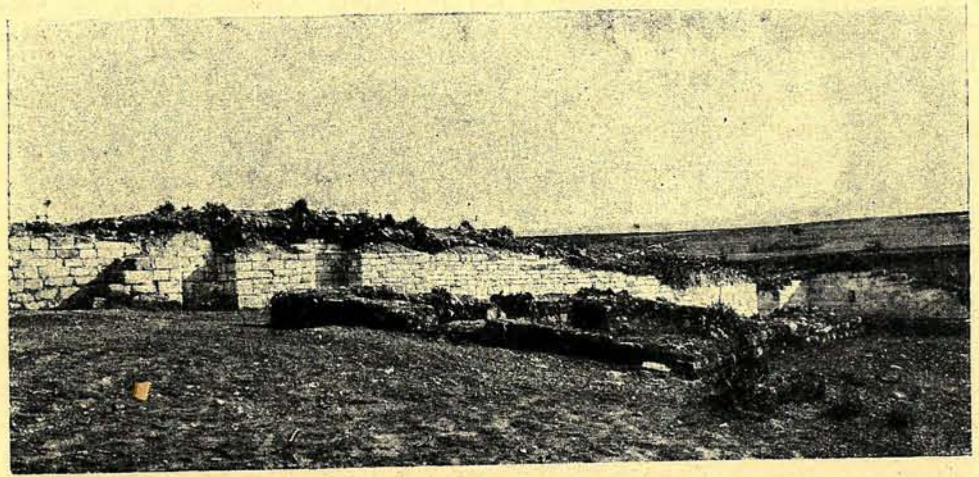

Обр. 109. — Часть отъ крепостната стена съ църквицата

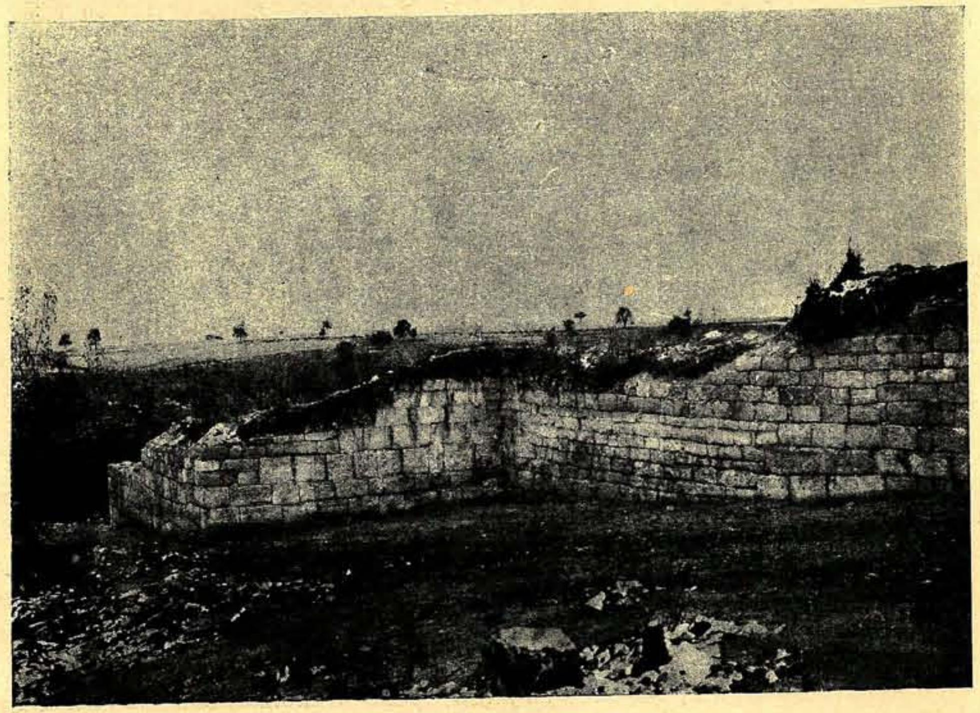

Обр. 110. — Жглова кула на крепостьта

Граденъ е съ обработени камъни, споени съ бѣлъ хоросанъ. Врата е имало въ северната часть на разстояние 1.80 м. отъ крепостната врата. Широчината на вратата не може да се опредѣли, понеже зидътъ по-нататъкъ е разрушенъ.

Западно отъ това помѣщение, почти залепено на стената се откриха изправени камъни като ограда отъ гробове. Единиятъ, пó на югъ, се намѣри обграденъ отъ къмъ изтокъ и северъ; дългъ 1.50 м., шир. 0.80 м.. камъни високи до 0.32 м., застланъ съ каменни плочи. Другиятъ, прилепналъ северно и западно отъ стената съ изправени камъни отъ къмъ изтокъ, е шир. 2 м. При разкопкитѣ тукъ, както и наблизко южно отъ тѣхъ, се оказа следниятъ профилъ: пръсть, слой варь, после пакъ черна пръсть. Находки липсватъ.

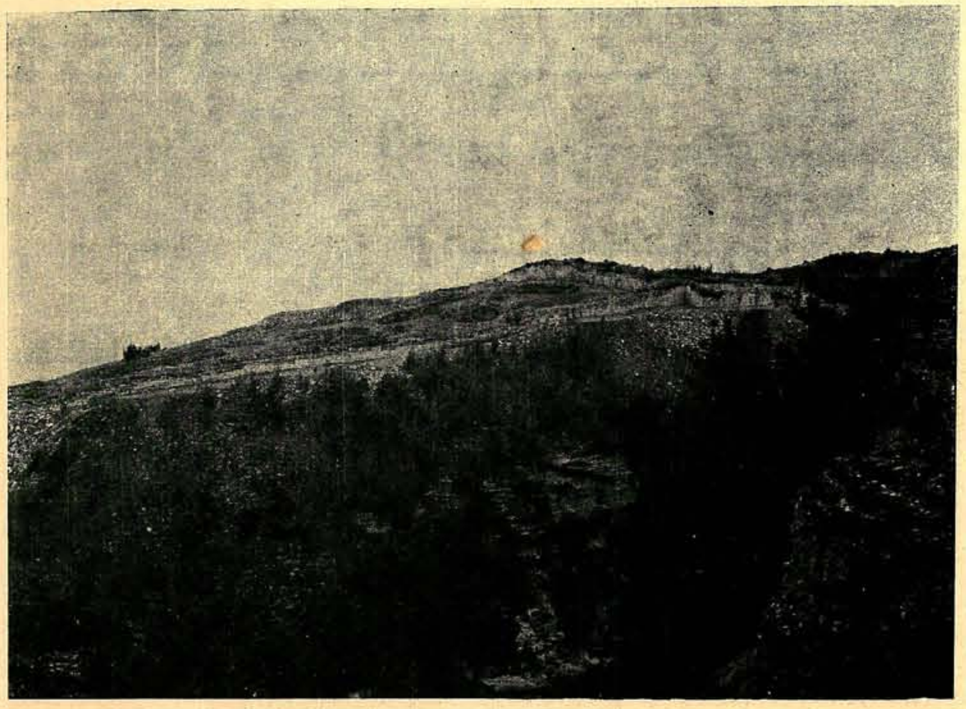

Обр. 111. — Крепостьта гледана отъ изтокъ

Тукъ крепостната стена отъ вжтре е запазена до 1.65 м.

Вече доста на югъ имаме вторитѣ стжпала къмъ стенитѣ, носени сжщо отъ три контрафорси. Запазени сж сега петь стжпала, шир. 0.30 м., вис. 0.25., а самитѣ стжпала сж дълги 0.95 м. Контрафорситѣ сж раздѣлени единъ отъ другъ на 1.60 м. и сж различно голѣми. Единиятъ е 1.30 м., другиятъ — 1.25 м., а срѣдниятъ 1 м.

Близко до тѣзи стжпала, западно, се откриха две гнѣзда,

Обр. 112. — Врата въ източната стена

съ останки отъ голѣми глинени кюпове, даже на единиятъ стоеше и каменната покривка съ диаметъръ 50 см.

На десетина метра южно отъ стълбитѣ следва втора странична врата, шир. 1.37 м., впоследствие запушена. Още по на югъ, отъ вънъ се вижда трета врата, която е запушена може би още при градежа на стената. Тази врата отъ вжтре не се забелязва, широка е 1.10 м.

Следъ тази врата следва единъ силенъ завой и зидътъ свършва съ скалитѣ, дето се виждатъ само отдѣлни камъни.

Предъ горнитѣ стжпала, на около десетина метра северо-западно, се откриха въ натрупанитѣ камъни останки отъ зидъ, дългъ около 6.50 м., шир. 0.80 м., граденъ съ обикновени камъни и пръсть. Сега зидътъ е запазенъ на височина 0.30 м. Други зидове наоколо не се откриха. И да е имало трѣбва отдавна да сж разрушени. Много вѣроятно е, тукъ близко до стълбитѣ, да е имало нѣкое помѣщение.

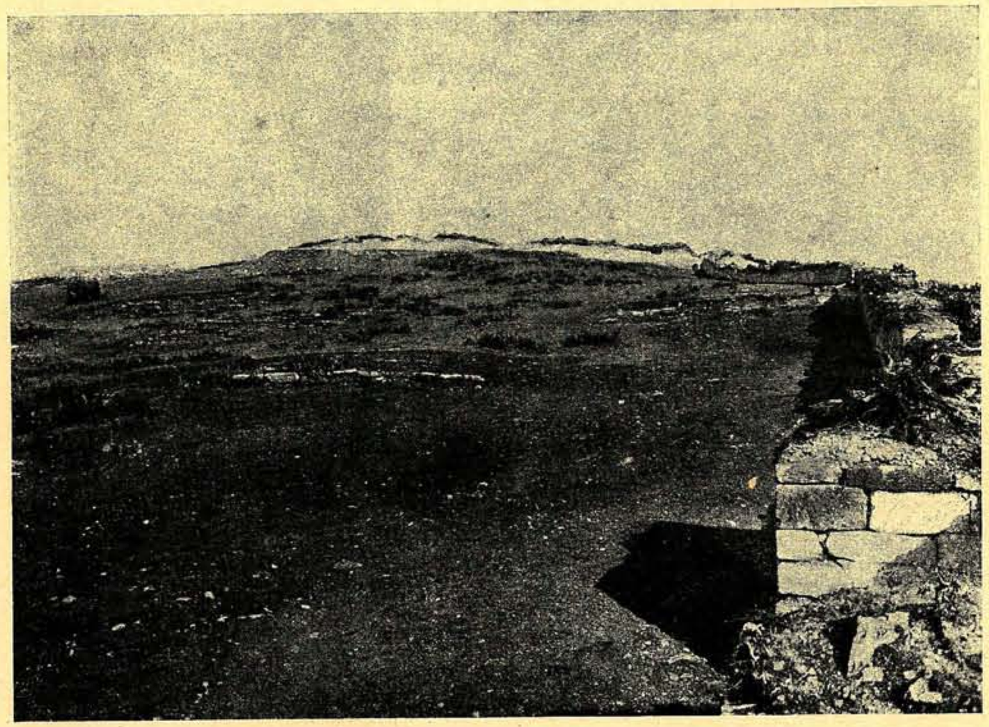
Обр. 113. — Вжтрешностьта на крепостьта

Освенъ изброенитѣ постройки, почти въ срѣдата между източната крепостна стена и скалитѣ, се разкриха две почти еднакви по форма, строежъ и голѣмина жилищни помѣщения. Първото, южното помѣщение, е шир. 5.80 м., дълго 8.70 м., зидове широки 0.80 м., запазени сега на височина до 1 м., градени съ обикновени камъни, споени съ пръсть. Тукъ е имало две врати, едната — южната, шир. 2.30 м., а другата — 1.30 м. Нѣкакъвъ особенъ подъ не се откри. Копа се до самата скала. Намѣриха се останки отъ керамиди и обикновената тукъ керамика съ нарѣзани орнаменти. Освенъ това вжтре въ помѣщението е имало и два голѣми глинени кюпа, ако се сжди по фрагментитѣ, намѣрени повечето въ западната часть.

Другото помѣщение, разположено по-близко до скалитѣ, е шир. 6 метра, дълго 9 м., съ по-лошо запазени зидове — до 0.50 м., понеже натискътъ на пръстьта отъ северъ е билъ по-силенъ. И то има две врати, на изтокъ 1.40 м. шир., на западъ — 0.90 м. Находкитѣ тукъ сж почти идентични съ първото помѣщение — фрагменти отъ двата вида керамиди, фрагменти отъ глинени сждове съ нарѣзани орнаменти, съ изпъкнали линии на по-далечно разстояние, обикновени дръжки отъ сждове, както и фрагменти отъ глиненъ кюпъ. Тукъ се намѣри и една малка желѣзна тока. (обр. 113).

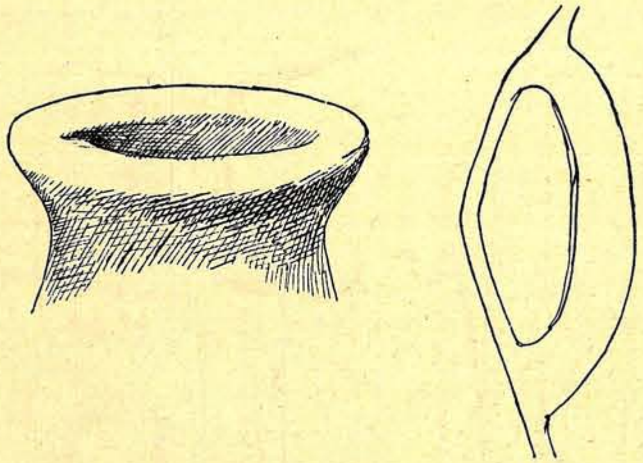
Обр. 114. — Находки отъ крепостьта

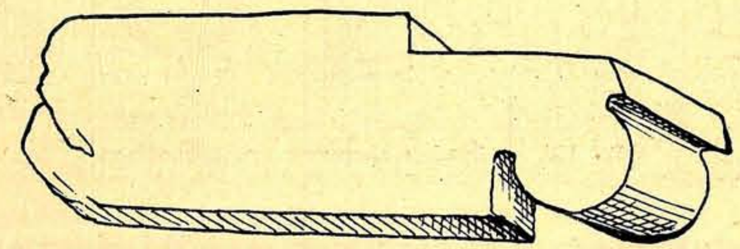
Обр. 115. — Корнизъ отъ крепостьта

Северно отъ крепостната стена, между вратата и източната кула се намѣриха въ най-долния пластъ извънредно много тухли, които трѣбва да сж стояли нѣкжде горе на крепостната стена. Тѣ сж повечето отъ бѣла мѣстна пръсть, различна голѣмина, но обикновено съ размѣри: 27 × 28 × 5.5 см., 30 × 30 × 4.5 см., 29.5 × 29.5 × 3.5 см., 31 × 30 × 3.5 см., 29 × 28 × 5 см. 29.5 × 29 × 4 см., 30 × 29 × 4 см., 29 × 29 × 4.5 см., 28.5 × 28.5 × 5 см. и пр. Вънъ, въ самия жгълъ на източната кула на главната врата, се откри едно малко помѣщение, изградено съ тухли и хоросанъ, както зидоветѣ, застлано съ тухли. Това помѣщение, съ размѣри 1.60 × 1.10 м., запазено до 0.30 м. е служело вѣроятно като резервоаръ за вода или хоросанъ при градежа на стенитѣ.

Съ нѣкои особени находки не можемъ да се похвалимъ. Причината е късното разрушаване на крепостьта. Споредъ разказитѣ на стари хора, въ турско време сѫ стояли още високо кулитѣ и е било запретено всѣко рушение. Нѣколко години преди освобождението, при почване постройката на ж. п. линия Каспичанъ — Русе, почва и събарянето на зидоветѣ. Всичко каквото се е намирало въ крепостьта, съ време е отнесено, или благодарение стръмнината е пропаднало между скалитѣ и отнесено надолу.

Освенъ не многото фрагменти отъ глинени сѫдове съ нарѣзани орнаменти, съ изпъкнали успоредни линии и фрагментитѣ отъ глиненитѣ кюпове, отъ крепостьта имаме долна часть отъ глинена лампичка, нѣколко различни устия отъ глинени амфори, керамиди, различна гомѣмина: една 56.5 см. дълга, друга 41 см., деб. 2.05 см., трета 16 см. шир., 2 см. деб. и др. (обр. 114, 115, 116, 117 118).

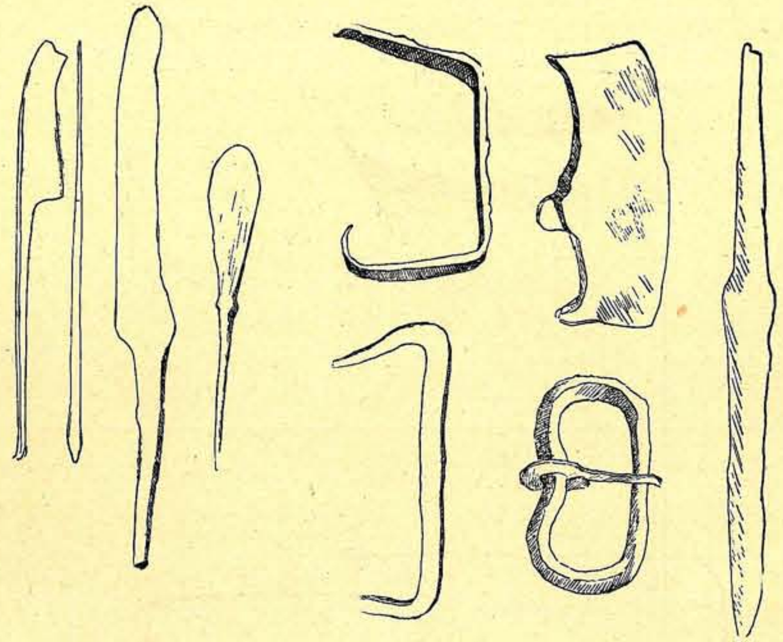

Обр. 116. — Дребни предмети отъ крепостьта

Около северната стена се намѣриха и нѣколко крѫгли камъни, грубо одѣлани, чието предназначение е неясно, но може би тѣ сѫ служели като бойни топки, каквито въ сѫщность се и намѣриха. Тѣ сѫ съ размѣри: 37×35×11.5 см., 37×36×13 см., 34×14 см., 37×14 см., 22×8 см., 19×3 см. Тукъ трѣбва да се споменатъ и нѣколко фрагменти отъ рѫчни мелници.

Отъ другитѣ находки за отбелязване сѫ: единъ желѣзенъ върхъ отъ стрѣла и една желѣзна топка. Въ началото на разкопкитѣ, близо до западната странична вратичка отъ вѫтре се намѣри и една бронзова монета отъ Константина Велики (306-337 г.) съ надписъ на обратната страна: DNCONSTANTINVS AVG VOT XX TS.

Сведенията за крепостьта сѫ оскѫдни и това, което знаемъ, е недостатъчно. Отъ откритата църквица и отъ разкопкитѣ се вижда, че крепостьта въ срѣдновѣковието, пъкъ и въ турско време е била още добре запазена. Профилътъ на разкопаната пръсть е: най-отдолу тънъкъ пластъ останки отъ крепостнитѣ стени, после иде дебелъ пластъ обикновена черна пръстъ, а следъ това веднага огромна маса камъни и хоросанъ до върха. Това ни показва, че разрушението е станало късно и заведнъжъ, което отговаря и на действителностьта.

Крепостьта Матара се споменава въ 1388 год., когато турцитѣ я превзели отъ българитѣ (Jireček, Die Heerstrasse 147: Auf diesem Wege drangen die Türken 1388 in Bulgarien ein, überrumpelten Provadi und begannen mit der Einnahme der nahen Burgen Matara und Venča (Венчанъ) die Unterwerfung Bulgariens). Kanitz въ своето съчинение Donau-Bulgarien III, 114 пише: Dicht vor uns liegt im Vorgrunde Madara, dessen einstige Burg gleichzeitig mit Provadi von den Türken genommen worden sein soll, als sie 1388 Donau-Bulgarien Unterwerfung begannen. По предание тази крепость била лѣтна резиденция на абобскитѣ владѣтели, които идвали тукъ за ловъ въ горитѣ. Преданието говори, че между Абоба и Мадара е имало и камененъ пѫть, (Абоба — Плиска, 392). Дали пѫтьтъ е билъ камененъ е неизвестно, но че е сѫществувала връзка между тѣзи два важни пункта, нѣма никакво съмнение. Пѫтьтъ за платото и крепостьта е водилъ презъ Калугерица, дето въ скалитѣ има изрѣзани два пѫтя, и двата съ старинни знаци, а източниятъ, поправянъ по-късно, и съ старобългарски надписъ (Кр. Миятевъ, Сборникъ Дяковичъ 1927, 319 сл.)

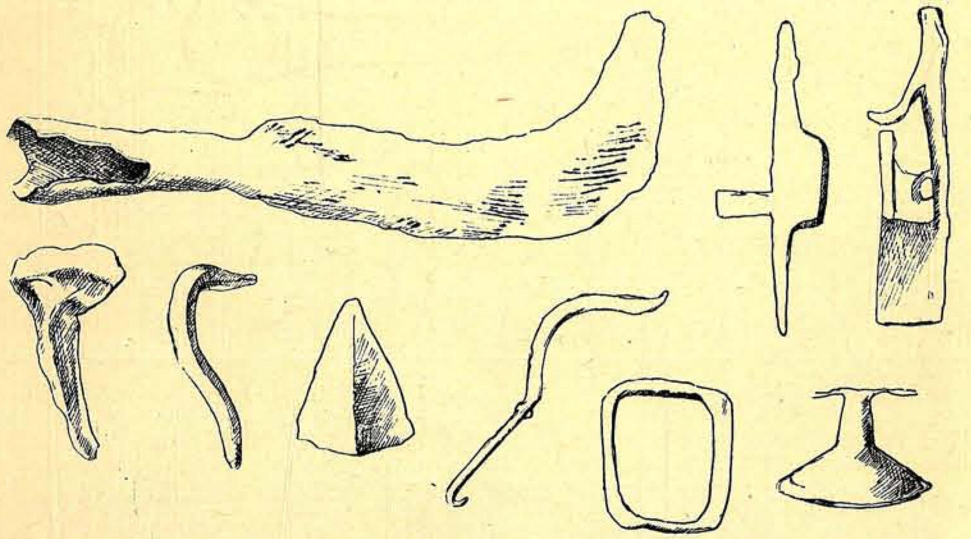

Обр. 117. — Дребни предмети отъ крепостьта

Насипътъ на крепостнитѣ стени, обраснали съ дѫбови и букови шубраци, се издигаше доста високо надъ околностьта и формата ни бѣше почти позната. Единъ сносенъ планъ съ незначителни грѣшки въ широкъ мащабъ имахме вече отъ г-нъ Шкорпилъ въ книгата Абоба-Плиска 391 табл. Тукъ се казва: формата на крепостьта има неправиленъ петоѫгълникъ, съ най-дълга страна — скалитѣ. Тамъ се говори и за кулата въ източната страна, както и за главната врата, известна подъ името Капу-ери. Преданието знае и за малката врата (Кючюкъ-капу) въ южния край на стената. Отъ разкопки на иманяри презъ 1897 г. знаемъ и вжтрешния планъ на западната защитна кула на крепостната врата. Тогава се е предполагало, поради разчистената пръсть, че главнитѣ врати сж на мѣстото, дето сега сж стжпалата срещу църквицата (обр. 119).

Едва ли има друга крепость въ близката околность така естествено и солидно защитена и съ такъвъ широкъ кржгозоръ. Този кржгозоръ се още повече разширява отъ грамадната могила „Съртъ тепе," издигната на нѣколко стотинъ метра северо-източно отъ крепостьта. Отъ тукъ се вижда цѣлата Плиска съ своитѣ землени валове, на изтокъ погледътъ стига дори до морето, а на югъ — далечнитѣ гребени на Стара-планина съ своитѣ известни на времето си Чалжкавакски и Върбишки проходи.

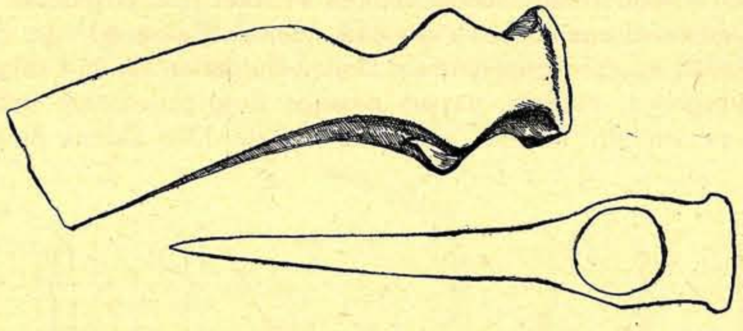

Обр. 118. — Желѣзни орждия отъ крепостьта

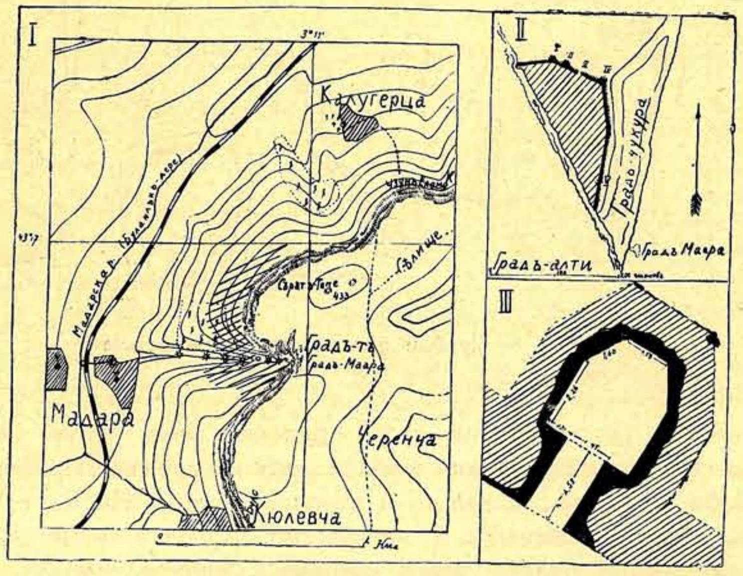

Обр. 119. — Планъ на крепостьта споредъ Шкорпилъ

Мадарската крепость, разположена межру Плиска и Преславъ, е може би сжщата Мундрага, Мулдагра или Мудагра, за която толкозъ се говори въ борбитѣ на Симеона. Така Константинъ Порфирогенетъ (De adm. imp. c. 40 стр. 162, 19) като разказва за маджарското нашествие въ северо-източна България, съобщава че маджаритѣ „воювайки съ Симеона, съвършено го разбили и като го прогонили и затворили въ така нареченатa крепость Мундрага, дошли чакъ до Преславъ (καὶ τὸν Συμεὼν πολεμήσαντες κατὰ κράτος αὐτὸν ἥττησαν καὶ ἐξελάσαντες μέχρι τῆς Πρεσθλάβου διῆλθον ἀποκλείσαντες αὐτὸν εἰς τὸ κάστρον τὸ λεγόμενον Μουνδράγα"[1]). А по открититѣ подъ скалитѣ паметници и постройки отъ различни времена не може да се каже, че Мадара не е играла значителна роль. Тукъ като крепость близко до Плиска и Преславъ Симеонъ ще трѣбва да се е затворилъ и после се срещналъ съ византийския пратеникъ Лъва Магистра.[2])

Обр. 120. — Поле край селото съ римски останки

Накрая трѣбва да се спомене и за връзката, която е сжществувала между крепостьта горе и пещерата съ изобилната си вода долу. Безъ такава връзка немислимо е сжществуването и на двете постройки. Тази връзка главно заради водата, се е поддържала чрезъ голѣмата цепнатина, която се намира на северния край на пещерата и е извеждала постепенно нагоре. И сега съ мжка се слиза по нея, затрупана е на много мѣста съ паднали камъни, но останкитѣ отъ стжпала и старинни прабългарски знаци говорятъ, че тя нѣкога е била използувана.

---

[1] Златарски, История на българската държава, I₁ 342 сл.

[2] Златарски, с. ц. 304, 313; Leo Gramm. p. 268, 24 (καὶ ὑποστρέψας εὗρεν Λεόντα ἐν τῇ Μουλδάγρᾳ. Georgii mon., Continuat p. 854 (καὶ ὑποστρέψας εὗρε Λεόντα ἐν τῇ Μουδάγρα).

12. Римска постройка при Мадара

Както при разкопкитѣ въ цѣлото подножие на скалитѣ, пъкъ даже и въ крепостьта на Мадара, на всѣкѫде се указватъ много останки отъ по-късната римска епоха. За да се уяснятъ тѣзи находки, трѣбваше да се проучи и мѣстностьта Клисе-ери, непосрѣдствено източно отъ селото, — малкото поленце, което се затваря между новия пѫть за конника, лозята и ж. п. линия. Тукъ находкитѣ отъ римско време сѫ най-много, отъ новитѣ гробища била извадена преди 4—5 години цѣла мраморна статуя, а и въ турско време били

Обр. 121. — Поле край селото съ римски останки

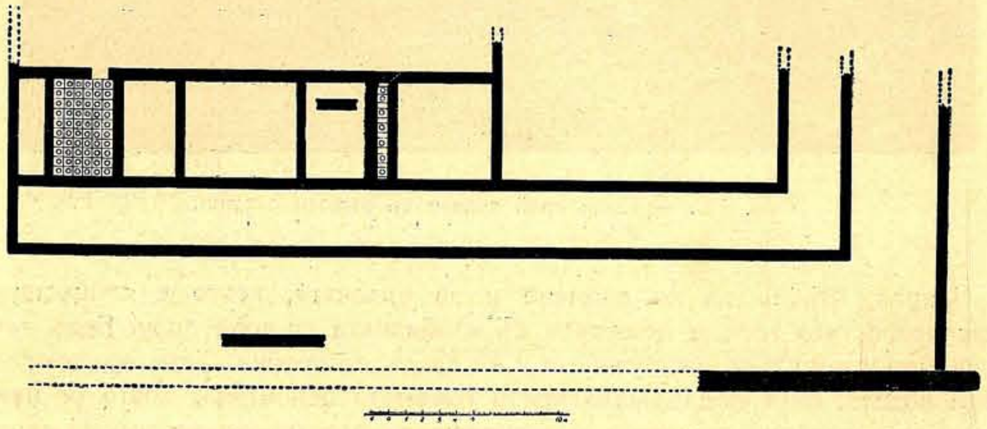

Обр. 122. — Планъ на римската постройка

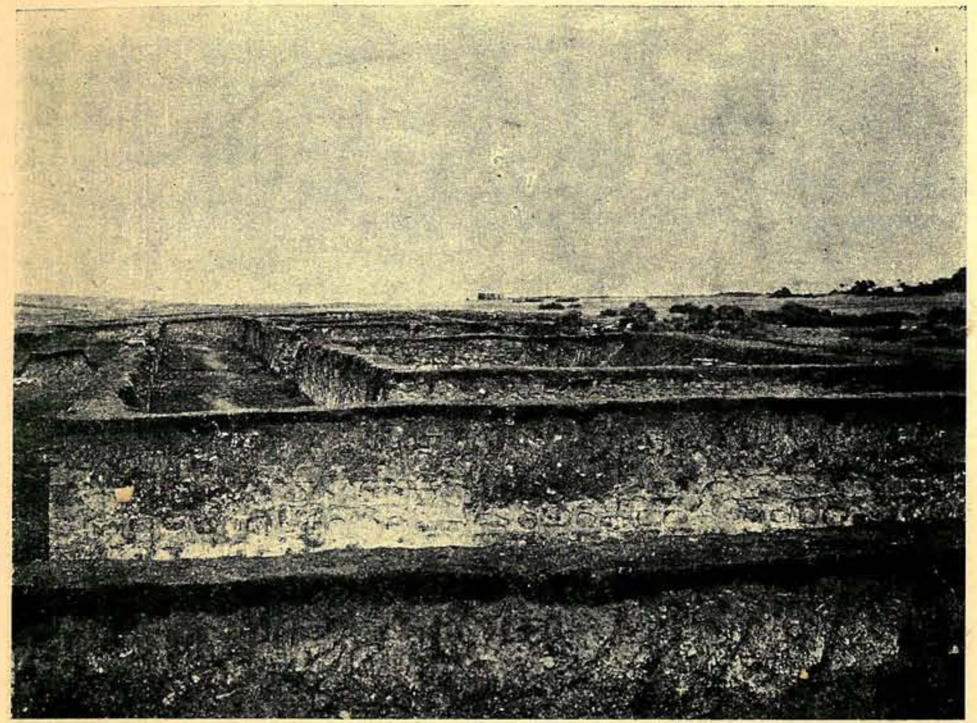

Обр. 123. — Югозападната часть на римската постройка

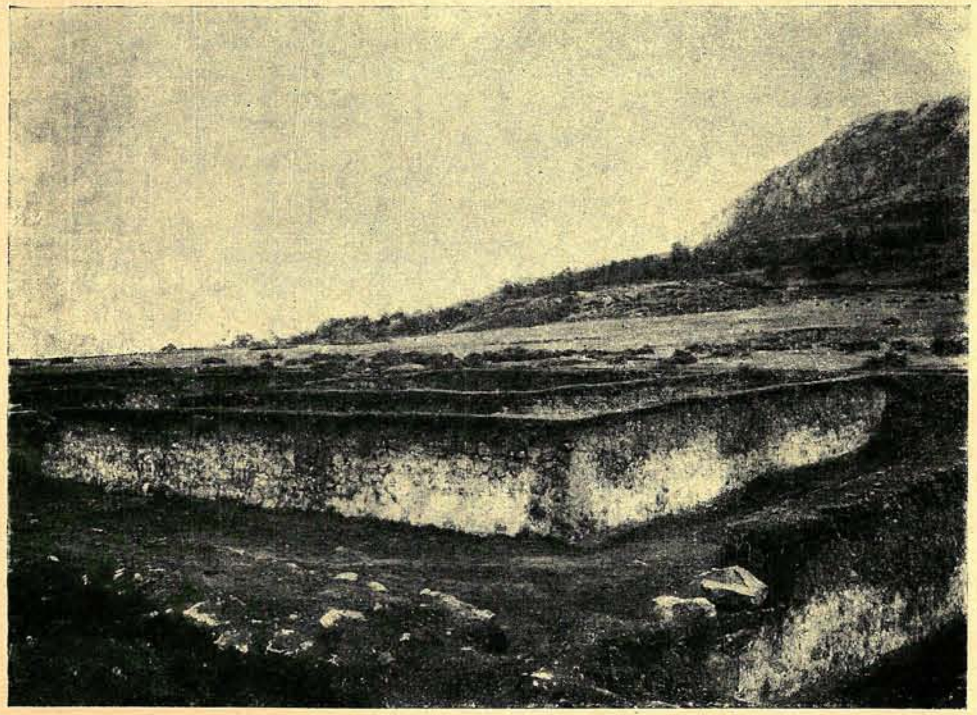

Обр. 124. — Югозападната часть на римската постройка

разкопани основи на много здания и намѣрени две мраморни статуи въ естествена голѣмина (Абоба-Плиска 27). Тѣзи разкопавани мѣста и сега личатъ особено въ западната часть на полето, но стари турци не помнятъ кога сѫ правени тѣ (обр. 120 и 121).

Въ Клисе-ери се започна разкриването на голѣма и обширна постройка, която по своитѣ размѣри и планъ изглежда да е била римска вила. За сега е разкопана само часть отъ западната половина (обр. 122—125).

Западниятъ зидъ, който е продължавалъ доста на северъ, дето е разкопанъ и камънитѣ му сѫ извадени, е разчистенъ на дължина 15 метра. Той е дебелъ 1.20 м. и запазенъ сега на височина до 1 метъръ Изглежда, че тукъ на всѣкѫде имаме работа само съ основитѣ на една постройка, защото никѫде не се откри нито следа отъ нѣкакъвъ подъ. По-скоро този зидъ е служелъ като външна ограда на постройката. Продължение отъ него се вижда и въ западна и въ южна посока, но той тамъ е съвършено разрушенъ и загубенъ въ лозята. Всички открити зидове въ тази постройка сѫ градени съ обикновени ломени камъни, споени съ бѣлъ хоросанъ. Празнинитѣ между камънитѣ на външната страна сѫ добре фугирани.

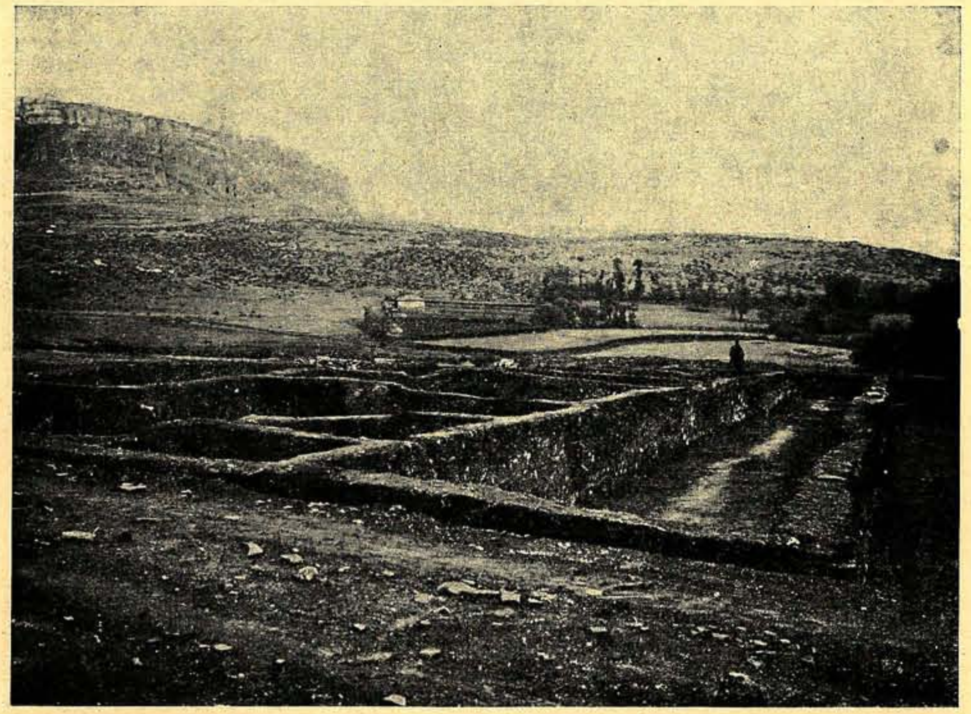

Обр. 125. — Северозападната часть на римската постройка

Отъ юго-западния ѫгълъ излиза зидъ, който отива въ източна посока. Сега е разкопанъ на дължина повече отъ 15 метра, запазенъ е на височина до 1 м., деб. 0.50 м. Съ другитѣ зидове, които отиватъ успоредно, се образува единъ коридоръ, широкъ въ западната си часть 6.50 м., въ южната — 5.20 м.

Вториятъ голѣмъ успореденъ зидъ е дългъ отъ къмъ външната страна 45.75 м. Той е широкъ 0.55 м., запазенъ на височина отъ 1.30 до 1.70 метра. Надъ височината 1.30 м. изглежда че е имало цѣлъ редъ по-голѣми камъни, които сѫ лежали по цѣлия зидъ. Такива камъни има запазени на нѣколко мѣста. Около югозападния ѫгълъ на тази стена добре е запазена фугировката.

Този зидъ, както и другитѣ, сѫ прерѣзани и развалени на много мѣста отъ122 къснитѣ гробове. Гробоветѣ, чийто дървени сандъци сѫ нѣкѫде още запазени, сѫ безъ всѣкакви находки. Ориентирани сѫ всички изтокъ — западъ.

На далечина около 35 метра северно отъ юго-западния ѫгълъ на този коридоръ се откри малъкъ зидъ, шир. 0.65 м., дългъ 6 метра. По-близко е до дебелия, отколкото до втория зидъ (далечъ 4.50 м.). Запазенъ е на 0.55 м.

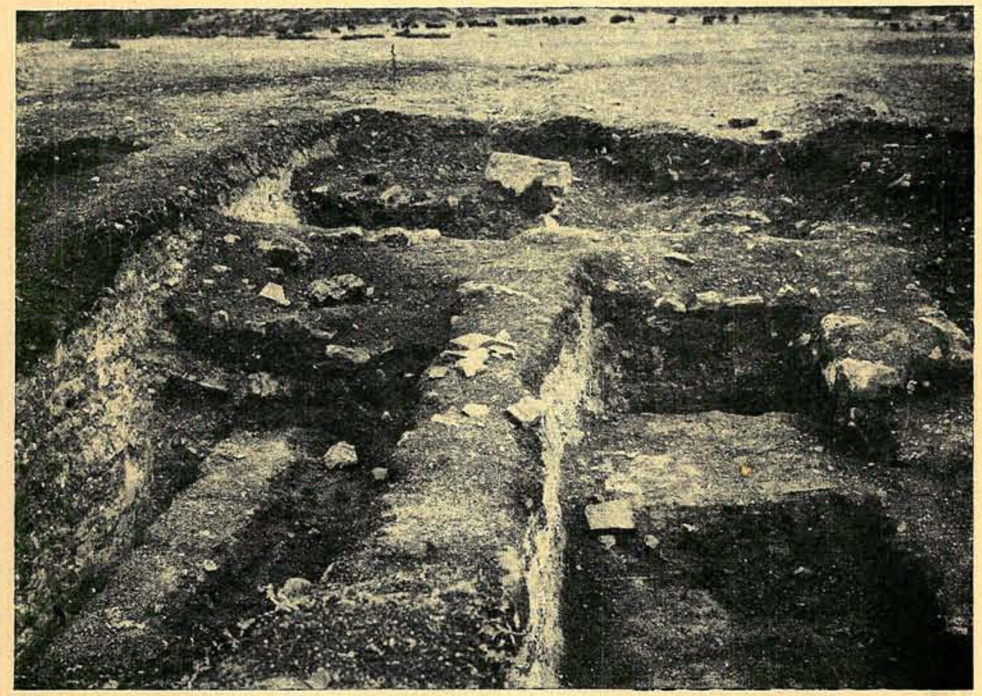

Обр. 126. — Часть отъ зидъ въ северозападния ѫгълъ на римската постройка

Северниятъ разкопанъ сега зидъ на 10 м., може да се проследи още на около 40 м. въ източна посока. И той е 0.55 м. дебелъ, запазенъ на 1 мет. височина. Въ градежа си има тухли.

Вториятъ успореденъ коридоръ е широкъ почти на половината на първия — 3.40 м. въ западната часть и 3.10 м. въ южната.

Между третия и четвъртия зидове вече се затварятъ цѣлъ редъ отдѣлни помѣщения, 5.80 м. шир. съ различна голѣмина.

Първото северно помѣщение е 5.80 × 1.60 м. Преградниятъ юженъ зидъ, граденъ и съ тухли съ запазенъ бѣлъ лепежъ, шир. 0.45 м., е запазенъ на 0.80 м. и то на около 1 метъръ отъ основата на съседното помѣщение. Въ източната часть на помѣщението има малъкъ отворъ високъ надъ земята 0.35 м., шир. 0.34 м., ограденъ отъ страни съ тухли, широки 0.16 м., деб. 0.04 метра.

Този отворъ е далечъ отъ северния зидъ на 0.50 м. Въ източната часть на външния зидъ се виждатъ два лепежа. Долниятъ бѣлъ, грубо нахвърленъ, външниятъ гладко замазанъ.

Второто помѣщение, което е образувало може би едно цѣло съ първото, е широко 3.50 м. Въ юго-източния ѫгълъ има широка врата 1 м. Въ това помѣщение, следъ изчистване на изгорѣлата пръсть, въ която се намиратъ много фрагменти отъ тухли, керамиди и фрескова разноцвѣтна мазилка се попадна на цѣлъ редъ изправени върху тухли като основа глинени трѫби. Цѣлото това помѣщение е имало 6 реда трѫби съ по 10 въ всѣки редъ. При разкопкитѣ се указаха само 14 въ първоначалното си положение, отъ които 4 се виждатъ полусчупени подъ северния преграденъ зидъ. Трѫбитѣ сѫ около 65 см. високи, съ диаметъръ 15, 16, 18 см. съ две дупки въ страни и разлѣта периферия. Тухлитѣ, върху които сѫ били положени трѫбитѣ сѫ съ размѣри

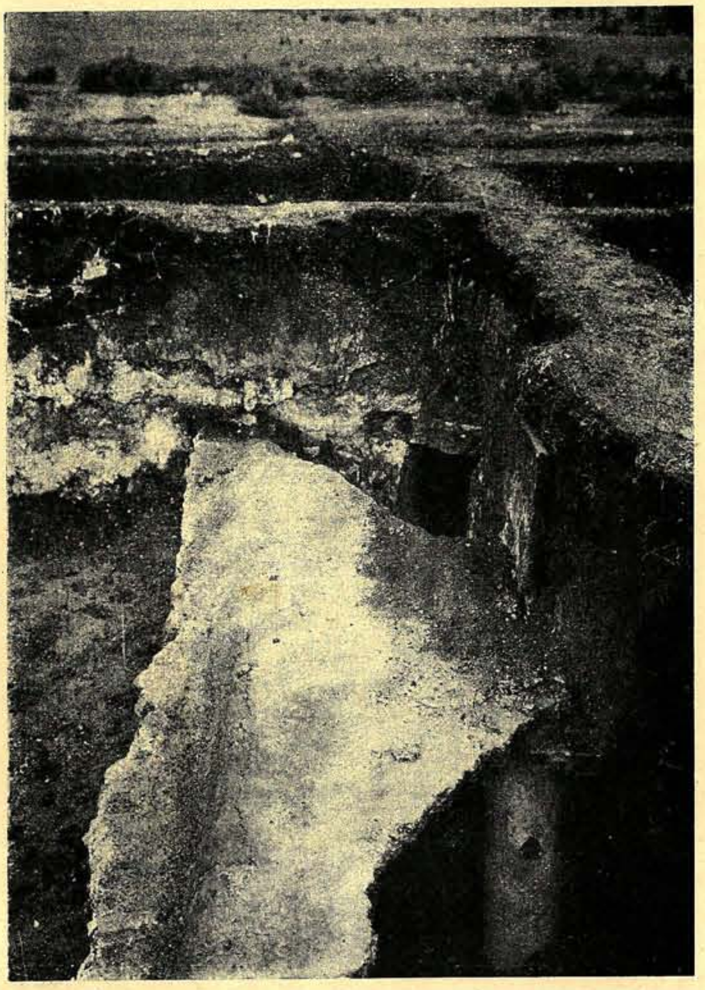

Обр. 127. — Часть отъ хипокаустъ въ римската постройка при Мадара

33×33×4.5 см. Отъ разкопкитѣ се вижда още, че цѣлото това помѣщение е било облицовано съ тънки тухли замазани съ цвѣтна мазилка, която достига нѣкжде до 2.5 см. Тукъ въ насипа се откриха и фрагменти отъ по-голѣми тухли. Вѣроятно тѣ сѫ били сложени върху трѫбитѣ, както това е добре запазено и може да се види при петото помѣщение.

Северниятъ преграденъ зидъ почва отъ тамъ, дето свършватъ трѫбитѣ. Тукъ се намѣриха и много фрагменти отъ глинени предмети, подобни на масури, нѣкои съвсѣмъ цѣли и добре запазени. Изобщо дето има трѫби, тамъ се срѣщатъ и такива предмети.

Отъ всичко се вижда, че тукъ имаме работа съ хипокаустъ.

Третото помѣщение е широко 3.15 м. По всички вѫтрешни стени добре е запазенъ бѣлиятъ лепежъ. Въ сев.-източния ѫгълъ, камънитѣ близо до вратата, сѫ поставени надъ изгорѣла пръсть. Изглежда, че тукъ е имало врата, после запушена.

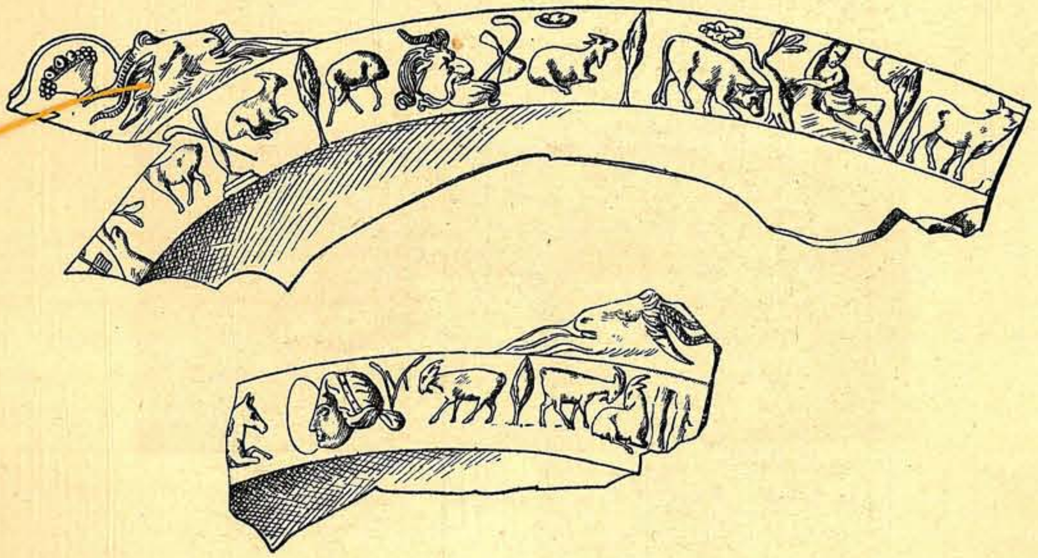

Обр. 128. — Части отъ terra Sigillata отъ Мадара

Четвъртото помѣщение е широко 6.65 м. Зидоветѣ му сѫ запазени до 1 м. височина, на нѣкои мѣста личи още бѣлиятъ лепежъ.

Петото помѣщение е широко 4.85 м. На далечина 1 м. отъ източния зидъ и 68 см. отъ сев. зидъ е запазено малко зидче, дълго 2.30 м., шир. 0.65 м., запазено на височина 40 см.

Въ горната часть има другъ зидъ, шир. 42 см., запазенъ на височина 58 см., който загражда съ южния преграденъ зидъ едно помѣщение (хипокаустъ) шир. 73 см. Въ юго-източния ѫгълъ има каналъ, шир. 35 см., високъ надъ 50 см., отгоре покритъ съ голѣма каменна плоча, 14 см. дебела, сега пречупена. Въ това помѣщение, както при второто помѣщение е имало седемь изправени глинени трѫби, поставени върху тухли като основа. Върху трѫбитѣ било сложено пакъ малка тухла, отгоре по-дебелъ слой хоросанъ, а после голѣма тухла 69 см. дълга, 0.55 м. широка и 5.5 см. дебела. Всичко това е покрито съ дебелъ (6 см.) слой червенъ хоросанъ, смѣсенъ съ едри керамидки (обр. 127).

На западната страна на хипокауста, отъ вънъ има една четвъртита дупка съ размѣри 28×24 см. и 44 см. дълбока, която отъ вѫтре е запушена.

Както при горния хипокаустъ, така и тукъ стенитѣ изглежда да сѫ били облицовани съ тънки тухли (размѣри 46×47.5×2 см.), и после измазани съ цвѣтенъ лепежъ. Такива тухли имаше запазени две. На мѣсто или паднали тукъ се намѣриха четири трѫби вис. 0.70 м.

Шестото помѣщение е шир. 5.55 м. Източниятъ му зидъ продължава на дължина 4 м., следъ това е идвала широка врата, която е опирала до южната стена.

Въ с.-з. ѫгълъ на това помѣщение, върху насипъ вис. надъ 50 см. бѣха запазени два камъка отъ рѫчна мелница съ диам. 60 см., деб. 16 см.

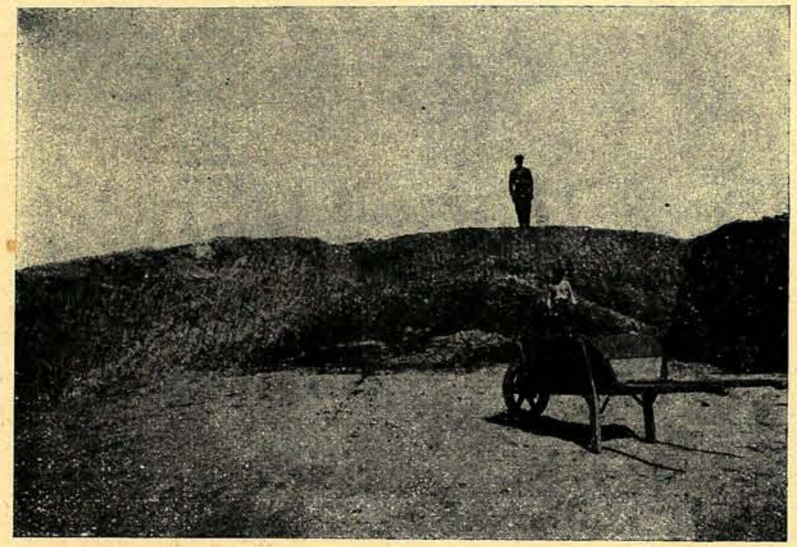

Обр. 129. — Могила при Мадара

Седмото помѣщение е широко 9.55 м. Вѫтре се намѣри колонка отъ червенъ пѣсъчникъ, шир. 45 см., вис. 30 см.

Твърде малко е разкопано, за да може да се говори повече за самата постройка, но отъ отдѣлнитѣ находки явно е, че тукъ имаме римска постройка отъ III—IV в. сл. Хр. Отдѣлнитѣ фрагменти отъ разни по форма и голѣмина глинени сѫдове, стъклени парченца, фрагменти отъ капители, костени лѫжички, бронзови ключове, фрагменти отъ така наречената terra sigillata, пъкъ и четири фрагмента отъ тухли съ печатъ XI Клавдиевъ легионъ (LEGXICPF) потвърдяватъ напълно това[1] (обр. 128).

Както е известно, Leg XI Claudia е ималъ своя постояненъ лагеръ въ Moesia inferior и то въ Durostorum. Дошълъ е въ нашитѣ земи отъ Панония къмъ 106 год. по случай войнитѣ на дакитѣ или поради отслабването на войскитѣ въ провинцията, когато много войскови части заминаватъ за Арабия, дето се чувствувало нужда отъ силни подкрепления. Този легионъ е останалъ съ вѣкове въ Мизия и е пращалъ на всѣкѫде малки отдѣления за охрана на важни пунктове и за осигуряване на новата римска власть. Подѣления отъ надписи сѫ ни познати въ Кутловица (Flavius Maximus, центурионъ, съ 75 души), Адамъ Клисе (Tropaeum Traiani), Troesmis (Иглица), Ezepre (Поповско), Източнитѣ Карпати, Axiopolis, Лѫджане (Ловчанско). Сега съ тѣзи надписи виждаме, че такива войскови части е имало и въ Мадара.

---

[1] Абоба-Плиска, 261.

13. Могилна находка при Мадара

Западно отъ селото на около 200—300 м. се виждатъ две могили, разположени близо една до друга. Северната могила е разкопавана отъ археологическото дружество въ Мадара, като е прехвърляна само пръстьта и до нѣкакви резултати не е достигнато.

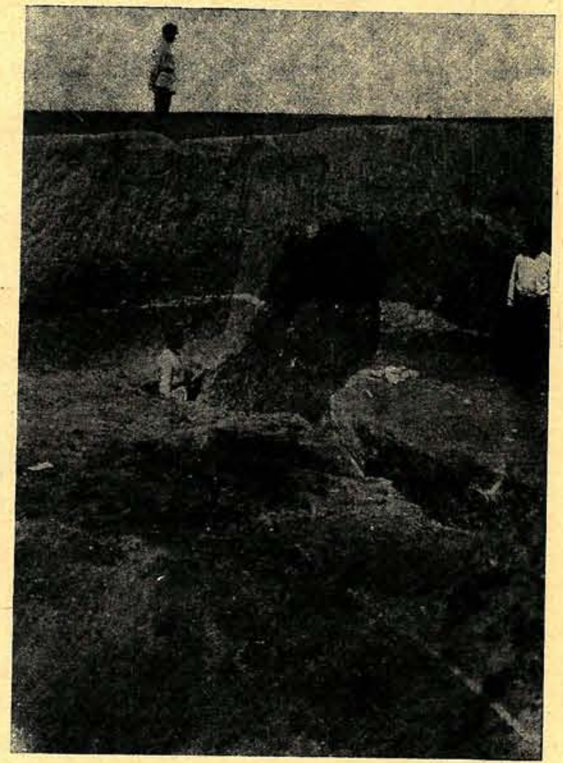

Обр. 130. — Могила при Мадара

Въ началото на разкопкитѣ разкопа се южната могилка, която има 30 м. въ диаметъръ и 2.40 м. висока. Разчистването почна отъ къмъ източната страна, като се направи единъ прокопъ 8.70 м. широкъ и 18 м. дълъгъ. Цѣлата могила е натрупана отъ черна пръсть отъ близката околность, като по срѣдата има и тънъкъ пластъ хоросанъ (обр. 129, 130, 131).

Подъ основата на могилата се откри една издълбана въ пръстьта стаичка, съ дълъгъ тѣсенъ рѫкавъ, ориентиранъ право на изтокъ. Всичко е запълнено съ хоросанъ, фрагменти отъ тухли (размѣри 33×34×3.5 см., по срѣдата въ диагоналъ орнаменти, направени съ четири пръста). Самата стаичка е съ размѣри 3×1.65 м., дълбока 1.70 м., а рѫкавътъ само е дълбокъ 3 м. Въ рѫкава удълбаването е ставало на стѫпала. Първото стѫпало е на дълбочина 1 м. и толкозъ широко. До тукъ насипътъ е сѫщиятъ, както въ стаичката. Второто и последующитѣ удълбявания и стѫпала сѫ запълнени съ черна трамбована пръсть.

Въ горната часть на могилата, на около 50 см. подъ нивото, се откриха близо единъ до другъ три късни гроба, едина съ погребение на жена. Въ насипа на стаичката имаше една много добре запазена глинена римска лампичка, дълга 11 см.,червено боядисана. Горе отвора въ полукрѫгъ.

Източно отъ селото имаме по-голѣмо римско селище, отъ III—IV в. сл. Хр. което се вижда и отъ направенитѣ по-късно разкопки. Отъ тамъ именно е взетъ насипа за вдълбаната стаичка, за да се раличава отъ обикновенния насипъ. Явно е, че отъ това време ще трѣбва да се датира и могилата.

Въ всѣки случай това погребение за сега ще остане още не добре уяснено и се явява съ малко страненъ характеръ.

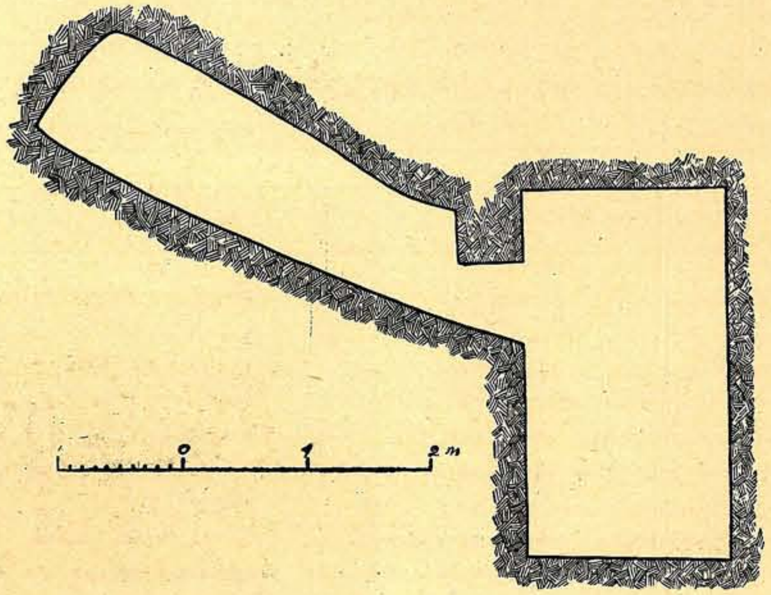

Обр. 131 — Планъ на разкопаната могила

ГРОБНИ НАХОДКИ

отъ **В. МИКОВЪ**

При разкопкитѣ подъ Мадарскитѣ скали презъ 1925—1927 год. се разкриха покрай многото предмети и повече отъ 350 гроба отъ некропола на българското селище, сѫществувало, споредъ открититѣ въ гробоветѣ материали, отъ VIII—IX и отъ XIII—XVI вѣкове.

Некрополътъ заема едно пространство северно отъ конника, като се почне отъ тази часть дето се разкриха основитѣ на капището и се стигне до Даулъташѫ и до къмъ банята.

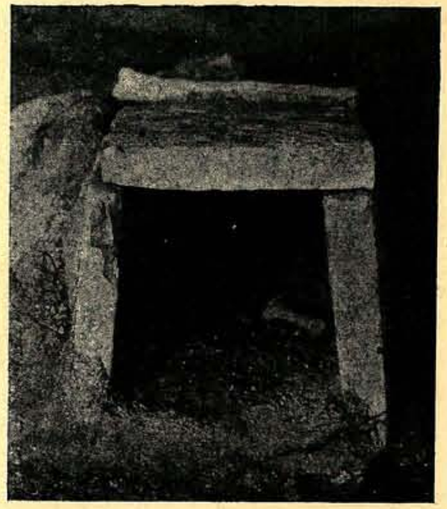

Обр. 132. — Камененъ гробъ

Тѣзи многобройни гробове се откриха между другитѣ разкопки, тъй като обектътъ бѣ да се разкриятъ основитѣ на старитѣ постройки и вънъ отъ това, върху самитѣ гробове не личаха никакви следи, отъ които да се вижда, че отдолу има скелети. Само надъ нѣколко гроба въ видъ на продълговата елипса бѣха запазени камънитѣ, които сѫ ограждали пръстьта, а сѫщо така долнитѣ части отъ отчупени надгробни камъни.

Всички гробове, безъ изключение бѣха ориентирани по християнски, — изтокъ (краката) — западъ (главата).

Такива гробове има запазени на много мѣста у насъ. Въ различни мѣста тѣ иматъ разни имена. При с. Хубавене (Луковитско) и на билото на Васильовската планина, между Г. Желѣзна и Васильово (Тетевенско) тѣзи стари гробища се наричатъ еленски,[1] а при с. Ябланица (Тетевенска ок.) — еленишки. Много голѣмъ некрополъ, нареченъ еленско гробе има въ мѣстностьта Чашка до с. Аланъ-кайракъ (Бургаско). До Широка-лѫка (Дьовленско) има не голѣмъ некрополъ нареченъ коменско гробе, съ гробове сѫщо така оградени съ камъни; такъвъ некрополъ има и въ мѣстностьта Гръцка-лѫка до Карлуково (Луковитско). Отъ горнитѣ срѣдно-български некрополи нито единъ не е разкопаванъ, освенъ отъ иманяри, които сѫ намирали заедно съ скелетитѣ и „зелени“ копчета, обеци и пръстени, но отъ това нищо не е запазено. Само отъ българскитѣ гробове до Радювене (Врачанско) и Угърчинъ (Ловчанско) сѫ прибрани нѣкои по-интересни предмети, които сѫ датирани отъ къмъ XIV в.[1])

---

[1] Ив. Велковъ, Стари селища и градища по долината на р. Витъ. 1927, стр. 16 и 20.

Скелетитѣ при Мадарския некрополъ се намѣриха на дълбочина отъ 0.60 м. до 1.20 м. съ рѫце кръстосани отпредъ предъ гърдитѣ. Повечето отъ труповетѣ сѫ били поставяни направо въ земята безъ никакво ограждане. Въ нѣкои случаи само и то около главата сѫ били поставяни по три камъка — два отстрани на главата и единъ отгоре подъ темето. Една значителна часть отъ мъртвитѣ сѫ били погребавани въ дървени ковчези, които сѫ били сковавани съ желѣзни гвоздеи. Само единъ гробъ, откритъ подъ Даулъ ташъ, въ който се намѣриха златни накити отъ VIII—IX в. бѣ направенъ отъ камени плочи.[2]) (обр. 140).

При този голѣмъ брой скелети, между които имаше такива на деца, възрастни и старци, на мѫже и на жени се намѣриха незначителенъ брой предмети — металически копчета, обеци, пръстени, сърма, гайтани, монети и пр. До колкото бѣ възможно да се наблюдава, може да се каже, че при по-старитѣ мѫжки и женски скелети не се намѣриха почти никакви предмети, до като при по-младитѣ и особено тѣзи въ дървенитѣ ковчези и то повечето при женскитѣ гробове се откриха почти всички обеци, сърма и гердани отъ черупки и стъкло. Копчетата се намѣриха при мѫжкитѣ гробове, а пръстенитѣ при мѫжкитѣ и при женскитѣ. Интересно е да се отбележи, че при нито единъ гробъ не се откри нито една металическа гривна, освенъ при единъ гробъ, при който се намѣриха две гривни, направени отъ отдѣлни металически топчици, изплетени отъ медна тель.

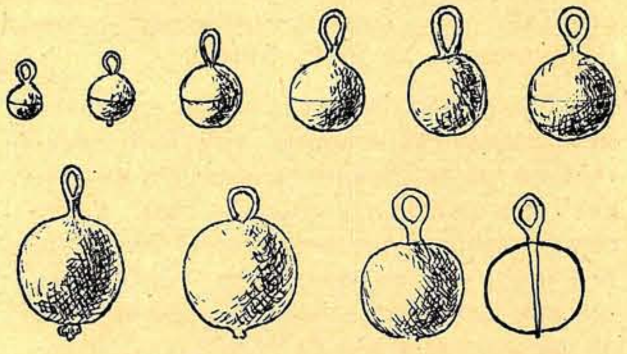

Обр. 133. — Метални копчета

Отъ натиска на пръстьта повечето отъ черепитѣ бѣха смазани, но все можаха да се събератъ значителенъ брой здрави екземпляри. Отъ тѣхъ се вижда, че и тогава не е имало общъ типъ население. И покрай черепи, които можемъ да наречемъ „славянски“, е имало и такива на население отъ турско-татарски произходъ.

Всички почти намѣрени при гробоветѣ предмети сѫ накитни съ изключение на едно огнило и три монети.

По-голѣмата часть отъ накитнитѣ предмети сѫ направени отъ медь, малко отъ сребро или сѫ посребрени, а една незначителна часть сѫ позлатени. Отъ злато сѫ само 12-тѣ предмета — 7 кухи висулки и металическитѣ части на тѣсенъ коланъ: една тока съ плочка, езикъ на колана, две апликации и една гайка, открити въ гроба подъ Даулъ ташъ. Тѣзи накити сѫ публикувани.[3]) Една значителна часть отъ накититѣ сѫ отъ черупки и стъкло.

---

[1]) Кр. Миятевъ, Български могилни погребения отъ XIV в., Изв. Арх. Инст. V стр. 340: Ив. Велковъ, цит. съч., стр. 30.

[2]) Кр. Миятевъ, Старобългарски златенъ накитъ отъ Мадара, Изв. Арх. Инст. IV стр. 14.

[3]) Кр. Миятевъ, Старобългарски златенъ накитъ, Изв. Арх. Инст. IV.

Копчета

Отъ всички предмети най-многобройни сѫ меднитѣ копчета, между които има и посребрени, всички почти намѣрени при мѫжкитѣ гробове. Копчетата се намѣриха около гърдитѣ и коремнитѣ части на скелетитѣ и то повече въ два реда отъ по 2, 3, 4 до 14 копчета въ всѣки редъ. По-рѣдко и то само около шията на нѣкои скелета се намѣри по едно копче, а при нѣкои гробове се намѣриха и следи отъ гайтани за закопчаване на копчетата.

Копчетата представятъ малки кухи металически топчета, съставени отъ по две полусфери, едната отъ които е снабдена съ закривена тель за пришиване. Въ нѣкои копчета тази тель преминава презъ вѫтрешната кухина и излиза отъ другата страна на втората полусфера. Тѣ иматъ височина отъ 0.9—2.4 см. (обр. 133).

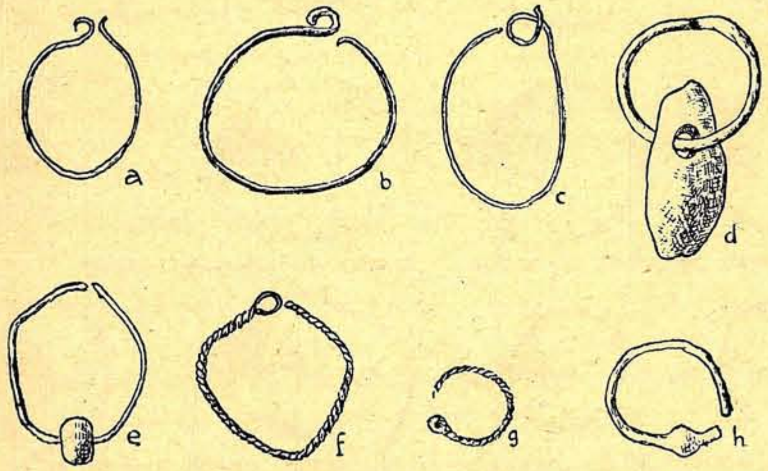

Обр. 134. — Медни и сребърни обеци

Подобни копчета, освенъ при Радювене (Врачанско) сѫ намѣрени и въ Угърчинъ (Ловчанско), както и въ мѣстностьта Грѫцка-лѫка до с. Карлуково (Луковитско). Такива копчета и до днесъ се носятъ и пришиватъ на дрехитѣ по селата.

Обеци

Следъ копчетата по брой следватъ обецитѣ, които също така сѫ направени отъ медь, нѣкои отъ сребро, или посребрени и само две позлатени. Въ по-голѣмата часть на гробоветѣ се намѣри само по една обеца — тази, която е била на лѣвото ухо и само при нѣколко гроба се намѣриха и двете. Обецитѣ иматъ различна форма и голѣмина, — като се почне отъ обикновена незатворена халка и се свърши съ разкошно орнаментирани филигранови обеци.

Отъ многото обеци на обр. 134, 135, 136 и 137 сѫ дадени по-характернитѣ отъ всичкитѣ типове, които ще бѫдатъ описани накратко:

Обр. 134 a. Медна обеца, вис. 2.2 см., направена отъ обла тель въ форма на отворена халка, единиятъ край на която е закривенъ за закопчване.

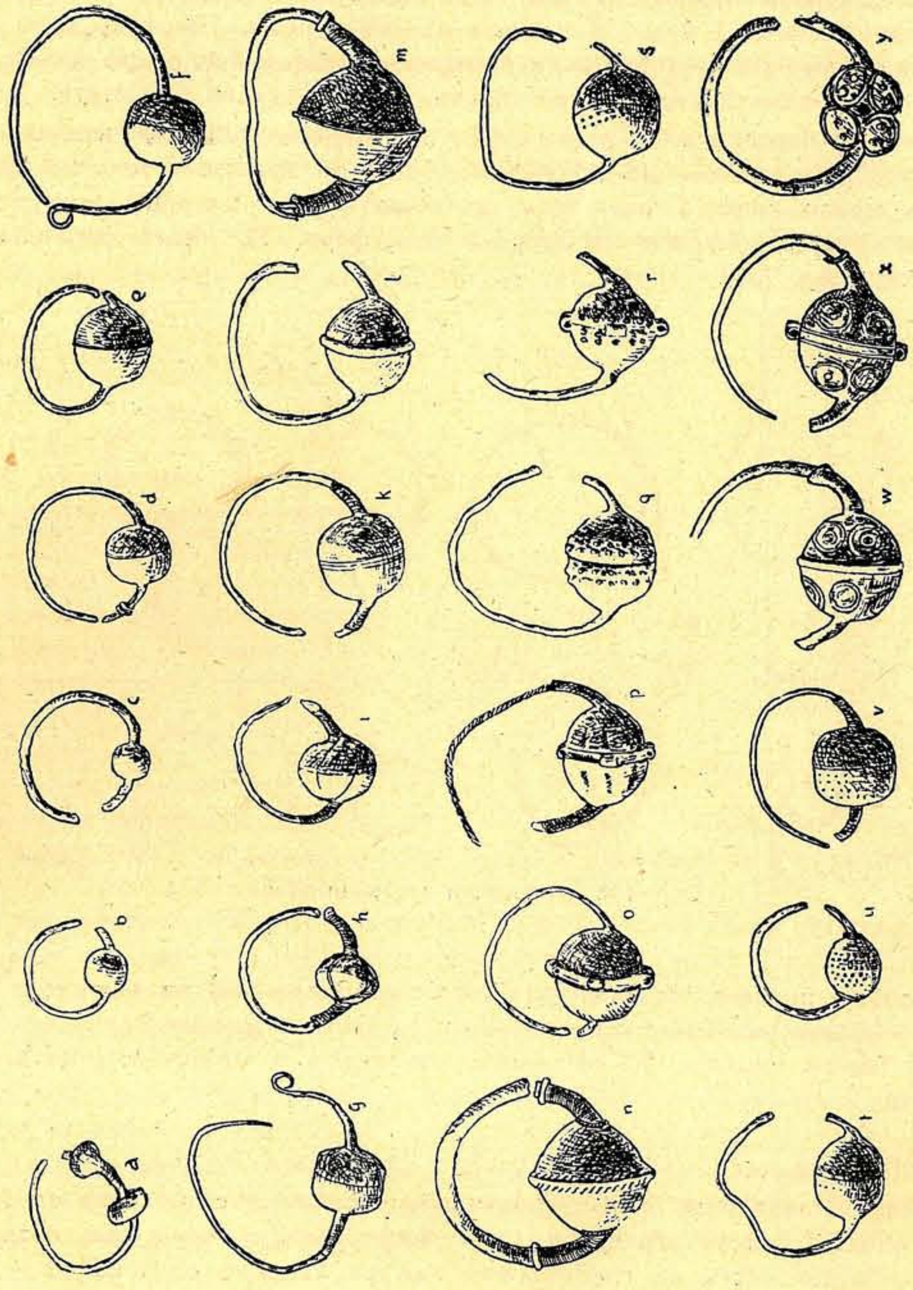

Обр. 135. — Медни и посребрени обеци

Обр. 134 b. Сребърна обеца, подобна на горната, направена отъ тънка обла тель, която отъ единия край е малко надебелена и свършва въ видъ на халкичка за закопчаване, а другия край е малко закривенъ, диам. 3 см.

Обр. 134 c. Медна обеца, подобна на горнитѣ, вис. 2.6 см.

Обр. 134 d. Медна обеца, въ форма на отворена халка, презъ която е нанизанъ пробитъ зѫбъ, вис. 3.3 см.

Обр. 134 e. Обеца отъ тънка сребърна тель, въ видъ на отворена халка, на която е нанизано монисто отъ синьо стъкло, вис. 2.4 см.

Обр. 134 f. Обеца съ подобна форма, направена отъ две тънки осукани една о друга медни жици, вис. 2.3 см.

Обр. 134 g. Подобна медна обеца, вис. 1.1 см.

Обр. 134 h. Медна обеца въ форма на отворена халка, съ слабо въ видъ на продълговата сфера надебеляване въ единия край, вис. 2 см.

Обр. 135 a. Медна обеца въ видъ на отворена халка, въ единия край на която има неподвижно топчесто надебеляване, до него тънка навита тель и до последната стъклено монисто, вис. 2 см.

Обр. 135 b. Медна обеца съ подобна форма, на единия край на която е нанизанъ топчестъ орнаментъ, вис. 1.6 см.

Обр. 135 c. Аналогична медна обеца, вис. 2.1 см.

Обр. 135 d. Медна обеца отъ подобна халка, украсена съ две прешленчета и топчестъ орнаментъ, съставенъ отъ две полусферични части, съединени съ основитѣ си, вис. 2.2 см.

Обр. 135 e. Подобна медна обеца, вис. 2 см.

Обр. 135 f. Медна посребрена обеца, подобна на горната, само че халката ѝ е по-голѣма, вис. 3.1 см.

Обр. 135 g. Сребърна обеца съ следи отъ позлатяване, направена отъ незатворена халка, раздѣлена на две половини: ушна по-тънка и на по-дебела тель, на която е нанизано почти обло топче, вис. 2.6 см.

Обр. 135 h. Медна обеца, подобна на горната, на която около дебелата долна половина е навита тънка жица, която обвива малко сплестнато отъ деветѣ страни топче, вис. 2.3 см.

Обр. 135 i. Подобна медна обеца, вис. 2.3 см.

Обр. 135 k. Медна обеца въ видъ на отворена халка, на долната половина на която има навита отъ деветѣ страни на топчестото украшение тънка медна жица, вис. 3 см.

Обр. 135 l. Медна обеца въ видъ на отворена халка, на долния край на която е нанизано медно топче, съставено отъ две кухи полусферични части, при съединението на които е образуванъ единъ изпъкналъ рѫбъ, вис. 3 см.

Обр. 135 m. Медна обеца подобна на горната, само че долната половина, отъ деветѣ страни на топчето е обвита съ тънка тель, вис. 3 см.

Обр. 135 n. Медна обеца, аналогична на горната, съ тази разлика, че при основитѣ на кухитѣ полусфери има по единъ околовръстенъ крѫгъ отъ филигранови орнаменти, вис. 3.5 см.

Обр. 135 o. Медна обеца, на долния край на чиято халка има нанизано топче, орнаментирано съ четири цилиндрични трѫбички две срещу две, вис. 2.6 см.

Обр. 135 p. Сребърна позлатена обеца, направена отъ осукани една о друга тънки жици, на долната половина, на която има навита тънка сребърна тель.

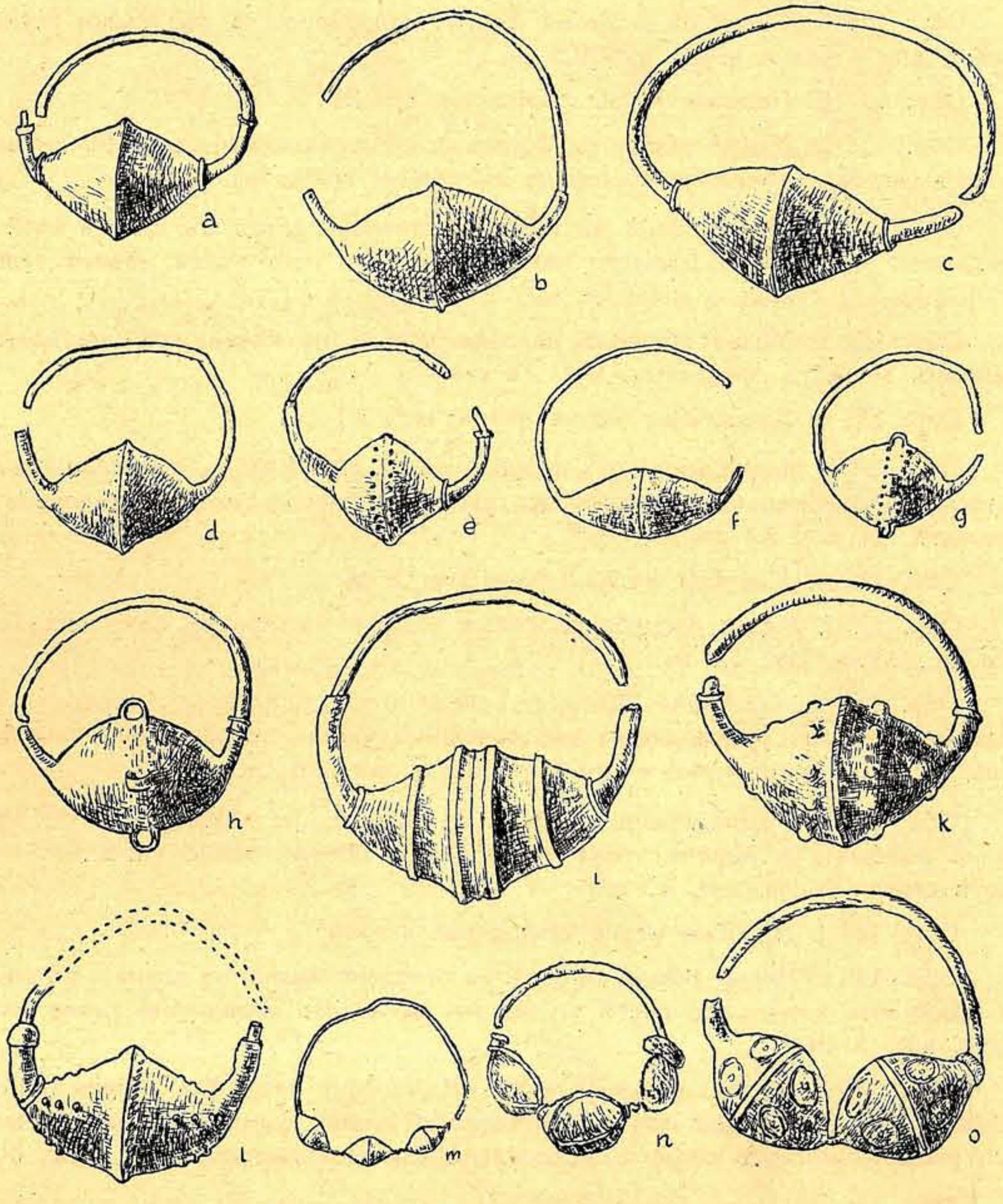

Обр. 136. — Медни, посребрени и позлатени обеци

Топчето е украсено съ 16 продълговати вдлъбнатинки и 4 цилиндрични трѫбички — две срещу две.

Обр. 135 q. Медна обеца, чието топче има малки издатинки, които образуватъ два концентрични крѫга, вис. 3.3 см.

Обр. 135 r. Медна обеца, подобна на горната, само че топчето е снабдено съ две цилидрични трѫбички, вис. 2.6 см.

Обр. 135 s. Медна обеца, чието топче е орнаментирано съ четири околовръстни концетрични крѫга отъ дупчици, вис. 3 см.

Обр. 135 t. Аналогична медна обеца, топчето на която е украсено съ два околовръстни крѫга отъ дупчици, вис. 2.6 см.

Обр. 135 u. Медна посребрена обеца, чието топче е украсено съ 6 концентрични околовръстни крѫга съ дупчици, вис. 2.1 см.

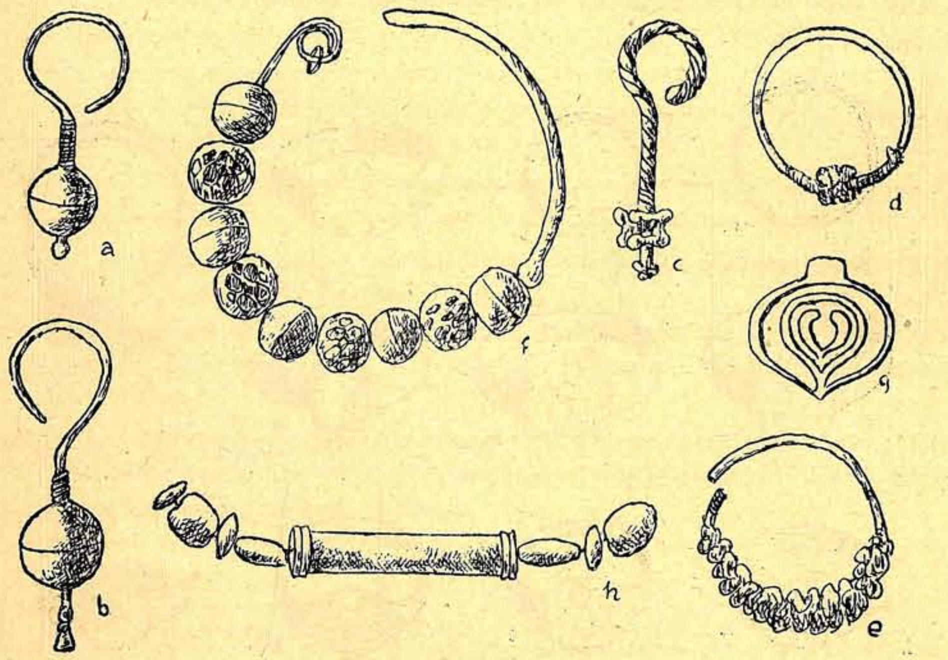

Обр. 137. — Медни обеци и сребъренъ герданъ

Обр. 135 v. Аналогична посребрена обеца, топчето на която е орнаментирано съ концентрични крѫга отъ дупчици, вис. 2.3 см.

Обр. 135 w. Медна обеца, подобна на обеца u, съ тази разлика, че топчето е орнаментирано съ филигранни концентрични крѫгове, разположени върху двѣтѣ полусфери, вис. 3.4 см.

Обр. 135 x. Медна посребрена обеца, аналогична на горната, но топчето ѝ снабдено още и съ две цилиндрични трѫбички — едната отгоре, а другата отдолу, вис. 3.1 см.

Обр. 135 y. Медна обеца, чието топче е съставено отъ 8 по-малки топчета, съединени помежду си така, че образуватъ едно топче. Отдѣлнитѣ топчета сѫ орнаментирани съ филигранови крѫгове, вис. 3.2 см.

Обр. 136 a. Медна обеца, въ видъ на отворена халка; на долната половина, около която има обвита тънка медна жица, е нанизана куха форма, съставена отъ две конусовидни части, съединени съ основитѣ си, вис. 3 см.

Обр. 136 b. Медна обеца въ форма на незатворена халка, съставена отъ горна по-тънка и долна по-дебела тель, върху която е нанизана подобна куха форма, вис. 4·1 см.

Обр. 136 c. Медна обеца отъ незатворена тель, на долния край на която е нанизанъ прешленъ, подобенъ на горнитѣ, вис. 4 см.

Обр. 136 d. Подобна медна обеца, въ най-издутата часть на прешлена на която има две околовръстни кржгли дупчици, вис. 3 см.

Обр. 136 e. Медна обеца, съ халка, подобна на обр. 136 a, съ навита тънка жица, отъ двата края на прешлена на която пъкъ има два околовръстни кржга отъ дупчици, вис. 2.8 см.

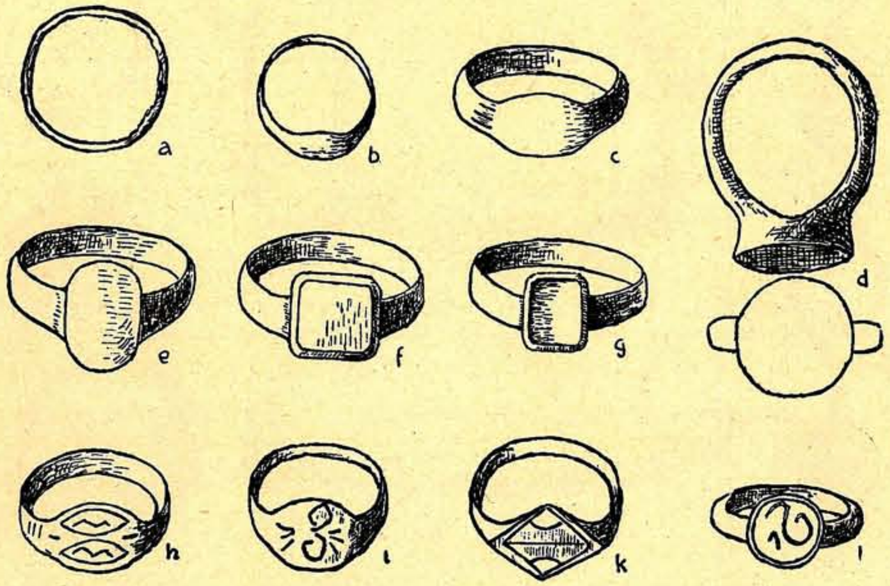

Обр. 138. — Медни и бронзови пръстени

Обр. 136 f. Медна обеца съ продълговатъ прешленъ, вис. 2.6 см.

Обр. 136 g. Медна позлатена обеца, аналогична на горнитѣ, само че прешленътъ освенъ съ дупчици е орнаментиранъ и съ 4 цилиндрични кухи тржбички, вис. 2.6 см.

Обр. 136 h. Сребърна обеца, съ халка, подобна на обр. 136 e и прешленъ украсенъ съ 4 по-кжси кухи тржбички.

Обр. 136 l. Медна посребрена обеца, съ халка подобна на горната обеца и прешленъ украсенъ съ 4 концентрични изпъкнали кржга, вис. 4.3 см.

Обр. 136 k. Медна обеца, подобна на горната, съ тази разлика, че прешленътъ е орнаментиранъ съ 4 околовръстни кржга отъ по 4 и 8 пирамидални украси, вис. 3.7 см.

Обр. 136 l. Медна обеца, аналогична на горната и прешленъ украсенъ съ 6 концентрични околовръстни орнамента отъ по 4 издадинки, вис. 4 см.

Обр. 136. m. Медна обеца отъ тънка тель, на която сж нанизани три едно до друго двойно конусовидни прешленчета, вис. 2.4 см.

Обр. 136 n. Подобна медна обеца, само че прешленчетата сж обвързани съ тънка тель, вис. 2.7 см.

Обр. 136 o. Медна обеца, въ видъ на незатворена халка, на долния край на която сж нанизани два прешлена, украсени съ концентрични филигранови кржгове, вис. 3.8 см.

Обр. 137 a. Медна обеца, съставена отъ незатворена халка, долниятъ край на която продължава надолу, кждето е нанизано едно топче, съставено отъ две кухи полусфери. Надъ топчето има извита тънка жица. Вис. 3.2 см.

Обр. 137 b. Подобна медна обеца, само че на долния край има закачена една малка трижгълна пластинка.

Обр. 137 c. Подобна форма обеца, направена отъ два обвити единъ о другъ тела, а на долния край е прикрепена украса въ видъ на кубъ, образуванъ отъ съединени помежду си топчета, вис. 3.1 см.

Обр. 137 d. Медна обеца съ незатворена халка, около долния край на която има тънка преплетена въ видъ на топка жица, вис. 2.4 см.

Обр. 137 e. Подобна медна обеца, само че медната жица е преплетена по цѣлата долна половина, вис. 2.7 см.

Обр. 137 f. Обеца, чиято отворена халка е отъ медь, на която сж нанизани 5 сребърни подвижни топчета и 4 ажурни сребърни, сжщо така подвижни топчета, вис. 5 см.

Обр. 137 g. Представя медна пластинка въ форма на сърдце, вис. 1.7 см Такива пластинки се намѣриха много, прикрепени къмъ сърмата, която е обвивала главитѣ при нѣкои женски гробове.

Пръстени

Обр. 138 a. Пръстенъ въ форма на халка, съ диам. 2 см.

Обр. 138 b. Меденъ пръстенъ, въ форма на слабо сплесната халка, разширена отъ една страна, диам. 2.1 см.

Обр. 138 c. Бронзовъ пръстенъ отъ сплесната тель и разширена плочка, съ по три бразди отъ двѣтѣ й страни, диам. 2.3 м.

Обр. 138 d. Меденъ пръстенъ, подобенъ на горния, съ висока кржгла плочка, диам. 2.3 см.

Обр. 138 e. Бронзовъ пръстенъ съ сплесната халка и напрѣчна низка елипсовидна плочка, диам. 2.4 см.

Обр. 138 f. Бронзовъ пръстенъ, подобенъ на горния, съ четирижгълна висока плочка, диам. 2.6 см.

Обр. 138 g. Бронзовъ пръстенъ съ висока квадратна вдлъбнатина, за поставяне на камъкъ, диам. 2.4 см.

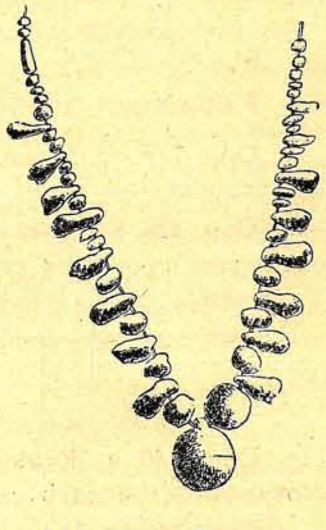

Обр. 139. — Герданъ отъ черупки

Обр. 138 h. Меденъ пръстенъ отъ тънка сплестната тель и елипсовидно продълговато разширение, орнаментирано съ вдлъбнати нарѣзи, диам. 2.2 см.

Обр. 138 i. Подобенъ меденъ пръстенъ съ вдлъбнатъ орнаментъ върху разширената елипсовидна плочка, диам. 2 см.

Обр. 138 k. Подобенъ бронзовъ пръстенъ съ ромбовидна низка плочка, орнаментиранъ съ врѣзани линии, диам. 2.2 см.

Обр. 138 l. Бронзовъ пръстенъ отъ обла тель и низка кръгла плочка орнаментирана съ вдлъбнатъ кръгъ, въ който има вдлъбнатъ неясенъ знакъ, диам. 2.1 см.

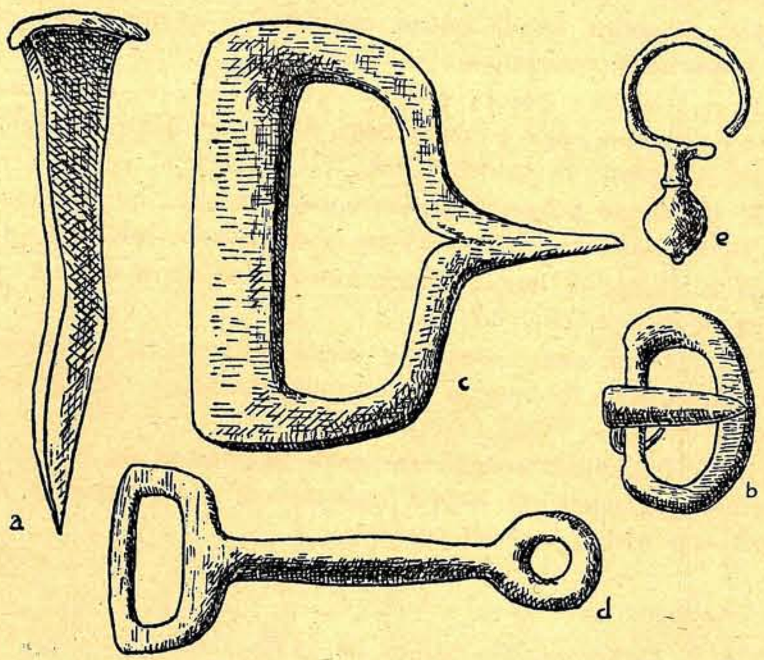

Обр. 140. — Разни предмети отъ желѣзо и бронзъ

Гердани

Обр. 137 h. Герданъ съставенъ отъ сребърна тръбичка, дълга 3 см., отъ двете страни на която е имало стъклени продълговати и лещовидни мониста.

Обр. 139. Герданъ съставенъ отъ медно копче, продълговати черупчици отъ охлювчета по-голѣми стъклени кафяви мониста, орнаментирани съ бѣли ивици и по-малки сини и бѣли стъклени мониста.

При още два гроба се намѣриха по единъ почти подобни гердани.

Разни

Обр. 140 a. Желѣзенъ гвоздей, вис. 7.2 см. Съ този типъ гвоздеи сж били сковавани дървенитѣ сандъци отъ мадарския некрополъ.

Обр. 140 b. Бронзова токичка, вис. 3 см., намѣрена въ единъ гробъ подъ Даулъ ташъ въ съседство съ гроба, въ който сж намѣрени златнитѣ накити

отъ коланъ.1) Тази токичка по форма наподобява на златната токичка отъ горния гробъ, която се датира къмъ VIII—IX в.2) и вѣроятно ще да е отъ гробъ отъ тази епоха. Изобщо отъ епохата VIII—IX в. сж открити само два сигурни гроба, когато въ всички околни гробове подъ Даулъ ташъ, или нищо не се намѣри, или открититѣ предмети сж подобни на тѣзи отъ надъ Даулъ ташъ и къмъ капището, които сж отъ епохата на второто българско царство и първитѣ вѣкове на турското ни робство.

Обр. 140 c. Желѣзенъ предметъ, подобенъ на огнило, вис. 6 см., шир. 6 см. и деб. 0.5 см.

Обр. 140 d. Желѣзенъ предметъ, единиятъ край на който свършва съ кръгло разширение съ дупки въ срѣдата, а другия — съ квадратно разширение, също така съ дупка, дължина 6.8 см.

Обр. 140 e. Оловна недовършена обеца, подобна на обр. 6 a, висока 3.2 см. Тази обеца е намѣрена вънъ отъ гробоветѣ и по всичко изглежда че тя е направена като пробна и следъ това сж правени подобни обеци за продажба. А това показва, че въ селището при Мадара е имало и златари. Въ надписътъ отъ Калугерица се споменува нѣкой си златарь Звѣно, който направилъ пътя въ скалитѣ,3) и който златарь безъ съмнение ще да е билъ отъ нѣкое близко и по-голѣмо селище около Мадарскитѣ скали.

Освенъ горнитѣ накитни предмети, както и гердани отъ мидени черупки, при нѣколко женски гробове се намѣриха по една сърмена широка 6 см. лента, които сж опасвали главата, като сж минавали отпредъ на челото. Тѣзи ленти сж изтъкани отъ коприна и позлатени нишки: въ нѣкои между копринениτѣ нишки има и такива съ бѣлъ, червенъ, или синъ цвѣтъ.

Всички описани до тукъ накитни предмети принадлежатъ, както вече се спомена по-горе, на две епохи — на първото българско царство и второто българско царство и първия вѣкъ на турското робство. Къмъ първата епоха се отнасятъ само златнитѣ накити отъ коланъ и бронзовата токичка, когато къмъ втората се отнасятъ всички останали предмети. Некрополътъ на първата епоха се е ограничавалъ само подъ Даулъ ташъ, когато този отъ втората — е заемалъ много по-обширно пространство. Че всички предмети, освенъ тѣзи, които вече отнесохме къмъ първото българско царство принадлежатъ на епохата отъ XII—XV в., се доказва и съ обстоятелството, че въ единъ гробъ е намѣрена една медна комненовска монета отъ края на XII вѣкъ а въ другъ — две турски сребърни монети отъ Баязида II (1482—1490 год.), заедно съ метални копчета. Монетитѣ отъ тѣзи две далечни дати опредѣлятъ приблизително отъ кога до кога е сжществувалъ некропола, — следователно и времето на съседното българско селище. Всички обеци открити при Мадара по нищо не се оличаватъ отъ подобнитѣ обеци намѣрени въ нѣкои покрайнини у насъ и които сж датирани къмъ XIV—XV в.. Така отъ Бѣлене (Свищовско),4) както и отъ Шуменъ5) произхождатъ подобни обеци, които сж датирани чрезъ монети

---

1) Кр. Миятевъ, Старобългарски златенъ накитъ, стр. 18.

2) Пакъ тамъ, стр. 24.

3) Кр. Миятевъ, Старобългарски надписъ отъ Калугерица. Сборникъ Б. Дяковичъ 1927, стр. 320 и сл.

4) Изв. Арх. Инст. V, стр. 335.

5) Пакъ тамъ, стр. 336.

отъ Иванъ Александъръ и Мурадъ I (1359—1389). Аналогични на мадарскитѣ обеци и прѫстени сѫ и тѣзи отъ Клисе-кьой (Пирдопско), които се отнасятъ въ епохата следъ X в.[1]). А обецитѣ и прѫстенитѣ отъ Радювене (Врачанско) вече сѫ датирани още по-точно съ монети отъ Ив. Александъръ.[2]).

Изобщо нашиятъ типъ обеци принадлежи къмъ общия типъ обеци, които се срѣщатъ въ едно обширно пространство отъ къмъ Кавказъ, презъ ю. Русия до Далмация презъ XII—XV в.[3])

Копчетата отъ мадарскитѣ гробове сѫ подобни на копчетата отъ братската могила при Угърчинъ, които сѫ намѣрени съ монети отъ Ив. Шишманъ.[4])

Все отъ сѫщото време ще да е и голѣмиятъ некрополъ до с. Калугерица, въ който много отъ надгробнитѣ камъни сѫ запазени и до днесъ. Въ разкопанитѣ презъ 1925 год. нѣколко гроба се намѣриха копчета, подобни на тѣзи при Мадара и сърма около главитѣ на женски скелети.

---

[1]) П. Мутафчиевъ. Кръстовидната църква при Клисе-кьой, Изв. Арх. Д-во, V, стр. 97.
[2]) Кр. Миятевъ, Български могилни погребения отъ XIV в. Изв. Арх. Инст., V, стр. 341.
[3]) Л. Нидерле, Бытъ и культура древнихъ славянъ. Прага, 1924, стр. 242.
[4]) Ив. Велковъ, Старини по Витъ, стр. 30.

РЕЛИЕФИ И СТАТУЙКИ

ОТЪ Г. И. КАЦАРОВЪ

Още при разкопкитѣ на Р. Поповъ въ насипа на Мадарската пещера презъ 1901 г.[1]) е била намѣрена мраморна плочка съ релиефъ на Диониса, вис. 15.9 см., шир. долу 12.2 см,, горе 9 см., деб. 3.5 см.[2])

Богътъ е изобразенъ обърнатъ напредъ, изправенъ върху дѣсния си кракъ (Standbein), облѣченъ съ небрида, преметната презъ дѣсното му рамо; съ лѣвата си рѫка се опира на тирсъ, а съ проснатата си къмъ лѣво дѣсница държи сѫдъ съ неясна форма. Въ лѣво отъ Диониса лежи обърната къмъ лѣво пантера, която е обърнала главата си къмъ бога.

На сѫщото мѣсто е намѣрено и стѫпалото отъ дѣсния кракъ на мраморна статуйка.[3])

Презъ 1887 г. при случайни разкопки подъ извора били открити основи на сгради,[4]) а сѫщо и мраморна статуйка вис. 0.2 м., главата, рѫцетѣ и краката отчупени, облѣчена съ диплестъ, подгънатъ и препасанъ хитонъ, който стига до колѣнетѣ.[5]) Вѣроятно това е статуйка на богиня Артемида.

Все отъ мѣстностьта около пещерата произхожда и релиефътъ на Херакла, който е изобразенъ почиващъ въ светилище на Нимфитѣ, чиито образъ сѫщо се вижда върху релиефа. Не ще съмнение, че при извора до пещерата сѫ били почитани и нимфитѣ, както ни учи и надписътъ съ посвещение на тия божества, намѣренъ при последнитѣ разкопки (в. по-долу стр. 164): Релиефътъ на Херакла е описанъ и обясненъ отъ Б. Филовъ.[6]) (Ср. по-горе, стр. 84 сл.).

По-нататъкъ трѣбва да споменемъ релиефътъ на тракийския конникъ, намѣренъ надъ самия изворъ:[7])

Четвъртита мраморна плоча, горе закрѫглена, вис. 24 см., шир. 22 см., деб. 3.5 см. Конникътъ съ гѫста кѫдрава коса, облѣченъ съ кѫсъ хитонъ и хламида, която е закопчана върху дѣсното му рамо и е развѣна задъ гърба му, препуска къмъ дѣсно; въ вдигнатата си на горе дѣсница държи кѫсо копие, а въ лѣвата си рѫка — крѫгълъ щитъ, който се вижда задъ главата на коня. Предниятъ дѣсенъ кракъ на коня е сложенъ върху четиристраненъ, профилуванъ жертвеникъ, надъ който сѫ изобразени две женски фигури, обърнати напредъ, облѣчени съ дълга до петитѣ дреха, подгъната и препасана, и съ було на задната часть на главата. Подъ коня лъвъ е нападналъ и захапалъ за главата поваленъ бикъ; задъ коня младежъ, обърнатъ напредъ, облѣченъ съ кѫсъ рѫкавенъ хитонъ, държи съ дѣсницата си опашката на коня. Върху щита и по долната рамка сѫ запазени следи отъ червена боя, отъ което се вижда, че нѣкои подробности на релиефа сѫ били нарисувани съ боя (обр 141).

---

[1]) Изв. Арх. Д-во, III 90.
[2]) Изв. Арх. Д-во, III 104, обр. 82.
[3]) Изв. Арх. Д-во, III 104, обр. 83.
[4]) Изв. Русск. Арх. Инст. X 27.
[5]) Изв. Русск. Арх. Инст. X 29, обр. 4.
[6]) Изв. Арх. Д-во, II 87; Arch. Anzeiger 1911, 367, Abb. 11. За тоя релиефъ срв. и Fr. Saxl, Mithras 34, 48. Въ долния поясъ на релиефа е изобразена амазонка на конь, както и въ аналогичния релиефъ отъ Ютюклеръ (Кацаровъ, Изв. Арх. Инст. IV 101).
[7]) Ср. Г. Кацаровъ, Мадарския конникъ 32, обр. 12; Jahresh. österr. arch. Inst. XXIV, Beibl. 140, № 21, обр. 57 (погрѣшно надписанъ); К. Шкорпилъ, Описъ на старинитѣ въ Черномор. область, II 59, № 131.

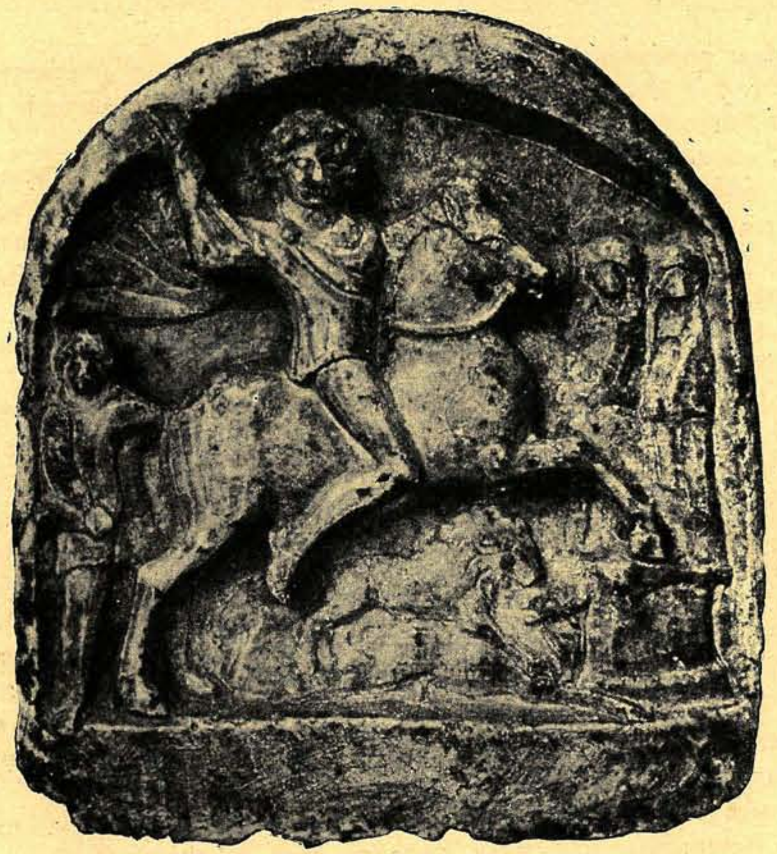

Обр. 141. — Мраморенъ релиефъ на тракийския конникъ

При разкопкитѣ на пещерния насипъ презъ 1932 г. се намѣриха следнитѣ релиефи на тракийския конникъ и една статуйка.

1. Четвъртита мраморна плоча, счупена на две, горната часть отъ тѣлото на конника изгубена, вис. 25 см., шир. 25 см., деб. 5.5 см (обр. 142).

Конникътъ въ ходъ къмъ дѣсно, облѣченъ съ хитонъ, който достига до надъ колѣнетѣ; вижда се и часть отъ висящата на гърба му хламида. Главата на коня е представена много кѫса, опашката му е издълбана върху самата рамка на релиефа. Груба обработка.

2. Горната часть отъ мраморна плоча, горе закрѫглена, вис. 10.5 см., шир. 18 см., деб. 1.7 см. (обр. 143).

Конникътъ, облѣченъ съ кѫсъ хитонъ и развѣна назадъ хламида, препуска къмъ дѣсно; съ вдигната си нагоре дѣсница замахва да хвърли кѫсо копие; лицето му и косата не е обработена. Задъ конника се вижда горната часть отъ мѫжка фигура, която, ако сѫдимъ по аналогия на други релиефи, е държала опашката на коня.

3. Горна часть отъ четвъртита мраморна плоча, вис. 6.6 см., шир. 13 см., деб. 2.4 см. (обр. 144).

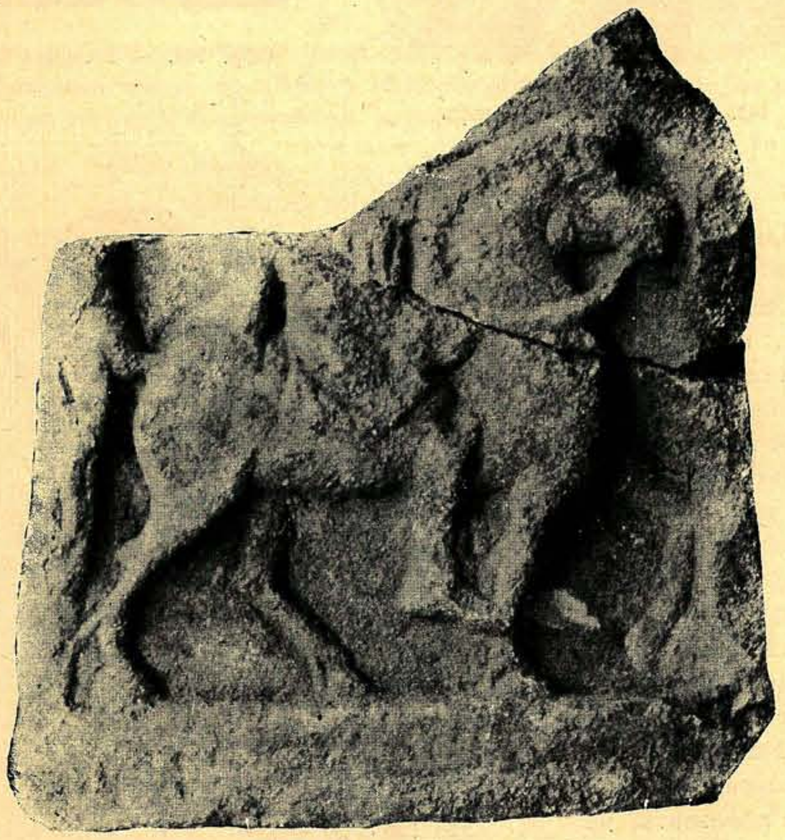

Обр. 142. — Мраморенъ релиефъ на тракийския конникъ

Конникътъ е изобразенъ по сѫщия начинъ, както въ релиефа № 2; лицето му е затрито; съ дѣсната си рѫка замахва да хвърли кѫсо копие; главата на коня е съ високъ чучулъ.

4. Откѫслекъ отъ релиефъ на тракийския конникъ, запазенъ само предниятъ дѣсенъ кракъ на коня.

5. Долната половина на мраморна статуйка, вис. 25 см., която представя седнала на тронъ женска фигура, облѣчена съ дългъ до ходилата, надипленъ хитонъ и съ мантия, която съ широки дипли покрива краката, а нейниятъ край е преметнатъ презъ дѣсния, свитъ до тѣлото лакътъ, изопнатъ е върху бедрата и отъ лѣвото бедро се спуща надолу. Часть отъ трона въ лѣво и въ дѣсно е отчупена, а задната му часть е снабдена съ релиефни полукълба и крѫгове (обр. 145).

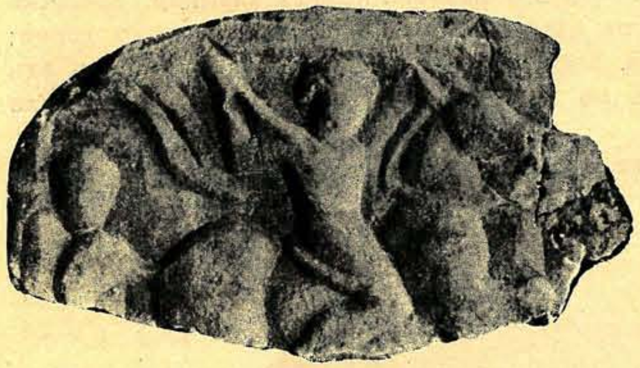

Обр. 143. — Мраморенъ релиефъ на тракийския конникъ

Обр. 144. — Релиефъ на тракийския конникъ

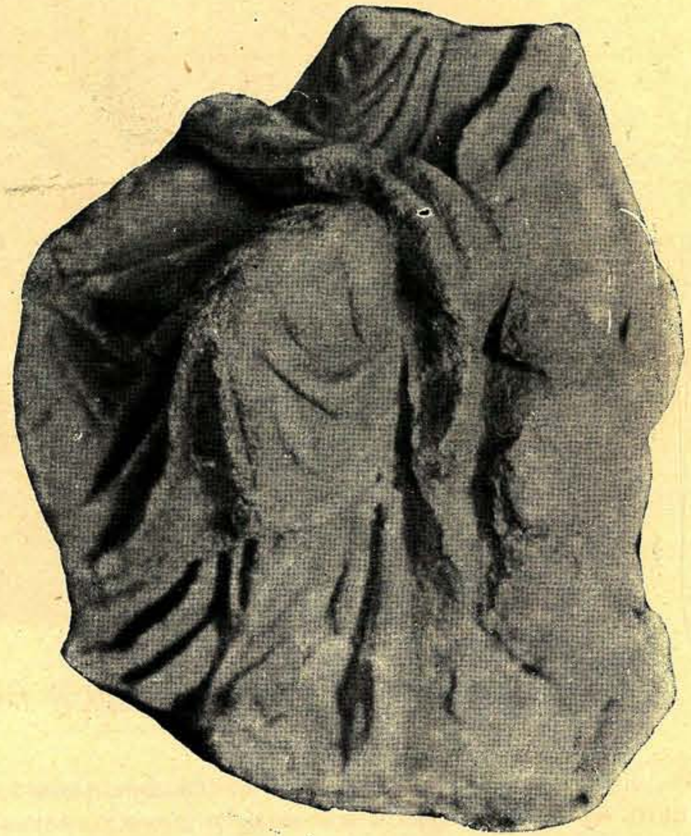

Обр. 145. — Отломка отъ мраморна статуя

За жаль, статуйката е запазена въ такова състояние, че не може да се разбере, какво представя. Бихме могли да изкажемъ само предположение, че имаме предъ себе си статуйка на богиня Хера или Кибела.

Нека споменемъ найпосле, че единъ релиефъ на тракийския конникъ е билъ намѣренъ преди години при с. Кюлевча, който може би произлиза пакъ отъ Мадара.[1]

Гореописанитѣ находки явно показватъ, че въ римско време пещерата при мадарския изворъ е служела и като светилище на тракийския херой-конникъ, въ което покрай конника сж били почитани и други божества (Нимфитѣ, Дионисъ, Хераклъ, Артемида), както е случаятъ и съ други досега известни светилища на това тракийско божество.

---

[1] Kazarow, Jahreshefte des österr. arch. Inst. XIX—XX Beibl. 44 № 2, Abb. 28. — Изв. Арх. Д-во, VII 149; Шкорпилъ, Описъ, II № 132.

АНТИЧНИ НАДПИСИ

ОТЪ **Д. ДЕЧЕВЪ**

1. Отломъкъ отъ мраморна плоча (обр. 146), високъ 0.34 м., дългъ 0.48 м., дебелъ 0.07 м., намѣренъ въ рѣката наблизу до извора ѝ. На долната рамка стои двуреденъ надписъ (буквитѣ сж високи 0.03 м.):

δ]ω̣μήσας τὸν πυ̣[λῶνα Νύμφαις
καὶ Διὶ ὑψίσ]τω εὐχὴν κ[ατέστησεν или κ[ατέστησα.

За четението πυ[λῶνα привеждамъ надписа отъ Египетъ у Cagnat IGR I № 1627 Σεράπιδι καὶ Ἴσιδι θεοῖς μεγίστοις οἱ ἀπὸ Κύσεως ἐγείραντες τὴν οἰκοδομὴν τοῦ πυλῶνος εὐσεβείας χάριν ἐποίησαν. Допълването Διὶ ὑψίσ]τω се подкрепя отъ надписа върху плочата отъ Шуменско у Kalinka Antike Denkmäler № 133 (вж., Тодоровъ, Паганизмътъ въ Долна Мизия, стр. 51 и Шкорпилъ, Byzantinoslavica IV 1932, 1, стр. 112). Прибавянето на Νύμφαις е обусловено отъ двѣтѣ женски фигури на релиефа, облѣчени въ силно надипленъ хитонъ, спуснатъ чакъ до нозетѣ имъ, и въ химатионъ, които безъ съмнение сж нимфи. За съчетанието на последнитѣ съ Зевса, който тукъ получава епитета ὕψιστος „най-високъ", като богъ на височинитѣ, говори и единъ релиефъ отъ Сливенско, издаденъ отъ Добруски, СбНУН XIII 1896, стр. 401, № 5 и BCH XXI 1897, стр. 139. Къмъ тоя релиефъ може да се притури и оня отъ Саладиново (Т.-Пазарджишко), издаденъ сжщо отъ Добруски, СбНУН. ц. т., стр. 422 п. XCII, табл. VI, 16 и BCH, ц. т., стр. 138, дето нимфитѣ сж съчетани не само съ Зевса, а сжщо и съ Хера. Отъ тукъ става ясно, че подъ Ζεὺς ὕψιστος се разбира гръцкиятъ Зевсъ като богъ на височинитѣ (вж. Preller-Robert, Griech. Mythol. I^4, стр. 116 и сл.), resp. тракийскиятъ богъ, който е билъ отъждественъ съ него, а не известниятъ намъ отъ стария заветъ Яхве Саваотъ, чийто култъ е добилъ известно разпространение извънъ семитския свѣтъ въ елинистическата епоха (вж. Cumont PW RE

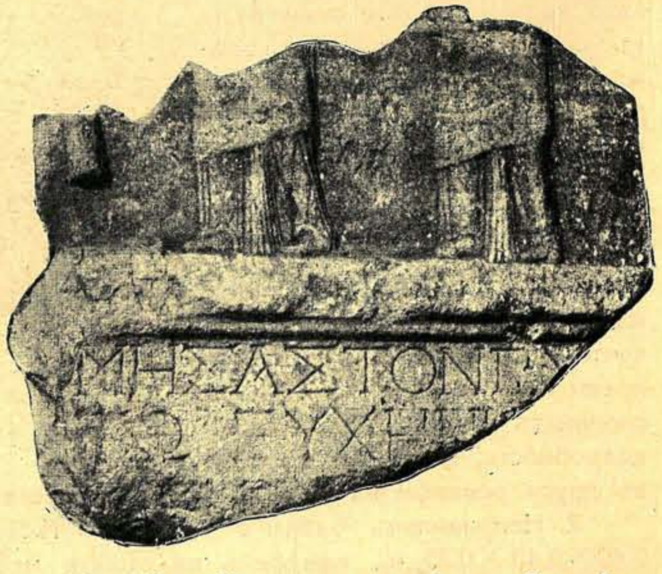

Обр. 146. — Мраморенъ релиефъ съ образитѣ на нимфитѣ и Зевса

IX, стр. 445 и сл. s. Hypsistos). И тъй въ вдлъбнатото поле на плочата сѫ били изобразени тритѣ нимфи, както пристѫпватъ налѣво въ процесионенъ ходъ къмъ Зевса, отдавайки като по-долни божества почить на върховния богъ. Впрочемъ отъ атрибута на Зевса — орела — личи единъ малъкъ остатъкъ въ лѣвата часть на плочата.

Надписътъ и релиефътъ ни показватъ, че известно лице, чието име не е дошло до насъ, е сторило оброкъ (εὐχήν) да построи вратитѣ на светилището, въ което сѫ били тачени нимфитѣ, а сѫщо и Зевсъ като богъ на височинитѣ, за да си осигури навѣрно собственото здраве или това на близкитѣ си (нимфитѣ сѫ и дарителки на здравето). Съчетанието на Зевса съ нимфитѣ може да се обясни тукъ не толкова съ възгледа на Омира, че нимфитѣ били дъщери на Зевса, колкото съ особеноститѣ на Мадарската мѣстность. Докато капливата пещера, подъ която извира рѣката, ни напомня нимфитѣ, платото пъкъ, което се издига отвесно надъ нея до 80 м., ни подсѣща за Зевса като богъ на височинитѣ. Въ всѣки случай остатъцитѣ отъ това светилище, за направата на чиито врати става дума въ надписа, личатъ подъ голѣмата пещера.

Заслужава да се отбележи, че тукъ разглежданиятъ релиефъ ни поднася най-старото изображение на нимфи въ поселяваната нѣкога отъ траки область, както може да се заключи отъ формата на буквитѣ ω и σ въ надписа, която сочи къмъ II или I вѣкъ преди Христа. При това процесионниятъ ходъ представя една подробность, която не се срѣща въ други релиефи на нимфитѣ отъ тракийската область.

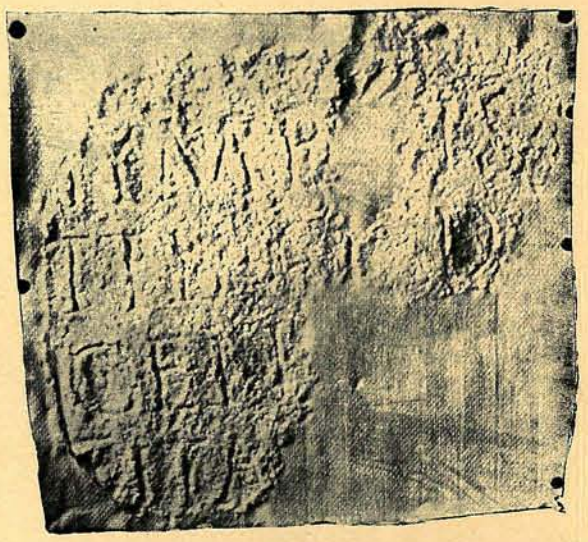
Обр. 147. — Отпечатъкъ отъ надписъ върху пѣсъчникъ

2. Неправиленъ блокъ отъ мѣстенъ пѣсъчникъ (обр. 147 и 148) съ размѣри 0.40×0.40 ×0.25 м., намѣренъ въ рѣката наблизу до извора ѝ. Върху гладката му страна стои надписъ отъ римската императорска епоха:

Ṇymp[hjis [Augus-
t<i>s ẹṭ D[ianae In-
gen[uus Car-
p̣it[anus v. s. l. m.

Къмъ четението Augus]t<i>s ни насочватъ редица надписи отъ Далмация (CIL III № 3047, 3116, 8419, 1795), отъ Pannonia superior (CIL III № 4043, 4117, 4119, 11155, 10892), отъ Noricum (CIL III № 5678, 11688), отъ Gallia Cisalpina (CIL V № 3016) и отъ Gallia Narbonensis CIL XII № 1328, 1329, 2850), въ които се дава на нимфитѣ епитетътъ Augustae. Допълнянето на D въ D[ianae или D[eanae (за формата Deana вмѣсто Diana вж. Kalinka, ц. с., № 167) почива на факта, че Диана като богиня на горитѣ и на изворитѣ се е доближавала извънредно много до нимфитѣ (вж. Bloch, Roscher's Lexikon III 542 s. Nymphen и Birt, ц. с., I 1005 s. Diana). Съчетанието на нимфитѣ съ Диана, за което могатъ да се наведатъ сравнително малко примѣри (вж. Bloch, ц. м.), се явява тукъ съвсемъ естествено, понеже около извора надъ рѣката, както и върху самото плато надъ нея е имало нѣкога обилни гори, които сѫ напомняли за сѫществуването на тая богиня. Що се отнася до имената In]gen[uus и Car]p̣it[anus, то първото е доста разпространено (вж. CIL III № 3181, 3679, 4778 и др.), а второто се срѣща въ единъ надписъ отъ Ostia (CIL XIV n. 979).

И тъй надписътъ представя посвещение на нимфитѣ и на Диана, отъ дето става явно, че въ светилището подъ голѣмата пещера сѫ били тачени покрай нимфитѣ и сродната тѣмъ богиня Диана.

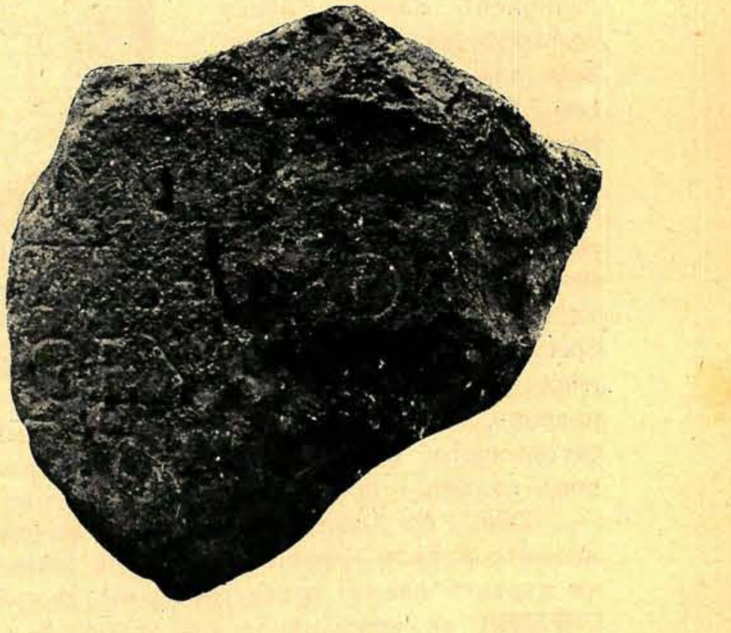
Обр. 148. — Фотоснимка на блокъ съ надписъ

3. Неправиленъ блокъ отъ мѣстенъ пѣсъчникъ (обр. 149) съ размѣри 0.33 × 0.31 × 0.12 м., намѣренъ въ мѣстностьта „Подъ града“. Върху гладката му страна стои следниятъ надписъ (буквитѣ сѫ високи 0.045 м. съ изключение на L, което е високо 0.055 м.):

[Nymphis. . . . .
et M[at]r[i d(eum) m(agnae). .
CAESII [?] BA[. . et. . . pater
eor(um) Meno[phili leg. cos.
lib(ertus) proc(urator) A[ugg.
[v. s. l. m.

дето буквата M въ предпоследния редъ е лигирана съ E.

Дошлиятъ до насъ първи редъ на надписа може да даде само четението et M[at]r[i d(eum) m(agnae). Отъ тукъ следва, че въ случая става дума за посвещение на Великата майка на боговетѣ, както обикновено сѫ наричали римлянитѣ фригийската богиня Кибела. За разпространението на нейния култъ въ Мизия презъ императорската епоха говорятъ не само отдѣлни надписи, а сѫщо и изображенията ѝ върху монети на редица градове, принадлежащи на тая провинция (вж. Schwenn, PWRE XI 2289 s. Kybele 28 и Тодоровъ, ц. с., стр. 157—159). Що се отнася до култа ѝ частно въ Шуменския край, въ който влиза и Мадара, вижъ публикувания отъ Велковъ релиефъ въ Известия на Археол. институтъ IV (1926—1927 г.) стр. 316.

Думата et „и“ предъ M[at]r[i d(eum) m(agnae) ни заставя да приемемъ, че посвещението е било отправено не само къмъ Великата майка на боговетѣ, но и къмъ други божества, чието име е стояло тукъ на първо мѣсто. Такива могатъ да бѫдатъ съ огледъ къмъ находището на камъка само нимфитѣ. Тъй се явява съвсемъ правдоподобно, че надъ дошлия до насъ първи редъ е стояла думата Nymphis, придружена отъ нѣкакъвъ епитетъ. Въ съчетанието на нимфитѣ съ майката на боговетѣ, което е намѣрило своя култовъ изразъ въ атическата дема Phlya, въ островъ Паросъ и въ беотийското градче Tanagra (вж. Bloch, ц. с., 530, 531 и 535 s. Nymphen) се отразява преди всичко фактътъ, че тия божества по схващането на древнитѣ сж обитавали планински мѣста (вж. Bloch, ц. с., 522 s. Nymphen). Затова Кибела се назовава и ὀρεία μήτηρ θεῶν „планинска божа майка" (вж. Rapp, Roscher's Lexikon II 1661 s. Kybele). А тъй като скалитѣ и високото плато придаватъ на мадарската мѣстность планински характеръ, то култътъ на Великата майка на боговетѣ е могълъ да намѣри, както показва нашиятъ надписъ, подслонъ и въ светилището на нимфитѣ подъ голѣмата пещера.

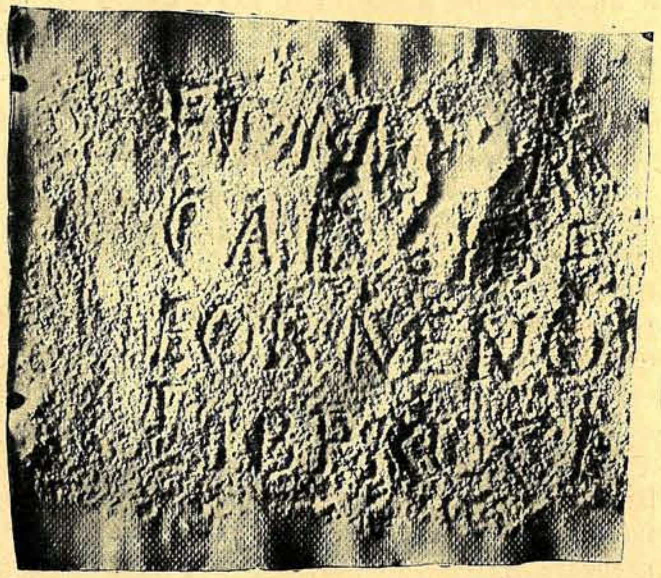

Обр. 149. — Отпечатъкъ отъ надписъ върху пѣсъчникъ

EOR = eor (um) въ предпоследния редъ ни кара да приемемъ, че посвещението е било извършено отъ три лица, отъ които последното е било баща на първитѣ двама: [pater]eor(um). И тъй въ несигурно разчетенитѣ букви CAESIIBA се крие нѣкое отъ първитѣ две лица. Изразътъ LIB = lib(ertus) показва, че поне бащата отъ тритѣ лица е билъ освобожденецъ, т. е. бившъ робъ. Съ MENO почва навѣрно името на лицето (въ genet.), което е било нѣкога господарь на освобожденеца. Не е изключена възможностьта, че MENO представя остатъкъ отъ Menophili leg. cos. За тоя консуларски легатъ на Moesia inferior — Tullius Menophilus — въ времето на императоръ Гордиана III (238—244 г.) вж. Rohden и Dessau, Prosopographia imperii Romani III, стр. 341. № 281 и надписа върху монети отъ Маркианополъ: ΥΠ ΜΗΝΟΦΙΛΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ. Вѣроятно въ PROCA се съдържа изразътъ proc(urator) Ạ[ugg., т. е. „управитель на императорски имоти", съ каквато длъжность често сж били удостоявани и освобожденци.

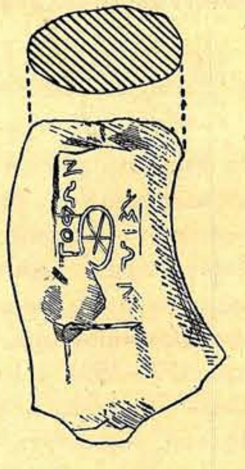

Обр. 150. — Дръжка отъ Тасоска амфора

4. Дръжка отъ амфора (обр. 150), дълга 0.08 м., широка 0.03 м., дебела откъмъ горния край 0.02 м., а

откъмъ долния 0.03 м., намѣрена между развалинитѣ на постройкитѣ подъ голѣмата пещера. Въ срѣдата на заграденъ съ линии четвероѫгълникъ (съ размѣри 0.045 × 0.02 м.) се вижда една елипса съ три пресичащи се въ центъра ѝ диаметри, която може би наподобявя вѫтрешната страна на оваленъ щитъ. Отъ едната страна на елипсата се четатъ буквитѣ Τ̣ΟΦΩΝ (високи сж 0.003 м.), а отъ другата — Α̣ΣΩΝ, които даватъ, четенето:

'Αρισ]τ̣οφῶν — [Θ]α̣σίων.¹)

Това четене се подкрепя преди всичко отъ надписа върху една дръжка отъ амфора, намѣрена въ Линдосъ (островъ Родосъ) и публикувана отъ Nilsson, Timbres amphoriques de Lindos, Copenhague 1909, стр. 523, № 790: 'Αριστοφῶν[τος] — Θασίων, гдето изхождайки отъ тукъ разглежданата марка допълването [τος се оказва излишно,²) а сжщо и отъ надписитѣ върху две дръжки отъ амфори, намѣрени въ Керчъ (Южна Русия) и издадени отъ В. Шкорпилъ, Извѣстія императорской археологической комисіи, выпускъ 3-й, С.-Петербургъ, 1902 г., стр. 149 II № 4: 'Αριστοφῶν — Θασίων и № 5: Αριστο — — — . . . . . ΞΑ☉. Нѣма съмнение, че всички тия амфори, включително и нашата, сж правени отъ тасосци (Θασίων) въ времето на магистрата имъ 'Αριστοφῶν. По начъртанието на буквитѣ въ тукъ разглежданата марка тоя магистратъ е принадлежалъ на IV вѣкъ преди Хр.

Тъй като отъ Тасосъ е било изнасяно въ амфори главно вино, което е било особено прочуто въ V вѣкъ пр. Хр. (вж. Fredrich, IG XII 8, стр. 77), то ние трѣбва да приемемъ, че нашата марка свидетелствува за вноса на тасоско вино въ мадарския край. Впрочемъ за вноса му въ североизточния ѫгълъ на областьта, поселявана нѣкога отъ траки, говорятъ и намѣренитѣ дръжки отъ тасоски амфори въ Histria, издадени отъ Pârvan, Histria VII, Inscriptii găsite în 1916, 1921 si 1922, стр. 32—34, № 25—27.³)

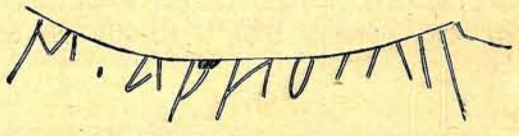

Обр. 151. — Черепъ отъ глиненъ сждъ

5. Черепъ отъ стѣсняващата се нагоре часть отъ глиненъ сждъ (обр. 151), намѣренъ между остатъцитѣ отъ постройки подъ голѣмата пещера. Върху него личи единъ graffito, който тукъ предавамъ по рисунката на Раф. Поповъ (буквитѣ сж високи отъ 0.015 м. до 0.02 м.):

т. е. Μ(άρκος.) 'Αρηοί̣λης.

Начъртанието на буквитѣ ни насочва къмъ II вѣкъ следъ Хр. Съставнитѣ части на сложното име 'Αρηοίλης, което навѣрно принадлежи на притежателя на сжда, се явяватъ самостоятелно въ имената Ἄρειος, resp. Ἄριος (вж. Preisigke, Namenbuch 45) и Ἶλις, 19 XII 8, № 276, 9 (вж. Bechtel, Die histor. Namen im Griechischen 219). Съ η се предава въ 'Αρηιοίλης сигурно *i*-звукъ.

---

¹) Къмъ допълнението [Θ] ασίων ме насочи г. Г. И. Кацаровъ.

²) Впрочемъ и у Nilsson, ц. с., стр. 523 и 524 сж дадени марки отъ тасоски амфори съ името на магистрата въ именителенъ падежъ (Διαγόρας и — — — ι̣ρος).

³) Последната отъ тия марки дава името на тасоския магистратъ въ именителенъ падежъ (Θεόφιλος).

6. Мраморенъ неправиленъ блокъ (обр. 152 и 153). дълъгъ 0.31 м., високъ 0.24 м., дебелъ отъ дѣсно 0.195 м., а отъ лѣво — 0.14 м., намѣренъ въ подножието на скалитѣ между конника и извора. Върху гладката му страна стои следниятъ надписъ (букви високи 0.03 м.):

. . . μ̣ς (или π̣ις) θή [κη . . .
. . [τ]ὸν στο [λάρχην, или λιστήν . .
. α ὑμᾶ̣ς εἰς (или θ]αυμάσεις) ο . . . .
. . π̣υρος σ . . . . .
. . . χ̣α̣τ̣ . . . .

По начертание на буквитѣ тоя надписъ принадлежи вѣроятно на V или VI вѣкъ сл. Хр. ΘΗ, допълнено като θή[κη въ смисълъ на „гробница“ (вж. Kaufmann, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg im Breisgau, 1917, стр. 290, образъ 188), и IG XIV № 633 и 783 ни кара да предположимъ, че надписътъ е надгробенъ. За евентуалното допълване τ]ὸν στό[λάργην „началникъ на флота“ или τ]ὸν στο[λιστήν „жрецъ, който се грижи за службата въ храма“ вж. Preisigke, Wörterbuch der griech. Papyrusurkunden III 220 и 384, Daremberd-Saglio, Dict. des antiquités IV, 1523 s. στολάρχης и Kiessling, PWRE IV A, 62 s. στολιστής. Ако приемемъ последното допълване, което само по себе си е по-правдоподобно, то ще трѣбва сжщо да приемемъ, че езическия култъ се е запазилъ въ Мадара чакъ до времето, на което принадлежи самиятъ надписъ. ΠΥΡΟΣ едва ли представя, родителния падежъ отъ думата πῦρ „огънь“, която се срѣща доста често въ новия заветъ. По-скоро е завършъкъ на нѣкое лично име отъ вида Ἀμφίπυρος, Βλέπυρος и т. н. (вж. Pechtel, Die histor. Personennamen, 391—392).

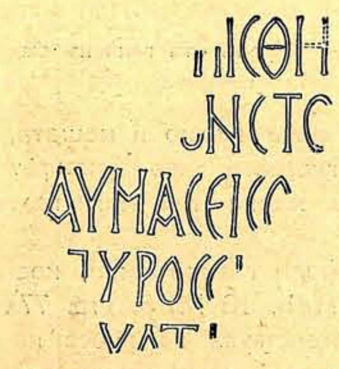

Обр. 152. — Надгробенъ надписъ

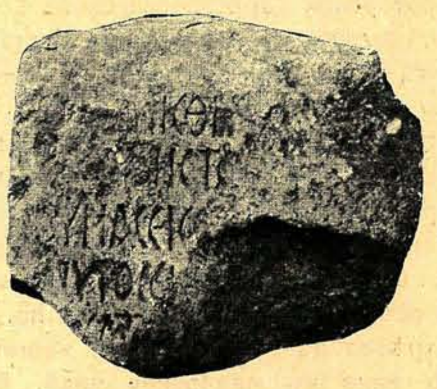

Обр. 153. — Фотоснимка на надгробенъ надписъ

ИЗКУСТВЕНИ ВДЛЪБНАТИНИ ПО СКАЛНИТѢ БЛОКОВЕ

ОТЪ **Р. ПОПОВЪ**

Особенъ родъ паметници, които намираме въ Мадара, сж изкуственитѣ вдлъбнатини, върху нападалитѣ блокове. За изкуственитѣ пещери и други вдлъбнатини, които срѣщаме върху високитѣ скали не се спирамъ, понеже за тѣхното проучване бѣше натоваренъ К. Шкорпилъ. Върху тѣхъ той ще говори.

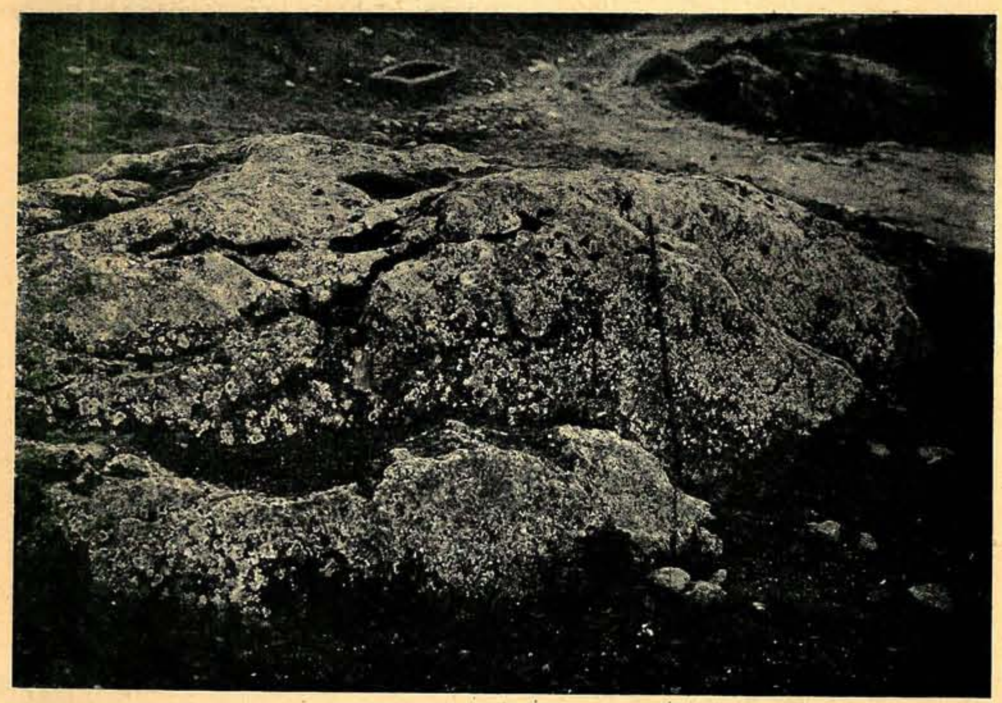

Обр. 154. — Изгледъ на скаленъ блокъ № I, гледанъ отъ ю.-и.

Изглежда, че върху нападалитѣ блокове нѣкога е имало повече останки отъ този родъ, но тѣ сж отдавна унищожени отъ времето и човѣка. Споредъ събранитѣ сведения, се вижда, че въ продължение на десетки години много блокове сж били разбити за материалъ и върху нѣкои отъ тѣхъ е имало подобни вдлъбнатини. Въпрѣки че рушението на скалитѣ въ района на разкопкитѣ се забрани отъ какъ се почна проучването на Мадара, все пакъ унищожиха се отъ населението нѣколко блока, върху единъ отъ които имаше изкуствени вдлъбнатини, сега полуразрушени. Върху него ще се спра най-напредъ.

Блоковетѣ съ изкуствени вдлъбнатини, които описвамъ по-долу, ще ги номерувамъ по редъ, както следватъ:

Блокъ № I

На западъ отъ втората воденица, на дѣсно отъ потока, до самата пѫтека, която води прѣко отъ с. Калугерица за с. Кюлевча, се намира блокъ съ дължина 5.7 м. и ширина 2 м. Презъ 1927 год., преди разбиването му, азъ можахъ да снема плана на вдлъбнатинитѣ върху него и да го фотографирамъ (обр. 154).

Върху горната страна на блока сѫ издълбани две квадратни дупки, на разстояние една отъ друга 10 см. Първата отъ тѣхъ (обр. 155 А) е по-голѣма, съ размѣри 25×30 см. Дълбочината ѝ отъ едната страна мѣри 13 см., а отъ другата 10 см. Втората дупка е по-плитка. Има точно квадратна форма съ диаметри 13×13 см. Най-малката ѝ дълбочина 4 см., а най-голѣмата, отъ къмъ страната на първата дупка, 10 см. Тия две квадратни дупки не се съединяватъ. На разстояние 39 см. отъ източната стена на по-голѣмата вдлъбнатина е издълбана овална такава съ голѣмъ диаметъръ (с. — ю.) 13 см., малъкъ (и. — з.) 7 см. и дълбочина 9 см. (обр. 155 В). Отъ южната ѝ страна води едно каналче съ напрѣчно сѣчение въ форма на буквата V и дълбочина 5—10 см. Отначало то държи посоката на голѣмия диаметъръ на овалната дупка (с.—ю.), следъ това извива на изтокъ по наклонената стена на блока. Дължината на това каналче, мѣрено по права линия, достига 34 см. Очевидно въ овалната дупка е била поставена нѣкаква течность, която презъ каналчето е трѣбвало да изтече навънъ.

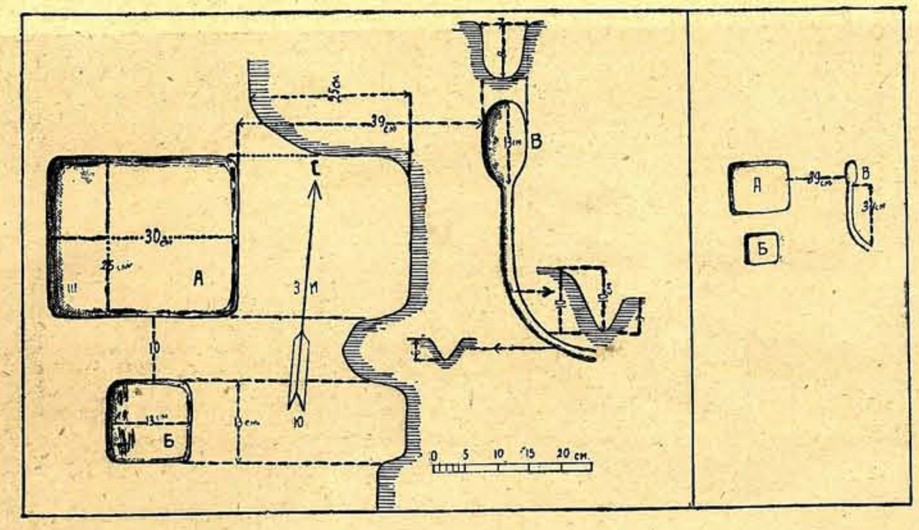

Обр. 155. — Планъ и разрѣзи на изкуственитѣ вдлъбнатини върху блокъ № I

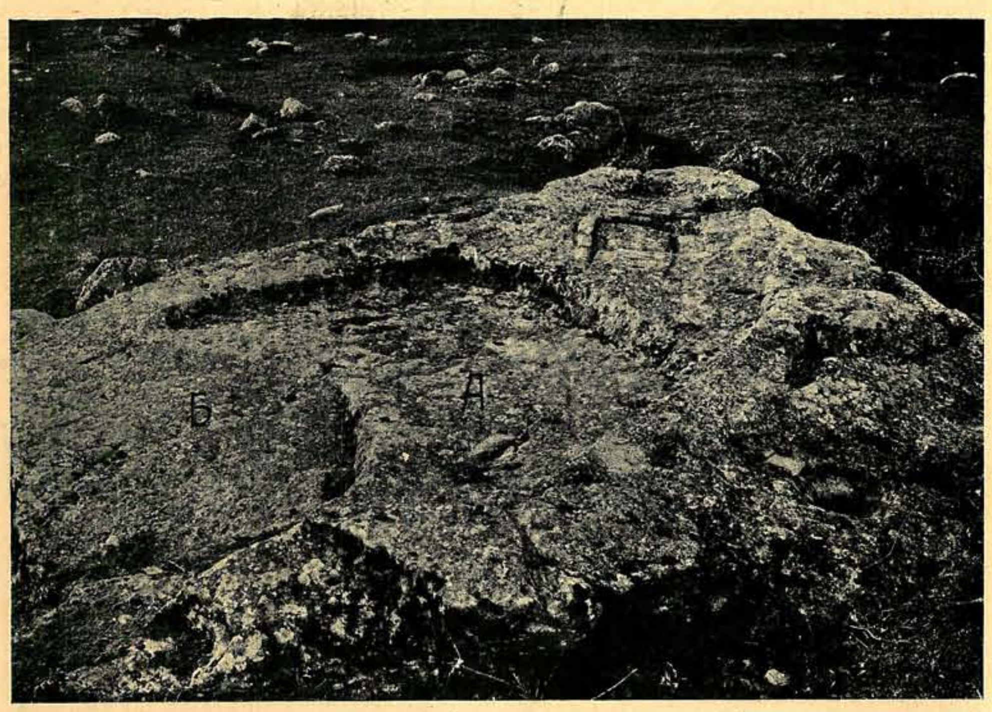

Обр. 156. — Изгледъ на скалния блокъ № II, гледанъ отъ къмъ с.-з.

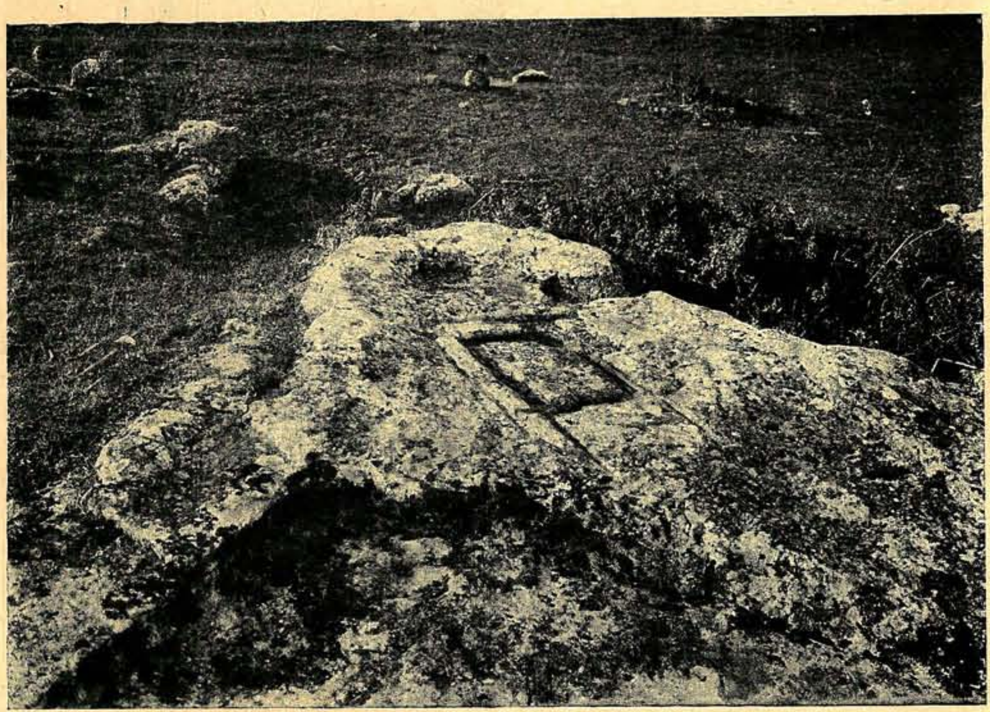

Обр. 157. — Изгледъ на часть отъ скалния блокъ № II, гледанъ отъ къмъ с.-и.

Блокъ № II

Други интересни вдлъбнатини намираме върху втори единъ блокъ, който лежи на лѣво отъ потока (пунктъ Ж въ картата). Изгледа му давамъ на обр. 156 и 157. Максималната дължина на блока мѣри 4.20 м., а максималната ширина 3 м. Той е дълбоко заровенъ и се показва като една плоча горедолу въ форма на неправиленъ трапецоидъ, разположенъ съ най-голѣмата си ось отъ с. къмъ ю., а съ малката отъ и. къмъ з. (обр. 157).

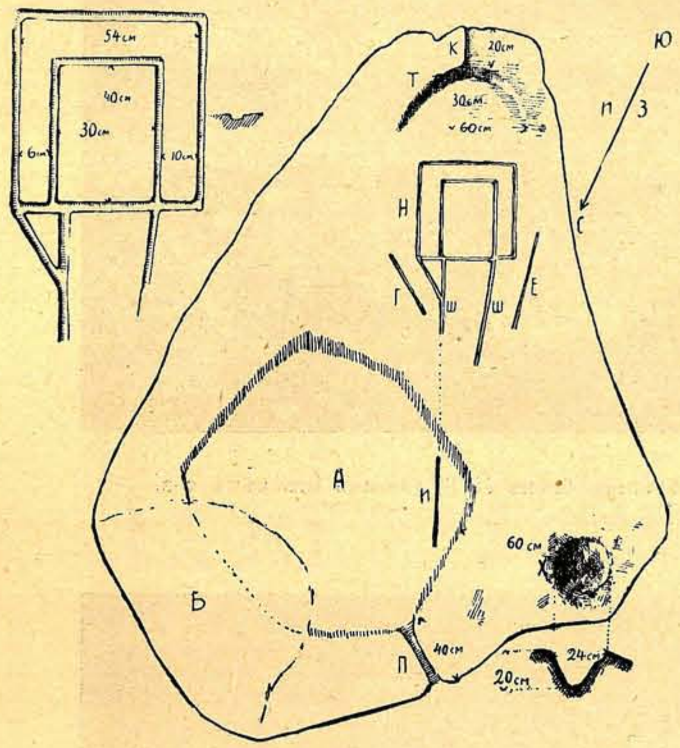

Обр. 158. — Планъ на блока № II

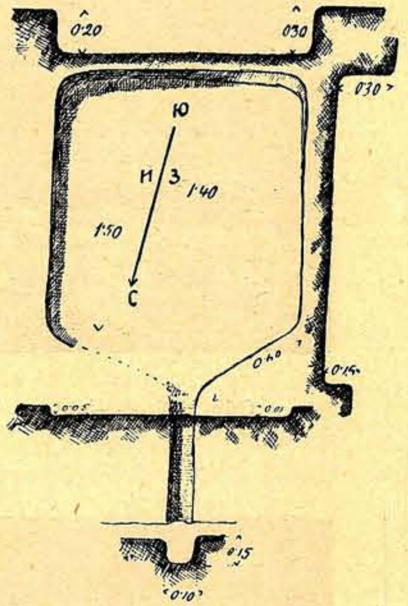

Обр. 159. — Планъ и разрѣзи на изкуствената вдлъбнатина върху блокъ № III

Въ южния край на блока ясно личи една изкуствена подковообразна вдлъбнатина (Т) съ хорда 60 см., височина 30 см. Отъ най-изпъкналата точка на подковата почва едно каналче дълго 20 см., което стига до рѫба на блока (К). Предъ тази подкова сѫ издълбани съ 2.5 см. широки линии два правоѫгълника, които отъ къмъ северъ иматъ обща страна. Ширината на линиитѣ достига срѣдно 2.5 см. Външниятъ правоѫгълникъ има квадратна форма и заграждa една плоскость съ размѣри 54×54 см.

Вѫтрешниятъ четириѫгълникъ има правоѫгълна форма съ размѣри 30×40 см. Отъ с.-з. страна на голѣмия квадратъ излизатъ две бразди (Ш), които преди да стигнатъ срѣдата на блока свършватъ. Изглежда, че тѣзи бразди сѫ били по-дълги, като имаме предвидъ, че по посока на една отъ тѣхъ личатъ следи отъ подобна бразда. (И). Първоначално фигурата вѣроятно е изглеждала по-иначе, за което говорятъ останкитѣ отъ две странични бразди (Г и Е), за които не може да се каже въ каква връзка сѫ били съ правоѫгълницитѣ.

Сигурно западниятъ ѫгълъ на външния квадратъ е билъ свързанъ съ надлъжната бразда по начинъ, както е свързанъ и срещуположниятъ, съ една наклонена бразда, обаче следитѣ на последната сѫ напълно заличени отъ ерозията.

Обр. 160. — Изкуствена вдлъбнатина върху блокъ № IV

Въ по-широката половина на блока се вижда една вдлъбнатина, която има форма на многоѫгълникъ (А), отчасти повредена поради това, че неотдавна е била отцепена отъ блока една плоча (Б). Тази вдлъбнатина изглежда да е изкуствена, но дали тя е дълбана едновременно съ правоѫгълницитѣ, не може да се каже. По-скоро бихъ приелъ, че тя е по-раншна работа, като имамъ предвидъ, че въ нея личатъ следитѣ отъ една бразда (И), която стои въ връзка съ правоѫгълницитѣ.

Отъ тази многоѫгълна вдлъбнатина излиза едно 40 см. дълго каналче (П), което стига до рѫба на блока.

Въ северозападната часть на последния, на разстояние 60 см. отъ въпросната вдлъбнатина е издълбана конусообразна дупка, съ диаметъръ на отвора 24 см., дълбочина 20 см. (Х).

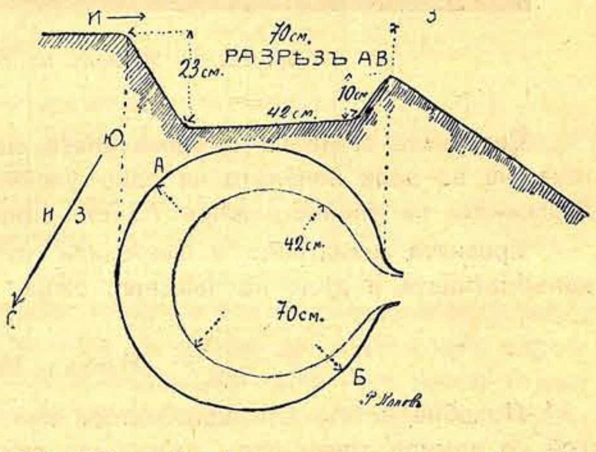

Обр. 161. — Разрѣзъ и планъ на вдлъбнатината върху блокъ № V

За нея сжщо не може да се каже дали стои въ зависимость съ другитѣ вдлъбнатини. Цѣлиятъ блокъ има единъ значителенъ наклонъ отъ ю.-и. къмъ с.-з.

Блокъ № III

На ю.-и. отъ най-горната воденица, надъ пжтеката, която води за с. Кюлевча има трети скаленъ блокъ, чиято височина отъ къмъ северъ мѣри 3—4 м. Отъ тази страна на блока, въ самото му подножие има малко изворче. Точно надъ него върху горното лице на блока е издълбана почти квадратна вдлъбнатина съ размѣри 1.40×1.50 м. (обр. 159 Г). Дълбочината на вдлъбнатината отъ къмъ южната страна достига 20—30 см., а отъ къмъ северната постепенно намалява, като достига едва 5 см.

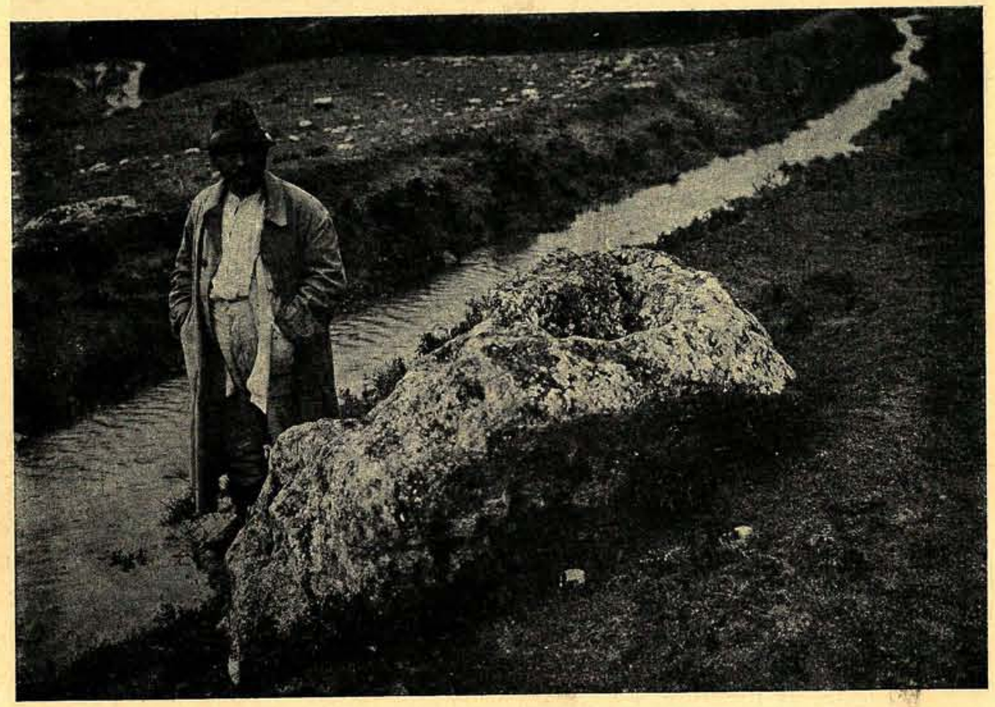

Обр. 162. — Изгледъ на скалния блокъ № VI

Северната стена на вдлъбнатината не върви по права линия, а се чупи така, че да даде началото на едно улейче, което стига до ржба на блока. Дължината на улейчето мѣри 7.3 см., ширината 10 см., а дълбочината 15 см.

Ерозията значително е повредила този паметникъ, но все пакъ личи, че вдлъбнатината е дѣло на човѣшка ржка.

Блокъ № IV

Подобна четвъртита вдлъбнатина има върху други единъ блокъ (обр. 160). Той се намира точно надъ лозята, до самия пжть за с. Калугерица.

При подножието на блока има сжщо малъкъ изворъ.

Блокъ № V

Северно отъ скалата „Даулъ ташъ“, близо до каптирания за с. Калугерица изворъ, намираме върху единъ скаленъ блокъ хуниевидна вдлъбнатина (обр. 161), съ диаметъръ на отвора 60—70 см., на дъното 42 см. Отъ къмъ западната страна има едно улейче за изтичане.

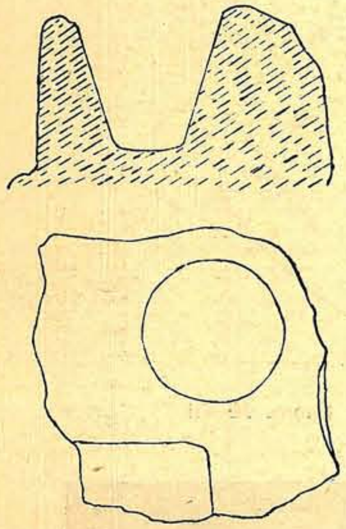

Обр. 163. — Планъ и разрѣзъ на вдлъбнатината върху блокъ № VI (по Kalinka)

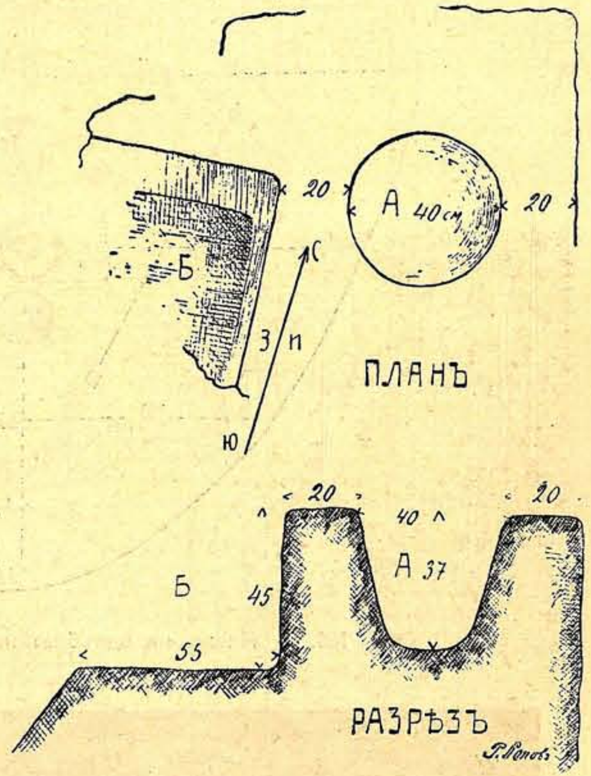

Обр. 164. — Планъ и разрѣзъ на вдлъбнатината върху блокъ № VI

Блокъ № VI

На с.-з. отъ втората (Петровата) воденица край вадата, която тече къмъ третата воденица, се намира малъкъ блокъ (обр. 162), върху който виждаме вдлъбнатини отъ по другъ характеръ.

У **Kalinka**[1]) за този блокъ намираме следното съобщение. „На ю.-з. отъ релиефа на конника въ една покрита съ растителность скала, е издълбана кржгла вдлъбнатина (жертвенна дупка?), която къмъ дъното се стѣснява хуниевидно, а предъ нея едно стжпало. Диаметъръ на вдлъбнатината горе 0.39 м.“)

На сжщата страница е даденъ разрѣза и плана на въпросната вдлъбнатина, която възпроизвеждамъ на обр. 163. Обр. 164 представя плана и разрѣза на блока, направенъ отъ менъ. Хуниевидната дупка (A), дълбока 37 см., има диаметъръ 40 см. Една стена, съ дебелина 20 см. мѣрена на височина на блоковото лице, дѣли тази вдлъбнатина отъ друга (Б), отворена отъ западната страна. Тази втора вдлъбнатина у Калинка е приета за стжпало. Въ сжщность това едва ли е стжпало въ пълния смисълъ на думата защото

---

[1]) **Ernst Kalinka**, Schriften der Balkankommission и пр. IV, стр. 16.

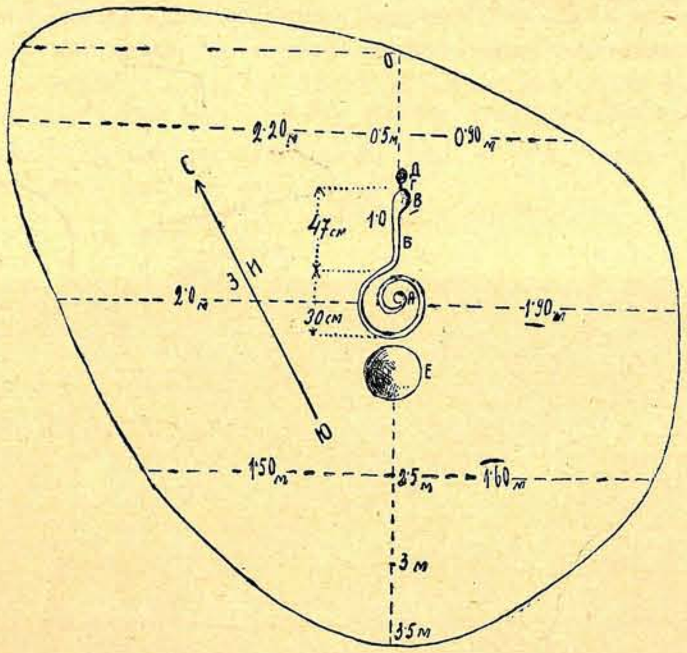

Обр. 165. — Планъ на вдлъбнатинитѣ върху блокъ № VII

Обр. 166. — Спирална вдлъбнатина върху блокъ № VII

отъ такова нѣма нужда, а по-скоро трѣбва да се приеме, че въ съседство съ кржглата дупка е имало втора, която е имала квадратна форма. Вѣроятно при строежитѣ, било на старитѣ сгради въ района на разкопкитѣ, било при строежа на близкитѣ воденици или при прекарване на водата, часть отъ блока е била разбита, и по такъвъ начинъ половината отъ квадратната вдлъбнатина е била унищожена.

Блокъ № VII

Интересни вдлъбнатини намираме върху единъ блокъ, който се намира на северъ отъ лозята (обр. 166), Той има почти яйцевидна форма съ максималенъ диаметъръ 5.30 м., минималенъ 3.50. Приблизително около срѣдата на

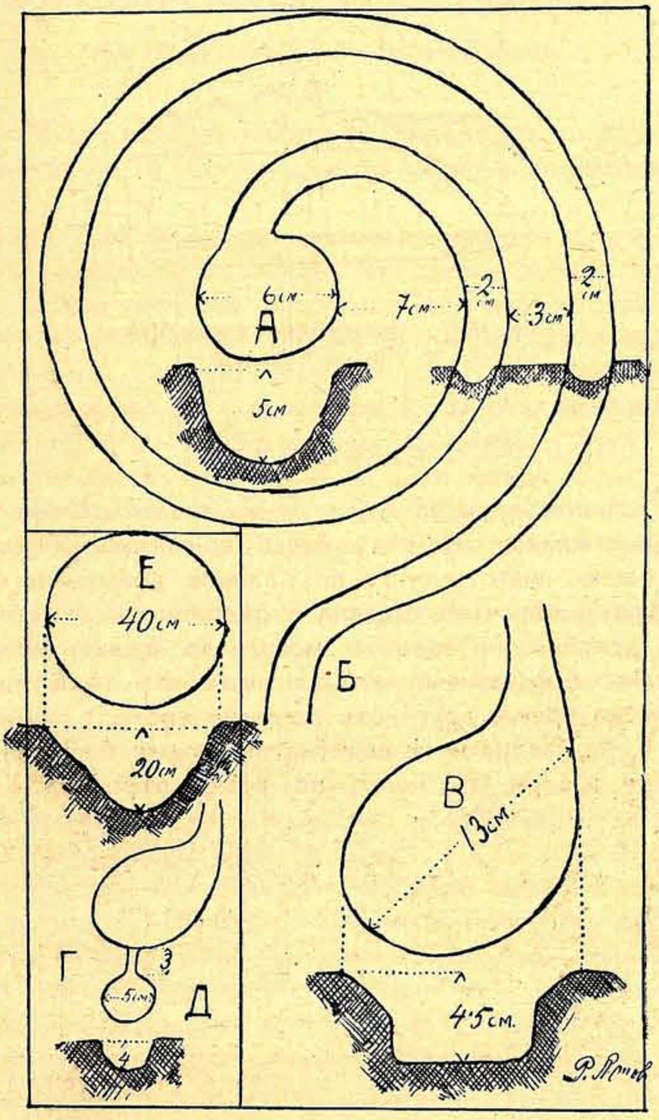

Обр. 167. — Детайли отъ спиралата върху блокъ № VII

блока е издълбана спирала съ две завивки, чийто диаметъръ достига 27 см. (обр. 165 А и обр. 167). Ширината на спиралнитѣ завивки мѣрятъ срѣдно 2 см. Горе-долу такава е дълбочината имъ. Вжтрешниятъ край на спиралата завива съ една кржгла вдлъбнатина (обр. № 165 А и 167) съ диаметъръ 6 см. Външниятъ завой, който отстои отъ вжтрешния на разстояние 3 см., преминава въ права бразда дълга 27 см., следъ което завършва съ овална вдлъбнатина, съ голѣмъ диаметъръ 13 см. Тази овална вдлъбнатина чрезъ едно каналче, дълго 3 см., се съединява съ малка крѫгла вдлъбнатина (Д), дълбока 4 см., а широка при отвора 5 см.

Въ югозападната страна на спиралата на разстояние 10 см., има голѣма крѫгла вдлъбнатина (Е) съ диаметъръ 40 см. и дълбочина 20 см. Напрѣчниятъ ѝ разрѣзъ има конусовидна форма.

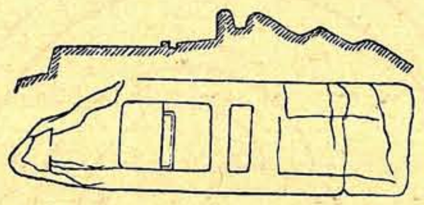

Обр. 168. — Вдлъбнатини върху блокъ № VIII (по Калинка)

Блокъ № VIII

Калинка[1] споменува и за другъ единъ скаленъ блокъ съ вдлъбнатини, представящи три стѫпала, отъ тѣхъ двѣтѣ по-голѣми, а едното (срѣдното) по-малко. Този блокъ, чиято рисунка по Калинка давамъ на обр. 168, азъ не можахъ да намѣря и вѣроятно отдавна е разтрошенъ.

Всички тия вдлъбнатини едва ли могатъ да бѫдатъ отъ една и сѫща епоха и съ еднакво предназначение. Една часть отъ тѣхъ могатъ да бѫдатъ отъ предисторическо време, други отъ по-късна епоха.

Интересно е, че квадратнитѣ вдлъбнатини върху блоковетѣ № III и № IV, сѫ дълбани надъ извори, съ които по всѣка вѣроятность стоятъ въ известна връзка.

---

[1] E. Kalinka, цит. съч., обр. 23.

МАДАРСКИЯТЪ СТРОЕЖЪ

ОТЪ АРХИТЕКТЪ Д-РЪ А. РАШЕНОВЪ

Намѣренитѣ зидове при разкопкитѣ въ Мадара сѫ съ различенъ строежъ, което дава основание да се допусне, че сѫ строени въ различни времена, въ различни исторически епохи.

Като отминемъ безъ внимание зидоветѣ, които сѫ, вѣроятно, строежъ отъ най-ново, отъ турско време, зидани съ дребни ломени камъни и споени съ слабъ варовъ или глиненъ разтворъ, останалитѣ можемъ да раздѣлимъ на 6 групи: 1) зидове съ строежъ отъ добре дѣлани камъни съ грижливо изработени фуги, безъ разтворъ; 2) отъ грубо дѣлани камъни поставени на варовъ разтворъ съ широки фуги; 3) отъ смѣняващи се редове дѣлани камъни и тухли, на варовъ разтворъ и широки фуги; 4) отъ дѣлани камъни поставени по двѣтѣ лица на зида, като между тѣхъ е „бетонъ“ отъ дребни камъни и варовъ разтворъ; 5) отъ ломенъ камъкъ на хоризонтални редове съ бѣлъ разтворъ; 6) отъ дребни ломени камъни съ дървени връзки между редоветѣ.

Първиятъ видъ строежъ намираме въ зида при пещерата (обр. 59, 60, 61). Камънитѣ сѫ доста голѣми (размѣри 0.60—0.90, 0.40—0.60, 0.90—1.20 м.); зидътъ е дебелъ 1.60 м. Грижливо сѫ изработени, като по краищата имъ минава ивица малко по-гладко изработена, другата, вѫтрешната часть на лицето е по-груба, безъ обаче да е издадена много навънъ, безъ да образува рустика. Поставени сѫ безъ разтворъ на фуги до 2 см. широки и на редове еднакво високи. Нѣкѫде тия редове се прекѫсватъ за да влязатъ въ височината на единъ редъ два реда камъни.

Къмъ втория строежъ принадлежатъ зидоветѣ на обр. 92. Тѣ сѫ отъ грубо обработени квадри съ размѣри 0.80—100, 0.40—0.50, 0.50—0.60 м. поставени на широки фуги (3—20 см.) на варовъ разтворъ съ примѣсъ отъ чукани тухли и керамиди. Дебелъ пластъ отъ тоя разтворъ е настланъ подъ първия редъ камъни. Зидано е така, че всѣкой редъ се състои отъ смѣняващи се надлъжно и напрѣчно поставени камъни—дебелината на зида се равнява на дължината на 1 камъкъ или на 2 негови широчини. Редоветѣ сѫ почти еднакво високи; вертикалнитѣ фуги се съответно размѣнятъ като се чувствува стремежа презъ единъ редъ да бѫдатъ на една отвесна линия, обаче, поради нееднаквия размѣръ на камънитѣ, тѣ не се правилно смѣняватъ и образуватъ лоша връзка. Кѫдето сѫ много широки (до 20 см.) запълватъ се съ дребни парчета камъни или тухли. Намѣреното отъ тоя видъ строежъ е часть отъ зидария на основи. При това запазени сѫ най-вече 2 реда камъни и не може да се види дали надъ тѣхъ не е имало редове тухли. Сѫдейки по абобскитѣ зидове отъ сѫщия родъ що се отнася до начина на нареждането на камънитѣ, можемъ да допуснемъ, че и тукъ следъ нѣколко реда камъни сѫ следвали редове тухли, и, ако това не е правено въ основитѣ на зида, остатъци отъ каквито сѫ намѣренитѣ въ Мадара зидове, то правено е въ зида надъ терена.

Третиятъ видъ строежъ е употрѣбенъ въ зидарията на т. н. басеинъ (обр. 84 и 85) и въ срѣдния зидъ подъ пещерата (обр. 56 и 57) Каменнитѣ редове сѫ съставени отъ ломени камъни слабо обработвани, значително помалки отъ тия на втория типъ строежъ (размѣри 0.20—0.40, 0.30—0.50, 0.40—0.80 м.). Следъ 3—4 реда камъни сѫ поставени по 4 реда тухли, съ размѣри 28—30, 28—30, 4 см. Фугитѣ между камънитѣ сѫ различно широки и неправилни, тъй като и самитѣ камъни сѫ неправилни. Въ части, дето се явяватъ много широки фуги, сѫ поставени за попълване малки камъчета или парчета тухли. Изобщо нѣма онова правилно смѣняване на напрѣчно и надлъжно поставяни камъни, каквото виждаме въ втория типъ строежъ: зидано е грубо и небрежно.

Четвъртиятъ видъ строежъ е употрѣбенъ въ крепостьта надъ скалитѣ (обр. 102—110). Външнитѣ, облицовъчнитѣ камъни сѫ доста грижливо изработени съ слабо изгладени крайни ивици; и то, както при всички други зидове, по грижливо въ външното лице на зида и по-малко въ вѫтрешното. „Бетонътъ“ се свързва съ камънитѣ на облицовката не особено солидно. Зидътъ е запазенъ до височина 3 м., нѣкѫде долната часть е направена съ по-дребни и горната съ по-едри камъни; особена система въ нареждането на камънитѣ не се вижда; зидано е безразборно, съ различни по голѣмина камъни въ не еднакви редове, като нѣкѫде редоветѣ се прекѫсватъ и на мѣстото на единъ следватъ 2 или 3 реда. Каменнитѣ стълби сѫ направени отъ сѫщитѣ камъни, като всѣко стѫпало е образувано отъ нѣколко парчета. Разтворътъ е бѣлъ, съ малко примѣсъ отъ чукани тухли и керамиди. Фугитѣ сѫ изпълнени и загладени съ червена мазилка — на външното лице на крепостьта по-грижливо, на вѫтрешното — по-небрежно.

Между четвъртия и третия видъ строежъ може да се причисли и строежа на „светилището“ (капището) (обр. 67, 72, 73). Отъ него има запазени основи въ земята и части надъ земята: надъ земята е по-грижливо строено, отколкото подъ земята. Разликата тукъ е тая, че фугитѣ сѫ по-широки и неправилни, и, както при втория и третия видъ строежъ, неправилноститѣ сѫ запълняни съ парчета камъни или тухли. Освенъ тоза, разтворътъ е съ примѣсъ на много чукани тухли. Фугировката е червена, и като че цѣлитѣ зидове сѫ били измазани. Зидътъ надъ земята е запазенъ само съ 3 реда камъни, но можемъ да допуснемъ, че той е билъ комбиниранъ съ редове камъни и редове тухли, както е напр. въ долепения до западната му стена зидъ; тухлитѣ сѫ на фуги 12 см. широки.

Къмъ петия видъ строежъ принадлежатъ зидоветѣ обр. 94, 96, 97. Зидано е доста солидно въ хоризонтални редове отъ каменни плочи съ размѣри 10—15 см. дебели, 20—30 см. широки и толкова почти дълги. За да се получатъ хоризонтални редове камънитѣ сѫ слабо издѣлвани.

Съ шестия видъ строежъ е зидътъ подъ пещерата (обр. 58). Зидано е отъ дребни ломени камъни въ не добра връзка, като за изравняване на пластоветѣ и за свързване на зида сѫ поставени дървени греди въ видъ на скара — надлъжни и напрѣчни, дебели 16/16—20/20 см., заковани еднитѣ въ другитѣ. Зидътъ е запазенъ съ облицовката си до височина 3 м. и въ тая часть сѫ запазени следитѣ на две такива дървени връзки, поставени на разстояние 0.85 една отъ друга.

И тукъ, както въ четвъртия типъ строежъ, зидътъ има между двѣтѣ облицовки, ядро отъ „бетонъ“, излѣтъ отъ дребни камъни и бѣлъ хоросанъ. Разтворътъ е безъ примѣсъ на чукани тухли. Фугитѣ сѫ неправилни и различно широки.

На тоя видъ строежъ прилича и строежътъ на тъй нареч. римска вила (обр. 122—126) съ тази само разлика, че при нея зидътъ е само 50 см. дебелъ (значи нѣма и „бетоново“ ядро) и липсватъ следи отъ дървени връзки.

Освенъ тия шесть вида строежъ е намѣренъ още единъ, характерътъ на който може само да се предположи, защото, както е намѣренъ, е вѣроятно въ разрушено състояние (обр. 91, 93). Въ сегашното му състояние той е изграденъ отъ единъ редъ камъни, между които не се вижда хоросанна спойка. Камънитѣ сѫ поставени както въ втория видъ строежъ — смѣнятъ се единъ напрѣчно съ единъ надлъжно поставенъ, съ тая само разлика, че не се вижда въ фугитѣ следи отъ хоросанъ и че по дебелината на зида не сѫ поставени два надлъжни камъка, а само единъ, така че вѫтрешното лице на зида остава на зѫби. Отъ втория редъ камъни сега е запазенъ само единъ напрѣчно поставенъ камъкъ, който съ половината си надвисва надъ надлъжно поставения. Това състояние на зида най-лесно би се обяснило ако се допусне, че зидътъ е билъ като другитѣ отъ втория типъ строежъ и че едната часть отъ надлъжно поставенитѣ камъни сѫ отвлѣчени (съ такова предположение е реставриранъ на плана обр. 87). Това предположение, обаче, е мѫчно приемливо при наличносьта на напрѣчния камъкъ отъ втория редъ, който по всичко изглежда е in situ: при това положение на камъка лежащиятъ подъ него камъкъ мѫчно би се отнелъ — по-лесно и естествено е отнемането да стане следъ свалянето на горния камъкъ. Може би, надлъжнитѣ камъни отъ вѫтрешното лице на зида не сѫ отвлѣчени, а изобщо не ги е имало, не сѫ били поставени въ зида, което пъкъ ни навежда на предположението, че зидътъ е билъ построенъ така, че на външното си лице е билъ иззиданъ солидно съ камъни споредъ посочения по-горе втори типъ строежъ, а вѫтрешното лице е било отъ по-слаба „бетонова“ зидария. Може още да се допусне, че и отвѫтре зидътъ е билъ облицованъ по сѫщия начинъ както и отвънъ и между двѣтѣ лица е билъ излѣтъ „бетонъ“,[1] и че надлъжно поставенитѣ камъни отъ вѫтрешната облицовка сѫ отнети; въ такъвъ случай, обаче, зидътъ би билъ излишно много дебелъ. Остава, значи, вѣроятно и предположението, че сегашнитѣ зѫби на зида сѫ били запълнени съ бетонъ, което предположение е допустимо и поради обстоятелството, че и въ Абоба е намѣренъ сѫщо такъвъ зидъ, запазенъ въ по-добро състояние — виждали се следи отъ „бетона“.[2] Ако тукъ, въ Мадара, не сѫ намѣрени остатъци отъ бетона, то значи, че зидътъ е осталъ дълго време следъ разрушението си откритъ и бетонътъ е билъ измитъ отъ дъждоветѣ. Съ това се обяснява и липсата на разтворъ въ широкитѣ фуги между камънитѣ.

Останалото отъ зидоветѣ въ Мадара е малко, за да можемъ да имаме цѣлостна представа за строежа имъ. По-голѣмата часть отъ това, което днесъ намираме, сѫ части отъ основи (подземенъ строежъ), а нѣкѫде не намираме даже и материала отъ основитѣ, а за сѫществуването на такива сѫдимъ по естеството на почвата, по напластения хоросанъ, надъ който е следвалъ първия редъ камъни отъ зида, или по запазени следи отъ подоветѣ на помѣщенията, които сж граничели съ тия зидове. Освенъ това малко сж и фрагментитѣ, по които бихме могли да сждимъ за естеството на строежа. Не намираме остатъци отъ колони, капители, бази (освенъ базата обр. 65), профилирани корнизи (освенъ тоя отъ крепостьта, обр. 115) и др. Не се намѣриха и мраморни фрагменти, които да ни позволятъ предположението за една по-разточителна украса или поне за мраморна облицовка на стенитѣ. Малкитѣ отломки отъ мраморни колонки, часть отъ капитель, намѣрени при „римската вила", както и мраморната колонка, намѣрена въ църквата-гробница не даватъ достатъчна представа. Интересни сж тукъ глиненитѣ тржбички, намѣрени около примитивно градената църквица при скалата. Тия тржбички сж сжщитѣ, каквито намираме при архитектурата на второто българско царство, употрѣбени като декоративно срѣдство (Търново, Месемврия).

---

[1] К. Шкорпилъ, Извѣстія Русскаго Арх. Института въ К-полѣ, табл. V, IX, XXVIII.

[2] Въ сѫщото съчинение, табл. XIV.

По нѣкои отъ камънитѣ се виждатъ издълбани мѣста за вжтрешна (дървена, оловна или желѣзна) връзка (скоба), но тѣзи камъни сж поставени въ зида така, че тия издълбани части оставатъ неизползувани, което показва, че тоя строителенъ материалъ е билъ пренасянъ отъ други по-стари сгради. Сжщо така ще е пренесенъ отъ другаде и камъкътъ, който се намѣри близо до извора съ издълбани мѣста за прехващане и повдигане, каквито много често се срѣщатъ при гръцкитѣ строежи.

Каменниятъ строителенъ материалъ е варовникъ и пѣсъчникъ; като изключение се намиратъ и туфени блокове. Часть отъ него е пренесенъ, по-голѣмата часть е мѣстенъ. Пренесениятъ е по-грижливо обработенъ, мѣстниятъ — по-грубо. По камънитѣ намираме издълбани знаци. Безспорно и тукъ тѣ иматъ значението, каквото иматъ по етрускитѣ, римскитѣ, чехскитѣ и пр. зидове — да опредѣлятъ реда на камъка или да означатъ името на доставчика.

Знаци намираме както по камънитѣ, пренесени отъ другаде, така и по тия отъ мѣстенъ материалъ.

Употрѣбенитѣ въ строежа тухли сж квадратни, римски образецъ, съ размѣри 30—33×4 см. Почти всички иматъ знацитѣ, характерни за римскитѣ тухли; по нѣкои има и знаци като по камънитѣ, и други — орнаментални, надраскани преди изпичане на тухлата. Що се отнася до обработването имъ, тѣ ясно се поддѣлятъ на две групи — еднитѣ работени отъ доброкачествена, добре размѣсена пръсть и добре изпечени, другитѣ работени отъ непречистена пръсть, лошо размѣсена и слабо изпечени. Всички изглежда да сж правени въ калъпи безъ дъна. Вѣроятно и отъ тухлитѣ едни сж пренасяни или сж по-стари римски (вижда се това и отъ надписа на легиона), други сж мѣстни. Не може, обаче, съ точность да се опредѣли, кои сж пренесенитѣ, кои сж мѣстнитѣ, защото, що се отнася до състава на глината, въ една и сжща околность може да се намѣрятъ глини съ различенъ съставъ. Сждейки по това, че камънитѣ отъ мѣстенъ материалъ сж по-грубо работени отъ пренесенитѣ, можемъ да предположимъ, че по-грубо работенитѣ тухли сж мѣстни и по-нови, а другитѣ сж пренесени или по-стари. Това предположение се потвърдява и отъ обстоятелството, че и около откритата (непроучена още) пещь за тухли се намѣриха именно такива по-долнокачествени тухли.

Освенъ обикновенитѣ, употрѣбени за строежъ тухли, се намѣриха и други, приготвени специално за настилане на подове съ размѣри 69×55×5.5, 53×53×7 и други — за облицовка на стени, съ размѣри 64×47.5×2 см.

Намѣренитѣ керамиди сж римски образецъ.

Подовитѣ настилки сж конструирани по нѣколко начина: 1) състоятъ се само отъ каменни плочи, поставени направо върху почвата, оградени съ други изправени плочи, — такива сж настилкитѣ на открититѣ дворове; 2) отъ каменни плочи, размѣръ 20-40×20-30×10-15 см. поставени върху настилка отъ дребни камъни на изобиленъ варовъ разтворъ („бетонъ"); 3) отъ тухли, поставени върху каменни плочи; 4) отъ тухли, поставени върху настилка отъ „бетонъ"; 5) отъ три реда тухли, поставени единъ надъ другъ, на много солиденъ разтворъ (въ „басеина"). Навсѣкжде, дето сж употрѣбени за подъ, тухлитѣ сж сжщитѣ, които сж употрѣбявани и за строежъ. Изключение прави само вториятъ подъ на „светилището", и подътъ надъ хипокауста на „римската вила", които сж съ посоченитѣ по-горе голѣми размѣри.

Следи отъ сводова конструкция липсватъ и изглежда, че засводяване не е имало, защото иначе би трѣбвало да се намѣрятъ поне въ насипа части отъ такова. (Изключение правятъ нѣкои зидове подъ пещерата, кждето сж намѣрени нѣколко камъни и тухли, които позволяватъ да се допустне, че сж отъ сводъ).

Строежътъ общо взетъ е небреженъ (като се изключи стената при пещерата и на крепостьта). Нѣкжде небрежностьта отива до тамъ, че редоветѣ камъни не сж хоризонтални, но отиватъ успоредно съ наклонения теренъ; водопроводнитѣ тржби сж на нѣкои мѣста поставени обратно — долната имъ часть е поставена за горна; нѣкжде въ жглитѣ зидоветѣ се само допиратъ, безъ да се свързватъ единъ съ другъ — това особено е странно при солидния строежъ на „светилището".

Сградитѣ въ Мадара не сж били само отъ камъни и тухли, а сж били комбинирани и съ дървени пристройки или поне дървени навеси. Въ южната часть на западното крило отъ зидоветѣ на обр. 94 се намѣриха издълбани въ камъни четвъртити дупки, които не могатъ да служатъ за друго, освенъ да бждатъ поставени въ тѣхъ диреци за дървени пристройки (чардаци или навеси). Не може да се допусне, че тия дупки сж служели за закрѣпяне осьта на врати, защото въ такъвъ случай биха били кржгли и изтъркани въ долната си часть отъ въртенето на осьта. Сжщо такива леки дървени пристройки е имало и около „светилището", тъй като тамъ се намѣриха редове малки четвъртити основи, съ по единъ камъкъ надъ тѣхъ, които основи могатъ да служатъ само за дирецитѣ на лекъ дървенъ строежъ (обр. 67).

При строежа въ Мадара се забелязва едно особено отнасяне къмъ естествената скала — има сгради, които сж свързани съ естествени скали по начинъ, като че тия скали иматъ нѣкакво култово назначение (гл. стр. 91, 97). Така е напр. съ скалата при „светилището" (обр. 68). Оградена е съ кржгълъ зидъ, който стои съвършено странно спрямо нея: вижда се, че тя не е служела като основа, върху която да продължи зида и се развие напр. като кула, а е само оградена съ тоя зидъ, въ който има врата, презъ която се е отивало на нея. По скалата има издълбани дупки, които не могатъ да иматъ друго, освенъ култово назначение. При скалата пъкъ на обр. 81 намираме едно значително дълбоко изсичане, за да се получи една тераса, отъ която скалата е изсѣчена още въ видъ на абсида, отъ краищата на която започватъ по направление къмъ изтокъ три зида: единътъ широкъ 45 см. и запазенъ на дължина 1.2 м., другъ широкъ 40 см. и запазенъ на дължина 2.80 и трети широкъ 60 см. и запазенъ на дължина 60 см. Приблизително такова изсичане виждаме и въ северната горна часть на падналата скала при пещерата. Друга скала, която е взета подъ съображение при строежа или, по-право, поради което е градено точно на това мѣсто, е и тая при църквицата (обр. 79, 80). Северниятъ зидъ на църквицата минава по тая скала като оставя тя да изпъква до 25 см. предъ него навжтре въ църквата. Въ горната си часть е усѣчена и заема направлението на зида. Че тая скала е на това мѣсто преди още да е строена църквата се вижда отъ обстоятелството, че надъ нея (скалата) още се виждатъ следи отъ северния зидъ на църквата, безъ да има следи отъ допълнителенъ строежъ. Първитѣ следи показватъ, че скалата е била включена въ зида на църквата, а липсата отъ вторитѣ — че тя не е паднала и разрушила северния зидъ на църквата, който въ последствие да е билъ възстановенъ надъ нея, а че и днесъ я намираме на първоначалното ѝ мѣсто, като църквата е била построена до нея и то така, че часть отъ скалата да се вдава и вижда въ нея. По горната, усѣчената часть на скалата, намираме сжщата мазилка и сжщото изписване, каквото има и по северния зидъ на църквата: изписване въ синя, червена и жълта боя (при апсидата и зелена) въ орнаментъ сега разрушенъ, но изглежда да е билъ растителенъ. Ако скалата бѣше на еднаква плоскость съ вжтрешното лице на зида, можеше да предположимъ, че църквата е построена по други нѣкакви съображения на това мѣсто и че намиращата се случайно скала е просто включена въ строежа; това обаче едвали може да се предположи, щомъ като скалата излиза предъ зида до 20 см. — значи нарочно оставена да се вижда въ кораба на църквата.

Останалото отъ сградитѣ въ Мадара е малко, за да може по него да се реставриратъ тамошнитѣ селища. Тамъ сж напластени нѣколко култури, като всѣка е унищожавала часть отъ предшествующитѣ. Ако само по начина на строежа поискаме да отнесемъ остатъцитѣ отъ зидове къмъ нѣкои епохи, можемъ да приемемъ, че зидътъ отъ първия типъ строежъ е гръцки, отъ втория — византийски или римски, третия — византийски, четвъртия — римски, петия и шестия — отъ второто българско царство. Примитивизмътъ въ втория и третия типъ строежъ може да ни позволи да предположимъ, че тѣ сж отъ времето на първото българско царство (знаемъ, обаче, че примитивизмътъ въ римския строежъ започва още отъ II в.). Но такова тълкуване на строежа може да ни доведе до грѣшки. Защото единъ строежъ, колкото и да се очертава като типиченъ за опредѣлена епоха, често се срѣща и въ други, съседни на нея, а по нѣкога и въ съвсемъ отдалечени една отъ друга епохи. Това особено ясно проличава, когато сравняваме гръцкия, римския и византийския строежи и тоя, който напоследъкъ започна погрѣшно да се именува „български". Защото най-често начинътъ на строежа се обусловя отъ наржчния материалъ и отъ волята на владѣтеля или стопанина, който строи. Така е било и въ Римската империя, връзка съ която, безспорно, сж имали и зидоветѣ на Мадара, тъй като, изглежда, сж строени по римска традиция, варварски повторена, както сж и всички зидове отъ първото българско царство. А за римската епоха Витрувъ пише,1) че начинътъ на строежа зависи отъ властьта и желанието на владѣтеля или стопанина, — дали той иска да бжде строено отъ тухли, ломенъ камъкъ или квадри, и дали сградата да бжде грижливо

---

1) Durm, Die Baustile, Handbuch der Architektur II Teil. 2. Band, Die Baukunst der Römer, S. 20.

иззидана, дали да е скжпо украсена и пр. Това важи собствено за всички епохи: винаги е било отъ значение срѣдствата, съ които се извършва строежа. И затова, до единъ солиденъ градежъ отъ голѣми квадри ние можемъ да намѣримъ другъ отъ малки неправилно ломени камъни, правени въ сжщата епоха, но съ друго предназначение и съ оскждни срѣдства, тъй както полигоналната зидария, която се развива предимно въ най-старата епоха (циклопскитѣ зидове) се срѣща въ по-ново време въ Италия, и много често се срѣща надъ правожгълна квадрова зидария, която се смѣта за по-новъ строежъ отъ полигоналния. Така напр. и въ строежа на „басеина" нѣмаме категорични белези, които да ни помогнатъ да го отнесемъ къмъ нѣкоя опредѣлена епоха. Тоя строежъ може наистина да се отнесе къмъ общоприетия византийски, но той може да бжде извършенъ както преди идването на българитѣ на Балканския полуостровъ, така и въ X в., а сжщо така и въ XIV в. И затова, като указание отъ кое време произхожда „басеина", може да ни служи не толкова строежа му, колкото предназначението му. Явно е, че той не е служилъ като басейнъ за баня, или за подобни цели, защото не е приспособенъ да се пълни и следъ това лесно и удобно изцѣло да се изпразва и чисти; отворътъ за изпразване не е съединенъ съ тржба, за да може водата да се отвежда навънъ, а е свързанъ само съ малъкъ дренажъ, за да може малкото вода, допусната въ „басеина", да се попие въ почвата около дренажа — значи отвеждането на водата е направено по сжщия начинъ, както при баптистериитѣ на старитѣ църкви. Това показва, че тоя „басеинъ" е задоволявалъ култови нужди1) и е строенъ въ началото на покръстването и много е вѣроятно — отъ българитѣ. Въ това отношение много поучителенъ е и строежътъ на т. н. „римска вила": той може да се приеме за строежъ отъ второто българско царство, ако не сж намѣренитѣ въ насипа фрагменти, които да ни навеждатъ на предположението, че сградата е римска.

Нѣкои отъ мадарскитѣ зидове (които попадатъ подъ втория типъ строежъ) иматъ еднакъвъ строежъ съ абобскитѣ, и затова отъ нѣкои се датиратъ отъ първото българско царство. К. Шкорпилъ пръвъ откри като тѣхна специфична особеность начина на нареждането на камънитѣ, при който въ лицето на зида въ всѣкой редъ последователно се смѣнʲватъ надлъжно и напрѣчно поставени камъни.2) Тази особеность на строежа се призна и отъ другитѣ иследователи на изкуството отъ първото българско царство, и се прие като важенъ аргументъ къмъ доказателството, че българитѣ сж донесли отъ прародината си своя собствена висока култура и архитектурна традиция.3)

Въ сжщность, обаче, въ строителната техника на зидоветѣ отъ Абоба и Мадара не виждаме нищо ново, нищо оригинално. Смѣняването на напрѣчно съ надлъжно поставени камъни е направено за по-добра връзка на лицето съ вжтрешностьта на зида — принципъ, който се спазва отъ най-отдале-

---

1) До сжщото заключение — за култовото предназначение на „басеина" идва по другъ пжть и Фехеръ, G. Fehér, Les monuments de la culture protobulgare et leur relations hongroises, p. 70.

2) Изв. Русск. Арх. Инст. въ К-полѣ, X, стр. 84.

3) Филовъ, Старобългарско изкуство, София, 1924, стр. 5; Миятевъ, Българското изкуство презъ IX и X в. въ България 1000 години, стр. 149; по-късно въ Разкопки на „Вжтрешния градъ" въ Преславъ, Изв. Ист. Д-во, XI—XII, 157, Миятевъ свръзва строежа въ Плиска съ римско-византийския; Фехеръ, цит. съч. стр. 48, 49; Ив. Велковъ, гл. статията му погоре, стр. 107.

ченитѣ епохи до днесъ: намираме го въ Асирия, Египетъ, а въ Микенската архитектура връзката е направена чрезъ дървета. Въ Гърция често се употрѣбява при подпорни зидове, кѫдето напрѣчно поставенитѣ камъни сѫ образували връзката между облицовката и подпрѣния теренъ. Тоя начинъ на строежъ се употрѣбява въ Гърция въ Македонската епоха, когато започватъ да строятъ комбинирани зидове, външно облицовани съ дѣлани камъни, вѫтрешно излѣти съ „бетонъ", маниеръ на строежъ, който после се възприе и широко употрѣби отъ римлянитѣ и най-вече отъ Траянъ и минава днесъ за римски (сѫщия, който намираме и въ нѣкои зидове на Абоба.[1]) Византийската архитектура сѫщо познава тоя начинъ на строежъ. Точно така, както го намираме въ Мадара и въ нѣкои зидове на Абоба — плътенъ еднороденъ зидъ, безъ вѫтрешно излѣтъ бетонъ — Витрувъ го нарича при гърцитѣ isodomos, а при римлянитѣ opus isodomum, а днесъ се нарича „елинска връзка". Употрѣбявайки тая връзка поради конструктивния ѝ смисълъ, римлянитѣ сѫ я използували и декоративно, като на надлъжно поставенитѣ камъни сѫ издълбавали фалшиви вертикални фуги, за да се получи идеята, че зида е съставенъ отъ еднакви квадри, както напр. това виждаме въ гробницата на Caecilia Metella въ Римъ. Начинътъ на строежа, който намираме въ Абоба и Мадара е много разпространенъ въ срѣднитѣ вѣкове на западъ, отъ гдето тази конструктивна връзка на камънитѣ (или тухлитѣ) носи днесъ име „готическа".

Така че въ строежа на зидоветѣ на Мадара, както и изобщо въ тоя отъ първото българско царство ние не намираме нищо, което да ни показва на „оригинална българска строителна традиция, донесена отъ българитѣ отъ тѣхната прародина." Строежътъ е извършенъ по римска и византийска традиция, и ако все пакъ търсимъ въ него нѣщо ново и оригинално, то е само проявената въ него небрежность, варварски примитивизъмъ отъ една страна, и отъ друга проява на творческа воля и стремежъ да се изрази могѫществото на владѣтеля.[2])

---

[1]) К. Шкорпилъ, цит. съч. табл. V, IX.

[2]) За начина на строежа, който се срѣща въ Мадара гл. Breymann, Baukonstruktionslehre, I Bd. 518; Durm, Die Baukunst der Römer, Handbuch der architektur, II Teil, 2. Band, S. 201—205; Perrot et Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquité, t. VII, p. 322—337, fig. 162; F. Benoit, Manuel d'Histoire de l'art, L'architecture antique, p. 293. A. Choisy, L'art de batir chez les byzantins, p. 12, A. Choisy, Histoire de l'architecture, p. 91—92, 269—522 G. Semper, Der Styl in den technischen und tektonichen Künsten I. Bd., 360—362.

СОНДАЖИ И РАЗКОПКИ ВЪ ГОЛѢМАТА ПЕЩЕРА ПРЕЗЪ 1932 ГОД.

ОТЪ **Р. ПОПОВЪ**

Точно надъ карстовитѣ извори, дето пада най-низката точка на синклиналата, се намира грамаденъ скаленъ навесъ, познатъ на околното население съ името Голѣмата пещера (обр. 169), за разлика отъ други по-малки пещери, които се намиратъ въ близко съседство. Нея ще я означа като пещера № I.

На лѣво отъ нея се отваря входътъ на втора, много по-малка пещера съ надлъженъ диаметъръ само нѣколко метра (№ II, обр. 170).

По-горе отъ нея се отваря трета пещера (№ III, обр. 171), която дължи образуването си на една грамадна тектонична пукнатина. Подътъ е скалистъ, безъ културенъ насипъ, а само такъвъ отъ пѣсъкъ и чакълъ.

Най-после, въ по-доленъ хоризонтъ, при подножието на скалитѣ се откри четвърта малка пещера, почти изцѣло изпълнена съ насипъ, тъй както бѣше изпълнена и пещерата № II.

Отъ тия четири пещери особенъ интересъ представя Голѣмата пещера (№ I), въ която направихъ по-значителни разкопки презъ 1932 год., резултата отъ които ще изложа по-долу.

Отворътъ на тази пещера, обърнатъ къмъ западъ, е широкъ при основата около 80 м. Дълбочината ѝ достига 20 м., а височината ѝ, твърде промѣнчива, мѣри при входа 45—50 м.

За пръвъ пѫть въ тази пещера направихъ сондажи презъ 1902/903 год. Въ една дълбочина около 30—40 см. на много мѣста открихъ слаби сухи зидове, разположени перпендикулярно на дъното, както и останки отъ напрѣчни такива, които очевидно образуваха основитѣ на пещерни сгради съ дървена конструкция надъ зидоветѣ.

На много мѣста се откриха пепелни прослойки съ останки отъ изгорѣли греди и гвоздеи. Очевидно тия постройки сѫ били опожарени, за което найкрасноречиво говорятъ останкитѣ отъ разтопени стъкла и едно кюлче отъ разтопени дребни византийски монети. Въ връзка съ покривната конструкция на тия постройки стоятъ редица дупки (обр. 172), издълбани на значителна височина, чието предназначение е било да крепятъ покривнитѣ греди.

Що се отнася до предназначението на тия пещерни постройки, може да се каже само едно, че тѣ сѫ служели за жилища. Въ полза на това мнение мога да приведа факта, че въ подоветѣ на тия жилища презъ 1903 г. открихъ материали, които не могатъ да иматъ друго предназначение, освенъ за обикновени ежедневни нужди, като глинени паници, кани, стомни долиуми, лампички, свредли, игли, ножици, желѣзни чукове, кирки, сърпове, чресла и лемежи (палешници) за рала, накитни предмети, които се съхраняватъ сега въ сбиркитѣ на Шуменския Окрѫженъ Музей.

Безспорно е, че въ нѣкои епохи сѫщата тази пещера ще да е служела за светилище. Фрагментътъ отъ надписъ, намѣренъ въ дерето, посветенъ на нимфитѣ, показва, че тукъ е имало нимфеумъ, а никое друго мѣсто не подхожда за такова светилище, освенъ Голѣмата пещера. Вѣроятно въ свръзка съ този нимфеумъ е и преградниятъ римски зидъ предъ пещерата, отъ който е запазена по-добре само една часть.

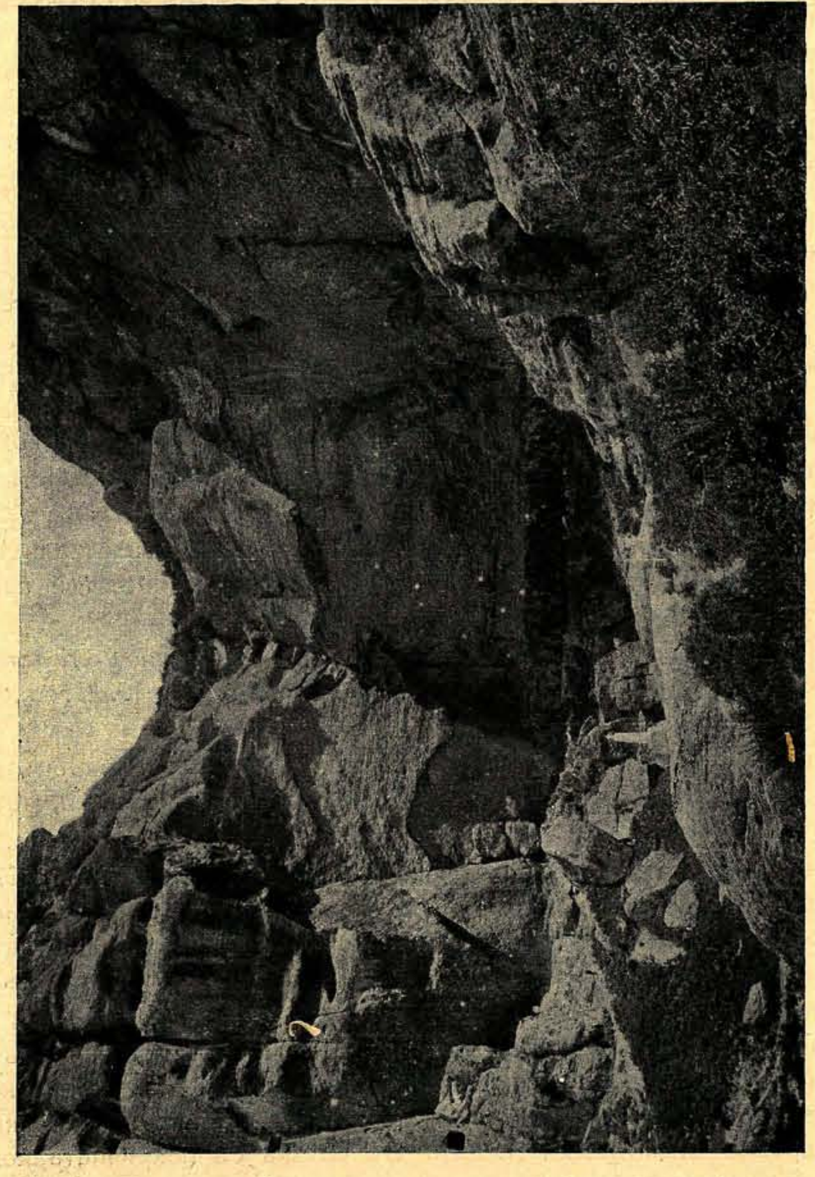

Обр. 169. — Изгледъ на Голѣмата пещера № I

Резултатитѣ отъ разкопкитѣ, които самъ правихъ презъ 1902/903 и 1909 г. ще бѫдатъ обнародвани въ книга II, а тукъ ще се спра само върху находкитѣ отъ 1932 г.

На нѣколко метра предъ скалата, която образува дъното на пещерата, се откриха останки отъ сухъ надлъженъ зидъ, който върви почти по цѣлото напрѣчно продължение на пещерата. Предназначението му очевидно е било да изолира постройкитѣ отъ дъното на пещерата, което е много навлажнено отъ капещата вода. За да бѫде вѣроятно изолацията по-добра, между скалата и преградния зидъ е натрупанъ дебелъ насипъ, въ който се срѣщатъ изобилни останки отъ разни исторически епохи, нѣщо което може да послужи като указание за по-точно установяване на времето, когато сѫ били строени и използувани постройкитѣ въ пещерата.

Обр. 170. — Входътъ на пещерата № II

Събраниятъ материалъ отъ този насипъ, който азъ разкопахъ до известна дълбочина презъ поменатата година, се разпредѣля така:

Керамика
(глинени сѫдове)
Прешлени
Предмети отъ бронзъ
Предмети отъ желѣзо
Предмети отъ стъкло

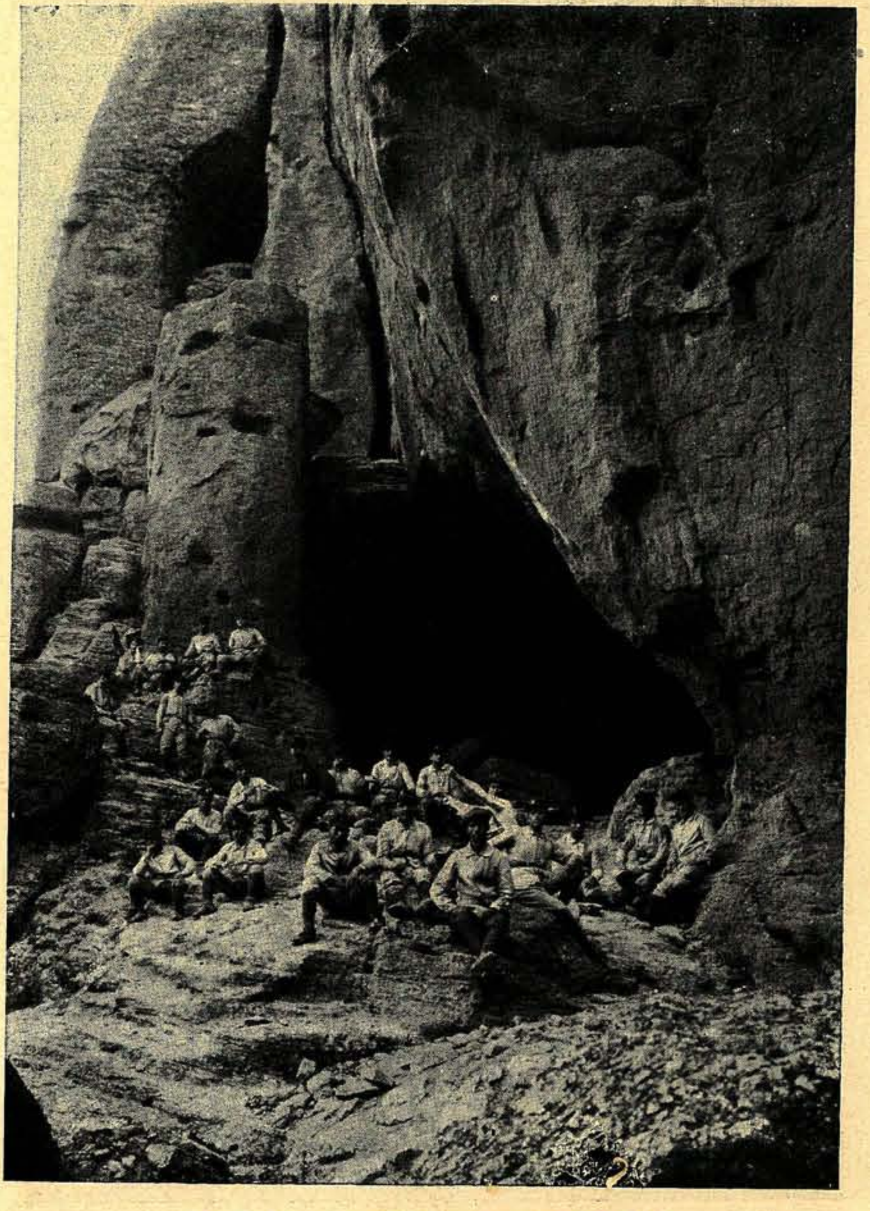

Обр. 171. — Входътъ на пещерата № III

Керамика

Въ насипа здрави сѫдове не се намѣриха, обаче въ голѣмо изобилие се намѣриха фрагменти отъ строшени такива, съ най-разнообразна форма. Ще дамъ по единъ отъ най-характернитѣ типове.

1. Обр. 173 А. представя гърне съ една дръжка, украсено въ срѣдата съ релиефни ребра. Височина 9.7 см., най-голѣма ширина 9.7 см., диаметъръ на устата 8.2 см., диаметъръ на дъното 3.1 см. Цвѣтъ сивъ.

2. Обр. 173 Б. Строшено гърне, силно издуто въ срѣдата. Снабдено е било съ три дръжки, отвънъ надлъжъ украсени съ три вдълбани бразди. Отъ дръжкитѣ е запазена само едната. Съ околовръстни тънки бразди, на брой 4, сѫ украсени и стенитѣ на сѫда, отъ които едната е въ областьта на дръжката, а тритѣ въ най-изпъкналата часть. Височината на сѫда около 10.5 см. диаметъръ на устата 10.7 см., най-голѣмъ напрѣченъ диаметъръ подъ основата на дръжката 13 см. Цвѣтъ сивъ.

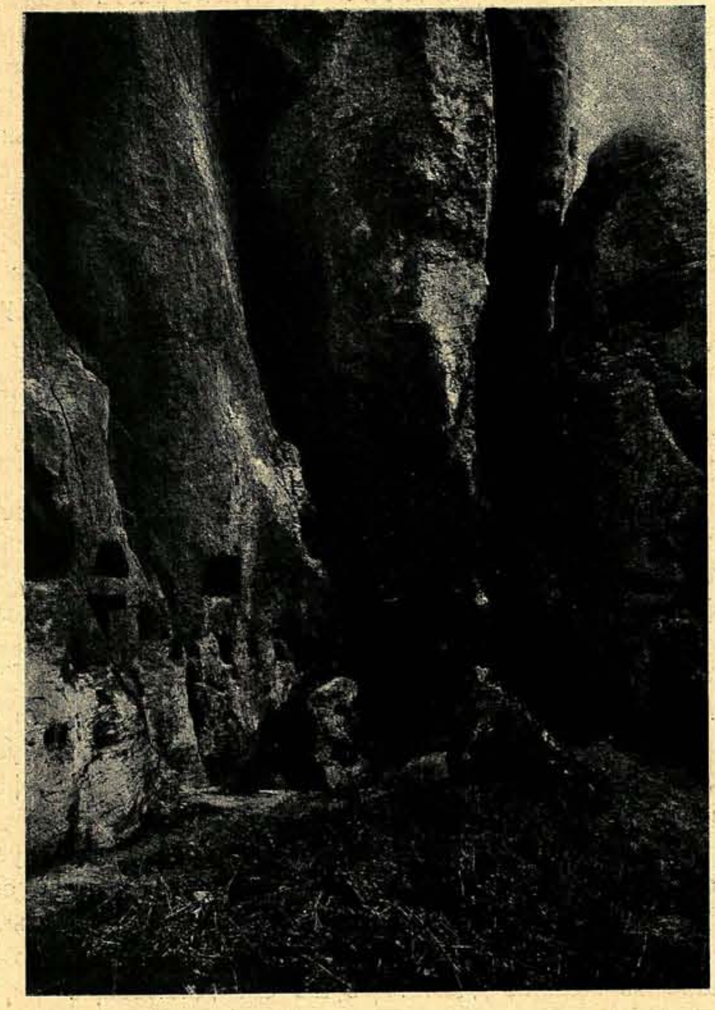

Обр. 172. — Изкуствени дупки по скалата въ пещерата № I

3. Обр. 173 В. Тънкостенна паничка съ конкавно дъно. Цвѣтъ ясно червенъ. Височина 5.5 см., диаметъръ на устата 13 см., диаметъръ на дъното 4.4 см.

4. Обр. 173 Г. Похлупка съ кръгла дръжка, въ долния край съ силно профилуванъ навѫтре рѫбъ. Височина 8 см., диаметъръ на отвора 16.5 см., диа-

метъръ на дръжката 3.6 см. Подобни похлупки се намѣриха нѣколко въ пещерата както и извънъ нея. Този типъ изобщо изобилствува навредъ въ културнитѣ насипи отъ римско време. Цвѣтъ черъ.

5. Обр. 173 Д. Глиненъ сѫдъ снабденъ съ овална дръжка. Устата значително профилувана навънъ. Дъно слабо конкавно. Височина 10.7 см., диаметъръ на устата 10.5 см., най-голѣмъ диаметъръ на сѫда 12 см., диаметъръ на дъното 5.7 см. Цвѣтъ жълто-червенъ.

6. Обр. 173 Е. Глинено гърненце съ профилуванъ рѫбъ около устата. Височина 12.7 см., диаметъръ на устата 10.5 см., най-голѣмъ напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата 12.7 см., диаметъръ на дъното 6.6 см. Последното е плоско. Цвѣтъ червенъ.

7. Обр. 173 Ж. Глинена стомничка снабдена съ плоска дръжка (профилъ 1.1×2.3). Височина 15.5 см. Най-голѣмъ напрѣченъ диаметъръ на сѫда 12.3 см., диаметъръ на устата 4.4 см., диаметъръ на дъното 6 см. Последното е плоско. Цвѣтъ жълто-червенъ.

8. Обр. 173 З. Тънкостенна глинена кана, снабдена съ плоска дръжка (профилъ 1.0×3.1 см.). Дъно плоско. Височина 18 см., диаметъръ на устата 11.7 см. Най-голѣмъ напрѣченъ диаметъръ 16.7 см., диаметъръ на дъното 11 см. Цвѣтъ червенъ. Стенитѣ на сѫда, малко по-горе отъ срѣдата, сѫ украсени съ четири вдълбани широки околовръстни бразди.

Описанитѣ сѫдове подъ №№ 1—7 (А—Ж) произхождатъ отъ римския насипъ, а № 8 (З) отъ срѣдновѣковния.

Въ римския пластъ се намѣриха множество части отъ строшени амфори. Такива изобилствуватъ и въ насипа на малката пещера (обр. 170), която се отваря въ лѣво отъ голѣмата.

Нѣколко фрагмента отъ устата и дъното на тия амфори давамъ на обр. 174, отъ дето се вижда, че по отношение устройството на устата, дръжкитѣ и дъната, амфоритѣ представляватъ доста голѣмо разнообразие.

Обр. 174 А. Фрагментъ отъ устата на амфора, снабдена съ две вити дръжки, чийто диаметъръ мѣри 2.5 см. Диаметъръ при рѫба на устата 12.5 см., а най-малъкъ диаметъръ подъ дръжкитѣ 8 см. Гърлото на амфората съ релиефни околовръстни ребра.

Обр. 174 Б. Горна часть отъ амфора съ диаметъръ на устата 9.7 см. Дръжкитѣ иматъ дѫговидна форма съ кѫжеловидно напрѣчно сѣчение. Най-голѣмъ диаметъръ при долния край на дръжкитѣ, мѣренъ отвънъ, 18 см.

Обр. 174 В. Гърло отъ амфора, чийто дръжки иматъ сѫщо кѫжеловидно напрѣчно сѣчение съ голѣмъ диаметъръ 2.8 см. Диаметъръ на устата 7 см.

Обр. 174 Г. Гърло отъ амфора съ диаметъръ на устата 14.3 см., а най-малъкъ диаметъръ подъ основата на дръжкитѣ 8.5 см. Последнитѣ отвънъ сѫ снабдени съ надлъженъ жлебъ, поради което напрѣчното сѣчение на дръжкитѣ има бѫбрековидна форма, съ голѣмъ диаметъръ 4.3 см.

Обр. 174 Д. Гърло отъ амфора съ дръжки, чиито рамена се извиватъ нагоре. Диаметъръ на устата 8.7 см., диаметъръ презъ дръжкитѣ 20 см., дръжкитѣ съ плосъкъ профилъ (2×4.5 см.).

Обр. 174 Е. Тѣсно гърло отъ амфора. Рамената на дръжкитѣ хоризонтални. Диаметъръ на устата 4.8 см., а диаметъръ презъ дръжкитѣ около 16.5 см. Дръжкитѣ съ бѫбрековиденъ профилъ (1.4 см.×2.1 см.).

Обр. 174 Ж. Конусовидно дъно отъ амфора.

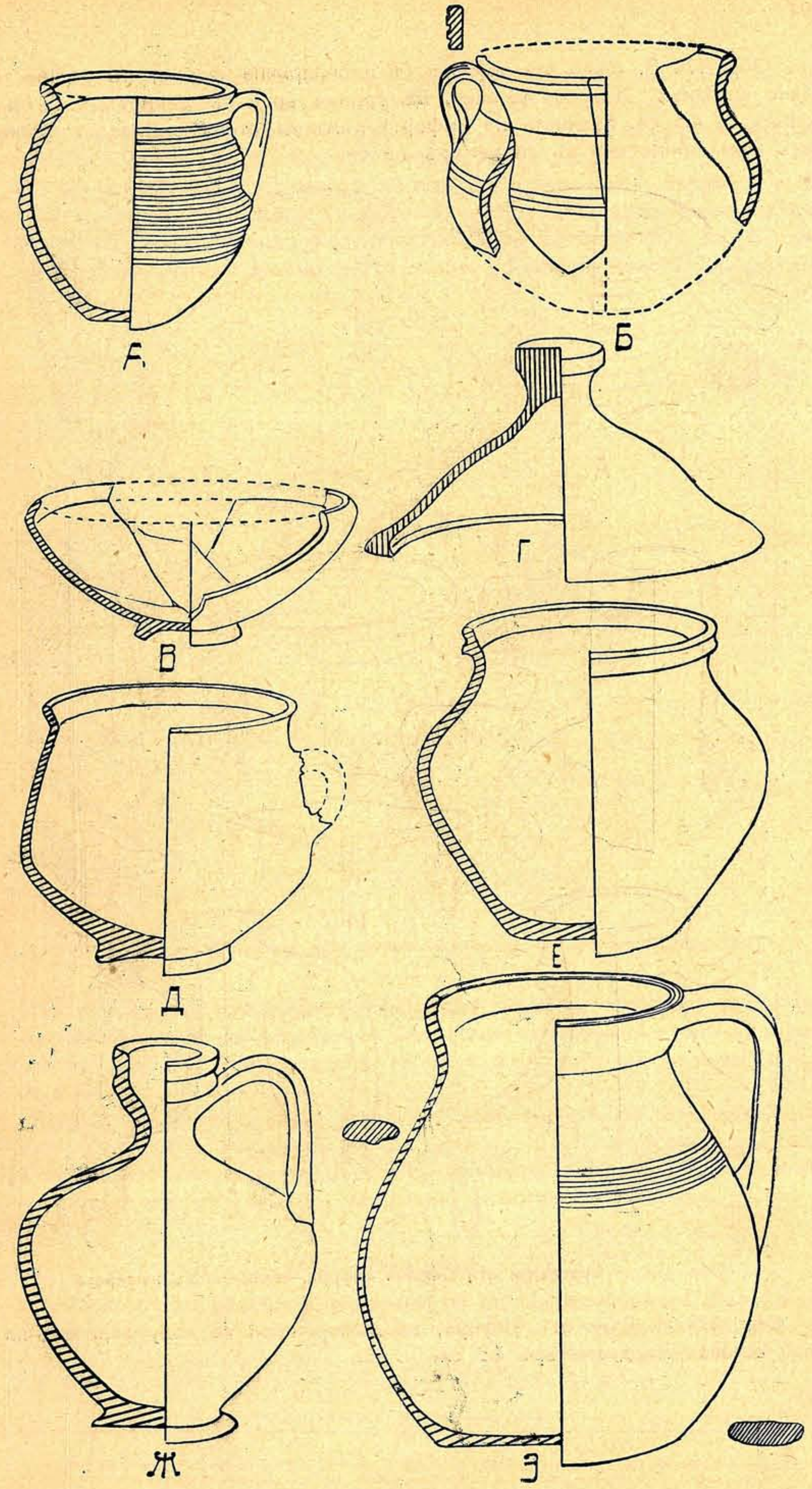

Обр. 173. — Глинени сѫдове отъ пещерата

Обр. 174 З. Дъно отъ амфора съ цилиндрична форма, въ долния край равно отсѣчено. Дъното масивно. Въ горния край съ диаметъръ 5 см., въ долния съ 4.5 см. Кухината на амфорта къмъ дъното завършва съ цилиндриченъ кухъ придатъкъ съ диаметъръ 1.5 см.

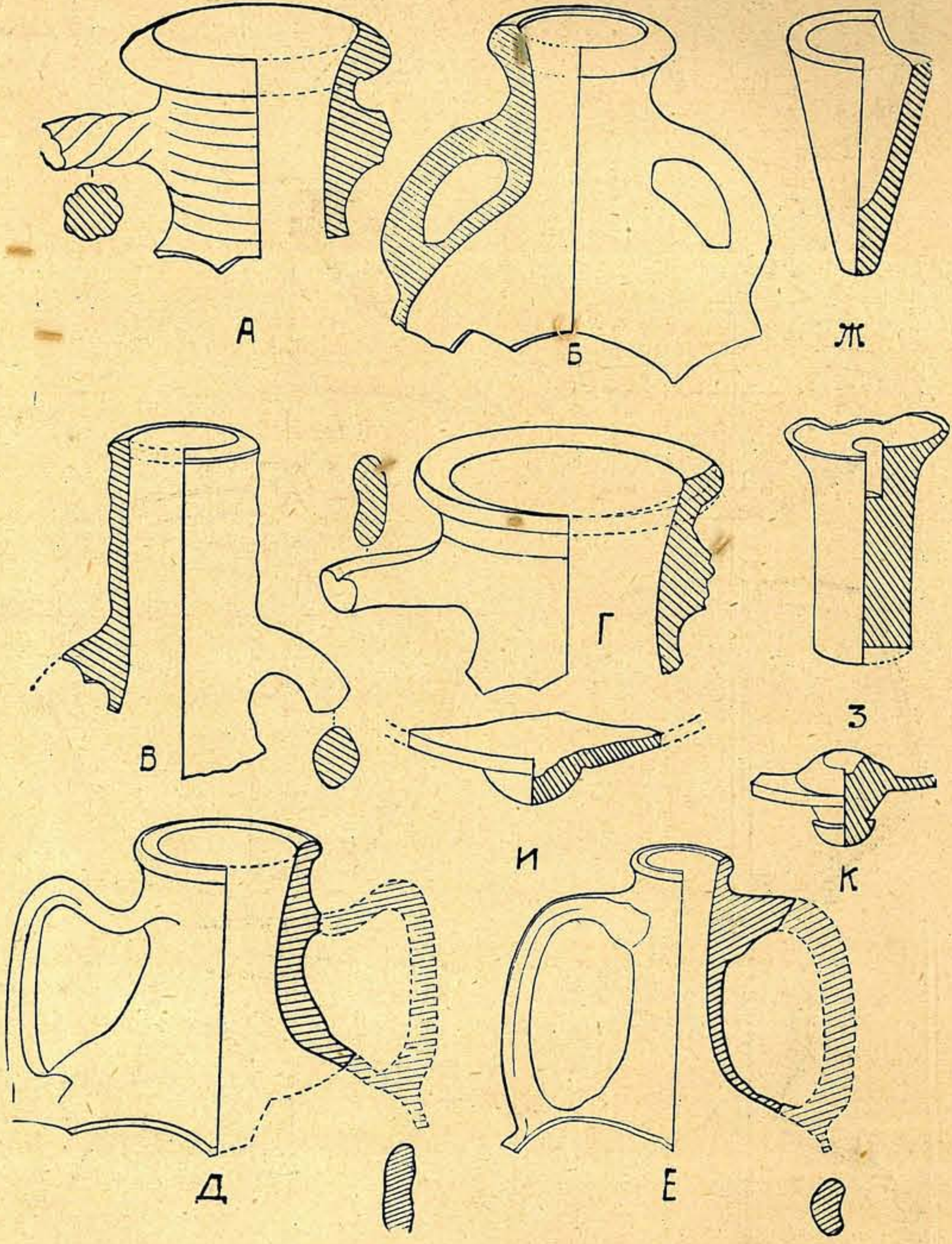

Обр. 174. — Фрагменти отъ глинени амфори, намѣрени въ пещерата

Обр. 174 И. Дъно отъ амфора, въ долния край съ полусфериченъ пжпъ, чиято основа има диаметъръ 4.5 см.

Обр. 174 К. Дъно отъ амфора съ конусообразенъ издатъкъ, който завършва въ края съ полусферично надебеляване. Дължина на издатъка 2.5 см., диаметъръ въ основата. Отвжтре въ срѣдата на дъното на амфората има една изпъкналость съ конусообразна куха ямичка.

Надъ римския пластъ дохожда не особено дебелъ слой, въ който изобилстватъ фрагменти отъ сждове съ вълнообразно вдълбани шарки, както и такива безъ каквито и да било украшения. Отъ монетитѣ, които случайно сж попаднали въ този пластъ, ясно се вижда, че той трѣбва да се опредѣли като византийски.

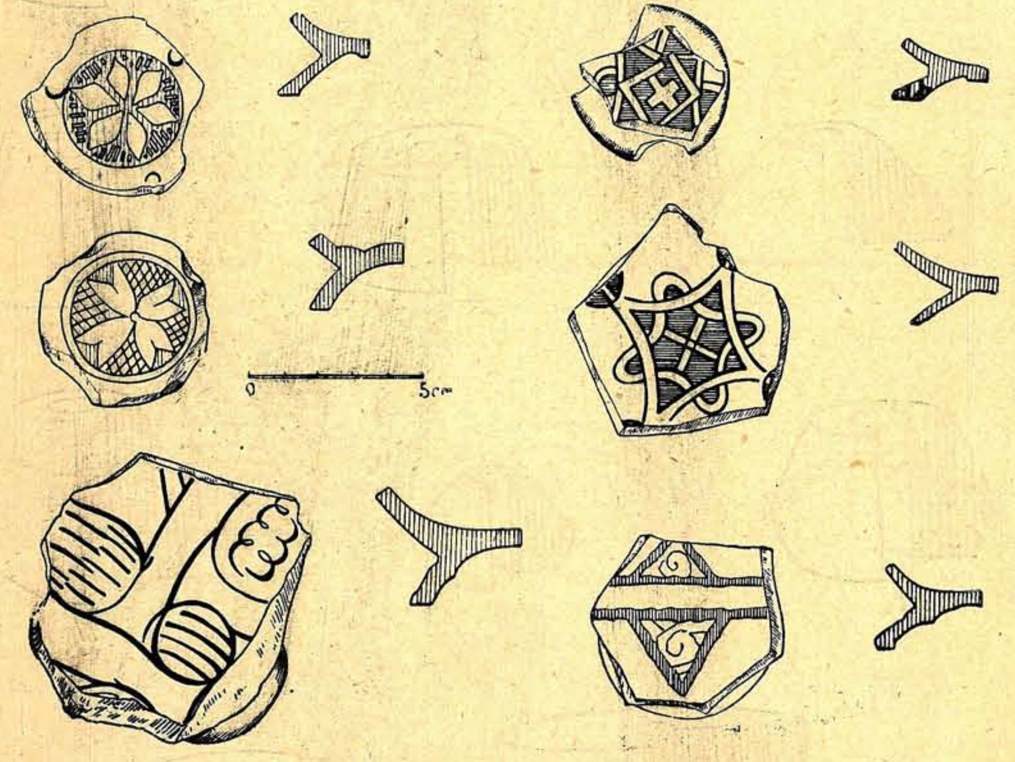

Обр. 175. — Фрагменти отъ дъната на сждове съ рисувани орнаменти

Въ най-горнитѣ прослойки на насипа се срѣщатъ, макаръ и рѣдко, части отъ стенитѣ и дъна на сждове съ боядисани орнаменти, нѣкои отъ които давамъ на обр. 175. Тази керамика, за която ще стане дума другаде, би могла да се отнесе къмъ XIII—XIV в.

Всички тия останки, които намираме край стенитѣ на пещерата, произхождатъ отъ насипъ, натрупанъ между скалата и лекопостроения преграденъ зидъ. Изобилието на животински кости, пепельта и вжгленитѣ, които намираме на това мѣсто, говорятъ, че имаме работа съ боклученъ насипъ отъ разни епохи.

Прешлени

Намѣренитѣ въ пещерата прешлени, по отношение формата и голѣмината, представятъ доста голѣмо разнообразие (обр. 176). По материалъ тѣ се разпредѣлятъ така: прешлени отъ глина, отъ янтаръ, отъ камъкъ, отъ стъкло и отъ кость.

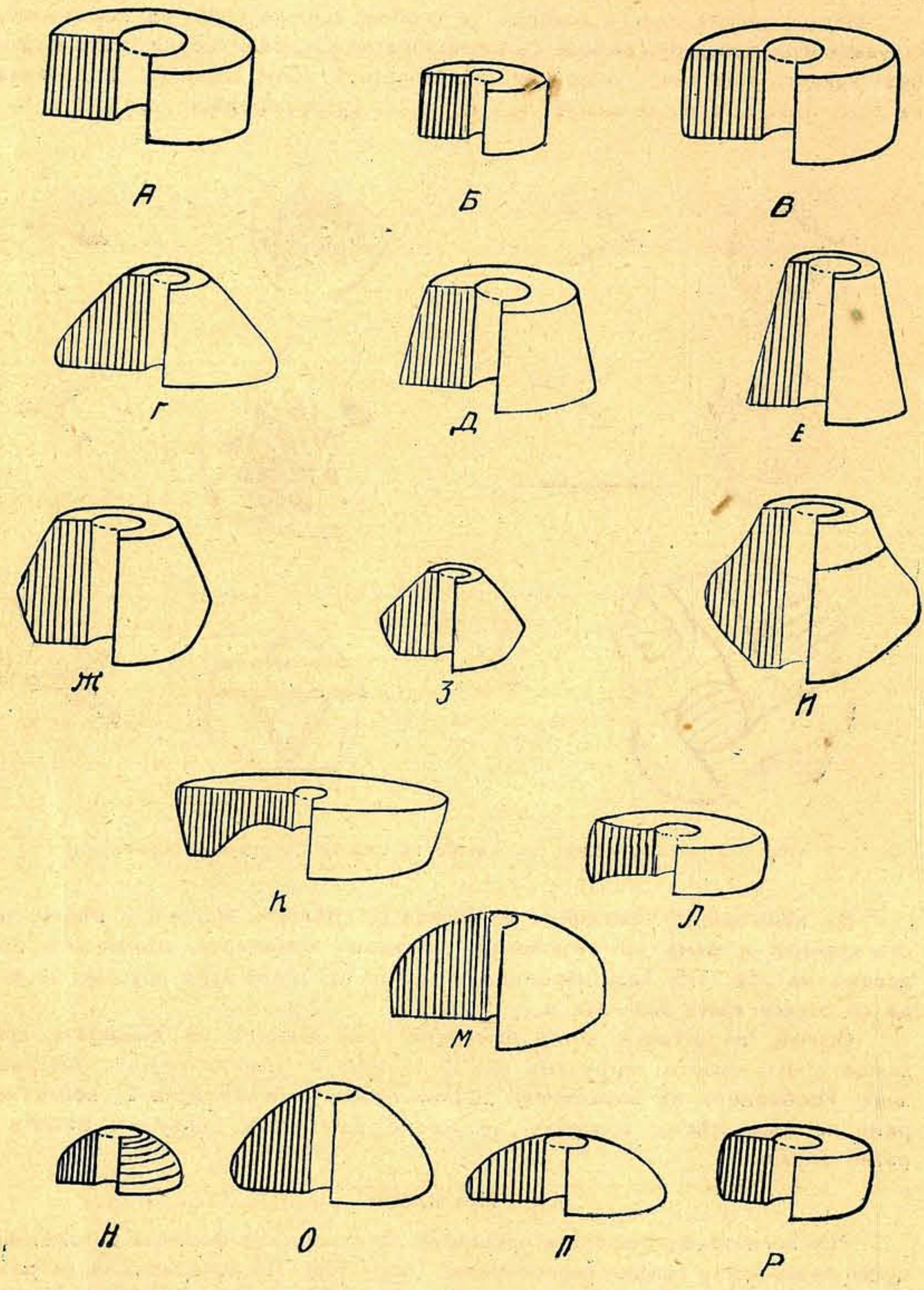
А
Б
В
Г
Д
Е
Ж
З
И
К
Л
М
Н
О
П
Р

Обр. 176. — Прешлени отъ глина, янтаръ, камъкъ, кость и стъкло

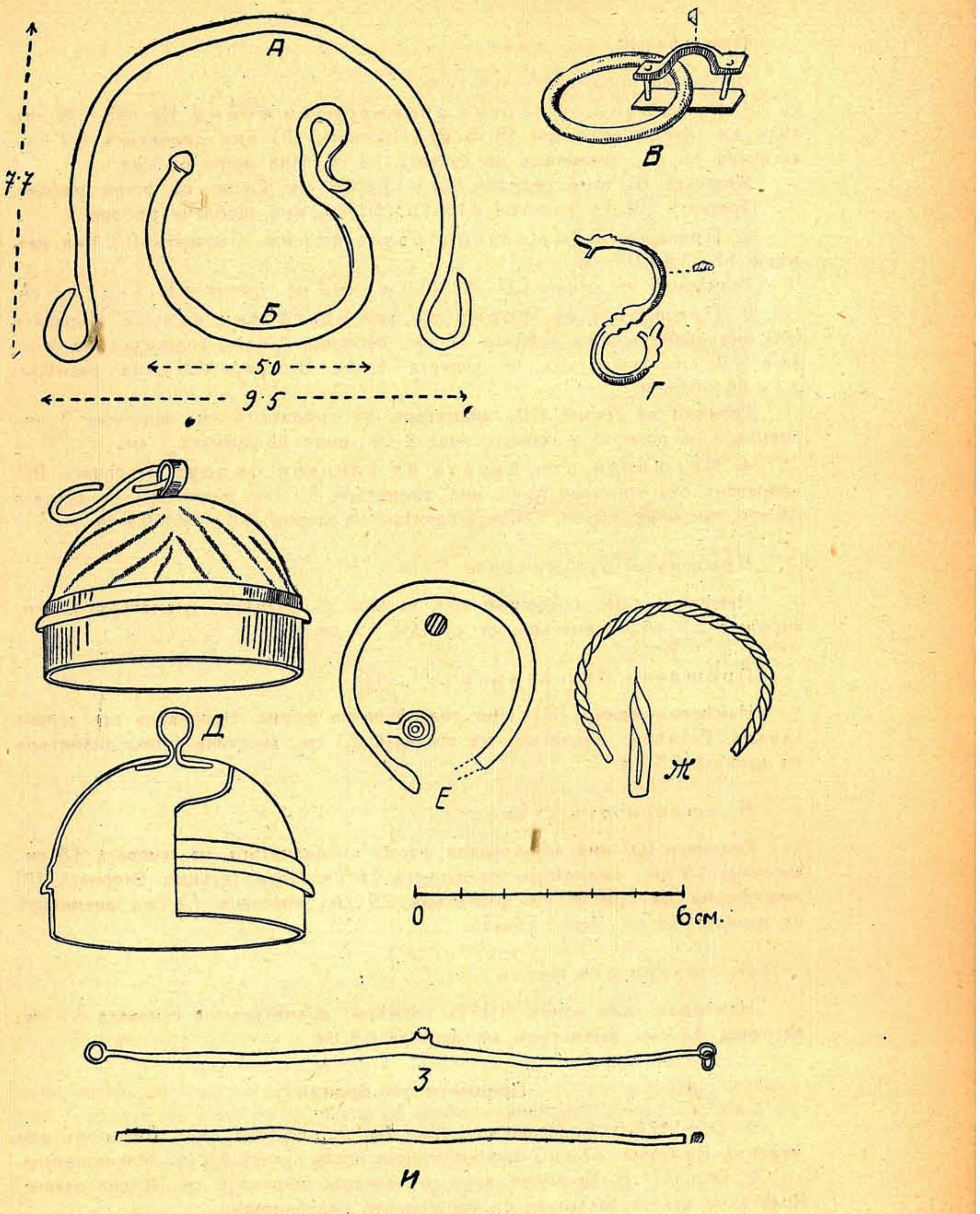
А
В
7·7
Б
Г
5·0
9·5
Д
Е
Ж
0
6 см.
З
И

Обр. 177. — Предмети отъ бронзъ

Прешлени отъ глина

По форма представятъ три типа.

1. **Прешлени съ плоска цилиндрична форма.** На обр. 176 отъ тѣхъ сж представени три (А Б В). Първиятъ (А) има диаметъръ 3.7 см., височина 1.6 см., диаметъръ на дупката 1.3 см. Има остри ржбове.

Вториятъ (Б) има размѣри 2.4×1.2×0.6 см. Сжщо съ остри ржбове. Третиятъ (В), съ размѣри 4.1×1.6×1.1 см., има заоблени ржбове.

2. **Прешлени съ конусообразна форма.** Първиятъ (Г) има размѣри 4.2×1.8×0.7 см.

Размѣритѣ на втория (Д): 3.7×1.9×1 см; на третия (Е): 3×2.7×1 см.

3. **Прешлени въ форма на два пресѣчени конуса.** Първиятъ (Ж) има диаметъръ въ срѣдата 3.6 см., височина 2.3 см., диаметъръ на основата 2.9 см., диаметъръ на дупката 1 см. Вториятъ (З) има размѣри: 2.7×1.6×0.6 см.

Размѣри на третия (И): диаметъръ въ срѣдата 4 см., височина 3 см., диаметри на долното и горното лице 2 см., диам. на дупката 1 см.

4. **Прешлени отъ дъната на глинени сждове.** Първиятъ (К), направенъ отъ конкавно дъно, има диаметъръ 5.1 см., диаметъръ на дупката 0.6 см., височина 1.3 см. Сжщитѣ размѣри на втория: 3.4×0.8×0.9 см.

Прешлени отъ янтаръ

Намѣрена само половинка отъ такъвъ, съ размѣри: диаметъръ 4.2 см. височина 2.5 см., диаметъръ на дупката 0.4 см.

Прешлени отъ камъкъ

Намѣренъ единъ (Н). Има полусферична форма. Направенъ отъ зеленъ камъкъ. Размѣри: диаметъръ на основата 2.3 см., височина 1 см., диаметъръ на дупката 0.8 см.

Прешлени отъ стъкло

Единиятъ (О) има конусовидна форма съ диаметъръ на основата 3.8 см., височина 1.9 см., диаметъръ на дупката 0.8 см. Черно стъкло. Вториятъ (Р) има форма на кржгче съ диаметъръ 2.9 см., височина 1.2 см., диаметъръ на дупката 0.9 см. Черно стъкло.

Прешлени отъ кость

Намѣренъ само единъ (П), съ размѣри: диаметъръ на основата 3.7 см., височина 1.2 см., диаметъръ на дупката 0.8 см.

Предмети отъ бронзъ

1. Обр. 177 А. Бронзово превезло отъ металически сждъ (бронзовъ или меденъ). Височина 7.7 см., ширина мѣрена презъ кукитѣ 9.5 см. Зелена патина.

2. Обр. 177 Б. Бронзова кука за кантаръ, широка 5 см. Зелена патина. Краятъ на куката завършва съ конусовидно надебеляване.

3. Обр. 177 В. Бронзова халка, прекарана презъ две бронзови пластинки. закрепени една съ друга чрезъ бронзови гвоздеи. Зелена патина.

4. Обр. 177 Г. Бронзовъ предметъ въ формата на буквата S, украсенъ съ странични нарѣзи.

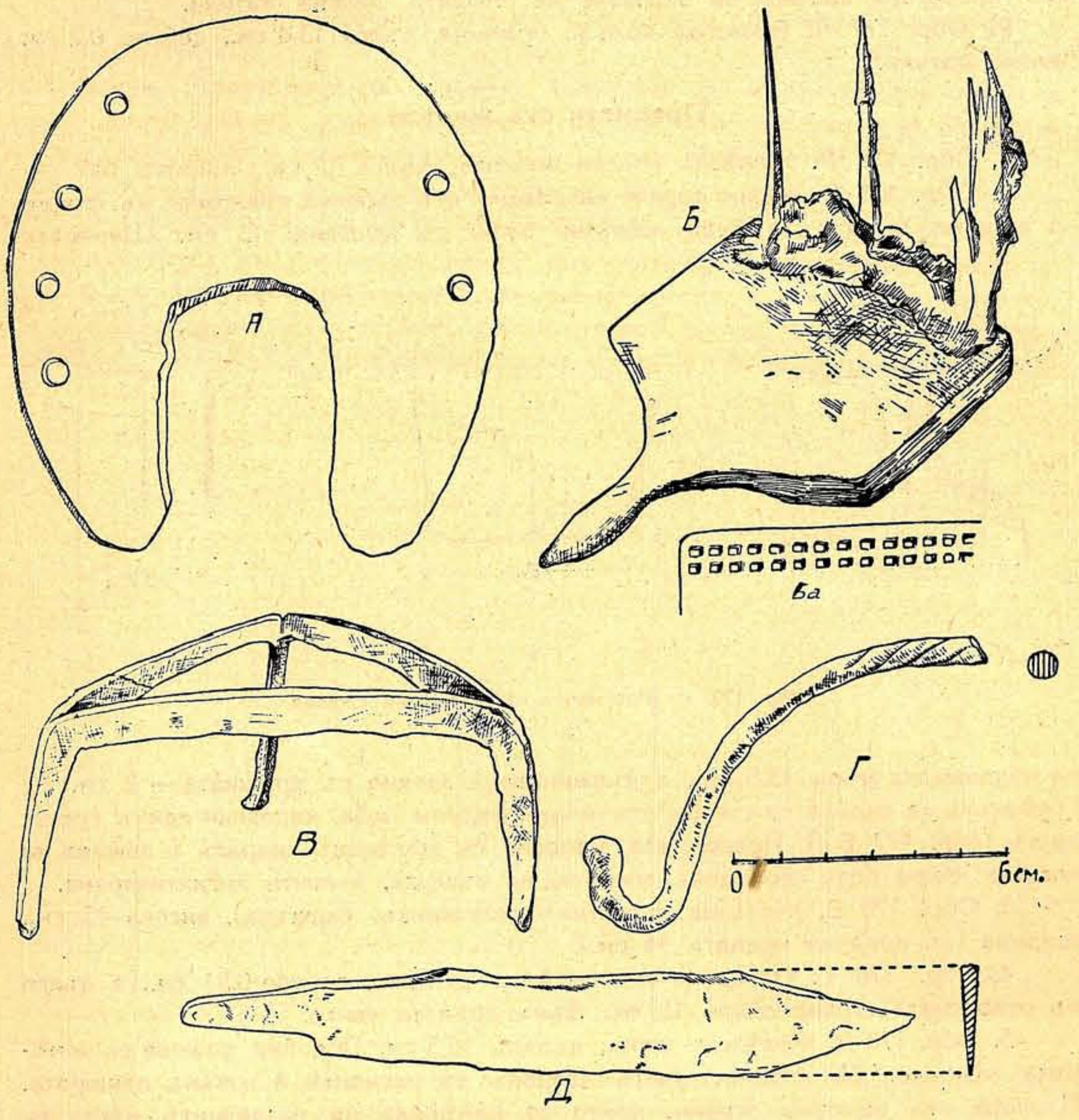

Обр. 178. — Предмети отъ желѣзо

5. Обр. 177 Д. Бронзовъ предметъ, съставенъ отъ цилиндрична и полусферична части. Последната е украсена съ радиално разположени ребра. Горниятъ край снабденъ съ кука въ формата на буквата S. Вѣроятно имаме работа съ похлупка на бронзовъ сждъ.

6. Обр. 177 Е. Малка бронзова гривна. Диаметъръ 4.4 см., напрѣчно сѣчение кржгъ. Запазениятъ край на гривната завършва съ кржгла плочка, отвънъ украсена съ концентрични кржгове. Зелена патина.

7. Обр. 177 Ж. Малка бронзова гривна, направена отъ увитъ телъ. Диаметъръ 4.4 см. Сивозелена патина.

8. Обр. 177 З. Бронзова кобиличка отъ малки везни. Дължина 15 см. Кобиличката въ двата края завършва съ кржгли пръстенчета, презъ които сж били прекарани халчици за окачване на блюдата. Зелена патина.

9) Обр. 177 Н. Бронзова кржгла пржчица, дълга 13.4 см., дебела 0.2 см. Зелена патина.

Предмети отъ желѣзо

1. Обр. 178 А. Желѣзна конска подкова, дълга 12 см., широка 10.7 см.

2. Обр. 178 Б. Малко дараче направено отъ дървена подложка въ форма на лопатка и отъ два реда желѣзни зжби съ дължина 13 см. Ширината на подложката мѣри 13.5 см., а дължината ѝ заедно съ дръжката — 2 см. Гребенътъ на дарака се състои отъ четири ржбати зжба, наредени единъ срещу другъ (обр. 177 Б а). Подложката, напоена съ желѣзенъ хидратъ и лежала на влажно мѣсто безъ свободенъ достжпъ на въздуха, е почти лигнитизирана.

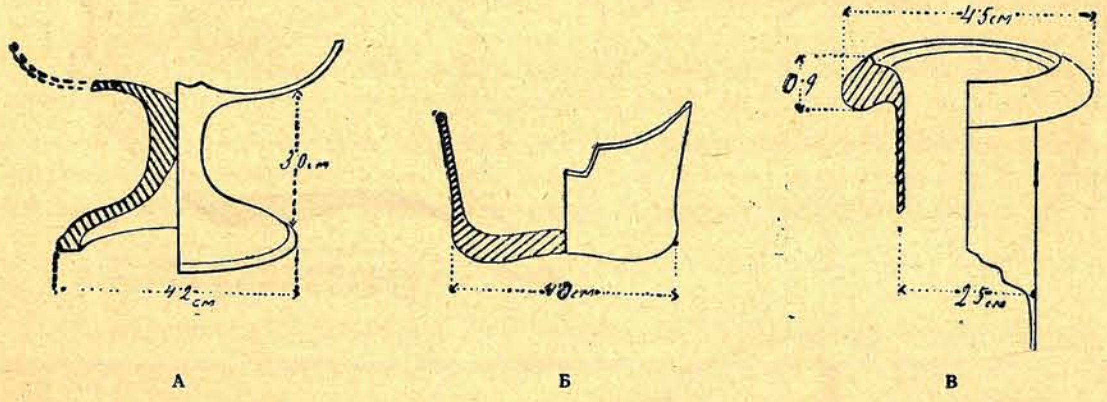

А Б В

Обр. 179. — Фрагменти отъ стъклени сждове

3. Обр. 178 В. Желѣзна пиростия (триножникъ, саджъкъ), висока 15 см., ширина (въ края на краката 34 см.).

4. Обр. 178 Г. Половина отъ желѣзно превезло, дебело 0.51 см., а дълго въ отворената страна около 18 см. Къмъ срѣдата увито.

5. Обр. 178 Д. Желѣзенъ ножъ, дълъгъ 16.3 см. Подобни ножове се намѣриха нѣколко. Тѣ изобилствуватъ навредъ въ насипитѣ и извънъ пещерата. Парчета отъ желѣзни згурии, които се намѣриха на различнитѣ мѣста въ разкопкитѣ показватъ, че поне една часть отъ желѣзнитѣ предмети сж били фабрикувани въ Мадара.

Предмети отъ стъкло

Освенъ стъкленитѣ прешлени, за които споменахме по-рано, въ насипа край стенитѣ на пещерата, и то изключително въ римския пластъ, се срѣщатъ части отъ строшени стъклени чаши и шишета. Между тѣхъ срѣщаме кухи столчета отъ чаши (обр. 179 А). Такива се намѣриха четири, съ диаметри въ ржба на основата 4.2 см. Височина на крачето до долния край на чашката около 3 см.

Обр. 179 Б. Дъно отъ стъклена чаша. Диаметъръ въ отвора 4 см.

Обр. 179 В. Устие отъ стъкленица съ висока шийка, чийто диаметъръ мѣри 2.5 см. Устата завършва съ профилуванъ кржгъ дебелъ 0.9 см., съ диаметъръ 4.5 см.

Всички стъкла, оксидирани отъ дългото стоене въ земята, иризиратъ съ хубави цвѣтове.

Освенъ гореизброенитѣ предмети, намѣриха се и такива отъ по-късно време, които нѣматъ особено значение, но все пакъ показватъ, че пещерата е била обитавана и посещавана по-късно, следъ падането на България подъ турското владичество. За това най-убедително говорятъ нѣколко турски монети, намѣрени въ пластове на пещерния насипъ.

Разкопкитѣ въ голѣмата пещера азъ считамъ незавършени, защото до сега не сж засегнати най-долнитѣ пластове на насипа, въ които безъ съмнение ще се намѣрятъ културни останки отъ по-старитѣ епохи, предимно отъ предисторическо време. Тия проучвания, както и други такива предстоятъ да станатъ тепърва.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ БАСЕИНА ВЪ МАДАРА

ОТЪ **Р. ПОПОВЪ**

Презъ 1926 год. Народниятъ музей продължи разкопкитѣ въ Мадара и между интереснитѣ новооткрити постройки на първо мѣсто стои единъ басеинъ, построенъ близо до сегашния междуселски пѫтъ отъ с. Кюлевча за с. Калугерица. Върху този басеинъ сѫ се изказали проф. Г. Фехеръ, д-ръ Ив. Велковъ и д-ръ К. Миятевъ, както следва:

Г. Фехеръ въ публикацията си Прабългарски паметници при Мадара[1]) на стр. 160 като говори за водопроводитѣ, открити между постройкитѣ и които водопроводи водятъ отъ новооткрития изворъ (гл. плана обр. 181), казва: „Единиятъ отъ тия водопроводи води на юго-истокъ при единъ басеинъ—баня. Банята бѣ намѣрена презъ 1926 г. на дѣсно отъ разкопаното на лѣво отъ конника огромно прабългарско здание. Прабългарския произходъ на този басеинъ е безспоренъ". По-нататъкъ той приема, че басеинътъ е служилъ за обредни цели.

Г. Фехеръ прокарва сѫщия възгледъ и въ съчинението си Културата на прабългаритѣ, София 1929 г., стр. 34.

Кр. Миятевъ въ статията Мадара и Мадарския конникъ,[2]) на стр. 32, като описва басеина, казва:

„Наблизо около басеина не се намѣриха нито следи отъ сгради, които биха могли да стоятъ въ връзка съ него, и за това назначението на тази малка изолирана постройка се явява поне за сега напълно загадачно".

Ив. Велковъ въ популярната книжка Мадара, светилището на прабългаритѣ, на стр. 26, като дава описание на басеина, казва: „При разкопкитѣ не се откриха никакви особени остатъци, отъ които да се заключи, че този басеинъ принадлежи на прабългарската епоха. Строежътъ и дребнитѣ находки говорятъ повечето за римско време.

Отъ цитуванитѣ мнения се вижда, че само това на Фехеръ е категорично, а до като Миятевъ се въздържа да датува басеина, Велковъ е наклоненъ да го приеме за римски.

Шкорпилъ, изброявайки постройкитѣ въ Мадара и цитирайки Велкова, отбелязва, че басеинътъ за вода произхожда отъ римско време.[3])

Презъ 1932 год. Народниятъ музей предприе наново разкопки въ Мадара подъ мое рѫководство. Между другото азъ си зададохъ задача да направя допълнителни проучвания около басеина, рѫководимъ отъ желанието да се намѣрятъ нови данни въ полза на едното или другото мнение.

Преди да изложа резултата отъ моитѣ проучвания, азъ ще се спра на въпроса: трѣбва ли този басеинъ да се смѣта като единъ резервуаръ за събиране само на вода? Това би било допустимо за единъ безводенъ теренъ, дето има смисълъ да се пази събрана вода за всѣка евентуалность или пъкъ за обикновени ежедневни нужди. Но въ единъ теренъ, оживенъ отъ изобилната вода на единъ голѣмъ карстовъ изворъ и множество други по

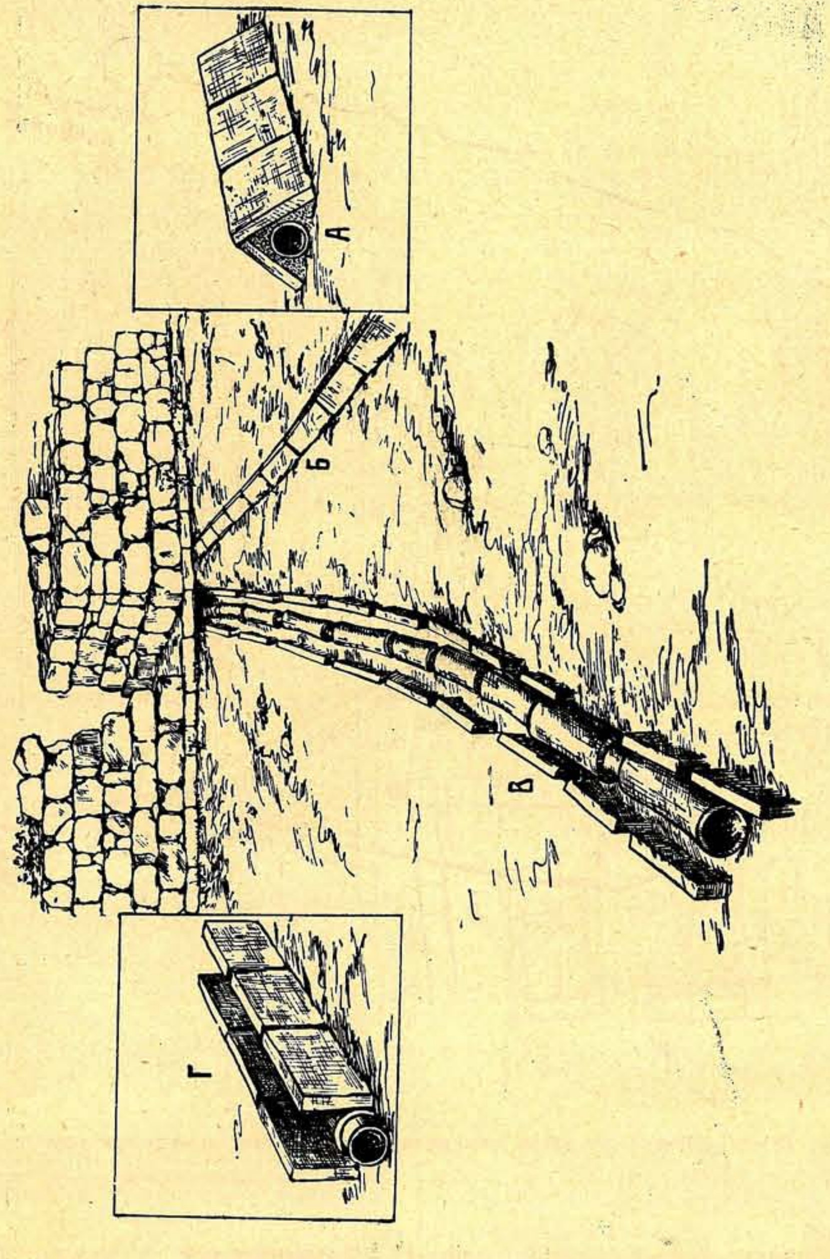

Обр. 180. — Устройство на водопроводитѣ северно отъ басеина

малки, да се прави единъ резервуаръ за събиране на вода за практически цели би било голѣмъ абсурдъ. Следователно съвсемъ друго предназначение е имала тази необикновенна постройка.

---

[1]) Годишникъ на Народната библиотека въ Пловдивъ за 1927 год.

[2]) Българска историческа библиотека. Год. III, кн. I.

[3]) Byzantinoslavica, IV, кн. 1, стр. 113.

Въ никой случай не може да се приеме за баня, предназначена за широка маса.

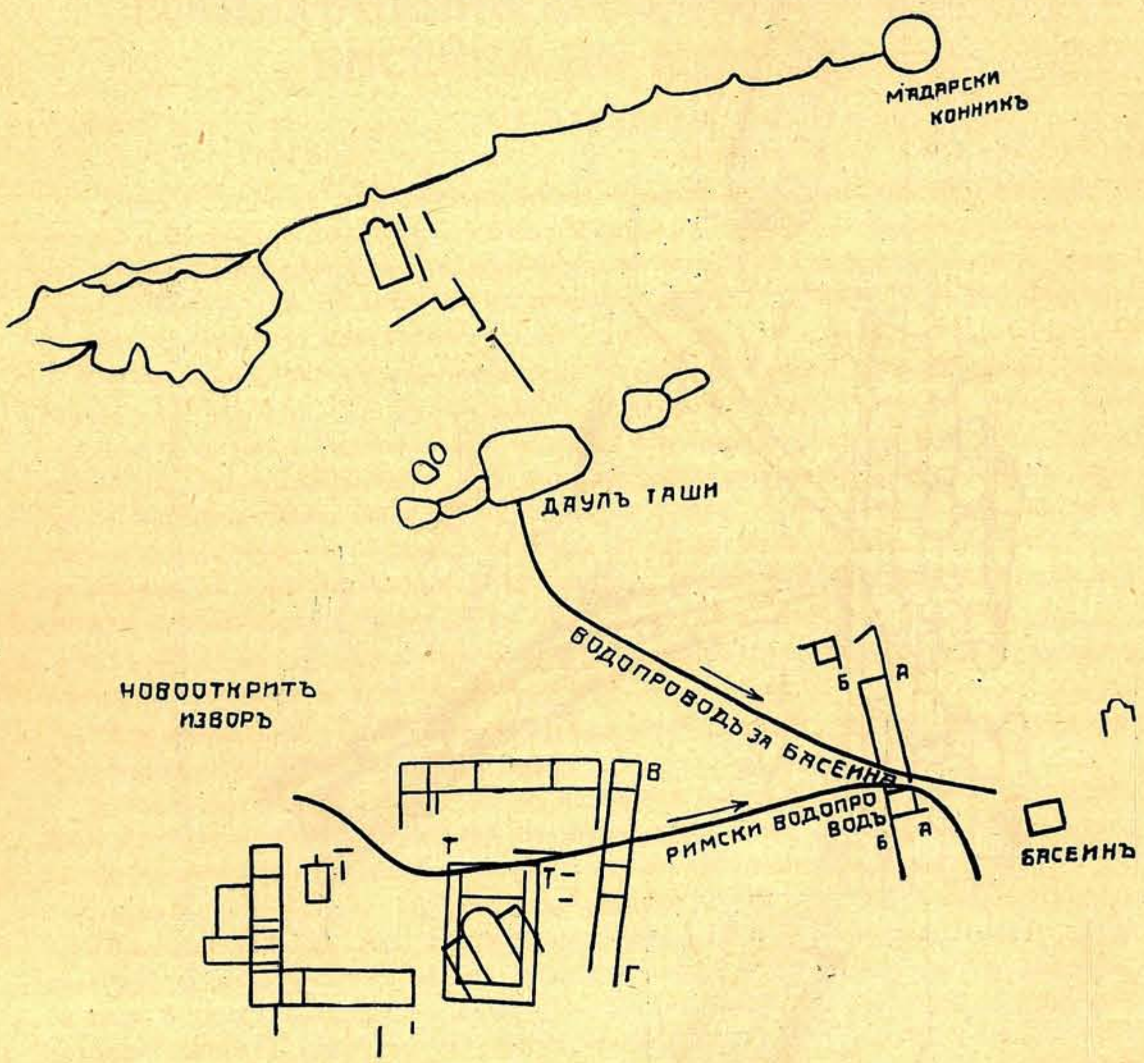
МАДАРСКИ
КОННИКЪ
ДАУЛЪ ТАШИ
ВОДОПРОВОДЪ ЗА БАСЕИНА
НОВООТКРИТЪ
ИЗВОРЪ
Б
А
В
РИМСКИ ВОДОПРОВОДЪ
Б
А
Г
БАСЕИНЪ

Обр. 181. — Планъ на часть отъ разкрититѣ зидове и водопроводи

Това отричатъ преди всичко нейнитѣ незначителни размѣри. Водата, както ще видимъ по-после, е вървѣла направо отъ извора за да се влѣе въ басеина безъ да е затоплена предварително, значи водата е била използувана, за тази или онази цель студена. Следователно, трѣбва да се приеме, че предназначението на този басеинъ е било съвсемъ друго и като най-вѣроятно се явява мнението на Фехеръ, какво този басеинъ е ималъ култово предназначение.

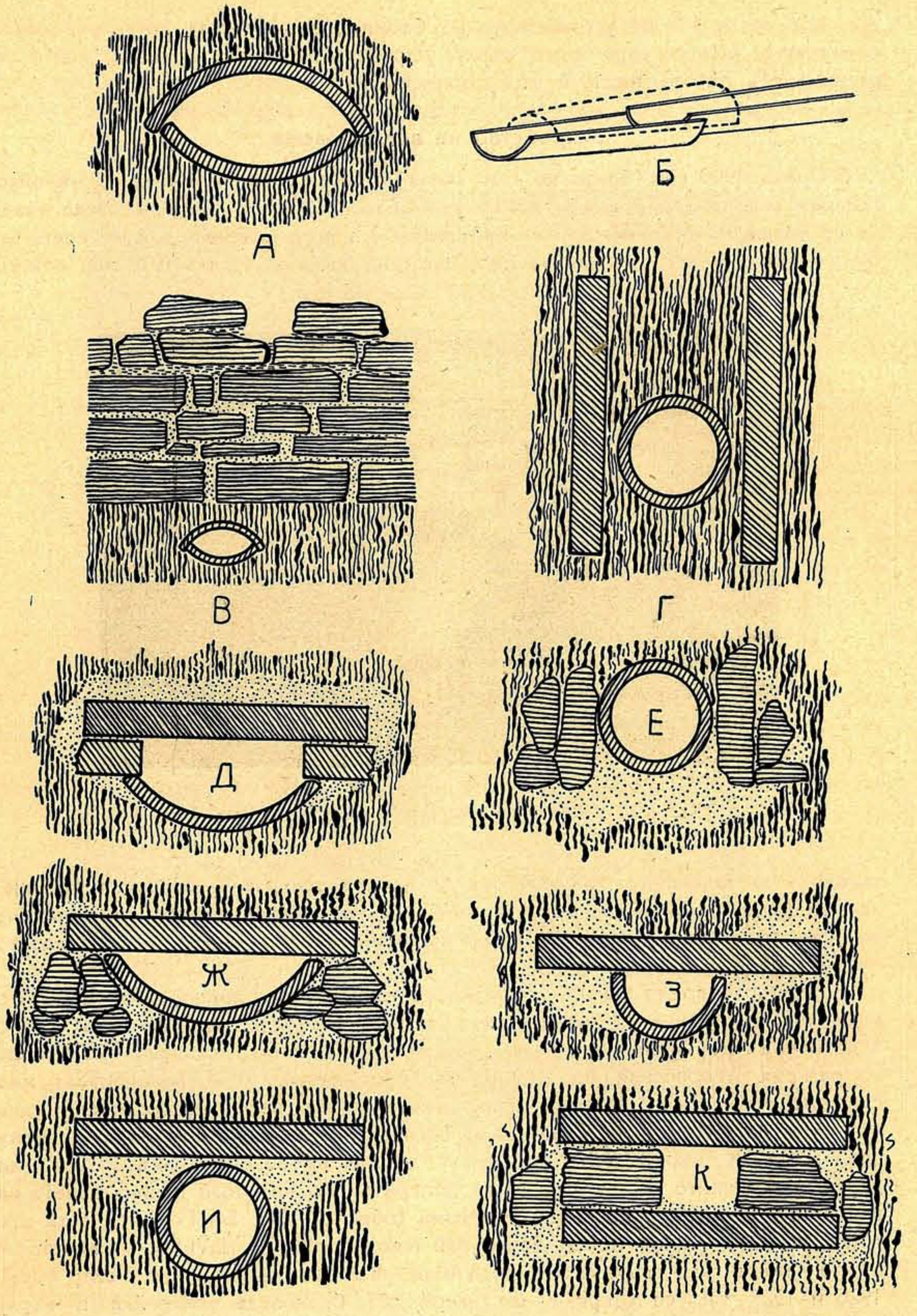
А
Б
В
Г
Д
Е
Ж
З
И
К

Обр. 182. — Профили на водопровода за басеина

Що се отнася до устройството на басеина, ще говорятъ други отъ рѫководителитѣ. Ще се спра само върху устройството на водопровода, който се откри презъ лѣтото на 1932 год.

Устройство на водопровода

Презъ 1926 год. близо до с.-и. стена на басеина сѫ били открити нѣколко глинени водопроводни трѫби, които, за съжаление, не сѫ запазенн, за да може да се сравнятъ съ римскитѣ и прабългарскитѣ водопроводни трѫби, което би било едно сигурно указание за датуването на басеина. Презъ 1932 год. азъ си зададохъ за задача да проследя отъ де е била докарвана водата за басеина, по кой водопроводъ и какво е устройството на последния, като разчитахъ, че по този начинъ ще мога да попадна на данни, които ще улеснятъ датуването на басеина.

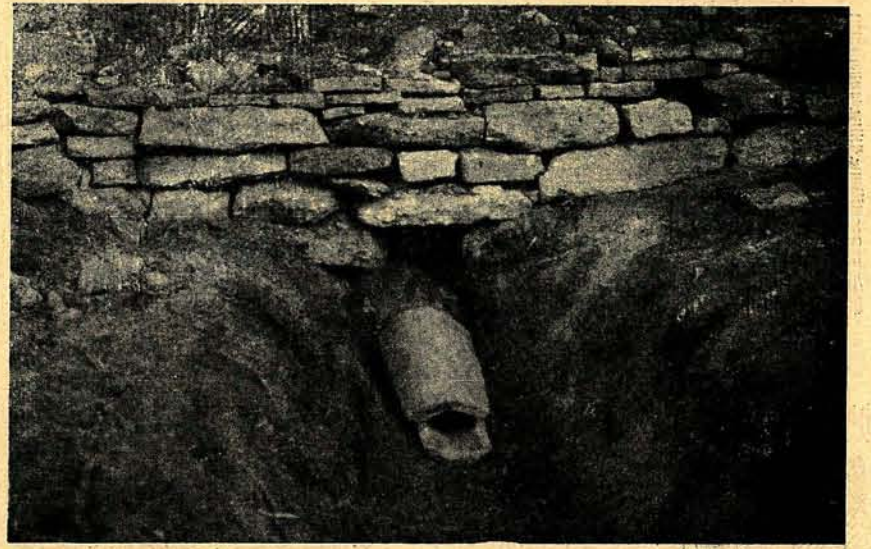

Обр. 183. — Водопроводътъ за басеина подъ зида А А

На първо време искахъ да проследя единъ отъ водопроводитѣ, който води отъ новооткрития изворъ, сега каптиранъ за с. Калугерица, и който водопроводъ върви направо къмъ басеина. Съ нѣколко сондажи успѣхъ да го разкрия и проследя по цѣлото му протежение. Този водопроводъ има следното устройство. Направо върху земята сѫ поставени добре споени една съ друга глинени трѫби. Следъ това последнитѣ сѫ били покрити съ дебелъ слой хоросанъ, върху който отъ дветѣ страни сѫ залепени плътно една до друга тухли, чиито горни рѫбове се допиратъ, като по този начинъ даватъ на водопровода форма на тристенна призма (обр. 180 А и Б). Голѣма часть отъ тухлитѣ иматъ марки, между които най-често се срѣща DVLES. Трѫбитѣ сѫ съ по-малъкъ диаметъръ и сѫществено се различаватъ отъ ония, които презъ 1926 и 1927 год. се откриха на северъ отъ блоковата постройка и върху които трѫби имаше прабългарски знакове. За да може да се установи произхода на този водопроводъ, разкрихъ го на много мѣста, за да провѣря, има ли върху трѫбитѣ знакове. Такива, обаче, никѫде не се указаха. Изглеждаше до тукъ, че имаме работа съ водопроводъ отъ друга епоха. По-нататъкъ искахъ да установя какво стратиграфско отношение има този водопроводъ къмъ постройката съ блокове, която безспорно е отъ прабългарско време. Когато разкривахъ водопровода и стигнахъ въпросната постройка, стана ясно, че трѫбитѣ влизатъ въ северния край на постройката, образувайки остъръ ѫгълъ съ източната стена (обр. 181 II), минаватъ подъ петитѣ на зида и подъ

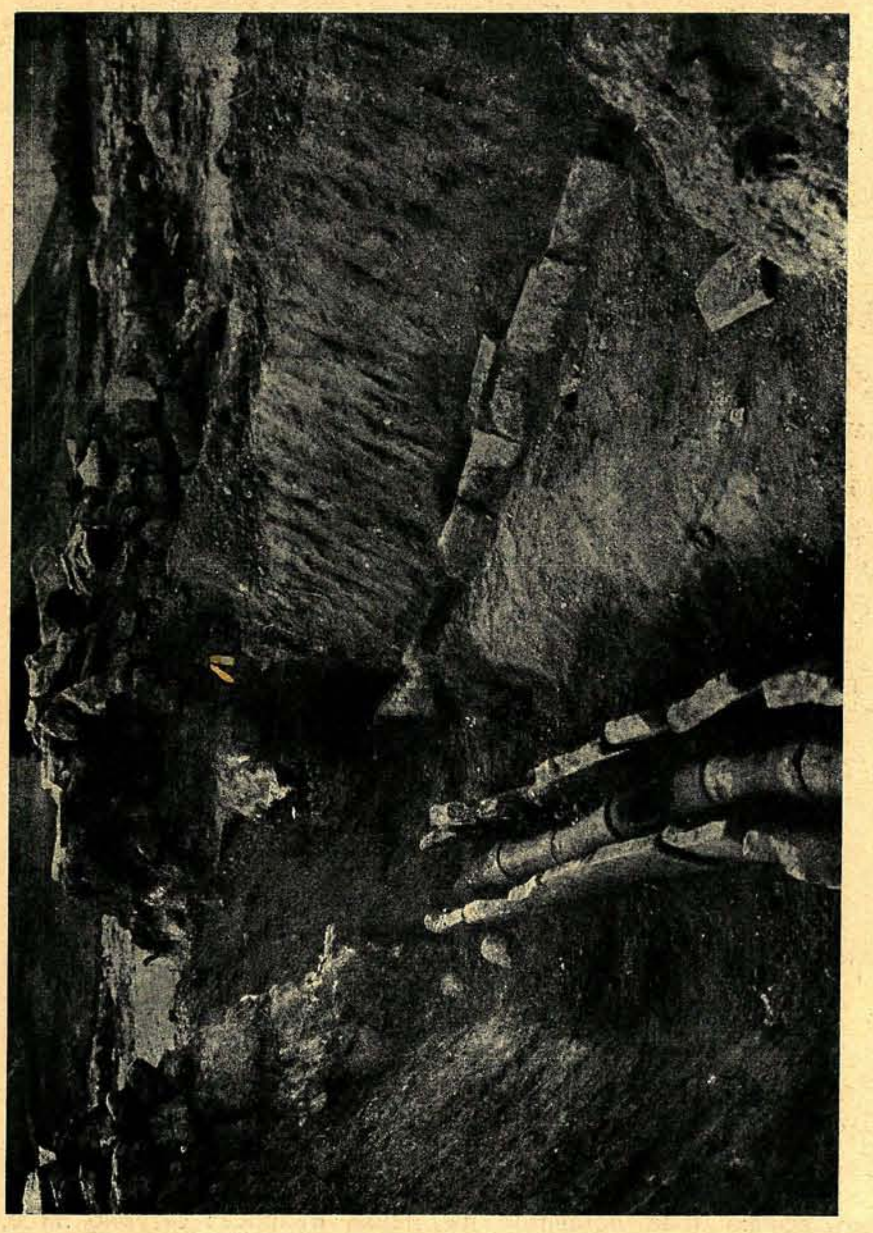

Обр. 184. — Двата водопровода при зида Б Б

сжщия остъръ жгълъ излизатъ навънъ при южния край на сжщата стена, за да вззематъ посока къмъ басеина. Очевидно стана, че въпросниятъ водопроводъ е билъ направенъ преди да бжде построено блоковото здание, и че той трѣбва да се отнесе къмъ време, предшествуващо прабългарската епоха.

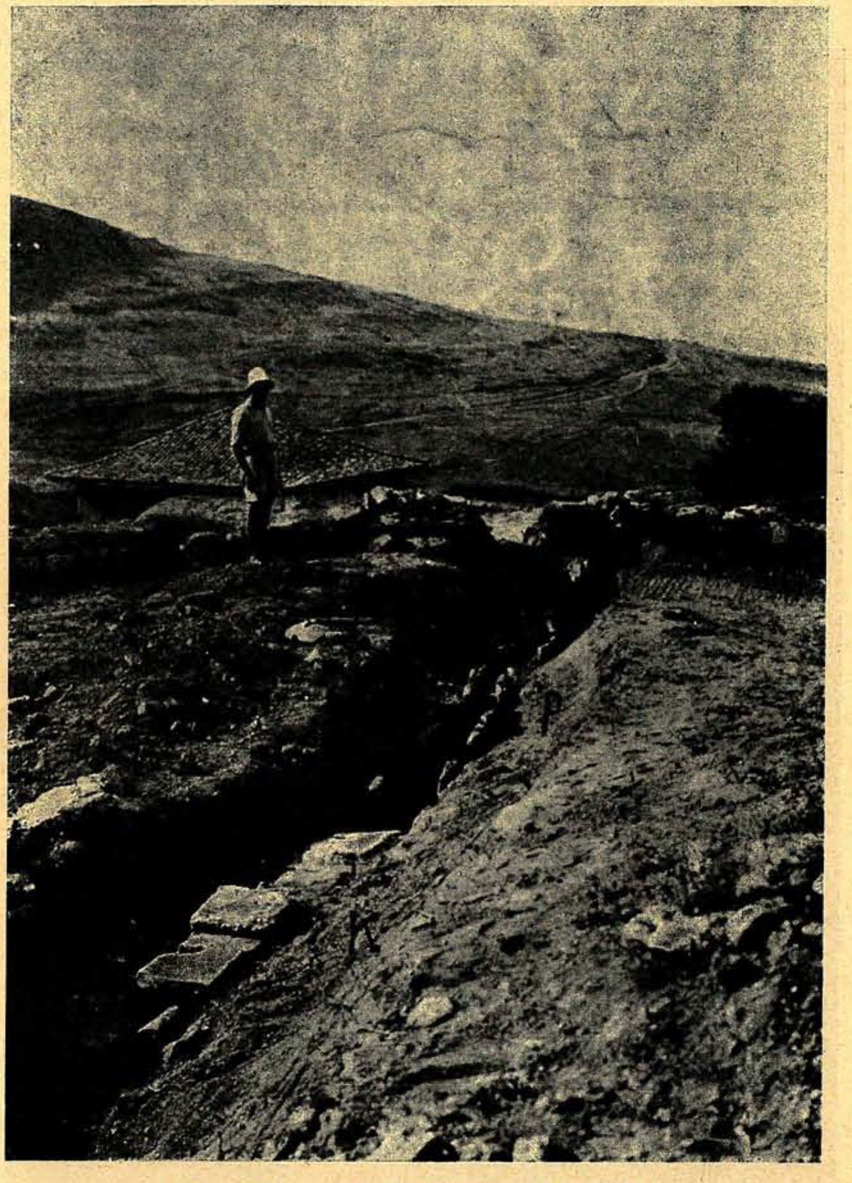

Обр. 185. — Водопроводътъ за басеина

Следъ всичко това оставаше да реша въпроса: сигурно ли е, че този водопроводъ е услужвалъ басеина? За тази цель наредихъ да се правятъ сондажи около последния, нѣщо което по-рано не е направено. Сега можахъ да установя, че водопроводътъ, следъ като мине подъ зидоветѣ ББ и АА (обр. 181) извива на западъ къмъ лозята, вѣроятно за римскитѣ постройки въ лозята или тѣзи открити последнитѣ години надъ с. Мадара, не далечъ отъ гробищата, дето се разкриха основитѣ на римска баня.

Следъ това не оставаше друго освенъ да се дири другъ водопроводъ, който е снабдявалъ басеина съ вода. Почна се разкопаването на насипа отъ къмъ източната страна на басеина, дето по-рано бѣше открита тржбата, лежаща точно перпендикулярно къмъ срѣдата на източната стена. Безъ съмнение отъ къмъ тази страна е била вкарвана водата въ басеина. За съжаление, въ последствие е било копано на това мѣсто, защото на 3—4 м. отъ постройката се разкриха разтрошени тржби, които, макаръ раздробени на ситни части, сжществено се различаватъ отъ тржбитѣ на преди това открития водопроводъ. Тия разчупени тржби заемаха едно протежение нѣколко метра по посока къмъ басеина.

Какъ въ подробности е билъ построенъ водопровода на това мѣсто, мжчно може да се каже.

Изглежда, че голѣма часть отъ тржбитѣ сж били извадени, може би за използуване другаде въ по-късно време. Азъ искахъ да попадна на добре запазени останки отъ този водопроводъ, за това трѣбваше да се продължатъ разкопкитѣ по посока, която се опредѣляше отъ разтрошенитѣ тржби. Близо до стената А А (обр. 181), веднага следъ останкитѣ отъ тржбитѣ, се показа водопроводътъ, който, обаче, има следното устройство. Върху земята сж наредени по-малки керамиди, поставени така, че по-тѣснитѣ краища да лежатъ върху по-широкитѣ на следващитѣ, като се запазва слабъ наклонъ къмъ басеина. Върху тѣхъ сж наредени за покривъ по-широки керамиди, които възсѣдатъ двата края на долнитѣ две (обр. 182 А и Б).

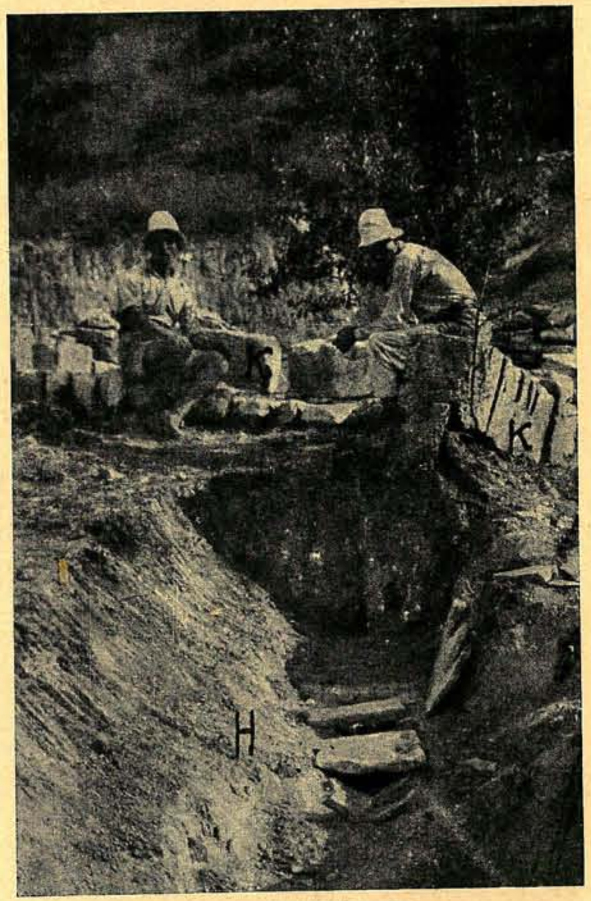

Обр. 186. — Водопроводътъ за басеина

Така направенъ, водопроводътъ минава подъ зида А А (обр. 181 и обр. 183) и държи едно протежение отъ 7 м.

Керамидитѣ, употрѣбени въ водопровода, иматъ разни величини. Най-голѣмата отъ тѣхъ има дължина 63.5 см. и ширина при двата края 24×22. см.; сжщитѣ размѣри на най-малката сж: 51.5×17×14 см. Различаватъ се сжщо и по профилитѣ си, както това ще видимъ по-сетне.

Задъ втория зидъ този водопроводъ се приближава до първия (обр. 181), отъ тукъ обаче той взима с.-и. посока къмъ скалата „Даулъ-ташъ“ (обр. 181), отбелязвайки вече другъ строежъ. Сега следватъ глинени тржби, споени помежду си съ хоросанъ, а отъ страна заградени съ редици тухли, изправени отвесно (обр. 180 В, обр. 182 Г, обр. 184 и 185 Р). Прави впечатление, че до като тухлитѣ отъ първия водопроводъ сѫ грижливо изработени съ равни плоскости, повечето отъ тия на втория водопроводъ сѫ груби, изкривени, като изключимъ само тухлитѣ, които иматъ печати и очевидно сѫ отъ римски произходъ.

По-нататъкъ на едно протежение отъ 7 м. следватъ трѫби, споени по-между си съ хоросанъ, безъ странични тухли, може би по-късно извадени, за да бѫдатъ използувани въ по-новитѣ строежи. Следъ тази редица отъ трѫби водопроводътъ има другъ строежъ, а именно: върху земята сѫ наредени керамиди по форма и голѣмина сѫщитѣ, каквито сѫ тия, за които преди малко ставаше дума. Върху рѫбоветѣ имъ сѫ поставени въ хоросанъ половинки отъ тухли, а върху тѣхъ, сѫщо споени съ хоросанъ, следватъ плътно наредени цѣли тухли (обр. 185 К и обр. 182 Д). На нѣкои мѣста характерътъ на водопровода се промѣня така: отъ страна на керамидитѣ сѫ поставени въ хоросанъ камъни, върху тѣхъ, споени сѫщо съ хоросанъ, тухли (обр. 187 Ж).

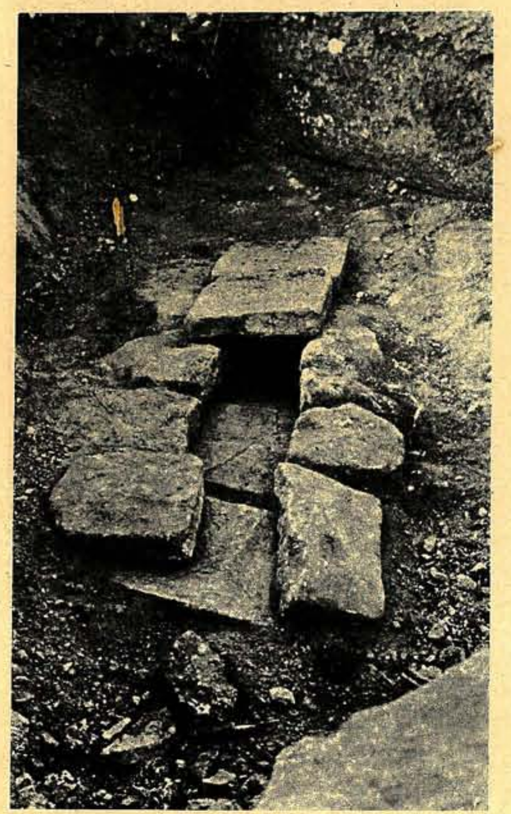

Обр. 187. — Водопроводътъ за басеина

Обр. 188. — Водопроводътъ за басеина

На едно мѣсто е употрѣбена трѫба, а върху нея споени съ хоросанъ тухли (обр. 182 И). На друго мѣсто е поставена трѫба съ странични груби камъни въ харосанъ (обр. 182 Е). На трето мѣсто е употрѣбена половина трѫба, покрита съ тухла въ хоросанъ (обр. 182 З). По-нататъкъ сѫ употрѣбени керамиди покрити съ тухли (обр. 186 Н).

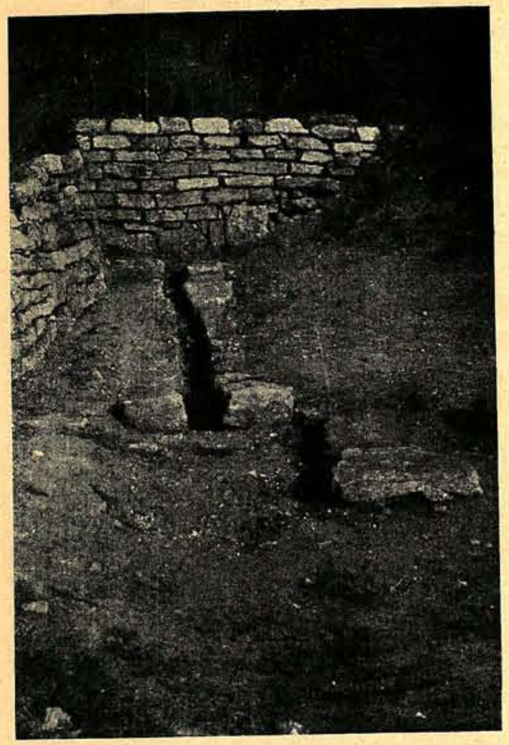

Обр. 189. — Водопроводътъ за басеина

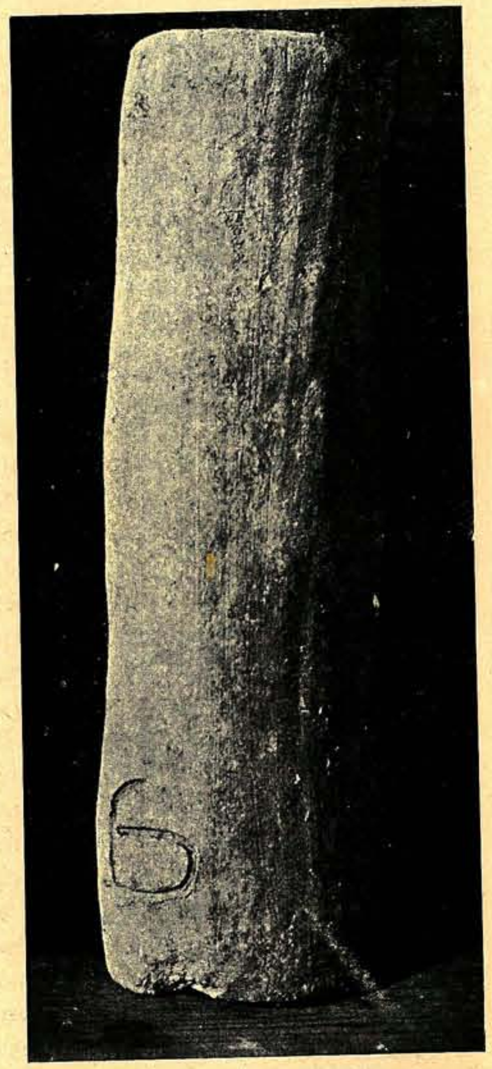

Обр. 190. — Керамида отъ водопровода за басеина

Щомъ стигнемъ до зида на કъснитѣ постройки подъ Даулъ-ташъ (обр. 186 К К) водопроводътъ отбелязва друго устройство: върху земята сѫ наредени споени съ хоросанъ тухли. Въ двата края на последнитѣ сѫ поставени плоски камъни въ хоросанъ, а върху тѣхъ покривни тухли (обр. 187, обр. 182 К). Така видоизмѣненъ, строежътъ на водопровода върви подъ зидоветѣ на лекитѣ късни постройки, взима по терасата подъ ѫгълъ около 54° (обр. 188) и намалявайки наклона, стига до подножието на скалата „Даулъ-ташъ“ (обр. 189), дето се намира извора, чиято вода е била използувана за басеина.

Отъ направенитѣ разкопки ясно личи, че водата за басеина не е вземана отъ калугерския изворъ и че този водопроводъ сжществено се различава отъ римския. Преди всичко бие въ очи не особената му солидна направа, както и разнообразния материалъ, използуванъ за строежа му.

Този фактъ азъ можахъ да си обясна съ това, че не е билъ необходимъ солидно построенъ водопроводъ за единъ басеинъ, който не е служелъ за ежедневни нужди, при това билъ е каптиранъ изворъ съ слабъ дебитъ, чиято вода както и скалата, подъ която той извира, сж имали може би култово значение.

Сега се спирамъ на въпроса: Отъ кое време е водопроводътъ, който е снабдявалъ съ вода басеина и отъ кое време е самиятъ басеинъ?

Отъ една страна устройството на водопровода, разнообразнитѣ материали използувани въ неговия строежъ, ни говорятъ за една епоха по-късна отъ римско време. Азъ приемамъ, че този водопроводъ е прабългарски по следнитѣ съображения:

I. Презъ 1932 г., при разчистването на единъ отъ водопроводитѣ съ трѫби отъ прабългарско време, които иматъ прабългарски знакове, близо до разпредѣлителя, не далечъ отъ калугерския изворъ, се разкриха сжщитѣ керамиди, оградени съ странични камъни.

II. Като най-важно доказателство трѣбва да се смѣта керамидата съ прабългарски знакъ, поставена въ водопровода не далечъ отъ басеина (обр. 190 и обр. 195) близо до зида AA (обр. 181).

Щомъ водопроводътъ е прабългарски, трѣбва да приемемъ, че и басеинътъ е такъвъ. Може да се възрази на това мнение отъ нѣкои така: макаръ водопроводътъ да е прабългарски, басеинътъ е строенъ въ римско време и по-късно българитѣ сж го използували за свои цели. Ако действително това е така, трѣбваше нѣкжде около басеина да се откриятъ поне останки отъ римски водопроводъ, който е услужвалъ басеина. Отъ направенитѣ сондажи, обаче, близо и далечъ отъ басеина не се намѣриха такива останки.

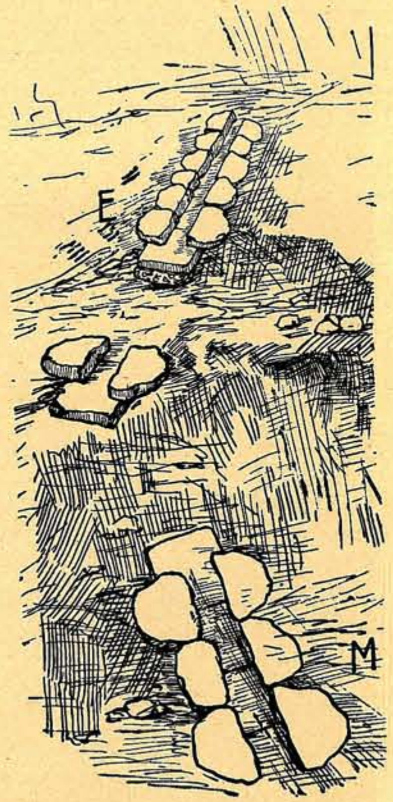

Обр. 191. — Водопроводътъ за басеина

При тия данни, мисля, не остава мѣсто за никакво съмнение, че както водопроводътъ, така и басеинътъ, сж отъ едно и сжщо време — отъ времето когато прабългаритѣ сж дошли въ Мадара.

Може би религиозното предназначение на този басеинъ е налагало, щото той да бжде изолиранъ, поставенъ далечъ отъ ония постройки, които сж служели било за жилища, било за други цели, което може би се е налагало и отъ характера на обредитѣ, които сж ставали въ и около него. Най-накрай ще трѣбва да отбележа другъ единъ фактъ, което не е нѣщо случайно въ строежа на водопровода. Когато последниятъ се спуща по най-голѣмия наклонъ на терена (подъ 45°) горната му часть около срѣдата на наклона прави едно малко отклонение отъ оная часть, която следва по-долу (обр. 191). На пръвъ погледъ човѣкъ би помислилъ, че тия две части на водопровода сж измѣстени, вследствие движението на почвата. Подобно едно предположение е напълно изключено по следнитѣ съображения:

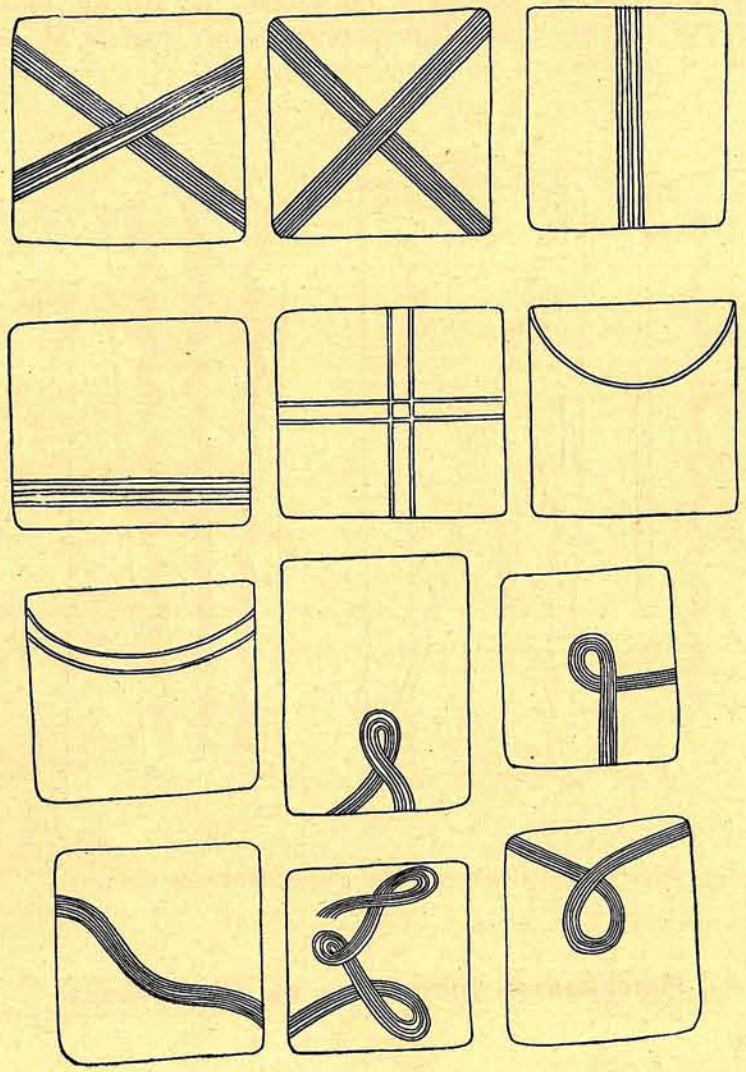

Обр. 192. — Тухли отъ водопровода за басеина

1. Горната часть на водопровода по склона (обр. 191 E) запазва точно посоката, която има водопровода до подножието на Даулъ-ташъ, т. е. до самия изворъ.

2. Долната часть на водопровода (обр. 191 M) запазва напълно посоката на водопровода въ низината.

3. Тия две, тъй да кажемъ, прекжснати части на водопровода лежатъ направо върху неокомския пластъ, който не показва признаци на плъзгане или срутване.

Следователно, частитѣ на водопровода по наклона сѫ на мѣстото си. Въ такъвъ случай какъ може да се обясни това слабо отклонение? Има само една възможность: Между двѣтѣ части на водопровода ще да е имало нѣкакъвъ разпредѣлитель, за жалость разрушенъ при по-раншното копане. Този разпредѣлитель ще да е ималъ предназначение да дава възможность да се отбива водата къмъ близкитѣ постройки, когато въ резервуара не е имало нужда отъ такава, едно обстоятелство, което говори въ полза на това, че резервуара не е служелъ за ежедневни нужди.

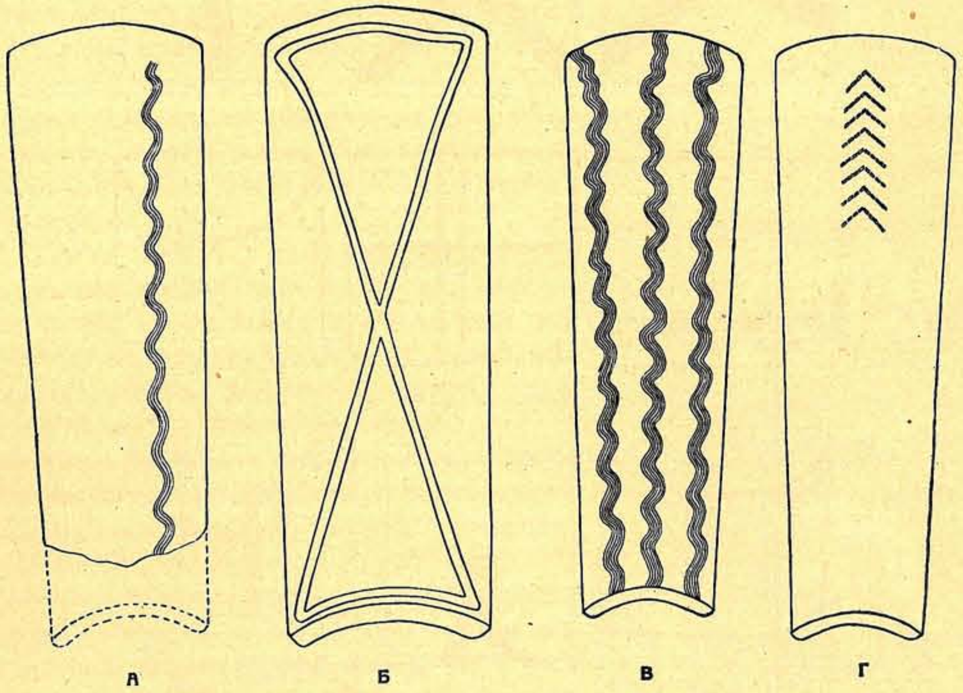

Обр. 193. — Керамиди отъ водопровода за басеина

Материалътъ употрѣбенъ въ водопровода

1. Тухли.

Тухлитѣ, които сѫ служели за ограждане на трѫбитѣ, както и за основа и покривъ, сѫ два вида вида. Еднитѣ отъ тѣхъ по всичко изглежда, сѫ по-грубо правени, или изкривени при печенето. Върху тѣхъ нѣма никакви печати. Изглеждатъ като мѣстна фабрикация. Че действително въ Мадара сѫ работени тухли, показва откритата презъ 1932 год. пещь, която поради това, че на нея попаднахъ въ края на работния сезонъ, не я разкрихъ напълно и не е проучена, нѣщо което ще стане презъ 1933 год.

Другитѣ тухли сѫ по-грижливо работени, иматъ правилна форма, съ печати и въ повечето случаи украсени съ прави и криви линии (обр. 192). Безспорно това сѫ римски тухли, използувани за водопровода въ по-късно време. Размѣритѣ имъ се движатъ между 29×25×4.5 см. и 34×32×5 см.

2. Керамиди.

Употрѣбенитѣ керамиди въ водопровода на пръвъ погледъ правятъ впечатление съ своитѣ размѣри. Нѣкои отъ тѣхъ давамъ на обр. 193. Първата керамида (А) въ тѣсния край е строшена. Въ това състояние дължината ѝ мѣри 56 см., ширина въ широкия край 17.5 см. Надлъжъ тя е украсена съ вълнообразна лента, съставена отъ четири успоредни линии. Лентата е начертана съ предметъ съ четири остриета въ края. Разрѣза на керамидата давамъ на обр. 194 В.

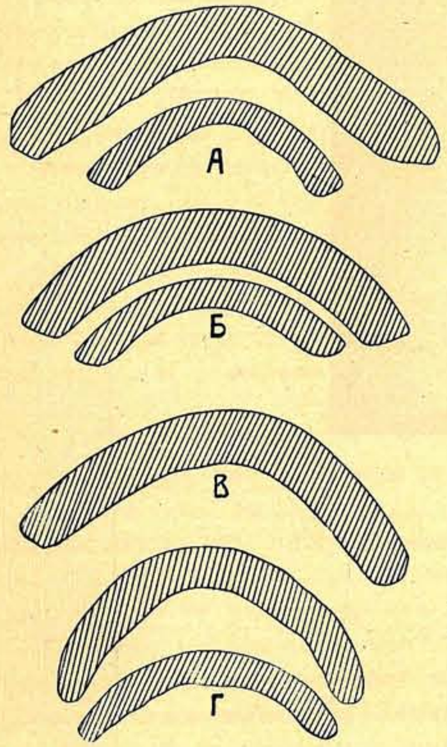

Обр. 194. — Разрѣзи на керамидитѣ отъ водопровода за басеина

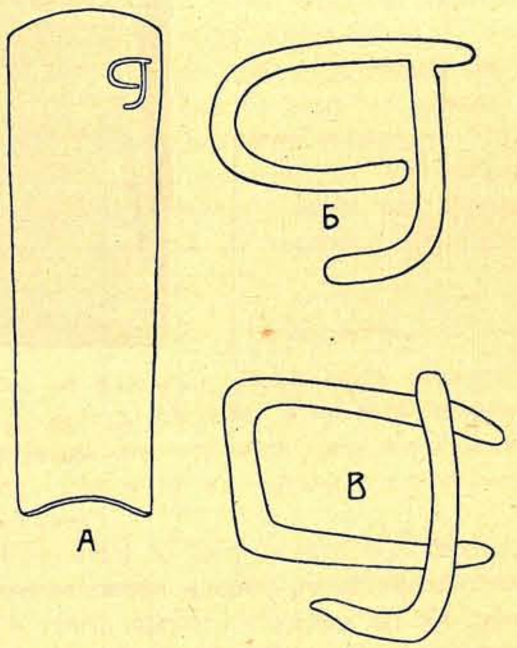

Обр. 195. — Керамида отъ водопровода за басеина

Втората керамида (Б) има най-голѣми размѣри: дължина 63.5 см., ширина въ двата края 22×24 см. Лицето ѝ е украсено съ двѣ диагонално разположени широко дълбани линии, съ съединени чрезъ напрѣчни дѫги краища.

Третата керамида (В), съ дължина 59.5 см., ширина въ двата края 14×19.5 см., е украсена съ три вълнообразни ленти съ по четири успоредни помежду си линии. Профилътъ ѝ на обр. 194 В.

Четвъртата керамида (Г), дълга 61.5 см., ширина въ двата края почти еднакви съ предидущата, е украсена въ широкия край съ косо разположение въ редове дупчици, които редове се събиратъ въ срѣдата на керамидата почти подъ правъ ѫгълъ.

Петата керамида, дадена на обр. 195, е сравнително съ по-малки размѣри: дължина 51.5 см., ширина въ двата края 14×17 см. Профилътъ ѝ на обр. 194 Г.

Върху широкия край е издълбанъ знакъ (обр. 195 Б), който намираме и върху друга една отъ голѣмитѣ плоски керамиди (обр 195 В), намѣрени въ Мадара.

Обр. 196. — Глинени тржби отъ водопровода за басеина

Тржби.

Тржбитѣ, съ твърде промѣнчиви размѣри, запазватъ единъ и сжщъ типъ (обр. 196 А), какъвто изобщо иматъ и ония, открити около блоковата постройка съ знакове (обр. 196 Б).

Хоросанъ.

За спойка на отдѣлнитѣ тржби, тухли и камъне е употрѣбенъ хоросанъ, размѣсенъ съ строшени стари тухли, какъвто е хоросанътъ и въ градежа на басеина, като изключимъ червения хоросанъ, който е употрѣбенъ само въ мазилката. Сжщиятъ хоросанъ срѣщаме и въ градежа на постройката около кулата.

ХУДОЖЕСТВЕНА КЕРАМИКА

отъ **КР. МИЯТЕВЪ**

Разкопкитѣ надъ с. Мадара разкриха и множество остатъци отъ художествена керамика. Особено богатъ въ това отношение се оказа насипътъ въ и около Голѣмата пещера (вж. статията на Р. Поповъ, Сондажи и разкопки въ Голѣмата пещера презъ 1932 год., стр. 195, обр. 175), но отдѣлни кжсове отъ художествена керамика имаме и отъ разкопкитѣ подъ Даулъ-ташъ.

Намѣренитѣ фрагменти произхождатъ отъ плитки или по-дълбоки трапезни сждове. Тѣ сж твърде малки и единични и затова по тѣхъ не всѣкога може да се възстанови изцѣло формата на сжда или неговата украса.

Все пакъ, споредъ техниката и украсата, ние можемъ да подѣлимъ мадарската художествена керамика на три съвсемъ различни една отъ друга групи: 1) керамика съ вдълбани контури на рисункитѣ, 2) керамика съ пжпчеста украса и 3) керамика съ рисувана съ четка украса.

А. Керамика съ вдлъбнати контури на рисункитѣ

Кжсове отъ тая керамика се намѣриха на различни мѣста подъ скалитѣ, но главното имъ находище бѣше при Голѣмата пещера. Кжсоветѣ произхождатъ повече отъ плитки чинии или панички съ по-тънки или по-дебели стени (0.2—1.5 см.), но има и такива отъ стомнички съ дръжки и високи гърла. Всички сж направени отъ червена глина.

Главната украса на чиниитѣ и на паничкитѣ е по вжтрешната имъ страна. Вънкашностьта е обикновено безъ украса или пъкъ е само покрита изцѣло или частично съ едноцвѣтна глазура.

Техниката на украсата е проста: неизпеченията още сждъ е билъ намазванъ съ бѣла ангоба и после съ тънко острие и леко натискане сж били очертавани контуритѣ на рисунката, които поради отстраняване на ангобата сж добивали цвѣта на глината. Следъ това цѣлата вжтрешна или външна повърхность на сжда се е покривала съ прозрачна, зелена или охрова глазура. Много рѣдко се срѣща и глазура съ кафяво-виолетовъ отенъкъ. Въ повечето случаи и тритѣ глазури се явяватъ заедно. Прозрачната, която следъ изпичането е добила блѣдокремавъ или леко зеленикавъ тонъ, служи най-често като фонъ на общата украса. Зелената и охровата глазура сж слагани повече на петна, макаръ че нѣкжде се наблюдава и желание да се оцвѣтятъ съ тѣхъ и самитѣ рисунки. Контуритѣ изглеждатъ подъ глазурата като кафяви или оливени линии.

Отъ множеството фрагменти, принадлежащи на тая група, ние ще опишемъ тукъ накратко само по-сжщественитѣ, т. е. тѣзи, които могатъ да дадатъ по-добра представа за техниката и украсата на тоя родъ керамика.

1. Обр. 197. Дъно отъ сждъ съ низко (1.5 см.), кржгло столче. Неправилна форма. На вжтрешната страна на сжда, въ срѣдата на дъното, е билъ изпи-

санъ крѫгъ съ два перпендикулярни диаметра. Образуванитѣ по такъвъ начинъ четири сектора сѫ запълнени съ по две полупалметни фигурки, които се опиратъ съ гърбоветѣ си до диаметритѣ.

2. Обр. 198. Часть отъ дъно на сѫдъ съ низко (1.4 см.) столче, което е крѫгло. Въ срѣдата на дъното е очертанъ съ четири концентрични окрѫжности крѫгъ (диам. 3.8 см.), отъ който излизатъ радиално къмъ периферията на сѫда ивици, запълнени съ мотива „рибя кость“. Между ивицитѣ има по една ромбовидна фигурка, раздѣлена съ кръстосани линии на четири части съ по две точки въ всѣка една.

3. Обр. 199. Часть отъ дъно на сѫдъ съ низко (1.5 см.), крѫгло столче, заедно съ часть отъ стенитѣ на сѫда. И тукъ отъ единъ крѫгъ въ срѣдата излизатъ радиални ивици. Въ последнитѣ се чупи зигъ-загъ, ѫглитѣ на който сѫ запълнени съ по една спирала (геометризиранъ повлекъ).

4. Обр. 200. Кѫсъ отъ стената на сѫдъ съ изображение на птича глава.

5. Табл. I1. Крайна часть отъ плосъкъ сѫдъ. По периферията е била означена една ивица, която е запълнена съ грубъ растителенъ орнаментъ.

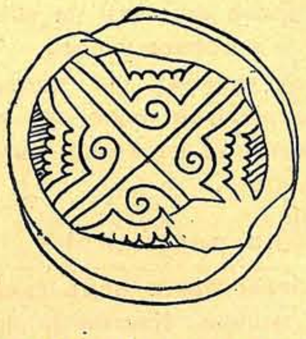

Обр. 197. — Кѫсъ отъ глиненъ сѫдъ

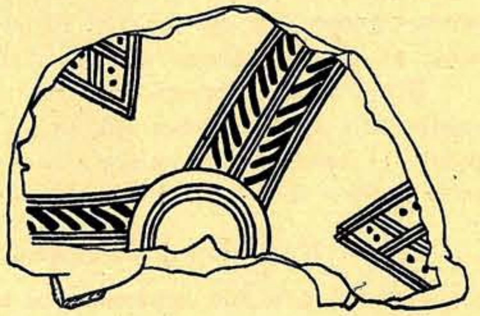

Обр. 198. — Кѫсъ отъ глиненъ сѫдъ

6. Табл. I2. Части отъ малка дълбока паничка или плитка чашка съ тънки стени (2—5 мм.). По вѫтрешната страна бордюрътъ е обточенъ съ три линии. Отъ последнитѣ се спущатъ три прѫчици, които завършватъ съ разклонение или закрѫгляване. Главниятъ декоративенъ мотивъ е фигурата на заекъ, твърде схематично представена. Запазена е главата съ ушитѣ и часть отъ гърба. По външната страна, която е покрита съ зелена глечь, е нарисуванъ край бордюра фестонъ.

7. Табл. I3. Крайна часть отъ плосъкъ сѫдъ. Около бордюра ивица съ четирилистни розети, вписани въ медалйони.

8. Табл. I4. Устие и шийка на кърчагъ, наподобяващо на животинска глава. Шийката рѫбеста.

9. Табл. I5. Крайна часть отъ плосъкъ сѫдъ, украсата на който е неясна. Може би сѫдътъ е билъ украсенъ съ схематична рисунка на конь съ ездачъ,

10. Табл. I6. Дъно отъ сѫдъ съ крѫгло столче (високо 1.5 см.). Въ срѣдата шестолѫчна звезда, образувана отъ два трижгълника съ двойни страни. Въ центъра на звездата малка спирала съ редъ точки наоколо. Отъ тоя централенъ мотивъ на дъното сѫ излизали радиално широки ивици, запълнени съ линейни орнаменти.

11. Табл. II1. Часть отъ крѫгълъ сѫдъ (диам. 15 см.) съ форма на бъклица съ плоски стени (деб. 8 мм.). Запазенъ само единъ секторъ, по който украсата може добре да се възстанови. Сива глина.

12. Табл. II2. Малъкъ кѫсъ отъ сѫдъ съ прозрачна, зелена и кафяво-виолетова глазура.

13. Табл. II3. Часть отъ дъно на паничка съ груба, неясна украса.

Макаръ и не твърде ясни отъ къмъ украса, изброенитѣ тукъ кѫсове — представители на керамичната А група сѫ достатъчни, за да ни покажатъ, че въ случая ние имаме работа съ силно разпространената въ цѣлия източно християнски свѣтъ презъ XIII—XIV в. трапезна керамика. Възникнала въ Персия, тая керамика презъ Кавказъ и Мала-Азия се настанила на Балканския полуостровъ, Егейскитѣ острови и Северна Африка. Сравнително простата техника на изработка и украса позволила фабрикуването ѝ на мѣстна почва отъ прости грънчари, които довели изящната растителна и митологична украса на първообразцитѣ до необикновена грубость.

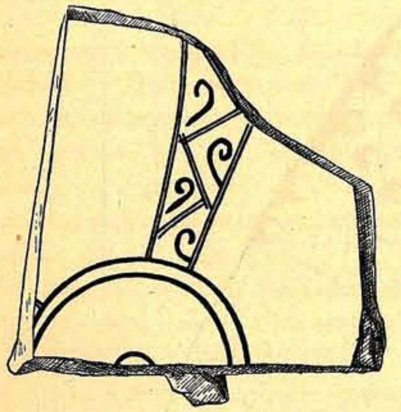

Обр. 199. — Кѫсъ отъ глиненъ сѫдъ

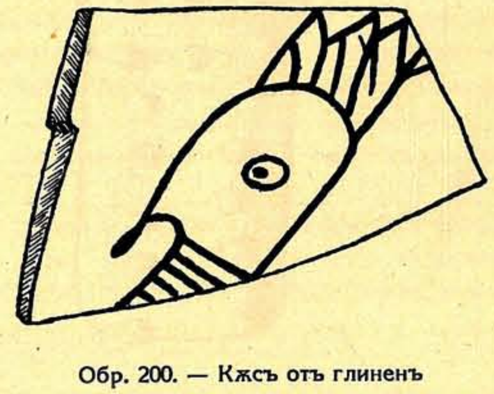

Обр. 200. — Кѫсъ отъ глиненъ сѫдъ

Мадарската керамика е сѫщо мѣстно производство на български занаятчии. Това се вижда отъ единъ откѫсъ, на който сѫ запазени буквитѣ С В Ж. Нашитѣ майстори сѫ били доста несрѫчни художници. Тѣхнитѣ орнаменти сѫ груби и разкривени, линиитѣ несигурни, а фигуритѣ неузнаваеми.

Б. Керамика съ пѫпчеста украса

Фрагменти отъ гърненца и кърчази съ или безъ дръжки, направени отъ червена глина (обр. 201). Дръжкитѣ или устията сѫ украсени съ релиефни пѫпчици, залепени една до друга на редове. Цѣлата външность включително и пѫпчицитѣ, сѫ покрити съ зелена глазура, която поради липса на ангоба, има оливенъ отенъкъ.

Подобни сѫдове сѫ намѣрени и въ Преславъ. Произвеждани сѫ сѫщо въ България.

В. Керамика съ рисувана съ четка украса

Намѣрени сѫ ограничено количество фрагменти и то само при пещерата. И тукъ нѣмаме пълна представа за формата на сѫдоветѣ и тѣхната украса. Касае се въ всѣки случай до трапезни паници и чинии.

Всички кѫсове сѫ отъ червена добре изпечена глина. Стенитѣ сѫ дебели 0.5—1 см. Сѫдоветѣ сѫ били украсени отвънъ и отвѫтре, но вѫтрешната украса е по-богата и рисункитѣ по-грижливо изпълнени. По техника на украсата кѫсоветѣ могатъ да се подѣлятъ въ две групи:

Първа група. Цѣлиятъ сѫдъ покритъ отвѫтре и отвънъ съ бѣла ангоба, върху която е рисувано съ четка. За рисункитѣ, които иматъ изключително геометриченъ и растителенъ характеръ, сѫ употрѣбени само две бои: пруска синя и черна. Надъ всичко това е сложена безцвѣтна глазура, която по външната страна на сѫдоветѣ не навсѣкѫде покрива ангобата.

Нашитѣ рисунки на табл. III даватъ добра представа за украсата, техниката и колорита на тая група фрагменти.

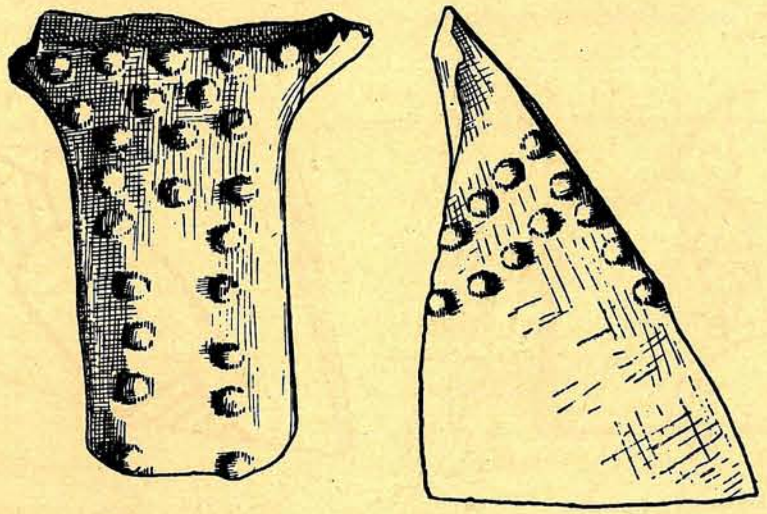

Обр. 201. — Кѫсове съ пѫпчеста украса

Втора група. Обхваща ограничено количество кѫсове. И тукъ имаме изцѣло покриване на сѫда съ бѣла ангоба, но рисункитѣ сѫ направени съ зелена боя, която се явява въ по-свѣтли и по тъмни тонове. Прозрачна глазура покрива сѫдоветѣ изцѣло.

На табл. IV1 се вижда дъното на единъ фрагментъ съ интересна въртяща се розета въ срѣдата. Прозрачната глазура наоколо е леко оцвѣтена съ зелено.

На табл. IV2 е показана външната страна на единъ фрагментъ. Вѫтрешността на тоя сѫдъ е изцѣло зелена, но изпъстрена съ златожълти петна.

Освенъ кѫсове съ зелена украса, срѣщатъ се и такива съ синьо (lapis lazuli), което е покривало изцѣло външността и вѫтрешността на сѫдоветѣ. По нѣкои фрагменти се виждатъ и широки нарѣзи, направени въ неизпечената още глина съ цель да оживятъ еднообразната външность на сѫдоветѣ.

Керамика съ подобна украса (група В) се открива за пръвъ пѫть въ България. Високата техника и стилътъ на украсата говорятъ твърде красноречиво за нейния чуждъ произходъ. Безспорно, тя е донесена тукъ отъ Мала-Азия или Персия, но кога и по кои пѫтища, — това остава тепърва да се опредѣли.

ЖИВОТИНСКИ КОСТИ ОТЪ ИСТОРИЧЕСКО ВРЕМЕ

ОТЪ **Р. ПОПОВЪ**

При всички правени до сега разкопки въ селища отъ историческо време, никога не е било обръщано внимание на животинскитѣ кости, като изключимъ разкопкитѣ въ Абоба. Въ сѫщность костниятъ материалъ има голѣмо научно значение. Възъ основа на него, специалиститѣ ще могатъ да решатъ много въпроси досежно произхода на нашитѣ домашни животни. Тѣхната задача още повече ще се улесни, когато имаме материалъ отъ разни епохи, затова винаги при разкопкитѣ, когато попадатъ кости отъ животни, ще трѣбва да отбелязваме отъ кой културенъ пластъ произхождатъ и на коя епоха ще трѣбва да се припишатъ.

Разкопкитѣ въ Мадара дадоха доста ценenъ материалъ, който ще опиша по-долу. Въ тази статия ще се спра само върху коститѣ отъ историческитѣ пластове, които могатъ да се датуватъ отъ II—XIV вѣкъ. Значи единъ периодъ, който обхваща римската, византийската, прабългарската и християнска епохи до къмъ края на XIV вѣкъ.

Отъ тракийскитѣ пластове не попадна материалъ, който би могълъ да заслужава проучване.

Събранитѣ и измѣрени кости отъ историческитѣ пластове принадлежатъ на следнитѣ животни:

Говедо (Bos taurus).
Туръ (Bos sp. primigenius?).
Овца и коза (Ovis aries и Capra hircus).
Домашна свиня (Sus scropha domestica).
Дива свиня (Sus scropha ferus).
Конь (Equus caballus).
Домашно куче (Canis familiaris).

Говедо Bos taurus

Отъ говедо се намѣриха многобройни останки, отъ които азъ задържахъ за проучване само по-здравитѣ кости, челюсти и зѫби и то предимно отъ възрастни екземпляри, а именно:

1. Множество кѫтни зѫби.
2. Седемь фрагменти отъ долни челюсти.
3. Десеть метакарпуса.
4. Единадесеть метатарса.
5. Две раменни кости.

6. Четири голѣми пищелни кости.
7. Деветь радиуса (лакътни кости).
8. Три бедрени кости.
9. Петь астрагали.
10. Тринадесеть фаланги (кости отъ пръститѣ).

Въ следнитѣ таблици ще дамъ размѣритѣ на задържания материалъ, безъ да се спирамъ върху неговото описание, нѣщо, което ще направя и при другитѣ видове животни.

Зжби Dentes

Между многобройнитѣ зжби, които разкопкитѣ дадоха, събрахъ само тия отъ възрастни екземпляри и то предимно P и M. Тѣхнитѣ размѣри давамъ въ следнитѣ таблици.

Зжби отъ долни челюсти

Предкжтници Dentes praemolares

Таблица 1

Bos taurus P отъ долна челюсть	P_4					P_3				P_2		
	1	2	3	4	Срѣдно	1	2	3	Срѣдно	1	2	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	18.0	19.5	21.0	20.0	**19 6**	16.0	17.5	17.0	**16.8**	10.0	11.0	**10.5**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сжщото мѣсто	12.0	12.5	12.0	11.5	**12**	11.0	11.0	11.0	**11.0**	7.0	8.5	**7.8**

Сжщински кжтници Dentes molares

Таблица 2

Трети моларъ M_3

Bos taurus M_3 отъ долна челюсгь	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	33.0	36.0	36.0	35.0	36.0	37.5	39.0	34.5	38.0	34.0	36.0	37.5	35.0	**35.96**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сжщото мѣсто .	14.0	15.0	14.0	16.0	14.5	—	16.0	15.0	15.0	15.5	16.0	15.5	14.0	**15.0**

Таблица 3

Втори моларъ M_2

Bos taurus M_2 отъ долна челюсть	1	2	3	4	5	6	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	24.0	26.0	24.5	24.0	23.0	25.5	**24.5**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сжщото мѣсто	14.0	14.0	14.5	14.0	16.0	14.5	**14.5**

Таблица 4

Първи моларъ M_1

Bos taurus M_1 отъ долна челюсть	1	2	3	4	5	6	7	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	21.0	22.0	20.5	21.0	22.5	22.0	24.0	**21.9**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сжщото мѣсто	14.0	14.0	13.5	13.5	15.0	14.0	15.0	**14.1**

Зжби отъ горни челюсти

Единъ по-добре запазенъ M_3 има следнитѣ размѣри:

Максималенъ надлъженъ диам., мѣренъ при основата на коронката	29.5
Максималенъ напрѣченъ диам., мѣренъ на сжщото мѣсто	23.5

Таблица 5

Фрагменти отъ долни челюсти

Bos taurus Долни челюсти	1	2	3	4	5	6	7	Срѣдно
Дължина на челюстьта отъ най-издадената точка на алвеола J_1 до задния ржбъ на челюстьта, мѣрена на височина на кжтницитѣ	—	373.0	—	—	—	—	—	**373.0**
Обща дължина на M_1, M_2 и M_3 (мѣрена подъ дъвчащата площь) . .	63.0	62.5	74.0	—	51.0	49.0	68.0	**57.9**
Надлъженъ диам. на M_3, мѣренъ подъ дъвчащата площь	33.0	33.0	36.0	35.0	34.0	33.0	33.5	**33.9**
Височина на челюстьта между M_1 и M_2	—	—	—	61.0	45.0	46.0	60.0	**53.0**
Дебелина на челюстьта подъ M_2 . .	—	—	—	27.0	29.0	26.5	26.0	**27.1**
Минимална височина на челюстьта при симфиза	—	—	—	—	27.0	26.0	27.5	**26.8**

Кости отъ краката Ossa extremitatum

Таблица 6

Стжпални кости отъ преднитѣ крака Metacarpus

Bos taurus Metacarpus	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Срѣдно
Максимална дължина на костьта .	182.0	185.0	187.5	197.0	198.0	201.0	182.5	187.0	179.0	183.0	**188.2**
Макс. напрѣченъ диам. въ горния (проксималния) край	54.0	56.0	60.0	58.5	61.0	60.0	53.0	—	54.5	56.0	**56.8**
Максималенъ надлъженъ диам. на сжщото мѣсто	31.0	31.0	38.0	36.0	35.5	36.0	34.0	—	35.5	33.5	**34.5**
Напрѣченъ диам. въ срѣдата на костьта	31.5	28.0	33.0	36.0	36.0	34.0	29.0	32.0	31.0	35.0	**32.55**
Надлъженъ диам. на сжщото мѣсто	22.0	22.5	23.5	25.0	24.0	25.0	21.0	24.0	23.0	22.0	**23.20**
Напрѣченъ диаметъръ въ долния (дисталния) край	56.0	58.3	63.5	61.0	64.0	63.0	52.5	61.0	57.0	65.0	**60.1**
Надлъженъ диам. на сжщото мѣсто	29.5	30.0	33.0	31.0	32.0	31.0	29.0	31.0	30.5	30.0	**30.7**
Отношение на дължината на костьта къмъ напрѣчния диам. въ срѣдата	**5.77**	**6.61**	**5.38**	**5.5**	**5.5**	**5.91**	**6.3**	**5.85**	**5.77**	**5.23**	**5.8**

Таблица 7

Стжпални кости отъ заднитѣ крака Metatarsus

Bos taurus Metatarsus	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	Срѣдно
Максим. дължина на костьта .	226.5	221.0	228.0	226.0	225.0	222.0	223.5	223.0	232.0	237.0	231.5	**226.8**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ горния край . .	52.0	50.3	49.5	49.0	51.0	52.0	52.0	52.0	46.0	56.0	52.0	**51.1**
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто .	49.0	49.0	47.0	47.0	48.0	52.0	50.0	50.0	43.0	52.5	48.0	**48.6**
Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата на костьта	29.0	—	30.0	27.0	30.0	31.0	31.0	30.5	27.5	34.5	29.5	**30.0**
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	31.5	31.5	29.0	28.0	31.0	31.5	33.0	33.0	28.0	34.0	30.0	**30.95**
Минимална дебелина по-долу отъ срѣдата	25.0	27.0	24.5	25.0	26.0	25.5	27.5	27.5	24.0	30.0	27.0	**26.27**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ долния край . . .	59.0	60.0	59.0	56.0	62.0	59.0	—	—	56.0	64.0	59.5	**59.4**
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто .	32.0	33.0	30.0	31.0	31.5	31.0	32.5	33.0	28.0	35.0	33.0	**31.8**
Отношение на дължината на костьта къмъ напрѣчния диаметъръ въ срѣдата	**7.8**	—	**7.6**	**8.4**	**7.5**	**7.2**	**7.2**	**7 3**	**8.4**	**6.9**	**7.9**	**7.62**

Humerus

Две раменни кости, отъ които едната принадлежи на младъ екземпляръ.

	I	II
Максимална дължина на костьта, мѣрена отъ най-високата точка на tuberculum major до най-низката точка на trochlea humeri	305.5	—
Дължина отъ най-високата точка на главата (caput) до срѣдата на trochlea humeri	251.5	216.0
Максималенъ надлъженъ диаметъръ въ долния край .	81.0	73.0
Напрѣченъ диаметъръ на trochlea	77.0	69.5

Tibia

Една цѣла tibia и четири фрагменти.

Таблица 8

Bos taurus Tibia	1	2	3	4	Срѣдно
Максимална дължина на костьта	398.0	—	—	—	398.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ горния (проксималния) край	104.3	—	—	—	104.3
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	99.0	—	—	—	99.0
Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата	47.5	—	—	40.0	**43.7**
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	32.5	—	—	28.3	**30.4**
Напрѣченъ диаметъръ въ долния (дисталния) край . . .	68.5	64.5	61.0	61.0	**63.7**
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	17.5	17.0	17.5	17.0	**17.25**

Radius

Четири здрави кости и нѣколко фрагменти, отъ които задържахме само петь.

Таблица 9

Bos taurus Radius	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Срѣдно
Дължина на костьта	261.5	286.5	311.5	—	324.0	—	—	—	—	**295.9**
Напрѣченъ диаметъръ въ горния (проксималния) край	70.3	84.0	—	75.0	91.0	—	—	—	—	**80.1**
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	—	43.0	43.5	37.0	49.0	49.0	—	—	—	**43.1**
Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата на костьта	34.5	41.0	41.0	—	47.0	37.5	—	—	—	**40.2**
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто безъ дебелината на ulna .	19.0	24.0	26.0	—	30.0	20.0	—	—	—	**23.8**
Напрѣченъ диаметъръ въ долния (дисталния) край	59.0	74.0	75.0	—	85.0	67.0	67.5	82.0	85.0	**74.3**
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	35.0	46.0	45.0	—	53.5	42.0	44.0	39.0	43.0	**43.44**
Отношение на дължината къмъ напрѣчния диаметъръ въ срѣдата .	**7.58**	**6.99**	**7.60**	—	**6.89**	—	—	—	—	**7.27**

Femur

Три фрагмента.

Таблица 10

Bos taurus Femur	1	2	3
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ горния (проксималния) край . .	126.0	—	—
„ диаметъръ на ябълката	43.5	—	—
„ надлъженъ диаметъръ въ долния (дисталния) край	—	105	109

Astragalus

Петь отъ възрастни екземпляри.

Таблица 11

Bos taurus Astragalus	1	2	3	4	5	Срѣдно
Максимална дължина, мѣрена отъ страна	76.0	71.0	69.0	69.0	71.0	**71.2**
Максимална ширина	46.0	46.0	46.0	48.0	46.0	**46.4**

Шестиятъ астрагалъ се отличава съ много по-голѣми размѣри.

Максималната му дължина достига	83.0
„ ширина	56.5

По размѣри, обаче, той далечъ не стига размѣритѣ на астрагалитѣ отъ Bos primigenius.

Петьтѣ астрагали, които имаме отъ Темната дупка, принадлежащи на Bos primigenius, иматъ срѣдна дължина 95.8 мм. (мин. 91, макс. 100), следователно съ една разлика отъ 12.8 мм.

Приблизително сжщата разлика имаме между този астрагалъ отъ историческитѣ пластове и срѣдното аритметическо отъ петьтѣ астрагали на B. taurus (83.0 — 71.2 = 11.8 мм.).

Вѣроятно въ случая се касае за астрагала на една кръстосана раса, която по размѣръ стои близко до Bos primigenius, чиито останки, както ще видимъ, сж намѣрени въ Мадара.

Phalanx I

Деветь отъ възрастни екземпляри.

Таблица 12

Bos taurus Phalanx I	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Срѣдно
Максимална дължина	65.0	63.0	59.0	61.5	58.0	65.0	60.0	57.0	63.0	**61.3**
Максимална ширина въ задния край	29.0	31.5	25.5	35.0	33.0	32.0	31.0	31.5	35.0	**31.5**

Phalanx II

Три отъ възрастни екземпляри.

Таблица 13

Phalanx II	1	2	3	Срѣдно
Максимална дължина	40.5	40.0	40.0	**40.2**
Максимална дължина, мѣрена въ задния край	31.0	28.0	31.0	**30.0**

Phalanx III

Само единъ.

Максимална дължина, мѣрена по долния ржбъ	63.0
Максимална дължина, мѣрена по горния ржбъ	51.0
Максимална височина	39.5

Bos sp.

На говедо много по-едро отъ Bos taurus принадлежатъ следнитѣ останки: 1) два M_3 отъ долни челюсти, 2) фрагментъ отъ долна челюсть съ P_4, P_3 и P_2, 3) дисталенъ край отъ раменна кость и 4) две стжпални кости (metacarpus).

1. Двата M_3 иматъ следнитѣ размѣри:

	I	II
Максим. надлъж. диам., мѣренъ при отвора на коронката	40.5	40.0
„ напрѣч. „ „ на сжщото мѣсто . . .	17.3	17.5

2. Размѣритѣ на лъжливитѣ кжтници (P_2 — P_4) давамъ въ таблица 14. Тѣ иматъ обща дължина . . . . 57.0.

Таблица 14

Dentes praemolares Долна челюсть	P_4	P_3	P_2
Максималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	24.0	21.0	12.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сжщото мѣсто .	15.0	11.5	9.0

3. Максималниятъ напрѣченъ диаметъръ на раменната кость (humerus), мѣренъ отпредъ на ставния край на дистала 103.3
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто . . . 118.5

	I	II
4. Максимална дължина на metacarpus	239.0	240.0
„ напрѣч. диам. въ горния край	72.0	72.0
„ надлъж. диам. на сжщото мѣсто . . .	42.0	42.0
Напрѣченъ диам. въ срѣдата на костьта	38.5	39.5
Надлъженъ „ на сжщото мѣсто	26.0	27.5
Напрѣченъ „ въ долния край	73.0	73.5
Надлъженъ „ на сжщото мѣсто	39.0	39.0
Отношение на дължината на костьта къмъ напрѣчния диаметъръ въ срѣдата	**6.18**	**6.40**

Съпоставени размѣритѣ на зжбитѣ и коститѣ отъ Bos sp. съ зжбитѣ и коститѣ на Bos taurus, давамъ въ следнитѣ сравнителни таблици (табл. 15—18).

Таблица 15

M_3 отъ долна челюсть	Bos sp. Мадара	Bos taurus Мадара	Разлика
Максималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	40.25	35.96	**4.29**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сжщото мѣсто	17.4	15.0	**2.4**

Таблица 16

P_4, P_3 и P_2 отъ долни челюсти		P_4	P_3	P_2
Максималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	Bos sp. . . .	24.0	21.0	12.0
	Bos taurus .	19.6	16.8	10.5
	Разлика . . .	4.4	4.2	1.5
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ при основата на коронката	Bos sp. . . .	15.0	11.5	10.2
	Bos taurus .	12.0	11.0	9.0
	Разлика . . .	3.0	0.5	1.2

Таблица 17

Humerus	Bos sp. Мадара	Bos taurus Мадара	Разлика
Максималенъ напрѣченъ диам. въ дисталния край	103.3	73.2	30.1
Максималенъ надлъженъ диам. на сжщото мѣсто	118.5	77.0	41.5

Таблица 18

Metacarpus	Bos sp.	Bos taurus	Разлика
Максимална дължина на костьта	239.5	188.2	51.3
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ горния край	72.0	56.8	15.2
Максималенъ надлъженъ „ на сжщото мѣсто	42.0	34.5	7.5
Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата на костьта . .	39.0	32.55	6.45
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	26.75	23.20	3.55
Напрѣченъ диаметъръ въ долния край	76.25	60.1	16.15
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	39.0	30.7	8.3
Отношение на дължината на костьта къмъ напрѣчния диаметъръ въ срѣдата	**6.14**	**5.8**	**0.34**

Отъ всички сравнения, направени до тука, се вижда, че Bos. sp. представя една раса или единъ видъ много по-едъръ, отъ колкото е домашниятъ волъ (Bos taurus).

За да си уяснимъ този въпросъ ще трѣбва да направимъ нѣколко още сравнения. Нека съпоставимъ рамѣритѣ на Bos sp., Bos primigenius отъ Мадара (неолитикумъ) и отъ Карлуково (палеолитикумъ), съ Bos brachyceros (неолитикумъ) и Bos taurus (историческитѣ пластове).

Таблица 19

		Bos taurus Мадара Исторически пл.	Bos brachyceros Мадара Неолитикумъ	Bos sp. Мадара Исторически пл.	Bos primigenius		
					Мадара Неолитикумъ	Темната дупка Карлуково Палеолитикумъ	Donja Dolina [1]
Metacarpus	Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ дисталния край . .	60.1	64.5	**76.25**	—	74.0	—
	Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто .	30.7	36.75	**39.0**	—	40.0	—
M_3 отъ долна челюсть	Максималенъ надлъженъ диаметъръ при основата на коронката	35.96	37.3	**40.25**	43.5	48.5	45.0
	Максималенъ напрѣченъ диаметъръ на сжщото мѣсто .	15.0	15.0	**17.4**	18.6	20.9	—

Отъ тази таблица виждаме, че дисталниятъ край на метакарпа отъ Bos sp. е съ 2.25 мм. по-широкъ отъ сжщитѣ размѣри на Bos primigenius отъ пещерата „Темната дупка“ при Карлуково (палеолитъ), и съ 11.75 мм. по-широкъ отъ B. brachyceros (неолитъ), а съ 16.15 мм. по-широкъ отъ B. taurus (историческо време).

---

[1] Woldřich, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina, Wiss. Mitt., IX, стр. 162.

M_3, ако и по-малъкъ отъ тоя на B. primigenius, значително е по-голѣмъ отъ Bos brachyceros и B. taurus.

Разбира се, че при липса на достатъчно сравнителенъ материалъ, мжчно е да се каже дали въ случая имаме единъ типиченъ Bos primigenius или една кръстосана раса, която носи въ наследство още признацитѣ на първия.

Нищо чудно, обаче, нѣма, ако смѣтаме за възможно, че турътъ е можалъ да оцѣлѣе до късно историческо време у насъ, като имаме предъ видъ следнитѣ факти:

Презъ палеолита и неолита той е живѣлъ у насъ. Въ рано историческо време турътъ е живѣлъ на Балкански полуостровъ.[1] Останки отъ него сж намѣрени също при разкопкитѣ въ Абоба.[2]

Овца и коза Ovis aries и Capra hircus

Кости отъ тия два вида се намѣриха въ всички сондажи и систематични разкопки. Тѣ особено много изобилствуватъ въ боклучнитѣ насипи въ съседство съ кухненскитѣ сгради. Върху този материалъ нѣма да правя измѣрвания, толкозъ повече, че коститѣ отъ краката, челюститѣ и черепитѣ сж строшени, поради което мжчно може да се установи кои зжби и кости трѣбва да се припишатъ на овца, кои на коза.

Домашна свиня Sus scropha domestica

Между многобройния материалъ, който дадоха разкопкитѣ, задържахъ за проучване само нѣколко фрагменти отъ долни челюсти и единични кжтни зжби и то изключително отъ възрастни екземпляри. Тѣхнитѣ размѣри давамъ въ табл. 20.

Таблица 20

Фрагменти отъ долни челюсти

Sus scropha domestica	1	2	3	4	5	6	Срѣдно
Дължина отъ предния ржбъ на алвеола J_1 до задния ржбъ на алвеола M_3 . . .	—	131.0	—	—	—	—	**131.0**
Височина на челюстьта подъ P_2	—	—	—	—	45.0	—	**45.0**
Височина на челюстьта подъ M_3	—	42.0	44.0	43.0	—	—	**43.0**
Височина на челюстьта между M_2 и M_3 .	—	43.0	47.0	44.0	—	—	**44.7**
Обща дължина на всички кжтници (P и M) безъ P_1	—	108.5	101.0	96.0	—	—	**101.8**
Обща дължина на тритѣ M	—	72.0	64.0	65.0	—	65.0	**66.5**
Обща дължина на тритѣ P безъ P_1 . .	—	—	—	31.0	36.0	—	**33.5**
Надлъженъ диаметъръ на M_3, мѣренъ въ основата на коронката	34.0	34.0	32.0	32.0	—	33.5	**33.2**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ на M_3, мѣренъ на сжщото мѣсто	17.0	16.0	16.0	15.0	—	16.0	**16.2**

---

[1] Гавр. Кацаровъ, Битътъ на старитѣ траки, стр. 25.

[2] Абоба-Плиска, стр. 317 (Изв. русск. археол. института въ К-полѣ, X).

Таблица 21

M_3 отъ долни челюсти

Sus scropha domestica	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на зжба, мѣренъ при основата на коронката	31.0	33.0	31.0	32.0	33.5	31.0	33.0	33.0	32.5	31.0	34.0	34.0	32.0	32.0	33.5	**32.8**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сжщото мѣсто	15.0	17.0	16.0	17.0	17.5	16.0	17.0	17.0	16.0	16.5	17.0	18.0	16.0	17.0	17.5	**15.8**

M_3 отъ горни челюсти

	I	II
Максим. надлъженъ диам., мѣренъ при ставата на коронката	32.0	30.0
„ напрѣченъ „ „ на сжщото мѣсто . . .	19.0	18.5

Интересно ще бжде да съпоставимъ размѣритѣ на зжбитѣ на домашната свиня отъ историческитѣ пластове при Мадара съ източно-балканската свиня, изследвана отъ проф. Г. Хлѣбаровъ.[1]

Таблица 22

M_3 отъ долни челюсти

Sus scropha domestica	1	2	3	4	5	Срѣдно	Източно-балканската свиня по Хлѣбаровъ					Разлика между срѣднитѣ числа
							А	В	С	D	Срѣдно	
Дължина на M_3	34.0	34.0	32.0	32.0	35.5	**33.2**	35.7	—	28.0	32.0	31.9	1.3
Ширина на M_3	17.0	16.0	16.0	15.0	16.0	**16.2**	15.0	—	15.0	14.3	14.8	1.4

Отъ тукъ се вижда, че размѣритѣ на едната и другата свиня сж еднакви съ една разлика отъ милиметъръ и нѣщо въ срѣднитѣ числа.

Дива свиня Sus scropha ferus

Намѣриха се само единични зжби, чиито размѣри давамъ по-долу.

Таблица 23

M_3 отъ долни челюсти

Sus scropha ferus	1	2	3	4	Срѣдно
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на зжба, мѣренъ при основата на коронката	39.0	48.0	49.0	46.0	**45.5**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ, мѣренъ на сжщото мѣсто.	18.0	22.0	25.0	19.5	**21.1**
Разлика . .	21.0	26.0	24.0	26.5	24.4

---

[1] Г. Хлѣбаровъ, Източно-балканската свиня (сравни таблицата).

M_2 отъ долни челюсти

	I	II
Максим. надлъженъ диам., мѣренъ при основата на коронката	26.0	23.0
„ напрѣченъ „ „ на сжщото мѣсто . . .	17.0	17.0
Разлика . .	9	6

Въ следната сравнителна таблица (табл. 24) давамъ размѣритѣ на M_2 и M_3 отъ долни челюсти на дивата свиня отъ Мадара и размѣритѣ на сжщитѣ зжби на сегашната нашенска дива свиня споредъ проф. Хлѣбаровъ.[1]

Таблица 24

	Sus scropha ferus M_2 и M_3 отъ долни челюсти	Мадара I	Мадара II	Сегашна дива свиня срѣдно отъ четири зжба по Хлѣбаровъ
M_2	Надлъженъ диаметъръ	26.0	23.0	22.8
	Напрѣченъ „	17.0	17.0	17.0
		Мадара срѣдно отъ четири зжба		Сегашна дива свиня срѣдно отъ четири зжба по Хлѣбаровъ
M_3	Надлъженъ диаметъръ	45.5		39.0
	Напрѣченъ „	21.1		18.6
	Разлика . .	24.4		20.4

Отъ направеното сравнение се вижда, че има значителна разлика въ размѣритѣ на M_3 между дивата свиня отъ Мадара и тази отъ сегашно време. У проф. Хлѣбаровъ само при единъ екземпляръ дължината на M_3 стига 51.0, когато при останалитѣ два зжба тази дължина варира отъ 30.0—38.7. При четиритѣ зжба отъ Мадара само единътъ има по-малки размѣри (39.0), до като дължината на останалитѣ три варира отъ 46.0—49.0. Възъ основа на тѣзи данни едва ли може да се вади заключение, че сегашната дива свиня се е изродила. Подобно нѣщо може да се установи едва когато се съберать повече материали и то не само единични зжби, а и костенъ материалъ.

Конь Equus caballus

Изобилнитѣ останки отъ конь показвать, че това животно се е отглеждало въ Мадара въ голѣмо количество. За съжаление, цѣли челюсти и черепи не се намѣриха, което би било отъ голѣмо значение за опредѣляне по-точно расата, която е била отглеждана около Мадара въ историческо време. За това азъ ще се спра само върху размѣритѣ на зжбитѣ и на коститѣ отъ краката, които данни, въ бждеще, когато се събере повече материалъ, ще послужатъ на нашитѣ специалисти да установятъ произхода и расовата принадлежность на домашния конь въ България.

---

[1] Хлѣбаровъ, цит. съч. и таблица.

Размѣри на кжтнитѣ зжби отъ четири фрагмента отъ долни челюсти

Таблица 25

Equus caballus M_3 отъ долна челюсть	1	2	3	4	Срѣдно
Надлъженъ диаметъръ на коронката, мѣренъ подъ дъвчащата площь	33.0	28.0	31.0	31.0	**30.75**
Напрѣченъ диаметъръ на коронката, мѣренъ на сжщото мѣсто	14.5	12.0	14.0	14.0	**13.62**
Разлика . .	18.5	16.0	17.0	17.0	**17.12**

Таблица 26

Equus caballus M_2 отъ долна челюсть	1	2	3	4	Срѣдно
Надлъженъ диаметъръ на коронката	25.0	23.0	26.5	25.5	**25.0**
Напрѣченъ „ „ „	15.0	13.0	16.0	16.0	**15.0**
Разлика . .	10.0	10.0	10.5	9.5	**10.0**

Таблица 27

Equus caballus M_1 отъ долна челюсть	1	2	3	4	Срѣдно
Надлъженъ диаметъръ на коронката	24.5	23.5	25.5	25.0	**24.62**
Напрѣченъ „ „ „	16.0	13.0	17.0	16.5	**15.62**
Разлика . .	8.5	10.5	8.5	8.5	**9.00**

Таблица 28

Equus caballus Долни челюсти	1	2	3	4	Срѣдно
Обща дължина на $M_1 + M_2 + M_3$ мѣрена върху коронкитѣ	82.5	74.5	83.0	81.5	**80.4**

Кости отъ краката

Таблица 29

Humerus

Equus caballus	1	2	3	Срѣдно
Максимална дължина на костьта, мѣрена отъ най-високата точка на tuberculum majus до най-низката точка на trochlea humeri	292.0	289.0	—	290.5
Дължина отъ най-изпъкналата точка на главичката (caput) до trochlea humeri, мѣрена въ срѣдата	272.0	274.0	274.0	273.3
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ долния край на костьта .	74.0	72.0	71.0	72.3
Максималенъ надлъженъ диаметъръ въ долния край	84.0	86.5	85.0	85.2

Таблица 30

Radius

Equus caballus	1	2	3	4	5	Срѣдно
Дължина на костьта	333.0	334.0	330.0	—	—	**332.3**
Надлъженъ диаметъръ въ проксималния край	77.0	77.0	—	–	—	**77.0**
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	46.0	46.0	—	—	—	**46.0**
Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата на костьта	39.0	39.5	37.0	33.5	—	**37.1**
Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	27.0	26.0	27.5	25.0	—	**26.2**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ дисталния край, мѣренъ по-горе отъ артикуларното лице	72.3	71.5	73.5	65.5	68.0	**70.0**
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	48.0	47.0	44.5	44.5	43.0	**45.4**
Напрѣченъ диаметъръ на артикуларното лице	61.0	62.0	64.0	59.0	57.0	**60.6**
Надлъженъ диаметъръ на артикуларното лице	38.0	38.0	46.5	35.0	33.0	**38.1**

Таблица 31

Metacarpus

	Equus caballus	I						Срѣдно	II
		1	2	3	4	5	6		
1	Максимална дължина на костьта	—	—	221.0	212.0	221.0	222.5	**219.4**	238.0
2	Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ горния (проксималния) край	—	51.0	—	45.0	50.0	51.0	**49.25**	56.5
3	Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	—	35.0	33.0	32.0	34.0	35.0	**33.80**	37.5
4	Напрѣченъ диаметъръ (ширина) въ срѣдата на костьта	36.0	35.3	33.5	32.0	34.0	35.0	**34.30**	39.5
5	Надлъженъ диаметъръ (дебелина) на сжщото мѣсто	26.0	26.0	26·5	24.0	26.0	26.5	**25.83**	31.5
6	Напрѣченъ диаметъръ въ долния (дисталния) край	50.0	—	—	43.5	48.0	49.0	**47.62**	54.5
7	Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	38.0	—	36.0	33.0	33.0	33.5	**34.70**	41.0
8	Отношение на дължината къмъ напрѣчния диаметъръ въ срѣдата	—	—	**6.14**	**6.62**	**6.50**	**6.36**	**6.40**	6.03

Размѣритѣ, които давамъ въ графа II, показватъ, че имаме работа съ метакарпъ отъ по-едра раса. Разликата личи не само въ абсолютнитѣ дължини и ширини, но и въ отношението на дължината на костьта къмъ ширината въ срѣдата, което при първитѣ 6 кости срѣдно достига 6.4, а при втората раса — едва 6.03.

Таблица 32

Phalanx I (патуронъ) отъ преденъ кракъ

Equus caballus	I								Срѣдно	II
	1	2	3	4	5	6	7	8		
Максимална дължина на костьта, мѣрена отъ страна	82.5	82.0	83.0	85.3	80.0	82.0	77.0	80.0	**81.5**	99.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ горния край	57.0	52.0	55.0	55.0	47.0	57.5	47.5	53.5	**53.0**	60.0
Максималенъ надлъженъ диаметъръ въ горния край	—	—	38.0	35.0	31.5	37.5	33.0	35.0	**35.0**	40.0
Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата	33.0	34.0	34.0	37.0	32.0	35.0	32.0	35.5	**34.1**	40.0
Надлъженъ диаметъръ въ срѣдата	25.0	25.0	25.5	25.0	22.0	27.0	24.0	24.0	**24.7**	28.5
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ долния край, мѣренъ върху ставното лице	41.5	43.0	43.0	46.0	40.5	43.0	40.0	42.5	**42.4**	50.0
Минималенъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ въ срѣдата на ставата	19.0	18.0	19.0	20.0	19.0	20.0	20.0	18.0	**19.1**	23.0
Отношение на дължината къмъ напрѣчния диаметъръ въ срѣдата	**2.50**	**2.41**	**2.44**	**2.30**	**2.50**	**2.34**	**2.40**	**2.25**	**2.4**	**2.48**

Отъ даденитѣ размѣри въ табл. 32 се вижда, че осемьтѣ патурони (I) принадлежатъ на една по-дребна раса, съ срѣдна дължина 81.5 мм., до като последниятъ (II) очевидно произхожда отъ по-едра раса.

Таблица 33

Femur

Equus caballus	1	2	3	4	Срѣдно
Дължина на костьта	396.0	399.0	—	—	397.5
Максималенъ диаметъръ въ горния край	122.0	122.5	—	—	122.3
Максималенъ диаметъръ на главичката	54.0	54.0	—	—	54.0
Максималенъ диаметъръ въ долния край	117.0	116.5	115.5	115.5	116.1

Таблица 34

Tibia

Equus caballus	1	2	3	4	Срѣдно
Дължина на костьта	—	34.0	—	—	340.0
Максимална ширина въ проксималния край	—	95.0	—	—	95.0
Напрѣченъ диаметъръ на костьта въ срѣдата	43.0	38.0	42.0	40.0	**40.8**
Минимална дебелина (надлъженъ диаметъръ) на костьта, мѣрена по-доду отъ срѣдата	30.5	29.0	33.0	29.0	**30.4**
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ дисталния край	73.0	—	75.4	71.0	**73.1**
Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	—	—	47.0	45.0	**46.0**

Таблица 35

Metatarsus

	Equus caballus	1	2	3	4	5	6	7	Срѣдно
1	Максимална дължина на костьта	266.0	260.0	—	—	261.0	262.0	275.0	**264.8**
2	Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ проксималния край	50.0	51 0	51.0	—	—	49 0	—	**50.2**
3	Максималенъ надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	43.0	42.5	43.0	—	—	43.0	—	**42 9**
4	Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата.	33.0	33.5	32.0	29.0	29.0	32.3	31.0	**31.4**
5	Надлъженъ „ „ срѣдата.	32.5	31.0	31.0	29.0	29.0	30.0	31.0	**30.5**
6	Напрѣченъ „ „ дисталния край	51 0	51.0	49.0	50.0	50.0	48·0	48.0	**49.6**
7	Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	38.0	38.0	38.0	36.0	36.5	37.3	38.0	**37.4**
8	Отношение на дължината къмъ напрѣчния диаметъръ въ срѣдата	8.06	7.76	—	—	9.00	8.11	8.87	**8.4**

Таблица 36

Phalanx I отъ заденъ кракъ

Equus caballus	1	2	Срѣдно
Максимална дължина на костьта, мѣрена отъ страна	77.0	80.0	78.5
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ горния край	52.3	49.5	50.9
Максималенъ надлъженъ „ „ „ „	37.5	34.5	36.0
Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата	33.0	32 0	32.5
Надлъженъ „ „ „	26.0	24.0	25.0
Максималенъ напрѣченъ диаметъръ въ долния край, мѣренъ върху ставното лице	41.0	40.0	40.5
Максималенъ надлъженъ диаметъръ въ долния край	24.0	—	24.0
„ „ „ „ „ край, мѣренъ въ срѣдата на ставното лице	19.0	—	19.0
Отношение на дължината на костьта къмъ напрѣчния диаметъръ въ срѣдата	2.33	2 50	2.41

Таблица 37

Phalanx III

Equus caballus	1	2	3	4	5	Граници на вариациитѣ
Най-голѣма ширина на костьта, мѣрена отзадъ.	65.0	84.0	—	—	73.0	65.0—84.0
Разстояние отъ предния доленъ ржбъ на костьта, до proc. coronarius	61.0	54.0	62.0	53.5	51.0	51.0—62.0
Голѣмъ диаметъръ на артикуларното лице	42.0	50.0	52.0	50.5	47.0	42.0—52.0
Малъкъ диаметъръ на артикуларното лице	27.5	28.0	29.0	27.0	27.5	27.0—30.0

Домашно куче Canis familiaris

Предимно попаднаха долни челюсти и нѣколко фрагмента отъ горни такива, както и нѣколко кости отъ краката, отъ които задържахъ само здравитѣ.

Измѣрвания направихъ и на следнитѣ кости:

	I	II
Две бедрени кости (femur) съ дължина	183.0	183.0
Една tibia, дължина		189.0
Два radius'a, съ дължина	167.0	157.0
Два atlas. Разстояние между крайнитѣ точки на страничнитѣ израстъци		74.0
Напрѣченъ диаметъръ на тѣлото, мѣренъ долу		40.0

Долни челюсти

Още на пръвъ погледъ личи, че изкопанитѣ челюсти принадлежатъ на две различни раси: една по-едра и друга по-дребна. Това най-добре ще видимъ въ таблица № 38 и 39.

Таблица 38

	Горни челюсти	Едра раса			Дребна раса									
		1	2	Срѣдно	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Срѣдно
1	Обща дължина на всички M и P, мѣрена върху коронкитѣ	72 0	72.0	**72.0**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	Обща дължина на всички P	53.0	53.0	**53.0**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	Обща дължина на всички M (M1 и M2)	23.0	23.0	**23.0**	19.0	—	—	—	—	—	—	19.0	19.0	**19.0**
4	Дължина на C	—	45.3	**45.3**	—	39.0	39.0	—	—	—	—	38.0	38.0	**38.5**
5	Максималенъ диаметъръ на C	—	11.5	**11.5**	—	9.0	9.0	—	—	—	—	9.0	9.0	**9.0**
6	Надлъженъ диаметъръ на месоядния зжбъ (P4 = L)	20.3	20.5	**20.4**	19.0	17.0	17.0	18.0	18.0	19.0	17.6	19.0	19.0	**18.2**
7	Максималенъ напрѣченъ диам. на сжщия	10.0	10.0	**10.0**	8.0	9.0	9.0	10.0	9.0	8.0	8.0	9.0	9.0	**8.8**
8	Надлъженъ диаметъръ на M1	15.0	15.0	**15.0**	12.5	12.0	12.0	—	—	—	—	13.0	13.0	**12.5**
9	Напрѣченъ диам. на сжщия	16.0	16.0	**16.0**	14.0	13.5	13.0	—	—	—	—	14.0	14.0	**13.7**

Въ историческитѣ пластове при Мадара сж запазени, следователно, останкитѣ отъ две раси кучета, отъ която по-едрата се доближава до предисторическото куче Canis familiaris intermedius отъ Ripač и Welkersdorf, както и до рецентното Canis familiaris pastoreus отъ Blovic.[1]) (Сравни таблица 40).

---

[1]) Woldřich, Wiss. Mitt., V, стр. 85.

Таблица 39

	Canis familiaris Долни челюсти	Едра раса						Дребна раса													
		1	2	3	4	5	Срѣдно	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	Срѣдно
1	Дължина на челюстьта отъ жгъла (angulus) до предния ржбъ на алвеола **J$_1$** . . .	153.5	—	—	—	—	**153.5**	140.0	139.0	134.0	—	—	—	—	—	—	—	—	140.0	139.0	**137.7**
2	Дължина на челюстьта отъ жгъла до предния ржбъ на **P$_1$**	127.0	—	—	—	—	**127**	117.0	117.0	110.0	—	—	—	106.0	—	—	110.5	—	117.0	117.0	**114.3**
3	Височина на челюстьта между **P$_2$** и **P$_3$** .	21.0	—	21.0	—	—	**21.0**	16.0	16.0	16.0	—	17.3	17.3	17.3	16.5	—	16.0	16.0	16.0	16.0	**16.2**
4	Височина подъ месоядния зжбъ (**M$_1$**) . .	27.0	26.0	25.0	25.0	24.0	**25.4**	21.5	22.0	20.0	—	23.0	23.0	22.0	18.0	—	21.0	21.0	21.5	22.0	**21.5**
5	Височина подъ **M$_2$**	25·0	—	—	24.5	24.5	**24.7**	23.0	24.0	20.0	—	24.0	24.0	24.0	20.3	21.5	23.5	23.5	23.0	24.0	**23.2**
6	Височина отъ жгъла до най-високата точка на Proc. coronoideus	58.0	59.0	—	56.0	—	**57.7**	54.5	55.0	52.0	—	—	51.0	50.5	—	—	56.0	54.0	54.5	55.0	**54.1**
7	Дължина на condylus'a	26.0	25.5	—	25.0	—	**25.5**	24.5	24.0	21.0	—	24.0	—	22.5	—	—	24.0	25.0	24.5	24.0	**23.9**
8	Обща дължина на всички **P** и **M**, мѣрена върху коронкитѣ	—	—	—	—	—	—	75.0	75.0	74.0	—	—	—	—	69.5	71.0	76.0	76.0	75.0	75.0	**74.4**
9	Дължина на задния ржбъ на алвеола **P$_4$** до предния ржбъ на алвеола **P$_1$** . . .	44.0	—	41.0	—	—	**42.5**	40.0	41.0	42.5	—	38.0	—	40.5	39.0	40.0	40.5	40.5	40.0	41.0	**40.4**
10	Максималенъ диаметъръ на **C**	12.0	11.0	11.0	—	—	**11.3**	9.5	9.5	9.0	—	9.5	—	—	9.0	9.0	10.0	10.0	9.5	9.5	**9.5**
11	Дължина на **C**	45.5	45.5	—	—	—	**45.5**	38.0	38.0	37.5	—	37.5	—	—	—	—	38·0	38.0	38.0	38.0	**37.9**
12	Надлъженъ диаметъръ на месоядния зжбъ (**M$_1$**)	22.5	—	22.5	22.5	22.0	**22.4**	23.0	22.0	21.0	20.8	21.0	21.0	—	18.5	19.0	22.5	22.5	23.0	22.0	**21.9**
13	Максималенъ напрѣченъ диаметъръ на сжщия	9.0	—	9.0	8.3	8.0	**8.6**	8.0	8.0	7.5	7.5	7.5	—	—	7.0	8.0	8.0	8.0	8.0	8.0	**7.87**
14	Височина на челюстьта между **P$_4$** и **M$_1$** .	26.0	—	25.0	24.0	22.0	**24.3**	20.0	20.0	19.0	—	22.0	22.0	20.5	—	21.0	20.0	20.0	20.0	20.0	**20.2**

Таблица 40

Долни челюсти	Canis fam. intermedius			Canis pastoreus рецентни		
	Ripač		Welkersdorf.	Blovic Чехия	Мадара	
	♂	♀			I	II
Дължина на челюстьта отъ жгъла (angulus) до предния ржбъ на алвеола J1	—	—		—	153.5	137.7
Дължина на челюстьта отъ жгъла до предния ржбъ на P$_1$	116.0*	108.2	115.0	114.0	127.0	114.3
Височина на челюстьта между задния премоларъ (P4) и M1 (месоядния)	23.7	22.3	22.5	21.7	24.3	20.2
Височина подъ M$_1$	24.5	23.5	24.0	23.1	25.4	23.2
Височина подъ M2	25.7	24.6	26.0	24.8	24.7	23.2
Височина на челюстьта отъ жгъла до най-високата точка на proc. coronoideus	50.0	53.4	53.0	55.7	57.7	54.1
Обща дължина на всички кжтници (P и M) . .	75.5*	70.1	73.0	73.2	—	74.4
Най-голѣмиятъ диам. на кучешкия зжбъ (C) . .	10.3	9.6	10.5	9.8	11.3	9.5
Надлъженъ диам. на месоядния зжбъ (M1) . .	21.8	19.5	21.5	22.8	22.4	21.9

МОГИЛА № I

ОТЪ Р. ПОПОВЪ

Върху Мадарското плато, източно отъ конника, се издигатъ две могили, отъ които едната, по-малката, ще означа като № I, а втората, по-голѣмата, — като № II.

Презъ лѣтото на 1932 г., заедно съ проф. Геза Фехеръ, разкопахме по-малката могила, за да можемъ да установимъ какво отношение по време има тя къмъ паметницитѣ, които по-рано бидоха открити при подножието на скалитѣ.

Височината на могилата мѣри около 5 м., а диаметърътъ при основата 25 м. Отгоре е покрита съ храсти и тревиста растителность.

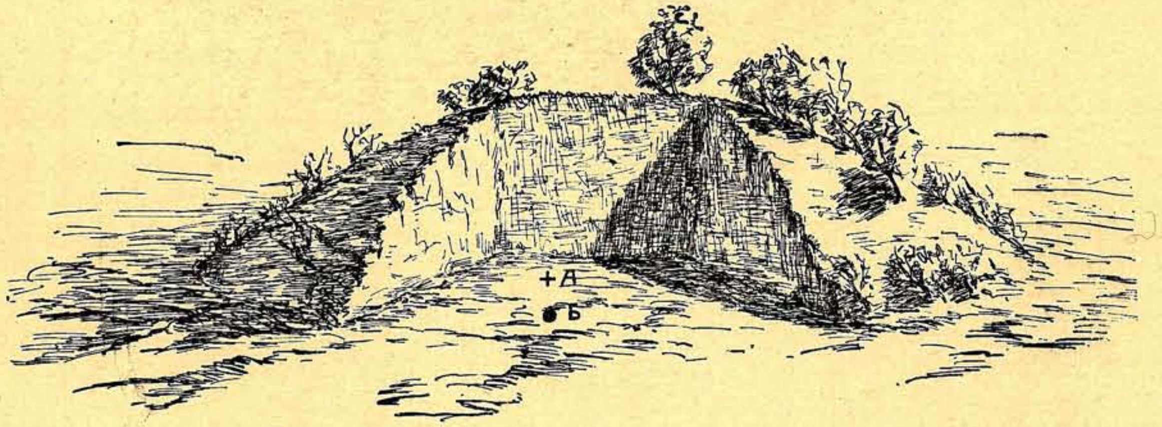

Обр. 202. — Изгледъ на могила № I следъ разкопкитѣ
+ A центъръ на могилата. Б мѣсто, дето се откри dolium'а

Разкопването на могилата се започна отъ къмъ източната страна, петь метра отъ центъра на могилата (обр. 202 A). Най-напредъ се откри единъ dolium (обр. 202 Б и обр. 203) поставенъ така, че надлъжниятъ му диаметъръ държи посока ю.-и. — с.-з., съ уста обърната къмъ ю.-и. Устата затворена съ грубо закрѫглена каменна плоча.

При разкриване на dolium'а, се установиха следнитѣ факти:

1) Предварително е билъ изкопанъ не особено дълбокъ, но широкъ трапъ, въ който е билъ поставенъ dolium'а, подпрѣнъ отъ страни съ недѣлани камъни, за да бѫде устойчивъ.

2) Пръстьта около него има черъ, нѣкѫде червенъ цвѣтъ. Изобилнитѣ останки отъ цѣли увѫглени дървета, пепельта, изгорѣлитѣ човѣшки кости показватъ, че изгарянето на трупа е станало на сѫщото това мѣсто.

3) Въ dolium'а се намѣри само пръсть, която въ последствие е попаднала вѫтре, така че въ него, при погребението на мъртвеца, нищо не е било поставено.

4) Всички предмети, поставени при погребението, бѣха открити около dolium'а изключително край северозападната му страна.

5) Отъ коститѣ, както и отъ зѫбитѣ следва да се заключи, че въ могилата е било погребано дете, което далечъ още не е стигнало юношеската си възрасть.

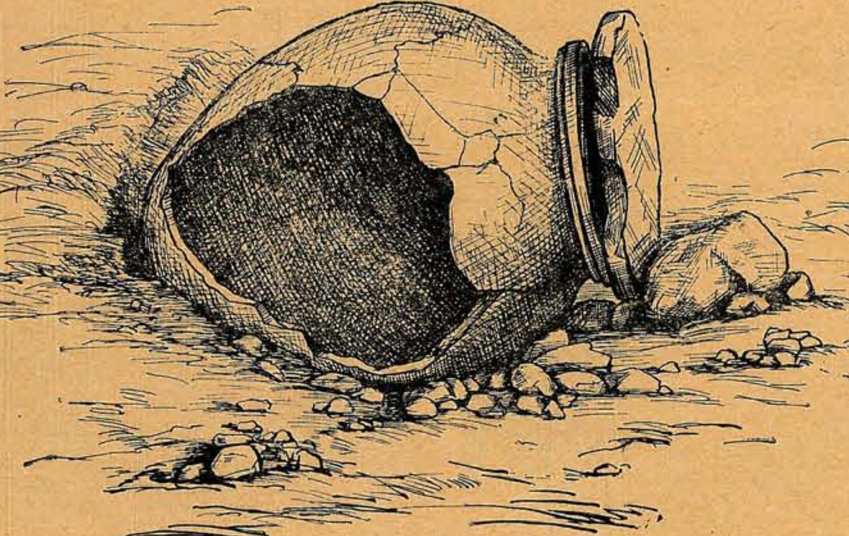

Обр. 203. — Dolium, откритъ въ гроба

Предметитѣ, които се намѣриха около dolium'а, по естество на материала, се подраздѣлятъ така:

I. Предмети отъ глина:
  а) Глинени сѫдове.
  б) Разни предмети отъ глина.
II. Предмети отъ стъкло:
III. „ „ кость
IV. Черупки за накитъ
V. Предмети отъ металъ
  а) Злато
  б) Бронзъ
  в) Желѣзо.

I. Предмети отъ глина

Глинени сѫдове

Намѣренитѣ сѫдове, по отношение на техника, могатъ да се разгледатъ като две групи. Къмъ първата група спадатъ сѫдоветѣ работени на рѫка, безъ помощьта на колело. Тѣ сж въобще дебелостенни и толкова груби, че ако не бѣха намѣрени въ гроба, човѣкъ би ги вземалъ безъ колебание за такива отъ много по-раншна епоха.

Напротивъ, сждоветѣ отъ втората група сж грижливо изработени на колело отъ чиста глина и повечето сж тънкостенни съ черъ фирнисъ. До като сждоветѣ отъ втората група, съ малки изключения, сж били цѣли поставени при погребението, напротивъ грубитѣ сждове сж били трошени, частитѣ се събираха на различни мѣста въ насипа около кюпа, поради което реставрирането имъ не може да стане напълно.

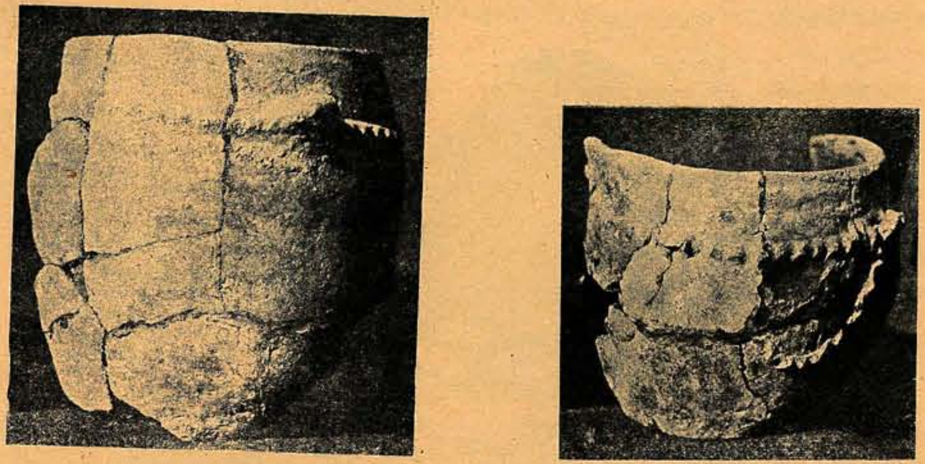

А Б

Обр. 204. — Глинени сждове отъ I група

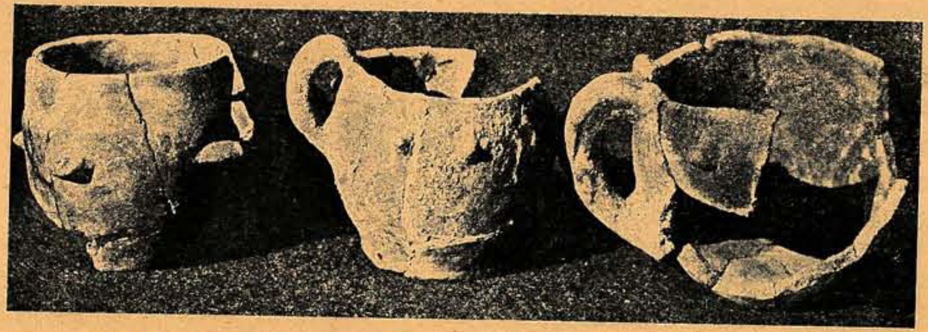

А Б В

Обр. 205. — Глинени сждове отъ I група

I група

1 Обр. 204 А. Глиненъ сждъ. Липсва дъното и часть отъ ститѣ. Диаметъръ на устата около 16.5 см., височина около 21 см., дебелина на стенитѣ около 1 см. На 3.5—4 см. подъ ржба на устата сж моделирани две плоски

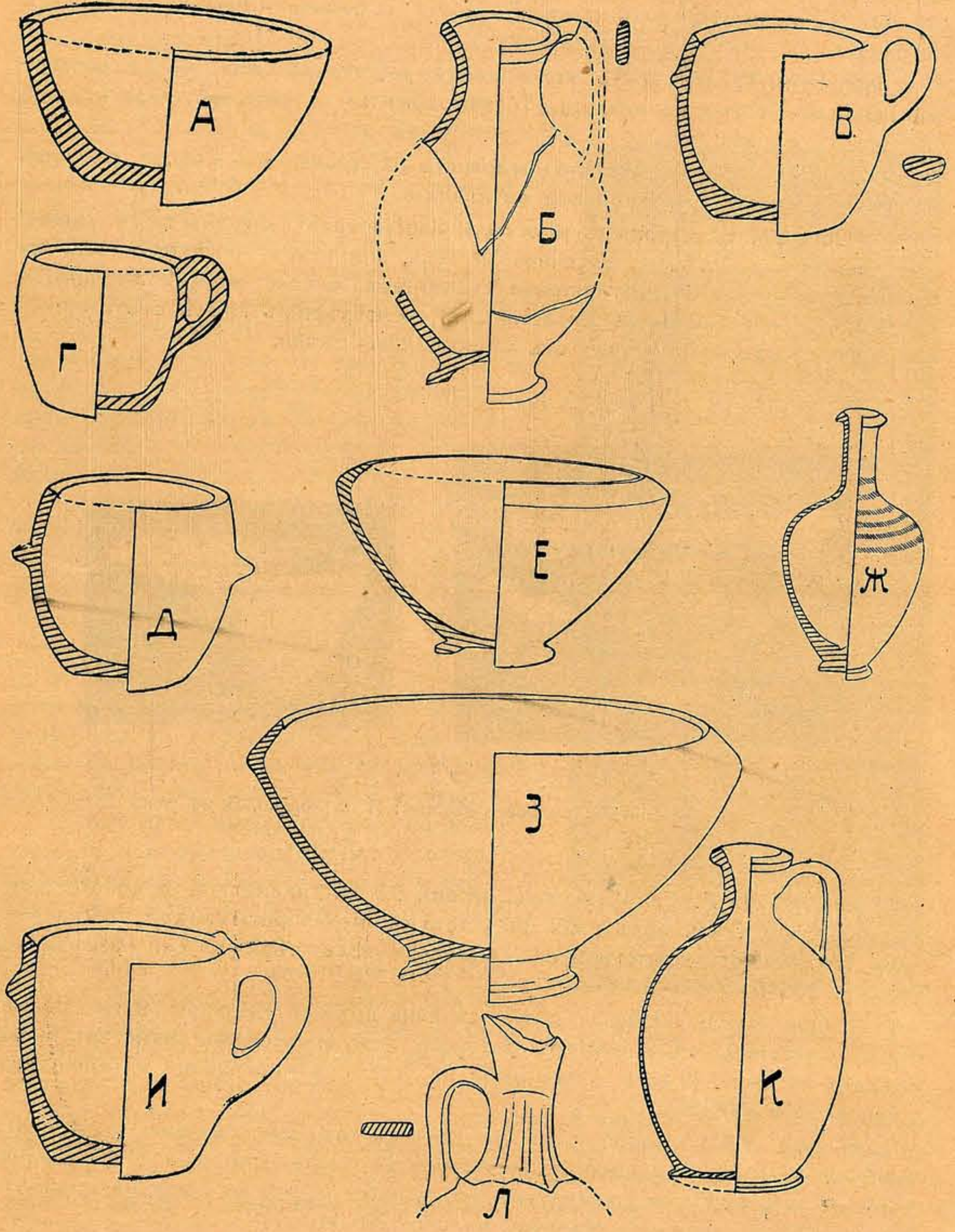

Обр. 206. — Разрѣзи на часть отъ глиненитѣ сждове

конусовидни изпъкналости, предназначени за дръжки. На сжщата височина сждътъ е опасанъ отъ релиефенъ ржбъ, назжбенъ съ края на единъ отъ пръститѣ, преди още глината да е била засъхнала. Този орнаментъ е единъ отъ най-обикновенитѣ презъ каменната епоха, и очевидно продължава и презъ металната.

Фрагментитѣ, отъ които можа да се реставрира сжда, не сж еднакво обагрени отъ огъня на кладата. Това трѣбва да се отбележи и за другитѣ сждове отъ първия типъ.

Вѣроятно, когато е ставало изгарянето на трупа, тия сждове сж били трошени и частитѣ имъ хвърлени въ кладата.

2. Обр. 204 Б. Строшенъ и отчасти раставриранъ глиненъ сждъ. Диаметъръ на устата 15.7 см., височина 16 см., диаметъръ на дъното 10.5 см. Снабденъ е билъ отъ едната страна съ дръжка, висока 9.3 см., съ кржгло напрѣчно сѣчение. Стенитѣ окрасени съ околовръстенъ кржгъ отъ пжпки и спущайки се надолу полуджги отъ сжщо такива пжпки.

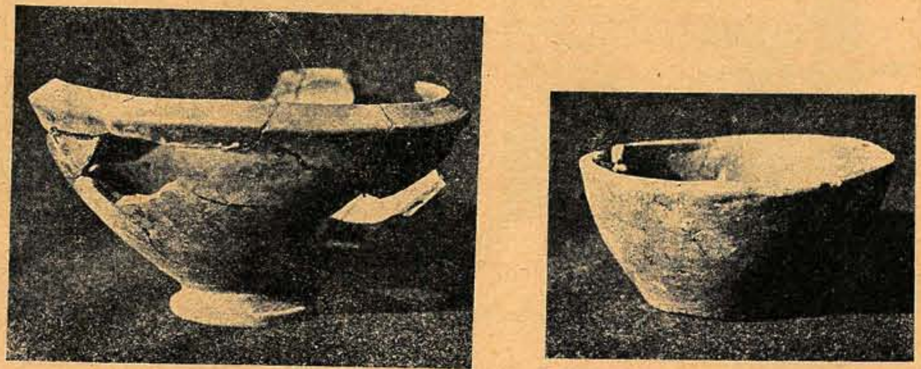
А Б

Обр. 207. — Глинени сждове, работени: А на колело, Б на ржка

3. Обр. 205 А. Глиненъ сждъ, високъ 9.5 см., диаметъръ на дъното 6 см. На разстояние 3 см. подъ ржба на устата сж моделирани четири плоски рогчета. Напрѣчниятъ диаметъръ на сжда подъ тѣхъ мѣри 10 см. Разрѣзъ на на обр. 206 Д.

4. Обр. 205 Б. Глинено канче съ една дръжка. Височина 9 см., диаметъръ на устата 9.3 см., диаметъръ на дъното 7 см. Най-голѣмъ диаметъръ около срѣдата на сжда 10.4 см. Подъ ржба на устата сж моделирани 9 пжпки. Разрѣзъ на обр. 205 В.

5. Обр. 205 В. Подобно глинено канче съ тази само разлика, че горниятъ край на дръжката не надминава височината на устата. Височина 10 см., диаметъръ на устата 11 см., диаметъръ на дъното 7 см., височина на дръжката 8.5 см. Цвѣтъ сивожълтъ. Разрѣзъ на обр. 206 И.

6. Обр. 206 Г. Трето аналогично канче, високо 15 см., диаметъръ на устата 15.5 см., диаметъръ на дъното 10.5 см., височина на дръжката 9 см.

7. Обр. 207 Б. Конусообразна глинена паничка, висока 7.8 см., диаметъръ на устата 15.5 см., диаметъръ на дъното 7.8 см., дебелина на стенитѣ 1 см. Цвѣтъ жълточервенъ. Разрѣзъ на обр. 206 А.

II група

Къмъ втората група, както казахъ, се отнасятъ ония сждове, които сж работени на колело. Тѣхъ обаче бихме могли да ги поставимъ въ две подгрупи. Къмъ първата подгрупа спадатъ сждоветѣ, които очевидно сж мѣстна работа, безъ черъ фирнисъ, а къмъ втората група ще причислимъ сждоветѣ, които по форма и цвѣтъ (обагрени съ черъ фирнисъ) се явяватъ чужди за мѣстното тракийско керамично изкуство и, като такива, трѣбва да ги приемемъ за импортирана стока.

1. Обр. 207 А. Глинена паница съ кухо краче. Височина 13 см., диаметъръ на устата 21.5 см., най-голѣмъ диаметъръ подъ ржба на устата 25 см., диаметъръ на дъното 9 см. Цвѣтъ жълтъ. Разрѣзъ на обр. 206 З.

2. Обр. 208. Глинена амфора, висока 47 см. Дръжкитѣ сж съ овално сѣчение (3.1×2.2 см.). Шийката, висока 16 см., има правилно цилиндрична форма съ диаметри при устата 9.5×6.3 см. Дръжкитѣ въ горния край се крепятъ подъ ржба на устата, а съ долния — при разширената основа на шийката. Най-голѣмъ диаметъръ на амфората 21 см. Долната ѝ часть, въ форма на конусъ, завършва съ изострено дъно. Жълточервенъ цвѣтъ.

Аналогични амфори у насъ сж намѣрени въ могилнитѣ гробове при Брѣзово[1]) и Панагюрище.[2]) Почти иденична е амфората, дадена на обр. 13 б у Филовъ, която той датува къмъ IV—III в. пр. Хр.

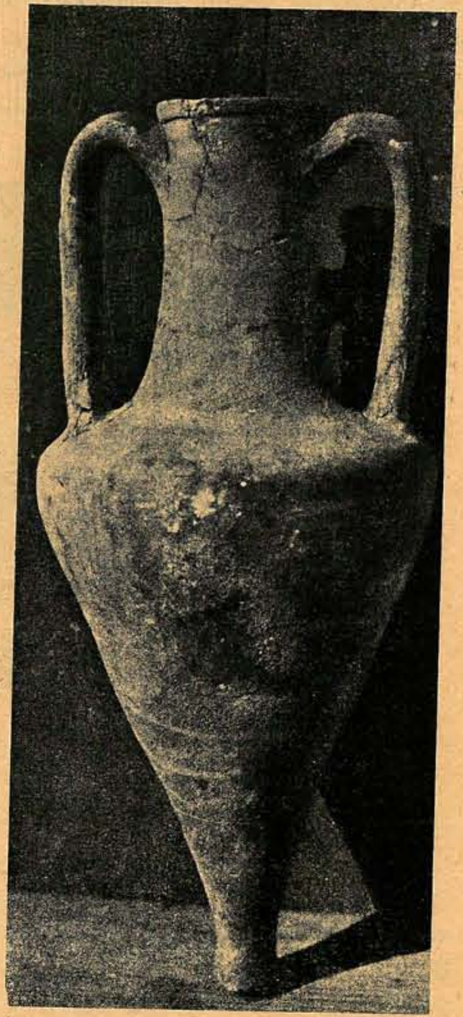
Обр. 208. — Глинена амфора

3. Обр. 209 А. Глинена стомничка съ дръжка. Височина 16.5 см., диаметъръ на устата отвънъ 4.2 см., отвжтре 3 см. Най-голѣмъ напрѣченъ диаметъръ на сжда въ срѣдата 10.3 см., диаметъръ на дъното 6.7 см. Дръжката има елипсовидно напрѣчно сѣчение (0.8×1.8 см.). Горната половина на сжда, на разстояние 10 см. отъ ржба на устата, е боядисана съ черъ фирнисъ, който, обаче, вследствие на високата температура при изгарянето на трупа, е значително унищоженъ. Разрѣзъ на обр. 206 К.

---

[1]) Б. Филовъ, Изв. арх. д-во VI, стр. 14, обр. 13.

[2]) Б. Филовъ, цит. съч., стр. 29, обр. 27.

4. Втора подобна стомничка, по форма и размѣри напълно аналогична на първата. Тя е била по сѫщия начинъ боядисана, обаче боята, благодарение на високата температура, е почти унищожена.

Височината ѝ мѣри 16.3 см. Най-голѣмъ диаметъръ въ срѣдата 10.5 см. Диаметъръ на дъното 6.8 см.

5. Обр. 209 Г. Глиненъ сѫдъ съ крушовидна форма, безъ дръжка. Височина 13 см., диаметъръ на устата 2.7 см., най-голѣмъ диаметъръ въ срѣдата 7.1 см., диаметъръ на дъното 2.7 см. Горната половина на сѫда е украсена съ успоредни околовръстни черни ленти. Разрѣзъ на обр. 206 Ж.

6. Обр. 209 Б. Аналогиченъ сѫдъ, високъ 14.8 см. Вследствие високата температура никакви следи отъ боята не сѫ запазени. Вѫтре въ сѫда има запазена въ твърдо състояние нѣкаква маса съ голѣма тежесть.

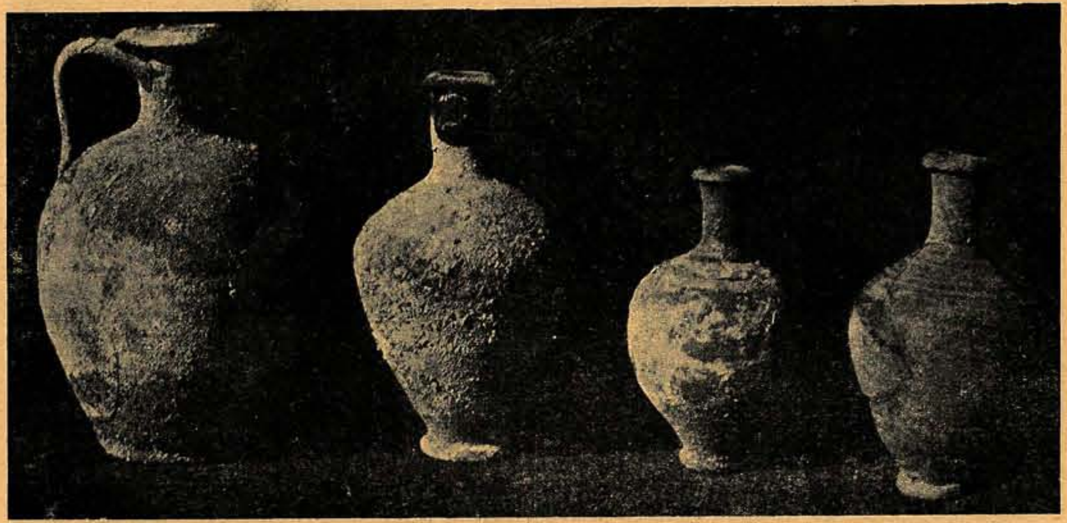

Обр. 209. — Глинени сѫдове отъ II група

7. Обр. 209 В. Сѫщо такъвъ сѫдъ, високъ 11.7 см.

8. Обр. 206 Б. Глинена стомничка, чиято форма възстановявамъ отъ две части. Отличава се отъ другитѣ по това, че има широка уста и конкавно дъно, до като дъната на другитѣ сѫ плоски. Дръжката има плоско овално сѣчение. Диаметъръ на устата 6 см., външенъ диаметъръ на шийката 4.3 см., диаметъръ на дъното 6 см. Цвѣтъ кално-жълтеникавъ.

9. Обр. 210 А. Глинена каничка съ висока плоска дръжка. Височина отъ дъното до рѫба на устата 13.5 см., диаметъръ въ срѣдата 10 см., диаметъръ на дъната 6.4 см., диаметъръ на устата 6.6 см., височина на дръжката 6.5 см., диаметъръ на дъното 6.3 см. Разрѣзъ на обр. 211. Б.

10. Обр. 210 Б. Глинена сѫдинка висока 9 см. диаметъръ на устата 8 см., диаметъръ въ срѣдата 9.4 см., диаметъръ на дъното 2.2 см.

Долната часть е украсена съ канелюри.

Сѫдътъ боядисанъ вънъ и вѫтре съ черна боя (фирнисъ). Разрѣзъ на обр. 211 В. По форма тази сѫдинка подхожда на сребърния сѫдъ отъ надгробната могила при Върбица, долната половина на който е украсенъ сѫщо съ канелюри, обаче горната часть е много по-широка сравнително долната.[1]

Аналогична е сѫщо формата на сребърната сѫдинка отъ с. Букьовци,[2] съ тази само разлика, че тя е безъ канелюри. Находката отъ това село азъ датувахъ между V—III в. пр. Хр.

11. Обр. 212 А. Глиненъ сѫдъ въ форма на дълбока паничка съ конусообразна форма. Дъно конкавно. Височина 9.3 см., диаметъръ на устата 15.4 см., диаметъръ на дъното 8.3 см. Рѫбътъ на устата слабо профилуванъ навѫтре. Цвѣтъ черъ. Разрѣзъ на обр. 211 А.

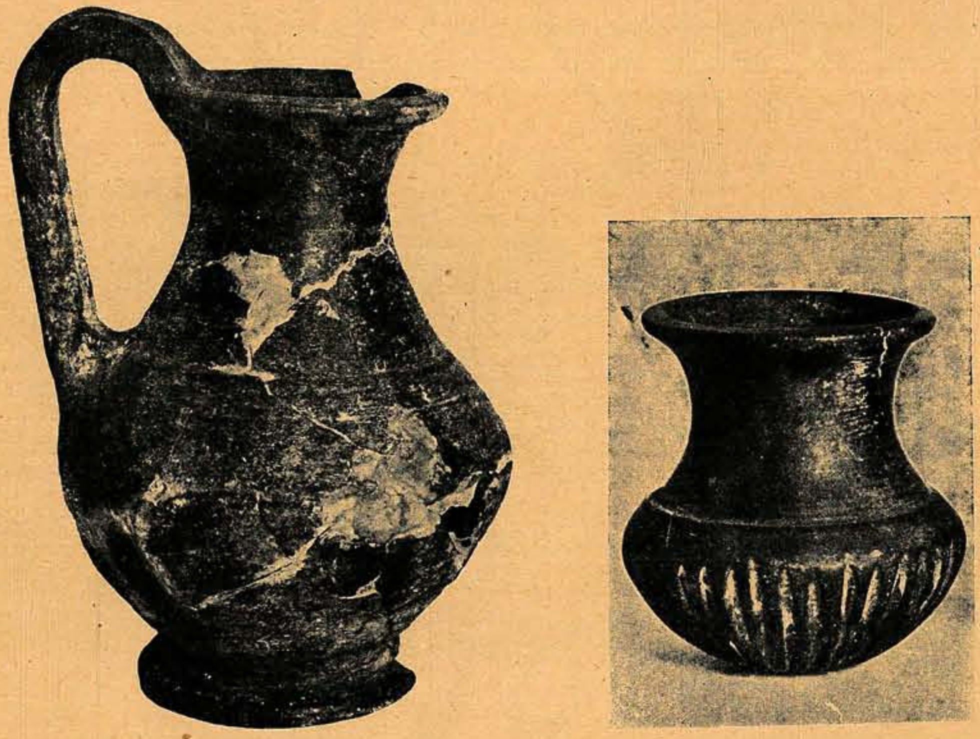

А Б

Обр. 210. — Глинени сѫдове отъ II група

12. Обр. 212 Б. Малко глинено сѫдче обагрено съ черъ фирнизъ. Дъно конкавно. Височина 5 см., най-голѣмъ напрѣченъ диаметъръ 9 см., диаметъръ на устата 6.5 см., диаметъръ на дъното 5.1 см.. Профилъ на обр. 211 Г.

13. Обр. 213 А. Глиненъ сѫдъ снабденъ съ две дръжки и краче. Дръжкитѣ иматъ дѫговидна форма съ странични рогчета, моделирани на височина на устата. Горната половина на сѫда е украсена съ околовръстна лента, представяща бръшляновъ вѣнецъ (обр. 214). Долната половина украсена съ канелюри.

---

[1] Х. и К. Шкорпилъ, Могили стр. 131, обр. 54 (№ 3).

[2] Р. Поповъ, Сребърното съкровище отъ с. Букьовци, Годишникъ на Народния музей за 1922—1925 год., обр. 11, стр. 10.

Крачето строшено. Въ това състояние височината на сѫда мѣри 11.5 см., диаметъръ на устата 10.7 см., диаметъръ въ срѣдата 11 см. Сѫдътъ боядисанъ съ черъ фирнисъ, а вѣнецътъ — съ жълтеникава боя.

Профилъ на обр. 211 Е.

14. Обр. 213 Б. Аналогиченъ сѫдъ безъ украси. Боядисанъ сѫщо съ черъ фирнисъ. Височина, заедно съ крачето, 9.2 см., диаметъръ на устата 8.3 см., диаметъръ въ срѣдата 8.8 см., диаметъръ на крачето 4.4 см.

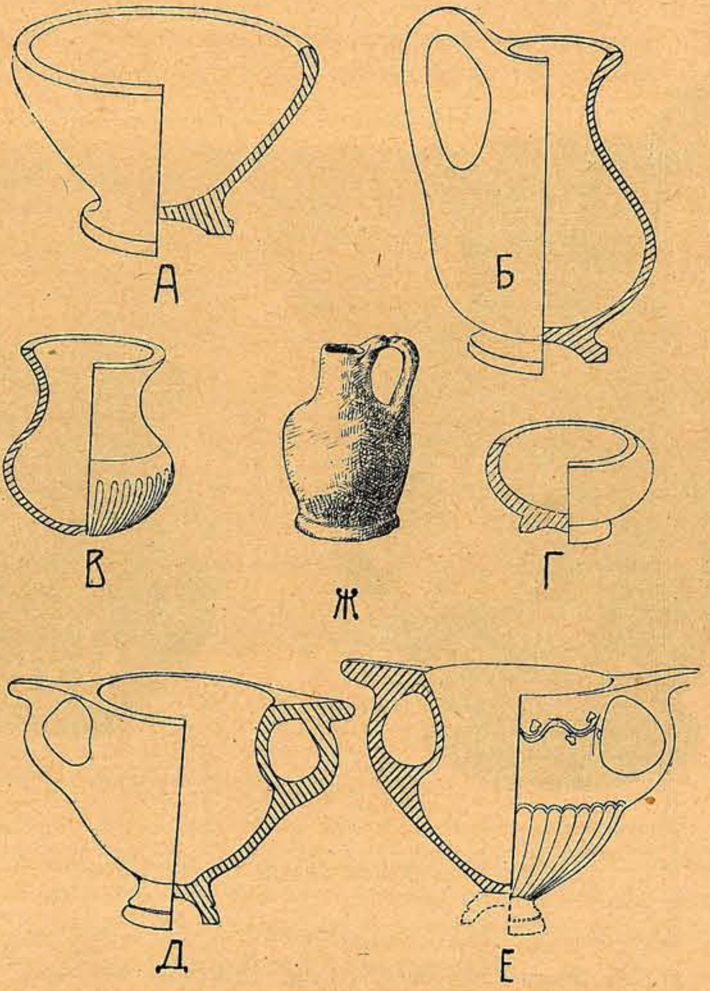

Обр. 211. — А—Е. Разрѣзи на нѣкои сѫдове отъ II група. Ж. Малка сѫдинка

Профилъ на обр. 211 Д.

15. Обр. 215 Малъкъ глиненъ сѫдъ съ твърде оригинална форма, съставенъ отъ две части: отъ плоска сферична часть и шийка, моделирана странично.

Диаметри на сферичната часть: 7.8 см. (ширина) и 4.9 см. (височина). Височина на шийката 2.2 см., диаметъръ на устата ѝ 2.6 см. Червенъ цвѣтъ.

Подобенъ сѫдъ, снабденъ съ две дръжки и съ по-голѣми размѣри, е намѣренъ въ единъ могиленъ гробъ при Габрово,[1] който Филовъ датира къмъ IV в. пр. Хр.

Другъ аналогиченъ сѫдъ е намѣренъ сѫщо въ могиленъ гробъ при Варна[2] заедно съ други керамични издѣлия. Той, както и този отъ Габрово, е снабденъ съ две дръжки, а освенъ това е много по-плосъкъ.

16. Обр. 211 Ж. Малка глинена сѫдинка (стомничка), снабдена съ висока дръжка. Дъното конкавно. Височина, заедно съ дръжката, 5.4 см. Цвѣтъ пепелявъ.

Разни предмети отъ глина

Освенъ глиненитѣ сѫдове се намѣриха разнообразни глинени предмети, съ незначителни размѣри, които въ никой случай не могатъ да иматъ практическо предназначение. Всички сѫ направени отъ обикновена глина, полуизпечена съ сивъ цвѣтъ. Нѣкои отъ по-добре запазенитѣ предмети, дадени на обр. 216, описвамъ по-долу.

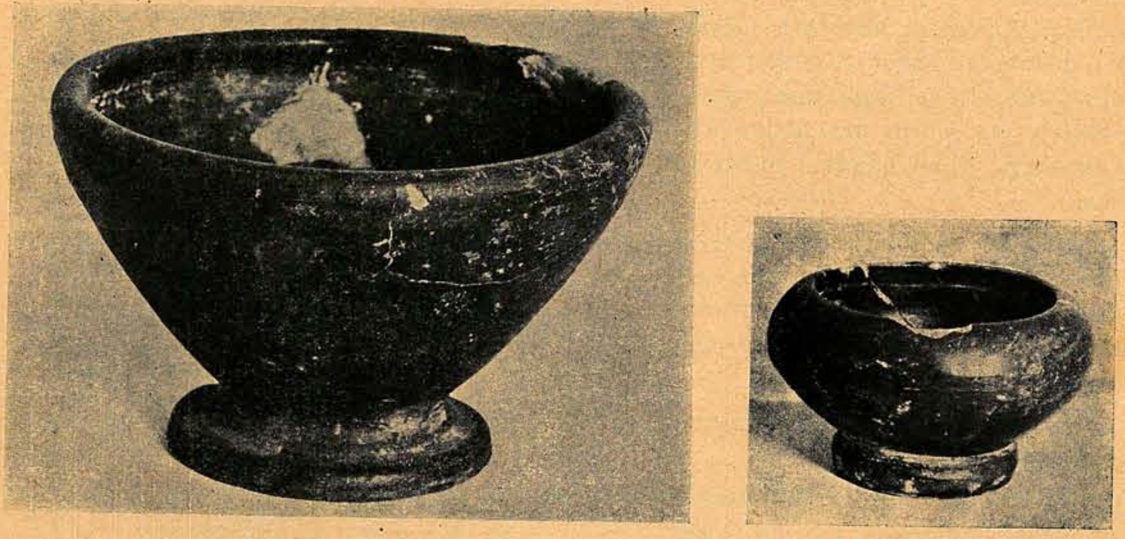

Обр. 212. — Глинени сѫдове отъ II група

1. Обр. 216 А, Б, В, Г. Малки глинени сѫдинки, чиито стени отъ вѫнъ сѫ украсени съ конусовидни пѫпки. Снабдени сѫ съ плоски пробити дръжки. Тѣ сѫ грубо направени, съ грапави стени и по всичко изглежда, че сѫ излѣзли отъ неопитната рѫка на дете. Височината на тия сѫдинки се колебае отъ 2—2.1 см., а диаметъра на устата 2.1—2.7 см.

2. Обр. 216 Д. Малка плитка сѫдинка, висока 0.9 см., диаметъръ въ срѣдата 1.9 см.

---

[1] Б. Филовъ, Изв. Бълг. Арх. Д-во I, стр. 158, обр. 4.

[2] Х. и К. Шкорпилъ, Могили, стр. 142, обр. 59.

3. Обр. 216 Е. Конусообразенъ глиненъ предметъ, завършващъ въ широкия край съ три рогчета. Дължина 3.6 см.

4. Обр. 216 Ж. Кухъ неправилно оваленъ глиненъ предметъ въ единия край завършва съ три пжпки.

Въ кухината сж поставени вѣроятно нѣколко камъчета, които при разклащане на предмета издаватъ шумъ. Нѣма съмнение, че въ дадения случай имаме работа съ детска хлопка. Дължината на последната мѣра 3.5 см., ширината — 2.5 см., дебелината — 2 см. Въ противоположния на пжпкитѣ край има три дупчици, предназначението на които по всѣка вѣроятность, е да дадатъ по-ясенъ звукъ.

5. Обр. 216 З. Квадратенъ глиненъ предметъ. Едната му страна почти равна, а противоположната съ плитка кржгла ямичка.

Ширина на предмета 3.7 см., дебелина 1.2 см.

6. Обр. 216 И. Квадратно монисто, широко 1.1 см., дебела 0.7 см.

7. Обр. 216 К. Глиненъ предметъ въ форма на тѣсна продълговата плитка паничка съ дупка въ срѣдата. Височина 1.3 см., дължина 2.5 см., ширина 1.2 см.

8. Обр. 216 Л. Глиненъ предметъ въ форма на макара. Дължина 2.1 см. Двата слабо профилувани краища завършватъ съ плитки ямички.

9. Обр. 216 М. Кржгла глинена питка съ диаметъръ 2.3 см., дебелина 1.1 см. Върху едната й страна има плитка кржгла ямичка, отъ която излизатъ 8 радиално разположени врѣзани бразди. Върху противоположната страна врѣзанъ кръстъ.

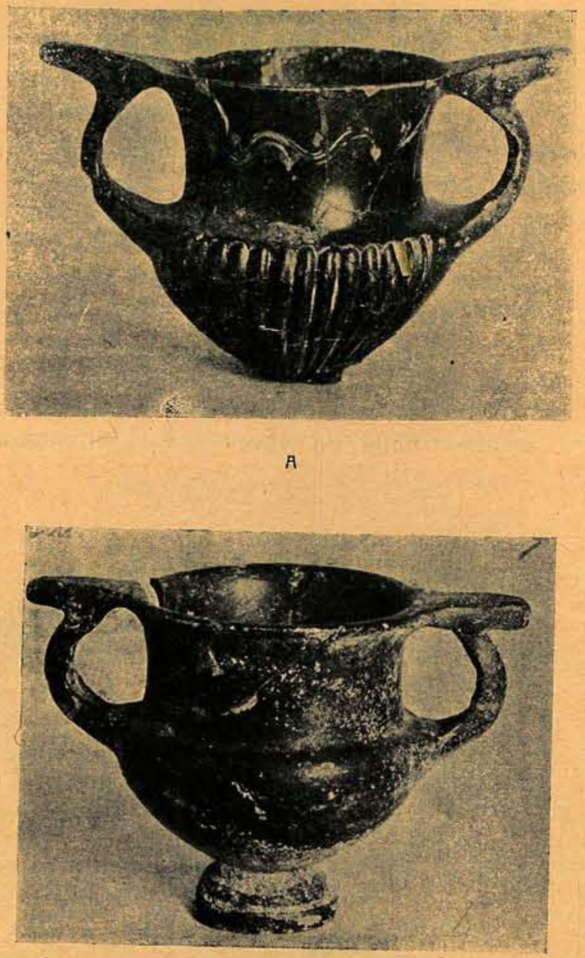
А

Б

Обр. 213. — Глинени сждове отъ II група

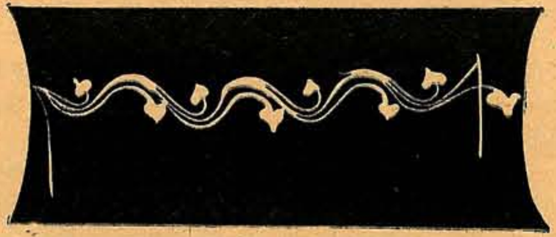
Обр. 214. — Рисуванъ орнаментъ върху сжда обр. 213 А

10. Обр. 216 Н. Подобенъ предметъ, запазенъ на половина. Върху едната му страна има сжщо такава ямичка и радиално разположени бразди. Върху противоположната страна вѣроятно е ималъ врѣзанъ кръстъ, както при № 8, обаче следи отъ него не личатъ поради това, че отъ къмъ тази страна предмета е значително повреденъ. Диаметъръ 2.6 см., дебелина 1.5 см.

11. Обр. 216 О. Глиненъ предметъ въ форма на макара подобенъ на № 8. Двата края сж слабо издути.

12. Обр. 216 П. Елипсовидно глинено монисто съ странично пробита коса дупка. Дължина 2.1 см., ширина 1.7 см., дебелина 1.3 см.

13. Обр. 216 Р, С, Т. Глинени мониста съ 7—9 рогчета. Диаметри, презъ рогчетата, около 2 см.

14. Обр. 216 У. Подобно монисто съ 4 затжпени рогчета. Диаметъръ 1.8 см.

15. Обр. 216 Ф. Предметъ подобенъ на мониститѣ, само че има 5 рогчета и е безъ дупка. Най-голѣма дължина 2.2 см.

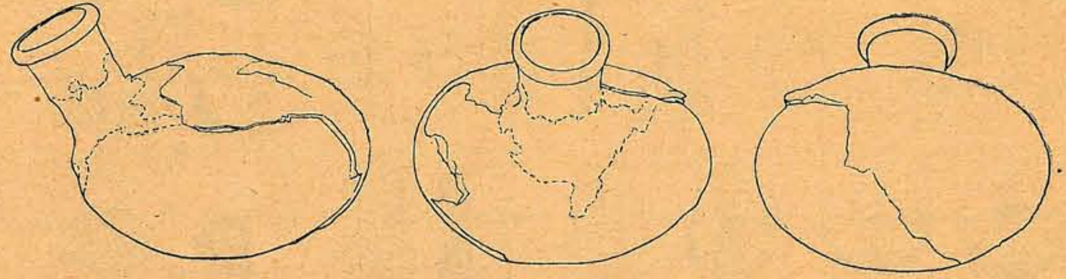
Обр. 215. — Глиненъ сждъ, гледанъ въ три положения

16. Обр. 216 Х. Глиненъ предметъ въ форма на два пресѣчени конуси, съединени съ основитѣ си.

Отъ къмъ по-тѣсния край предметътъ е пробитъ до срѣдата. Височина 2.3 см., най-голѣма ширина 2.4 см.

17. Обр. 216 Ц и Ч. Глинени конусчета, височина на едното 2.2 см., на другото 1.8 см.

18. Обр. 216 Ш. Кжжловиденъ глиненъ предметъ дълъгъ 2.4 см.

19. Обр. 216 Щ. Половина отъ глиненъ предметъ пробитъ презъ срѣдата, чиято форма е била вѣроятно като на № № 8 и 11. Такива се намѣриха 3 половинки.

20. Обр. 216 Ю и Я. Малки и по-голѣми глинени топчета едни съ сферична, други съ овална, трети съ крушообразна форма. Най-малкото отъ тѣхъ има диаметъръ 0.7 см.

II. Предмети отъ стъкло

Отъ стъкло сж направени нѣколко мониста (обр. 217 А и Б). Едни сж обагрени въ синъ цвѣтъ съ бѣли кржгчета (обр. 217 А и Б), а др. — въ жълтъ съ бѣли и сини концентрични кржгчета, разположени въ единъ или два реда. По-голѣмата часть отъ монистата, разтопени при изгарянето на трупа, сж превърнати въ безформенна стъклена маса (обр. 217 В, Г. и Д).

III. Предмети отъ кость

Две огорѣли плоски мъниста (обр. 217 З и Ж), отъ които едното строшено на половина. Размѣритѣ на здравия екземпляръ: диаметъръ 1.8 см., дебелина 0.5 см., диаметъръ на дупката 0.7 см.

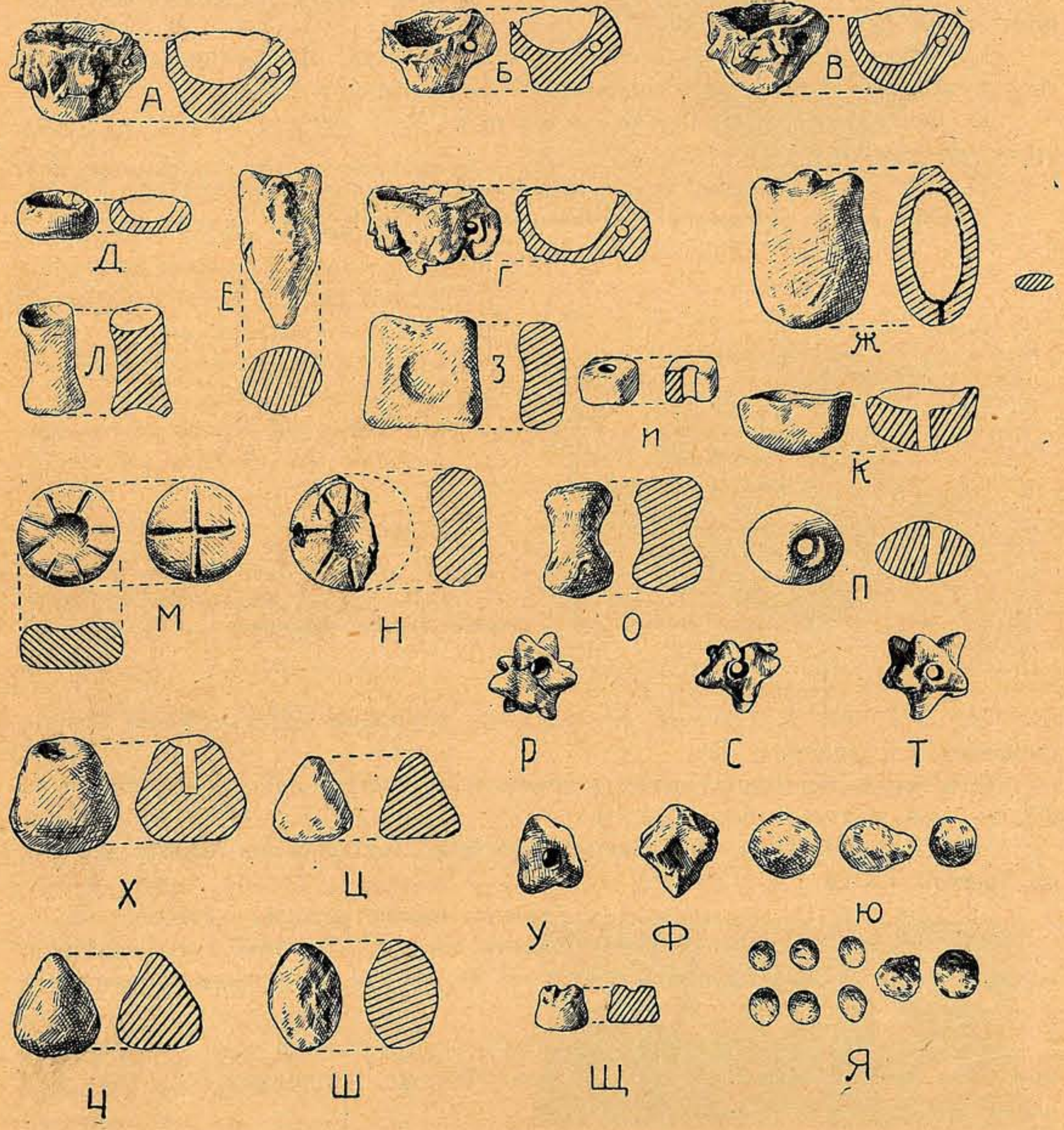

Обр. 216. — Разни предмети отъ глина

IV. Черупки за накитъ

Намѣри се само една черупка отъ Cypris (обр. 217 Е), която, заедно съ стъкленитѣ и костенитѣ мониста, е влизала въ състава на една и сѫща огърлица.

V. Предмети отъ металъ

а) Злато

Две малки обеци (обр. 218). Всѣка една направена отъ по два увити единъ около другъ обли златни телове, завършващи въ края съ лъвски глави. Гривата на лъва е представена съ групички отъ по три златни топчета. Такива единични топчета красятъ сѫщо главата. Диаметъръ на обицитѣ 1.5 см. Остриятъ край на обецитѣ се е закрепвалъ въ устата на лъвската глава, представена съ по една крѫгла дупчица.

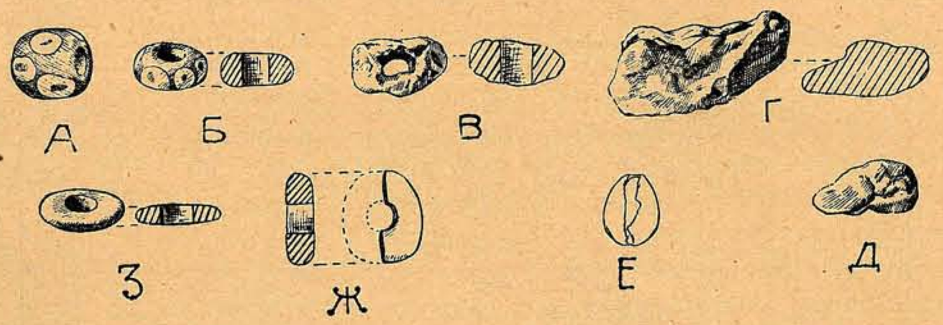

Обр. 217. — А—Д Мониста отъ стъкло. З и Ж отъ кость и Е отъ Cypris

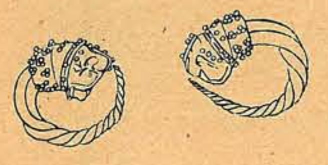

Обр. 218. — Златни обеци

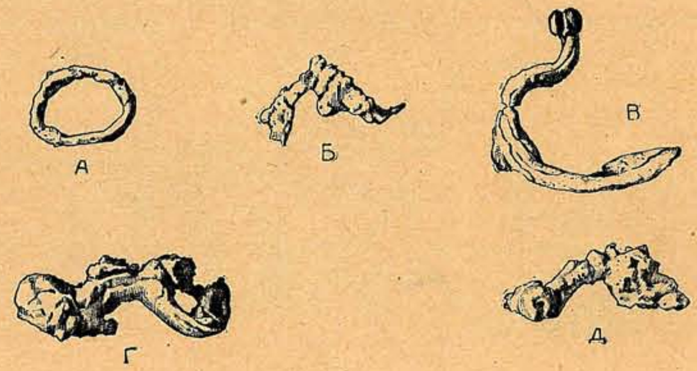

Обр. 219. — Предмети отъ бронзъ и желѣзо
А халка. Б—Д фибули

б) Бронзъ

1. Малка бронзова халчица (обр. 219 А), вѣроятно въ последствие сплѣсната. Диаметри 1.4 × 1.1 см.
2. Дѫга отъ малка бронзова фибула (обр. 219 Б).
3. Преденъ край отъ бронзова фибула (обр. 219 В).
4. Дребни части, вѣроятно отъ фибули.

Всички тия останки отъ фибули сѫ повече или по-малко обезформени, вследствие на огъня и оксидацията, която е настѫпила въ последствие.

5. Части отъ кржгла пластинка, съ диаметъръ около 10.5 см. Вѣроятно останки отъ огледало (обр. 220).

в) **Желѣзо**

1. Нѣколко части отъ почти обезформени желѣзни фибули (обр. 219 Г и Д).

2. Желѣзенъ стригилъ строшенъ на нѣколко части (обр. 221). Дължина около 37—40 см.

Заключителни бележки

Очевидно въ могилата е било погребано детето на знатна или богата за времето личность. За това най-красноречиво говорятъ рѣдкитѣ по стойность предмети, които сж били поставени при погребението. Красивитѣ импортирани сждове, безспорно, не сж могли да бждатъ притежание на, тъй да кажемъ, обикновено смъртнитѣ личности. Насипаната сравнително грамадна могила върху гроба на едно дете, говори за сжщото.

Що се отнася до въпроса за датуването на гроба, сигурни указания ни даватъ: 1) импортираната керамика и 2) характерътъ на фибулитѣ. Макаръ последнитѣ да сж частично и лошо запазени, все пакъ отъ тѣхъ може да се установятъ типоветѣ.

Така напр. останкитѣ отъ бронзовитѣ фибули (обр. 219 Б) ни говорятъ за типа, който азъ въ редъ публикации приехъ за тракийска форма, твърде близка до чартозката и датувахъ отъ V—IV в. пр. Христа (археотенски типъ).

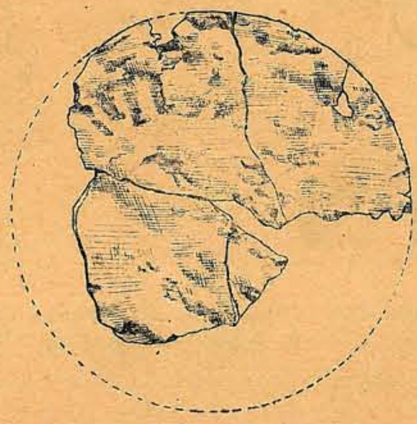

Обр. 220. — Части отъ кржгла бронзова пластинка

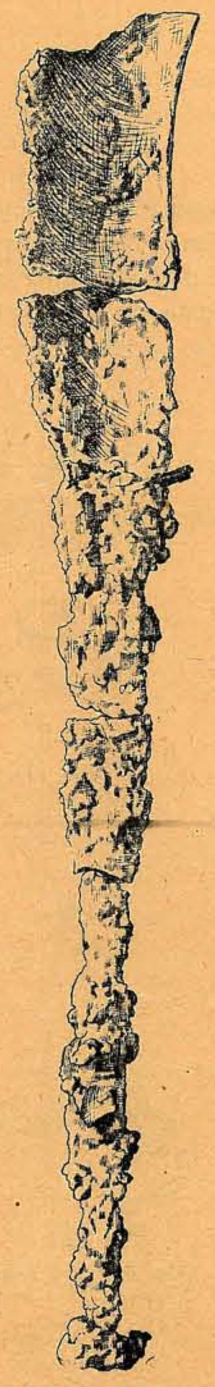

Обр. 221. — Желѣзенъ стригилъ

Желѣзнитѣ фибули (обр. 219 Г и Д) сж съ двустранни спирали и съ продължение на иглодържателя, който завива къмъ лжка, безъ да се съединява съ него. Имаме, следователно, ла-тенска форма, характерна за IV в. пр. Христа. Така че, като имаме предвидъ монохромната керамика съ черъ фирнисъ и характера на фибулитѣ, ще трѣбва въпросния могиленъ гробъ да датираме къмъ V—IV в. пр. Хр.

отливъкъ отъ релиефа и надписа, за да може по такъвъ начинъ да се улесни тѣхното изучване.[1] Такъвъ отливъкъ бѣ действително направенъ и сега той се пази въ Народния музей въ София.

По-късно братя Шкорпилъ, по поводъ на разкопкитѣ въ Абоба, дадоха подробно описание на Мадарския конникъ съ рисунка на релиефа и надписа.[2] Въпрѣки внушенията на Бормана, които произтичаха отъ прочитането на имената Крумъ и Омуртагъ въ надписа, братя Шкорпилъ възприеха мнението на Иречека, като продължаваха да считатъ мадарския релиефъ за изображение на „тракийския конникъ“.[3]

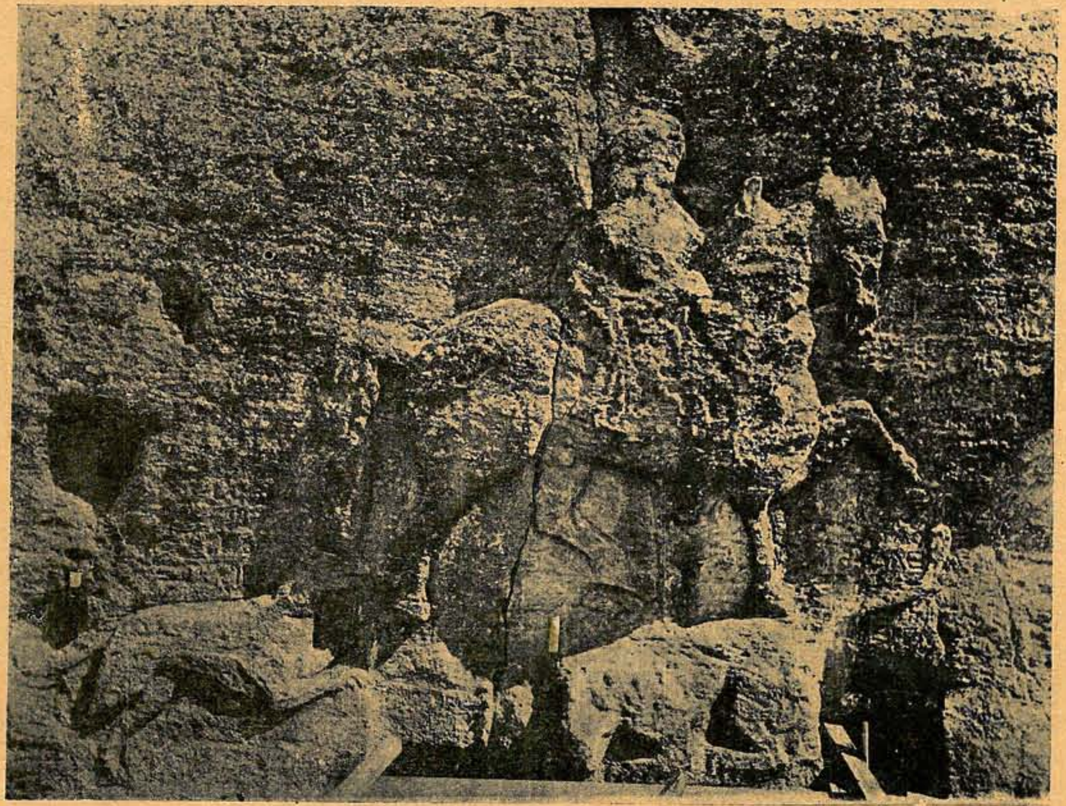

Обр. 222. — Мадарскиятъ конникъ.

Реакцията противъ това схващане на паметника се появи — колкото и да е странно това — не отъ страна на български, но отъ страна на чужди учени. Още въ 1910 година видниятъ виенски ученъ И. Стчиговски сближи за пръвъ пжть Мадарския конникъ съ сасанидскитѣ скални релиефи, като го постави по този начинъ не само въ съвършено другъ художественъ кржгъ, но и въ друга епоха.[1] Тази идея на Стчиговски бѣ подета отъ унгарския ученъ Г. Шупка, който обоснова по-подробно тѣсната връзка на Мадарския конникъ съ сасанидското изкуство.[2]

---

[1] Anzeiger der Akad. in Wien, 1898, стр. 23; Jahresh. des österr. arch. Inst. I, 1898, Beibl. стр. 52; ср. Иречекъ, Пжтувания, стр. 869, заб 38

[2] Абоба-Плиска (Изв. Русск. Археол. Инст. въ К-полѣ X, 1905) стр 400—402 и табл. 83 и 84.

[3] Абоба-Плиска, стр. 402: „Релиефътъ принадлежи къмъ типа на известнитѣ тракийски конници и се отличава отъ тѣхъ само по подробноститѣ“.

Това обаче, което въ случая имаше решително значение, не бѣше сходството на Мадарския конникъ съ сасанидскитѣ релиефи, но старобългарскиятъ характеръ на надписа около конника. Както палеографията на надписа, така и отдѣлни думи отъ него, които можаха да бждатъ прочетени по преписа на К. Шкорпилъ и гипсовия отливъкъ въ Нар. музей, показваха явно, че надписътъ принадлежи на старобългарската епоха, че той може да се сближи съ омуртаговитѣ надписи и че ще трѣбва, следователно, да се датира приблизително въ IX вѣкъ. При тѣзи условия нѣмаше нищо по-естествено отъ това, да се припише на сжщата епоха и самиятъ релиефъ, толкозъ повече, че сходството съ „тракийския конникъ" се явяваше твърде проблематично и не се потвърждаваше отъ едно по-подробно сравнение на съответнитѣ паметници. Всички тѣзи съображения ме накараха да изтълкувамъ Мадарския конникъ още презъ 1919 година като единъ паметникъ на старобългарското изкуство отъ IX вѣкъ, който по своя характеръ съответствува напълно на българското художествено творчество отъ тази епоха.[3] Този възгледъ бѣ възприетъ по-късно и отъ редица други учени. Къмъ него се присъединиха и братя Шкорпилови, които презъ 1921 год. писаха: „Мадарскиятъ конникъ . . . е най-любопитниятъ старобългарски паметникъ. Когато изказахме мнението, че конникътъ представя Крума, бѣхме подигравани отъ нашитѣ учени".[4]

Старобългарското произхождение на Мадарския конникъ се потвърди отчасти и презъ време на разкопкитѣ, които бѣха предприети въ Мадара отъ страна на Народния музей отъ 1924 до 1927 година. Многобройнитѣ паметници отъ старобългарската епоха, които бѣха открити презъ време на разкопкитѣ, показаха, че при Мадара се е намирало значително старобългарско селище и че конникътъ, следователно, не е билъ издѣланъ случайно върху Мадарскитѣ скали. Дървената скеля, която бѣ построена презъ време на разкопкитѣ, даде възможность да се изследватъ по-подробно релиефътъ и надписътъ около него, а така сжщо да се направятъ и по-удовлетворителни фотографски снимки.[5]

---

[1] J. Strzygowski, Amida, Heidelberg 1910, стр. 376: Die Bulgaren selbst haben sassanidische Bildtypen nach ihrer neuen Heimat gebracht. Ich erinnere an das Relief eines Reiters auf der Jagd an der Felswand von Madara. Man glaubt eines der sassanidischen Felsbilder von Naksch-i-Rustam vor sich zu haben.

[2] G. Supka, Archaeologische Randbemerkungen zu J. von Rohonyis Studie „Über die Bulgaren", Turán 1917, стр 325 сл.

[3] B. Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, стр. 4. Ср. така сжщо и по-къснитѣ мои трудове: L'ancien art bulgare, Paris1 922, стр. 13 сл.; Старобългарското изкуство, София 1924, стр. 9 сл.; Произхождението на старобългарското изкуство, Златорогъ X, 1929, стр. 297; Der Ursprung der altbulgarischen Kunst, Byzant Zeitschr. XXX, 1930, стр. 525; Geschichte der altbulgarischen Kunst, Berlin 1932, стр. 13 сл.; Археологическитѣ паметници отъ времето на Омуртага и Симеона, Бълг. Мисъль VIII, 1933, стр. 38—40.

[4] Изв. на Варненското Археол. Д-во VII, 1921, стр. 74, заб 2

[5] Специално за надписа гл. Г. Фехеръ, Надписътъ на Мадарския конникъ, София 1928 (издание на Народния музей); В. Бешевлиевъ, Надписитѣ около Мадарския конникъ, Бълг. Мисъль VI, 1931, стр. 660—667, и Изв. на Истор. Д-во XI—XII, 1931/32, стр. 1—32; V. Beševliev, Zu der Inschrift des Reiterreliefs von Madara, Byzant.-neugriech. Jahrbücher IX, 1932, стр. 1—35. Надписътъ бѣше изследванъ презъ 1932 год. и отъ младия австрийски ученъ Bernd von Arnim, отъ когото наскоро трѣбва да се очаква едно ново издание на текста. Ср. Anzeiger der Akad. der Wiss. in Wien, phil.-hist. Klasse LXIX, 1932, стр. 172.

вена отъ К. Иречекъ, който сжщо така бѣ посетилъ Мадара презъ 1884 година.[1] Иречекъ констатира, че надписътъ е гръцки, обаче и той смѣташе, че както надписътъ, така и релиефътъ произхождатъ отъ римската епоха. Той първъ сближи мадарския релиефъ съ многобройнитѣ изображения на „тракийския конникъ", които сж тъй характерни за римска Тракия, като изтълкува и самия релиефъ за изображение на „тракийския конникъ" въ естествена величина. Трѣбва да се забележи, че за Каница и Иречека нѣмаше нищо по-естествено отъ това, да считатъ Мадарския конникъ за единъ отъ многобройнитѣ римски паметници въ България. По това време не бѣха още известни нито паметницитѣ отъ Абоба, нито надписитѣ на Омуртага. Изобщо не бѣха още открити никакви паметници отъ старобългарската епоха, които биха могли да хвърлятъ свѣтлина и върху Мадарския конникъ. Това обстоятелство заслужава да се изтъкне, защото то показва най-добре, на какво се дължи първоначалното датиране на мадарския релиефъ въ римската епоха и неговото сближение съ „тракийския конникъ". При всички паметници отъ тоя видъ надписитѣ се явяватъ като едно отъ най-важнитѣ срѣдства за тѣхното обяснение. Като правило важи, както това е и съвсемъ естествено, че релиефътъ и надписътъ се намиратъ въ непосрѣдствена връзка и датиратъ отъ едно и сжщо време. За да се приеме противното, трѣбва за това да има достатъчно сериозни основания. Ето защо може да се каже, че ако българскиятъ произходъ на надписа около Мадарския конникъ би билъ установенъ още отъ самото начало, едва ли нѣкой би се усъмнилъ въ българския произходъ и на самия релиефъ. Начинътъ, по който се развиха изучванията на Мадарския конникъ, доказва още единъ пжть, колко трудно е да се изкоренятъ въ науката създаденитѣ веднажъ заблуждения.

Убеждението, че проблемата за Мадарския конникъ не може да бжде разрешена, безъ да се прочете поне отчасти запазениятъ около него надписъ, скоро си проби пжть между ученитѣ. За надписа се заинтересува и видниятъ австрийски археологъ Евгений Борманъ въ свръзка съ изучванията на австрийската археологическа мисия, която Виенската академия на наукитѣ изпрати презъ 1897 год. въ България.[2] За да може надписътъ да се копира, необходимо е било да се построи специална дървена скеля; срѣдства за тази скеля сж били отпуснати отъ археологическо-епиграфския семинаръ при Университета въ Виена, чийто директоръ тогава е билъ Борманъ. Съ самото копиране на надписа е билъ натоваренъ К. Шкорпилъ, тогава учитель въ Варна, който заедно съ тогавашния директоръ на Народния музей въ София, В. Добруски, е вземалъ живо участие въ австрийската археологическа мисия. По такъвъ начинъ се яви първата по-точна снимка (рисунка) на релиефа и надписа отъ К. Шкорпилъ.[3] За жалость по-голѣми пасажи отъ надписа не сж могли да бждатъ прочетени; обаче все пакъ се посочва на възможностьта да се четатъ въ надписа имената Крумъ и Омуртагъ. Борманъ даде сжщо така и идеята, да се снеме гипсовъ

---

[1] C. Jireček, Archaeologische Fragmente aus Bulgarien, Archaeol.-epigr. Mitteil. aus Österreich-Ungarn X, 1886, стр. 169 сл. Ср. сжщо Пжтувания по България, Пловдивъ 1899, стр. 869 сл.

[2] Anzeiger der Akad. der Wiss. in Wien, hist.-phil. Klasse 1898 № VI; Jahresh. des österr. arch. Inst. I, 1898, Beibl. стр. 51—54.

[3] Arch.-epigr. Mitteil. XIX, 1896, стр. 248; рисунката на релиефа и надписа е възпроизведена на стр. 247.

МАДАРСКИЯТЪ КОННИКЪ

ОТЪ **ПРОФ. Б. ФИЛОВЪ**

Едва ли има другъ паметникъ у насъ, за който да се е писало напоследъкъ толкозъ много, както за Мадарския конникъ. За него се появиха статии както въ научни и популярни списания, така и въ ежедневната преса. Изказаха се за неговия произходъ и значение най-различни мнения не само отъ учени, но така сжщо и отъ дилетанти.[1] Образътъ на конника се появи най-после и върху текущитѣ монети отъ петь и десеть лева, които допринесоха още повече за неговото популяризиране. Въпрѣки това и до днесъ не можа да се установи едно окончателно мнение за датата и значението на този извънредно важенъ за насъ паметникъ (обр. 222).

Причината за това трѣбва да се дири преди всичко въ обстоятелството, че Мадарскиятъ конникъ е запазенъ твърде зле, вследствие на което много отъ подробноститѣ на изображението оставатъ неясни и даватъ поводъ за различни тълкувания. Отъ друга страна паметникътъ е съвсемъ изолиранъ, безъ близки аналогии по време и по сюжетъ, и това обстоятелство затруднява още повече неговото обяснение. По такъвъ начинъ Мадарскиятъ конникъ оправда напълно установената отдавна въ науката истина, че колкото помалко ние знаемъ нѣщо положително за единъ паметникъ, толкозъ повече сме наклонни да говоримъ за него, толкозъ по-широко се разкриватъ вратитѣ за всевъзможни догадки и предположения, съ които всѣки иска да покаже своята досѣтливость и проницателность. При все това обективната критика е въ състояние да установи и тукъ редица факти, които даватъ правилно освѣтление на въпроса за Мадарския конникъ, стига тя да не излиза вънъ отъ рамкитѣ на едно строго научно изследване.

Прървъ, който даде сведения за Мадарския конникъ заедно съ рисунка на релиефа още преди освобождението, бѣ унгарскиятъ пжтешественикъ Ф. Каницъ.[2] Поради голѣмата височина, на която е издѣланъ конникътъ въ Мадарскитѣ скали, Каницъ не е ималъ възможность да го види отъ близо, нито пъкъ да прочете ясно нѣкоя дума отъ запазения около него надписъ. Нему се сторило да вижда въ надписа думата SEVER, вследствие на което той счита цѣлия надписъ за латински, като приписва и самия паметникъ на римската епоха. Грѣшката на Каница относно езика на надписа бѣ изпра-

---

[1] Азъ имамъ тукъ предъ видъ не само нѣкои статии въ ежедневната преса, но така сжщо и повръхностната, дилетантска брошура на Г. Баласчевъ (Старотракийски светилища и божества, София 1933), която, въпрѣки претенциитѣ на автора ѝ за голѣма „научность“, се явява отъ научно гледище като съвсемъ несъстоятелна и е предназначена да прави впечатление на по-широки кржгове, които не сж запознати по-основно съ разглежданитѣ въ нея въпроси.

[2] F. Kanitz, Donaubulgarien und der Balkan, 2. Aufl. Leipzig 1882, III, стр. 113.

Въ свръзка съ тѣзи изучвания появиха се редица статии върху Мадарския конникъ, съ които се направи опитъ да се освѣтли всестранно тоя необикновенъ паметникъ. Още въ първия отчетъ за разкопкитѣ въ Мадара проф. Г. И. Кацаровъ отхвърли обяснението на мадарския релиефъ като „тракийски конникъ“, като изтъкна старобългарския характеръ на паметника и сходството му съ сасанидскитѣ релиефи.[1] Приблизително въ сжщата смисъль, макаръ и съ нѣкои отклонения въ подробноститѣ, се изказаха по-късно Г. Фехеръ,[2] А. Протичъ[3] и Кр. Миятевъ.[4] Мадарскиятъ конникъ привлѣче вниманието и на голѣмия руски археологъ Н. П. Кондаковъ, който презъ последнитѣ години на живота си бѣ почналъ да се занимава интензивно съ „варварското“ изкуство отъ времето на ранното срѣдновѣковие. Кондаковъ сжщо така призна старобългарския произходъ на конника и неговитѣ връзки съ сасанидскитѣ релиефи, като изтъкна, че сходството му съ „тракийския конникъ“ е съвсемъ случайно.[5] Напоследъкъ върху конника се изказа наново и К. Шкорпилъ.[6] Следъ като бѣ усвоилъ отначало обяснението на Иречека, а следъ това се присъедини къмъ мнението, споредъ което Мадарскиятъ конникъ представя „царь Крума“,[7] Шкорпилъ сега се опитва да докаже, че мадарскиятъ релиефъ не е нищо друго, освенъ изображение отъ римската епоха на „Великия богъ“ на града Варна-Одесосъ, представянъ често и върху монетитѣ на този градъ.[8] Съ това К. Шкорпилъ се връща въ общи черти, поне по отношение на датата, къмъ онова обяснение на паметника, което се застжпваше преди повече отъ 50 години отъ Ф. Каницъ и К. Иречекъ, когато още не бѣха познати никакви паметници отъ старобългарската епоха.

Както се вижда отъ това изложение, главнитѣ въпроси, които се слагатъ за разрешение въ свръзка съ Мадарския конникъ, се свеждатъ къмъ следнитѣ три точки: 1) може ли релиефътъ да се вземе за изображение на „тракийския конникъ“, 2) може ли той изобщо да се припише на античната епоха и да се свърже съ кое да е антично божество, и 3) съдържа ли той елементи, които да го характеризиратъ като произведение на ранното срѣдновѣковно, респективно на старобългарското изкуство.

---

[1] Мадарскиятъ конникъ, София 1925 (Издание на Нар. музей), стр. 27—38. Ср. сжщо G. Kacarov, Notes sur la sculpture rupestre de Madara, Recueil Th. Uspenskij (L'art byzantin chez les Slaves), Paris 1930, I, стр. 87—91.

[2] Мадарскиятъ конникъ: Погребални обичаи на прабългаритѣ, Изв. на Етногр. музей VI, 1926, стр. 83—97; Прабългарски паметници при Мадара, Год. на Нар. Библ. въ Пловдивъ за 1927 (1929), стр. 152—155; A madarai lovas-szikladombormü és magyar östörténeti vonatkozásai, Ethnographia XXXVIII, 1927, стр. 1 сл.; Les monuments de la culture protobulgare et leurs rélations hongroises (Archaeol. Hungarica VII), Budapest 1931, стр. 102—109. Ср. сжщо A. Hekler, A madarai lovasdombormü, Archaeol. Értesitö XLII, 1928, 284.

[3] Сасанидската художествена традиция у прабългаритѣ, Изв на Археол. Инст. IV, 1927, стр. 217 сл.; A. Protič, Les origines sassanides et byzantines de l'art bulgare, Mélanges Ch. Diehl, Paris 1930, II, стр. 138 сл. и 141 сл.

[4] Изкуството на българитѣ презъ IX и X вѣкъ, Бълг. Ист. Библ. I, 1928, кн. 4 стр. 161—164; Мадарскиятъ конникъ, Изв. на Археол. Инст. V, 1929, стр. 90—126; Мадара и Мадарскиятъ конникъ, Бълг. Ист. Библ. III, 1930, кн. 1 стр. 24—51; Българското изкуство презъ IX и X вѣкъ, въ юбилейния сборникъ „България 1000 години“, София 1930, стр. 163—166.

[5] Н. П. Кондаковъ, Очерки и замѣтки по исторіи средневѣковаго искусства и культуры, Прага 1929, стр. 86—90 и 129—131.

[6] Мадаро-могилското плато, Byzantinoslavica IV, 1932, стр. 117—124.

[7] Гл. по-горе стр. 258.

[8] За да възприеме това обяснение, К. Шкорпилъ се е повлиялъ очевидно и отъ споменатата по-горе (стр. 255 заб. 1) брошура на Г. Баласчевъ, която той цитира подъ заглавие „Трако-римскитѣ светилища“ на стр. 118. Въ сжщность Баласчевъ не казва нищо ново, но повтаря думитѣ на Иречека въ неговитѣ „Пжтувания“, стр. 869 сл.

* * *

Не може да се откаже, че на пръвъ погледъ между мадарския релиефъ и „тракийския конникъ“ сжществува известно сходство, което се заключава главно въ обстоятелството, че и въ единия и въ другия, случай е представенъ конникъ на ловъ. Ако обаче анализираме подробно съответнитѣ изображения, ще видимъ, че тѣ се отличаватъ коренно помежду си. Ние познаваме образа на „тракийския конникъ“ отъ многобройнитѣ оброчни плочки на това божество, които се намиратъ навсѣкжде въ предѣлитѣ на древна Тракия и които показватъ, че „тракийскиятъ конникъ“ е билъ главното божество на старитѣ траки.[1] Такива оброчни плочки сж известни днесъ у насъ повече отъ 600.[2] Отъ тѣзи плочки ние виждаме, че „тракийскиятъ конникъ“ е представянъ въ паметницитѣ на античното изкуство въ три иконографски строго опредѣлени типа.[3] Сжщественитѣ черти на тѣзи три типа, като оставимъ на страна второстепеннитѣ изображения, се свеждатъ къмъ следното:

1) Конникътъ е представенъ като божество въ спокойна поза, въ дѣсно; въ дѣсната си ржка той държи обикновено жертвена паница. Предъ конника се намира обикновено олтаръ и дърво съ змия, които указватъ на сакралното предназначение на изображението. Само въ твърде рѣдки случаи конникътъ се придружава отъ кучето си,[4] обаче той не е ловецъ, не преследва никакво животно, и за това въ изображенията отъ този видъ липсватъ каквито и да било животни.[5]

---

[1] Ср. Kazarow, Real-Encycl Suppl. III, 1132—1148 s. v Heros.

[2] Споредъ М. Тоневъ, Изв. на Археол. Инст. VII, 1933, стр. 313 заб. 1, само събранитѣ въ Народния музей въ София оброчни плочки на тракийския конникъ възлизатъ кржгло на 600. Къмъ тѣхъ трѣбва да се прибавятъ още екземпляритѣ въ другитѣ наши археологически сбирки, главно въ Варна и Пловдивъ. — Голѣма часть отъ тѣзи паметници сж обнародвани въ трудоветѣ на В. Добруски (Археол. Изв. на Нар. музей I. 1907, стр 56—81 и 99—135; Сборн. за нар. умотв. XI, 1894, стр. 68—92; XII, 1895, стр. 318—322; XVI—XVII, 1900, стр. 3—28; XVIII. 1901, стр. 793—812). Ср сжщо и К. Шкорпилъ, Описъ на старинитѣ въ Черноморската область, часть II: Светилища и паметници съ изображение на конници, София 1927. Отдѣлни паметници сж обнародвани въ разни наши и чужди археологически списания, главно отъ Г. И. Кацаровъ и G. Seure. За жалость цѣлиятъ материалъ не е още събранъ и подреденъ систематически, за да може да се използува по-изчерпателно въ научно отношение.

[3] Ср. по този въпросъ и Kazarow, Heros, стр. 1137 сл.

[4] Такъвъ е напр. случаятъ въ единъ релиефъ отъ Голѣма Франга, Варненско: Добруски. Сборн за нар. умотв. XVIII, 1901, стр. 794; Kalinka, Ant. Denkm. in Bulgarien, № 287.

[5] Споредъ Кацаровъ (Heros, стр. 1137) при този типъ на конника, макаръ и рѣдко, се виждатъ понѣкога подъ коня куче или глиганъ, или пъкъ и деветѣ животни заедно. Отъ направената провѣрка се указа, че глиганътъ въ тѣзи случаи липсва. При тѣхъ, следователно, не може да става дума за нѣкаква ловджийска сцена. Неясната фигура подъ коня въ мряморната статуйка отъ Глава Панега (Добруски, Изв. на Нар. муз. I, стр. 74 № 75 и обр. 47), представя вѣроятно куче, а не глиганъ. На всѣки случай и тукъ липсва преследвано животно.

2) Конникътъ е представенъ като ловецъ, който галопира въ дѣсно и преследва обикновено глиганъ, по-рѣдко бикъ, еленъ или заякъ.[1] Той се придружава отъ кучето си, което понѣкога се замѣства отъ лъвъ. Това животно се явява, следователно, като помощникъ, а не като неприятель на конника.[2] Въ изображенията отъ този видъ дѣсната ржка на конника винаги е дигната на горе и въ нея той държи кжсо копие за хвърляне.

3) Конникътъ е представенъ пакъ като ловецъ, който галопира въ дѣсно, обаче той се завръща отъ ловъ и държи въ дѣсната си ржка нѣкакво животно (сърна?), захапано отъ кучетата на конника, които сж обикновено две. И въ тѣзи случаи понѣкога едното отъ кучетата се замѣства отъ лъвъ, който се явява, следователно, пакъ като помощникъ на конника.

Ако сега се обърнемъ къмъ мадарския релиефъ, ще видимъ, че той не се схожда нито съ едно отъ тѣзи три вида изображения. Мадарскиятъ конникъ, по своята поза, принадлежи къмъ първия типъ на тракийския конникъ: той е представенъ въ спокойна поза въ дѣсно; съ дѣсната си ржка държи поводитѣ на коня, а въ лѣвата ржка, която е сложена върху шията на коня, държи нѣкакъвъ малъкъ цилиндрически предметъ, вѣроятно чаша, какъвто не намираме въ изображенията на тракийския конникъ. Въ такъвъ случай какво търси лъвътъ подъ коня, който е представенъ очевидно като противникъ на конника, срещу когото се отправя и неговото куче? Ако изобщо цѣлото изображение трѣбваше да представя ловджийска сцена въ смисъль на релиефитѣ на тракийския конникъ отъ втория типъ, ние бихме очаквали да видимъ и Мадарския конникъ въ галопъ съ високо дигната дѣсна ржка.

Всички тѣзи различия не могатъ да бждатъ случайни и не могатъ да се обяснятъ съ нѣкакви субективни разбирания на майстора, който е изваялъ мадарския релиефъ. За да ни стане по-ясно тѣхното значение, ние трѣбва да вземемъ предъ видъ обстоятелството, че всички изображения на тракийския конникъ сж преди всичко ритуални изображения, които се намиратъ въ най-тѣсна връзка съ култа на това божество. По тази причина майсторитѣ, които сж работили релиефитѣ на тракийския конникъ, сж били длъжни да се придържатъ въ установенитѣ типове. Отклоненията, които намираме въ мадарския релиефъ, показватъ, че този релиефъ не може да се тълкува като изображение на тракийския конникъ. Сходството въ общия видъ на конницитѣ не трѣбва да ни заблуждава. Презъ всички епохи и у всички народи конницитѣ сж представяни приблизително все по една и сжща схема; различни сж само подробноститѣ и стиловитѣ особености, отъ които и ние трѣбва да изхождаме при обяснението и датирането на нашия релиефъ. Ето защо налага ни се да разгледаме въпроса за датата на релиефа, независимо отъ това, дали той представя или не тракийския конникъ.

* * *

Ако вземемъ предъ видъ обстоятелството, че надписътъ около Мадарския конникъ датира, както това сега вече е окончателно установено, отъ старобългарската епоха, и то отъ IX вѣкъ, би трѣбвало да припишемъ на сѫщата епоха и самия релиефъ. Действително, ние не сме въ състояние да представимъ неоспорими доказателства за това, че релиефътъ и надписътъ датиратъ отъ едно и сѫщо време, обаче липсватъ така сѫщо достатъчни съображения и за противното. Отъ друга страна очевидно е, че релиефътъ не е правенъ следъ надписа, тъй като редоветѣ на надписа сѫ чертани съ огледъ на свободното пространство, което е останало на скалата следъ изработването на релиефа. При това положение на нѣщата нека видимъ, дали е възможно релиефътъ да се припише на една по-ранишна епоха, а именно на римската епоха, като допустнемъ, че надписътъ е билъ прибавенъ по-късно.

---

[1] Бикъ намираме въ релиефа Шкорпилъ, Светилища, стр. 34 № 68; еленъ въ релиефа Добруски, Изв. на Нар. муз. I, стр. 78 № 91 и обр. 52; зайци въ релиефитѣ Шкорпилъ, Светилища, стр. 10 № 15 и стр. 75 № 166.

[2] Ср. Кацаровъ, Мадарскиятъ конникъ, стр. 32.

Всички релиефи отъ римската епоха съ по-значителни размѣри, били тѣ оброчни, надгробни или възпоминателни, сѫ снабдени съ пояснителни надписи. Това важи особно за оброчнитѣ релиефи, за какъвто би трѣбвало да смѣтаме и мадарския релиефъ, ако той произхождаше отъ римската епоха. Въ действителность ние не намираме около мадарския релиефъ никакви следи отъ античенъ надписъ. Такива следи би трѣбвало да могатъ да се констатиратъ, даже ако се приеме, че първоначалниятъ надписъ е билъ изчуканъ, за да се направи мѣсто за по-късния надписъ отъ българската епоха.

Полето на мадарския релиефъ не е обградено съ никаква рамка. Релиефътъ е издѣланъ направо върху скалата, чиято повърхность е била малко вдлъбната, безъ да бѫде напълно загладена.[1]) Това нѣщо се намира въ пълно противоречие съ установената въ античното изкуство практика. Античниятъ релиефъ винаги има ясно изразена рамка, която често пѫти заема архитектурни елементи и дава изображението въ едно строго ограничено пространство, като подчертава неговата дълбочина. Това важи не само за подвижнитѣ релиефи, работени на отдѣлни плочи, но така сѫщо и за рѣдкитѣ случаи на скални релиефи, каквито намираме напр. въ Филипи.[2]) Липсата на рамка около мадарския релиефъ говори, следователно, сѫщо така противъ неговото произхождение отъ римската епоха.

Още по-голѣмо значение иматъ заключенията, които можемъ да извлѣчемъ отъ композицията на релиефа. Представена е безспорно една ловджийска сцена — дали тя е дадена въ реалистична или въ символична смисълъ, това въ случая е безразлично. Обаче конникътъ е съвършено спокоенъ, като че ли не взема никакво участие въ действието, което се разиграва. И двете негови рѫце сѫ заети съ поводитѣ на коня и съ предмета, който той държи надъ шията на коня. Копието, което е пронизало лежащия подъ краката на коня лъвъ, е хвърлено сигурно отъ самия конникъ, безъ това нѣщо да се явява като последствие на една борба между нападатель и нападнатъ. Ако фигурата на лъва случайно не бѣ запазена, ние по никой начинъ не бихме могли да изтълкуваме композицията като една ловджийска сцена. Всичко това е съвършено противно на духа на античното изкуство съ неговото ясно схващане и предаване на действителностьта. По какъвъ начинъ сѫ били представяни ловджийски сцени презъ римската епоха въ България, това се вижда

---

[1]) **Миятевъ**, Изв. на Археол. Инст. V, 1929, стр. 90.

[2]) L. **Heuzey** et H. **Daumet**, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, стр. 78—86 и табл. III и IV; Ch. **Picard**, Les dieux de la colonie de Philippes d'après les ex-voto rupestres, Revue de l'histoire des religions LXXXVI, 1922, стр. 117—201 и табл. I—VI.

най-добре отъ споменатитѣ по-горе изображения на тракийския конникъ като ловецъ. Следователно не само поради формални причини — липса на съответния надписъ и рамка — но така сѫщо и поради особности на композицията ние не можемъ да припишемъ мадарския релиефъ на римската епоха. Тъкмо като художествено произведение този релиефъ не може да се включи въ крѫга на античното изкуство, което не познава подобни „нелогични“ композиции.

За жалость релиефътъ е тъй зле запазенъ, дето ние не сме въ състояние да правимъ никакви заключения възъ основа на неговия стилъ. Фигурата на конника едва личи въ нейнитѣ общи очертания. Отъ лицето и облѣклото не се разпознаватъ вече почти никакви подробности. По-добре сѫ запазени само фигуритѣ на коня и на кучето, обаче и при тѣхъ липсватъ ония подробности въ моделирането, които биха ни позволили да подложимъ паметника на една по-обстойна стилова анализа. Изобщо трѣбва да се забележи, че художественитѣ качества на мадарския релиефъ се твърде много преувеличаватъ. Въ сѫщность релиефътъ въ своята цѣлость стои по-долу даже отъ посрѣдственитѣ произведения на римското провинциално изкуство. Това личи особно добре въ фигурата на коня съ нейнитѣ груби, непропорционални форми и съ нейнитѣ несрѫчно предадени движения. По тази причина струва ми се, че е съвсемъ неправилно релиефътъ да се третира като произведение на голѣмъ художникъ, който е искалъ съзнателно да разреши съ него нѣкакви особни пространствени проблеми.[1]) Мадарскиятъ релиефъ като художествено произведение спада безспорно къмъ крѫга на онова примитивно „варварско“ изкуство, което характеризира епохата на ранното срѣдновѣковие.

Обстоятелството, че въ Мадара сѫ намѣрени, между другото, и паметници отъ римската епоха, нѣма никаква доказателна стойность за римския произходъ на конника. Околноститѣ на Мадара сѫ били обитавани непрекѫснато още отъ предисторическата епоха. Възможно е и презъ римската епоха въ подножието на мадарскитѣ скали да е сѫществувало нѣкакво тракийско светилище. Обаче нищо не доказва, че релиефътъ на конника се намира въ нѣкаква непосрѣдствена връзка съ това светилище. Напротивъ, като художествено произведение, релиефътъ показва особности, които, както видѣхме, сѫ несъвмѣстими съ характера и практиката на римското изкуство. По тази причина той не може да има нищо общо нито съ тракийския конникъ, нито пъкъ съ нѣкое друго антично божество.[2])

* * *

Нека сега да видимъ, съдържа ли мадарскиятъ релиефъ, вънъ отъ надписа около него, елементи, които да го характеризиратъ като произведение на ранното срѣдновѣковно, респективно на старобългарското изкуство. За да отговоримъ на този въпросъ, ние трѣбва да потърсимъ паметници, които да се схождатъ съ мадарския релиефъ не толкозъ по сюжетъ, колкото по замисъль и художествено изпълнение. Такива паметници на европейска почва ние не намираме.1) И действително идеята, да се издѣлватъ монументални релиефи въ скалитѣ, е чужда на европейското изкуство. Въ европейскитѣ провинции на римската империя ние не намираме нито единъ паметникъ, който би могълъ въ това отношение да се сравни съ мадарския релиефъ. Скалнитѣ релиефи при Филипи, които датиратъ отъ римската епоха, сж отъ съвършено другъ видъ: това сж дребни изображения на различни божества, които замѣстватъ обикновенитѣ оброчни плочки.2) Напротивъ, въ ориенталското изкуство, предимно въ вжтрешностьта на Мала-Азия и въ Иранъ, голѣмитѣ скални релиефи сж чести явления, които почиватъ на твърде стари традиции. Такива релиефи ние намираме още въ хетитското изкуство (напр. известнитѣ релиефи при Язили-Кайя, близо до Богасъ-кьой). По-късно тѣ се срѣщатъ въ персийското изкуство отъ времето на Ахеменидитѣ и добиватъ особно широко разпространение пакъ въ Персия презъ време на Сасанидитѣ (227—635 г. сл. Хр.). Тъкмо сасанидскитѣ скални релиефи, които представятъ сасанидскитѣ владѣтели на коне, било въ различни ритуални или ловджийски сцени, било като победители на своитѣ неприятели,3) показватъ най-голѣмо сходство съ Мадарския конникъ. И въ единия и въ другия случай ние намираме сжщата техника, сжщото схващане и изпълнение на релиефа, сжщия хиератиченъ стилъ въ композицията на фигуритѣ. Това сж факти, които никой не би могълъ да отрече, а тъкмо фактитѣ отъ тоя родъ иматъ най-голѣмо значение при обяснението и датирането на художественитѣ паметници. Отъ тѣхъ следва, че Мадарскиятъ конникъ е билъ създаденъ подъ влияние на сасанидското изкуство и че той ще трѣбва да се припише на оная епоха, презъ която сасанидското изкуство е упражнило значително влияние и вънъ отъ Персия, а именно на епохата на ранното срѣдновѣковие. Въ подкрепа на това би могло да се приведе още и обстоятелството, че ние намираме изображения, сходни по сюжетъ съ мадарския релиефъ — владѣтельтъ на конь като победитель на лъвове — твърде често и въ други произведения на сасанидското изкуство, каквито сж напр. известнитѣ сасанидски сребърни блюда4) или пъкъ нѣкои сасанидски материи съ изображения.5)

---

[1]) **Миятевъ**, Изв. на Археол. Инст. V, 1929, стр. 93 — 96.

[2]) Сближението на Мадарския конникъ съ Великия богъ на града Одесосъ (**Шкорпилъ**, Byzantinoslavica IV, 1932, стр. 122 сл; гл. по-горе стр. 259) е недопустимо между другото и за това, защото Великиятъ богъ никога не е представянъ въ паметницитѣ на античното изкуство като ловецъ.

Ако отъ друга страна ние вземемъ предъ видъ обстоятелството, че тъкмо паметницитѣ отъ старобългарската епоха, както абобскитѣ постройки, така и патлейнската керамика, издаватъ явни влияния на сасанидското изкуството,6) и че при Мадара е сжществувало значително старобългарско селище, то очевидно е, че и мадарскиятъ релиефъ може да се обясни само като паметникъ

---

1) Още презъ 1919 година азъ изтъкнахъ, че мадарскиятъ релиефъ е единствениятъ паметникъ отъ тоя видъ на европейска почва (Die altbulg. Kunst, стр. 4). По-късно това обстоятелство бѣ потвърдено и отъ Кондакова (Очерки и замѣтки, стр. 86).

2) Гл. посочената на стр. 262 заб. 2 литература.

3) Fr. Sarre und E. Herzfeld, Iranische Felsreliefs, Berlin 1910, табл. V, VIII, XI—XIII, XXXII и др.; E. Diez, Die Kunst der islamischen Völker, Berlin 1915, стр. XVII—XXII; Sarre, Die Kunst des alten Persien, Berlin 1922, стр, 36 сл. и табл. 70 сл. Ср. сжщо и Кацаровъ, Мадарскиятъ конникъ, стр. 29 сл.

4) Sarre, Die Kunst des alten Persien, стр. 48 сл. и табл. 104, 106—108, 112—115.

5) Пакъ тамъ, стр. 46 сл. и табл. 98 и 99.

6) Filov, Les palais vieux-bulgares et les palais sassanides, Recueil Th. Uspenskij (L'art byzantin chez les Slaves), Paris 1930, I, стр. 80—86; за керамиката: A. Grabar, Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique, Paris 1928. стр. 16—55; Филовъ, Изв. на Арх. Инст. V, 1929, стр. 394. Ср. и Filov, Gesch. der altbulg. Kunst, стр. 10 и 34.

на тогавашното българско изкуство и ще трѣбва да се свърже съ запазения около него надписъ. Подробноститѣ на изображението — чашата въ ржката на конника, облѣклото, до колкото може да се сжди за него по запазенитѣ следи, копието и др. — не противоречатъ ни най-малко на това обяснение.1) Азъ оставамъ тукъ на страна въпроса за народностьта на художника, който е изработилъ релиефа — въпросъ, на който никога не би могло да се отговори съ положителность. Важното въ случая е да се констатира, че ние имаме работа съ единъ паметникъ, който произхожда отъ старобългарската епоха и който се явява като характеренъ за художественото творчество въ тогавашна България.

Въпросътъ за сасанидския характеръ на Мадарския конникъ има нужда още отъ нѣкои пояснения. Когато става дума за сходство между сасанидскитѣ скални релиефи и Мадарския конникъ или за влияние на първитѣ върху втория, не трѣбва да се счита, че тукъ имаме работа съ непосрѣдствено влияние, съ едно „копиране" на сасанидски скални релиефи въ Мадара. На едно такова схващане биха се противопоставили съображения отъ различно естество, преди всичко различия по време и далечни пространства. Въ случая може да става дума само за далечни влияния, за художествена традиция, която може да премине отъ единъ народъ въ другъ и която може да се запази повече или по-малко време. Първобългаритѣ сж усвоили вѣроятно художественитѣ традиции на сасанидското изкуство още въ своето старо отечество, когато тѣ сж живѣли на границитѣ на Иранъ, и тѣзи традиции тѣ сж пренесли по-късно и на югъ отъ Дунава. Какво е било тѣхното художествено творчество преди IX вѣкъ, дали тѣ сж имали и презъ това време монументално изкуство или не, това ние за сега не можемъ да установимъ, тъй като не сж открити още никакви паметници отъ тази епоха. Обаче очевидно е, че изкуството, което ние намираме у старитѣ българи презъ IX вѣкъ, не може да се появи у тѣхъ внезапно и че то трѣбва да е имало своитѣ предшественици.

За да можемъ да проследимъ пжтя, по който е вървѣла художествената традиция отъ сасанидскитѣ скални релиефи до Мадарския конникъ, ние би трѣбвало да проследимъ междиннитѣ паметници, които за сега не познаваме. Въ това отношение могатъ да се правятъ само предположения. Сжщо така трудно е да се отговори на въпроса, отъ кжде непосрѣдствено е взетъ сюжетътъ, който е възпроизведенъ въ мадарския релиефъ. Указва се на подобни изображения въ сасанидскитѣ сребърни сждове или въ сасанидски и византийски материи.2) Обаче между тѣзи произведения на художествената индустрия и мадарския релиефъ има една сжществена разлика. Мадарскиятъ релиефъ ни дава въ монументална форма единъ сюжетъ, който е билъ твърде разпространенъ въ изкуството на ранното срѣдновѣковие. Отъ кжде е взелъ майсторътъ на релиефа тази идея за монументалность, която на може да му бжде инспирирана отъ произведенията на художествената индустрия и въ която тъкмо се заключава художествената стойность на мадарския релиефъ?

---

1) Ср. по този въпросъ Кацаровъ, Мадарскиятъ конникъ, стр. 33—37; Kacarov, Recueil Th. Uspenskij, I, стр. 88—91; Кондаковъ, Очерки и замѣтки, стр. 89.

2) Протичъ, Изв. на Археол. Инст. IV, 1927, стр. 217; Mélanges Ch. Diehl II стр. 139; Миятевъ, Изв на Археол. Инст. V, 1929, стр. 119 сл.; Кондаковъ, Очерки и замѣтки, стр. 88 сл.

Тази идея за монументалность, безъ която мадарскиятъ релиефъ не би ималъ никакво значение като произведение на изкуството, може да изхожда само отъ паметници като сасанидскитѣ скални релиефи. Ние се натъкваме тукъ, следователно, на една проблема, която не може да се разреши възъ основа само на известнитѣ днесъ паметници.

Най-после остава да вземемъ подъ внимание още едно обстоятелство. Старитѣ българи, при идването си на югъ отъ Дунава, сж заварили тукъ едно сравнително високо развито изкуство, което е водѣло своето начало още отъ римската епоха. Колко трайни сж се указали въ действителность художественитѣ традиции на римското изкуство въ България, това се вижда най-добре отъ новооткритата кржгла църква въ Преславъ, която, както по своята архитектурна форма, така и по своята архитектурна декорация, показва най-голѣмо сходство не съ съвременнитѣ ней византийски, но съ късноримски постройки.[1] Трѣбва, следователно, да се предполага, че и майсторътъ, който е създалъ мадарския релиефъ, се е намиралъ подъ влияние на по-старото мѣстно изкуство, възникнало на елинистическо-римска почва. Съ това би се обяснило и обстоятелството, че мадарскиятъ релиефъ по своето формално изпълнение, по своя стилъ, доколкото може да се сжди за него при лошото състояние на релиефа, стои по-близко до скулптурнитѣ произведения отъ късно-римската епоха, отколкото до сасанидскитѣ скални релиефи. Мадарскиятъ конникъ ни показва тъкмо онова съчетание на елинистическо-римски съ сасанидско-ориенталски елементи, което характеризира изобщо старобългарскитѣ художествени произведения отъ тази епоха.

* * *

Въпроситѣ, по какъвъ поводъ е билъ направенъ мадарскиятъ релиефъ и кого той представя, не могатъ да получатъ още окончателно разрешение. Отговорътъ на тѣзи въпроси зависи въ голѣма степень отъ съдържанието на надписа около релиефа. За жалость този надписъ е тъй зле запазенъ, дето не само не може да се възстанови неговото съдържание, но не може и да се каже съ положителность, дали той не е билъ писанъ на нѣколко пжти, като къмъ първоначалния текстъ сж били направени отпосле и нѣкои добавки.

Фехеръ счита релиефа за надгробенъ паметникъ, и то за надгробенъ паметникъ на Крума.[2] Обаче нито самиятъ релиефъ, нито пъкъ надписътъ ни даватъ нѣкои сигурни указания за подобно предназначение на релиефа. По тази причина азъ съмъ повече наклоненъ да считамъ Мадарския конникъ и надписа около него за единъ възпоминателенъ паметникъ, отъ рода на Омуртаговитѣ възпоминателни надписи, съ тази само разлика, че тукъ надписътъ е билъ допълненъ и съ едно монументално изображение. Това изображение е имало безспорно за цель да представи още по-нагледно величието на съответния владѣтель не само съ думи, но и посрѣдствомъ единъ символически образъ.[3]

---

[1] Филовъ, Кржглата преславска църква и нейнитѣ предшественици, Спис. на Акад. XLV, 1933, стр. 75—106.

[2] Фехеръ, Изв. на Етногр. музей VI, 1926, стр. 83 — 97; Les monuments de la culture protobulgare, стр. 102.

[3] Гл. Filov, Gesch. der altbulg. Kunst, стр. 14.

Кой е билъ този владѣтель, мжчно може да се каже съ положителность, макаръ нѣкои съображения да говорятъ въ полза на Крума. Сжщо така мжчно е да се изтълкува истинската смисъль на релиефа. Една реална сцена, една истинска ловджийска случка, едва ли би могла да се допустне. Противъ подобно предположение говори не само присжтствието на лъва, но така сжщо и хиератичниятъ стилъ на изображението. Много по-вѣроятно е, че ние имаме работа тукъ съ едно конвенционално изображение, употрѣбявано твърде често въ произведенията на изкуството, което символизира храбростьта и силата на представения владѣтель.

Обаче ние нѣмаме никакви основания да задълбочаваме особно тази символика и да търсимъ въ нея изражение на старата иранска идея за борбата на доброто съ злото,[1] или пъкъ символъ на старобългарската представа за царската власть.[2] Сюжетътъ на Мадарския конникъ — победа надъ лъва — както се вижда отъ честото негово използуване въ произведенията на художествената индустрия, е твърде много конвенционаленъ, за да имаме право да му приписваме нѣкаква по-дълбока смисъль. Не трѣбва да се забравя, че художници отъ всички времена сж използували сюжети отъ подобенъ родъ и за чисто декоративни цели. Мадарскиятъ релиефъ добива истинското си значение само въ свръзка съ надписа около него, на който той служи като пояснение и допълнение. Нищо не ни дава право да приписваме на неговия майсторъ идеи и представления, които сж плодъ на спекулативенъ умъ или на дълбока ерудиция, но които не сж свойствени на едно примитивно изкуство.

Мадарскиятъ конникъ ще продължава още да занимава ученитѣ; проблемитѣ, които той поставя на художествено-историческата критика, не могатъ да се считатъ още за напълно уяснени. Ние можемъ да споримъ за смисъльта и предназначението на паметника, можемъ да споримъ за точната негова дата, дали той принадлежи на VIII или IX вѣкъ, дали представя Крума или нѣкой другъ владѣтель. Обаче върху старобългарското произхождение на Мадарския конникъ не може да има вече никакво съмнение. Той се явява като единъ отъ най-важнитѣ паметници на старобългарското изкуство, значението на който не се заключава въ неговитѣ качества като художествено произведение само за себе си, но като документъ за отношението на старитѣ българи спрѣмо художественитѣ проблеми.

---

[1] Протичъ, Изв. на Археол. Инст. IV, 1927, стр. 218 и 224; Mélanges Ch. Dichl, II, стр. 138.

[2] Миятевъ, Изв. на Археол. Инст. V, 1929, стр. 112—116.

ПИСМЕННИ ПАМЕТНИЦИ НА ПРАБЪЛГАРИТѢ ВЪ МАДАРА

ОТЪ **ГЕЗА ФЕХЕРЪ**

I. НАДПИСЪТЪ НА МАДАРСКИЯ КОННИКЪ

За Мадарския конникъ (обр. 223.) естествено се приказва отдавна въ близкитѣ до него села и градове,1) но при всичко това нѣма още 60 години отъ както стана извѣстенъ на научния свѣтъ. На това нѣма да се очуди никой, който знае, колко низко бѣше подъ турското иго културното ниво на този кжтъ на България. Кой щѣше да се интересува за Мадарскитѣ старини? Дали турскитѣ паши или гръцкитѣ владици, които се занимаваха изключително съ изнудване на народа и не се интересуваха за миналото на този народъ и на тази земя? Или пъкъ чужденци, които се подвизаваха въ тази часть на България? Пжтешественицитѣ я отминаха твърде бързо — пъкъ и на страна отъ Мадара лежеше главниятъ пжть. Само рускитѣ войски стигнаха тукъ въ 1829 година, дори и главната битка на Дибичъ стана тукъ, но руситѣ бѣха заети съ военни действия и не оставиха никакви сведения за конника.2)

За първъ пжтъ въ литературата дава сведения за Мадарския конникъ бащата на българологията Ф. Каницъ, който не пожали трудъ и време да изучи подробно България, излагайки се на хиляди трудности и опасности.

Каницъ нарича Мадарския конникъ „fabuloses Sculpturwerk“. Споредъ него скалата била „künstlich“ вдълбочена и защитена. Той смѣта конника за римска работа и казва, че имало надписъ на лѣво и на дѣсно отъ коня 8—10 кратки редове. Като нѣмалъ възможность да се доближи до него разглеждалъ го само съ бинокълъ и прочелъ името „Sever“. Той дава две сполучливи рисунки: скалата съ релиефа и отдѣлно самия релиефъ.

Относно релиефа, освенъ откриването му, Каницъ има и заслугата, че той веднага схваналъ сцената и добре я предалъ. Именно докато Шкорпилъ до сега поддържа мнението, че лъвътъ не е убитъ, Каницъ, необладанъ отъ нѣкаква предвзета идея, дава сцената, така както я видѣлъ. Въ неговата рисунка лъвътъ лежи на дѣсната си страна, както го виждаме действително на скалата.

За разчитането на надписа Каницъ смѣталъ, че има нужда отъ фотография или отпечатъкъ.

Следъ Каницъ Мадара е била посетена отъ Иречекъ въ 1884 г., който, ако и да е могълъ сжщо само съ бинокълъ да разгледа конника, все пакъ сполучилъ да установи, че надписътъ е на гръцки езикъ.3)

---

1) Kanitz F., Donau-Bulgarien und der Balkan III, Leipzig, 1879, 112

2) Споредъ Шкорпилъ (Byzantinoslavica IV, 127) първото скеле за изучаване на паметника било поставено „въ време на руската окупация (1879 г.) безъ да се знае резултата“. Интересно би било да ни съобщи г. Шкорпилъ отъ де черпи това съобщение — поне Каницъ не споменува това, макаръ и да се е намиралъ въ много близки връзки съ руситѣ и да се е интересувалъ отъ всичко.

3) Arch.-epigr. Mitth. X (1896), 196 и сл.

Презъ 1895 г. съ помощьта на виенския археологически семинаръ братята Шкорпилови построили скеле, отъ което К. Шкорпилъ нарисувалъ конника и надписа.[1] Тази рисунка показвала за пръвъ пѫть размѣра на надписа и дала две извънредно важни имена, Крумъ и Омуртагъ. Но за жалость Шкорпилъ, който не борави съ гръцки езикъ и съ епиграфика, и следователно, не е билъ подготвенъ за подобна работа, не е взелъ съ себе си нѣкого, който би могълъ да направи вмѣсто него единъ наученъ преписъ. И така той даде само единъ механически преписъ, който не може да служи за основа на научна работа.

Преписътъ на Шкорпилъ, който самъ никога не е далъ нѣкакво четене или обяснение, не привличаше никого другиго да се занимава съ надписа, нито въ България, нито въ чужбина. Преписътъ като че ли оправдаваше мнението, което Шкорпилъ бѣ принуденъ да изкаже, именно че не е могло да се установи общия смисълъ на надписа.[2] Но още повече е могло да отблъсне всѣкиго отъ изследването на надписа по-новото погрѣшно твърдение на Шкорпила, че дори и възможностьта да се постигне отъ нѣкого по-добъръ резултатъ била загубена, понеже неговиятъ преписъ „е първия и последния“, „защото Народниятъ музей въ София снималъ гипсовия отпечатъкъ на релиефа и при отпечатването се откъртили отъ надписа цѣли части“.[3]

Поради негодния преписъ и горецитиранитѣ твърдения на Шкорпила, сѫдбата на надписа толкова се е смѣтала за окончателно решена, че дори никой не е потърсилъ въ Народния музей гипсовия отпечатъкъ отъ надписа, макаръ че би могълъ да послужи като добра основа за разучване на надписа.

Когато въ началото на 1924 година започнахъ да се занимавамъ съ надписа, знаеше се само, че въ него се четатъ имената Крумъ и Омуртагъ и „съ по-голѣма или по-малка вѣроятность“ още 10—13 думи, и че той е загубенъ за науката, понеже е много повреденъ, особено следъ като Софийскиятъ Народенъ музей го „унищожи окончателно“.

Но като прегледахъ нѣколко пѫти Шкорпиловия преписъ, видѣхъ, че въ надписа трѣбва да има много думи, които сѫ деформирани въ преписа, и че Шкорпилъ е изпусналъ много нѣщо въ своята работа. Възъ основа на това въ единъ докладъ, който държахъ на 12 априлъ 1924 г. въ Българския Археологически Институтъ, опитахъ се да докажа съ нѣколко примѣри, че части отъ огромния надписъ, смѣтанъ до сега за нечетливъ, биха могли да се разчетатъ, ако се направи новъ преписъ.

Резултатътъ отъ моя докладъ бѣ, че Българскиятъ Народенъ музей построи скеле предъ паметника, за да се направи новъ преписъ и започна разкопки

---

[1] Въ Arch.-epigr. Mitth. XIX (1896) 248 четемъ: „Zur genaueren Untersuchung wurde ein Gerüst errichtet, dessen Kosten ein Beitrag des archäologisch-epigraphischen Seminars deckte“. Шкорпилъ обаче напоследъкъ пише друго: Братя Шкорпилъ „по собствена инициатива и на собствени разноски“ построили скеле. А пъкъ на сѫщото мѣсто подъ линия казва, че виенскиятъ епиграфически семинаръ далъ „една помощь (ein Beitrag) отъ 100 лева“. Отъ тамъ научаваме, че Шкорпилъ билъ прерисувалъ надписа и конника „върху нѣколко подвижни дъски, надвиснали отъ скелето на вънъ и върху една подвижна стълбичка“ и че това струвало 800 лева (Byzantinoslavica IV (1932), 127.)

[2] Абоба-Плиска, Изв. Русск. Арх. Инст. въ Костантинополѣ X, 401: „нигдѣ не удается возстановить общаго смысла хотя-бы нѣсколькихъ строкъ.“

[3] Изв. Варн. Арх. д-во VII (1921), Прит. I (1920) 19.

подъ конника.[1] Презъ лѣтото и есеньта на 1924 год. отъ това скеле можахъ да проуча надписа и да направя копие (обр. 2) съ ценната помощь на г. Г. Кацаровъ, който после заедно съ г. Д. Дечевъ прегледа моя преписъ и следъ четиригодишна работа издадохъ моя трудъ.[2]

Дълги години чакахъ сериозна критика за моята работа, но вмѣсто такава излѣзоха само вестникарски статии, които въ сѫщность не се занимаваха съ самата работа. Съ голѣмо закъснение напоследъкъ излиза и К. Шкорпилъ съ една статия въ формата на интервю въ вестникъ Миръ (4 юний 1932 г.), съ неинтересно за науката съдържание. На тая статия азъ не отговорихъ, понеже тя нито по езикъ нито по съдържание имаше нѣщо общо съ науката — между друго г. Шкорпилъ се оплаква, че българската държава „голѣми суми“ харчила за моитѣ изследвания и публикации. Следъ това Шкорпилъ издаде въ списанието Byzantinoslavica нова статия съ подобни нападки.

Обаче най-интересно е това, че колкото и грубо да ме напада г. Шкорпилъ, фактически самъ е билъ принуденъ да ме оправдае. Мълкомъ и той трѣбваше да приеме моето мнение, че въ неговия преписъ има невѣроятно много грѣшки и липсватъ много думи, та не може да се използва научно — нѣщо което ме накара да направя новъ преписъ. Сега и самъ Шкорпилъ се обяви противъ себе си като излѣзе съ новъ преписъ, който съдържа повече отколкото стария му преписъ. Тъй Шкорпилъ самъ обори по-раншното си твърдение, че неговиятъ старъ преписъ билъ първиятъ и последниятъ и опроверга обвинението си, че Българскиятъ народенъ музей въ 1905 г. унищожилъ надписа.

Защо бѣха, прочие, неговитѣ силни фрази противъ Народния музей? И защо пише сега така противъ менъ, когато моята оценка за неговия преписъ фактически е възприета и отъ самия него: Шкорпилъ даде новъ, различенъ отъ по-раншния му преписъ, който дори стои много по-близо до моя.

Шкорпилъ нѣма защо да се чувства засегнатъ отъ моята работа, съ чиято най-голѣма часть въ сѫщность той нѣма нищо общо. Та той никога не е далъ нѣкакво четене, допълване или обяснение, а пъкъ за преценката на стария му преписъ нѣма вече между насъ разногласие: следъ мене и той се отказва отъ стария си преписъ. А вънъ отъ преписа какво ни дава Шкорпилъ? Въ една и сѫща негова статия четемъ, че отъ самия надписъ се виждало, че е билъ изсеченъ „въ по-новитѣ времена“, а на друго мѣсто, че конникътъ билъ Крумъ. Прочие две точно противоположни мнения въ една и сѫща статия. А по-късно, безъ да се натъкне на нѣщо ново, изказва друго мнение, сѫщо не подкрепено съ нищо, именно, че самиятъ конникъ нѣмалъ нищо общо съ прабългаритѣ. И така разнитѣ мнения, които дава Шкорпилъ безъ всѣкакви разучвания по единъ и сжщъ въпросъ въ една и сжща статия, не могатъ да се признаятъ за сериозни, колкото и да признавамъ иначе неговитѣ голѣми заслуги.

---

[1] Напоследъкъ (Миръ 15 юний 1932 г.) Шкорпилъ се съмнява, че Мадарската работа въ 1924 г. е започната подъ влиянието на моята сказка,—впрочемъ за самото дѣло е съвършено безразлично, подъ чие влияние е започнато —; споредъ него протоколитѣ на Музея щѣли да покажатъ нѣщо друго. Въ сѫщность обаче протоколъ № 84 на Българския Археологически Институтъ, помѣстенъ на 2 стр. въ настоящето издание, подтвърждава тъкмо обратното. Въ сѫщата статия г. Шк. ни съобщава, че за моята книга—излѣзла презъ 1931 г. -- дори и мнението на моитѣ приятели, както той знае отъ „частни разговори“ „не сѫ особено благоприятни“. Защо до сега не сѫ излѣзли тѣзи „приятели“ съ своитѣ мнения? Сѫщо така твърдението на г. Шк., споредъ което г. Дюла Неметъ изгъкналъ, че не му харесва да пиша противъ Шк. въ пресата, произхожда отъ неизвестенъ изворъ. Азъ поне никѫде не съмъ челъ нѣщо подобно.

[2] Фехеръ Геза, Надписътъ на Мадарския конникъ, София, 1928.

И следъ нападкитѣ, въ които г. Шкорпилъ отрича и това, че скелето и разкопкитѣ въ 1924 година били направени поради моята сказка и иска да увѣри публиката, че били „голѣми суми харчени отъ държавнитѣ срѣдства“ за моитѣ изследвания и публикации, азъ и сега трѣбва да повторя това, което писахъ преди 5 години:

„Образуваната неотдавна млада държава, естествено не е могла да има нужното число специалисти. Върху научното поприще се подвизаватъ само извънредно трудолюбиви събирачи на материали, които се стараятъ да създадатъ разни клонове отъ науката. Така въ областьта на археологията работятъ неуморно братя Х. и К. Шкорпилъ, които поставиха началото на събирането на археологически материали отъ предисторическата епоха та дори и до най-ново време. Но съ невѣроятно бързото развитие на българската наука, особено на археологията, започватъ да се разработватъ и подробноститѣ. Специалисти изучватъ и допълватъ събранитѣ материали и опредѣлятъ споредъ важностьта имъ тѣхното истинско мѣсто въ науката. По този начинъ много нѣщо сега тепърва правилно се освѣтлява и добива за прьвъ пжть своята истинска научна оценка. Такъвъ е случаятъ и съ събирания отъ братя Шкорпилъ огроменъ материалъ, между който днесъ се оказватъ тъкмо нѣкои отъ тѣхнитѣ преписи отъ надписи — въ това число особено този на Мадарския коникъ — най-малко сполучливи.“ [1])

*

Най после следъ толкова години презъ 1932 год. излѣзе една критика върху моя преписъ, четене и обяснение отъ г. В. Бешевлиевъ. Най-напредъ Б. издаде една популярна критика въ Българска Мисъль VI (1931), 660—667 (БМ), после една научна критика въ Известията на Българско Историческо Д-во XI—XII (1932), 1—32 (Изв.) и на нѣмски въ Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher IX (1932), 1—35 (BN).

И въ тритѣ си статии г. Бешевлиевъ, още преди да пристжпи къмъ разглеждане на моя трудъ, изказва мнение, че нищо не могълъ да възприеме отъ моитѣ резултати. Но за мое най-голѣмо очудване трѣбваше да констатирамъ, че на тѣзи предварителни думи не отговаря това, което стои въ неговата критика. Защото въ сжщность Б. приема моя преписъ и моитѣ четения, и новитѣ му предположения сжщо почиватъ върху данни установени за прьвъ пжть отъ мене.

Бешевлиевъ неведнажъ пропуща да изтъкне за известно нѣщо, че е казано вече отъ мене и че той го приема отъ менъ, или най-малко, често пжти отъ неговата критика добиваме впечатлението, че ни дава нѣщо ново, когато сжщото се намира вече у менъ. Това прави особено впечатление въ една критика, въ която авторътъ, още въ увода си увѣрява читателитѣ, че фактически нищо не възприема отъ мене.

Напр. г. Б. (Изв., стр. 5) пише: „ние намираме въ надписъ *B* безспорно споменато едно събитие отъ живота на Юстиниана II.“ Въ сжщность Б. е научилъ това отъ моя преписъ, допълване и обяснение. У Б. (Изв., стр. 6.; BN, стр. 10) четемъ „съ малко допълване се чете οὔκ (ἐ)πίστεβ[ον] ὁ ϑῦ.“ Но това е мой преписъ и мое допълване. Б. казва въ Изв., стр. 8 „Фехеръ допълва

---

[1]) Фехеръ, Надписътъ на Мадарския конникъ, стр. 8.

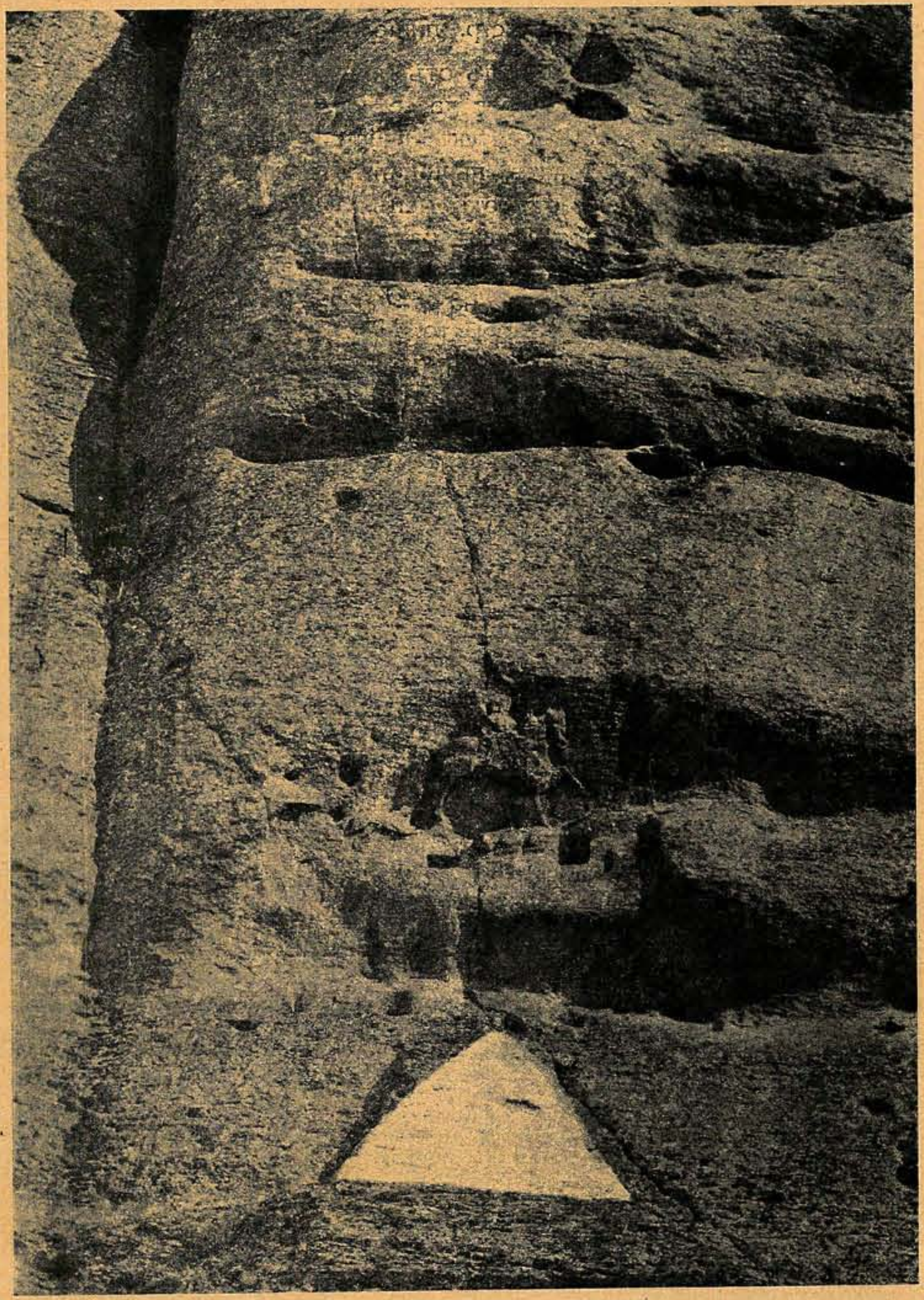

Обр. 223. — Мадарскиятъ скаленъ релиефъ

само [βα]σιλέαν," а въ BN, стр. 12 „Fehér ergänzt zu [βα]σιλέαν ich aber [τὸν βα]σιλέαν." Отъ тия думи се добива впечатление, като че ли Б. е далъ тукъ нѣщо сѫществено, докато фактически той приема моето допълнение съ прибавка на члена. Но още по-интересенъ е фактътъ, че сѫщото, което той прибавя, е дадено вече и у менъ: на 54 стр. пиша: τὸν βα]σιλέα[ν. Прочие Б. трѣбваше да отбележи, че приема този редъ отъ мене. Б. заявява въ Изв. стр. 19: „може би къмъ συνθήκας ἔλυσαν трѣбва да се допълни още ὑ Γρεκύ τά·." Но сѫщото казвамъ и азъ на стр. 97.: „тукъ действително става дума за нарушаване (естествено отъ неприятелитѣ, гърцитѣ) на договоритѣ . . . " — Уводътъ къмъ третата колона у Б. е взетъ отъ менъ, а за II в 3 р. Б. казва (Изв. стр. 31) сѫщото, което се намира у менъ на стр. 112.

Между другото, когато къмъ II а 8 р. Изв., стр. 12 отбелѣзва „срв. дългото изброяване на злато въ тази часть на „надписа", приема собствено моитѣ резултати. Или къмъ II а 11 р. въ BN. 19 пише: „Der Kan Κρουμέσις ist aller Wahrscheinlichkeit nach in den beiden Inschriftenteilen die handelnde Person". Това сѫщо е установено отъ мене.

Грѣшкитѣ на Б. въ нѣмската и българската критика не могатъ да се припишатъ на съответнитѣ печатници. Въ подобни статии тежката работа на коректурата е извънредно важна, и затова безбройнитѣ грѣшки говорятъ за небрежность на автора, която често пѫти забърква цѣлата работа. Освенъ това на много мѣста не може да се опредѣли дали Б. е билъ небреженъ въ рѫкописа си или въ коректурата. Б. не се е погрижилъ въ критиката си да предаде точно това, което дадохъ азъ: често пѫти той пропуща нѣкои мои черти: Напр. въ I а 2, 4, I б 3, 6, 8, 9, 10, 11, II а 4, 5, 6, 7, 10, 11, 15, II б 3, 5 редове и пр.

Разногласия. Както споменахме, Б. преиздаде критиката върху моя трудъ три пѫти, като често противоречи на себе си не само въ отдѣлнитѣ статии, но и въ една и сѫща статия. Ето примѣри:

Б. въ Изв. стр. 8 пише, че „съ сигурность" може да се чете, както азъ чета: ὁ [καυ]χάνο[ς] . За сѫщото мѣсто казва „mit Sicherheit" на 12 стр. въ BN, а следъ това на 12—13 стр. четемъ у него: „die Ergänzung [καυχ]άνος, die Fehér vorschlägt, kann nicht, als unbedingt sicher gelten. Man könnte ebenfalls ταρκ]άνος und [ζουπ]άν, ergänzen oder selbst an Kaisernamen ['Ιουστινιτα]νός denken. Also die ganze Ergänzung ist auf einem ganz unsicheren Boden gebaut". Дори на трето мѣсто, стр. 29 пише: „Vielleicht hat Fehér nur in diesem Punkt recht, dass er ein καυχάνος war". Прочее Б. за едно и сѫщо нѣщо първи пѫть пише, че е сигурно, втори пѫть, че не е сигурно, а трети пѫть, че може би само въ това съмъ билъ правъ.

Въ Изв. стр. 17 Б. пише за моето допълване въ II а 14 ἔδωκεν, че „представя едно голо предположение", а въ BN стр. 22 твърди за сѫщото: „ist möglich, aber sicher ist sie nicht".

Б. Изв., стр. 25 ΜΕΛΕΙ·Ρ = ἔμελεν, въ BN стр. 28 ΜΕΛΕΜ, въ БМ стр. 663. ΜΕΜΛΕΜ·Ρ.

Б. предлага Изв. стр. 25, BINI = Винехъ, или Σαβῖνος а въ BN стр. 28 ⊏BINII и пр.

Нека отбележа най-сетне и изявлението на Б., че на известни мѣста не можелъ да разрешава въпроса безъ автопсиа. Читательтъ, който не е вдъл-

---

[1] Б. по липса на жглести букви не е могълъ да даде такива, ние всѣкжде, кждето трѣбва, ще замѣстимъ неговитѣ C, P, O, Θ съ ⊏ P, ◊, ◆.

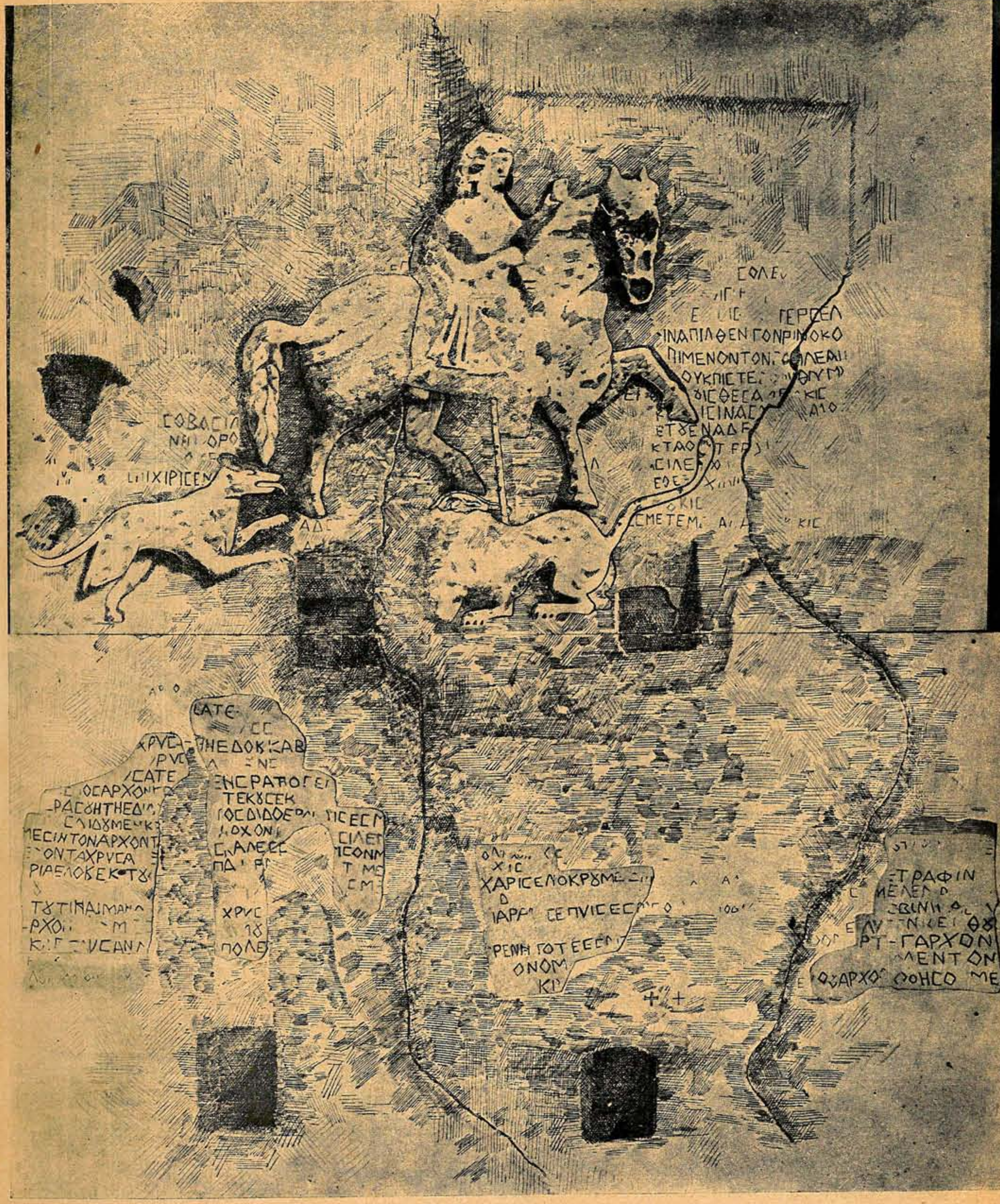
ΓΟΛΕ
ΓΕΡΓΕΛ
ΙΝΑΠΙΛΘΕΝ ΓΟΝΡΙΝΟΚΟ
ΠΙΜΕΝΟΝΤΟΝ
ΟΥΚΠΙΣΤΕ
ΟΙΣΘΕΣΑ
ΙΣΙΝΑΣ
ΕΤΧΕΝΑΔ
ΚΤΑΟ
ΣΙΛΕ
ΣΜΕΤΕΜ
ΚΙΣ
ΣΟΒΑΣΙΛ
ΝΗ ΟΡΟ
ΙΧΙΡΙΣΕΝ
ΣΑΤΕ
ΧΡΥΣ
ΗΕΔΟΚΚΑΒ
ΣΑΤΕ
ΟΣΑΡΧΟΝ
ΡΑΣΘΗΤΗΕΔ
ΣΙΔΧΜΕΝ
ΕΣΙΝΤΟΝΑΡΧΟΝΤ
ΟΝΤΑΧΡΥΣΑ
ΡΙΑΕΛΟΒΕΚ ΤΧ
ΤΧΤΙΝΑΙΜΑΝ
ΡΧΟ
ΥΣΑΝ
ΕΝΣΡΑΤΟΓΕ
ΤΕΚΧΣΕΚ
ΓΟΣΔΙΔΟΕ
ΟΧΟΝ
ΑΛΕΣΣ
ΠΑ
ΣΙΛΕΤ
ΣΟΝΜ
ΧΡΥΣ
ΠΟΛΕ
ΧΙΣ
ΧΑΡΙΣΕΛΟΚΡΧΜΕ
ΙΑΡΑ ΣΕΠΥΙΣΕΣ
ΡΕΝΗ ΓΟΤΕΕΣ
ΟΝΟΜ
ΚΡ
ΤΡΑΦΙΝ
ΜΕΛΕ
ΒΙΝΗ
ΡΤ-ΓΑΡΧΟΝ
ΛΕΝΤΟΝ
ΟΧΑΡΧΟ ΟΗΣΟ ΜΕ

Обр. 224. — Копие отъ надписа на Мадарския конникъ (мѣрка: 1:40)

]

боченъ въ самата работа, би могълъ да си помисли въ такъвъ случай, че действително Б. на тѣзи мѣста би могълъ да даде възъ основа на аутопсиа нѣщо ново, обаче въ всички тия случаи той е могълъ и сега да даде положителенъ отговоръ възъ основа на снимкитѣ и отливката. Така Б. въ Изв. стр. 15 (= BN стр. 19) като ни задава въпроса, дали редоветѣ на надписа отъ втората колона не сж продължение отъ редоветѣ на първата колона, т. е. дали двѣтѣ колони не били писани първоначално наедно, изказва мнението, че „личното наблюдение“ могло да разреши тоя въпросъ. Фактически обаче той трѣбваше да се занимае малко съ фотографиитѣ, за да се разреши тоя въпросъ, както е разрешенъ отъ мене: между първата и втората колона се намира пукнатината и на двѣтѣ й страни въ едно широко поле на скалата е съвсемъ разрушено всичко. И така тукъ и отъ фотографиитѣ се вижда, че никой не може да намѣри нищо.

На друго мѣсто (Изв., стр. 17) Б. казва, че за II а 14 р. било нужно „едно ново преглеждане на оригинала“, когато въ сжщность отъ самия отливъкъ окончателно може да се разреши проблемата. Тукъ давамъ XP∨⊏, което се допълва като XP∨⊏A. Шк. въ старитѣ си преписи даде XPı, а сега пише погрѣшно KPƔI. Споредъ Б. трѣбва да се види оригинала, за да може да опредѣли, кой е правъ. Обаче отъ отливката е ясно, че първата буква е X, както дадохъ азъ, по-рано и Шкорпилъ. Впрочемъ и Б. самъ въ BN стр. 27 вече пише: χρυσ[ά].

Очевидно Б. е пестилъ труда си и напраздно се извинява съ условията на работата си, тъй като не е използвалъ въ случая и това, което му е било напълно достжпно.

* * *

Отъ казаното до тукъ става ясно, че критиката на г. Бешевлиевъ се отличава съ голѣма повърхностность и преднамѣреность. Ако въпрѣки това се заемамъ тукъ да й отговоря съ цѣла и то дълга студия, то това се дължи на две съображения:

1. Тая книга за Мадара не би била пълна, ако въ нея не се разгледа надписътъ на конника, който и до сега остава най-важниятъ паметникъ въ Мадара. А това разглеждане, естествено, не можеше да стане безъ да се даде отговоръ на излѣзлитѣ по тоя въпросъ, следъ издаването на моя трудъ, бележки върху надписа, а особено на критиката на Бешевлиева.

2. Отговаряйки на Бешевлиевата критика ми се дава възможность да обясня още нѣкои въпроси въ връзка съ Мадарския надписъ.

I. Горенъ надписъ

I а. Часть на лѣво отъ конника

I а 1 редъ[1]

Въ този редъ намѣрихме: ⊏◇ВΔ⊏ІΛ. Бешевлиевъ приема това.

Допълвамъ като ⊏◇ВΑ⊏ІΛ = ς ὁ βασιλ-
ЕВ⊏] εύς]

Бешевлиевъ приема и допълването.

На сжщото мѣсто старитѣ преписи на Шкорпилъ даватъ E вмѣсто B и Λ, Δ вм. Α. Освенъ това въ втория му преписъ крайнитѣ две букви липсватъ и така отъ чертежа на Шк. едва би могло да се долови това, което има на скалата.

Но въ 1932 г., следъ като отдавна публикувахъ моя преписъ, Шк. излѣзе съ единъ новъ преписъ — правенъ сжщо презъ 1924 г., както моя. Въ този преписъ намирамъ букви различаващи се отъ старитѣ Шкорпилови, а еднакви съ онѣзи въ моя преписъ. Напр. въ I а 1 редъ, Шк. сега дава точно това, което се намира въ моитѣ издания. Естествено този Шк-овъ преписъ не може да има никаква стойность въ онѣзи мѣста, кждето не се различава отъ моя преписъ, т. е. кждето дава сжщото, което 5 години преди него вече дадохъ. Освенъ това, той не дава точно, а схематично буквитѣ, дори често и размѣстени.

I а 2 редъ

Шк. даде KI⊏A (и ‹⊏) като взема запазенитѣ горни части отъ букви за цѣли букви. Ние намѣрихме тукъ ‹▫^, което допълваме по буквенитѣ форми въ горния надписъ съ сигурность като ◇P◇. Но има остатъци и предъ тѣхъ. Въ цѣлия редъ намѣрихме: Ι·/ΙΙΙ ·◇Р◇

---

[1] Новиятъ преписъ на Шк. дава още два реда. Първиятъ редъ е 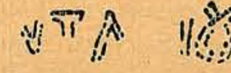

Споредъ Б. тукъ има у Шк. NTΛ..Iȣ, което може да се попълне като [τὸν ἄρχο]ντα[ν ὁ] Ἰου[στανιανός]. Но у Шк. нѣма това, което Б. му приписва. Б. дава NTΛ и следъ това . . Iȣ, а у Шк. следъ Λ има мѣсто най-много за една буква, а не за две.

Въ другия редъ, споредъ Б., „Шкорпилъ чете IO“, въ сжщность, обаче, у Шк. намираме 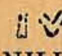 , което Б. съ много голѣма смѣлость допълва като Ἰουστινιανός. Б. не приема отъ NIII ˋ◇P◇, — моето допълнение Νικηφόρος, а отъ IV иска да прочете Ἰουστινιανός. А следъ това той пише за менъ, че не е методично да се смѣсва четенето съ тълкуването. IV = Ἰουστινιανός четене ли е или тълкуване?

Но най-важното въ случая е, че тѣзи Шкорпилови букви сж дѣло на ерозията, която тукъ съвсемъ е унищожила буквитѣ. Линиитѣ на ерозията сж заличили и забъркали линиитѣ на буквитѣ.

Б. приема този преписъ.

Моето четене е: NIKΦOPO

Възъ основа на това допълвамъ предидущия редъ така: NIKIΦOPO]ΓOBA-ΓIΛ[EBΓ] = Νικηφόρο]ς ὁ βασιλ[εύς.

Както казахъ, Б. приема моя преписъ, но предлага друго четене. Споредъ него „тукъ може да се крие сжщо тъй и думата ὅρο[ς] напр. — — NIΓT[O]OPO[Γ] = ἀπῖλϑε ?]ν ἰς τ[ὸ] ὅρο[ς]“ (въ нѣмското издание на своята критика той дава вече само N ἰς τὸ ὅρος). Но това не е възможно. Б. просто иска да намѣри дума, въ която могатъ да се нагодятъ буквитѣ и остатъцитѣ отъ букви на моя преписъ, но не държи смѣтка за възможноститѣ. Като намира въ моя преписъ N и три вертикални линии, прави отъ първата линия I, отъ втората Γ, а отъ третата T. Но, както показва преписътъ, между втората и третата линия нѣма мѣсто за горната хоризонтална линия на Γ и за горната лѣва хоризонтална на T.

Този несполучливъ опитъ на Б. има за цѣль да покаже, че нѣма въ този надписъ името на Никифора, понеже споредъ него „ние (!) намираме въ надписъ **B** безспорно споменато едно събитие отъ живота на императоръ Юстиниана II. А това показва, че ние можемъ да очакваме винаги да срещнемъ името на единъ византийски императоръ, който нито е билъ съвременникъ на канъ Крума нито пъкъ е ималъ нѣщо общо съ него“. Действително на мене се удаде да намѣря тамъ името на Юстиниана II., но това не значи, че като намѣрихъ на друго мѣсто NIII'OPO не бива да го допълня въ NIKIΦOPO и да не го взема за името на императоръ Никифоръ. Б. възъ основа на прочетенитѣ отъ менъ имена Тервелъ и Юстинианъ II предполага, че цѣлиятъ надписъ говори за сжщитѣ и всичко, което би говорило противъ това предположение, иска да премахне и то съ такива опити, които не отговарятъ на буквенитѣ следи.

И така, като намираме въ първия редъ .. ς ὁ βασιλεύς и подъ него NIII'OPO, едва може да има съмнение въ моето допълване: NIKIΦOPO[· Интересно е, че Б. не иска да приеме NIII'OPO за името на NIKIΦOPO[·, понеже не отговаряло на неговото предположение, а е наклоненъ да изведе отъ IV името IՕΓTINIANOΓ.

I a 3 редъ

Тукъ Шк. сжщо както въ предидущия редъ, взема горнитѣ запазени части отъ букви за цѣли букви. Докато, обаче, въ предидущия редъ Б. приема моя преписъ, тукъ повече му харесва Шкорпиловиятъ, понеже неговитѣ букви давали „добъръ смисълъ“.

Въ този редъ отъ дълбокитѣ линии вследствие на ерозията е създадена форма като Π, което по никой начинъ не произхожда отъ ржката на каменодѣлеца. Шк. я дава като буква Π. Следъ това намѣрихме горната часть отъ O, което Шк. приема за цѣла буква Λ, после има K, и най-сетне ᒥ, т. е. горна часть отъ P. Шк. въ новия си преписъ взема тази буквена часть като T.

Ние намѣрихме:

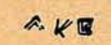 , което се попълва като OKP

За да нѣма възможность да се чете името Крумъ, Б. възприема Шкорпиловия преписъ и чете ΓΠΑΚΤ, т. е. Γπάκτ(α или ον). Но както виждаме съотношенията на буквенитѣ следи, намираме, че K е по-високо отъ предидущитѣ буквени остатъци. И това е съвсемъ естествено, понеже K е почти пълна буква, а ^ е само горна часть отъ O. Отъ T сжщо нѣма никаква следа, а само ᒥ, т. е. P.

I a 4 редъ

Това е първото мѣсто, за което Шк. дава четене: ἐνε]χίρισεν. Въ сжщность въ надписа намѣрихъ друго ι.·IXIPIΓEᴺ.

EΠIXIPIΓEᴺ = ἐπιχείρησεν.

Б. приема моя преписъ и моето допълнение.

Iб. Часть на дѣсно отъ конника

(Обр. 225—227)

Iб 1 редъ

У Шк. нѣма нищо. Ние намѣрихме:

LΟΛΕv

Б. приема това.

Моето четене е ΒΑCΙΛΕΒ]CΟΛΕΟ[Ν

Б. го приема, но казва, че името се допълва „съ много по-голѣма вѣроятность като Λεό[ντις или -ντιος].“ За съображението му ще говоримъ по-долу.

Iб 2 редъ

Шк. въ най-новия си преписъ оставя тукъ единъ празенъ редъ, какъвто въ сжщность нѣма на скалата.

За този редъ ще говоримъ по-долу.

Iб 3-4-5-6 редове

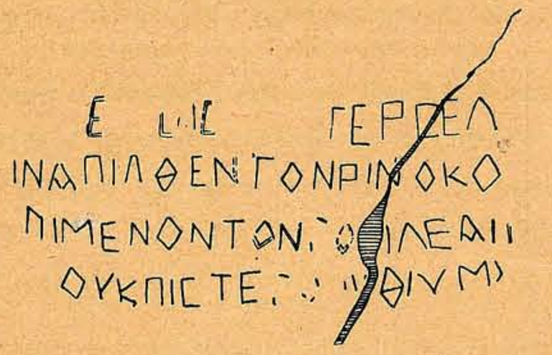

Б. приема това.

Моето допълване е

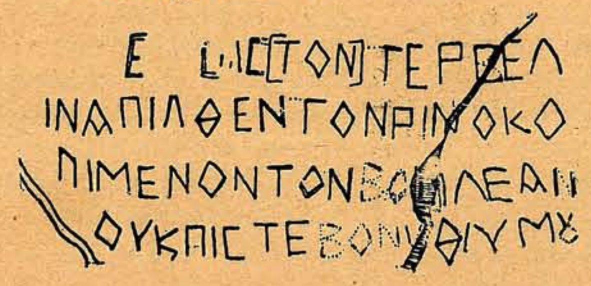

εἰς [τὸν] Τερβέλ-
ιν ἀπῆλθεν. Τὸν Ῥινοκο-
πιμένον τὸν βα[σ]ιλέαν
οὐκ (ἐ)πίστευο. οἱ θεῖοί μου

Б. приема всичко това. (На едно мѣсто той казва „съ малко допълване се чете οὐκ (ἐ)πίστεβ[ον] ὁ θῖυ.“ Сега естествено горното лесно се чете „съ малко допълване“, следъ като на мене се удаде съ много трудъ да го прочета така и да го изнеса отдавна въ моя преписъ).

Въ тѣзи 4 реда успѣхъ да установя съ положителность 13 свързани думи срещу една (ἀπῖλθεν) на Шк. Установихъ тукъ името на ханъ Тервелъ и на Юстиниана II, и сжщо, че последниятъ е идвалъ при Тервеля, а „чичовцитѣ“ (или вуйчовцитѣ) на създателя на надписа „не повѣрвали на нособрѣзания императоръ“.

Тази часть служи у Б. за основа на всичкитѣ му предположения. А пъкъ преди менъ никой не е мислилъ за Тервелъ, Юстинианъ и „чичовцитѣ“. Цѣлата тази часть Б. буквално приема отъ менъ. Дори нищо друго ново да не бѣ намѣрилъ Б. въ моята работа, освенъ тѣзи редове, не биваше вече да пише следнитѣ думи: „За съжаление трѣбва да кажа още въ самото начало, че съ изключение на нѣколко дребни мѣста азъ не мога да се съгласня нито съ допълването, нито съ тълкуването на надписа, направени отъ Фехера, както изцѣло така и въ подробности“ (стр. 3). Следъ такъвъ уводъ съ най-голѣмо очудване трѣбва да констатирамъ, че между другото той буквално приема тѣзи 4 реда отъ менъ, и дори ги туря за основа на своитѣ предположения. Какъ може, прочие, да пише, че „съ изключение на нѣколко дребни мѣста“ той не приема нищо отъ менъ? Но най-интересното е, че ако нѣмаше тѣзи редове за които става дума и които той буквално приема отъ менъ, то отъ цѣлия горенъ надписъ споредъ Бешевлиевия опитъ не би останало нищо, което може да се разбере. А тѣзи редове, както по размѣръ, така и по съдържание не само, че не сж „дребни“, но и сж много важни. Може би Б. мисли, че това е толкова ясно, че не представя голѣмъ трудъ да се прочетатъ. То е така едва сега, когато другъ вече ги е прочелъ. Всѣка успѣла работа е вече много ясна и за другитѣ, но че не е толкова лесно да се дойде до положителенъ резултатъ, това става явно отъ факта, че Б., въпрѣки всичкитѣ си усилия, не е могълъ да установи сполучливо нито едно мѣсто. У него има само негативна, а никаква позитивна работа — никаква придобивка. Та дори и да би ималъ право, отъ цѣлия горенъ надписъ биха останали само тѣзи редове, които обаче сж буквално установени отъ менъ. Какъ може прочее да каже, че съ изключение на нѣкои дребни мѣста нищо отъ мене не приема?

Въ тѣзи редове на най-новия си преписъ Шк. е допусналъ нѣкои грѣшки. По неговия новъ преписъ, както и отъ старитѣ му преписи и до сега не бихме могли да установимъ името Тервелъ. Той сега дава Γ ΕΒΕΛ, прочие Ε липсва, а Ρ чете за Ε. И така, ако допълнимъ неговитѣ неточни остатъци ще получимъ Τ·ΕΒΕΛ, когато въ сжщность намираме ΓΕΡΔΕΛ т. е. ΓΕΡΔΕΛ. Такива грѣшки и неточности често се намиратъ и въ най-новия преписъ на Шк., напр. буквитѣ, които се намиратъ около пукнатината, не сж поставени правилно на мѣстото си.

Тукъ му е мѣстото да говоримъ за втория редъ. Б. приемайки отъ менъ ἰς [τὸν] Τερβέλιν ἀπῖλθεν казва следното: „И тъй, като се вематъ предъ видъ последнитѣ два реда, допълвамъ редъ 2 и началото на редъ 3 както следва:

[ὁ ρινο]κοπι[μένος ὁ βα[σιλ]ε[ύ]ς.“ Това обаче, нито е съвсемъ нова идея, нито е нѣщо вѣроятно.

Именно на 55 стр. на моята книга вече изтъкнахъ, какво можеше да стои предъ εἰς [τὸν] Τερβέλιν ἀπῆλθεν. Тамъ твърдя, че субектътъ на първото изречение, т. е. εἰς [τὸν] Τερβέλιν ἀπῆλθεν, може да се опредѣли отъ следующето изречение на надписа. Именно субектътъ на първото изречение е сигурно обектътъ на второто: τὸν Ῥινοκοπημένον τὸν βασιλέαν. Следователно Б. не е направилъ нищо друго освенъ, че възприелъ моето мнение. Обаче тамъ казвамъ, че това е фактически субектъ, но не и формално, „защото не е твърде вѣроятно, името на императора да е било споменато само съ прѣкора „нособрѣзаниятъ императоръ“. „Напротивъ, ако по-горе името е било вече споменато, лесно може да се допусне, че въ следващето изречение, дето става дума за недовѣрие къмъ този императоръ, последниятъ е билъ назованъ съ своя прѣкоръ. Тогава първото изречение ще да е било ΙȢϹΤΙΝΙΑΝΟϹΟΒΑϹΙΛΕΒϹ]ΙϹ[ΤΟΝ]ΤΕΡΒΕΛΙΝΑΠΙΛΘΕΝ“.

Естествено, като нѣмаме достатъчно запазени буквени следи, азъ не искахъ на всѣка цена да изкарамъ отъ надписа това, което предполагахъ. Б. обаче е направилъ това, като е взелъ запазенитѣ въ втория редъ остатъци за ΚΟΠΗ или ΚΟΠΙ. Основата му за това била най-новиятъ преписъ на Шк. Обаче Б. не е забелязалъ, че тѣзи остатъци у Шк. не сѫ въ реда, който предхожда ἰς [τὸν] Τέρβελ, понеже тукъ Шк.-овиятъ преписъ дава между тия два реда единъ новъ, несѫществуващъ празенъ редъ (Шк. дава това така на три мѣста въ своя трудъ, което, прочие, не може да се вземе за случайно). И тъй, ако Б. би работилъ по Шк-овия преписъ, то приемайки ΚΟΠΗ, би ни далъ тоя текстъ:

ὁ ρινο]κοπη[μένος ὁ βα-]
. . . .
[σιλεύς]

Следователно по погрѣшния преписъ на Шк. не може да се направи допълване (Тукъ трѣбва да отбелѣжа, че отъ погрѣшния преписъ на Шк. и βασιλ]ε[ύ]ς не може да намѣримъ).

Освенъ това, Б. дава малко иначе Шкорпиловитѣ буквени остатъци, отколкото ги намираме въ неговия преписъ. Б. дава Ƙ/ΓⱵ, обаче у Шк. между Γ и Ⱶ има мѣсто за още една буква. Значи не може да бѫде ΠΗ. Но както се вижда отъ моя преписъ, Шк. тукъ не е точенъ, защото Ⱶ се намира действително по-близо до Γ. Тѣзи буквени остатъци могатъ да дадатъ тукъ ΠΗ, но по-вѣроятно е ΓΡ. Едно, защото Η се употрѣбява съвсемъ рѣдко въ нашия надписъ (въ горния надписъ въобще нѣма Η, дори и въ долния надписъ въ гръцка дума само на едно мѣсто е употрѣбена), и второ, защото запазениятъ остатъкъ дава срѣдната линия малко по-горе отъ срѣдата на вертикалната. Възможни сѫ тукъ ΓΡ, Γ[Ι]Ρ, ΠΡ, Π[Ι]Ρ, ϹΡ, Ϲ[Ι]Ρ, ЄΡ и пр. — въобще много възможности. Сигурно е едно: когато тѣзи следи не могатъ да ни дадатъ нищо ново, нѣма защо да се занимаваме съ тѣхъ. Ако желаемъ, можемъ да четемъ и ΓΡ[ΙΚ . . . Отъ тѣзи следи Б.-евото допълване може да се изведе само по следния начинъ: Въ 3 редъ той приема моя преписъ: Ε · Ϲ, и така получаваме ϹΙΛ]Ε[Β]Ϲ. Сигурни сѫ и крайнитѣ 3 букви на 2 редъ [ΟΒΑ]. До тукъ нѣма разлика между мене и него. Но ако предъ това Б. иска да намѣри ΡΙΝΟΚΟΠΙΜΕΝΟϹ, то би трѣбвало да предположимъ, че Λ е остатъкъ отъ Ο, а Ⱶ е отъ Μ, и че между Π и Μ има Ι. Това е предположение, което иска много поправки. Сѫщо така би било, ако бихме турили ΙȢϹΤΙΝΙΑΝΟϹ. По-добре е значи да се остави реда безъ попълване.

Спокойно можемъ да предположимъ, че тукъ имаме само ὁ βασιλ]ε[ύ]ς, т. е. въ надписа се казва, че императорътъ, именно единъ по-горе поменатъ гръцки императоръ, е идвалъ при Тервеля, но „не повѣрваха моитѣ чичовци на нособрѣзания императоръ“.

Естествено, съвсемъ не е сериозно твърдението на Б., че Ⱶ трѣбва да смѣтаме за Η или Ι, а особено, че следъ това постояно пише Ι. Сѫщото това твърди и въ II а 7 р., кѫдето той вижда въ отливката Ⱶ. Споредъ него и тукъ имаме Η или Ι, и той дава и тукъ все ι. Но въ сѫщность отъ Ⱶ не може да се получи Ι.

Следователно до тукъ Б. въ сѫщность приема моя преписъ и моето допълване. Да видимъ, какво ново е далъ въ следващитѣ редове.

Iб 7 редъ

Първата бележка на Б. е, че въ края на 6 редъ допълвамъ Μ до μου, когато въ сѫщность тукъ нѣмало буква. Сѫщо така, споредъ него, не сѫществували и първитѣ три букви, които давамъ въ началото на 7 р., а 4-та буква принадлежала къмъ Μ отъ 6 редъ.

Противъ това негово предположение говорятъ следнитѣ доказателства: 1) Μ въ края на 6 редъ не е последна буква, а следъ нея има мѣсто за още една буква, 2) следъ Μ намѣрихъ действително остатъкъ отъ буква: началото на Ȣ, 3) седмиятъ редъ е трѣбвало да почва задъ лѣвия кракъ на коня, понеже и въ 8 р. се намиратъ на сѫщото мѣсто букви, отъ дето следва, че и тукъ трѣбва да се очакватъ букви и 4) тукъ намѣрихъ действително следи отъ три букви, които съ следващото Ȣ даватъ ΕΚΘȢ, познатата отъ нашия надписъ добавка къмъ името и титлата на хана.

Противъ моето допълване и обяснение ΜȢΕΚΘȢΙϹΘΕϹΑΜΕ[Ν]ȢΚΙϹ[ΙΝΑ говори споредъ Б. фактътъ, че глаголътъ εἰστίθημι не значи „поставямъ“, а „влагамъ“, „турямъ въ нѣщо“.

За тази дума трѣбва да знаемъ следното:

1. За формата ѝ: Въ надписа намѣрихъ 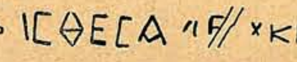, което се допълва като 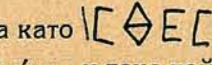 Б. въ следващия редъ приема отъ менъ Κισίνας, и така той трѣбваше да приеме и тукъ допълване на ΚΙϹ. . . За това и той самъ говори „Буквитѣ ΚΙϹ сѫ явно началото на името Κισινάς, което срѣщаме въ следния редъ“. Прочие той въ сѫщность приема отъ менъ и въ 7 редъ допълването на името. Все пакъ на 23 стр. той оставя тѣзи букви въ формата ΚΙϹ.

Колкото и да говори това противъ предварителни умозаключения отъ граматически закони, тукъ не може да бѫде нищо друго освенъ: ΙϹΘΕϹΑΜΕ[Ν]ȢΚΙϹ[ΙΝΑ.

2. За сѫдържанието ѝ: Въ първата притурка на моята книга дадохъ обяснение на този изразъ. Сега съмъ принуденъ кратко да повторя сѫщото: „Освенъ εἰστιθῶ(-τιθῶ) ние намираме въ нашия надписъ за понятието „правя, назнача-

вамъ за нѣкаква служба или давамъ титла“, още и синонимниятъ на τιϑῶ глаголъ ποιῶ също съ предлога εἰς“. „Ние знаемъ, че за понятието „назначи, направи нѣкого нѣщо“ се употрѣбява глаголътъ ποιοῦμαι-ποιῶ, следователно предлогътъ на нашето εἰσποιῶ служи само за засилване значението на глагола. Въобще въ срѣдно- и новогръцки често се употрѣбяватъ composita вмѣсто simplicia само за засилване на глаголното значение.[1]) Наистина има примѣри, дето εἰσποιοῦμαι значи ποιοῦμαι-ποιῶ“.

Обр. 225. — Часть отъ надписа на лѣво отъ конника (гипсова отливка)

„Така става ясно, защо имаме εἰσποιῶ(εἰσποιοῦμαι) вмѣсто ποιῶ-ποιοῦμαι. По същия начинъ се обяснява въ нашия надписъ и εἰστιϑῶ, което е равнозначещо съ τιϑῶ = поставямъ нѣкого въ нѣкоя длъжность“. Тази дума отговаря на думата jarat- въ израза tängri jaratmyš qaγan, отъ Бога поставенъ каханъ отъ орхонскитѣ надписи. „Въ последнитѣ божеството на тюркитѣ издига, слага qaγan-a надъ хората. Най-често употрѣбяванъ изразъ за възцаряване е „небето (Богътъ) слага (на трона)“. Същото значение трѣбва да търсимъ и въ изразитѣ „tängridä bolmyš qaγan“ и „tängri jaratmyš qaγan“: чрезъ Бога, чрезъ небето сталалъ каханъ, Богъ направилъ, поставилъ въ владичество, т. е. ἐκ Θεοῦ εἰσϑεσάμενος ἄρχων“. Даже отъ факта, че вмѣсто εἰσποιησάμενος-ποιησάμενος ние намираме εἰσϑεσάμενος, може да се заключи, че тукъ имаме работа съ букваленъ

---

[1]) **Hatzidakis**, Einl. 208—209: „Man gebrauchte oft composita st. der einfachen Verba um durch die kräftigeren Wörter einen kräftigeren und anschaulicheren Ausdruck zu gewinnen, der aber mit der Zeit dem einfachen gleich geworden ist“.

Обр. 226. — Часть отъ надписа на дѣсно отъ конника

преводъ на една прабългарска дума. Именно, макаръ че е възможно εἰσθεσάμενος-εἰσποιησάμενος = θεσάμενος-ποιησάμενος, но поне, колкото ми е известно, εἰστιθῶ не се намира съ такова значение. (Естествено, възможно е, εἰσθεσάμενος да е преводъ не тъкмо на jartmyš, а на нѣкоя друга равнозначеща дума). Тъй като въ орхонскитѣ надписи най-често се употрѣбява изразътъ „слагамъ на трона“, ние можемъ да предполагаме, че тукъ εἰς е употрѣбено въ първоначалното му значение „вжтре — на трона поставямъ“.

Интересно е, че тази дума сжщо не може да означава друго, освенъ „поставямъ“, ако и да е нѣмало букви задъ краката на коня, както смѣта Б. По такъвъ начинъ, именно, ΥΘΙΥ = οἱ θεῖοι е края на първото изречение. Въ второто изречение следъ ΙϹΘΕϹΑ . . . . намираме ΚΙϹ . . . . ., а пъкъ непосрѣдствено следъ това четемъ ὁ] Κισίνας, т. е. съ последната дума вече почва едно ново (трето) изречение. И така за второто изречение щѣше да остане само ΙϹΘΕϹΑ . . . . ΚΙϹ . . . . ., което би водило къмъ допълването: ΙϹΘΕϹΑ[ΝΤΟΝ]ΚΙϹ[ΙΝΑΝ. Ако Б. би взелъ това подъ внимание, то би могълъ да се увѣри, че εἰστίθημι и така не може да означава друго освенъ „поставямъ“. Очевидно тукъ Б. не е правъ.

Но Б. следъ като отхвърля εἰσθεσαμένου и по форма и по значение, казва, следното: „Тукъ може да се предполага или една форма на причастието εἰσθεσαμένος (sic. стр. 7 и нѣмски стр. 11), или една форма отъ аориста на εἰστίθημι, напр. ἴσθεσα или ἴσθεσαν“. И тъй когато азъ предлагамъ εἰσθεσαμένου, Б. не го приема, за да предложи после самъ сжщото четене, именно тукъ формата отъ εἰσθεσάμενος не може да бжде друга, освенъ тази, която самъ дадохъ. Това се вижда отъ следното: Следъ ΜȢ и споредъ него стои една форма на εἰσθεσάμενος. А сигурно е, че следъ тази дума въ цѣлото изречение не дохажда друго, освенъ името Кишинъ, а пъкъ въ изречението τὸν Ῥινοκοπιμένον τὸν βασιλέαν οὐκ ἐπίστεβον ὁ θῖυ μου ἰσθεσαμέν. Κισιν., предпоследната дума не може да бжде друго освенъ ἰσθεσαμένου. Б. не държи смѣтка, че въ това изречение не може да има повече думи, пъкъ тѣзи, които имаме, сж ясни. Нѣма и много възможности. Следователно, той не може просто да изхвърли моето обяснение безъ да даде вмѣсто него нѣщо друго. Но, ако приемемъ първото предположение на Б., получаваме собствено моето обяснение.

Още по-интересно е второто му предположение. (За ἴσθεσα или ἴσθεσαν той дава примѣри за липса на аугмента. Нѣмаше нужда за това да прибѣгва до папируси и пр., когато съмъ установилъ въ сжщия този надписъ една подобна форма и дадохъ нуждното обяснение. Срв. стр. 24. Освенъ това не може да се предложи ἴσθεσα или ἴσθεσαν, понеже има мѣсто за ἴσθεσαν. Ако приемемъ ἴσθεσα или ἴσθεσαν, както вече видѣхме, ще получимъ пакъ сигурно опредѣленото изречение: ἴσθεσα[ν τὸν] Κισ[ίναν, въ което ἴσθεσαν може да означава само това, което предполагахъ и азъ и което не приема Б.

Което и предположение на Б. да приемемъ, значението на думата ще бжде само онова, което ѝ дадохъ. Още по-важно е, че и формата не може да бжде друга освенъ ἰσθεσαμένου, понеже ἴσθεσ[αν τὸν] Κισ[ίναν] не е възможно поради съдържанието му. (Заради помощьта, която Тервелъ билъ далъ на Юстиниана, той не е билъ замѣненъ отъ Кишинъ. Вж. по-долу). И действително, следъ **ΙϹΘΕϹΑ** намѣрихъ остатъци $1^{F}\ ^{Y}$ = ΜΕ[Ν]Ȣ.

Споредъ Б. противъ моето допълване говорѣло и това, че въ всичкитѣ надписи се намирало като официална титла ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων, дето могло да бжде

Обр. 227. — Часть отъ надписа на дѣсно отъ конника

изпуснато глаголното понятие „поставямъ“, „назначавамъ“ като второстепенно. Обаче, ние знаемъ, че въ ἐκ Θεοῦ ἄρχων се крие прабългарската титла съ значение „отъ Бога направенъ, поставенъ ханъ“, която е преведена на гръцки съ византийската канцеларска титла ἐκ Θεοῦ ἄρχων. А нашиятъ авторъ, за когото установихме, че той въ II в. 8 р., въ ΦΟΗCΟC = tängritäg вмѣсто византийската канцеларска титла е превелъ точно часть отъ една прабългарска титла, и тукъ иска да даде буквалenъ преводъ на една прабългарска фраза: „отъ Бога сложенъ, поставенъ“ (на трона). Тази фраза съ името и безъ думата ἄρχων = κάνας ни подсѣща, че става дума за ханъ. Самата фраза „отъ Бога сложенъ (въ трона) Кишинъ“ ни показва че тукъ се касае за ἄρχων на българитѣ. А пъкъ отъ обстоятелството, че тукъ имаме работа съ рабски преводъ на една прабългарска фраза, можемъ да обяснимъ и факта, който изнася Б., че нѣма членъ предъ ἐκ Θεοῦ. При този рабски преводъ, естествено, е взетъ предъ видъ оригиналниятъ изразъ и за това не е поставенъ членъ, който никога не се срѣща у прабългарскитѣ фрази съ хановото име и титла, и който може да бжде пропуснатъ и у други прабългарски имена и титли: напр. κάνες ὑβυγὴ Μαλαμήρ. Τζεπὰ βογοτὸρ βοηλᾶ. Дори въ самия Мадарски надписъ намѣрихъ, че въ хановата титла ἐκ Θεοῦ може да стои безъ членъ. Азъ намѣрихъ въ 6 р. на третата колона отъ долния надписъ ΕΙ ΘȢ, което съ огледъ къмъ името и титлата на ханъ Омуртагъ въ следващия редъ, не може да се допълни другояче, освенъ ΕΚΘȢ, предъ което сигурно нѣма ὁ, а Κ = Κ = Κ[(ἐ)]. Отъ тукъ Б. би трѣбвало да приеме, че ἐκ Θεοῦ и въ други мѣста въ надписа на Мадарския конникъ може да стои безъ членъ. Обаче той приема отъ моето допълнение само Θεοῦ и чете ΚΕΙ Θεοῦ, когато тукъ имаме сигурно ἐκ Θεοῦ, и то безъ членъ. Въобще Б. е много схематиченъ относно члена. Той поставя строги закони за употрѣбата му, но Мадарскиятъ надписъ не дава предполагаемитѣ отъ него форми, а дава: ἄρχων следъ името Омуртагъ безъ членъ, а на друго мѣсто намираме ἄρχων следъ името съ членъ. Кжде сж, прочие строгитѣ закони? Дори за още по-голѣмо очудване на Б. ние намѣрихме и само τὸν Τερβέλιν. И трѣбва да се радваме, че тѣзи форми сж останали до наше време ясни. Иначе, Б. и тукъ би турилъ всѣкжде титлата съ членъ, за да бжде всичко по една схема. А сега като не може да направи друго, пише ΕΙ Θ(ε)οῦ и така мисли, че може да поддържа своето мнение, а именно, че трѣбва членъ предъ ἐκ Θεοῦ, но не ни обяснява, какво значи ΕΙ Θεοῦ, дори ΚΕΙ Θεοῦ.

* * *

За следващитѣ редове Б. пише, „ако разглеждаме четенето и допълването на тѣзи редове по-отблизо, то ще видимъ, че тѣ сж съвършено погрѣшни“. Но следъ тази голѣма фраза, за мое очудване, той приема за цѣлия 8-ми редъ не само моя преписъ, но буквално и моето допълване и обяснение. Отъ 9 р. приема първата дума на моя преписъ, а другото оставя недопълнено, безъ да каже защо. Ново дава само за една дума отъ 10 р. възъ основа на погрѣшения преписъ на Шк. Прочее, Б. приема цѣлия осми редъ и началото на 9 р. отъ моето „съвършено погрѣшно“ четене.

Iб 8 редъ

Въ края на реда Шк. е далъ по-рано Α, а ние намѣрихме ΔΙΟ. Сега и Шк. дава нѣщо подобно, но намиращиятъ се предъ пукнатината остатъкъ той поставя погрѣшно следъ пукнатината. Азъ намѣрихъ

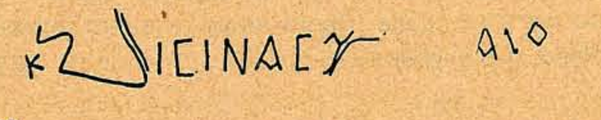

и го допълнихъ като

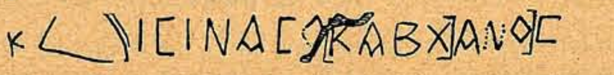

т. е. тукъ установихъ едно име и една титла. Б. приема буквално това. А тоя фактъ е много важенъ, понеже името на сжщото лице намираме 4 пжти въ нашия надписъ, следователно това име не може да се отнася до другиго, освенъ до автора на надписа — хана и кавхана на онзи ханъ, за когото говори надписътъ.

Б. и въ нѣмското издание казва че „съ сигурность“ (стр. 12) се чете Κισινὰς ὁ [καυχ]ἀνος, а пъкъ на друго мѣсто пише: „die Ergänzung [καυχ]άνος, die Fehér vorschlägt, kann nicht, als unbedingt sicher gelten. Man konnte ebenfalls [ταρκ]άνος, [κοπ]άνος und [ζουπ]άν ergänzen oder selbst an Kaisernamen [Ἰουστινια]νός denken“ (стр. 12—13). Че не взема сериозно задачата си Б., се вижда отъ обстоятелството, че между ΚΙCΙΝΑCΟ и ΑΝΟ, — както приема и той отъ менъ, — има сигурно 4 букви, а той предлага една дума съ 7 (= 6) букви, ἸȢCΤΙΝΙανό[ς, или друга съ 3 букви ΚΟΠάνο[ς или пъкъ друга съ 4 букви ΤΑΡΚάνο[ς. Значи на мѣстото на 4 букви поставя 7(=6), 3 и 4 букви. Това е съвсемъ несериозно. Като изключимъ Ἰουστινιανός и κοπάνος, трѣбва да се спремъ само на ταρκάνος. Противъ това, обаче, говори фактътъ, че ταρκάνος все се намира като часть на титла и то като нейна втора часть. Така имаме: ὁ ζουπὰν ταρκάνος, ... ρὰ ταρκάνος, τοῦ ὄλγου τρακάνου, ὁ Καλουτερκάνος, въ калугерския надписъ сжщо .... ταρ]κάνος, срв. и ὁ βουλίας ταρκάνος. Прочие, не може да се предполага Κισίνας ὁ [ταρκ]άνο[ς. Освенъ това тукъ се касае за толкова важно лице, че името му се намира 4 пжти въ тази часть на надписа, значи и това говори за моето допълване.

Интересно е, че Б. въ единъ и сжщъ трудъ три пжти говори за моето допълване καυχ]άνο[ς и твърди все различни нѣща. Първиятъ пжть това за него е сигурно] (BN стр. 12), вториятъ пжть не е нѣщо съвсемъ сигурно (стр. 12—13), а третиятъ пжть е вече вѣроятно (стр. 29).

Iб 9 редъ

Вмѣсто Шкорпиловото ΥΤȢΕΝΑΛ азъ намѣрихъ ΕΤȢΕΝΑΔF//. Шк. сега дава 4-та буква погрѣшно като C. За първата дума ΑΕΜ дава четене α]ὐτοῦ, когато първата запазена буква е положително остатъкъ отъ Β. Тази дума прочее, е Α]ΒΤȢ. Б. приема това. Следователно ΕΝΑΔF допълвамъ като ΕΝΑΔΡ[ΙΑΝȢΠΟΛΙ. Б. не го приема, а дава ΕΝΑΛ, прочие не приема ΔΡ, а дава Шкорпиловото Λ и оставя ΕΝΑΛ необяснено. А върши това само, за да не излѣзе името на гр. Одринъ, което не съответствува на неговитѣ предварителни предположения.

Първата буква е положително E, четвъртата е Δ, но се вижда и петата F, която се допълва като P. Значи има 5 сигурни букви ENAΔP, т. е. се касае за гр. Одринъ. Това Б. не може съ нищо друго да замѣсти, но все пакъ твърдението ми не приема, за да не му пречи въ неговото предположение, че цѣлиятъ горенъ надписъ е посветенъ на историческата връзка между Юстиниана II и българитѣ. Б. и тукъ не дава нѣщо ново, а само отхвърля допълването на ENAΔP, което обаче, е сигурно.

Iб 10 редъ

Това е единственото мѣсто въ тая часть на надписа, кждето Б. дава ново четене и то възъ основа на новия Шк-овъ преписъ. Шк., който развалено предава по-горе онова мѣсто, кждето въ сжщность се чете Тервелъ, тукъ следъ ΘTEP дава такива следи отъ букви, отъ които може да се прочете името Тервелъ. Сжщо и въ II а 14 р. той е нагодилъ нѣкои букви, за да се чете името Крумъ, каквото въ сжщность тамъ не стои.

Този редъ у Шк. по-рано бѣше даденъ тъй:

AEM: ΔI KTAO Γ EP|ı)

AM: ΔI KTAO TEPOIA

Азъ намѣрихъ KTAO∩TF∦)ˡ

Всички остатъци сж безспорни. Като смѣтахъ KTA за края на единъ глаголъ, а ὁ за членъ, трѣбваше да диря какво е TEP . . . Естествено трѣбваше да мисля тукъ и азъ за Тервелъ, особено когато вече по-горе съ положителность установихъ сжщото име. Обаче най-важната моя задача бѣ точно да открия буквенитѣ следи на камъка. Като направихъ това най-добросъвестно, трѣбваше да държа смѣтка преди всичко за буквенитѣ следи, а не да съчинявамъ нѣща за нѣкаква превзета теза.

Следъ TEP намираме следното: самото P попада точно при пукнатината, следъ това намѣрихъ ясно запазени следи, върху които имаше и хоросанъ. Първия остатъкъ не може да бжде часть отъ друга буква освенъ отъ ⟩ Прочие TEPA е сигурно.

На Б.-евото предположение, което той базира на установенитѣ отъ менъ имена Тервелъ и Нособрѣзания императоръ, много е допадало това, че Шк. въ новия си преписъ дава тукъ T-EP/|KF, което Б. чете като Τέρβελις. Това, обаче не е възможно.

Както казахме, остатъкътъ отъ P се намира точно при пукнатината, а следъ това Шк. дава въ първия си преписъ ı) . Ние въ надписа намѣрихме)ˡ, т. е. Шкорпилъ случайно е размѣнилъ първия и втория знакъ. Въ втория си преписъ Шк. дава други черти. Но още по-невъзможенъ е най-новиятъ преписъ. Остатъка) той промѣнява въ ⟨ . Обяснението на това е вѣроятно следното: На запазената съ мазилка следа минава една дълбока линия отъ ерозия:)

Навѣрно Шк. е прибавилъ тази линия къмъ) . Освенъ туй, предъ погрѣшното ⟨ Шк. туря ‖ . Но такова нѣщо не само че нѣма, но и не може да има, понеже непосрѣдствено до) пукнатината има остатъкъ отъ гипсъ, та Шкорпилъ не е могълъ тамъ да види нищо. Сжщо така е измислено и [, когато има само I.

Следователно началото на Шкорпиловото B, което би дало възможность да се чете TEPBE[ΔI[, не може да сжществува поради гипса, нѣщо въ което всѣки може да се увѣри отъ фотографиитѣ, публикувани въ моята книга. И ако действително първоначално би стояло тамъ B, Шк. не би могълъ да намѣри това, което дава, а само втората часть на тази буква. Когато още е нѣмало гипсовъ остатъкъ, Шк. е далъ ı) . И тъй вмѣсто)ˡ Шк. е далъ първомъ ı) ,

после POIA, а сега Γ/|KΓ.

Като вземаме подъ внимание само буквенитѣ остатъци, ние намираме една дума следъ ὁ, която се почва съ τερα, а следъ това има I. Както казахъ въ книгата си, тукъ може да се касае само за τεράστιος, или τερατώδης „чудесниятъ." И нѣма нищо странно въ това, че Крумъ се нарича въ единъ прабългарски надписъ така, понеже у самитѣ византийци намираме за него ὁ περίφημος „преславенъ". Споредъ Б. това не е вѣроятно семантично. Въ сжщность, обаче, τεράστιος тукъ навѣрно е преводъ на нѣкоя хвалебна дума, която спокойно може да се употрѣби за Крумъ. Думата τεράστιον у Георги Монахъ (ed. de Boor p. 135 и 146) означава въ старославянски преводъ „знамение" и „чудо". (Срв. Истринъ, Хроника Георгiя Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ. I. Петроградъ, 1920, 106_{21} и 306_{21}. Срв. III. 1930, 192). Τεράστιος, прочее, е такъвъ човѣкъ, който прави знаменити работи, чудеса. Не мога да разбера какво говори споредъ г. Бешевлиевъ семантично противъ тази дума. Въ новогръцки τεράστιος често означава точно това, което θαυμάσιος. Дори ако бихме приели τεράστιος въ значение „terribilis", пакъ щѣше да подхожда много на Крума.

Предъ тази дума намѣрихъ KTA, която допълвамъ въ KATEKTA. Споредъ Б. тази глаголна форма не може да има аористното значение „превзе" и той предлага вмѣсто нея прилагателно съ завършъкъ - κτος, напр. ἐπίλεκτος въ neutrum pluralis. Ако бихме приели Б.-вото мнение, то бихме могли да предположимъ по-скоро [IA]KTA, което би подхождало много повече на Тервеля. Обаче сигурно е, че KTA е глаголъ въ фразата, която гласи: Κισίνας ὁ καυχάνος . . . . αὐτοῦ ἐν Ἀδριανουπόλει . . . . · · · · · · KTAΘTEPA····. И затова азъ не мога и сега друго да чета освенъ κατέκτα. Имперфектната форма на тоя глаголъ вмѣсто очакваната отъ насъ аористна се обяснява навѣрно съ факта, че дългата и мжчителна обсада, съ която е било свързано превземането на Одринъ, е било още прѣсно събитие за ханъ Кишинъ, когато е билъ съставенъ надписътъ.

Iб 11 редъ

Шк. въ старитѣ си преписи дава [IΛE XΣT , което не е възможно.

Азъ намѣрихъ ,[IΛE|/Aı , което допълвамъ като B]A[IΛEAN.

Б. приема това. Шк. въ новия си преписъ поправя XΣ и прибавя още T, каквото нѣма.

Б. тукъ пише следното „Фехеръ допълва само [βα]σιλέαν. Кой е този императоръ? Сигурно все още Юстинианъ II. Ако първата буква на Фехеровия преписъ трѣбва да се допълни, като N, то би могло да се предположи евентуално и [τὸν ρινοκοπιμένο]ν [τὸν βα]σιλέαν.“

Значи Б. не е доволенъ отъ менъ, че установявамъ само β]ασιλέαν, т. е. което намѣрихъ, и не изкарвамъ името на нособрѣзания императоръ. Но азъ не можехъ да дамъ онова, отъ което нѣма никаква следа. Б. обаче е направилъ това, като евентуално предлага τὸν ρινοκοπιμένον. Това не е възможно и е съвсемъ несериозно. По такъвъ начинъ между неговото четене ΤΕΡΒΕΛΙϹ и N[ΤΟΝΒ]Α-ϹΙΛΕΑΝ бихме имали 15 букви (между тѣхъ две I), а въ сжщность има мѣсто само за 10 букви, та очакваното отъ Б. не е могло да стои тукъ. Въ нѣмската си критика пъкъ пише следното: „Fehér ergänzt zu [βα]σιλέαν ich aber [τὸν βα]σιλέαν“. И това не е нѣщо ново и нѣма защо да ме упрѣква, че не го давамъ понеже и това е взелъ отъ менъ: На стр. 54 писахъ: τὸν βα]σιλέαν. Въ сжщность безъ значение е, дали поставяме τόν предъ βασιλέαν или не.

Іб 12 редъ

Вмѣсто Шк.-овото ΓΛΕ или ΓΑϜ намѣрихъ 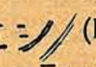 (Шк. сега го поправя, но все пакъ погрѣшно). Споредъ Б. азъ чета αἳ Θέ „о Боже“, което по-скоро трѣбвало да се допълни въ глаголната форма ἔθεσα или ἔθεσαν. Въ надписа нѣма такова нѣщо: следъ ΕΘΕ може да има Ε или Ρ, но не Ϲ, а сжщо и следъ това нѣма Α или ΑΝ, а 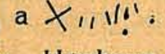

За това писахъ следното: „Навѣрно значението на първитѣ 3 букви е αἳ Θέ (или Θεέ — новогръцка форма!) „охъ Боже“ и щомъ въ следващия редъ се намира ὁ Κισ[ίνας, може да се предполага, че тукъ се касае за скърбенъ викъ на Кишинъ, т. е. че Кишинъ оплаква Крума. Както ще видимъ по-долу, оплакването се смѣта у тюркскитѣ народи за дългъ къмъ умрѣлитѣ.“ (стр, 54).

Следователно това дадохъ само като вѣроятно и вмѣсто него съ радость бихъ приелъ нѣщо по-вѣроятно. Бешевлиевото предложение е обаче несъстоятелно. Това което той твърди не само че не е вѣрно, но е дадено въ противоречие съ буквенитѣ остатъци.

Іб 13 редъ

Шк. АЕМ: KIΓ

АП: KIΓ

Азъ намѣрихъ ΟΚΙϹ. Б. приема това. Допълнихъ: ΟΚΙϹ[ΙΝΑϹ.

Б. приема и това. (Шк. въ новия преписъ дава, безъ да обоснове 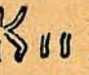).

Іб 14 редъ

Се чете: 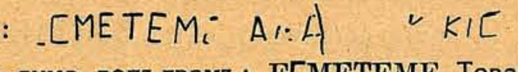

Първата дума допълвамъ: ΕϹΜΕΤΕΜΕ. Това допълване е съвсемъ сигурно, защото: 1) и предъ ϹΜΕΤΕΜ и следъ него има остатъци, които могатъ да се допълнятъ като Ε. 2) Освенъ това въ долния надписъ се намира началото на сжщата дума: ΕϹΜ, и то следъ ΔΙΔΟΕΒΟVΝΙϹ. А тукъ прилагателното дава вече съдържанието. Освенъ това на две мѣста намѣрихме ΕϹΜ··, като начало на една дума. 3) Това съпоставихъ съ Маламировия надписъ: „ὁ ἄρχων πολλά/κις ἔδωκεν τού/ς Βουλγάρεις φαγεῖν/καὶ πεῖν“ „ханътъ много пжти даде на българитѣ ядене и пиене“, дето следъ това четемъ, че и на боилитѣ и бахаинитѣ далъ голѣми подаръци. Сжщото има и въ долната часть на Мадарския надписъ, кждето четемъ, че ханътъ далъ на разни голѣмци подаръци и че устроилъ пиршества.

ΕϹΜΕΤΕΜΕ е прабългарски изразъ, равнозначенъ съ φαγεῖν καὶ πεῖν „пиене-ядене“. Φαγεῖν καὶ πεῖν е буквоаленъ преводъ отъ него: ΕϹ е чув. *əś* — общотурско *ič* — „пие“. А пратурското **č* чув. *ś*, въ прабългарски š (презъ š), прочие *еш* — въ гръцкия преписъ ΕϹ, а ΜΕ е суфиксъ, срв. чув. *əśmɛ* „пиене“. Прочие прабълг. ешме = ΕϹΜΕ, пиене. Възъ основа на това, което виждаме, че ΕϹΜΕ отговаря на ΠΙΝ (πεῖν), трѣбва да смѣтаме, че другата часть ΤΕΜϹ, отговаря на φαγεῖν, ядене. Така, че краятъ на тази дума е ΜΕ, суфиксътъ, а ΤΕ е дунавско-българска съответна форма на осм. *jä-*, алт. тел. *ji-*, чув. *śi* „яде“. Именно пратюркското **j*, чув. *ś* въ началото на думитѣ отговаря обикновено на d' въ маджарскитѣ думи, заети отъ прабългарски езикъ (срв. Gombocz BTL 81—82: gyümölcs), а въ дунавско-прабългарски езикъ вече, както показватъ въ Именника думитѣ диломъ и дуло — на *d*. Следователно, въ дунавско-българския се очаква форма *dé*. Гръцката транскрипция на това е ΤΕ, формата пъкъ съ суфикса ΜΕ (чув. *mɛ*) е ΤΕΜΕ „ядене„ — φαγεῖν, срв. чув. śimɛ. Действително намѣрихме въ чувашки и цѣлия изразъ: əśmɛśımɛ = пиене- ядене = ešmedeme.

Неметъ отбелязва, че тукъ не е съвсемъ сигурна възможностьта, какво *d* може да се напише съ Τ.[1]) За това писахъ следното: „Τ дадено вмѣсто Δ, понеже δ въ това време не означава звука *d*, а отговаря на звученъ интерденталенъ спирантъ (спирантно английско меко *th*), т. е. Τ стои по-близо до прабългарското *d* отколкото Δ“. — „Въ чуждитѣ думи ние намираме това δ>τ у Konst. Porph. De Cerim. 138, 17: τοῦ Ταρῶ (срв. Δαράς), още Ἀτβοκάτος, Ἀτουοκᾶτον, κανδίτος. Psaltes п. т. 74. Thumb B. Z. IX (1900) 410. Πατρατήνης = Badraddin, Dukas 771, 2: Ἰλτρὶμ Παγιαζήτ = Ildirim Bajazid. Psaltes п. т. 132“. Безбройни примѣри се намиратъ у византийскитѣ автори. Напр. въ индекса на Darkó къмъ Laonic. Chalcond.: Σκεντέρης = Skender, Ἰνφλάντη = Livland, Ζουναΐτης = Dšuneid и пр.

За значението на тѣзи угощения, позовавайки се на споменатия изразъ отъ Маламировия надписъ, азъ изтъкнахъ, че Омуртагъ и Маламиръ въ надгробнитѣ надписи на велможитѣ си, следъ като отбелязвали името, титлата и достоинството на покойника, всѣкога споменували за него, че той билъ „θρεπτὸς ἄνθρωπός μου“ „мой (т. е. на хана) храненъ човѣкъ“. Този изразъ обяснихъ съ обичая у прабългаритѣ: ханътъ въ дворцовитѣ обѣди самъ предлага яденето на поканенитѣ, реално той ги храни. За това цитирахъ описанието на Ибнъ-Фазланъ за единъ ханско обѣдъ у прабългаритѣ: „Българскиятъ князъ покани посланницитѣ въ шатрата си, дето той седѣше върху престолъ, покритъ съ гръцки златенъ платъ. Отъ дѣсната му страна седѣха племеннитѣ началници на българския народъ, предъ него децата му, ние пъкъ взехме мѣсто на лѣво отъ него. По негова заповѣдь туриха предъ него една маса, на която се намираше печено; той отрѣза единъ кжсъ и го изяде, после още единъ и още единъ трети кжсъ отрѣза и изяде. Четвърти пъкъ кжсъ даде на посланика Саусенъ, предъ когото веднага туриха една малка маса. Тамошниятъ обичай така изисквалъ: никой да не се докосва до яденето, до като князътъ самъ не го покани; щомъ гостътъ получи нѣщо, веднага донасятъ и отдѣлна маса. Князътъ отрѣза кжсче и го даде на онзи племеноначалникъ, който седѣше отъ дѣсната му страна и комуто донесоха веднага маса, а следъ това даде едно кжсче на онзи племеноначалникъ, който седѣше при последния и нему сжщо донесоха маса, и това вървѣше така, докато всички явили се тамъ гости получиха маси. Всѣки ядеше на отдѣлна маса, на която нѣмаше другарь. Следъ като се свърши угощението, всѣки отъ гоститѣ занесе остатъцитѣ отъ яденето съ себе си въ кжщи. Преди да станемъ отъ ядене, князътъ почерпи съ медена бира, която тамъ се назовава „сиджу“.¹)

---

[1]) Századok LXV (1931), 81.

Тази уморителна церемония, именно, ханътъ самъ да отрѣзва и да предлага на всѣки гостъ кжсчета месо, напълно обяснява, защо Омуртагъ нарича всичкитѣ, на които той е въздигналъ „надгробенъ“ паметникъ (покрай изброяването на титлитѣ имъ) — θρεπτὸς ἄνθρωπός μου „мой храненъ човѣкъ“. Това е точенъ и реалистиченъ изразъ за това, че самиятъ ханъ предлагалъ яденето. Съ други думи, покойниятъ лично е участвувалъ въ ханскитѣ угощения.

Горнитѣ данни, прочее, свидетелствуватъ за голѣмото значение на ханскитѣ гощавки. Сега, ако ханътъ смѣта за нуждно да издълбае на надгробния паметникъ на велможитѣ си, че тѣ сж участвували въ ханскитѣ угощения, напълно е понятно, защо Маламировиятъ надписъ и „надгробниятъ“ надписъ на Крума споменуватъ покрай ханскитѣ подаръци и богати пиене-яденета.

Особено голѣми и тържествени трѣбва да сж били общитѣ угощения въ случаи, когато тѣ сж ставали за поменъ на хана. Азъ мисля, че и ешмедемето въ нашия редъ не е нищо друго, освенъ поменъ за ханъ Крумъ“. Доводитѣ си дадохъ въ моята книга.

За всичко това Б. въ българското издание на своята критика казва, че не можело да се обясни, защо съмъ поставилъ въ моето четене ἐσμετεμὲ [κ]αλάς прилагателното следъ ἐσμετεμέ, и защо е въ женски родъ. За първия въпросъ трѣбва да кажа, че това е съвсемъ обикновено въ гръцкия езикъ. Напр. само въ малкитѣ цитати отъ византийскитѣ автори, които дава Б. въ критиката си четемъ вече (BN. стр. 28) Niceph. 422-3 σὺν τιμῇ μεγάλῃ ἐδέξατο. Защо пъкъ е, женски родъ ще дадемъ обяснение при II а 8 редъ.

Но въ нѣмското издание казва за ΕϹΜΕΤΕΜΕ и друго: „Beispielsweise könnte man auch an die Imperfectform μετέμελεν denken“ (стр. 12). Защо е направилъ това предположение, което е сигурно погрѣшно? Какъ ще може ϹΜΕΤΕΜ.. Α, Λ ΚΙϹ да четемъ като ΜΕΤΕΜΕΛΕΝ, когато буквитѣ даватъ ΜΕΤΕΜΞ·Α? Какъ отъ Α ще се добие Ε? Съ подобни предположения, при които Б. не държи смѣтка за буквенитѣ следи, не трѣбва да си служимъ, понеже така може да четемъ, каквото пожелаемъ. Сжщото прави Б., когато дава срещу моето ΜΕΛΕΜ[Ι]Ρ като възможность ΕΜΕΛΕΝ, а после въ нѣмското издание пише

вече ΜΕΛΕΜ (дори въ популярната си критика ΜΕΛΕΜ·Ρ), т. е. ἔμελεν е несериозно предположение.

За моето ΕϹΜΕΤΕΜΕ, както казахме, говори и фактътъ, че въ II а 8 р. намираме следъ ΔΙΔΟΕΒΘΥΝΙϹ една дума, която се почва съ буквитѣ ΕϹΜ.., въ II б 7 р. ΤΟΤΕΕϹΜ сигурно съдържа началото ΕϹΜ на една дума, а въ I а 11 р. ΠΑΤ[Γ]ΡΜȢ... ΕΤ·ΜΕ се намира сжщата дума, която може да бжде само ΕϹΜΕΤΕΜΕ.

Въ цѣлия горенъ надписъ Б. приема отъ менъ 29 думи, отъ които преди менъ бѣше установена само една дума. Оставя необяснени 7 думи, въ които той се съмнява. Ново обяснение дава само за 2 думи (третото ἔθεσα съ въпросителенъ знакъ), отъ които едното πάκτ[α] е произлѣзло отъ смѣшението на буквенитѣ следи съ линии на ерозията, а другото Τέρβε[λις е съчинилъ, безъ да държи смѣтка за буквенитѣ следи.

Прочие, когато Б. приема установени отъ менъ 29 думи, а дава само две нови, и тѣ погрѣшни, трѣбва да се запитаме, съ какво право пише: „за съжаление трѣбва да кажа още въ самото начало, че съ изключение на нѣколко дребни мѣста азъ не мога да се съглася“ и пр. Нима тия 29 установени отъ мене думи спрямо неговитѣ 2 думи, доказватъ, че той е приелъ само нѣколко „дребни мѣста“ отъ моитѣ изследвания?

Въ горния надписъ приема отъ менъ следното: βασιλεὺ]ς ὁ Λεό[ν
ὁ βα]
[σιλ]ε[ὺ]ς [τὸν] Τερβελ-
ιν ἀπῖλθεν. τὸν ῥινοκο-
πιμένον τὸν βα[σ]ιλέαν
οὐκ (ἐ)πίστευον ὁ θιῦ μ-
Κισ . . .
Κισίνας ὁ [καβχ]άνο[ς]
[ἄ]βτοῦ ὁ
βα]σιλέαν
ὁ Κισίνας

ς ὁ βασιλ
[εύς] ΟΡΟ
ἐπιχίρισεν

Въ I а 2 р. приема отъ моя преписъ ΟΡΟ, но не дава никакво обяснение за това, въ I б 7 р. за ΙϹΘΕϹΑ не дава обяснения, сжщо и въ 9—10 рр. ϹΝΑΔ — ΚΤΑ, въ нѣмски ΕΝΑΔ — ΚΤΑ и въ 14 р. ϹΜΕΤΕΜ.. ΑΛΑ..ΚΙϹ. останатъ необяснени. Това е картината за работата на Б. върху горния надписъ. Така въ противоположность на неговитѣ твърдения се установява, че въ 29 случаи той е „съгласенъ“ съ моя преписъ и моето допълнение, като оставя 4 мѣста и последния редъ неразрешени и на две мѣста поднася несполучливи четения.

За тълкуването на надписа ще говоря по-долу. Тукъ трѣбва да спомена само, че споредъ него моя начинъ на работа билъ да смѣсвамъ допълване съ тълкуване. Това е естествена форма на работата. Следъ като свършихъ разчитането, азъ дадохъ естествено заедно съ допълнението и тълкуванието. Напротивъ у него въпросното смѣсване е до толкова пълно, че отъ моето βα]σιλέαν той просто иска да получи „сигурно все още Юстинианъ II“, за да си нареди предварително тълкуването, а отъ IV изкарва сжщо името на Юстиниана II.

---

¹) A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900, 206—207. Срв. като добъръ паралелъ угощението на Атила = Exc. de legat. ed. De Boor I, 1 43, 11 и сл. За угощенията на прабългарскитѣ ханове срв. 42 въпросъ на папа Николай I. Дечевъ Д., Отговоритѣ на папа Николпоай I по допитванията на българитѣ. София, 1922, 50—52.

II. Доленъ надписъ

II a. I-та колона

(Обр. 228 — 233)

II a 1 редъ

У Шк. не се намира. Азъ намѣрихъ ᴀᴰ ◊
Б. Приема това.
Допълвамъ като ΑΡ[Χ]◊[Ν = ἄρ̣[χ]ω[ν
Б. приема и допълването.

II a 2 редъ

АЕМ: [ATOV
АП: [AT OV

Азъ намѣрихъ ‹ATЄ. Б. го приема. (Въ най-новия си преписъ и Шк. поправи тия следи въ нѣщо подобно).

Първитѣ две букви възъ основа на II a 4, 5, 6, 11, 14 допълвамъ като XPV][A = χρυ]σ̣ά̣. Б. приема това. T обяснявамъ като τ′ = 300. Б. казва, че съмъ допълвалъ съ χρυ]σὰ τ′ ε′ и T съмъ смѣталъ за съкращение на τάλαντον, а E за числото 5. Б. твърди сжщото и въ нѣмското издание. Той не е прочелъ внимателно това, което критикува. Азъ смѣтамъ τ′ за число 300. За този редъ писахъ следното: Допълваме като XPV][AT = χρυ]σ̣ὰ τ' = „300 жълтици“ (стр. 95). Освенъ това на стр. 99, 129, 131 давамъ все χρυ]σ̣ὰ τ' = 300 жълтици.

Въ този редъ само това е приемливо, което Б. приема отъ менъ: χρυ]σ̣ὰ̣ T, а неговото E следъ T е грѣшка, която се дължи на погрѣшно разбиране на една часть отъ моята книга, която нѣма нищо общо съ този редъ. Срв. стр. 70.

II a 3 редъ

АЕМ: X[E.
АП: ẊEE.

Азъ намѣрихъ /[[, което не е достатъчно, за да мога да го допълня. Б. пише „Фехеръ не дава обяснение, но може би трѣбва да се чете ος ἐ--“. Това допълване освенъ, че не дава нищо, но е и сигурно погрѣшно, понеже първиятъ буквенъ остатъкъ не може да се допълни като ◊, а като ϒ или X. Една наведена линия, която е еднакво висока съ следващото [, не може да бжде часть отъ ◊.

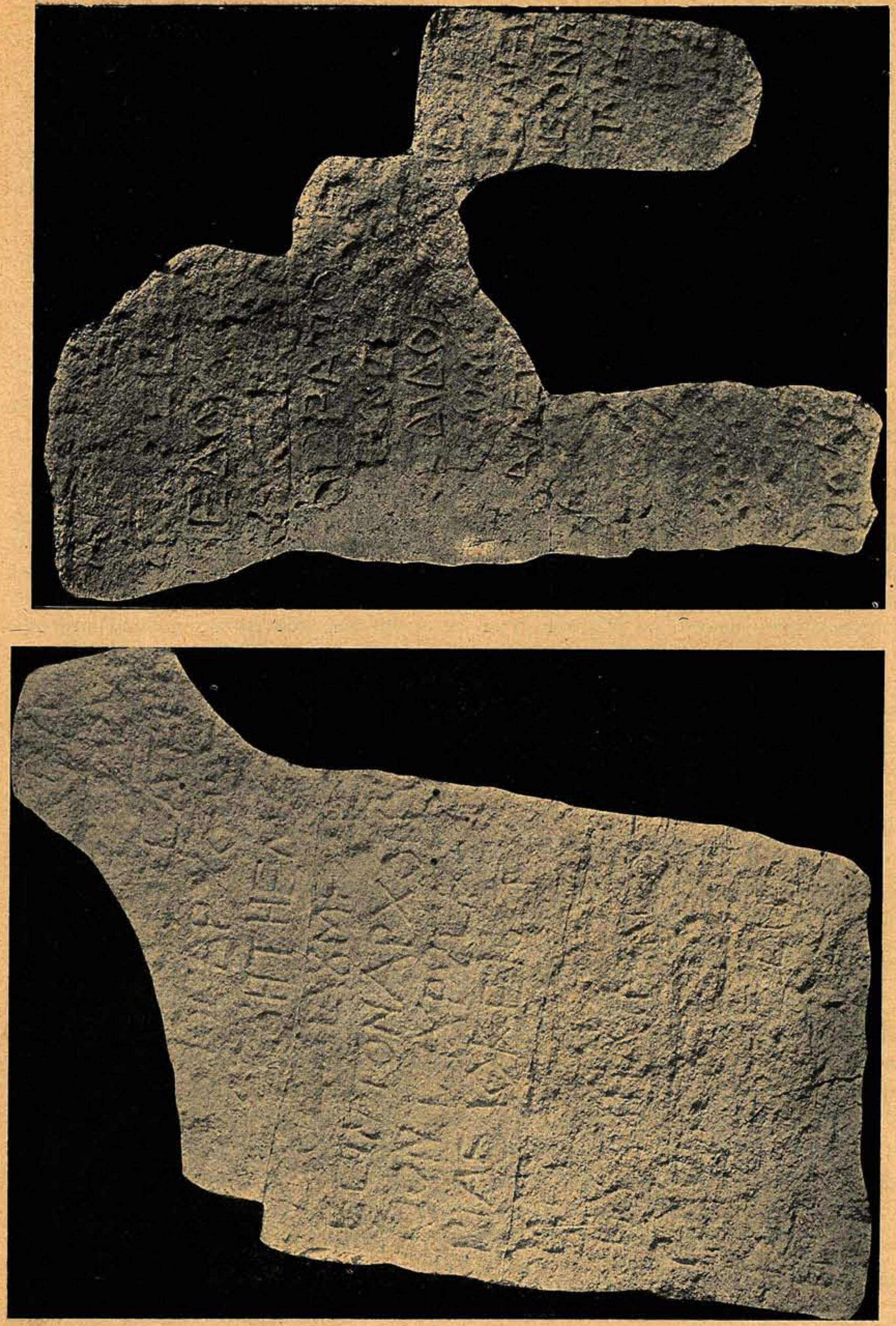

Обр. 228. — Първата колона на долния надписъ (гипсова отливка)

IIа 4 редъ

АЕМ: ΛΥL

АП: ΑΡι   ΝΕΔΟΚ'·Α'

Първата буква у Шк. е Λ , азъ намѣрихъ Р, а третата пъкъ е напълно запазено Ϲ. Следъ това намѣрихъ втората часть отъ Α, а предъ Ρ има часть отъ Χ. И така вмѣсто лоши и незначителни буквени остатъци намѣрихъ ΧΡΥϹΑ т. е. Χ̣ΡΥ̣ϹΑ.

Края на реда Шк. чете ἐδόκισα, но нѣма такова нѣщо. Вмѣсто това намѣрихъ ΕΔΟΚ = ἔδωκ(εν), а ' ɔ на Шк. е Κ = Κ̣.

Цѣлия редъ прочетохъ така:

ΧΡΥϹΑ[Α]϶ΗΕΔΟΚ ΚΑΒ[ΧΑΝΟΝ = χ̣ρυσ̣ὰ [,α̣]϶̣́ (ἀν)ἐδωκ(εν) καβ̣[χάνον τὸν

Б. приема моя преписъ и часть отъ моето четене χρυσὰ ,϶́ ἀνέδωκεν, а за моето тълкуване прави тая бележка:

ἀναδίδωμι не значи „раздавамъ“ или „подарявамъ“, а „врѫчвамъ“ „плащамъ“, „заплащамъ“. Значението на ἀνέδωκεν, както казвамъ въ книгата си, опредѣлихъ възъ основа на едно мѣсто отъ долния надписъ, кѫдето намѣрихъ ἐ]χάρισεν ὁ Κρουμές „подарилъ Крумъ“. Като взимамъ предъ видъ, че на други мѣста нѣколко пѫти се говори за подаряване на жълтици, трѣбва да смѣтамъ, че и тукъ се говори за подобно нѣщо. А понеже въ тоя случай се касае за голѣма сума, смѣтамъ, че следъ споменуването на общата сума се изброява, кой колко е получилъ отъ тази сума. Формата ἀναδίδωμι има често значение на простия глаголъ δίδωμι, както изобщо въ срѣдно и новогръцки често пѫти употрѣбяватъ composita вмѣсто simplicia. Прочие Б. тукъ не е правъ, като казва, че „тукъ този глаголъ има сигурно значение „врѫчвамъ“ или „плащамъ, заплащамъ“. Точно обратното е вѣрно. Шомъ знаемъ, че ἀναδίδωμι често съвпада съ δίδωμι, а въ надписа все четемъ за „даване“, „подаряване на жълтици“, сигурно и тукъ става дума за подобно даване.

Тукъ Б. прави грѣшка, като приема само χ̣ρυσ̣ὰ ٦ (ἀ̣ν̣)ἐδοκ(εν), когато следъ χ̣ρυσ̣ὰ и предъ ٦ има мѣсто още за една буква, отъ която се вижда срѣдната линия. Това може да бѫде Α или Ε, Η, Θ, въ всѣки случай, ако не приеме моето Α, трѣбваше да пише χ̣ρυσ̣ὰ . ٦ .

Б. отхвърля по-нататъкъ моето четене за ΚΑΒ, именно ΚΑΒ̣[ΧΑΝΟΝ, вѣроятно καυχάνον τὸν Κισίναν, понеже нѣмало членъ предъ него, и могло евентуално да се чете като κ(ὲ) ἀβ[τὰ τὰ χρυσά, „или съгласно Шкорпиловия преписъ предлога ις, т. е. ἀνέδοκεν ἰς ἀ[ὖτον].“ Това не само не е възможно, но и не може да бѫде разбрано. Въ старитѣ преписи на Шк. има и тукъ една грѣшка. Той дава ꞉ ͻ, което чете въ ἐδόκισα като ισ. Но вмѣсто ἐδόκισα сполучихъ да установя 1) ΕΔΟΚ, което е толкова сигурно, че и Б. го приема, пъкъ и Шк., който го дава сѫщо така въ излѣзлия презъ 1932 г. преписъ. И тъй не може да става дума за ἐδόκισα, и 2) следващата буква следъ ΕΔΟΚ не е ΙϹ, понеже въ нашия надписъ нѣма подобно Ϲ, а ꞉Κ , т. е. познатото отъ нашия надписъ широко Κ. Б. казва, че използувалъ най-новия преписъ на Шк., който ималъ на рѫка

презъ 1931 г. Той вижда у него ΙϹ = ἰς. Но тоя преписъ, издаденъ презъ 1932 г., дава друго, а именно, точно това, което се вижда въ моя преписъ. И тъй ако Б. пише, че Шк. чете ΙϹ, то трѣбва да приемемъ, че въ непубликувания новъ преписъ на Шк. начъртането на тая буква е било дадено по старитѣ му преписи лошо, докато въ публикацията му отъ 1932 г. е поставилъ съгласно моя преписъ вече ΚΑΙ вмѣсто ΙϹΑ.

Следователно предположението на Б. е не само, както той обича да пише, „голо предположение“, но и невъзможно. Тукъ не може да става дума за ἰς. А пъкъ като намирамъ въ надписа χ̣ρυσ̣ὰ ,[α]϶̣́ (ἀ̣ν)ἐδωκ(εν) ΚΑΒ̣, то последната дума вѣроятно трѣбва да се допълни като ΚΑΒΧΑ̇ΝΟΝΤΟΝ · · , или καβχάνος ὁ . . Противъ това говорѣло, споредъ Б., липсата на членъ. Обаче такива строги схеми не можемъ да поставимъ въ прабългарскитѣ надписи. Както видѣхме, по Б. и ἄρχων не може да стои безъ членъ следъ името, но безъ членъ намираме тая дума следъ името на Омуртага. Така сѫщо Ἰσβοῦλος намираме безъ членъ: [Ισ]βοῦλον τὸν καυχάνον, ὁ καυχάνος Ἰσβοῦλ[ος]. Ако пъкъ вземеме предъ видъ, че тука имаме срѣдновѣковенъ гръцки езикъ, никакъ не е чудно καυχάνος или καυχάνον да бѫде безъ членъ. Дори въ новия Мадарски надписъ сѫщо така положително е безъ членъ титлата следъ името, понеже четемъ ΨϹΗΤΖΙΡΓ[ΟΥΒΟΗΛΑ, може би Ῥαταὴς ἠτζηργουβοηλά. Значи пакъ получихме една форма, която не е възможна по Б-витѣ закони.

IIа 5 редъ

Вмѣсто ΡV у Шк. намѣрихъ ΧΡΥϹ. Б. приема това. Допълвамъ ΧΡΥ̣Ϲ[Α = χ̣ρυσ[ά. Б. приема и това.

Шк. въ най-новия си преписъ дава нови нѣща:

ΡV   ΑΡı   ЧI

А азъ намѣрихъ: Χ̣ΡΥϹ · · · · · ΝϹ

Възъ основа на туй Б. пише „Фехеръ допълва само χρυσὰ, обаче може би трѣбва да се допълни: χρυσ[ὰ . . . . . ὁ] ἄρ[χο]ν ἐ [. . . . .] или [ὁ ἐκ θεοῦ] ἄρ[χο]ν ἐ[...“, Въ нѣмската си статия Б. пише вече χρυσ[ὰ] . . ὁ ἄρχον] ἔδοκεν] или [ὁ . ἐκ θεο]ῦ ἄρ[χο]ν ἐ[χάρισεν] (стр. 14). Тукъ Б. прави обикновенитѣ у него въ тази статия грѣшки, като произволно прави допълвания, безъ огледъ на възможноститѣ. 1) На това мѣсто, кѫдето Шк. рисува ΑΡı, има линии отъ ерозия, които не даватъ никаква възможность да опредѣлимъ каквито и да било букви. Подъ ꟻΝ и азъ намѣрихъ линии, но несигурни, сѫщо и предъ ΝϹ. 2) Следъ ΧΡΥϹΑ очакваме число или числа. Но ако приемемъ Ο]Α[ΡΧΟ]Ν нѣма вече мѣсто за цифра. Но най-лошото е, че Б. съ една небрежность, недопустима въ една подобна работа (а това не е единиченъ случай у него) смѣта, че между χ̣ρυσ[ά и Ο]ΑΡ[ΧΟ]Ν — има 5—6 букви, когато въ сѫщность нѣма мѣсто дори за една буква. Прочие Б. на мѣстото на една буква туря . . . . . . ὁ, дори ὁ ἐκ Θεοῦ. Това значи, че той не е взелъ сериозно своята задача и че не държи смѣтка съ мѣстото, когато прави редъ предположения.

Тукъ намѣрихъ Χ̣ΡΥϹ[Α . . .]ΝϹ, отъ което Б. би могълъ да приеме, макаръ и сигурно погрѣшно следното:

ХРϒϹ[А◇]АР[Х◇]NЕ. А той дава
ХРϒϹ[А◇ЕК◇Ȣ]АР[Х◇]NЕ.

Това може да се проконтролира: Последната буква отъ ХРϒϹ се пада подъ А на думата ХРϒϹА, която се намира въ предходния редъ, а А(Р₁) на Шк. пада подъ ⊦N. Прочее между тѣхъ има само две букви (по Б. дори една!). Все пакъ той туря 5 букви.

Още по-интересно е, че Б. приема отъ менъ χρυσά, а отъ Шк. АР₁, но не приема това, което не му прилѣга. Споредъ Б. Шк. дава Рϒ——АР——N, отъ което Б. прави своя АР[Х◇]N. Но Шк. дава друго. Само че Б. не отбелязва това, което не отговаря на неговото допълване. Именно у Шк. се намира АР₁, което не може да се допълни като АР[Х◇]N. При това АР₁ у Шк. е създадено отъ линиитѣ на ерозията. Ако това, което тукъ намѣрихъ на скалата (разни линии отъ ерозията) бихъ приелъ, бихъ могълъ да допълня надписа, както си искамъ. (Б. тукъ не дава точно моя преписъ, той пише РϒϹ----NϹ, вмѣсто ХРϒϹ. . . . . .NϹ).

IIа 6 редъ

Въ началото на този редъ вмѣсто ϹАТЕ^v на Шк. намѣрихъ /ϹАТЕ, (Б. изпуска последното Е), което допълвамъ като ХР]VϹАТЕ = χρ]υσὰ τ' ἐ..... Б. го приема така. После следъ липсващитѣ 4 букви се намира N (предъ него има слаби несигурни остатъци). Допълвамъ като Е[Δ◇КЕ]N. Противъ това Б. възразява, че туй не е било възможно, понеже въ нашия надписъ, — както се вижда отъ моето четене на две мѣста, — чакаме ЕΔ◇К. Но подобна двуякость не е чудна въ прабългарскитѣ надписи. Въ Търновския надписъ намираме дори ОРΓНЄ и ОРΓΙЄС, а въ Каджкьойския надписъ НΓРЕКϒ, ΙΓР.., ΓРΙКȢϹ, ТОϒС, дори и въ нашия надписъ има освенъ Ȣ единъ пѫть и ◇ϒ. Още по-интересно е, че самиятъ Б. на друго мѣсто пише за едно мое допълване (II а 14 р.) ЕΔ◇КЕN, че представяло „голо предположение съ нищо не подкрепено“ (стр. 17), а въ нѣмското издание (22 стр.) за мое най-голѣмо очудване чета: „Die Ergänzung ἔδωκεν nach Naiman ist möglich, aber sicher ist sie nicht“. Прочее, тукъ вече е възможно!?

Споредъ Б. съ огледъ къмъ стария преписъ на Шк., дето следъ Е „е дадена горната часть на буквата Х“, по-вѣроятно било ἐχ[άρισε]ν. Тукъ Б. прави сѫщата грѣшка, каквато въ тълкуването на предходния редъ: нѣма мѣсто за ЕХ[АРΙϹЕ]N. (Освенъ туй Шкорпиловото ^v не може да се допълни като Х, понеже въ нашия надписъ Х въ горната си половина е по-голѣмо и по-широко отъ колкото въ долната. Това Б. можеше да провѣри отъ моя преписъ, отъ фотографиитѣ и отъ отливкитѣ. Прочее ^v на Шк., което произхожда отъ ерозията, ако би сѫществувало, може да се допълни само като Ȣ).

Следнитѣ букви сѫ ϹРАПОΓЕ, . За тази часть Б. приема старото обяснение на АЕМ, споредъ което тукъ става дума за войници: АЕМ σ[τ]ρατιότε[ς]. Азъ допълнихъ това въ ЕРАТОΓЕК = ἐρατὸς ἐκ и казахъ, че „четвъртата буква изглежда като лигатура: въ добре запазеното Т се намиратъ слаби чертици отъ мазилката, отъ които бихме получили ἐρατήος, но тѣ сѫ вѣроятно случайни драсканици“. Противъ моето обяснение говори споредъ Б. това, че „първата буква е съвършено ясно σ“. Но съвършено ясното Ϲ на друго мѣсто той самъ допълва въ Е, както е естествено. Едно Ϲ не значи, че не е било Е. Но, казва Б., освенъ това четвъртата буква — както казахъ и азъ — е лигатура отъ τ и η. Споредъ него тукъ липсвало следъ началното Ϲ едно Т, но „липсата на τ може много лесно да се обясни. Тукъ се касае или за една най-обикновена грѣшка на каменодѣлеца (това е действително най-лесното обяснение!), или за едно фонетично явление. Известно е, че въ атическия простонароденъ езикъ звуковиятъ комплексъ στρ въ собственитѣ имена, съставени съ думата στρατός, се опростява въ στ. Може сѫщо така да се вземе подъ внимание и промѣната на групата στ въ σ(σ) въ началото на думитѣ, която се срѣща въ дн. понтийски гръцки диалектъ“ (стр. 10).

Това обяснение на Б. не дава отговоръ за ϹТР>ϹР. Той не посочва и примѣръ за това. Ако бихме искали да работимъ по Б., можехме да му отговоримъ, че въ прабългарскитѣ надписи „звуковиятъ комплексъ στρ“ все се запазва. Така въ Сюлейманкьойския надписъ намираме СТРАТНΓОС, сѫщо и въ Хамбарлийския надписъ ϹТРАТНΓОϒ, СТРАТНΓОС (2 пѫти). Най-интересно е, че до това мѣсто въ нѣмското издание цитира вече отъ Хамбарлийския надписъ, че στ, е предадено като σστ напр. ЕССТНN и КАϹϹТРА. Но това абсолютно не е интересно за насъ. Въ КАϹϹТРА ясно сѫ запазени и тритѣ гласа.

Противъ една форма ϹРАТНОТЕ = στρατιῶται или ϹРАТНОϹ = στράτιος говори освенъ липса на Т и буквата Н. Звукътъ *и* въ нашия надписъ все се дава съ I, само на едно мѣсто II в 9. р. и въ една прабългарска фраза има Н. Прочие Н не е вѣроятно.

Най-много говори противъ моето обяснение, споредъ Б. фактътъ, че нѣма членъ предъ ἐρατός. Но нѣма членъ и предъ σρατηōτε = στρατιῶται или σράτηος = στράτιος. (Въ нѣмската си статия пише σρατηότε = στρατιῶται). Особено интересно е, че споредъ него ἐρατός не е възможно безъ членъ, а σράτηος = στράτιος е възможно. Освенъ това σρ вмѣсто στρ Б. е готовъ да припише на простотата на езика, а липсата на членъ, въпрѣки че имаме за това повече примѣри отъ στρ>σρ, не желае да си обясни по сѫщия начинъ.

IIа 7 редъ

АЕМ: АРХ◇ΜΙ ΓЕКȢϹϹВ
АП: АРХС⁚ ΓЕКȢϹϹВ

Предъ Шк.-овитѣ букви намѣрихме Є I◇Ϲ. Шк. въ новия си преписъ дава сега ΛΙ◇Ϲ. Следъ това намѣрилъ АРХ◇N, после горната часть на познатото отъ нашия надписъ широко К, и следъ него горната часть на Р. Буквитѣ КР следъ АРХ◇N даватъ начало отъ име, а ЕN◇Ϲ предъ АРХ◇N края на причастие. И така следъ ἐρατός получаваме ЕI. . . . . ЕN◇ϹАРХ◇^NКD.., което допълвамъ възъ основа на познатото отъ втората колона име тъй:

ЕК[◇ȢIϹ◇ЕϹАМ]ЕN◇ϹАРХ◇NКР[ȢМЕϹ

Б. тукъ употрѣбява гипсовия отливъкъ и прави една грѣшка, която е обяснима щомъ не е взелъ предъ видъ моята рисунка, бележкитѣ ми, фотографиитѣ и буквенитѣ форми.

Той тукъ отхвърля моето четене КР, за да изкара друго нѣщо, въпрѣки ясното свидетелство на фотографията и отливъка, понеже така не би могълъ да прочете края на този редъ, както желае. Отъ буквенитѣ следи тукъ установявамъ прабългарския изразъ 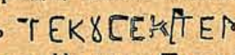 , който дава годината и месеца на възкачването на престола на Крума. Първата буква Шк. дава по-рано Г, на чието мѣсто намѣрихъ известното отъ нашия надписъ Т, срв. II а 10, 11. Сега Шк. дава 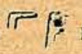 и затова вмѣсто ТЕКȢϹЕК Б. допълва ГРЕКȢϹ Γρεκούς. Споредъ Б. могло да се чете и върху гипсовата отливка „безъ мжка“ ГРЕКȢϹ. Поради ГРЕКȢϹ той отхвърля моето четене АРХ◊NКР, понеже не отговаря на ГРЕКȢϹ, и казва, че намѣрилъ върху гипсовата отливка вмѣсто КР остатъцитѣ ⊦Г, споредъ него НϹ или I Ϲ. И така допълня ἰς τοὺς Γρεκούς.

Но ако Б. е намѣрилъ ⊦Г, то тия остатъци биха се допълнили само като НϹ, а не като НϹ или IϹ. Но НϹ е толкова невѣроятно въ нашия надписъ, че по-нататъкъ и самиятъ Б. дава всѣкога IϹ = ἰς, което не може да се получи отъ ⊦Ϲ.

Въ сжщность на гипсовата отливка нѣма ⊦Г. Вториятъ остатъкъ въ гипсовата отливка не е Г, както го дава Б. Гипсозата отливка тукъ е отрѣзана по такъвъ начинъ, че липсва долната часть и дѣсния край на буквата. И затова вертикалната линия, която би трѣбвало да бжде 8 см. и за която тукъ има мѣсто около 6 см., обхваща само 4.8 см. Разсѣчена е сжщо и хоризонталната линия, която, ако е отъ Ϲ, трѣбва да бжде 6 см. А тукъ има мѣсто за 5.4 см., отъ което обхваща само 4.8 см. Освенъ това тукъ горната хоризонтална линия не е права, както я дава Б., а извита, както личи отъ фотографията на отливката. И за да се види, че тия линии не могатъ да се допълнятъ като Ϲ, както прави Б., съпоставямъ ги тукъ съ едно Ϲ отъ надписа:

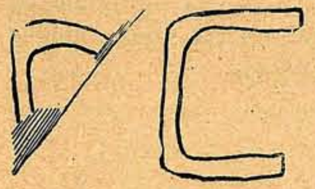

Този буквенъ остатъкъ не може да даде Ϲ, а Р, както ни показва съпоставянето на така допълнения остатъкъ въ отливката съ Р отъ нашия надписъ.

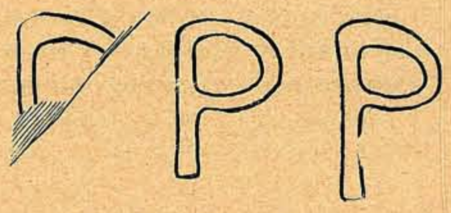

Но още по-сигурно доказателство за това е фотографията, която дадохъ на стр. 69. Тамъ ясно се вижда извитата горна часть на Р именно Р въ сжщата му форма, въ каквато го познаваме отъ нашия надписъ, срв. особено II а 4 редъ. Фотографията на този буквенъ остатъкъ тукъ давамъ въ по-голѣмъ масщабъ, за да се увѣри всѣки, че тукъ имаме часть отъ Р, а не отъ Ϲ. Явно е, че и тукъ Б. не си е сторилъ трудъ да изучи фотографиитѣ.

=

Сжщо така погрѣшно е това, което поставя Б. предъ Р. Тукъ той дава ⊦, докато въ гипсовата отливка се намира 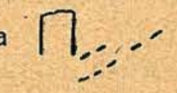 Но и чисто формално Б. не е правъ, тъй като тукъ следъ крайната черта на N и началото на Р има мѣсто 10.5 см., когато едно Н е само 4.5 см. широко и заема съ празни мѣста отъ двѣтѣ страни най-много 7.5 см. И така остава едно празно мѣсто, най-малко 3 см., а по чертитѣ на отливката най-малко 4 см. За да се види, че остава празно мѣсто предъ Р, ако приемемъ Б-то Н следъ (АРХ◊)N, давамъ тукъ следната рисунка отъ отливката:

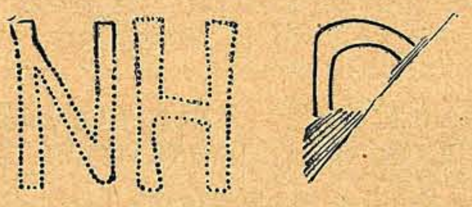

Още по-лошо е, че Б., когато възъ основа на отливката дава ⊦, не държи смѣтка за формата на Н въ нашия надписъ. Хоризонталната линия на неговото ⊦ именно съвсемъ не е въ срѣдата на буквата, както смѣта той, а на височина 1.7 см. отъ върха на буквата, докато тая линия у Н почва въ нашия надписъ на височина 4 см. Колко неосновательно е това, което дава Б., ще ни покаже следващата рисунка, кждето даваме остатъка, който той именно смѣта за часть отъ Н, като го съпоставимъ съ едно Н отъ нашия надписъ:

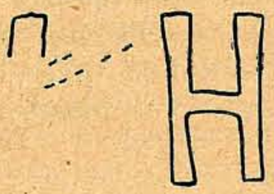

Ако пъкъ поставимъ I, както прави Б., тогава ще остане между I и Б-ото Ϲ, т. е. Р повече отъ 7 см. праздно мѣсто. Така Б. не е правъ и тукъ, както това показва рисунката, въ която поставяме и предполагаемото отъ него I.

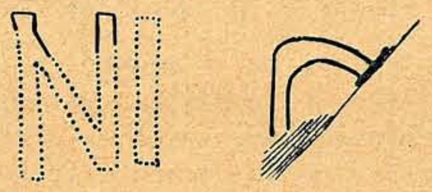

Прочие Б.-вото предположение не е основателно и не се оправдава отъ гипсовата отливка. За жалость той и тукъ пренебрѣгва не само моитѣ бележки, но и фотографията.

Каква може да бжде тази широка буква, която е стояла между N и Р? Въ книгата си дадохъ точно описание на това мѣсто. Следъ АРХ◊N намѣрихъ две вертикални линийки, последната отъ които, обаче, се дължи сигурно на ерозията, понеже презъ нея минава горната неправилна линия отъ една буква. Прочие получаваме V, т. е. горната часть отъ познатото въ нашия надписъ широко Κ. Действително предъ Ɔ се вижда това V и въ фотографията, която дадохъ въ книгата си и която давамъ сега въ по-голѣмъ масщабъ на стр. 302. Съ това широко Κ се обяснява широчината на мѣстото между Ν и Ρ. За сжщото говори и отливката. Въ следващата рисунка давамъ допълнението Κ между Ν и Ρ.

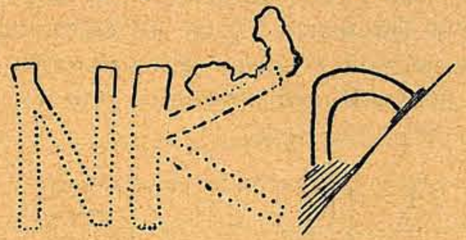

А буквитѣ Κ̣Ρ̣ следъ ΕΙ.........ΕΝΟϹΑΡΧΟΝ могатъ да дадатъ въ нашия надписъ само Κ̣Ρ̣[ȢΜΕϹ. Но следъ ΑΡΧΟΝ̣Κ̣Ρ̣[ȢΜΕϹ не може да стои ΓΡΕΚȢϹ, понеже нѣма мѣсто за Γ. ΓΡ е по-широко отъ Τ, а пъкъ Κ̣Ρ̣[ȢΜΕϹ заема цѣлото мѣсто до Τ. Не можемъ да поставимъ Γ на мѣстото на лѣвата хоризонтална на Τ, понеже първото е много по-широко отъ второто. Горната линия именно на Τ следъ предполагаемото Ϲ е 8.1 см., а до Ε 10.5 см., а пъкъ ΓΡ заедно съ междубуквенитѣ пространства между Ϲ и Ε дава надлъжъ най-малко 18 см.

Пъкъ и Б. би могълъ да употрѣби своя ΓΡΕΚȢϹ само като постави предъ него ἲς τοὺς. Но, както видѣхме, нѣма ἲς, а Κ̣Ρ̣ . . . ., прочие цѣлото допълване на Б. е невъзможно.

Б. взима ΓΡΕΚȢϹ отъ най-новия преписъ на Шк., който вмѣсто първата буква на старитѣ си преписи Γ дава ΓΡ̣. Шк. рисува и тукъ както и въ цѣлия преписъ буквитѣ погрѣшно и схематично. Освенъ това той е размѣстилъ всичкитѣ букви на дѣсно, като у него буквитѣ се редятъ така:

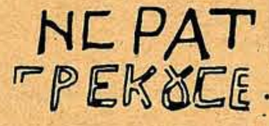

. А гипсовата отливка показва следното:

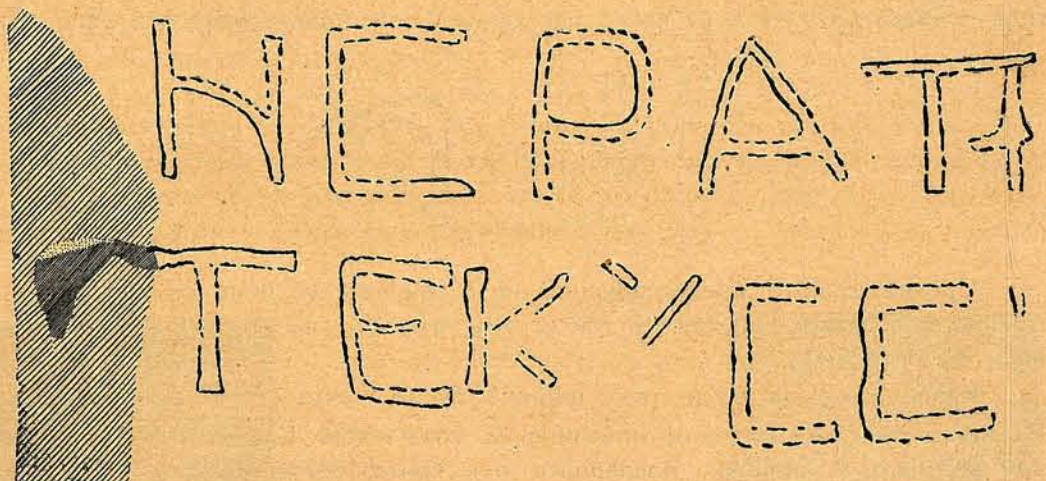

Шк. поставя Ρ подъ края на Ν, Ε между Ϲ и Ρ и т. н.

Азъ намѣрихъ Τ. Тукъ буквитѣ сж много развалени. Скалата е изядена отъ ерозия и непосрѣдствено предъ Τ почва вече измитата отъ водата влажна часть. Но още съ сигурность може да се опредѣли отъ Τ вертикалната и хоризонталната линия. Отъ хоризонталната е запазена горната и долната крайна линия, долната отива, както това е обикновено, въ жгълъ, а горната се извива. Срв. р. II б 7. Това се вижда отъ фотографията, кждето долната линия на хоризонталната отъ Τ е запазена. Но съвсемъ разрушена е тази буква въ отливката, понеже хоризонталната й линия въ лѣвата си часть се слива съ вдлъбнатината на ерозията. Б. чете това „безъ мжка“ ΓΡ, обаче ние тукъ не трѣбва да вземаме подъ внимание вдлъбнатини, а само буквенитѣ линии. Долната часть отъ хоризонталната линия минава презъ върха на вертикалната линия на Τ и въ лѣво отъ нея, а после се слива съ една отпаднала часть. Б., взимайки тази отпаднала часть за нѣщо самостоятелно, схваща я като хоризонталната, къмъ която той отнася дупката на това мѣсто въ видъ на Γ като вертикална, за да получи бувката Γ. А вертикалната линия съ лѣвата хоризонтална Б. взема за Ρ. Но по тоя начинъ може да се вземе за Ρ и горната часть отъ следващето Ε. Впрочемъ Б. взема едно паднало мѣсто за извита часть отъ Ρ, и конструира една буква Ρ, чиято горна часть е 6 см., а долната само 2 см., което не е възможно.

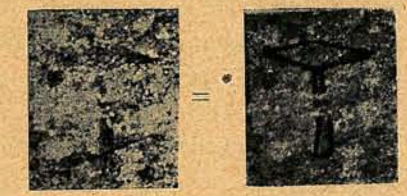

Но както видѣхме и мѣстото не би позволило това, понеже Γ и Ρ не сж еднакво широки съ Τ, както мисли Б., тъй като Τ заема 10.5 см. до съседнитѣ букви, а буквитѣ ΓΡ заематъ най-малко 18 см., ако естествено не предположимъ че буквитѣ сж почти съединени, къмъ което привидно ни насочва гипсовата отливка или ако не ги размѣстимъ буквитѣ въ тоя редъ, както прави Шк. Но това не е възможно, пъкъ и ΓΡΕΚȢϹ въ нашия редъ е неразбираемо.

Трѣбва тукъ да приемемъ Τ, както личи и на скалата.

Нека споменемъ и това, че Б. въ примѣра си за попълване ὁ ὀργισμ]ΕΝΟϹ ἄρχον ἲς [τοὺς] Γρεκοὺς ΕΚ[στρατεύον или т. п. (отъ менъ приема ΕΚ̣) употрѣбява Γρεκούς безъ да отбележи, че редовната форма е Γρικούς (срв. въ Шуменската колона Γρικύ, Γρικούς, Γρικ(ō)ν, въ Чатал. надп. Γρικιστί). Само въ единъ надписъ е намира на едно мѣсто Γρεκύ, като на друго мѣсто въ сжщия надписъ стои вече сжщо Γρικούς.

Отъ това попълване на Б. излиза, че нѣкой-си ханъ се разгнѣвилъ и отишълъ противъ гърцитѣ. Въ сжщность, за този нѣкой си ханъ знаемъ само, че той възобновилъ мирния договоръ, т. е. билъ въ мирни отношения съ гърцитѣ, тъй като следъ Тервелъ цѣли 40 години навѣрно е имало миръ между българи и гърци. Поне тъй се обяснява факта, че презъ това време византийскитѣ автори не споменуватъ българитѣ. Въ всѣки случай и името на Курмышъ е споменато само единъ пжть и то въ връзка съ миръ. И така би било особено ново, ако наистина се е разгнѣвилъ и отишълъ противъ гърцитѣ.

II а 8 редъ

Тукъ вмѣсто Шк.-вото ΕΔΙ′ намѣрихъ ΕΔΙΔ', т. е. ΕΔΙΔȢ. Въ старогръцки това би било 3. лице ед. ч. на имперфекта, ἐδίδου, или 1. л. ед. ч. ἐδίδου[ν. Обаче въ срѣдногръцки отъ δίδωμι-ἐδίδουν поради съвпадението на края на ἐδίδουν съ тоя на ἐποίουν се добива и ἐδίδουν-διδῶ[1]) по образеца ἐποιουν-ποιῶ. И тъй ΕΔΙΔȢ е една форма, която не може да бѫде 3. лице — ἐδίδου, понеже отъ διδῶ 3. л. ед. ч. на имперфекта би гласѣло ἐδίδει, срв. ἐποίει. Прочие тукъ може да става дума само за 1. л. ед. ч. ΕΔΙΔȢ̣[Ν = ἐδίδου[ν, (или естествено за 3. л. мн. ч. ἐδίδουν). И че ние действително имаме работа съ подобни форми, за това говори ΔΙΔΟ въ сѫщия редъ, което показва, че отъ δίδωμι въ нашия редъ се получава вече διδῶ, сѫщо както и διδοῦμεν въ следващия редъ, което пъкъ можемъ да изведемъ само отъ διδῶ-ἐδίδουν. Но, че ΕΔΙΔȢ̣. е 1. лице, за това говори и фактътъ, че глаголътъ на следното изречение (διδῶ), както и на другото изречение следъ него (διδοῦμεν) сѫ все въ първо лице.

Б. пише „ἐδίδου (не ἐδίδουν както приема Фехеръ)." Но отъ διδῶ никога нѣма да добиемъ ἐδίδου, а както азъ казахъ ἐδίδει.[2]) Ако пъкъ приемемъ, че тукъ имаме вече работа съ новогръцкото δίδω, както мисли Б., тогава пакъ нѣма да имаме ἐδίδου, а ἔδιδε! Отъ този глаголъ произлизатъ въ нашия надписъ формитѣ ΔΙΔΟ, ΔΙΔȢΜΕΝ, т. е. διδῶ, διδοῦμεν, които не могатъ да бѫдатъ произведени отъ δίδω, а само отъ διδῶ-ἐδίδουν. И така нѣма ἐδίδου, а ἐδίδουν-ἐδίδει. Прочие Б. не е правъ. Не може да се мисли тукъ и за запазени форми отъ вида ἔδωκεν, понеже ΔΙΔΟ, ΔΙΔȢΜΕΝ говорятъ противъ това. Прочие ἐδίδου е невъзможна и необяснима форма отъ διδῶ, но сѫщо не е и отъ δίδω. И така възможното допълване е само ΕΔΙΔȢ̣[Ν.

Б. пише за ΡΑϹȢΗΤΗ, че ако въ него не се криели „нѣкакви неразчетени гръцки думи, то би могло да се предположи едно първобългарско име (женско?), което да е сѫщевременно субектътъ на ἐδίδου". Видѣхме, че нѣма ἐδίδου, а ἐδίδου[ν и така нѣма защо да бѫде ΡΑϹȢΗΤΗ субектъ. Защо пъкъ ΡΑϹȢΗΤΗ може да бѫде женско име, не се знае. До сега нѣма познати никакъ прабългарски женски имена. Едно.... ΡΑϹȢΗΤΗ, напр. ... rasüidi може да бѫде не само име и титла, но и нѣщо друго.

Още повече се съмнява Б. въ моето четене: ΕΦΕ]ΤΟϹΔΙΔΟΕΒΟVΝΙϹΕ-ϹΜ[ΕΤΕΜΕ.

Тукъ най-много го смущава, че прилагателното въ I в 14 р. къмъ ἐσμετεμέ е отъ женски родъ, а тукъ е отъ мѫжки родъ. А нищо подобно нѣма! Б. за жалость не е прочелъ внимателно това, което съмъ писалъ. Нито съмъ казвалъ, нито съмъ мислилъ, че εὐθοίνους е отъ мѫжки родъ, а писахъ по цитирания речникъ εὔθοινος (ὁ, ἡ). Прочие εὐθοίνους при ἐσμετεμέ е отъ женски родъ. А защо е женски родъ ἐσμετεμέ? Редакторътъ на надписа, като употрѣбява тази прабългарска дума, взема я въ нейното гръцко значение и я поставя въ рода, въ

---

[1]) Psaltes, 236-37: „so können die kontrahierten Formen ἱστῶ, τιθῶ, διδῶ, die mehrfach im Alten und Neuen Testament vertreten sind, auch in unseren Texten sehr häufig vor."

[2]) Б. въ вестникъ Зора, 11 априлъ 1932 г. писа, че азъ „на четири мѣста погрѣшно" образувамъ „III лице, единствено число, минало несвършено време отъ гръцкия глаголъ „давамъ". Това е многоефектно за читатели на вестника, но изглежда Б. не е посмѣялъ да повтори това въ научни списания. Въ сѫщность той тукъ грѣши, като не познава формата ἐδίδει. Но за това пъкъ не биваше да се говори рѣзко. Трѣбваше да признае грѣшката си, а не да измисля за широката публика такива интересни фрази, които естествено не сѫ сериозни и не заслужаватъ отговоръ. Вѣроятно поради формата ἐδίδει казва Б., че не съмъ знаелъ 3. л. ед. ч. отъ мин. несв. отъ глагола „давамъ". Срв. Psaltes 237,1: „Wie bei den Kirchenvätern (Reinhold 93) und Leont. Neap. 77, 13 (ἐπεδίδει, ἐπιδιδεῖν, ἐδίδει), so kommt die Form ἐδίδει auch einmal bei Theoph. Cont. 430,2 vor: vgl. Gelzer, 199".

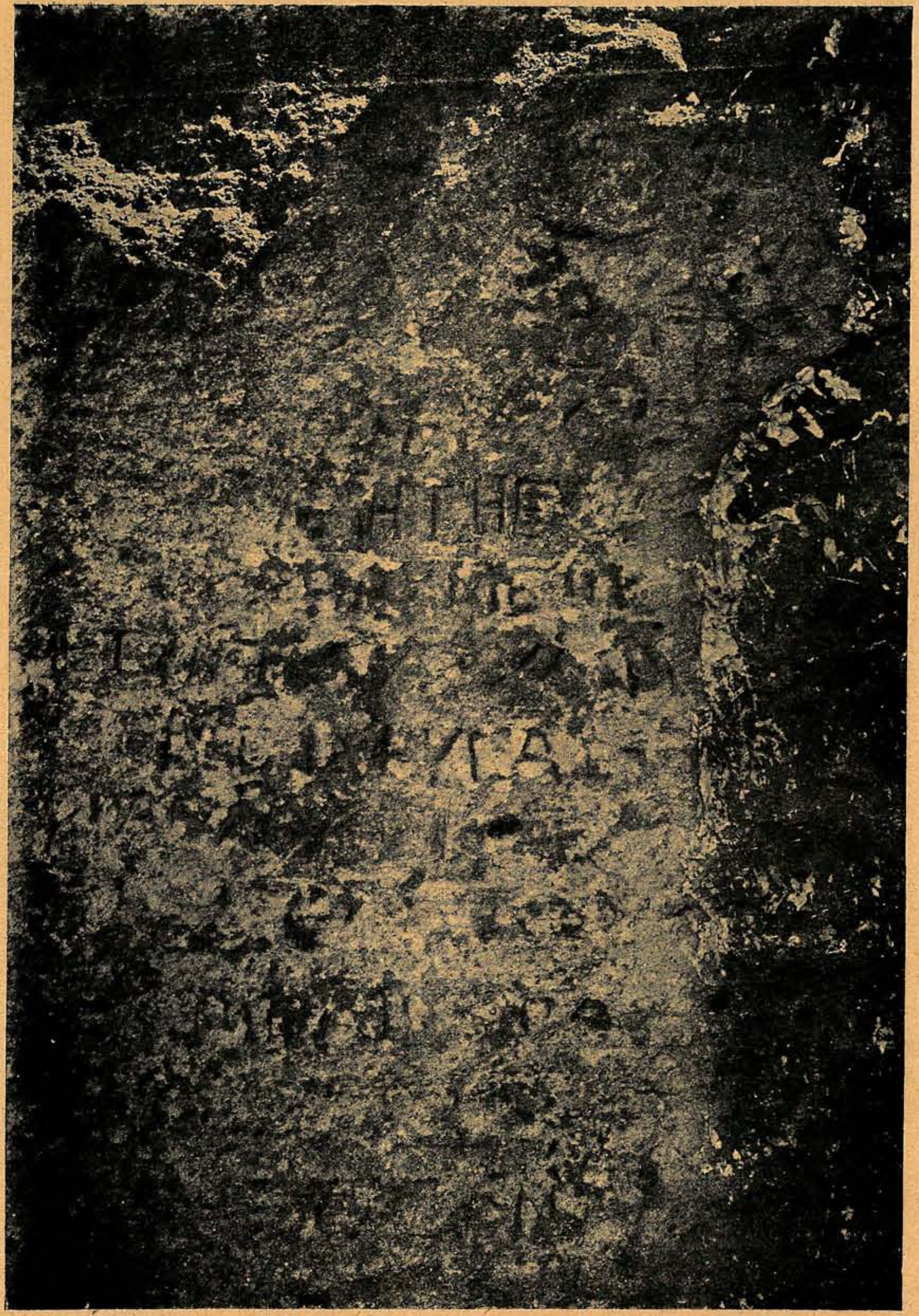

Обр. 229. — Първа часть отъ първата колона на долния надписъ

който тя се намира въ гръцкия езикъ: θοίνη, εὐθοίνη, εὐωχία. Не съмъ мислилъ сжщо, че τούς въ следващия редъ се отнася към εὐθοίνεις ἐσμετεμέ, понеже по такъвъ начинъ безмислено щѣше да бжде да се каже: „давамъ богати ешмедемета, които даваме на ханъ Крумъ". А τούς се отнася къмъ две нѣща, именно: дадохъ нѣщо и давамъ богати ешмедемета, и тѣзи две нѣща даваме на ханъ Крумъ. Прочие въ първото изречение предполагамъ да е имало дума отъ мжжки родъ, а въ второто отъ женски родъ, следъ което τούς се отнася и за двеТѣ думи — отъ мжжки и отъ женски родъ.

Б. казва „ако при все това εὐθοίνεις е правилно реконструирано, то по-скоро човѣкъ би билъ наклоненъ да приеме, че тукъ се касае за известния изразъ δίδω εὐθύνας (срв. дългото изброяване на злато въ тази часть на надписа)".

Б. знае добре колко грижи ми създадоха тѣзи букви. Втората дума е ΔΙΔΟ = διδῶ. Следъ това Шк. дава ⌐ϒ^ ϹΕϹΜ, но ние намѣрихме следъ Ε горната часть на Β, а после горната часть на буква Ο или Θ. Но има още буквени остатъци предъ даденото отъ Шк. Ϲ, именно ⌐, началото на Χ или ϒ. Последната буква е поскоро ϒ, понеже мѣстото за Χ е тѣсно. Отъ следващата е запазена следата), т. е. втората часть на Ν, Λ или Δ, а после Ι. Следователно тукъ предъ ΕϹΜ имаме ΕΒΘVΝΙϹ. Това което дохажда следъ διδῶ, е acc. plur. „По такъвъ начинъ ние не може да мислимъ нито за εὐθύνη (напр. διδῶ εὐθύνας), нито за εὐθοίνη, защото acc. plur. и на двеТѣ е ΕΒΘVΝΑϹ, респ. ΕΒΘVΝΕϹ."

И тъй реконструирахъ формата ΕΒΘVΝΙϹ и мислѣхъ за израза διδῶ εὐθύνας, но не можахъ да го приема. Но Б. е наклоненъ да приеме споменатото отъ менъ „δίδω εὐθύνας". За това говорѣло споредъ него съдържанието: „дългото изброяване на златото въ тази часть на надписа". Действително установихъ, че въ тази часть се изброяватъ подаръци — злато, но значението на διδῶ εὐθύνας не подхожда въ устата на автора на надписа, сигурно ханъ, т. е. не може да бжде въ връзка съ изброяване на злато. Но споредъ Б. това е единственото предположение, което отговаря и по формата си. Така именно нашето ΕΒΘVΝΙϹ може да стои вм. εὐθύνας „простонароденъ винителенъ падежъ (женски родъ!) на — εις, вж. Psaltes § 286. Следователно [ἐφέ — или αὐ]τὸς δίδω εὐθύνις". Значи споредъ Б. ханътъ казвалъ, че давалъ годишно (той приема ἐφέ]τος или допълва αὐ]τός) смѣтка. Но това е абсолютно изключено. Това е такова предположение на Б., каквото е (ἀν)έδωκ(εν) „заплатилъ" вм. „далъ".

Б. прочие се стреми граматически всичко да бжде въ редъ, но не се интересува възможенъ ли е смисълътъ му. Сжщо така въ една статия той поправи едно развалено мѣсто на Теофановия разказъ за прабългаритѣ тъй, че текстътъ стана граматически добъръ, но безсмисленъ.

Ние смѣтаме, че ΕΒΘVΝΙϹ е acc. отъ женски родъ на прилагателното εὐθοίνος,[2] т. е. εὐθοίνους = εὐθοίνεις. Ако пъкъ приемемъ Б.-вото обяснение, а именно ας = εις, то отъ тукъ не следва, че едничка възможность е εὐθύνας = εὐθύνις, тъй като въ новогръцки, както и въ срѣдногръцки прилагателното съ две окончания въ имен. падежъ „εὔθοινος" много естествено може да стане и прилагателно съ три окончания и въ такъвъ случай acc. plur. fem. ще бжде εὐθοίνας вмѣсто εὐθοίνους. Дори по такъвъ начинъ и отъ думата ἡ εὐθοίνη бихме получили εὐθοίνας = εὐθοίνεις и бихме могли да кажемъ διδῶ εὐθοίνεις въ смисълъ „давамъ пиршества", като приемемъ, че „ешмедеме" стои тукъ като паралеленъ прабългарски изразъ. Но най-вѣрното е, както казахме, че διδῶ εὐθοίνεις ἐσμετεμέ означава „давамъ богати пиршества", т. е. ευθοίνεις е отъ εὐθοίνους. Естествено δίδω е грѣшка у Б., понеже отъ δίδω не се получава ἐδίδου.

---

[1]) Hatzidakis, п. т., 27.

Сравни цитираното у Б. мѣсто Psaltes 174 § 286: Duk. 260.4 τὰς φελώνεις, и цит. отъ менъ мѣсто Psaltes 176 § 288: („vgl. die von D. Hesseling Inf. Graec. 18 aus einer Inschrift CIG 8691 angeführte Form τοὺς Βουλγάρεις) Mal. 206, 21 τοὺς Μακκαβεῖς, Theoph, 315,6 χρυσολόγχεις, Duk. 138,1: αἰπόλεις καὶ ποιμένας.

На 9 редъ

Предъ Шкорпиловитѣ буквени остатъци намѣрихъ Τ ◇ Ϲ ↖, а следъ тѣхъ, т. е. следъ ΙΔȣΜΕ горната часть на буква Ν, после Κ и следъ това остатъкъ отъ Ρ. Значи вмѣсто ΙΛȣΜΕΙ намѣрихъ ΤΟϹΛΙΔȣΜΕΝΚΡ, което съ сигурность допълвамъ като ΤȣϹΛΙΔȣΜΕΝΚΡ.. (Шк. сега дава почти сжщото, което се намира у менъ).

Въ срѣдата на реда Шк. дава ΧΟΜΕ. Ние намѣрихме предъ ΧΟ букви ΑΡ, а следъ ΧΟ вмѣсто ΜΕ буквитѣ Ν Ι, прочие ΑΡΧΟΝ Ι. Шк. сега поправя своя преписъ. И той дава вече вм. ΜΕ—Ν Ι, така сжщо отбелязва и следа отъ Ρ. Обаче съвсемъ погрѣшно размѣства буквитѣ, като поставя подъ Δ едно тѣсно Χ, предъ него часть отъ Ρ и така между остатъка отъ Α и Ρ допуща мѣсто за още една буква. Поради тази неточность и отъ този преписъ не може да се установи това, което се намира въ надписа: ΑΡΧΟΝΤ.

Въ края на реда Шк. дава въ старитѣ си преписи ϹΙΛΕΓ, чиято последна буква е погрѣшна. Вмѣсто нея стои Г, което е остатъкъ отъ Β. И така съ сигурность допълвамъ ΒΑ]ϹΙΛΕΒ[Ϲ. Шк. тукъ дава буквитѣ още по-лошо въ новия си преписъ, именно Ε Ι ΛΕ'. Нека забележа, че всички мѣста, кждето най-новиятъ преписъ на Шк. се различава отъ моя, у него сж погрѣшно предадени.

Цѣлия редъ допълвамъ:

Ε]ΤȣϹΔΙΔȣΜΕΝΚΡ[ȣΜΕϹΙΝ]ΑΡΧΟΝΤ[ΑΝΟΒΑ]ϹΙΛΕΒ[Ϲ

ε]τοὺς διδοῦμεν Κρ[ουμέσιν] ἄρχοντ[αν. ὁ βα]σιλεύ[ς

Втората дума е διδοῦμεν. Б. я приема отъ менъ, обаче отъ новогръцкото δίδω, съ което Б. борави въ надписа, не може да се получи διδοῦμεν, а δίδομεν. Отъ следващитѣ следи Б. приема отъ менъ Κ (сжщо и Шк.), което се вижда и въ фотографията. Следъ това има много слаби следи отъ Ρ.

Тъй като ние намѣрихме предъ ΤΟΝΑΡΧΟΝΤ[ΑΝ на едно мѣсто ΜΕϹΙΝ, а на друго мѣсто четемъ ΚΡȣΜΕϹΑΡ[ΧΟΝ, то допълването на нашето ΚΡ ..... ΑΡΧΟΝ Ι .. може да бжде само ΚΡ[ȣΜΕϹΙΝ]ΑΡΧΟΝΤ[ΑΝ. Б. приема отъ моето допълнение ἄρχοντ[αν, сжщо и βα]σιλεύ[ς], но Κρ[ουμέσιν отхвърля, понеже „предъ ἄρχοντα" трѣбвало да се очаква члена τόν, та нѣмало мѣсто за Κρουμέσιν.

Но да видимъ, какво предполага Б. вм. моето четене. Споредъ него „K може да значи и κὲ = καί. А освенъ това предъ ἄρχοντα трѣбва да се допълни членътъ τόν.“ Така изречението би било ΤȢ⊏ΔΙΔȢΜΕΝϏ · · · ΤΟΝΑΡΧΟΝΤΑΝ.

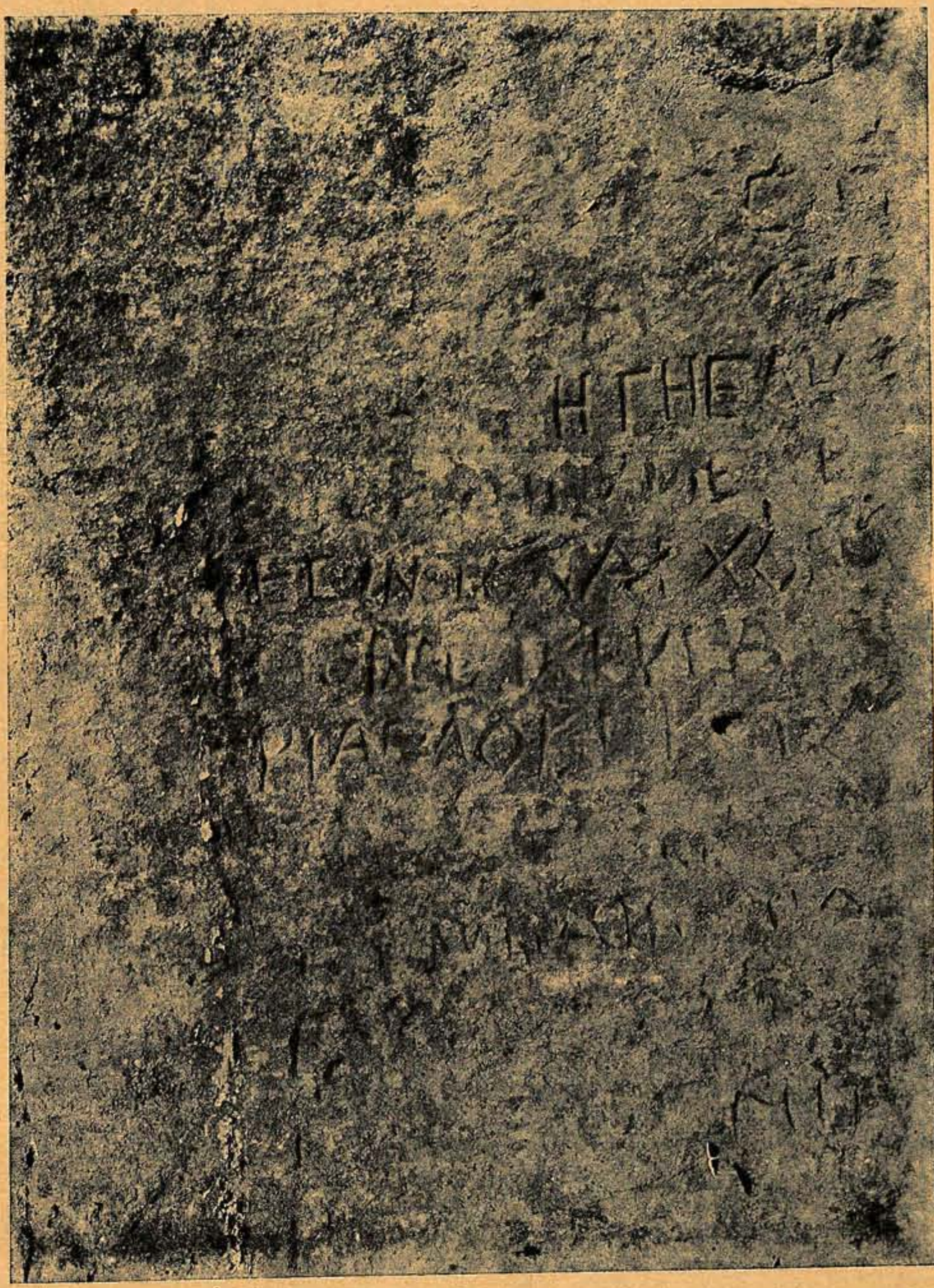

Обр. 230. — Първа часть отъ първата колона на долния надписъ

Следващето ὁ βασιλεύς не принадлежи вече къмъ това изречение. Тъй мисли и Б. Но K . . . , особено Ϗ . . . , следъ глагола „даваме“ и предъ „архонта“ не дава никакъвъ смисълъ във фразата . . . τοὺς διδοῦμεν κ(ὲ) . . . τὸν ἄρχονταν,

Ясно е следователно, че най-естествено и едничко възможно предположение е моето: ΔΙΔȢΜΕΝΚΡȢΜΕ⊏ΙΝΑΡΧΟΝΤΑΝ.

Противъ това би говорила само липсата на члена, който споредъ Б. трѣбвало да стои предъ ἐκ Θεοῦ, предъ титлата и предъ името. Но въ нашия надписъ намираме ἐκ Θεοῦ предъ име безъ членъ, сѫщо и на едно мѣсто ἄρχων стои безъ членъ. Сѫщо така безъ членъ намираме име нѣколко пѫти въ прабългарскитѣ надписи: Ἰσβοῦλος ὁ καυχάνος, дори единъ пѫть и име и титла безъ членъ: Τζεπὰ βογοτὸρ βοηλά. За жалость, строги езикови закони, каквито е създалъ Б., не можемъ да имаме въ прабългарскитѣ надписи. Ето защо не бива да бѫдемъ толкова рѣзки въ предположенията си, понеже така можемъ да направимъ голѣми грѣшки, които скоро излизатъ на яве. Така напр. Б. въ Glotta XVIII, 70 пише, че въ Търновския надписъ предъ μετρίσαντες τὶν γῖν „ist wohl ὑ = οἱ und nicht κὲ = καὶ zu ergänzen“, обаче отъ оригинала сигурно може да се установи, че тукъ не стои Υ, а Ϗ = κ(αί), както го даватъ и всички издатели. Б. трѣбваше да отиде въ Търново, за да се увѣри, че не е правъ. Той все се оплаква, че не могълъ да разреши нѣкои въпроси, понеже не билъ видѣлъ оригинала. Но той можеше да види оригинала на тоя надписъ въ Търново. Сѫщо тъй можеше да види оригинала и на Мадарската колона, която е въ Музея, за да не пише, че навѣрно тя ни поднасяла Пресяновъ надписъ. Тепърва следъ като нѣколко пѫти заявихъ, че този надписъ е Омуртаговъ, и Б. го обяви за Омуртаговъ, казвайки че и азъ съмъ билъ на сѫщото мнение (!?).

Б. не приема и моето обяснение ΤȢ⊏ = τούς, като заявява: „въ по-късния гръцки езикъ, както е известно, по нѣкога релативното мѣстоимение може да се предаде чрезъ члена. Обаче много е съмнително дали сѫщата тази употрѣба на члена имаме и въ въпросното мѣсто, особенно като се вземе предъ видъ, че тази употрѣба на члена се срѣща днесъ само въ южнитѣ гръцки диалекти (Thumb. 88), докато езикътъ на нашитѣ надписи принадлежи къмъ севернитѣ гръцки говори“. Но тукъ става дума за такава употрѣба на члена въ срѣдновѣковния гръцки езикъ. Сравни Dieterich 199: „dieser Gebrauch des Artikels (като релативно мѣстоимение) zieht sich dann durch die ganze mittelgriechische Litteratur hindurch“ и Psaltes 197—198, който дава примѣри отъ Малала (95, 8; 102, 4; 102, 3), Theoph. (183, 31), Theoph. Cont. (661, 13), Leo Neap. (241), Trinch (97). („τόν tritt sehr oft in des mittelgr. Vulgarlitteratur auf: Span. 94, 84, Prodr. IV 568“ etc.).

II а 10 редъ

Тукъ сполучихъ да допълня хановото име въ акузативната форма ΚΡȢ]ΜΕ⊏ΙΝ и да установя ΚΡȢ]ΜΕ⊏ΙΝΤΟΝΑΡΧΟΝΤ[ΑΝ. Споредъ Б. „обаче това допълване е допустимо само, ако надписъ C (у менъ II б) принадлежи било по съдържание, било по време къмъ надписа отъ II-та колона. Въ противенъ случай Κορμέσιος е единственото име, което може да се допълни тука“. (Срв. нѣмското издание: „Sonst könnte man den Namen nur zu [Κορ]μέσιν ergänzen“.) Тѣзи думи не сѫ разбираеми. Виждамъ само, че Б. приема моя преписъ и допълване, само че моето ΚΡȢ поставя въ края на II б 1 р. вмѣсто въ края на II а 9.

Следъ това установихъ ΠΡΟ⊏]ΕΚΑΛΕ⊏Ε[Ν. Б приема ἐκάλεσεν, но казва, „за предпочитане е обаче допълването [παρ]εκάλεσε[ν.“ И тукъ пакъ приема това, което повече му харесва, безъ да държи смѣтка за възможностьта: тукъ има мѣсто предъ ΕΚΑΛΕϹΕ[Ν за 4 едри букви. Значи тукъ трѣбва да се допълни ΠΡ◊Ϲ, а не ΠΑΡ.

II а 11 редъ

Тукъ Б. дълго разправя, че смѣта II б като продължение на II а. Споредъ него азъ съ нищо не съмъ подкрепилъ моето предположение, а именно, че II а е отдѣлна колона отъ II б.

Въ сжщность II а 8, 9, 10, 11 показватъ, че II а е отдѣлна колона. Освенъ това азъ дадохъ съображенията, поради които смѣтамъ, че сж написани отдѣлно дветѣ колони: Първата пукнатина е по-стара отъ паметника, ясно говори за това фактътъ, че тази пукнатина не поврежда паметника, което не може да бжде нѣщо случайно. Пукнатината отива точно задъ гърба на конника и презъ коня по начинъ, който не поврежда паметника. (На въпроса, защо сж издълбали надписа точно тукъ, кждето има пукнатина, сигурно отговарятъ религиозни съображения. Надъ конника намираме една пещера съ прабългарски знаци. Това говори за култа на пещеритѣ у прабългаритѣ). При това тази пукнатина, която е сжществувала преди да бжде написанъ надписътъ, е представяла естествено раздѣление на дветѣ колони на надписа, къмъ което е билъ подтикнатъ писачътъ и отъ практичностьта: безъ това редоветѣ на надписа е трѣбвало да бждатъ много широки. Пъкъ и рисунката и фотографиитѣ ясно показватъ, че между първата и втората колона въ пукнатината и около нея въ широката развалена часть е изключено да се намиратъ каквито и да било следи отъ букви.

Но нека видимъ, какво говори споредъ Б. въ полза на предположението му, че дветѣ колони образували едно цѣло. Въ 9 р. установихъ съ сигурность началото на едно изречение ◊ΒΑ]ϹΙΛΕ [Ϲ, което Б. приема. А въ началото на 10 р. намѣрихъ ΜΕϹΙΝΤ◊ΝΑΡΧ◊ΝΤ[Α.....] ΕΚΑΛΕϹΕ, което допълнихъ съ сигурность: ΚΡȢ]ΜΕϹΙΝΤ◊ΝΑΡΧ◊ΝΤ[ΑΝΠΡ◊Ϲ]ΕΚΑΛΕϹΕ[Ν. Тъй дойдохъ до четенето: ὁ βα]σιλεὺ[ς Κρου]μέσιν τὸν ἄρχοντ[αν προσ]εκάλεσε[ν]. Положителното свързване на допълненитѣ букви въ края на 9 р. [ΚΡȢ], които падатъ точно до пукнатината, съ началнитѣ букви въ 10 редъ ни показва съ сигурность, че редоветѣ на надписа тукъ се свършватъ при пукнатината. Б. приема буквално моето допълване, но казва, че следъ моето ὁ βασιλεύς трѣбвало да има още нѣщо, понеже думата ὁ βασιλεύς се придружавала обикновено отъ името на съответния императоръ, и добавя, че „изхождайки отъ редъ 3 на II-та колона“ можелъ да приеме съ сигурность, че членътъ τόν е стоялъ предъ името Κρουμέσιν. Обаче нито едното, нито другото не е убедително. Ὁ βασιλεύς безъ собств. име на императора показва, че по-горе е ставало дума вече за императора съ името му. За да изпревари това възражение, Б. твърди, „че въ тази часть на надписа изглежда да се срѣща за пръвъ пжть тази дума“, безъ да ни обясни, отъ де вади това заключение. Но ние можемъ съвсемъ спокойно, дори съ сигурность да кажемъ, че по-горе е ставало вече дума за императора, та тука не е имало нужда да се повтаря името му. А че τόν не е необходимо предъ Κρουμέσιν, се вижда ясно отъ Шуменската колона на Маламира, която дава ὁ καυχά<χα>ν(ος) Ἰσβοῦλ(ος) и μετ(ὰ) τ(ὸν) καυχάν(ον) Ἰσβοῦλ(ον). Сжщо и въ надписа отъ Филипи стои ἀπέστηλεν

Обр. 231. — Втората часть отъ първата колона на долния надписъ

[Ἡσ]βοῦλον τὸν καύχανον. Освенъ това сравни и въ нашия надписъ II а 7 р., дето е сигурно, че следъ ΑΡΧ◊Ν буквитѣ Κ̣Ρ̣ даватъ началото на името Крумъ безъ всѣки членъ.

И така спокойно може да приемемъ четенето ὁ βασιλεὺς Κρουμέσιν τὸν ἄρχονταν προσεκάλεσεν, което показва, че пукнатината е представяла края на колоната. Вмѣсто да твърди Б., че тукъ редоветѣ трѣбва да сѫ завършвали малко нѣщо по-навѫтре въ дѣсно и че въ такъвъ случай, би трѣбвало да се смѣсватъ съ редоветѣ на надписа отъ II а колона, което щѣлъ да разреши съ аутопсия, по-добре би било да разгледа внимателно всичкитѣ фотографии на надписа, за да се убеди, че и аутопсията не би могла да подкрепи това, което желае да докаже. Споредъ Б. въ полза на предположението му, че двѣтѣ колони образували едно цѣло, говорѣлъ и фактътъ (това пише само въ нѣмското издание), че по всѣка вѣроятность и въ втората колона Κρουμέσις е действуваще лице, както въ първата. Това установихъ собствено азъ, като опредѣлихъ и въ първата колона името на сѫщото лице, което се срѣща въ втората. Но това не доказва, че надписътъ не е билъ раздѣленъ на две части по чисто практически съображения.

Освенъ това противъ моето схващане говорѣли, споредъ Б, и 10 и 11 редове, дето следъ ὁ βασιλεὺς Κρουμέσιν τὸν ἄρχονταν προσεκάλεσεν намѣрихъ следното: . . . \ΙϹ◊ΝΜ . . . //⁻ᵛ◊ΝΤΑΧΡΥϹΑ.. Ξ . . . . ΠΑΙ. ΡΥ . . . . ΕΤ . ΜΕ, което допълвамъ ἴς τ]ὸ ἴσον μ[ετα]σχὼν τὰ χρυσὰ.. ἔ[δωκ(εν) ὁ] πατ[ή]ρ μ[ου ἐσμ]ετ[ε]μέ. За начало предлагахъ фразата τῶν ἴσων μετέχειν τινί „ebenso viel bekommen, wie ein Anderer“. Обаче предъ ΙϹ◊ΝΜ нѣма Ν, а \, т. е. часть отъ ◊ или ⟠, поради което тукъ се налага формата τὸ ἴσον μετέχειν, а не τῶν ἴσων μετέχειν. Така ще остане преди Τ]◊ΙϹ◊ΝΜ . . мѣсто за две букви, които не биха могли да дадатъ друго освенъ καί въ форма на ΚΕ. Така бихме получили нѣщо, което споредъ Б. навѣрно би отговаряло на истината. Но той вмѣсто κέ предлага моето второ предположение ἴς и дава като примѣри следнитѣ допълвания: ἴς τ]ὸ ἴσον μ[ετέχιν, което би могло да произлѣзе отъ εἰς τὸ τὸ ἴσον μετέχειν или ἵνα τ]ὸ ἴσον μετέχι или μετέχιν. Обаче нито едното, нито второто е възможно. Самото мѣсто, което ясно се вижда и отъ фотографията и рисунката, допуща между προσεκάλεσεν и ◊ΙϹ◊Ν най-много три букви. При това Τ е широка буква. Нека отбележа тукъ, че Б. ме укорява, загдето никѫде не давамъ колко букви могатъ да поберατъ празнитѣ мѣста, ако и въ сѫщность всѣкѫде опредѣлямъ това най-малко четири пѫти.

Споредъ Б. азъ съмъ билъ отхвърлилъ своето предложение τὸ ἴσον μετέχειν, понеже противоречело на моята хипотеза, като твърди, че въ сѫщность точно това предположение било най-приемливо. Но азъ го отхвърлихъ, понеже то е абсолютно невъзможно. Да го приемемъ, то би значило, че императорътъ билъ канилъ хана Крумышъ, да получи еднаквата часть (съ императора), по Б. да вземе (еднакво участие). Такова нѣщо не можемъ да предполагаме дори и у Тервелъ, че императорътъ поканилъ хана да вземе съ него еднаква часть.

По този случай азъ направихъ друго предположение, за което Б. пише „остроумно, но не може да докаже съ нищо“. Азъ писахъ въ книгата си, че σιάσμα = ἰσάσμα, σιασμός = ἰσασμός значи „pactum, conventio“, срв. ἰσάζω новогр. σιάζω,τὰ σιάζω, отъ дето може да се допусне τὸ ἴσον = τὸ ἰσάσμα (σιάσμα) „pactum, conventio“.

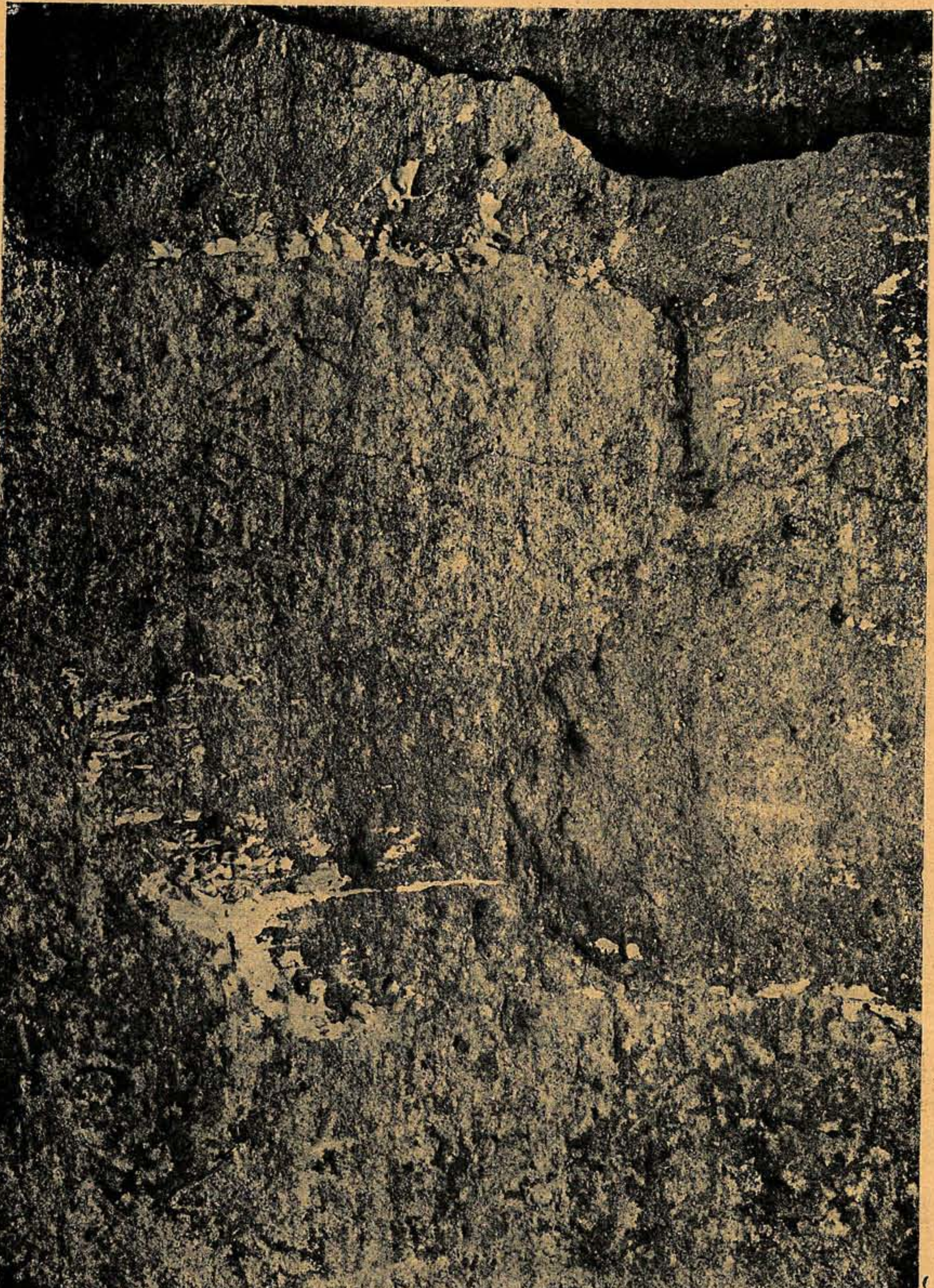

Обр. 232. — Трета часть отъ първата колона на долния надписъ

Не е съгласенъ Б. и съ предложеното ΜΕΤΑϹΧΟΝ, понеже следъ τὸ ἴσον трѣбвало да следва verbum finitum или infinitum, но не и participium. Изразътъ τὸ ἴσον μετέχειν се нуждаелъ споредъ него отъ едно допълнение (стр. 14). Сжщо тъй споредъ него тукъ конструкциитѣ, навѣрно сж стояли въ свършенъ глаголенъ видъ. Но всички тия твърдения на г. Б. сж лишени отъ доказателства.

Като първа буква отъ 11 р. намѣрихъ на скалата остатъци, които Шк. е взелъ за Μ, а сега за ΤΙ. Обаче двете вертикални линии сж отъ ерозия, а ⋎, не е часть отъ известното въ нашия надписъ Μ, а отъ Χ. Б. има предъ видъ глагола νέμω, като предлага Ν]ΕΜΟΝ вмѣсто ΞΧΟΝ = ΕΧΟΝ или ϹΧΟΝ или съ следнитѣ две букви ΕΧΟΝΤΑ или ϹΧΟΝΤΑ, и казва, че безъ аутопсия не могло да се установи „де сж стояли допълнението на τὸ ἴσον μετέχειν, началото на ΕΜΟΝ и субектътъ на причастието (ако не е билъ сжщиятъ като на παρεκάλεσεν), т. е. дали на края на редъ 10, или въ началото на редъ 11, или трѣбва да се търсятъ и на двете мѣста“? Това е една безсмислена фраза, която е казана само за ефектъ (въ нѣмското издание липсва), защото тукъ аутопсията не може да установи подобно нѣщо. Но сжщо тъй е необосновано и твърдението на Б., че едва ли могло да се очаква тукъ причастието μετασχὼν въ нашия надписъ.

За думитѣ ΤΑΧΡΥϹΑ Б. казва, че при сегашното състояние на надписа не могло да се реши съ положителность, дали буквитѣ ΤΑ принадлежатъ къмъ предходна дума или къмъ χρυσά като членъ. Но това казвамъ самъ на 87 стр. въ книгата си, отъ дето и той приема четенето τὰ χρυσά заедно съ моето обяснение. За това, което следва тукъ, Б. говори съ съмнение. Споредъ него тукъ съмъ билъ намѣрилъ ΠΑ . . ΡΛ . . ., докато въ сжщность, азъ давамъ ΠΑι . Ρ∧ . , което се чете съ сигурность ΠΑΤ[Ι]ΡΜ[Ȣ. Така вмѣсто Шк.-ото ΙΙΑ ΤΚ азъ намѣрихъ ΠΑ ι Ρ|\ . Интересно е, че Шк. по-рано е далъ само първитѣ две букви горе-долу добре, а сега само последнитѣ две. Тукъ моето четене ΠΑΤ[Ι]ΡΜ[Ȣ несъмнено е сигурно. Шк. пакъ е размѣстилъ буквитѣ. Той поставя ∧ подъ края на Α, когато е подъ Κ.

Б. нищо не казва за моето четене ΠΑΤ[Ι]ΡΜ[Ȣ, а дава ΠΑ . . Ρ. Той приема следователно отъ менъ първата, втората и петата буква, но се съмнява въ допълването ми. А чъртата отъ Τ се вижда ясно и въ гипсовата отливка. Сигурно е и |\ . Съвсемъ положително ΠΑ ι Ρ|\ се допълва като πατ[ή]ρ μ[ου.

Следъ ΠΑΤ[Ι]ΡΜ[Ȣ намѣрихъ . . . ϹΤ. ΜΕ, което допълвамъ ΕϹΜ]ΕΤ[Ε]ΜΕ.

За цѣлия редъ μ[ετα]σχὼν τὰ χρυσὰ . . ἔ[δωκ(εν) ὁ] πατ[ή]ρ μ[ου ἐσμ]ετ[ε]μέ Б. прави бележката, че тълкуването му било особено съмнително, понеже субектътъ ὁ πατήρ μου „е твърде много отдалеченъ отъ принадлежащето къмъ него причастие и че се намира следъ verbum finitum и то не на края на изречението, както би трѣбвало да се очаква“ и добавя, че най-естественото словонареждане би било ὁ πατήρ μου μετασχὼν τὰ χρυσά (или още по-добре τὰ χρυσὰ μετασχὼν) ἔδωκεν ἐσμετεμέ. Обаче за словонареждането въ тоя редъ дадохъ като паралелъ отъ Търновския надписъ κ[(ὲ)] μετρίσα(ν)τες τὶν γῖν ἐπύισα τὰ γράματα ταῦτα.

Следователно и тукъ сме установили и началото и края на реда.

II a 12 редъ

Първата дума е ΕΔΟΚ = ἔδωκ(εν). Б. приема това. Шк. е схваналъ по-рано крайната буква като отдѣлна дума: κ(ὲ) = καί. А сега поправя и буквения остатъкъ Λ, като му поставя отдолу чертици, та да стане ясно, че се касае за Δ, както го чета азъ.

Следващитѣ букви и остатъци допълвамъ като ἐκ τοῦ ὅ[ρου. За това Б. пише, че думата ὅρου могла да се допълни и като ὅρους. Но какво ще значи ἐκ τοῦ ὅρους?

За моето допълване [καὶ φρου]ρία ἔδωκ(εν) ἐκ τοῦ ὅ[ρου, дето субектътъ трѣбва да е ханъ Крумъ, Б. пише: „„понеже понятието „крепость“ въ нашитѣ надписи се предава съ думата κάστρον, то би могло по-скоро да се допълни [τὰ χω]ρία, [τὰ Ζαγο]ρία и пр. „Азъ смѣтахъ φρουρία ἐκ τοῦ ὅρου „погранични крепости“ или крепости, които сж извънъ държавната граница, като сжщевременно предлагахъ и παρορiά. Възможно Б. да е правъ, като предлага χορία вм. φρουρία. Тъй той приема моя опитъ за тълкуване, като дава една по-вѣроятна дума. Само такива именно бележки, които поне даватъ нѣщо, бихъ очаквалъ отъ моя критикъ.

Въ нѣмското издание освенъ това пише. „Vor ΕΚΤȢ könte man das Bindewort καί als aus Versehen nicht ausgemeisselt supponieren“. Но азъ допълнихъ това [(καί)]. Какъ може да се говори тогава за грѣшка на каменодѣлеца?

II a 14 редъ

Тукъ Б. дава нови възможности за допълване. Азъ предложихъ тълкуването „на Найманъ Тута“, дето Найманъ е име, а тута — титла, за каквато въ Шуменската колона смѣтамъ края на ΜΑΒΙΒΡΕΝΤΑΓΑΤȢΤΛ. Б. не споменува, че следъ ΤȢΤΙ се намира не Ν, както дава Шк., а N̄, чиято горна хоризонтална линия ясно се вижда и въ фотографията и въ отливката. Тази линия отъ 2 см. свързва двете вертикални, като смѣтаме отъ горе, а отъ долу на 4.2 см. И тъй тя не е часть нито отъ Ν нито отъ Η. Действително подъ нея се намира и наклонената черта на Ν. И тъй буквата е N̄ и трѣбва да смѣтаме горната линия за белегъ на Ν. Б.-итѣ предложения Τουτη Ναιμαν ὁ τ[αρκάνος], или τουτη Ναιμανος не сж състоятелни, да не говоримъ за третото. . του τὴν Ἀῖμαν (географско име?). Тукъ въ нѣмската статия Б. прибавя „oder mit Beibehalten der Lesung von Fehér mit Berücksichtigung der Abschrift von Škorpil“. Отъ Шк-ото Τ липсва всѣка следа. При това Б. не е взелъ подъ внимание, че следъ Ο до ΧΡΥϹ[Α има мѣсто само за 6 букви, колкото има въ моето ἔδωκεν, а предлаганото отъ него ταρκάνος съдържа 8 букви, ако и да е ималъ сигурна база за установяване броя на букитѣ, които се очакватъ тукъ.

Още по-интересно е, което той казва по-нататъкъ: „Какъ трѣбва да се чете следващата дума може да се разреши само едно ново преглеждане на оригинала. Защото както четенето на Фехеръ χρυσά, така и това на Шкорпила ΚΡȢΜ[έσις или ἑσιν сж възможни“. Нищо подобно нѣма. Б. трѣбваше да се вдълбочи само малко въ снимкитѣ и въ отливката и щѣше да разбере, че тукъ нѣма неразрешима проблема: ясно се чете Χ а не Κ.

По-рано и Шк. е челъ XPı, а ние намѣрихме четири ясни букви. Първата е съвсемъ сигурно X, втората P, третата V, а четвъртата е Ϲ. Шк. сега излиза съ нови букви, като отхвърля предишното си четене XPI и моето XPVϹ и дава KPξı. Обаче на скалата първата буква е пълно X и то въ обикновената му тукъ форма, чиято горна часть е по-голѣма. Това се вижда и въ фотографията и въ гипсовата отливка. Затова давамъ тукъ тая буква въ естампажъ (обр. 233),

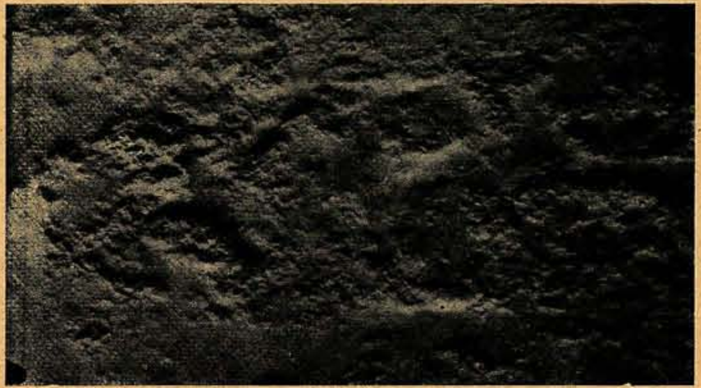

Обр. 233. — Естампажъ отъ една часть на надписа

отъ дето става явно, че тукъ имаме X. И тъй Б. е могълъ да разреши въпроса и безъ да преглежда оригинала. (Въ нѣмското изд. на стр. 27 дава и той χρυσ[ὰ]). Втората буква е P. Третата е малко разрушена, но се виждатъ и двѣтѣ линии отъ нея. Най-куриозното е, че Шк., за да наложи допълването Κρουμ . . , отъ четвъртата буква дава само това, което може да се допълни като M, и изпуща яснитѣ хоризонтални черти, които могатъ да покажатъ, че тукъ не е имало M, а Ϲ. И това сѫщо и Б. е могълъ да провѣри безъ да има на рѫка оригинала. Ако Б. е челъ „безъ мѫка“ несѫществуващи букви, то още по-лесно е могълъ да намѣри сигурнитѣ следи отъ хоризонталнитѣ линии на Ϲ.

За допълването ἔδωκεν въ българската си статия Б. е много строгъ. Това споредъ него „представлява едно голо предположение“, а въ нѣмската вече пише „ist möglich, aber sicher ist sie nicht“!

II a 15 редъ

Въ началото на този редъ вмѣсто Ш-вото PX◈ намѣрихъ -PX◊⁝ т. е. вм. Шкорпиловото ◈ едно ◊ и после часть отъ N, именно горната и долната часть на две вертикални линии. Най-новиятъ преписъ на Шк. е поправенъ, сега и той дава PX◊, а следъ това горната часть на една вертикална линия. Б. у Шк. отбелязва I, у менъ — нищо. Значи у Шк. по-рано нѣмаше нищо, у менъ !!. следъ менъ у Шк. I, — а Б. у менъ не отбелязва нищо.

Тази дума чета APX◊N. Б. приема моето четене.

Следъ APX◊N намѣрихъ ` M ⁚ ⁚ . Тѣзи букви и остатъци сѫ много голѣми, M е огромно, което отговаря на това наблюдение, че на нѣкои мѣста нашиятъ надписъ и съ голѣмината на буквитѣ иска да означи значението на думата. Това забелязваме въ II б 8, 9, II в 7 редове при имената Крумъ и Омуртагъ и при думата Θεός. Следъ APX◊N очакваме действително име, което, като се допълни ` въ ȣ ще гласи: . . ȣM ⁚ ⁚, KP]ȣMEϹ. Следващото 1ȣ допълвамъ като ◊ΠATIP]Mȣ.

Противъ това допълване Б. пише: „името на хана стои и на двѣтѣ мѣста, дето то се срѣща все предъ („следъ“ е случайна грѣшка у него!) титлата и винаги съ членъ“. Обаче въ Шуменската колона намираме ὁ καυχά<χα>νος Ἰσβοῦλος срв. въ надписа отъ Филипи обратно Ἰσβοῦλος ὁ καυχάνος. А мнението на Б., че „по-вѣроятно е следъ ἄρχον да е следвала нѣкаква глаголна форма“ е наистина, за да употрѣбя неговъ изразъ, едно „голо предположение“.

II a 16 редъ

Въ началото намѣрихъ следъ Шкорпиловото K и ,·Γ ⁚ . . Цѣлото ще бѫде

K,·Γ ⁚·VϹANΛ

Втората дума чета ἔλυσαν. Б. приема. Предъ нея чета συνθή]κας.

Тукъ Б. дава бележката: „Тукъ може да се касае и за известния изразъ καταλύω τὸν πόλεμον и да трѣбва съответно да се допълни“. Както се вижда отъ моята книга, азъ съмъ ималъ предъ видъ подобно предположение, преди още да се изкаже Б., като писахъ, че третата буква „може да се допълни само като Ϲ, понеже на лѣво нѣма мѣсто за чертицата на едно T.“ Това Б. можеше да провѣри въ фотографията и въ отливката. И тъй не може тукъ да става дума за цитирания по-горе изразъ.

Друга бележка на Б. къмъ този редъ гласи: „Може би къмъ συνθήκας ἔλυσαν трѣбва да се допълни още ὑ Γρεκὺ τάς.“ Това нѣщо, както е забравилъ да отбележи Б., е изтъкнато и отъ мене на стр. 97, дето писахъ: „ϹYN◈H]KAϹ= συνθή]κας „договори.“ А че тукъ действително става дума за нарушаване (естествено отъ неприятелитѣ — гърцитѣ) на договоритѣ, доказва и следващата часть Π◊ΛE, което произхожда отъ корена πολεμ-, следователно отбелязана е и последицата отъ нарушението на мира, т. е. неприятелскитѣ действия. Значи тукъ се е говорило за гърцитѣ, които сѫ нарушили конвенциитѣ, за които се говори по-горе и поради това българитѣ започнали война съ тѣхъ.“ Само, че азъ не бихъ далъ YΓPEKY, а YΓPIKY.

Б. дава следъ ἔλυσαν буква A. Но въ надписа нѣма такова нѣщо, а Λ както се вижда отъ фотографията и отъ отливката.

Б. приема отъ мене въ тази колона:

ἄρ[χ]ο[ν]
χρυ]σὰ Τ
χρυσὰ ɔ (ἀν)έδοκ(εν) ΚΑΒ
χρυσ[ὰ
χρ]υσὰ Τ
ΕΝ◊Ϲ ἄρχον ΕΚ
ἐδίδου Τ◊Ϲ δίδο εὐθύνις ΕϹΜ
ΤȢϹ διδοῦμεν Κ ἄρχοντα[ν ὁ βα]σιλεβ[ς Κρου-
μέσιν τὸν ἄρχοντ[αν παρ]εκάλεσε[ν τ]ὸ ἴσον μ[ετ
χρυσὰ ΠΑ Ρ ϹΤ . ΜΕ
ἔδοκ(εν) ἐκ τοῦ ◊
ἄρχον χρυσ[ὰ
ἔλυσαν

И тъй Б. тукъ приема отъ мене 30 думи, отъ които бѣха известни по-рано само 3.

Новото у Б. е тукъ ἰς [τοὺς] Γρεκούς, което, обаче е погрѣшно. Но куриозно е, че и тамъ, кѫдето не приема моето допълване, приема моя преписъ. Впрочемъ той излиза само на едно мѣсто съ свой опитъ, — а следъ това казва, че освенъ нѣкои дребни мѣста не приемалъ нищо отъ менъ.

II б. II-та колона

II б 1 редъ

(Обр. 234—236)

Ние намѣрихме ◊ ͺ ͵ ~.., ‹ ◖ , което се допълва така:

Τ]ȢΑΡΧ◊Ν[Τ]◊Ϲ.

Б. твърди: „върху гипсовата отливка може да се разпознае нѣщо като ◊ΑΡΧ[◊Ν]◊Κ.“ Въ сѫщность, обаче, първата буква е само долната часть на Ȣ, която въ гипсовата отливка е съвсемъ развалена. Въ нея сѫщо така сѫ развалени и следващитѣ букви, които Б. приема отъ мене: ΑΡΧ◊Ν (освенъ ΑΡΧ виждатъ се и остатъци отъ крайнитѣ две букви). Следъ тѣхъ Б. дава ◊Κ, безъ да държи смѣтка, че предъ ◊ има празно мѣсто за една буква, следъ което дохожда ‹. Въ сѫщность нѣма на камъка ◊Κ, а ‹ т. е. ◊, а следъ него стои Ϲ, т. е. цѣлото ще бѫде ȢΑΡΧ◊Ν. ◊Ϲ. Κ у Б. не е друго освенъ ‹, т. е. началото на ◊ въ гипсовата отливка, която тукъ е развалена и позволява всевъзможни предположения.

II б 3 редъ[1])

Въ стария преписъ на Шк. първата дума бѣ ΚΑΡΙϹΕΓ, въ която първата и последната букви сѫ погрѣшни. Вмѣсто Κ азъ намѣрихъ Χ, а вм. Γ — Ν, и така установихъ Ε]ΧΑΡΙϹΕΝ. Б. приема това. (Шк. въ най-новия си преписъ дава вече буквени следи, които горе-долу отговарятъ на моето четене).

Следъ тая дума Шк. даваше по-рано ΟΚ ΡȢΜΙϹ⁻ꞌ ᴧ, но въ надписа стои друго. Вмѣсто ΙϹ се оказва Ξ ◌ = ΕϹ. Прочие името не е ὁ Κρουμ, а ΟΚΡȢΜΕϹ. (Сега Шк. поправя въ Ϲ_ буквенитѣ остатъци следъ Μ, което не е точно, но прави възможно вече моето четене). Следъ това намѣрихъ непосрѣдствено следъ Ϲ три черти: /\ǀ, а после празно мѣсто за три букви и най-сетне: λ · · · Α. Това допълвамъ като ΑΡ[Χ◊Ν]Χ[ΡϒϹ]Α.

Б. приеме моя преписъ, а четенето ми само до ΕΧΑΡΙϹΕΝΟΚΡȢΜΕϹ, като отхвърля ΑΡ[Χ◊Ν]Χ[ΡϒϹ]Α. Но той не базира новото си четене върху буквени остатъци, а върху свои предположения. 1) Изхождайки отъ II а 10 редъ, дето намѣрихъ ΜΕϹΙΝΤ◊ΝΑΡΧ◊ΝΤ/, което чета ΚΡȢ]ΜΕϹΙΝΤ◊ΝΑΡΧ◊ΝΤΑ[Ν. Б. казва, че номинативътъ отъ ΚΡȢΜΕϹΙΝ е Κρουμέσις. Това граматически естествено звучи

---

[1]) За II б 2 р. Б. пише, че Шк. въ най-новия си преписъ давалъ Ι·ΧΙΓΝ, въ нѣмското издание Б. дава Ι·ΧΙϹΝ, а сега въ изданието на Шк. е дадено 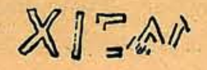

добре, но ние не бива да искаме да изкараме на всѣка цена форми, които да отговарятъ на каквито и да било граматически закони, а да опредѣлимъ какво има въ надписа. 2) Освенъ това споредъ Б., „когато името е придружено съ нѣкакво опредѣление, като титла и пр., то членътъ стои винаги и при собствено име и при опредѣлението, напр. · · · ὁ Ἠσβοῦλος ὁ καυχάνος“ (362). И затова вмѣсто ЕХАРIϹЕNОКРȣМЕϹАРХ◊NХРΥϹА, той допълва ЕХАРIϹЕNОКРȣМЕϹIϹ◊АРХ◊NА.

Обаче азъ опредѣлихъ формата КРȣМЕϹ = Κρουμές не възъ основа на каквото и да било предположение, а възъ основа на буквенитѣ следи, които не допущатъ Бешевлиевото предположение. Следъ КРȣМЕϹ намѣрихъ три черти / ˈ |, които не могатъ да дадатъ IϹ. Какъ може да се обяснятъ тогава думитѣ на Б.: „Името на хана може да се допълни отъ буквенитѣ остатъци по-скоро като Κρουμέσις?“ Въ тази книга, която критикува и отъ която цитира моитѣ допълвания и пр. се намиратъ тѣзи следи на стр. 41, сѫщо и на стр. 84, 101, 103, 109, 125-28 нарисувани както ги намѣрихъ съ три черти. Чудновато е, че Б. критикувайки и използувайки моята книга, взема рисунката на надписа отъ моето предварително съобщение, дадено презъ 1925 г. Но тамъ снимката е предназначена за популярна статия, та не може да служи за основа на научна работа, понеже е ретуширана, за да излѣзе по-красиво клишето. Въ цинкографията именно сѫ ретуширали краищата на залепенитѣ на картонъ фотографии, върху които бѣхъ нарисувалъ буквитѣ. И така тази стара рисунка не е трѣбвало да се взима за основа отъ моя критикъ, който критикува именно научното издание, въ което е даденъ моятъ преписъ въ научна форма. Третата черта, както това се вижда отъ моитѣ рисунки, издадени въ книгата ми, пада точно на края на фотографията. Въ нѣмската си критика Б. дава вече добрата рисунка, ако и клиширана много лошо, въ която се виждатъ тритѣ черти, въпрѣки това той пакъ настоява, че и възъ основа на моя преписъ могло да се чете „ganz leicht“ КРȣМЕϹIϹ (стр. 21). Но какъ ще се получи IϹ отъ / \I?

Въ сѫщность отъ буквенитѣ остатъци е ясно, че четенето КРȣМЕϹIϹ не е възможно. Въ моето четене намираме ОКРȣМЕϹАР[Х◊N]Х[РΥϹ]А.

Но Б. не пожела да приеме това четене, понеже не отговаряло на предварителнитѣ му предположения. Първото отъ тѣхъ се свежда къмъ това, че членътъ стоялъ винаги и при собствено име и при опредѣлението. На тази теза моето четене не отговаря, но тая теза се оборва отъ самия надписъ на Мадарския конникъ: въ II в 7 р. стои ἄρχων следъ името Омуртагъ безъ членъ. Срв. още Мадарския тангра-надписъ: НСНТZНРΓ[ОΥ. . . Значи Б. и тукъ не е правъ.

Второто предположение на Б. е, че щомъ се намира въ нашия надписъ Κρουμέσιν τὸν ἄρχονταν, номинативътъ трѣбва да бѫде Κρουμέσις. Наистина, ако намираме акк. Κρουμέσιν отъ едно име Krumyš, трѣбва да очакваме отъ него ном. Κρουμέσις. Но отъ буквенитѣ остатъци е сигурно, че тукъ има Κρουμές. Следователно трѣбва да приемемъ, че номинативътъ е написанъ просто безъ гръцко окончание, колкото да е било по-естествѐно Бешевлиевото Κρουμέσις отъ Κρουμέσιν. Че номинативната форма въ нашия надписъ е КРȣМЕϹ, а не Κρουμέσις, е съвсемъ сигурно и отъ II а 7 р. на надписа. Тукъ между АРХ◊N и ТЕКȣ намѣрихъ КР. . . ., което въ нашия надписъ, — както намѣрихме въ II б 3 КРȣМЕϹ,

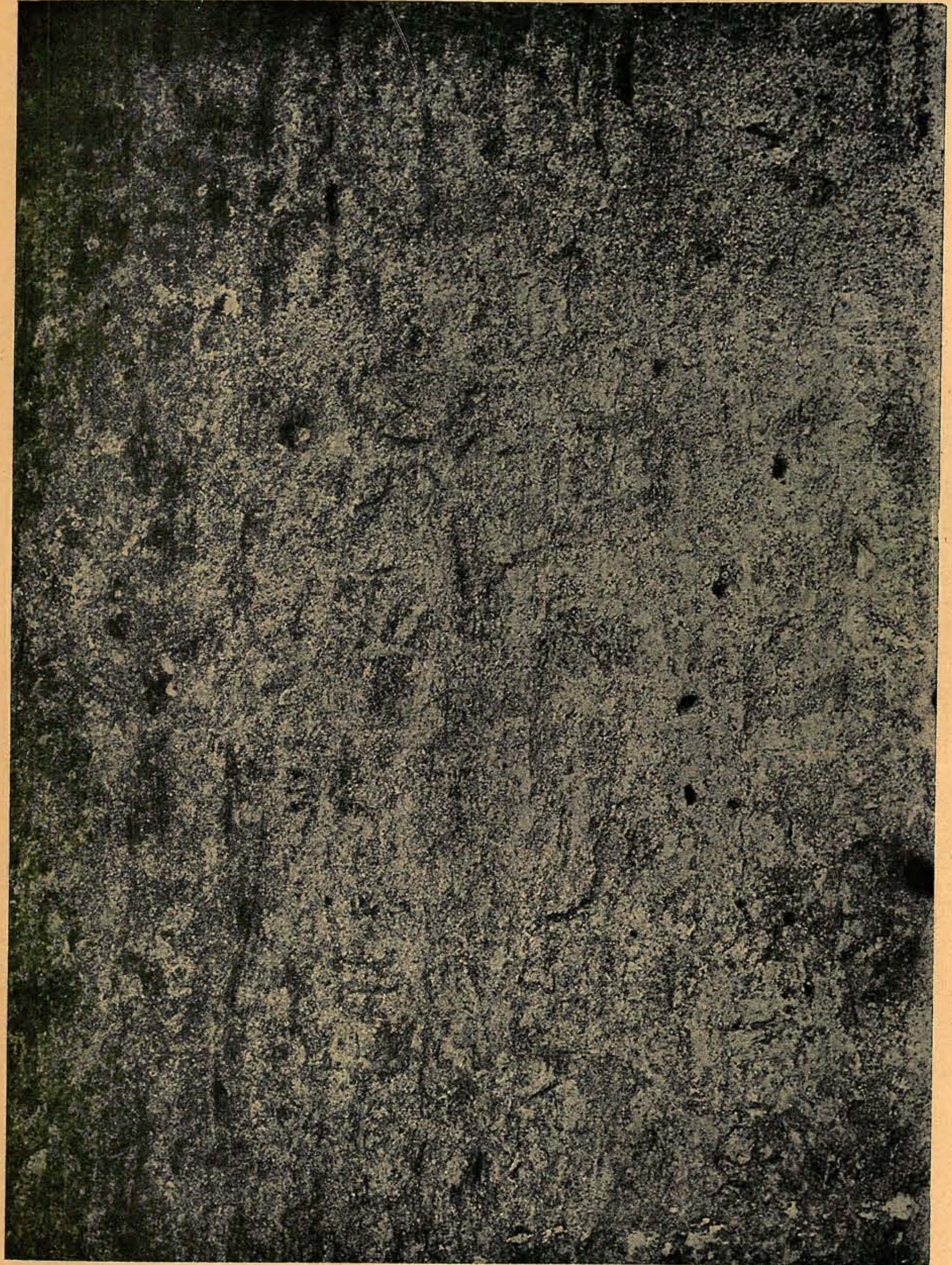

Обр. 234. — Втората колона отъ долния надписъ

въ IIа 9—10 Κρου]μέσιν τὸν ἄρχοντα[ν, въ IIа 15 ΑΡΧΟΝ[ΚΡ]ȢΜΕϹ, IIа 9 ΚΡ[ȢΜΕϹΙΝ]ΑΡΧΟΝΤ̇[ΑΝ, — може да бжде само ΚΡȢΜΕϹ. За ΚΡȢΜΕϹΙϹ просто нѣма мѣсто на камъка.

Б. е съвсемъ правъ, когато казва, че отъ установеното отъ менъ акк. Κρουμέσιν бихме очаквали ном. Κρουμέσις. Но фактъ е, че въ надписа има нѣщо друго. Въ Мадарския надписъ намираме [τὸν] ΤΕΡΒΕΛΙΝ, което обаче не изключва номинатива ὁ Τερβέλ. Така името Συμεῶν намираме у Леонъ Граматикъ както въобще у византийскитѣ извори безъ гръцко окончание, напр. τοῦ Συμεῶν, все пакъ се намира срещу (293, 2 etc. 311, 22, 312, 18) τὸν Συμεών формата (313, 17) τοῦ Συμεῶνα, срѣщу (292, 8 etc.) πρὸς Συμεών, формата (258, 3) πρὸς Συμεῶνα. А още по-важно е за нашия случай, че у Theoph. Cont. 392, 23 се намира τὸν Ζουφινεζέρ, а у сжщия авторъ на друго мѣсто 726, 12 τὸν Ζουφινέξερον. (Срв. Psaltes 164, 172).

IIб 5 редъ

Тукъ се намира една глаголна форма: Ε ΠVΙϹ Ε (срв. АЕМ ἐπύισε). Въ книгата си казахъ, че въ края на тая форма ние бихме очаквали Ν, понеже въ надписитѣ отъ прабългарскитѣ ханове 6 пжти се срѣща сжщата дума все въ формата ΕΠΥΙϹΕΝ = ἐποίησεν, както въобще и другитѣ глаголи въ 3. лице на аориста приематъ въ тия надписи съ ν ἐφελκ. (Сравни и въ нашия надписъ формата: ἐπιχείρησεν, ἐχάρισεν). Но въпрѣки всичко това, щомъ ние тукъ следъ ΕΠΥΙϹΕ не намираме Ν, а Ϲ, трѣбва да приемемъ, че въ тоя случай нѣмаме ΕΠΥΙϹΕΝ, а ΕΠΥΙϹΕ.

Не така обаче мисли Б. Той знае, че редовната форма е ἐπύισεν, и затова въпрѣки липсата на Ν въ надписа, поставя въ края на глагола тази буква и заради нея, естествено, е трѣбвало да поправи насилствено текста. Отъ това той не се побоялъ, понеже повече уважава строгитѣ граматични схеми на гръцкия езикъ, отъ колкото буквитѣ на надписа. Това е характерно за цѣлата критика на Б. Той не се колебае да премахне въ тоя надписъ всичко, само и само да установи такива форми, каквито има въ другитѣ надписи. Следъ ΕΠΥΙϹΕ Б. иска да премахне Ϲ, понеже не могло да даде очакваното отъ него Ν. И така той пише ΕΠΥΙϹϹΕΝ. Но заради това той бѣ принуденъ да предположи, че думата е писана по погрѣшка на каменодѣлеца съ две Ϲ: ΕΠΙΥϹϹΕΝ. Но и това не е било достатъчно, понеже въ надписа нѣма ΕΠΥΙϹϹΕ, а ΕΠΥΙϹΕϹ, т. е. следъ първото Ϲ нѣма Ϲ, а Ε. Отъ Ε обаче не може да се получи второто Ϲ, и тъй ΕΠΥΙϹϹΕ се оказва невъзможно. Но дори да приемемъ, че каменодѣлецътъ погрѣшно е издълбалъ второ Ϲ, и написалъ Ε вмѣсто Ϲ, все пакъ следъ това Ϲ = Ε не стои очакваното отъ Б. Ν. Тукъ ние намѣрихме остатъкъ отъ Μ, а не отъ Ν.

И тъй, докато азъ, възъ основа на буквитѣ, които стоятъ на скалата, чета ΕΠΥΙϹΕϹΜ$^-$ = ἐπύισε ϹΜ$^-$. Б. въ разрѣзъ съ действителностьта по предварително нагласена схема чете ΕΠΥΙϹϹΕΝ, каквото въ сжщность не сжществува на камъка.

Следъ сигурното ΕΠΥΙϹΕ намѣрихъ ϹΜΓΟ. Последнитѣ две букви Б. взима за ΤΟ т. е. τό или τόν, като членъ на обекта на ἐπύισεν, и така би станало моето четене още по-малко вѣроятно. Обаче предпоследната буква не може да се допълни като Τ, понеже на лѣво нѣма мѣсто за хоризонталната му черта.

И така Б. и тукъ не може да бжде правъ.

Обр. 235. — Втората колона отъ долния надписъ

Но така произволно постжпва Б. и съ буквенитѣ остатъци, които стоятъ предъ EΠΥIϹE. Азъ намѣрихъ тукъ IAPẠṆ Ϲ. Той приема моя преписъ, а срещу моето допълване казва „по-скоро тукъ, може би, трѣбва да се предположи едно подобно четене: IAPẠṆ[◊]Ϲ EΠΥIϹϹEN като въ IAPAN◊Ϲ се дири нѣкое първобългарско име или титла, напр. TAP[K]ȦN◊Ϲ и т. н.“ Но нищо подобно не позволяватъ буквенитѣ остатъци: следъ IAPAN и предъ Ϲ нѣма мѣсто за ◊, а само за I. Още по-несериозно е споменуването на TAP[K]AN◊Ϲ. Между P и Λ нѣма мѣсто за никаква буква. Както не може да се чете отъ EΠΥIϹEϹM едно EΠΥIϹϹEN, така сжщо IAPAN Ϲ не може да даде едно TAPKAN◊Ϲ. Съ сигурность тукъ допълвамъ, IAP̣AN[I[ϹEΠΥIϹẸẸM⁻,[1]) дето IAPAN смѣтамъ за акк., а [I[Ϲ за представка на глагола. Значи получаваме [I]ϹEΠΥIϹE = [εἰ]σεποίησε. Противъ ἰσεπύισε Б. пише следното: 1) Формата е съмнителна заради аугмента и липсата на крайното ν, 2) значеннето „поставямъ, назначавамъ“ е извънредно съмнително.

Споредъ Б. формата ἰσεπύισε е съмнително поради липсата на крайното ν. Но сигурно е, че тая форма, както видѣхме, стои безъ крайното ν. При това въ срѣдновѣковието нѣма за аугмента такива сигурни закони, каквито предполага Б. И така по форма нищо не говори противъ ἰσεπύισε.

Що се отнася до значението на тоя глаголъ „поставямъ, назначавамъ“ моитѣ примѣри споредъ Б. могли да се обяснятъ и другояче. Азъ дадохъ два примѣра, единия отъ Никифоръ, а втория отъ Теофилактъ Симокатъ. За втория Б. цитира Index Graecitatis на de Boor, въ който (p. 379) действително четемъ, че понеже на други мѣста Теофилактъ пише μετακλήτον ποιεῖσθαι τινα, на цитираното мѣсто се чете ποιησάμενος, а не εἰσποιησάμενος. Обаче, както по-горе казахме, при думата εἰσθεσάμενος, употрѣбата на composita вмѣсто simplicia е обикновено явление въ срѣдно и новогръцки и предлогътъ като представка служи само за засилване на глаголното значение. И че това и тукъ е така, показва не само цитираното мѣсто, но и дадения отъ de Boor другъ примѣръ: Theoph. Sim. VI, 17, 15: αὔξησιν τῷ ποταμῷ εἰσποιεῖν, срв. Diodor I, 39, 11 simplex: ποιεῖν. Срв. още дадения отъ менъ втори примѣръ: Vita Nicephori, Niceph. ed De Boor. p. 16, 22—23: βασιλέα εἰσποιησάμενος Λέοντα.

Видѣхме колко неоснователно Б. поставя N вмѣсто Ϲ, само и само да съвпадне четенето съ едно негово предположение. Но още повече му липсва основа въ работата, когато разглежда думата **канаръ**, за която мнението си е публикувалъ до сега нѣколко пжти. Азъ казахъ, че IAPẠṆ предъ [I]ϹEΠΥIϹE е акк. отъ една титла въ връзка съ службата, на която нѣкой си билъ назначенъ. Титлата дадохъ въ форма KA]NAPAN. А следъ IϹEΠΥIϹE намирамъ ϹN, която се допълва като ϹM̈. А следъ това дохажда часть отъ Ϲ̣ или Ẹ, което като последва Ϲ̣M, изцѣло може да се допълни само като EME. И така цѣлиятъ редъ ще бжде: IẠPAN[I]ϹEΠΥIϹẸẸṂE, т. е. ханътъ който е поржчалъ надписа, е билъ назначенъ за İAPAN. Като взимаме IAPAN за акузативъ отъ титлата (срв. Кишинъ — Κισίνας), ще остане IAP като завършъкъ на една титла, на едно име на длъжность на която ханътъ е билъ назначенъ, — естествено, преди да стане ханъ. Безъ съмнение това назначение е станало отъ предишния ханъ, който се

явява и като субектъ по-горе въ формата ὁ Κρουμὲς ἄρχων и за когото говори неговиятъ наследникъ.

Но на каква длъжность е могълъ да назначи ханътъ престолонаследника, вѣроятно сина си? Въ сборника на церемониитѣ въ византийския дворъ четемъ, че логотетътъ трѣбвало да пита българското посолство: какъ е владѣтельтъ, владѣтелката и какъ сж „ὁ κανάρτι κείνος καὶ ὁ βουλίας ταρκάνος, οἱ υἱοὶ τοῦ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας καὶ τὰ λοιπὰ αὐτοῦ τέκνα“; т. е. „Канар-тикинътъ и Болиа-тарканътъ, синове на владѣтеля отъ Бога на България и другитѣ му деца?“ Следователно въ времето, когато сж редактирали сборника на церемониитѣ, единиятъ (изглежда най-стариятъ) синъ на княза се е титулувалъ καναρτικεῖνος. Тая титла е съставена отъ две части. Втората ѝ часть τικεῖνος, чети **tikin**, означава хановъ синъ, членъ отъ хановото семейство и представя въ сжщность родова титла,[1]) а първата ѝ часть специфизира тая родова титла. И тъй **канаръ** е специална титла, а **тикинъ** е родствена. И така изхождайки отъ факта, че достойнството на (най-възрастния) синъ на хана е било **канаръ**, ние съ положителность можемъ да допълнимъ титлата IAP, която ханътъ е далъ на престолонаследника си, като KA]NAP. Следователно цѣлиятъ редъ ще гласи: ḲA]ṆẠPAN[I]ϹEΠΥIϹẸẸṂE = κα]ν̣άρ̣α̣ν [εἰ]σεποίησε ἐ̣μ̣έ̣, направи мене канаръ,

В. **Томашекъ** произвежда думата κανάρ отъ глагола **qana-**, и я тълкува като ‚blutvergiessend‘, „който пролива кръвь“, κανὰρ τικεῖνος значи споредъ него Blutrichter. Противъ това J. **Mikkola** пише, че срещу общотурското **kan** „кръвь“ стои въ чувашки **jun** и глаголътъ **qana-** не се употрѣбява за означение на смъртно наказание.

Но формата **qan** „кръвь“ е възможна въ прабългарски езикъ, понеже чувашкото j е отъ по-ново време. Пъкъ и по значение може да се приеме, че **qanar** произлиза отъ глагола **qana-**. Обаче **qanar** не означава „Blutrichter“, както предполага Томашекъ, тъй като qanar означава „zur ader lassen, blutig machen“, и следователно **qanar** има значението на човѣкъ, който пуска кръвь. Това значение се обяснява предостатъчно отъ факта, че тюркскитѣ народи пускали кръвь на тия, които полагали клетва или правѣли договори. Така се обяснява, че сановникътъ, който при важни държавни клетви и договори е пускалъ кръвь, се е наричалъ **канаръ**. „Споредъ Конст. Порф. титлата на третия князъ у маджаритѣ, който изпълнявалъ сждебна длъжность, се наричалъ καρχάς. Той добавя, че въ негово време Βουλτζούς билъ карха (синъ на **Калъ**, който билъ сжщо **карха**), който присжтствувалъ и въ неговия дворъ. Този **Булчу** е билъ много известенъ човѣкъ. Споменуватъ го доста византийски и западни писатели, но тукъ за насъ най-важното е това, което казватъ за него маджарскитѣ хроники, понеже отъ тѣхъ може да установимъ, каква е била неговата наследена отъ баща му висша сждебна функция. Βουλτζούς е назованъ отъ Анонимусъ „Bulsuu vir sanguinis“, а Кезаи назовава главатаря на седмото маджарско племе **Werbulchu** (vér по маджарски значи кръвь). Това значи, че той е изпълнявалъ службата на канаръ, т. е. пускалъ кръвь както у прабългаритѣ **канарътъ**. Следователно, функцията на дунавско-българския **канаръ** е еднаква съ онази на маджарския **карха**: тѣ сж играели роля при важни частни и държавни клетви като върховни сѫдии, при които се клели и сключвали договоръ съ пускане кръвь, и като дипломати (Карха Булчу намираме действително у Конст. Порф. като дипломатъ) сѫ пускали кръвь при сключване на договори. Тази имъ роля прочие, била такава, каквато сега на тия, които подписватъ междудържавни договори. Съ една дума тѣ сѫ играели роля при клетви, договори, които сѫ свързани съ кръвопускане. Договорящитѣ пускали кръвьта си въ единъ сѫдъ, смѣсвали я съ вода или вино и я вкусвали, а нѣкои народи (българи, маджари и пр.) въ известни случаи замѣствали това съ проливане кръвьта на нѣкое животно (вълкъ или куче).[1] (Съ назначението сина си за канаръ ханътъ предава часть отъ властьта си, която власть съдържа главнитѣ сакрални права. Че ханътъ действително притежавалъ тѣзи сакрални права е сигурно. Именно отъ церемониитѣ на Крума при цариградскитѣ стени е ясно, че ханътъ е билъ върховенъ жрецъ).

---

[1]) Ако бихме търсили въ първата дума гръцко номинативно окончание, бихме могли да мислимъ само за IAPẠṆ[I]Ϲ.

[1]) Другиятъ е булиа-таркан, т. е. боила на тарканитѣ, водачъ на тарканитѣ. А намиратъ се таркани съ разни длъжности: единиятъ е жупанъ-тарканъ, другиятъ олгу-тарканъ, третиятъ калу-тарканъ.

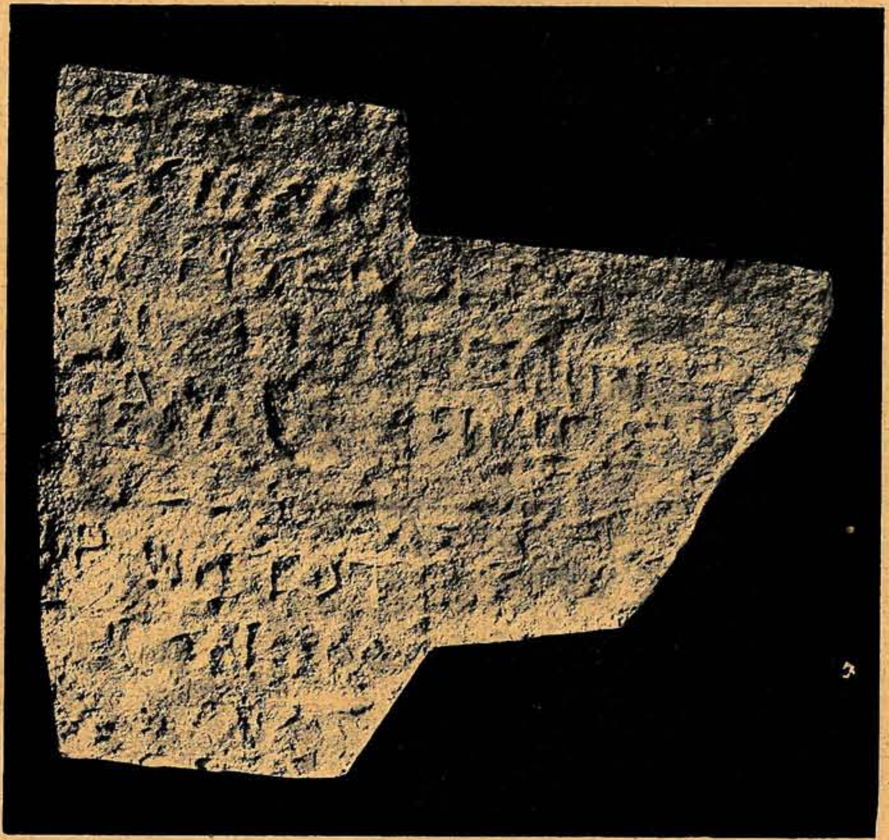

Обр. 236. — Втората колона (гипсова отливка)

Следъ всичко това Б. казва, че „мѫчно могло да се приеме, че престолонаследникътъ съгласно етимологията на Томашекъ изпълнявалъ длъжностьта „палачъ“ или че невръстниятъ още престолонаследникъ съгласно тая етимология на Фехеръ билъ участвувалъ при сключването на договори, за да пуска кръвь“.

---

[1] Фехеръ, Г., Надписътъ на Мадарския конникъ, 104—106.

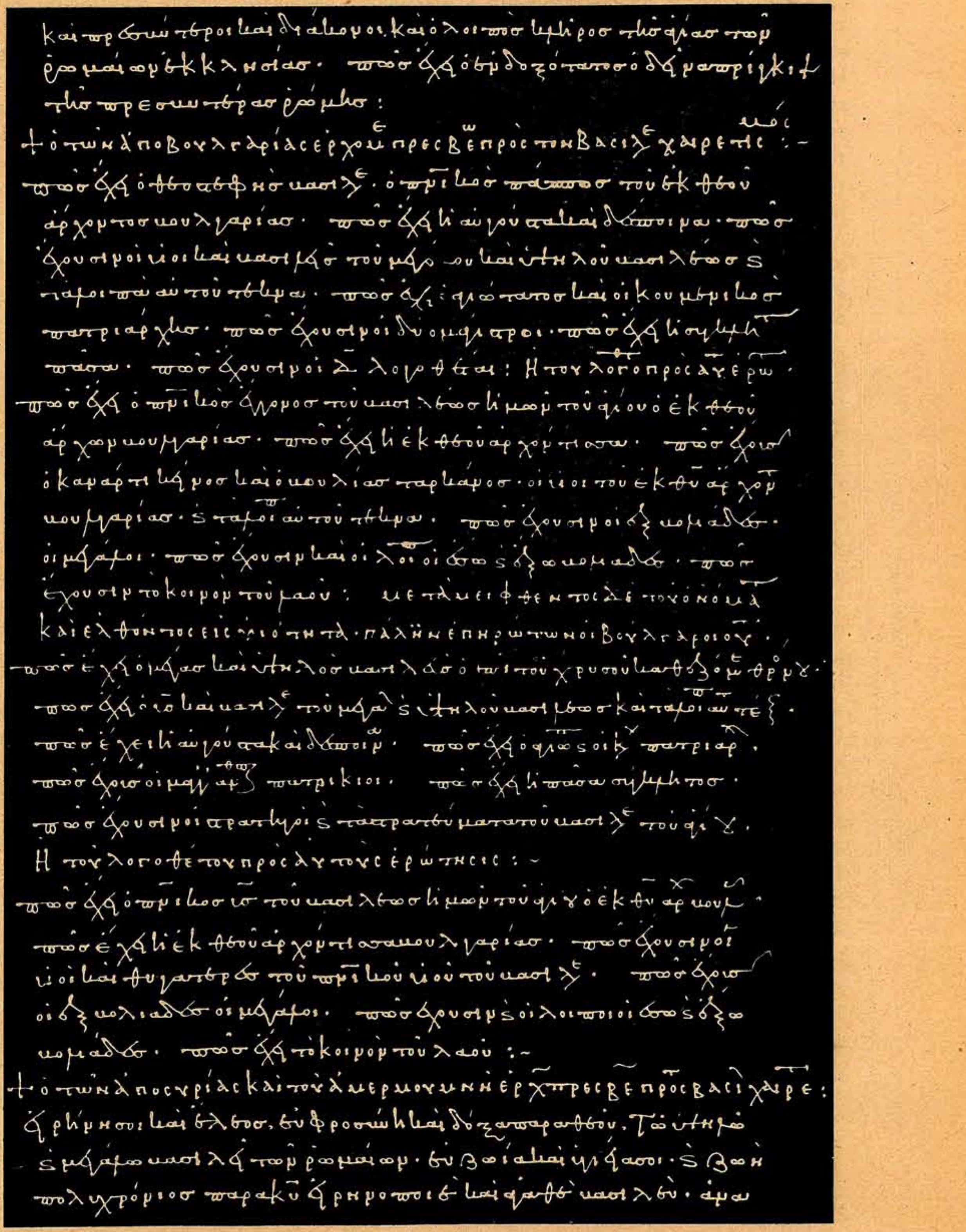

Обр. 237. — Стр. 228 а отъ рѫкописа на De Cerim.

Но азъ никога не съмъ казалъ, че qanar означава „палачъ“, точно обратно, горе изнесохъ, че тази длъжность е върховенъ сѫдия (по право върховенъ нотаръ) и дипломатъ. Сѫщо погрѣшно твърди Б., че тука се касае за „невръстенъ още престолонаследникъ“, поради което той не можелъ да има тази роля. Никой не е казвалъ досега, че престолонаследникътъ е получилъ още въ детинството си титла канаръ, точно обратно, ние мислиме, че последниятъ е получилъ тази висока длъжность, като най-възрастенъ синъ на хана, тогава, когато вече той е могълъ да я изпълнява.

Моето твърдение, не само че е прието напоследъкъ отъ Неметъ,[1] но е подкрепено и съ обяснението на думата карха, което дава Паижъ. Последниятъ е установилъ, че унгарскиятъ καρχάς = карха произлиза отъ qar- ‚mischen, Kāšγ: осм. джаг. qar-, eindringen, einmischen. Radl., mêler; introduire; assecoir, Pavet de Court: чув. xur, das mehl mit dem quirl in dem backtrog umrühren, den teig kneten, Paas. etc. Съ суфиксъ — xa ще получимъ qarxa съ значение „смѣсвачъ“.[2] А такова име действително напълно отговаря на действието, което както знаемъ, е съпровождало у тюркскитѣ народи сключването на договори. Именно Ж. Жоанвий разправя, че когато куманитѣ сключили съюзъ съ Балдуинъ II, франкскитѣ и куманскитѣ владѣтели и първенцитѣ пуснали отъ кръвьта имъ въ една сребърна чаша, смѣсили я съ вино и вода и пили отъ тая смѣсь, срв. Г. Кацаровъ, Сп. Б. А. III, 118.

Но нека добавя, че споредъ Б. противъ моето допълнение KA]ṆAPAN и обяснение на kanar въ καναρτικεῖνος, говорѣло и това, че самата дума κανάρ гласѣла κανάς и погрѣшно е била предадена отъ издателя съ κανάρ.

Б. прибѣгналъ действително до най-лесното срѣдство за премахване на една дума, като предполага, че издательтъ погрѣшно я далъ. Но това абсолютно е неприемливо. За поправката на κανάρ въ κανάς Б. се позовава на постулата, че и първата дума трѣбвало да има гръцко окончание, понеже и въ титлата βουλίας ταρκάνος първата дума βουλίας имала гръцко окончание. Обаче споредъ насъ гръцкиятъ авторъ, когато чува една прабългарска титла kanartikin, поставя гръцко окончание само на края ѝ, понеже не е познавалъ по-отдѣлно съставнитѣ ѝ части; за него kanartikin е само една дума. Не такъвъ е случаятъ съ титлата βουλίας ταρκάνος, чиято първа дума е била много добре известна на гръцкия авторъ и затова той е добавилъ и къмъ нея гръцкото окончание. Че тази дума му е била известна, ни показва ясно това, което веднага следъ нея четемъ: „Πῶς ἔχουσιν οἱ ἓξ βολιάδες οἱ μεγάλοι; πῶς ἔχουσιν καὶ οἱ λοιποὶ οἱ ἔσω καὶ ἔξω βολιάδες; (ed. Bonn p. 861).

Така βουλίας ταρκάνος е останала въ оригинална форма, докато καναρτικεῖνος до толкова не сѫ го разбирали, че по-късниятъ преписвачъ го етимологизира: κανάρτι κείνος, понеже не е чувствувалъ въ първата дума нѣкакво гръцко окончание.

Обаче дали наистина κανάρ е гласѣло κανάς и дали погрѣшно е предадено отъ издателя съ κανάρ, както твърди Б., може лесно да се провѣри. De Cerim. има само единъ рѫкописъ и въ него не стои κανάς, а κανάρ. За доказателство прилагамъ фотография отъ самия рѫкописъ (обр. 237). Следователно тая дума не е преписана погрѣшно отъ издателя и Б. не е правъ.

---

[1] Századok LXVII (1931) 81.

[2] Pais Dezsö, A karcha biró. KCSA II (1930) 357—365.

Обаче въ сѫщия томъ на Изв. на Ист. Д-во, кѫдето Б. печати своята критика, той дава и друга една статия по тоя въпросъ. Тамъ той вече се отказва (стр. 368) да хвърля вината за мнимото погрѣшно предаване на думата върху издателя (рѫкописното καναστι едва ли би могло да се разчете отъ издателя погрѣшно като καναρτι) и приема, че „буквата -ρ въ κανάρ е въ сѫщность погрѣшно разчетено крайсловно -ς. Рѫкописното крайсловно -ς прилича тъй много на рѫкописното ρ, че въ една чужда дума лесно може да се прочете като -ρ. Това погрѣшно четене на -ς е било особено много улеснено отъ обстоятелството, че последнитѣ две срички на думата τικεῖνος, а именно κεῖνος се съвпадатъ напълно съ йоническата форма κεῖνος на мѣстоимението ἐκεῖνος. Вследствие на това първоначалниятъ изразъ κανὰς τικεῖνος е билъ раздѣленъ на κανάστι κεῖνος, при което буквата -ς въ κανάστι е била смѣтната за буквата ρ, понеже буквата -ς попаднала въ срѣдата на думата, дето този видъ на буквата не се пише“ (Въ рѫкописа се намира κείνος).

Изглежда, че Б. никога не се е занимавалъ съ рѫкописи, иначе не щѣше да говори съ такава сигурность за „краесловно -ς“, което „прилича тъй много на рѫкописното ρ“. Той трѣбваше да посочи, въ кой рѫкописъ е видѣлъ да се употрѣбява краесловно -ς? Въ рѫкописитѣ отъ поменатото време въ края на думитѣ се намира σ или c, което пъкъ абсолютно не прилича на ρ. Б. изглежда никакъ не е боравилъ съ палеография! И така новата теза на Б. за канаръ тикинъ е неоснователна.

Но Б. не се задоволява да премахне само κανάρ, като го поправя въ KANAϹ. Въ името на единъ новъ законъ той казва, че българскиятъ ханъ не се казвалъ qan. a kana. Докато азъ пиша, че KANAPAN е акк. отъ qanar, KIϹINAϹ nom. отъ Кишинъ и че тѣзи прабългарски думи сѫ получили гръцкото окончание -ας, Б. сега противопоставя на това мое твърдение новъ законъ, споредъ който гръцкото окончание -ας не могло да стои при чужди имена, и всички подобни имена, които иматъ на края -ας се завършвали въ чуждия езикъ на -α. Дори за да отхвърли моето четене Κισίνας и да докаже, че чужди имена не могатъ да приематъ окончанието -ας, измисли нови форми. Досега знаехме за една прабългарска дума, която сигурно има гръцкото номинативно окончание -ας, именно κάνας. Въ тази дума всички досега, а по-рано и Б., мислятъ че -ας е гръцко окончание, което е прибавено къмъ прабългарското qan. Но сега Б. поради новия си законъ пише, че титлата на прабългарския владѣтель била kana. Така и κανὰρ τικεῖνος е κανὰς τικεῖνος т. е. кана-тикинъ. Сѫщо и въ израза отъ надписа отъ Филипи κανὰ βοιλά кана е споредъ него, владѣтель, канъ-боила.

А тъй като споредъ Томашекъ τικεῖνος означавало „младъ юнакъ“, то цѣлиятъ изразъ κανὰς τικεῖνος споредъ Б. щѣлъ да означава „младъ юначенъ канъ.“ — „Значение, което особено добре подхожда за понятието престолонаследникъ. Освенъ това не трѣбва да се изпуска изъ предъ видъ, че обикновено въ титлата на престолонаследника се съдържа и понятието владѣтель“.

Въ сѫщность, обаче, знаемъ много добре, че тази владѣтелска титла е у тюркскитѣ народи qan, а не qana. Името на единъ български ханъ гласи у Никифоръ (et de Boor p. 71,5) Καμπαγάνος т. е. qan *Baγan. Сѫщиятъ ханъ се назовава по другъ изворъ у Theoph. 673,7 Παγάνος чети Baγan. Така въ интереса на своя законъ Б. намѣрилъ нова дума: kana.

Като установяваме отъ една страна, че κάνας е отъ qan, прочие при прабългарската дума е турено гръцкото окончание -ας, намираме отъ друга страна, че въ сжщность гръцко окончание -ας при чужди думи е съвсемъ обикновено; напр. ἄρχων Μπαλίκα;, както право забелязва Иречекъ, е тюрк. balyq, риба ср. Balêk болляринъ (1392).[1]) Или De adm. imp. 168, 6 etc. Λεβεδίας отъ Eleudi. Срв. още Psaltes 164: emir се предава съ ἀμηρᾶς: Theoph. 335, 13; 355, 22; Theoph. Cont. 388, 5, 416, 4 (ἀμηράς); Theod. 296; τοῦ ἀμηρᾶ: Theoph. Cont. 285, 19; Glyk. 561, 22; Duk. 164, 2; τῷ ἀμηρᾷ: Duk. 333, 10 etc. ἀμέρας.

По такъвъ начинъ Б. отъ канаръ тикинъ направилъ κανὰς τικεῖνος, което споредъ него означава „младъ юначенъ ханъ“. Обаче tigin, tegin, tägin е „prince du sang, employé spécialement en parlant du fils on du frère du Khan“. Thomsen W. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. MSFOu V (1896) 73. Срв. Kül-tigin, Jolyg-tigin etc. Следователно, тикинъ означава князъ отъ владѣтелското семейство и нѣма защо да се поставя предъ него думата qan, понеже тя е титла само на владѣтель.

И тъй Б. е поискалъ да поправи този редъ съ нови закони, съ произволни емендации и съ несжществуващи букви.

Всичко, което Б. тукъ предлага, е толкова насилствено, толкова не отговаря нито на запазенитѣ въ надписа следи, нито на нашитѣ знания, че не може да се приеме.

Възъ основа на запазенитѣ следи ΙΑΡΑΝ ΕΕΠΥΙΕΕΕΜΕ· ние четемъ тукъ:

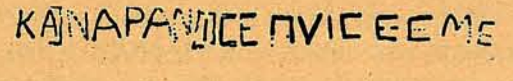

II б 7 редъ

Шк. дава въ стария си преписъ РГ-NНТОТ ЕГ, , въ АП по-лошо 'PENHTOTEГ· . Въ сжщность се намира PENN ГОТ ЕЕГГ'· , т. е. следъ PEN не стои H, но Ħ , следъ което дохожда ΓΟΤΕΕΕΜ‾. Като раздѣлимъ двѣтѣ Е, получаваме думата ΕΕΜ‾, която допълвамъ въ ΕΕΜ[ΕΤΕΜΕ. Предъ нея стои ΤΟΤΕ. Първата дума е края на едно име въ аккузативъ. Името е . . . · ренъ, срв. въ Шуменската Маламирова колона ΜΑΒΙΒΡΕΝΤΑΓΑΤΧΤΑ, дето . . . . PEN е име, ΤΑΓΑ значи вуйчо, а ΤΧΤΑ-титла. Този за когото тукъ става дума, е билъ зеть на Омуртага.

Споредъ Б. това могло да се чете и като „PEN HTO ΤΕCC[ΑΡ..] или PENH-ΤΟΤΕΕ — или PENH ΤΟΤΕ Ε (+глаголна форма въ минало време)“. Значи Б. навсѣкжде приема H следъ N. Обаче H въ нашия надписъ е много съмнително. То се намира само въ последния, II в 9 р. на надписа и въ единъ прабългарски изразъ. Въобще вмѣсто него намираме I. Освенъ това, сигурно е, че на това мѣсто нѣма H. Именно старитѣ Шк.-ви преписи даватъ H, когато ние намѣрихме Ħ . (Но въ най-новия си преписъ и Шк. се отказва отъ своето H и дава нѣщо, което не може да бжде H, а неточно предаване на намѣреното отъ мене Ħ . А то по никой начинъ не може да се чете H, както го чете Б., а е лигатура AN (или HN?), каквото ни дава II а 4 р. Сжщо така не е възможно ΤΕΕΕ[ΑΡ], понеже следъ ΤΕ се намира остатъкъ отъ ΕΕ, а следъ това Μ‾. Тукъ е ясно, че ΕΕΜ‾ е часть отъ отдѣлна дума, т. е. това е начало на ΕΕΜΕ[ΤΕΜΕ. Б. между многото небрежни предавания на преписа дава и тукъ PENETÓΤΕΕΕΜ (стр. 24).

---

[1]) ПСп., XXXII-XXXIII (1890) 223-24. R. Nagy L., п. т. 74.

II б 9 редъ

Тукъ намѣрихъ ΚΙ' . Буквитѣ сж особено голѣми, каквито сж и ония, съ които е написано името на Омуртага въ II в 7 редъ. Освенъ това тукъ е последниятъ редъ въ тази колона. А като сигурно трѣбва да се смѣтне, че следващата колона е отдѣлна и отъ по-късно време, а пъкъ тукъ имаме последния редъ отъ този надписъ и затова можемъ да твърдимъ съ сигурность, че ΚΡ представятъ първитѣ букви отъ името на онзи ханъ, който постоянно се споменува въ тая часть на надписа: ΚΡ[ΧΜΕΕ.

А тъй като въ предходния

2 б 8 редъ

сж запазени буквитѣ ◊NOM , допълваме ΑΡΧ]ΟΝΟΜ[ΧΡΤΑΓ.

Шк. въ най-новия преписъ дава тукъ погрѣшно ΛΙ◊Ϊ срещу :NOM въ старитѣ си преписи, което въ сжщность е ΟΝΟΜ. Къмъ този редъ забелязахъ въ книгата си, че „ΟΝΟΜ може да се допълни като Τ]ΟΝΟΜ[Α, което съ следващия редъ, ΚΡ[ΧΜΕΕ дава една фраза, подобна на която намираме и въ Търновския надписъ: τὸ δὲ ὄνομα τοῦ ἄρχοντός ἐστιν Ὠμουρτὰγ κάννας ὑβηγή.“ Споредъ Б. това ὄνομα било най-вѣроятното четене. Въ сжщность, обаче, когато намираме въ края на надписа ΚΡ[ΧΜΕΕ, буквитѣ ΟΝΟΜ въ предходния редъ могатъ да дадатъ само ΑΡΧ]ΟΝΟΜ[ΧΡΤΑΓ. За това говори и фактътъ, че тѣзи букви, както и ΚΡ въ следващия редъ, сж особено голѣми.

* * *

Въ тая колона Б. приема отъ менъ: ἐχάρισεν, а вмѣсто ΚΡΧΜΕΕΑΡΧΟΝ дава Κρουμέσις ὁ ἄρχον. Само поради много силнитѣ изрази на Б. трѣбва да кажа, че преди мене никой не е помислялъ, какво следъ ΚΡΧΜ има ΕΕ, а сжщо и че има ΜΕΕΙΝ, което се допълва като ΚΡΧ]ΜΕΕΙΝ (акк.) и че това е едно и сжщо име. Неговото Κρουμέσις произлиза именно отъ тия мои предпоставки.

Б. въ всичко друго се съмнява и схваща съвсемъ погрѣшно буквитѣ, като по тоя начинъ дава невъзможни четения.

II в. III-та колона

(Обр. 238—239)

За третата колона установихъ, че е по-късна отъ другитѣ колони. Действително и епиграфическитѣ особености различаватъ тая колона отъ другитѣ части: макаръ основниятъ характеръ на писмото да е еднакъвъ, буквитѣ тукъ сѫ по-широки отъ онѣзи на другитѣ колони.

Това Б. приема напълно, като приповтаря почти дословно моитѣ думи.

II в 1 редъ[1])

Буквенитѣ остатъци на този редъ не могатъ да се осмислятъ. Не е ясно никакъ, защо Б. дава ◊̣Т◊̣. Първата буква тукъ не е ◊, както я означаватъ Б. и Шк., а е долна часть на ꙋ. Тъй сѫщо не е ◊̣ и третиятъ буквенъ остатъкъ. Прочие ◊̣Т◊̣ у Б. е погрѣшно. Б. наблѣга, че съмъ далъ тѣзи буквени остатъци „безъ всѣкакво обяснение“. А това е съвсемъ естествено, щомъ тѣ сѫ тъй незначителни, че не могатъ да бѫдатъ обяснени. Но и Б. не дава никакви обяснения къмъ тия погрѣшно предадени у него буквени остатъци. На камъка стои ◊, като много по-малка буква отъ Т, т. е. то е ꙋ. Ето ясното свидетелство на отливката:

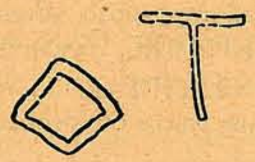

За II в 2 р. Б. пише „Шкорпилъ дава Λ, Фехеръ — нищо“. Въ сѫщность и Шк. не дава нищо, поне въ публикуваната си рисунка.

II в 3 редъ

Предъ ТРАФIN (АЕМ, АП и новиятъ преписъ) намѣрихъ следи отъ Е. Тѣзи следи много добре се виждатъ и въ фотографията. Тукъ прочетохъ така: ẸТРАФIN = ἐτ̣ράφην, което въ прабългарски надписъ може да бѫде първо или трето лице. Б. приема и преписа и четенето.

---

[1]) Шк. даде по-рано като пръвъ четливъ редъ Е NΥЕ, а сега
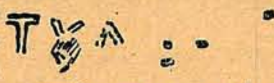
Въ сѫщность тукъ не сѫ останали следи отъ букви, които съ сигурность да се четатъ, а само развалени отъ ерозия линии, които могатъ да се четатъ, както искаме. Б. приема ТꙋΛЕ, което, обаче, нѣма никаква стойность, а въ нѣмското издание дава ТꙋОЕ.

Обр. 238. — Третата колона отъ долния надписъ

За тази дума отбѣлязахъ следното: „Ние бихме могли да допуснемъ, че тази дума има връзка съ познатото отъ Омуртаговитѣ надписи θρέπτοι ἄνθρωποι“. А Б. пише (стр. 31): „Глаголната форма ἐτράφιν, може би, стои въ тѣсна връзка съ известния изразъ ὁ θρεπτὸς ἄνθρωπος въ първобългарскитѣ надписи“.

IIв 4 редъ

Шк. дава АЕМ ΜΕΛΕΙ\ΣΤΕ АП ΜΕΛΕ:ΣΤΕ ,

азъ намѣрихъ Ϲ ΜΕΛΕΓ Ρ .

Първата буква Μ е остатъкъ отъ Μ, втората е Ε, третата Λ, четвъртата Ε, петата е първата половина отъ Μ, а следъ това имаме горната часть отъ Ρ, съ други думи:

ΜΕΛΕΜ Ρ т. е. ΜΕΛΕΜ Ρ Но понеже между Μ и Ρ има мѣсто само за една много тѣсна буква Ι, допълваме съ сигурность:

ΜΕΛΕΜ[Ι]Ρ

Б. приема моя преписъ, като дава ΜΕΛΕΙ·Ρ (стр. 25), но не приема моето допълване ΜΕΛΕΜ[Ι]Ρ, а пише: „Въпрѣки опита на Фехеръ да обясни тази чудновата форма това допълване си остава само една малко вѣроятна възможность. Защото много по-вѣроятно е тукъ да имаме глаголната форма [Ε]ΜΕΛΕΝ = ἔμελεν или ἔμελλεν“ (стр. 20). Значи той приема отъ моя преписъ и допълване първитѣ 4 букви, а така сжщо и последната. Но щомъ ΜΕΛΕ дава четири букви отъ глаголната форма ΕΜΕΛΕΝ, той предлага последнята. Но ние намѣрихме между ΜΕΛΕ и Ρ единъ буквенъ остатъкъ, който не е отъ Ν, а отъ известната форма на Μ въ нашия надписъ. И така следъ ΜΕΛΕ стои ΜΡ, а между последнитѣ две букви остава мѣсто за едно Ι.

За формата ΜΕΛΕΜ[Ι]Ρ, колкото да е „чудновата“, говори и фактътъ, че въ последния редъ на тази колона следъ пълната титла на хана се чете ΜΕ, което може да бжде само началото на хановото име. А като четемъ въ тази колона името на Омуртага, то тоя надписъ може да бжде писанъ или отъ самия него или отъ сина му Маламиръ. Но понеже въ последния редъ, който е билъ първоначално предпоследниятъ, четемъ хановата титла и следъ нея непосрѣдствено ΜΕ, то очевидно тукъ може да се касае само за Маламиръ, т. е. за хановото име ΜΕ . . . . . , което съ огледъ къмъ по-горното ΜΕΛΕΜ[Ι]Ρ, трѣбва да се допълне въ ΜΕ[ΛΕΜΙ]Ρ.

Какъ се обяснява факта, че хановото име ΜΑΛΑΜΙΡ, ΜΑΛΑΜΗΡ, Μαλλωμηρός намираме тукъ въ форма ΜΕΛΕΜΙΡ? Като изоставяме факта, че въ гръцки езикъ гласната α при съгласната λ често минава въ ε,[1]) ще цитираме тукъ само нѣколко примѣри, дето чуждото *a* се предава съ ε: Berengar у Конст. Порф. De adm. imp. p. p. 115, 19—20: Βεριγγέριος, p. 116, 4—5. 6, 12, 117, 1: Βεριγγέρις etc. Tadseddin у Laonic, Chalc. ed. Darkó II, II, 13, 15, Τεζετίνης (socius Mustapha contra Amuratem); Мекка у Конст. Порф. De adm. imp. p. 92, 13 τοῦ Μέκε у Laonic. Chalc. ed. I, 116, 10: Μεκέ. Причината за това е сигурно нѣкакво фонетическо явление. Възможно е, че звукътъ *a* въ името Маламиръ да е билъ произнасянъ като *e* особено, когато и въ гръцки езикъ *a* въ съседство съ λ лесно е могло да се превърне въ ε.

Но куриозното е това, че докато въ българското си издание Б. пише ΜΕΛΕΙ·Ρ и дава [Ε]ΜΕΛΕΝ, като нѣщо много по-вѣроятно отъ моето четене, въ нѣмското си издание пише ΜΕΛΕΜ (стр. 28), и тъй недвусмислено той се отказва отъ „много по-вѣроятното“ си четене. А като възприема на едно мѣсто ΜΕΛΕΙ·Ρ, а на друго ΜΕΛΕΜ, въ сжщность той възприема моето четене изцѣло. Въобще тукъ въ нѣмското издание вече съвсемъ не е толкова строгъ, отколкото въ българското (стр. 24). Въ третата си критика въ БМ Б. дава една трета форма: ΜΕΛΕΜ·Ρ, която действително отговаря на моето четене. Така много скоро и лекомислено той се отказва отъ своитѣ четения едно следъ друго, безъ да изясни причинитѣ, които го каратъ това да стори. И така въ сжщность Б. не единъ пжть опровергава себе си, а намъ задава трудната и неблагодарна задача да отговаряме на критикитѣ му, които постоянно се смѣнятъ и си противоречатъ. А това показва, че и той самъ не гледа сериозно на своитѣ четения.

IIб 5 редъ

У Шк. АЕМ ΒΙ ΝΙ ^ Ο, АП ·Β ·· ,

азъ намѣрихъ ϹΒΙΝΙ Δ Ϲ .

Първитѣ 5 букви сж ϹΒΙΝΙ, седмата е остатъкъ отъ познатото въ тази колона широка Α, а осмата Ϲ. Но шестата буква сжщо може да се опредѣли: наклоностьта на вертикалната линия говори за Κ, защото въ нашия надписъ най-често тази буква се срѣща въ такава форма. И така получаваме ϹΒΙΝΙΚΑϹ, грцка номинативна форма отъ името Svinik (ев. Свинька, Свиника), срв. славянскитѣ имена Svinĕk, Svinka.

Това е името на единия синъ на ханъ Омуртагъ. За това говорятъ следнитѣ съображения.

1. Въ тази колона намѣрихме името на Омуртагъ, името на сина му Маламиръ и думата ἐτράφιν.

2. Споредъ Теофилактъ Охридски името на единъ отъ Омуртаговитѣ синове било Ζβηνίτζης т. е. Звиничъ, което е погрѣшно предаване на името Свиникъ.

3. Едно име Свиникъ отговаря на законитѣ на прабългарското именодателство, понеже съдържа такова понятие, чието употрѣбяване за лични имена е познато у тюркскитѣ народи: напр. Toŋuz-Aba = свиня, т. е. глиганъ—баща (у печенегитѣ), toŋguz е името на едно джагатайско племе. Срв. унг. имена Giznoud, Ártàn, Ártánd. Че името Свиникъ е преводъ отъ едно прабългарско име, се вижда отъ обстоятелството, че то се намира по тюркски езикъ и у самитѣ прабългари и то тъкмо въ семейството на Свиникъ. Ние знаемъ отъ Именника, че прабългарската форма на toŋguz, свиня, глиганъ, е доксъ, а внукътъ на Свиникъ, братътъ на царь Борисъ се е наричалъ буквално Dox = Доксъ.

---

[1]) Theoph. 10 Δελματίας; Porph. De Cer. 258, 17 δελματικοῦ, 258, 5 δελματίκιον, De Cer. 482,10 πέρατον (= paratum), Cedr. I, 678, καμέρων (= camara); Prodr. IV, 96 κουροπελάτης, κατελάνων, Theoph. 43 Σερδική, De Cer. 696, 4 Τσέκονες (= τσάκωνες). Срв. Psaltes 1—5.

Шомъ дѣдото на Доксъ „свиня“ се наричалъ Свиникъ, сигурно е, че името му не е друго освенъ славянски преводъ отъ Доксъ. Но синътъ на Свиникъ и бащата на Доксъ се казва Πρεσιάνος, Πρεσιάμ срв. и името Πρεασιάνος, което навѣрно принадлежи къмъ сжщата представа, каквато ни дава Свиникъ и Доксъ, като означава прасе. Но нека цитувамъ тукъ съответния пасажъ отъ моята книга:

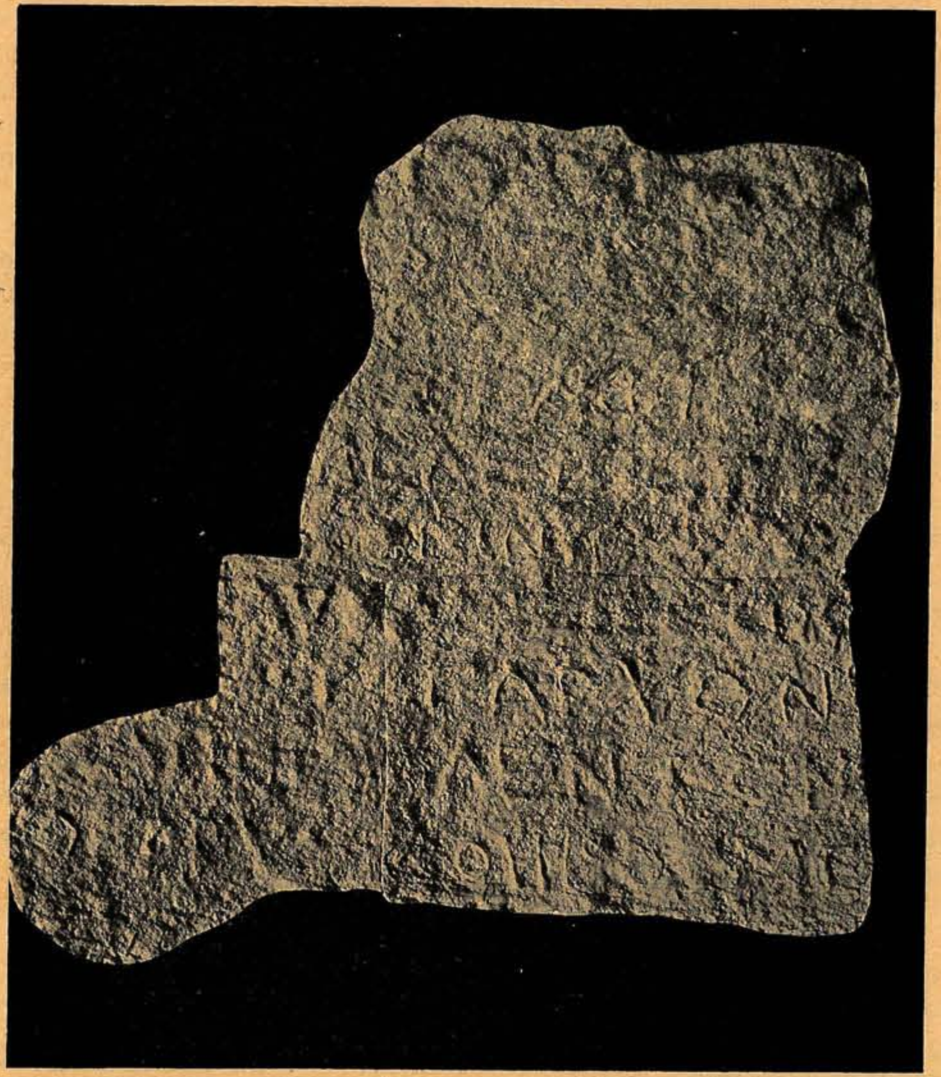

Обр. 239. — Третата колона отъ долния надписъ (гипсова отливка)

„Ако пъкъ Свиникъ-Прасянъ-Доксъ, баща, синъ и внукъ носятъ като име, името на едно и сжщо животно, това показва, че у прабългаритѣ въ нѣкои родове и семейства се употрѣбявало името на нѣкое животно, което било тотемъ на рода. „Съ тотемизма — именно — редовно върви обичая, щото името на (избраното животно) общия тотемъ да се дава като собствено име на принадлежащитѣ къмъ едно племе, кланъ (поне на най-благороднитѣ отъ тѣхъ)“. (Gombocz, Árpádkori török személynevek, 8).

Че свинята — естествено дивата свиня, глиганътъ — „е могла да бжде тотемъ, а думата да се употрѣбява като лично име ще бжде — казва Вамбери — странно само за онѣзи, които не знаятъ, че мжжката свиня (tonguz) е олицетворявала у старитѣ турци храбрость, твърдость и издръжливость“. Срв. турскитѣ метафорични изрази tonguzlajin и kabandik „смѣлъ“ и „издръжливъ“, а буквално „подобенъ на глиганъ“.

„Естествено е, че въ такива имена не продължаватъ да живѣятъ свързанитѣ нѣкога съ тѣхъ понятия; тѣ достигатъ като наследство за потомцитѣ, които вече при други условия се подчиняватъ на други религиозни и обществени схващания“, напр. „мухамеданскитѣ измаелити сж мразѣли свинята, както и сегашнитѣ мусулмани, но това съвсемъ не е прѣчело щото единъ благороденъ измаелитъ — отъ български или печенежки произходъ — въ Маджарско да носи името „Porcus“, т. е латински преводъ на сжщата дума“.[1]

Г. Мутафчиевъ въ рецензията си върху книгата ми[2] мисли, че Ζβηνίτζης може да се схожда съ славянското име „Звѣно“. Това обаче не е възможно.

Споредъ Б. ако тукъ трѣбва „да се търси нѣкакво първобългарско име, то най-добре би подхождало името Винехъ... или най-сетне Σαβῖνος“. Това сж необмислени думи. Той приема отъ преписа тукъ само BINI, но отъ BINI не може да се чете нито Винехъ, нито „най-сетне“ Σαβῖνος. Въ надписа се намира предъ BINI познатото отъ третата колона [съ наклонъ отгоре, срв. II в 9 редъ, а следъ BINI пъкъ буквени остатъци, които допълнихъ като

KA[

И тъй цѣлата дума ще бжде [BINIKA[

Но въ нѣмски преводъ на своята критика Б. самъ се отказва вече отъ своето BINI, ако и два пжти да го е далъ така на български. Въ нѣмското издание не става вече дума за Винехъ и Σαβῖνος, а дава както трѣбва [BINII. Защо бѣ необходимо всичко това, което той писа въ българскитѣ си издания? — За втори пжть въ три реда Б. ни поднася на български и въ преписа и въ тълкуването нови свои опити, отъ които въ нѣмския преводъ на своята статия се отказва.

II в 6 редъ

Шк. АЕМ ЕΛV ˋNKЕПОȢ, АП ЕΛV· NK ЕПΘȢ. Първата дума допълнихъ като ἔλυ[σε]ν. Б. проявява тукъ едно съ нищо неоправдано недовѣрие, като казва: „ако буквенитѣ остатъци сж наистина правилно прочетени и допълнени“. ΕΛΥ[ΕΝ е сигурно! Тукъ Б. не биваше да поставя този въпросъ, а трѣбваше да прегледа гипсовата отливка и фотографията. На гипсовата отливка се чете първата буква Ε разрѣзана, а тя се вижда ясно въ фотографията, втората е Λ, третата Υ. Ние намѣрихме ΕΛΥ. Следъ това има още две букви, а най-сетне N. Прочие цѣлото се допълва като ΕΛΥ[ΕN

Шк. въ новия си преписъ не дава вече Ξ, което ясно се вижда на камъка, а само ⌢. Следъ това чъртае ΛΥ- -, а вмѣсто сигурното NK, дава – –.

---

[1] Фехеръ Г., Надписътъ на Мадарския конникъ, 113—116.

[2] BZ XXVIII (1928), 229.

Впрочемъ ΕΛΥΓΕΝ е сигуро.

За моето допълване Б. пише. „Мжчно може да се приеме безъ доказателства, че единъ тъй рѣдъкъ изразъ като τὸν βίον [защо τὸ ζῆνι?] καταλύω на класически гръцки езикъ ще бжде употрѣбенъ и въ езика на Мадарския надписъ“.

Въ книгата си (стр. 121) азъ изтъкнахъ, че тукъ предъ името на Омуртага става дума за двамата му сина, Маламиръ и Свиникъ. За първия четемъ ἐτράφην, а за втория, Свиникъ, че . . . . . . ἔλυσεν. Отъ двамата му синове само за Маламира се пише, че билъ възпитанъ (отъ Омуртага), т. е. говори се за живия Омуртаговъ синъ, а за другия, Свиникъ, се казва друго нѣщо (. . . . . . ἔλυσεν). Но и други данни идатъ да ни убедятъ, че Свиникъ е умрѣлъ докато Омуртагъ е билъ още живъ: само така може да се разбере, защо като по-старъ братъ на Маламира и прадѣдо на Маламировитѣ наследници той не се е възкачилъ на престола.

„Въ такъвъ случай. . . . . . ΕΛΥΓΕΝ трѣбва да значи „умрѣлъ“. Ние познаваме за „умира“ гръцки изразъ съ λύω, именно τὸν βίον κατέλυσεν. Тукъ обаче, трѣбва да очакваме по-кжсъ изразъ, вѣроятво τὸ ζῆν (въ книгата ми погрѣшно е дадено ζῆν) κατέλυσεν „свършилъ живота“.

Както се вижда отъ цитиранитѣ вмѣсто τὸν βίον κατέλυσεν азъ употрѣбихъ τὸ ζῆν κατέλυσεν, понеже тукъ трѣбва да очакваме по-кжсъ изразъ. Това смѣтамъ за „вѣроятно“. Б. има право, като казва, че τὸν βίον καταλύω е рѣдъкъ изразъ, обаче, както казахъ, това съмъ далъ само като вѣроятность. За τὸ ζῆν нека цитирамъ единъ надписъ отъ IV. в. Ὁ τὸ ζῆν χαρισάμενος τῷ ἀνθρωπίνῳ γένι [1]) и освенъ това отъ новия завѣтъ Hebr. 2,15: διὰ παντὸς τοῦ ζῆν.

Следъ ἔλυ[σε]ν, което Б. приема, вм. Шк.-ото ΚΕΠΟȢ или ΚΕΠΘȢ намѣрихъ ΚΕΙ ΘȢ. Б. приема моя преписъ (сжщо и Шк. поправя по-предишния си преписъ въ ΕΙ ΘȢ). ΘȢ се чете като Θ(ε)οῦ. А ΕΙ предъ ΘȢ (поради известния отъ титлата на прабългарскитѣ ханове изразъ ΕΚΘȢ) допълнихъ съ сигурность въ ΕΚ. И така ΚΕΙ ΘȢ не може да се допълва другояче освенъ: ΚΕΚΘȢ = κ[(αὶ)] ἐκ Θ(ε)οῦ.

Но Б. нѣколко пжти казва на други мѣста, че въ титлата предъ ἐκ Θ(ε)οῦ трѣбва да има членъ. А тукъ е ясно, че нѣма! И така той би трѣбвало да каже, че щомъ тука нѣма членъ и другаде може да стои ἐκ Θεοῦ безъ членъ. Вмѣсто това Б., за да може да поддържа на всѣка цена своето мнение, приема отъ менъ само Θ(ε)οῦ, а предъ него оставя недопълнени намѣренитѣ въ надписа букви ΚΕΙ. Но, както казахме, ΕΙ предъ Θ(ε)οῦ съ сигурность се допълва като ΕΚ, та въ сжщность получаваме известния изразъ ἐκ Θ(ε)οῦ. Въ такъвъ случай буквата Κ, която стои предъ тоя изразъ, решително говори противъ Б. и ни показва, че тукъ нѣма членъ. Но ако Б. не приема моето допълване и пише ΚΕΙ Θ(ε)οῦ, какъ ще обясни това свое четене? Обяснение той не може да даде, понеже нѣма друго четене тукъ освенъ моето ΚΕΚΘȢ. Прочие той трѣбва да приеме това четене, колкото и то да говори противъ неговата теория. Не предварителнитѣ предположения сж важни, а това, което стои на скалата!

Впрочемъ тукъ се почва изречение съ κ[(αὶ)] ἐκ Θ(ε)οῦ. И действително следъ ἐκ Θ(ε)οῦ въ

---

[1]) Kaufmann, Hb. der altchristlichen Epigraphik, Freiburg, 1917, 207.

II в 7 редъ

намираме името и титлата на единъ ханъ, съ други думи, точно това, което и очаквахме. Не може да се разбере защо, когато въ края на единъ редъ се намира ἐκ Θεοῦ, а другиятъ редъ дава името и титлата на единъ ханъ, Б. разделя двата реда. Навѣрно поставенитѣ отъ него закони го тикатъ къмъ това. Но това не значи, че камъкътъ лъже, а поставенитѣ отъ него закони сж вѣрни. Тѣ се оборватъ не само отъ предходното ἐκ Θεοῦ, но и отъ този редъ, кждето не може да има съмнение въ четенето. Яснитѣ букви въ скалата решително говорятъ противъ Б. Въ този редъ вмѣсто Шк-то \ намѣрихъ ›, а вм. ‹ пълно Ο, и следъ това Ν, т. е. първата часть отъ Μ и най-сетне следъ празното мѣсто за една буква ΡΤ (Шк. дава сега сжщо ΡΤ, а по-рано само ‾ и Τ), следъ което дохожда -ΓΑΡΧΟΝ. Изцѣло намѣрихъ ›ΟΓ ΡΤ - ΓΑΡΧΟΝ, което допълвамъ като /ΟΟΜΜΡΤΑΓΑΡΧΟΝ.

Но щомъ предъ ΑΡΧΟΝ ясно се чете крайната буква отъ ΟΜȢΡΤΑΓ, сигурно е, че ἄρχων стои тукъ безъ членъ. Самъ Б. възъ основа на моя преписъ и допълване ΟΟΜ[Ȣ]ΡΤΑΓΑΡΧΟΝ пише, че „изразътъ ὁ Ὀμουρτὰγ ἄρχων е съвсемъ правиленъ“. Обаче, на друго мѣсто пише съвсемъ друго. Въ Известия на Б. И. Д-во стр. 362 той казва: „когато името е придружено съ нѣкакво определение, като титла и пр., то членътъ стои винаги и при собственото име и при определението“. Тукъ Б. цитира отъ Шуменския надписъ ὁ Ἤσβουλος ὁ καυχάνος, но не цитира отъ Шуменската колона два други случаи, още по-малко Мадарския надписъ, отъ което се вижда, че това обобщение е невѣрно. До като той пише, че „членътъ стои винаги и при собственото име и при определението“, ние намираме (срещу ὁ Ἠσβοῦλος ὁ καυχάνος и μετὰ τὸν Ἰσβοῦλον τὸν καυχάνων) въ Шуменската колона ὁ καυχά<χα>ν(ος) Ἰσβοῦλ(ος) и μετ(ὰ) τ(ὸν) καυχάν(ον) Ἰσβοῦλ(ον), а въ надписа отъ Филипи, издаденъ отъ Дворникъ, [Ἠσ]βοῦλον τὸν καυχάνον, дори въ единъ Маламировъ надписъ стои Τζεπὰ βογοτὸρ βοηλά, — а въ надписа на Мадарския конникъ четемъ ἄρχων следъ името безъ членъ. И така не бива да се поставятъ такива закони, които се опровергаватъ и отъ самия законодатель. По неговия законъ това мѣсто никакъ не е правилно, а пъкъ той въ сжщата книга пише, че „изразътъ ὁ Ὀμουρτὰγ ἄρχον е съвсемъ правиленъ“. Сжщо така безъ членъ стои титлата ΗΤΖΗΡΓ-- следъ името въ Мадарския тангра-надписъ.

Ако се ржководимъ отъ Бешевлиевитѣ закони, трѣбваше въ сжщность да отхвърлимъ и цѣлото ὁ Ὀμουρτὰγ ἄρχων, понеже нѣма членъ предъ ἄρχων, предъ което споредъ Б. трѣбвало „винаги“ да стои членътъ. И сигуренъ съмъ, че ако е евентуално предъ ΑΡΧΟΝ не стоеше тъй ясно Γ, Б. би поставилъ ὁ и тукъ предъ ἄρχων, както е направилъ на друго едно мѣсто, дето, точно както тукъ, четемъ ὁ Κρουμὲς ἄρχων. Такива закони той създава нѣколко, като ги използва за доказване на предложенията си.

И така, когато въ края на 6 редъ установихъ ἐκ Θ(ε)οῦ, а въ 7 редъ ὁ Ὀμ[ου]ρτὰγ ἄρχων, трѣбва да приемемъ въпрѣки предвзетитѣ идеи на Б. за употрѣбата на члена, че въ нашия надписъ стои:

ΚΕΚΘȢ	κ[(αὶ)] ἐκ Θ(ε)οῦ
ΟΟΜ[Ȣ]ΡΤΑΓΑΡΧΟΝ	ὁ Ὀμ[ου]ρτὰγ ἄρχων

Но както видѣхме, Б. раздѣля двата реда. Той твърди, че въ този изразъ словонареждането било „неестествено и за това сигурно невѣрно“, понеже всички до сега известни надписи познаватъ безъ изключение само ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον“, и добавя дословно: „ἐκ Θεοῦ въ предходния редъ, ако е правилно прочетено, не може да принадлежи тукъ“. Но дори нашето ἐκ Θ(ε)οῦ въ ΚΕΚ◈ȣ да не би принадлежало на 7 редъ, пакъ би останало безъ членъ. И затова липсата на членъ предъ ΕΚ ◈ȣ не доказва ни най-малко, че то не принадлежи къмъ следващия редъ. Пъкъ и какъ може Б. да твърди, че крайнитѣ букви на 6 редъ не принадлежатъ къмъ ◊◊Μ[ȣ]ΡΤΑΓΑΡΧ◊Ν отъ 7 редъ? Кѫде ще принадлежатъ тогава? Б. приема отъ менъ, че този надписъ е отдѣленъ. Тогава редоветѣ ще трѣбва да почватъ естествено следъ крайнитѣ букви на втората колона. Краятъ на втората колона е много разрушенъ, но въ 5 редъ се запазва като последната буква, часть отъ ◊. А това показва, че първата буква въ третата колона не може да почва предъ пукнатината, която, както сполучихъ да установя, е по-късна отъ надписа, понеже въ горния надписъ тя разсича буквитѣ по такъвъ начинъ, че втората часть на буквитѣ попада не само по-надѣсно, но и по-надолу. Преди да се образува пукнатината, обаче, тази часть, която е по-дълбока, е била вече овлажнена. И така естествено, тази влажна линия е представлявала граница на колоната. За това говори и разположението на цѣлия доленъ надписъ. Горе надписътъ е ограниченъ съ „рамката“[1]), която долу не се продължава. Тамъ третата колона отива на дѣсно отъ предполагаемата линия, която би образувала продължението на рамката. Каменодѣлецътъ не е продължилъ редоветѣ на третата колона до предполагаемата линия на рамката, т. е. той не е продължилъ рамката надолу, за да не бѫде пресѣчена колоната отъ широката влажна линия. Следователно, както лѣвата пукнатина опредѣля края на първата колона, тъй влажната линия ограничавала втората колона отъ къмъ третата. А това създава известно удобство, тъй като иначе редоветѣ биха се продължили отъ началото до края и биха станали много дълги.

Следователно ние съ право мислимъ, че първото ❯ въ II в 7 р., което попада на разстояние 30 см. отъ края на втората колона, е било издълбано още отначало въ вече овлажнено мѣсто. Това ни дава право да смѣтнемъ за начало на този редъ ❯. Иначе началото би преминало на едно още по-влажно мѣсто, и което е още по-важно, би се слѣло съ втората колона, за която и Б. приема моето мнение, т. е. че е отдѣлна. Съ други думи предъ ❯ има само 30 см. мѣсто до края на втората колона, т. е. тази буква представлява началото на реда.

Следъ всичко това несъмнено е, че ΚΕΚ◈ȣ принадлежи къмъ ◊◊Μ[ȣ]ΡΤΑΓΑΡΧ◊Ν. И така, безспорно е, че нѣма членъ нито предъ ἄρχων, нито предъ ἐκ Θ(ε)οῦ. ◊ предъ името опитахъ да обясня по следния начинъ: 1) . . . „писачътъ на надписа взелъ намиращето се въ новия редъ Ὀμουρτὰγ ἄρχων за отдѣленъ изразъ, като забравилъ издълбаното въ предния редъ ΕΚ◈ȣ. 2) Още по-вѣроятно е, че скалата била на това мѣсто разрушена и каменодѣлецътъ е направилъ само несполучливъ опитъ да издълбае първата буква отъ името ◊ΜȣΡΤΑΓ, а следъ това пакъ трѣбвало да я издълбава още веднъжъ. За това говори и обстоятелството, че този, сѫщо и следващиятъ редъ се почва малко по-надѣсно, отколкото последниятъ. 3) Не е невъзможно да имаме просто

---

[1]) Собствено скалата е така очукана, че въ дѣсната страна получава едно правилно ограничение, на плоскостьта, отъ горе една хоризонтална, а отъ страна, една вертикална линия.

такава грѣшка, като въ Търновския надписъ ΩΜΟΜΟΡΤΑΓ и ΚΑΝΝΑϹ и въ Шуменската колона ΚΑΥΧΑΧΑΝΟϹ (Срв. сега и Хамбарлийския надписъ). Сега ще прибавя още едно предположение: ἐκ Θ(ε)οῦ ὁ Ὀμουρτὰγ ἄρχον не е нѣщо невъзможно.

За този редъ Б. приема моя преписъ

ὁ Ὀμ[ου]ρτὰγ ἄρχον

II в 8 редъ

Тукъ намѣрихъ ι.⊦ι ΛΕΝΤ◊Ν, което допълвамъ: ΑΕΠΕΝ◈ΕΝΤ◊Ν. Шк. дава въ ΑΕΜ буква Α вмѣсто горната половина на познатото отъ нашия надписъ ◊, собствено ◈, кѫдето горната му часть е по-голѣма и по-широка. По моето допълване се получава καλ]ὰ ἔπ[εν]θέν τον „го оплака хубаво“.

Б., който приема моя преписъ, казва, че ἔπενθεν е само една отъ многото възможности, отъ които той изброява следнитѣ: 1. ἐπ[ῖλ]θεν, 2. само ◈ΕΝ, като завършъкъ на participium aoristi pass. въ ср. родъ отъ нѣкой глаголъ, 3. ἔξ[ω]θεν или най-сетне 4. genetivus pluralis отъ participium aoristi passivi т. е. θέντων. Както Б. може да види отъ 121 стр. на моята книга и азъ мислѣхъ нѣщо подобно, и обяснихъ, защо не смѣтамъ за правдоподобни тия предложения. Това пъкъ, което Б. казва за ἔπενθεν не е редно. Споредъ него, за да оправдая своето четене, трѣбвало да предположа 1. че глаголътъ πενθῶ се е превърналъ въ πένθω, 2. че авторътъ на надписа е ималъ несигуренъ езиковъ усѣтъ за употрѣбата на imperfectum aoristus 3. че ἔπενθον е единъ видъ аористъ образуванъ по подобие на ἦλθον, ἔπανθον и пр. Всичко това е дадено у менъ иначе. Азъ казвамъ, че ἔπενθεν е imperf. вм. aoristus поради несигуренъ езиковъ усѣтъ, или че тая форма е взета за аористъ подъ влиянието на ἦλθον, ἔπαθον и пр. Значи това не сѫ две предположения, а две възможности за обяснение на едно и сѫщо предположение. Съвсемъ не е ясно и това, защо Б. не смѣта за естествено тукъ да стои πένθω вм. πενθῶ. Срв. Psaltes 246, Thumb 130. Естествено, най-вѣроятно е, че ἔπενθεν е имперфектъ не само по форма, но и по значение: оплакването е било продължително, както се вижда отъ моята книга, то е било свързано съ игри, ешмедемета и др.

II в 9 редъ

Несъмнено най-малко може да бѫде разбрано тълкуването на последния редъ отъ Бешевлиевъ. Тукъ той приема отъ менъ три думи, установени съ голѣмъ трудъ. Но отъ неговата критика това едва поличава, понеже се старае да отправя къмъ мене само укори. Дори и приемането на тѣзи три думи, което се вижда само въ последното издание на критиката му, става у него постепенно.

У Шк. ΑΕΜ Ο·Α[Χ᾿ ȣ)ΟΗ[) ΜΕ ΑΠ)ΚΛΓΧ(^)ΟΗ[) ᾿ΜΕ

Въ първата часть Шк. дава само нѣколко незначителни букви, докато тукъ азъ опредѣлихъ съ положителность 3 думи. Четвъртата буква у Шк. е [и Γ — (дори и въ най-новия преписъ Γ), когато на скалата ясно се вижда, че горната хоризонтална линия е дѣло на ерозия, а самата буква е Ρ. Предидущата буква е Α. Получава се ΑΡΧ. Следъ това намѣрихъ ◊Λ. Така установихъ думата ΑΡΧ◊Ν. Предъ нея Шк. дава ◊Κ, когато втората буква е въ сѫщность много развалено ȣ. Но и предъ ◊ȣΑΡΧ◊Ν намѣрихъ нѣщо, именно: Ε΄. И така цѣлото ще бѫде:

Е ʹ◊ȢΑΡΧ◊Ν, което съ сигурность се допълва като

ΕΚ◈ȢΑΡΧ◊Ν = ἐκ Θ(ε)οῦ ἄρχων (Шк. въ най-новия си преписъ дава

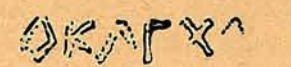

Споредъ Б., ако редоветѣ действително почватъ тамъ, кѫдето приемамъ, че почватъ, „то буквитѣ Τ◊Ν въ предходния редъ могатъ да се схванатъ като членъ и да се свържатъ съ ἐκ Θεοῦ ἄρχων, следователно цѣлиятъ редъ ще гласи така: Τ◊Ν ΕΚ ◈Ȣ ΑΡΧ◊Ν[ΤΑ] ΟΗϹ◊[Ϲ] ΜΕ (= μετὰ)“. Б. като вижда, че между ΑΡΧ◊Ν и ΟΗϹ◊.. не могатъ да се помѣстятъ три букви, пише ΑΡΧ◊ΝΤΑ, когато по-горе приема отъ менъ на два пѫти (II а 9, 10) формата ἄρχονταν. Но и така не е могълъ да направи възможно своето предположение, понеже тукъ не могатъ да се поберать и две букви (ΤΑ). Вмѣсто неговата ΤΑ на камъка се вижда едно широко ◇. Азъ също така предполагахъ, че Τ◊Ν принадлежи къмъ този редъ, но както казахъ въ книгата си, това не е възможно, понеже следъ ΑΡΧ◊Ν не намѣрихъ ΤΑΝ, а следи, които могатъ да се допълнятъ само като широко ◊ (у Шк. АЕМ погрѣшно Ȣ›). И тъй като бѣхъ длъженъ да работя възъ основа на това, което стои на скалата, не ми оставаше нищо друго, освенъ да установя, че Τ◊Ν не принадлежи тукъ. Тъкмо обратно на това върши Б., като наглася надписа, както си иска и поставя тукъ ΤΑ. Но и другаде той дава ΑΡΧ◊Ν.., (прочие две липсващи букви), когато въ сѫщность имаме ΑΡΧ◊Ν., по-право ΑΡΧ◊Ν◊. Действително както на фотографията, така и на отливката се вижда ◇

А най-интересно е, че Б. следъ като приема на стр. 21 моето четене ἐκ Θ(ε)οῦ ἄρχων, пише после (на 25 стр.) Ε .Ο ὁ ἄρχο[ν], т. е. приема отъ моето четене само ΑΡΧ◊Ν, а преднитѣ остатъци вече не смѣта за ΕΚ◈Ȣ, а за Ε .Ο ὁ. Въ сѫщность четвъртата буква не може да бѫде ὁ, а Ȣ. Колкото се отнася до Ε ʹ ◊Ȣ предъ ΑΡΧ◊Ν, то това може да бѫде само ΕΚ◈Ȣ. Това е несъмнено сигурно. Странно е отъ кѫде Б. взема своето ὁ. Но изглежда, че Б. самъ е счелъ това свое твърдение за неоснователно, та въ нѣмското издание се вече помирява съ моето четене и дава: ἐκ Θ(ε)οῦ ἄρχον (стр. 28). И така въ 3 реда отъ 8-тѣ на тази колона, дето най-много ме укорява въ българската критика, тамъ въ нѣмското издание се отказва отъ своитѣ предположения.

Следъ ΕΚ◈ȢΑΡΧ◊Ν намѣрихме ‹›ΟΗϹΟ ‾ΜΕ. Тукъ трѣбва да очакваме нѣкое ханско име. Но тъй като нѣма такова, а нѣма и подобна гръцка дума, трѣбва да се дири нѣкое съкращение. Но въ цѣлия надписъ на Мадарския конникъ ние намѣрихме въ съкращение само думата Θεός въ израза ΕΚ◈Ȣ. И действително и тукъ имаме работа съ сѫщата дума, именно ◊ ο, която въ случая не може да бѫде друго освенъ дателенъ падежъ отъ думата Θεός: ◈ο = Θ(ε)ῷ. Следъ това дохажда ΗϹ◊‾, което трѣбва да се допълни като ΗϹ◊[Ϲ, отъ думата ἴσος „равенъ“. Следователно ◊οΗϹ◊[Ϲ = Θ(ε)ῷ ἴσο[ς „Богоравенъ“. „Отъ ◈ο ясно се вижда, че авторътъ, собствено издълбвачътъ на надписа си служи съ голѣмината на буквитѣ, като срѣдство за подчертаване важностьта на думитѣ. Тукъ той дава началната буква отъ думата Θεός съ едно огромно ◈“.

„Естествено е, че този изразъ сѫщо така не е християнски, както ἐκ Θεοῦ εἰσθεσάμενος = tängri jaratmyš или ὑπέρφυμος = üvγi, а преводъ на единъ прабългарски изразъ. И действително въ ханската титла на орхонскитѣ надписи, освенъ tängri jaratmyš qaγan — която както установихме, е предадена буквално вь надписа на Мадарския конникъ —, има още една дума, която означава сѫщото, както и ◈οΗϹ◊[Ϲ въ нашия надписъ, именно tängritäg „подобенъ на Бога“. И тъй въ орхонскитѣ надписи четемъ tängritäg tängri jaratmyš qaγan „Богоподобенъ отъ Бога поставенъ каханъ“. А сѫщото стои и въ надписа на Мадарския конникъ като титла на българския ханъ, само, че въ гръцки преводъ: ἐκ Θ(ε)οῦ (εἰσθασάμενος) ἄρχων Θ(ε)ῷ ἴσος „отъ Бога поставенъ, Богоравенъ ханъ“. Освенъ Θ(ε)ῷ ἴσος мислѣхъ и за compositum Θ(ε)ίισος.

Споредъ Б. това четене „е пълно противоречие съ факта, че при всички composita съ ἴσος тази дума стои винаги въ началото на сложната дума, следователно само ἰσόθεος, като винаги е гласѣла тази дума въ гръцкия езикъ, но никога θεόισος“.

Въ сѫщность обаче това не оборва моитѣ резултати. Съ сигурность сполучихъ да установя, че на камъка стоеше ◈οΗϹ◊Ϲ и че значението му е tängritäg. Безразлично е дали го четемъ Θ(ε)ῷ ἴσος, или Θεόισος. Това не е гръцки изразъ, а прабългарски преведенъ робски на гръцки езикъ.

И тъй ние четемъ до тукъ: ἐκ Θ(ε)οῦ ἄρχον Θεῷ ἴσος или Θεόισος. Следъ това очакваме името на хана. То почва съ ΜΕ. А тъй като по-горе намѣрихме между синоветѣ на Омуртага ΜΕΛΕΜ[Ι]Ρ, то се допълва името му въ ΜΕ[ΛΕΜΙΡ.

Б. предлага следъ известни колебания да се чете този редъ тъй: ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον [τ]ὸ ἦσο[ν] με[τέχει. Заслужва да се отбележи, че докато по-рано той поставя следъ ἄρχον и предъ ὁ две букви, тукъ дава вече само Τ. Фразата τὸ ἴσον μετέχειν е предложена въ сѫщность отъ мене на друго едно мѣсто, което много прилича на нашето, II а 10 ʽ ΙϹ◊ΝΜ. Дори когато говоря за οΗϹ◊‾ΜΕ, пакъ обръщамъ виимание въ книгата си на тази общность. Това прочие, не е нова идея, но буквенитѣ остатъци говорятъ противъ нея. Тукъ стои не [Τ]Ο, а ◊ο. ΗϹΟ[Ν, което дава Б., е невъзможно, понеже на камъка следъ ΗϹ◊ намѣрихме горната часть на Ϲ.

Въ този надписъ, ако приемемъ само онѣзи букви, които се четатъ ясно и онѣзи остатъци отъ букви, които по епиграфически съображения не могатъ да се допълнятъ другояче освенъ както ги допълвамъ азъ, установихъ съ сигурность:

ΕΤΡΑΦΙΝ	ἐτράφην
Ⲥ ΜΕΛΕΜ[Ι]Ρ	Μελεμ[ί]ρ
ⲤΒΙΝΙΚΑⲤΟ	Σβινίκας ὁ
ΕΛΥⲤΕΝΚΕΚΘȢ	ἔλυσεν κ[(αὶ)] ἐκ θ(ε)οῦ
ΟΟΜ[Ȣ]ΡΤΑΓΑΡΧΟΝ	ὁ Ὀμ[ου]ρτὰγ ἄρχων
ΑΕΙ ΘΕΝΤΟΝ	τον
ΕΚΘȢΑΡΧΟΝΘοΗⲤΟ[Ⲥ]ΜΕ	ἐκ Θ(ε)οῦ ἄρχων Θ[ε]ῷ ἴσος Με-
[ΛΕΜΙΡ	[λεμίρ

Следователно съ сигурность прочетохъ 18 думи, отъ които преди менъ бѣха прочетени само две (а отъ преписа бѣ възможно да се прочетатъ само още 2 думи). Б. приема отъ това следното:

Моето четене	Бешевлиевото четене
ΕΤΡΑΦΙΝ	ΕΤΡΑΦΙΝ
Ⲥ ΜΕΛΕΜ[Ι]Ρ	ΜΕΛΕΜ . Ρ
ⲤΒΙΝΙΚΑⲤΟ	ⲤΒΙΝΙΙ
ΕΛΥⲤΕΝΚΕΚΘȢ	ΕΛΥⲤΕΝΚΕΙΘȢ
ΟΟΜ[Ȣ]ΡΤΑΓΑΡΧΟΝ	ΟΟΜȢΡΤΑΓΑΡΧΟΝ
ΑΕι ΘΕΝΤΟΝ	ΑΕ' ^ΕΝΤΟΝ
ΕΚΘȢΑΡΧΟΝΘΟΗⲤΟⲤΜΕ	ΕΚΘȢΑΡΧΟΝ . . ΟΗⲤΟ . ΜΕ
[ΛΕΜΙΡ	

Б. изцѣло приема моя преписъ, а отъ четенето ми — 10 думи. Другитѣ оставя за неразчетени. Въ 4 мѣста той се опитва, обаче, да се различи по-сериозно, но веднага и той се отказва отъ тази самостоятелность. Собствено въ критикитѣ си, излѣзли наскоро една следъ друга, той дава различни нѣща, но въ края на краищата все пакъ се съгласява съ мене. Така като не говоримъ за съвсемъ погрѣшния преписъ на ΟΤΟ въ 4 редъ, Б. дава въ Изв. ΜΕΛΕΙ . Ρ, т. е. приема цѣлото отъ мене. А предлага глагола ἔμελεν. Но изглежда, че и самъ той не взима това за сериозно, понеже въ нѣмския преводъ изоставя Ρ, а Μ приема като пише ΜΕΛΕΜ. Тогава, естествено, не може да става дума за ἔμελεν. И тъй като вмѣсто моето ΜΕΛΕΜ Ρ дава единъ пжть ΜΕΛΕΙ . Ρ, а втори пжть ΜΕΛΕΜ, въ сжщность той приема моя преписъ. Срв. въ популярната си критика ΜΕΛΕΜ . Ρ. Значи той самъ не взима твърде сериозно своитѣ трудове, за да ги съгласува, а заставя насъ да извършимъ съ много трудъ това съгласуване за да се ориентираме между разногласни критики, които иматъ невѣроятно много печатни грѣшки и сж написани съ особена небрежность. Сжщо така въ 5. редъ дава ΒΙΝΙ съ предположение, че може да се касае за имената Винехъ или Σαβῖνος. А това е съвсемъ невъзмъжно, и действително въ нѣмски и той дава вече ⲤΒΙΝΙΙ. Въ последния редъ дава вмѣсто моето ἐκ Θ[ε]οῦ ἄρχων — Ε . Ο ὁ ἄρχο[ν] (25), а въ нѣмски вече просто приема моето допълване. Защо бѣха прочие въ българската критика всички тѣзи нови идеи?

Освенъ това Б. въ 6 редъ вмѣсто моето ΚΕΚΘȢ пише само ΚΕΙ ΘȢ. Но какво ще бжде ΚΕΙ предъ Θ(ε)οῦ? Въ последния редъ той поставя следъ ΑΡΧΟΝ и предъ οΗⲤΟ . ΜΕ мѣсто за две букви, когато има само Ο.

Въ желанието си да опредѣлимъ коя часть на надписа отъ кое време произхожда, трѣбва да започнемъ отъ последната колона на долния надписъ. Тази колона, именно, сигурно представя нѣщо отдѣлно отъ предходнитѣ две колони. Значи тя съдържа отдѣленъ надписъ. За това говори и фактътъ, че буквитѣ сѫ по-широки отъ онѣзи на другитѣ колони. Напр. ◊ обикновено е 6 см. широко, а въ последната колона 7.2, единъ пѫть дори 10 см. H обикновено 4 см., въ последната колона 6.6 см.. Прочее може да кажемъ, че докато по височина буквитѣ сѫ еднакви (8—9 см.), буквитѣ на последната колона сѫ въобще по-широки (макаръ, че се намиратъ нѣкои букви и въ първитѣ две колони, които сѫ случайно много широки, напр. въ 10 р. A е 10 см. широко).

А въ този надписъ четемъ името и титлата на ханъ Омуртагъ. Отъ това е сигурно, че този надписъ е направенъ най-рано въ Омуртагово време. Но отъ думитѣ, които установихъ въ тази часть на надписа, можемъ да опредѣлимъ времето още по-точно. Ако не говоримъ за моитѣ по-нататъшни опити, сигурно е следното:

ἐτράφιν
Μελεμ[ί]ρ
Σβινίκας.
ἔλυσεν κ[(ὲ)] ἐκ Θ(ε)οῦ
ὁ 'Ομ[ου]ρτὰγ ἄρχον
τον
ἐκ Θ(ε)οῦ ἄρχον Θ(ε)õ ἤσος Με-
[λεμίρ]

Прочее, този надписъ говори за Омуртага и за синоветѣ му, отъ имената на които се четатъ тѣзи на Мелемиръ (= Маламиръ) и Свиникъ. Надписътъ завършва съ следната фраза ΕΚ◈ȢΑΡΧ◊Ν◈ΟΗϹ◊ϹΜΕ[ΛΕΜΙΡ „отъ Бога поставенъ Богоподобенъ ханъ Мелемиръ“. И самата тържественость на фразата показва, че тукъ става дума за самия ханъ, който е направилъ надписа. За това говори и фактътъ, че тукъ е краятъ на надписа. Прочие, последнитѣ думи започватъ и последното изречение на надписа.

Но кой е авторътъ на по-преднитѣ колони? Ако погледнемъ на този въпросъ само чисто формално, виждаме, че не може да бѫде Маламиръ, понеже третата колона се различава отъ по-преднитѣ по широчината на буквитѣ. А пъкъ буквитѣ на първитѣ две колони сѫ еднакви. А буквитѣ ни учатъ и друго. Тѣзи букви сѫ писани въ много близко време — както това казахъ и въ книгата си —,

т. е. тѣ произхождатъ отъ най-близкитѣ предшественици на Маламира. И така фактътъ, че въ надписа все се споменува единъ ханъ съ името ΚΡȢΜΕϹ, може да се обясни само по единъ начинъ: докато въ третата колона се говори за Омуртага и Маламира, въ писанитѣ въ близко време 1 и 2 колони ΚΡȢΜΕϹ може да означава само бащата на Омуртага, а именно Крумъ.

Името възстановихъ въ II б 3 редъ въ формата ΚΡȢΜΕϹ. Възъ основа на това допълнихъ намѣреното въ I а 10 р. ΜΕϹΙΝΤ◊ΝΑΡΧ◊ΝΤΑ като Κρου]μέσιν τὸν ἄρχοντα[ν. Това име обяснихъ по следния начинъ: Отъ Κρουμές—[Κρου]μέσιν е ясно, че името е било ΚΡȢΜΕϹ. Това име не може да бѫде друго освенъ по-нова, славянизирана форма на едно прабългарско име, което оригинално се произнасяло като *Qurmyš. Прочие ΚΡȢΜΕϹ е славянизирано *Qurmyš. За правилностьта на моята теза говори фактътъ, че може да се обясни формата Qurmyš отъ уйг. осм. джаг. kur — „aufstellen, einrichten, herrichten, spannen (einen bogen)“. Отъ тоя коренъ произхожда и името Kurman, дори се срѣща и самиятъ Kurmyš като име на единъ барабататарски аулъ.¹) Kurmyš означава „aufgestellt.“. Споредъ Конст. Порфирогенетъ унгарцитѣ провъзгласявали владѣтеля като го вдигали на щитъ. Това било хазарски обичай, обаче сѫщото четемъ и за хунитѣ, тюркитѣ и киргизитѣ. Въ една миниатюра на Скилицовия рѫкописъ отъ Мадридъ, българитѣ възцаряватъ Петъръ Делянъ като го дигатъ на щитъ (миниатюра е съобщена отъ Йорданъ Ивановъ).²)

Но освенъ това ние знаемъ, че действително е сѫществувало у прабългаритѣ такова име, и то останало за насъ и отъ една епоха, когато е нѣмало още това славянско влияние. Именно единъ ханъ отъ срѣдата на VIII вѣкъ византийскитѣ автори наричатъ Κορμέσιος, а единъ прабългарски надписъ, осталъ въ славянски преводъ, Именникътъ, — *ΚΟΡΜΙϹΟϹ. Звукътъ въ втория слогъ е преписанъ на гръцки съ ι и ε, т. е. този звукъ е билъ *y*. Маркуартъ предполага това име да е Qormyš, обаче името е Qurmyš, както мисли вече Томашекъ, само че значението му не е „Bogenspanner“, а както предполага Вамбери (Magyarok eredete 73) „издигнатъ“. Предположението, че името е било Qurmyš, а не Qormyš доказахъ съ по-късната форма, ΚΡȢΜΕϹ, именно отъ Qormyš нѣма да стане Krumyš, а само отъ Qurmyš. За последната дума говори и значението.

Прочие срещу чисто прабългарската форма Qurmyš, която е запазена отъ срѣдата на VIII в., ние намираме въ IX в. една славянизирана форма Krumyš, Това можемъ да обяснимъ съ засилване на славянското езиково влияние въ IX в., което е съвсемъ естествено при тогавашнитѣ исторически факти.

Но ако е така, какъ може да разберемъ, че византийскитѣ автори преписватъ името Крумышъ въ формата Κροῦμος. Дори и въ единъ Маламировъ надписъ четемъ ΚΡȢΜΟϹ. Това е станало подъ влиянието на многобройнитѣ имена, свършващи съ -ος. Никакъ не е чудно такова преписване, дори то е съвсемъ естествено и обикновено: Така Прискосъ преписва тюркската дума kïmïs като κάμος, славянското воевода Конст. Профирогенетъ като βοέβοδος.

---

¹) Rásonyi Nagy L., Valacho-Turcica. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Institut, Berlin, 1927, 88 - 89.

²) Срв. Фехеръ, Остатъци отъ езика на дунавскитѣ прабългари, ИБАИ V (1928/29), 141—142.

Б. приема отъ менъ допълването на ΜΕϹΙΝ за Κρου]μέσιν, а сѫщо и това, че то е аккузативъ отъ едно име Krumyš. Сѫщо така той приема, че това име произхожда отъ прабългарската дума kurmyš и че сѫщата дума се крие и въ името на ханъ Κορμέσιος. Но той отива по-далечъ. Споредъ него, не само имената сѫ еднакви, но и лицата: Нашиятъ ΚΡȢΜΕϹ не е Крумъ, а Курмышъ. Следователно отъ моето допълване и езиково обяснение Б. прави ново предложение. Това, обаче, не го заставя да каже, че приема моето допълване и моето обяснение за думата Qurmyš, а всичко това взема като нѣщо естественно, което не се е нуждаело отъ доказване. Споменува само това, въ което той се различава отъ менъ. Да видимъ, прочие, да ли е възможно Бешевлиевото предположение.

Ние познаваме името на Qurmyš, но сѫщо и името на Крумъ отъ разни извори. Първиятъ е споменатъ у Теофанъ като Κορμέσιος (р. 433, 497) и у Сигебертъ Cormesius (Pertz, Mon. Germ. VIII, 330). Прочие тукъ нѣма никакво влияние на славянската фонетика. Дори и Именникътъ, който е написанъ (поне тази часть) следъ срѣдата VIII в., дава КОРМИСОШЪ < ΚΟΡΜΙϹΟϹ. Прочие името на този ханъ било произнасяно като ΚΟΡΜΙϹΟϹ = Qurmyš. И така ако азъ обяснявамъ формата Krumyš съ влиянието на славянската фонетика, това не може да се прилага за кое да е време. Имената на изреденитѣ въ Именника ханове сѫ били произнасяни още както сѫ ги произнасяли самитѣ прабългари и за това никой не е мислѣлъ да ги предава съ славянско произношение. По времето на Тервелъ (или Тербелъ) той билъ наричанъ така, а ако би сѫществувало вече влиянието на славянската фонетика, щѣха да го назоватъ Трѣбелъ. Обаче ние познаваме този ханъ отъ византийски и прабългарски извори и все съ име Τέρβελις. Така го назовава дори и Мадарскиятъ надписъ, тъй като името не попаднало подъ влияние на славянската фонетика. Така намираме и Κορμέσιος — ΚΟΡΜΙϹΟϹ. Обаче Крумовото име вече съ засилването на това време на славянския елементъ, попада подъ славянско езиково влияние. Това име е дошло до насъ въ славянизирана форма въ всичкитѣ извори, понеже Крумовиятъ народъ така произнасялъ името му. Славянскиятъ елементъ станалъ много силенъ по това време. Крумъ уголѣмилъ своята империя съ територии, населени предимно съ славяни. Той използвалъ славянскитѣ племена за своитѣ войни. Дори той взелъ славянски князе за дворцови хора, които сѫ участвували въ дворцови обѣди. И естестено е, че неговото име е могло да се разпространи въ славянизирана форма.

Дори въ сѫщность самата форма Κρουμές стои по-близо до запазенитѣ други форми — Κροῦμος, отъ колкото до Κορμέσιος — КОРМИСОШЪ. Именно докато формитѣ отъ името на ханъ Крумъ, Κροῦμος и Κρουμές сѫ еднакво славянизирани въ всичкитѣ извори — името на Κορμέσιος всѣкѫде е запазено въ старата си форма. Κροῦμος и Κρουμές сѫ съвсемъ еднакви, разлика има само въ преписа: докато Мадарскиятъ надписъ дава Κρουμές. а чувствувайки самата основа Krumyš го дава въ акк. като Κρουμέσιν, другаде получаваме името Krumyš преписано гръцизирано Κροῦμος срв. κάμος, βοέβοδος, — а отъ ΚΟΡΜΙϹΟϹ не могатъ да се обяснятъ нашитѣ форми.

Прочие Б. освенъ че прие отъ менъ допълването и обяснението на името, трѣбваше да приеме и това, че формата Krumyš отъ прабългарско Qurmyš е славянизирана поради славянското влияние, което вече сигурно е сѫществувало въ IX в. Тогава едни прабългарски имена били славянизирани, а нѣкои дори употрѣбени въ славянски преводъ. А презъ VIII в. това влияние още не сѫществува, както показватъ имената въ Именника. Дори ако бихме приели и самото

име Крумъ въ такава форма, все пакъ то би представлявало сѫщо една неславянска дума, но сигурно вече не съ прабългарско, а съ славянско произношение.

Обаче Б. приема отъ менъ само това, че тукъ се касае за думата Курмышъ и че тази дума произхожда отъ прабългарската дума Qurmyš. А докато азъ твърдя, че надписътъ дава Κρουμές, понеже то е славянизирано и е произнасяно така, Б., изглежда, мисли, че името се е произнасяло като Qurmyš, обаче, гръцкиятъ преписвачъ по гръцкия фонетически законъ е писалъ ΚΡȢΜΕϹ. Той както всѣкога гледа да намѣри обяснение въ гръцки езикъ, а не мисли за това дали постигнатиятъ му резултатъ въобще е възможенъ въ случая.

Споредъ него тукъ се касае за метатеза на liquida *r*, което „не е рѣдко явление въ гръцки езикъ. Такива примѣри даватъ и прабългарскитѣ надписи: τρομάρχον = τουρμάρχον, τρακάνον“ (въ надписа нѣма τρακάνον, а τρακάνου), но сѫщо и византийскитѣ извори даватъ примѣри: у Теофанъ 357,12 gen. Κροβάτου, у Anast. Biblioth. 225,30 Crobatus. Дори Б. намира, че „мѣстото на liquida-та“ и въ самото име Κορμέσιος „не е било установено“, понеже у Anast. Biblioth. освенъ 335,14 Cormesius има и 255,6 Comersius, сѫщо и въ нѣкои рѫкописи на Теофана: Κομέρσιον.

Б. трѣбваше да помисли какво излиза отъ неговитѣ обяснения и какво значение иматъ неговитѣ примѣри. Основната му идея е невъзможна, а примѣритѣ сѫ неприемливи. Да не говоримъ за „неустановеното“ „мѣсто на liquida-та“ като една основна погрѣшна идея; не може да се приеме, че въ единъ надписъ, направенъ по порѫка на ханъ, е писано името на хана не както го произнасяли Qurmyš, а Κρουμέσις. Прочие хановото име е било произнасяно по мнението на Б. като Qurmyš, обаче писачътъ на надписа по гръцкия фонетически законъ е писалъ името съ метатеза Κρουμέσιος. Името не подлежи на гръцко фонетическо влияние срещу самото произношение! Това би могълъ да направи единъ византийски авторъ, а не човѣкъ на хана. Ако името е било произнасяно Qurmyš, би могло да се пише въ единъ надписъ ΚȢΡΜΙϹ, ΚȢΡΜЄϹ, ев. ΚȢΡΜ◊Ϲ, или пъкъ ΚȢΡΜΙϹΟϹ, ΚȢΡΜЄϹΙϹ и пр., а не да се пише като Κρουμέσις.

Естествено, сѫщо криво предполага Б. гръцко фонетическо явление въ формата ΤΡΑΚΑΝΟΥ. Тази форма никакъ не може да се обясни съ това, че прабългарската дума tarqan е била подложена на гръцки фонетически законъ, та за това била писана ΤΡΑΚΑΝ, а че защото е била вече произнасяна като траканъ. Това е съвсемъ сигурно. Но за да се разбере това Б., трѣбваше да разгледа тѣзи думи, както и други подобни, не единично, а всички заедно и съ тѣхната цѣла история. Именно ние познаваме едни прабългарски думи, които намираме въ по-стара епоха въ тѣхния оригиналенъ видъ както сѫ ги произнасяли прабългаритѣ, а по-късно въ друга форма, която вече не отговаря на прабългарското произношение. Тѣзи форми ясно показватъ славянското произношение. Прочие не можемъ да мислимъ, че тѣ сѫ предадени по законитѣ на гръцкия езикъ, а че чрезъ славянизация на българския елементъ (респ. следъ приемане отъ славянския елементъ) прабългарскитѣ титли и имена сѫ били естествено славянизирани. За това имаме толкова ясни примѣри, че никой не може да се съмнява въ това мое обяснение. Именно:

1) Позната е у разнитѣ турски народи титлата tarqan. Тази дума, като прабългарска титла ние познаваме отъ Омуртаговитѣ надписи. Въ два надписа ясно се чете ΤΛΡΚΑΝΟϹ, дори и у Theop. Cont. (ed. Bonn p. 413) и въ De Cerim.

четемъ ταρκάνος. Прочие тази дума все се чете, както сѫ я произнасяли „tarqan“, по прабългарско произношение. Срещу тази чисто прабългарска форма въ Симеоново време намираме единъ надписъ, въ който виждаме вече една форма ТРАКАN.. Ясно е защо. Въ Симеоново време прабългарската, собствено вече българската титла tarqan била произнасяна съ славянско произношение: траканъ. Затова била и преписана така по съвременното произношение. Тукъ прочие е погрѣшно да предполагаме гръцка метатеза.

2) Сѫщо и тюрската дума boila въ по-стара епоха е писана точно така, въ Маламировитѣ надписи βοηλά, βοηλάς (βοιλάδας), въ Пресяновия надписъ βοιλά-, въ Атиловото съкровище ΒΟΥΗΛΑ, сѫщо и у Теофанъ, значи все boila по прабългарското произношение.

Но по-късно, всѣкога намираме формата Βουλίας, така въ De Cerim. Срв. както право предлага вече Хилфердингъ, у Конст. Порф. De adm. imp. 158, Ἠτζβόκλια = Ἠτζ-βουλία т. е. Іč = вѫтрешненъ bulia.

Тази славянизирана форма (болия, боля) е основата и на думата болsvринъ.

Следователно, въ Симеоново време прабългарскитѣ термини попаднали подъ влиянието на славянската фонетика. Обаче, това влияние се явило частично и по-рано, особено при често употрѣбяванитѣ думи. Така отъ bolia намираме и въ Хамбарлийския надписъ славянизираната форма: ΒΟΥΛΗΑ.

Сѫщо така, когато намираме КРȢМЕⲤ, не бива да мислимъ въ прабългарски надписъ за гръцка метатеза, а че писачътъ на надписа, който е работилъ по ханова порѫка, е написалъ хановото име по съвременното произношение. Дори, както казахме, ако бихме приели формата Крумъ и това е ясно славянизация, а не гръцка метатеза. Прочие въ името КРȢМЕⲤ не бива да търсимъ гръцко фонетическо явление, когато е предадено точно по съвременното произношение — славянизирано. Въ надписитѣ сѫ най-важни за хана и за автора имената на хановетѣ, прочие, тѣ трѣбва да отговарятъ на произношението и по никой начинъ не могатъ да бѫдатъ подлагани на гръцка метатеза.

Още по-невъзможно е, че отъ факта, какво у Теофанъ освенъ Κορμέσιον има въ нѣкои рѫкописи Κομέρσιον, а сѫщо и у Anast. Biblioth. покрай Cormesius, се намира и Comersius, Б. прави заключение. Може ли да се предполага, че ако у единъ византийски хронистъ четемъ Κορμέσιος (сѫщата форма, както въ прабългарския надписъ *ΚΟΡΜΙϹΟϹ), а въ други рѫкописи — Κομέρσιος, то liquida-та не ще да е била установена въ оригинала? Това е най-обикновена грѣшка, отъ която не може да се прави никакво заключение. И иначе, ако мѣстото на liquida-та не бѣше установено, тогава щѣхме да очакваме не Κομέρσιος, а Κρουμέσιος. И кѫде не е било установено мѣстото на liquida-та — въ прабългарското произношение ли?

Прочие КРȢМЕⲤ, КРȢМЕⲤΙΝ не е друго освенъ славянизирана форма на думата Qurmyš, и отговаря на гърцизиранъ преписъ Κροῦμος. Прочие първата и втората колона говори за ханъ Крумъ (=Krumyš).

На края на надписа, т. е. на втората колона въ последния редъ четемъ КР[ȢМЕⲤ, а предъ него ΑΡΧ]◊Ν◊Μ[ȢΡΤΑΓ. Това сѫщо показва, че надписътъ е направенъ отъ Омуртага, сина на Крума, и говори за Крумъ.

За това говорятъ и всички вѣроятности. Последната колона е отъ Маламира и много вѣроятно е, предходнитѣ колони да произхождатъ отъ предшественика му, Омуртага.

Освенъ това, на всѣкѫде, кѫдето намираме следи отъ прабългаритѣ, все срѣщаме творческата дейность на Омуртага, създатель на велики паметници и надписи. Дори въ самата Мадара се откри при разкопкитѣ само единъ надписъ и той е Омуртаговъ. Следователно като намираме такъвъ голѣмъ паметникъ, въ надписа на който преди частьта, направена отъ Маламиръ се споменува все Κρουμές, трѣбва да приемемъ, че това говори за Крума и е направенъ отъ Омуртага. Едва ли бихме могли именно, да предполагаме, че Омуртагъ, който имаше толкова развито историческо чувство, който издълба надгробни колони за велможитѣ си, не е положилъ грижи за увѣковяване паметьта на баща си. Или когато знаемъ, че почти всички паметници сѫ отъ Омуртага, ако намѣримъ такъвъ великолепенъ паметникъ съ името на Омуртага и преди това на Κρουμές, може ли да мислимъ, че тукъ при тоя голѣмъ паметникъ има надписъ за Тервелъ и Курмышъ, та дори и отъ Маламиръ, а нѣма отъ Омуртагъ и нѣма за Крумъ. Че споменуването името на Крума е гордость и за внука му, показва и Шуменската колона, въ която ханътъ споменува дѣдо си Крумъ. Повтарямъ: като имаме въ последната колона надписъ, правенъ отъ Маламиръ, въ който се говори за Омуртага, а въ предидущитѣ колони четемъ Κρουμές, това сигурно се отнася за Крумъ, а не за единъ ханъ Κορμέσιος, който живѣлъ 100 години по-рано.

За цѣлото предположение на Б. въ сѫщность азъ съмъ виновенъ! Ако не бѣхъ поправилъ Κρουμ на Κρουμές и не бѣхъ допълнилъ μέσιν като Κρου]μέσιν, а сѫщо така не бѣхъ обяснилъ Κρουμές отъ думата Qur-myš и не бѣхъ доказалъ, че това име е еднакво съ онова на Κορμέσιος, Б. не би създалъ новата си идея, а би приелъ, че надписътъ говори за Крумъ.

Но тѣсната връзка (която третата колона показва съ предходнитѣ две, — когато гледаме имената въ третата, Омуртагъ и Маламиръ — баща и синъ, а въ първа и втора Крумъ и Омуртагъ — дѣдо и баща —,) се вижда най-ясно отъ свидетелството на буквитѣ. Б. ме упрѣква, че азъ не съмъ се занимавалъ съ буквитѣ. Въ сѫщность онѣзи нѣколко думи, които написахъ сѫ плодъ на дълги студии. Когато дадохъ буквитѣ точно нарисувани въ една рисунка въ мащабъ, не смѣтахъ за нуждно да давамъ таблица. Формата на всѣка буква дадохъ въ книгата си по десетина пѫти. Не намѣрихъ нищо, което противоречи на началото на IX в. Преписътъ на буквитѣ и рисунката на конника сѫ точни. Съ всѣка буква се занимавахъ отдѣлно и дадохъ формитѣ, както ги намѣрихъ. Отбелязахъ и широчината на нѣкои мѣста (стр. 110 и 118).

Особено важно свидетелство даватъ за Омуртагово време и епиграфическитѣ данни. Ако II в е отъ Маламирово време, II а, б не може да произхожда отъ 100 години по-рано. Характерътъ на буквитѣ е съвсемъ еднакъвъ и затова трѣбва да смѣтаме, че тѣ сѫ писани въ недалечно време. Разликата е само тая, че буквитѣ на Маламировия надписъ сѫ малко по-широки. (Собствено буквитѣ на първитѣ две колони сѫ обикновено по-тѣсни, но има и нѣкои сѫщо толкова широки).

Буквитѣ на надписа не се различаватъ отъ буквитѣ писани по порѫка на прабългарскитѣ ханове въ IX вѣкъ. Дори, както право забелязва Б. (Изв. И. Д-во XI—XII 370) буквитѣ на три надписа, на двата Филипийски, и на намѣрения въ руинитѣ на стария Преславъ (АЕМ XIX (1896) 24. Срв. Абоба-Плиска Алб. LVII, 4)—стоятъ много близо до нашитѣ. Буквитѣ Е, Ⲥ, ◈, ◆ въ нашия надписъ сѫ ѫглести, точно такива сѫ и онѣзи на поменатитѣ надписи (въ първи Филипийски надписъ O и Θ сѫ обли). Но Б. и тукъ е повърхностенъ. Той въ Изв. 363 говорейки за първия Филипийски надписъ пише: „Буквата O е обла както въ всички известни до сега първобългарски надписи съ изключение само на Мадарскитѣ“. Обаче въ втория Филипийски надписъ, както и въ споменатия Преславски има вече ѫглесто ◊. И действително и самъ Б. опровергава своитѣ цитирани думи въ сѫщата статия, въ която на 370 страница говорейки за втория Филипийски и за Преславски надписъ пише „Въ всички тѣзи надписи буквитѣ C и Θ сѫ ѫглести“.

Но въ намѣренитѣ три надписа не само E, [, ◊, ◈ сѫ еднакви, но ȣ отъ Мадарския надписъ се намира сѫщо въ поменатия Преславски надписъ, както и въ втория Филипийски надписъ, но и формата на P е еднаква въ втория Филипийски и въ Мадарския надписъ.

Освенъ това (срв. Б. Изв. 367) буквитѣ E, [сѫ ѫглести (освенъ Є, C) въ Τζέπα-надписъ на Маламира (срв. и АП. Алб. XLVII, 2—3), както и въ Хамбарлийския надписъ (освенъ Є, C). Въ Хамбарлийския надписъ еднакви съ нашитѣ букви сѫ ◊ (освенъ O), I, P, M, K, B, срв. B въ първи Филипийски надписъ р. 8.

А както виждаме, всички тѣзи надписи произхождатъ отъ IX в., дори сѫ писани сигурно не въ началото на сѫщия вѣкъ, не можемъ да поставимъ и долния надписъ на Мадарския конникъ въ по-раншно време. Освенъ това първитѣ две колони отъ долния надписъ не могатъ да бѫдатъ по-стари съ единъ вѣкъ отъ писаната съ съвсемъ еднакви по характеръ букви трета колона, която е отъ Маламирово време.

* * *

Сега ни остава да поговоримъ и за горния надписъ:

Б. и въ тълкуването си на горния надписъ нѣма за основа нѣщо ново, а само това, което установихъ азъ. Цѣлото му тълкуване на горния надписъ почива изключително върху установеното отъ менъ и приeто отъ него буквално: Императоръ Юстинианъ отишълъ при Тервела. На Носообрѣзания императоръ не повѣрваха моитѣ чичовци (или вуйчовци). Прочие пакъ трѣбва да запитамъ, какъ може Б. следъ това да каже, че той не приема моята работа съ изключение на нѣкои дребни мѣста.

Излизайки отъ това Б. казва, че времето на надписа и на релиефа можемъ да опредѣлимъ отъ фразата ὁ θῖυ μου,[1]) „защото тѣзи ὁ θῖυ μου сѫ или Тервеловитѣ роднини и то отъ майчина страна“ „или на най-близкия Тервеловъ наследникъ. Следователно надписъ *B* е издълбанъ не по-късно отъ първата четвъртина на VIIII в.“ Естествено и релиефътъ произхожда отъ сѫщото време.

Споредъ Б. нашиятъ надписъ, следъ като разправя, че чичовцитѣ не повѣрвали на отишлия при Тервела императоръ, „се е разказвало възстановяването на Юстиниана и каква роля е игралъ при този случай ханъ Тервелъ“. Прочие, споредъ Б. цѣлиятъ този надписъ е направенъ да възхвали известната случка на Тервела съ Юстиниана II. Но сѫщо за това е направенъ и конникътъ. Но какъ е възможно това? Въ II б 2—3—4 р. р. Юстинианъ само пристига при Тервелъ. Отъ 4—5—6—7 р. научаваме, че не му повѣрвали „чичовцитѣ“. Кѫде ще се говори по самата работа? Въ 8—14 редове ли? Тукъ, прочие, трѣбва да четемъ, че Тервелъ обещалъ и оказалъ помощь, че колкото да не харесвало това на чичовцитѣ, той обещалъ помощь, тръгналъ въ Цариградъ, влѣзълъ въ града и пр. Но отъ това нѣма никаква следа. Вмѣсто това какво намираме? Тѣзи тъй нуждни за толкова дългъ разказъ нѣколко редове сѫ заети съ други работи. Отъ 7-тѣ реда първиятъ е заетъ съ името и титлата не на Тервелъ или на Юстинианъ, а на единъ другъ човѣкъ. Прочие и въ следващия редъ този човѣкъ прави нѣщо. Но името на сѫщия четемъ и въ последния и въ предпоследния редъ. И така, нѣма никаква възможность въ останалитѣ нѣколко думи да е била разправена цариградската случка, за която собствено ужъ билъ направенъ надписътъ. (Не може и да се очаква, че по-долу е имало още много редове). Б. казва, че „въ следващитѣ редове, които не сѫ запазени добре, се е разказвало за възстановяването на Юстиниана и каква роля е игралъ при този случай ханъ Тервелъ“. Има ли поне една дума, отъ която може да се извади подобно заключение? Б. дава още едно предположение. Може би, казва той, следъ лѣвия надписъ идва дѣсния. Защо може?

Но сѫщо така предположението на Б. става невъзможно, ако вземемъ подъ внимание сѫдържанието на запазенитѣ, приети и отъ него части. Първо, да видимъ, какво ще излѣзе отъ онѣзи думи, които Б. казва за автора на надписа. Споредъ него авторътъ е Тервелъ или първиятъ му наследникъ. А следъ като се разправя, че не повѣрвали чичовцитѣ, четемъ споредъ него „поставихъ въ (?) . . Кисиня“. Това пише той въ първата си статия, въ популярната критика. А въ научната си критика вече казва, че освенъ причастие I[◈E[A . . . може да се предполага ἴσθεσα или ἴσθεσαν. Не може! Ако приемемъ ἴσθεσα, тогава следъ него и предъ KI[[INAN има 4 букви, ако тукъ туримъ членъ, както Б. сигурно иска, ще остане една буква, което не е възможно. И така отъ двѣтѣ възможности ще остане само една, ἴσθεσαν, и получаваме I[◈E[ANT◊NKI[INAN. Прочие чичовцитѣ, които не повѣрвали на императора, поставили Кишинъ. Б. казва „поставихъ въ . . . .“ Прочие тукъ очакваме нѣщо, въ което е поставенъ, туренъ. Но за това нѣма мѣсто. За следващия редъ Б. приема отъ менъ Κισίνας ὁ καυχάνος, дори туря и членъ предъ Κισίνας. И така за очаквания изразъ въ какво е туренъ Кишинъ, следъ ἴσθεσαν τὸν Κισίναν, ще останатъ само 2 букви. Прочие тукъ не може да се предполага такъвъ изразъ. Само една възможность ще остане, а именно, това, което дадохъ азъ. Но затова пъкъ, ако следваме Б., излиза, че чичовцитѣ, разсърдени на Тервела, отнели отъ него властьта и поставили Кишинъ. Това би дало добро обяснение, защо се споменува после постоянно Кишинъ. Обаче, това нѣщо е изключено. Тервелъ, въпрѣки, че чичовцитѣ му недоволствували, спокойно си владѣлъ още дълги години следъ завръщането си отъ Цариградъ. Така Б. просто прави предположения безъ да мисли какво ще излѣзе отъ тѣхъ. (Ако не мисли, че чичовцитѣ сѫ назначили своя Кишинъ за кавханъ, като нѣкакъвъ контрольоръ).

Но противъ предложението на Б. говори цѣлата смисъль на сигурно запазенитѣ части.

Въпросътъ стои фактически така:

Въ I б 4—6 редове установихъ следното: Императоръ Юстинианъ отишълъ при Тервела. Чичовцитѣ на автора на надписа не повѣрвали на носообрѣзания императоръ. Това е послужило на Б. да приеме, че цѣлиятъ горенъ надписъ е направенъ, за да разкаже историята на Юстиниана съ Тервела, поне че дѣсниятъ надписъ изключително билъ посветенъ на случката на Тервела съ Юстиниана II презъ 704—5 г. Това значи, че прабългаритѣ смѣтали помагането на Юстиниана II за нѣщо толкова важно, че го увѣковѣчили съ паметникъ и надписъ.

---

[1] Съ тѣзи думи Б. противоречи на себе си, понеже тази тъй важна споредъ него фраза, той приема отъ менъ.

Обаче, всичко онова, което е запазено въ надписа, говори тъкмо противъ това предположение. Авторътъ на надписа никакъ не споменува случката на Тервела съ Юстиниана II презъ 704—5 г., като нѣщо, което трѣбва да се помни и възхвали, значи като важно и хубаво събитие въ живота на прабългаритѣ, което е необходимо да се увѣковѣчи по такъвъ тържественъ начинъ съ грандиозенъ паметникъ и надписъ. Обратно! Той споменува това, като нѣщо не хвалебно, не хубаво действие, което не трѣбвало да се направи. За това говори следното: 1) Ханътъ който е направилъ това, не само че не е похваленъ, но е споменатъ тукъ просто като ὁ Τερβέλις, нѣщо нечувано въ прабългарски надписи: Ханътъ е споменатъ просто по име. Не само не му е даденъ епитетъ, но е назованъ и безъ титла. Това изключва не само, че Тервелъ е самиятъ авторъ на надписа, но и това, че той и споменатото му тукъ действие сж харесвали и импонирали на автора на надписа. Прочие този авторъ дотолкова не почита тази история и нейния авторъ, че заради това не дава на Тервелъ никакъвъ епитетъ, никаква титла. 2) Вториятъ фактъ е, че това събитие не се споменува така, като че ли представлява нѣкаква гордость, а тъкмо обратно: авторътъ казва, че чичовцитѣ на Тервела не повѣрвали на нософрѣзания императоръ. Прочие вмѣсто да се гордѣе, че византийскиятъ императоръ е идвалъ при Тервела, искалъ и получилъ помощь, писачътъ го споменава съ унизителното име „нософрѣзанъ" и констатира съ удоволствие, че неговитѣ чичовци не му повѣрвали. Значи вмѣсто да възвеличи императора, като такъвъ, който представлява нѣщо голѣмо, той го унизява. Така авторътъ съ презрение говори и за лицата на това събитие, както и за самото събитие. Следователно всичко ясно показва, че авторътъ на надписа смѣталъ Тервеловото действие, приятелството съ гърцитѣ, за нѣщо неприлично. Не бива прочие да мислимъ, че авторътъ е посветилъ на това събитие, на историята на Юстаниана въ връзка съ Тервела, паметникъ и надписъ.

Споредъ Б., Тервелъ (или наследникътъ му) е направилъ единъ разкошенъ паметникъ и около него надписъ съ цель да се увѣковѣчи връзката на Тервелъ съ Юстиниана II. Това ние смѣтаме действително за важно събитие. Но повтарямъ, за наше голѣмо очудване, авторътъ на надписа не е смѣталъ така, а точно обратното. Той вмѣсто да похвали събитието, което ужъ смѣталъ за толкова достойно за увѣковѣчаване, та прави за него паметникъ и надписъ, ругае Юстиниана II, та дори и самия Тервелъ. Всички запазени думи говорятъ лошо и унизително за Юстиниана, а тѣ сж достатъчни да умаловажатъ едно събитие, както сжщо така говорятъ лошо и за самия Тервелъ, понеже знаемъ за него, че приятелствувалъ съ този нософрѣзанъ. Но авторътъ унижава Тервела и като не му дава никакъвъ епитетъ, нито даже титла, нѣщо нечувано въ прабългарскитѣ надписи, включително и Мадарския. А това става тъкмо при разказването на едно събитие, за възхваляването на което е писанъ надписътъ! Ако това бѣше така, византийскиятъ императоръ трѣбваше да бжде въздигнатъ високо, за да видятъ всички българи какво представлява той. Щѣше да бжде гордость, че ето и той, императорътъ на гърцитѣ, ималъ нужда отъ помощьта на българитѣ. Но ние виждаме обратното! Авторътъ смѣта за себе си като правилно, дори гордость, че чичовцитѣ му не повѣрвали на този нософрѣзанъ императоръ. (Дори трѣбва да отбѣлежимъ, че ако авторътъ е съвременникъ на това събитие, защо не пише, че той самъ не повѣрвалъ. Това може да се обясни само така, че чичовцитѣ сж живѣли въ далечно минало, въ една епоха, при която за себе си естествено той не можелъ да говори).

И така този надписъ ясно има гъркофобска тенденция. Той е писанъ въ такова време, когато Тервеловата постжпка, като въобще вѣрване на гръцки императоръ, смѣтали за нѣщо погрѣшно, нехубаво. Но може ли да се повѣрва, че може да се направи такъвъ паметникъ и надписъ за нѣщо, което въ даденъ моментъ смѣтали за нѣщо недобро и некрасиво? Тъкмо за паметь на непочитани отъ автора връзки на Тервелъ съ презирания Юстинианъ II?

При тѣзи факти, естествено, за авторство на Тервелъ не може да става и дума. Да вѣрваме ли, че наследникътъ му, вѣроятно неговъ синъ — сигурно отъ сжщия Дуловъ родъ, е направилъ този надписъ и паметникъ, за да ругае предшественика си за постжпката му, като не му дава дори и никаква титла? Има ли каква да е възможность за това? Наследникътъ, ако искаше да направи паметникъ и надписъ за Тервеловата постжпка, можеше да направи това само за да го възхвали. Иначе нѣма смисълъ да въздигатъ паметникъ, кждето да излагатъ събития, които смѣтатъ за не хубави.

Но въ една гръкофобска епоха, когато общото мнение на българитѣ било, че гърцитъ не заслужаватъ довѣрие, когато светиятъ императоръ поканилъ Крума за споразумение, а въ сжщность искалъ да го вовлѣче въ примка, тогава съвсемъ естествено е да се разправя, че едно време българитѣ направили добро на гърцитѣ, но тѣ не заслужили това. Естествено е било по това време да се разказва, че гъркофилътъ Тервелъ помагалъ на Юстиниана, който не заслужавалъ. По това време, твърде естествено би било, да представя гордость за автора да говори въ надписа, че неговитѣ дѣди, неговата фамилия — още отъ край-време сж били вече гъркофоби и не вѣрвали на Юстинияна II. Въ тази епоха е било съвсемъ естествено да се спомене, че напразно българитѣ направили добрини на гърцитѣ. Че тази идея е занимавала твърде много прабългари, ясно показва вториятъ Филипийски надписъ, споредъ който българитѣ направили много добро на гърцитѣ, но тѣ забравили това.

Не по-малко важно е, че буквитѣ въ горния надписъ, макаръ да сж по-високи и по-тѣсни, но по характеръ сж еднакви съ онѣзи на долния надписъ. Тукъ намираме сжщото E, ⊏, ◊, ⟠, както въ долния надписъ. Особени форми иматъ само Ѧ и P. Но сжщото Ѧ познаваме ние и отъ други прабългарски надписи отъ IX в., така на първо мѣсто отъ Филипийскитѣ и отъ надписа намѣренъ въ Преславъ. И така тѣзи три надписа стоятъ още по-близо до горния надписъ отъ колкото до долния (сжщото Ѧ се намира и въ други прабългарски надписи Б. Изв. 363). Споредъ Б. Изв. 370 вториятъ Филипийски надписъ въ палеографско отношение „стои най-близо до надписитѣ при Мадарския конникъ, и то най-вече до долния дѣсенъ надписъ, а сжщо и до инвентарния надписъ отъ Преславъ". Това е вѣроятно небрежность, — поменатитѣ два надписа стоятъ най-близо до горния надписъ, а не до долння (вѣроятно това е „грѣшка на перото"). Буквитѣ сж почти еднакви, така че горниятъ надписъ на Мадарския конникъ трѣбва да поставимъ още повече въ IX в. Своеобразната форма, лична на писача е тази на буквата P. Тъй като начертанието на буквитѣ въобще е жглесто, писачътъ направилъ и буквата P жглеста, обаче на едно мѣсто I а 4 р. се намира Р съ сжщата форма, съ която е въ долния надписъ.

И така ясно е, че горниятъ надписъ е писанъ съ едно писмо, което по характеръ е еднакво съ това на долния, значи отдѣлнитѣ части на надписа на Мадарския конникъ сѫ написани близко по време, но отъ различни лица. Отъ друга страна пъкъ буквитѣ на нашия надписъ не може да отдѣлимъ отъ онѣзи на останалитѣ надписи на прабългарскитѣ ханове отъ IX в.

Следователно Б. не може да бѫде правъ. Въ горния надписъ е споменатъ императоръ Никифоръ и императоръ Леонъ. Значи този надписъ говори за събития изъ Крумовата епоха. За това говори и споменуването на гр. Одринъ. Авторътъ на надписа е четири пѫти споменатиятъ Кишинъ. Кой е билъ този Кишинъ, за това говори и споменуването на Одринъ. Знаемъ, че Крумъ оставилъ при Одринъ брата си. Действително предъ името на гр. Ординъ четемъ KIⲤIΝAⲤỌ[....]AΝỌ[..........]BTȢ, което не може да се попълни другояче, освенъ Κισίνας ὁ [καβχ]άνο[ς ὁ ἀδελφὸς α]ὐτοῦ. И така споменуването на това, че когато Юстинианъ е идвалъ при Тервела, Кишиновитѣ чичовци (прадѣди) „не му повѣрвали“, може да бѫде само една стара реминисценция. За това говори и фактътъ, че тукъ четемъ името на императоръ Леонъ, който искалъ да въвлѣче Крума въ примка, но той сполучилъ да избѣгне, понеже не се довѣрилъ напълно на византийския императоръ. За това въ една гъркофобска епоха, каквато е била при смъртьта на Крума, е представлявало гордость за автора, да каже, че „чичовцитѣ“ и тогава не повѣрвали на императора, когато Юстинианъ II дошълъ при Тервела. Съ това той противопоставя своя родъ и чуствата на своя родъ срещу византофила Тервелъ. Това настроение противъ Тервела освенъ въ самитѣ думи е изразено и съ това, че не му дава никакъвъ епитетъ и никаква титла, а се пише просто само името му.

За автора на надписа трѣбва да приемемъ и това, че той билъ не само братъ, но и наследникъ на Крума. За това говори ἐκ Θ(ε)οῦ εἰσϑεσάμενος предъ името, което може да се каже само за ханъ. Отъ това следва, че следъ Крумъ и предъ Омуртагъ владѣлъ нѣколко месеца братътъ на Крума — Кишинъ.

Цѣлиятъ горенъ надписъ предава прочие дѣлата на ханъ Крумъ и е писанъ отъ неговия братъ и наследникъ — Кишинъ.

Но сѫщо на ханъ Крумъ сѫ посветени и първитѣ две колони на долния надписъ.

Първата отъ тѣхъ, както можахъ да установя отъ запазенитѣ още части, говори за подаръцитѣ на ханъ Крумъ. Въ тази колона се е разказвало при кои случаи ханътъ е получилъ злато и кому колко е далъ отъ това злато на своитѣ хора — и че е устроилъ голѣми ешмедемета. (Тази часть трѣбва да сравнимъ съ единъ Маламировъ надписъ, въ който четемъ, че при радостенъ случай ханътъ често пѫти давалъ на боилитѣ и бахаинитѣ голѣми подаръци, а на българитѣ, т. е. на народа давалъ ядене-пиене). На едно мѣсто въ тази колона четемъ, че императорътъ е поканилъ ханъ Крума да се споразумѣятъ и (по споразумението) ханътъ получилъ известно количество злато. Но, както намираме на края на колоната — гърцитѣ нарушили конвенциитѣ и за това избухнала война.

Въ втората колона намѣрихме, че Крумъ пакъ дава подаръци, но тукъ вече се касае за даденитѣ нѣща на Крумовото семейство. Тукъ четемъ, че Крумъ направилъ сина си — Омуртага — канаръ, — чинъ, който обикновено се давалъ на хановия синъ, главенъ сѫдия и дипломатъ, който извършвалъ клетвената церемония — съ пускане кръвь — при известни сѫдебни дѣла и международни договори. Съ това ханътъ предавалъ известна часть отъ своитѣ сакрални права.

Но въ тази колона освенъ за сина на Крума става дума и за единъ другъ членъ отъ Крумовото семейство. Тукъ намѣрихме едно име . . . PEN, за което установихме, че е било името на зета на Омуртага.

А въ края на втората колона, — т. е. въ края на надписа, който се състои отъ първата и втората колони отъ долния надписъ, — намираме имената на Крума и Омуртага, което ясно показва, че авторътъ на надписа билъ Омуртагъ.

И така трѣбва да приемемъ, че втората колона говори за Крумъ, главно за отношенията му къмъ членовет҄ѣ на семейството му (Омуртагъ, ... PEN), и че авторътъ на тази, както и на предходната колона е Омуртагъ.

Отъ третата пъкъ колона узнахме, че отъ Омуртаговитѣ синове остstation

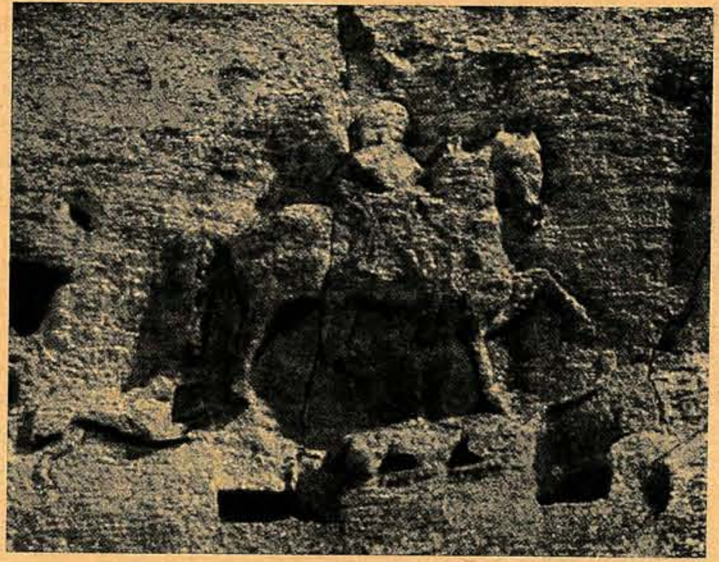

Обр. 240. — Мадарскиятъ конникъ

Резултати отъ изучванията на Мадарския конникъ-релиефъ

Отъ гореизложеното се вижда, че отдѣлнитѣ части на надписа на Мадарския конникъ сѫ направени близко по време. Третата колона на долния надписъ е отъ Маламира, първата и втората отъ баща му Омуртага, а горниятъ надписъ е отъ Крумовия братъ Кишинъ.

Но сѫщиятъ Кишинъ, авторъ на горния надписъ, — който описва дѣлата на ханъ Крумъ, — е създатель и на самия паметникъ. Прочие Кишинъ е направилъ паметника за споменъ на всеславния си братъ Крумъ като отъ двет̂ѣ страни на релиефа написалъ и дѣлата му.

За едновременостьта на релиефа и буквитѣ говори освенъ друго и самиятъ фактъ, че сѫщата червена мазилка — смѣсь отъ тухленъ прахъ и варь, — която покрива буквитѣ, намираме и върху фигуритѣ на релиефа.[1])

Действително всичко говори за прабългарския произходъ на релиефа. Този паметникъ не е билъ още предметъ на всестранно основно проучване. Все пакъ може да кажемъ съ положителность, че произходътъ му е решенъ.

На Й. Стржиговски Мадарскиятъ конникъ напомня за сасанидскитѣ релиефи,[2]) а следъ това Геза Шупка казва, че въ конника, който е репрезантативна представа на ханъ, се вижда непосрѣдствено иранско влияние.[3])

---

[1]) К. Миятевъ, Мадарскиятъ конникъ. ИБАИ V (1928/1929) 90 ме упрѣква, че съмъ писалъ, че мазилката се състои отъ керамиденъ прахъ съ червеникава охра (Мадара. София, 1925, 16), когато тази маса се състои отъ керамиденъ прахъ, смѣсенъ съ варь и ситенъ кварцовъ пѣсъкъ. Изглежда че се е изплъзнало отъ вниманието на г. Миятевъ, че азъ въ 1928 г. въ моята книга, Надписътъ на Мадарския конникъ стр. 5 пиша: тухленъ прахъ смѣсенъ съ варь.

[2]) Amida, Heidelberg. 1910, 376.

[3]) Turán, 1917, 325—326.

Следъ тѣзи само бегли бележки Б. Филовъ прьвъ е посвѣтилъ посериозно внимание на паметника, като го разглежда вече въ връзка съ прабългарскитѣ паметници и го поставя въ редицата имъ. Той даде много важни основни подпорки, които ще останатъ сигурно вѣрни: паметницитѣ на прабългарската епоха — палатитѣ на Плиска и т. н. Атилово съкровище — показватъ ориенталско, специялно сасанидско влияние. И ако въ България се е запазилъ единъ скаленъ релиефъ, подобенъ на който нѣма въ Европа, а у сасанидитѣ се намира, това значи, че както споменатитѣ паметници и той трѣбва да се смѣта за българска работа подъ сасанидско влияние.

Къмъ това Филовъ напоследъкъ прибави една нова констатация: Мадарскиятъ конникъ по стилъ стои близо до мѣстнитѣ произведения на елинистично-римско изкуство, специално до т. н. тракийски конници. Отъ това Филовъ дава следното заключение: въ всичкитѣ паметници на прабългарското изкуство се кръстосватъ традициитѣ на сасанидското изкуство и на мѣстнитѣ произведения на елинистично изкуство. И така фактътъ, че Мадарскиятъ конникъ стои по композиция и концепция най-близо до сасанидскитѣ скални релиефи, а по стилъ къмъ творенията на мѣстното елинистично-римско изкуство, особено къмъ т. н. тракийски конници, говори сѫщо за прабългарския произходъ на конника.[1])

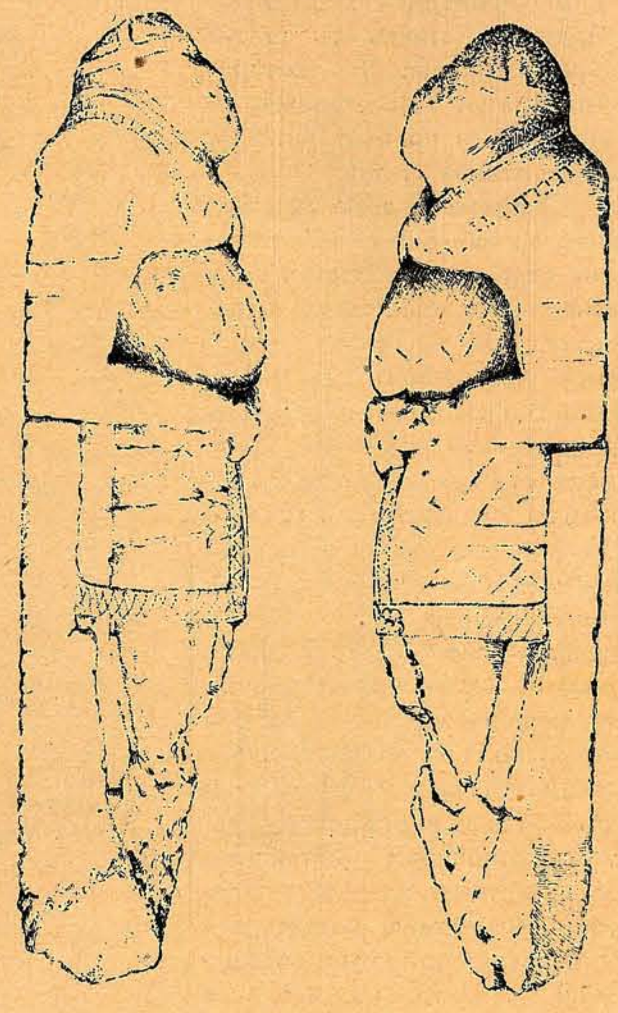

Обр. 241. — Мѫжка статуя отъ с. Ендже

Следъ това остава да се установи, защо не е тракийски конникъ този паметникъ, и какво говори въ самия паметникъ за прабългаритѣ.

На първия въпросъ Г. Кацаровъ даде решителенъ отговоръ. Той установи, че има сѫществени разлики между тракийскитѣ конници и Мадарския релиефъ: въ тракийскитѣ конници — кѫдето има лъвъ, — лъвътъ е помощникъ на конника.[2])

---

[1]) Златорогъ X, 3—4. Срв. Filoff B., Gesch. d. altbulgarischen Kunst. Leipzig. 1932, 13—14.

[2]) Мадарския конникъ. София, 1925, 32.

Но може да отговоримъ и на другия въпросъ.[1]

а) Отговаря напълно на тюркския респективно на прабългарския обичай да поставятъ въ паметь на умрѣлия ханъ неговия образъ съ надписъ за дѣлата му.

Както по-подробно обяснихъ на друго мѣсто, у тюркскитѣ народи билъ разпространенъ обичай да направи всѣкой споредъ състоянието си подобие въ паметь на покойния си роднина: сиромахътъ съ дървенъ образъ, богатиятъ съ статуя държаща чаша. Отъ намѣренитѣ статуи при с. Ендже, се вижда, че и прабългаритѣ сж имали такива статуи.

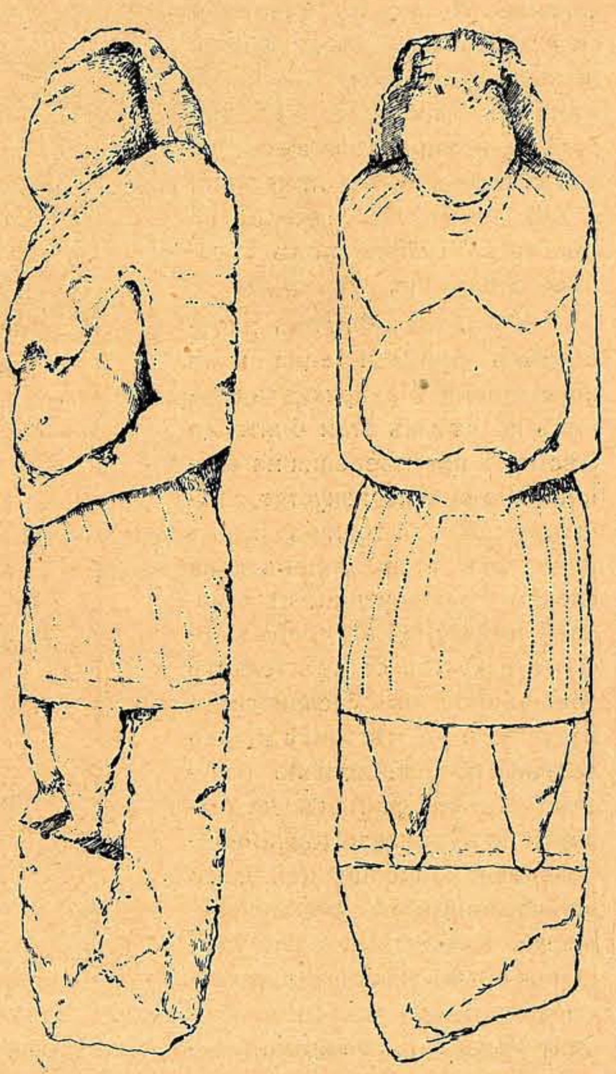

Обр. 242. — Женска статуя отъ с. Ендже

Естествено е, че у голѣмцитѣ на най-културнитѣ тюркски народи тѣзи статуи били вече съ художествена изработка. Така за Ту-Киуе = тюркитѣ вече знаемъ отъ единъ китайски изворъ, че сж правили на покойния ханъ или голѣмецъ статуя и надписъ, въ който се дава описание на дѣлата му и още една църква—„зала на прадѣдитѣ“. Че по обичая на „тюркитѣ“, действително така се отдавалъ дългътъ къмъ умрѣлия, като сж правили статуя и описание на дѣлата му, свидетелствува следниятъ фактъ: когато тюркитѣ били въ много добро приятелско отношение съ китайцитѣ, за приготвяне надгробенъ паметникъ на хана, китайскиятъ императоръ изпратилъ художници, на които заповѣдалъ да издѣлатъ единъ надписъ върху единъ стълпъ, да поставятъ статуята на умрѣлия и да направятъ една църква „зала на прадѣдитѣ“. Върху четиритѣ стени на залата трѣбвало да изрисуватъ военни картини. Значи и художницитѣ на китайския императоръ сж направили по тюркски обичай статуята на покойния и надписъ за дѣлата му (а фреската вѣроятно е добавка по китайски вкусъ).

Следователно Ту-Киуе = тюркитѣ правятъ статуя въ паметь на умрѣлия и освенъ това даватъ описание на дѣлата му. А това въ сжщность не е нищо

друго, освенъ туй, което е останало за насъ въ Мадарския паметникъ, именно: сжщо по такъвъ начинъ сж отдали дълга си спрѣмо великия умрѣлъ ханъ и роднинитѣ на Крума, като направили величественъ, достоенъ на Крума паметникъ-подобие, Мадарския конникъ и огроменъ надписъ около него, въ който се описватъ дѣлата на покойника.

Че действително и тюркитѣ сжщо така сж изпълнявали дълга си спрѣмо знаменититѣ умрѣли, като сж правили статуитѣ имъ и надписъ, въ който сж излагали дѣлата имъ, свидетелствуватъ освенъ поменатия китайски изворъ, още и находки: Орхонскитѣ паметници сж статуи на умрѣлитѣ и великолепни надписи съ рунно писмо за дѣлата имъ.

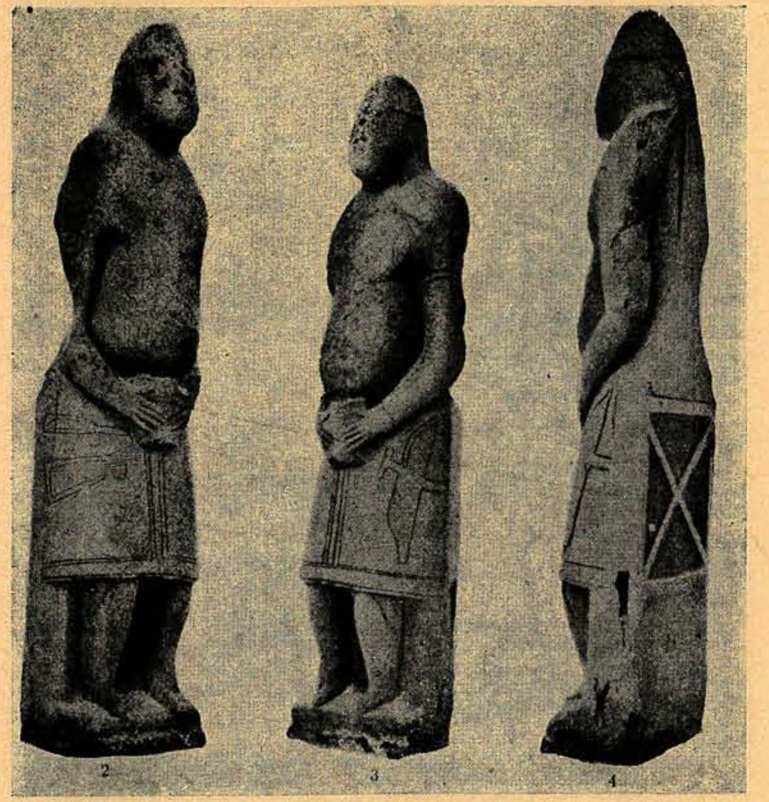

Обр. 243. — Мжжки „Каменни баби“ отъ Русия

Сжщо както у тюркитѣ и у прабългаритѣ е ималъ голѣмо значение надписътъ. Прабългарскитѣ ханове, както виждаме отъ надписитѣ имъ, се считали за длъжни да увѣковѣчатъ паметьта на своитѣ знатни, съ надписъ изработенъ върху кржгълъ стълпъ.

Отъ всичко това важно е едно: причината, за да се направи този паметникъ е престариятъ обичай, за който говорихме и по който прабългаритѣ се смѣтали за длъжни да увѣковѣчатъ паметьта на умрѣлия. За начина на изпълнението на този дългъ естествено важни сж възможноститѣ и влиянията: когато прабългаритѣ научили отъ сасанидитѣ, че така е достойно увѣковѣчаване паметьта на единъ ханъ, направили скаленъ релиефъ. Значи вмѣсто да запазятъ споменъ за умрѣлия съ статуя, направили релиефъ. То естествено не е вече върху гроба, както и т. н. надгробни колони на Омуртага и Маламира не сѫ били (поне толкова е сигурно, че не всички били) надъ гроба на самитѣ умрѣли. Впрочемъ не е важно дали тѣзи паметници сѫ били действително надъ гроба, но тѣ сѫ имали сѫщата цель — да има паметникъ за умрѣли.

---

[1] Фехеръ Г., Мадарскиятъ конникъ. Погребални обичаи на прабългаритѣ. Изв. Етн. Музей VI (1926) и сл. Срв. Fehér Géza, Les monuments de la culture protobulgare. Budapest, 1931, 104 и сл.

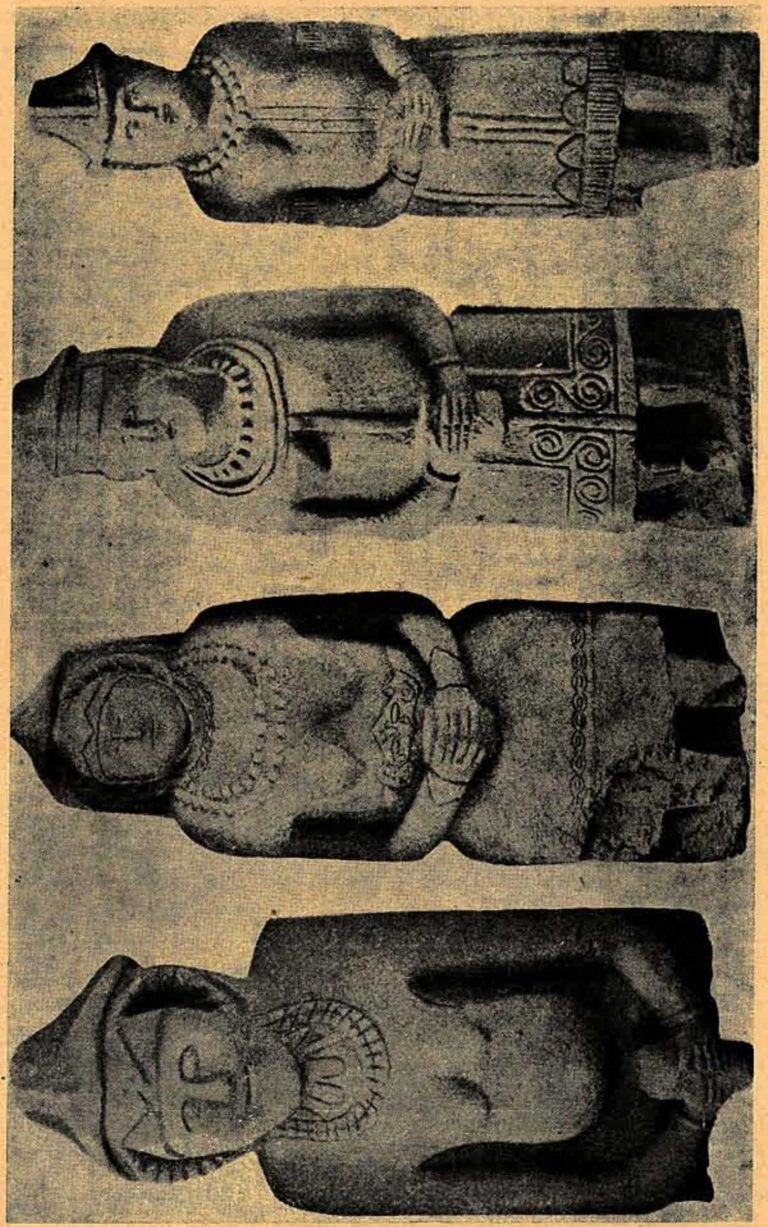

Обр. 244. — Женски „Каменни баби" отъ Русия

б) Всичкитѣ подробности говорятъ за прабългарския произходъ на релиефа.

1) Конникътъ въ лѣвата си рѫка държи чаша, символъ на княжеска власть у тюркскитѣ народи. За да си обяснимъ това, трѣбва да знаемъ следното: общоразпространенъ тюркски обичай е да се прави въ паметь на умрѣлия статуя държаща чаша. За такъвъ обичай у прабългаритѣ свидѣтелствуватъ статуитѣ намѣрени при с. Ендже (обр. 241 — 242), които принадлежатъ къмъ типа на тюркскитѣ надгробни статуи, т. н. „каменные бабы". (обр. 243 — 244). Прабългарскиятъ произходъ на енджейскитѣ статуи е несъмнененъ. Тѣ сѫ излѣзли между двата прабългарски центъра — Мадара и Плиска. Освенъ това и самото с. Ендже пази следи отъ прабългарско време: *тукъ се намиратъ такива каменни блокове, върху които има прабългарски знаци.*

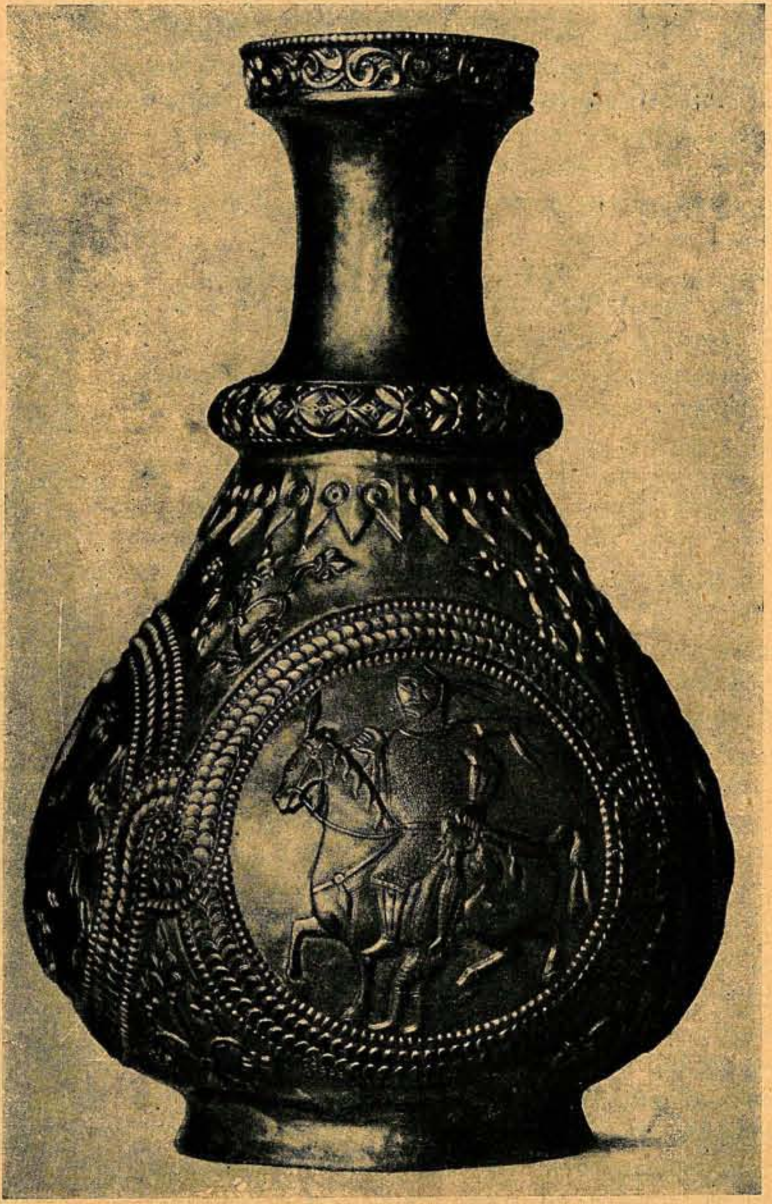

Обр. 245. — Конникъ отъ „Атиловото съкровище"

Обстоятелството, че изобразенитѣ въ статуитѣ държатъ въ ржцетѣ си чаша, трѣбва да се обясни съ обичая, че тюркскитѣ народи така държатъ клетва, че пускатъ отъ кръвьта си въ една свещенна чаша, смѣсватъ я съ вино или вода и вкусватъ отъ тази смѣсь. Така чашата е станала много важенъ религиозенъ символъ и естествено атрибутъ на върховни жрецъ — на хана. Сжщо такава роля имала чашата и у скититѣ. Но естествено е, че щомъ чашата е играла подобна роля освенъ у прабългаритѣ и у други тюркски народи, при Мадарския конникъ и енджейскитѣ статуи трѣбва да го смѣтаме за старъ тюркски обичай.

Обр. 246. — Знаменното копие

Действително имаме много данни за чашата като атрибутъ на княжеска власть у тюркскитѣ народи.

2) Въ края на кжсото метателно копие надъ острието му има едно плетено знаме. А отъ отговоритѣ на папа Николай I знаемъ, че знамето на прабългаритѣ било конска опашка.

Ето втората подробность, която говори сжщо за прабългарския произходъ на конника: характерното на тюркскитѣ народи знаменно метателно копие, дори прабългарско копие съ знаме отъ конска опашка.

Противъ моето обяснение за знамето, напоследъкъ К. Шкорпилъ пише следното: не може да се приеме, че се касае „за кжсо копие, на края съ конска опашка“, „конската опашка е служила като тържественъ знакъ, но такова копие за хвърляне е противъ законитѣ на хвърляне и на лова“ (Byzantinoslavica IV (1932), 119).

На това може да отговоримъ следното: както казахъ на друго мѣсто, по тактиката на императоръ Леона, оржжията на маджаритѣ и българитѣ сж били еднакви. А пъкъ за копието на маджаритѣ знаемъ, че е било кжсо метателно копие — споредъ Еккехардъ pilum, Gerhardi vita s. Oudalrici jaculum. А въ тактиката на императора Леона четемъ: маджаритѣ (както и българитѣ) се въоржжавали съ мечъ, щитъ, лжкъ и копие. На война носятъ два вида оржжия: копието носятъ на рамото дигнато, а лжка държатъ въ ржцетѣ си.

А какво е било копието на рамото на маджарскитѣ и българскитѣ конници, може да се види отъ едно художествено изображение — именно на конникъ, върху една кана на съкровището отъ Надь-Сентъ-Миклошъ. Този конникъ носи въ лѣвата си ржка човѣкъ, а въ дѣсната държи поставеното презъ дѣсното си рамо кжсо копие. И подъ острието на копието на конника отъ съкровището намираме знаме (обр. 245).

Прочие конникътъ е представенъ съ знаменно метателно копие. Сжщо така знаме се намира на копието у печенезитѣ. Споредъ Гардизи, печенезитѣ иматъ знамена и ловни копиета, които държатъ въ война на горе (МНК 151). А за византийцитѣ знаемъ, че военнитѣ имъ копия били сж снабдени съ знаме, именно въ една тактика, отъ началото на VII в. четемъ, че

византийската войска, трѣбваше да има и „κοντάρια καβαλλαρικὰ ἔχοντα λωρία κατὰ τοῦ μέσου πρὸς τὸ σχῆμα τῶν Ἀβάρων, μετὰ φλαμούλων“, кавалерийски копиета, снабдени съ кожа въ срѣдата, по аварска схема, съ знамена“. Сжщото четемъ и въ тактиката на Леона: κοντάρια καβαλλαρικὰ μικρὰ, ἔχοντα λωρία κατὰ τοῦ μέσου, μετὰ φλαμούλων, (Значи той добавя малки кавалерийски копиета).[1] Естествено копието на леката кавалерия било малко, кжсо. Прочие, византийцитѣ научили отъ аваритѣ въ срѣдата на копието да поставатъ каишъ и при острието знаме. Закачалката има за цель да се закача копието на рамото. Но макаръ отъ думитѣ на нашия изворъ може да мислимъ, че отъ аваритѣ само поставяне на закачалката сж научили византийцитѣ сигурно — все пакъ ясно е, че и византийцитѣ носятъ кжсо копие снабдено съ знаме.

Прочее знаемъ за печенезитѣ, па и за византийцитѣ, че сж носѣли знамена по копиетата, а отъ Атиловото съкровище виждаме сжщото. Възъ основа на тѣзи данни можахме да си обяснимъ една фигура въ нашия релиефъ: надъ острието на забитото въ тѣлото на лъва копие, има една фигура, която близо при дръжката на копието е тѣсна, а после на лѣво се разширява въ видъ на плетени лентови линии (обр. 246), и не може да бжде друго освенъ, което намираме и при копието на конника отъ Атиловото съкровище, знаме, и то прабългарско знаме, конска опашка прикрепена на дръжката на копието подъ острието му.

Следователно тукъ намираме едно оржжие, употрѣбявано и у други тюркски народи, а именно — кжсо копие съ знаме, дори специално съ българско знаме — конска опашка. Това ясно говори за прабългарския произходъ на конника.

Противъ това, както видѣхме Шкорпилъ може да каже само толкова, че „такова копие за хвърляне е противъ законитѣ на хвърляне и на лова“. Но сжщо така копие съ знаме носѣла, както видѣхме, и византийската армия. Даже, споредъ Вамбера първоначалното значение на турската дума за знаме — санджакъ е собствено копие, понеже турцитѣ на края на копието привързвали тѣхното знаме — конска опашка.[2]

Освенъ това тукъ нѣма защо да търсимъ законитѣ на лова и пр. Въ паметника нѣма никакво действие, борба, ловъ, а има положение. Нашиятъ паметникъ не ни представя момента, когато ханътъ убива лъвъ, лъвътъ е убитъ вече, а ханътъ ходи спокойно и тържествено, въ ржката си държи атрибутъ на власть, подъ него е победениятъ лъвъ. Конската опашка е знамето му, безразлично отговаря ли това на законитѣ за хвърляне. Освенъ, че знаемъ, че както чашата, така и знамето е княжески атрибутъ у тюркскитѣ народи,[3] важно е, че въ една репрезентативна сцена, фактътъ, че копието е снабдено съ прабългарското знаме е съвсемъ естествено. Иначе трѣбва да смѣтаме за неестествено и това, че ловецътъ, следъ като побеждава лъва, остава го и си ходи спокойно, вмѣсто да се занимава съ него. Въ такива тържественни сцени не бива да търсиме подобни закони, иначе трѣбваше да се съмняваме въ много художествени творения.

Шпорпилъ поддържа и това си грѣшно мнение, че конникътъ държи дълго копие, когато копието се намира отъ гърба на лъва до корема на коня. Тази идея на Шпорпилъ произлиза отъ следната грѣшка: той е нарисувалъ конника така, че е взелъ една отчупена часть задъ главата на конника за продължение на копието.1)

---

[1] R. Vari, Leonis imperatoris Tactica, Budapestini, MCMXVII, 100—101.

[2] Vámbéry, A magyarok eredete 326.

[3] П. т. 384. Отъ Кутадгу Биликъ.

Така сѫщо, Шкорпилъ, погрѣшно твърди, че лъвътъ не е убитъ. Споредъ него, „нѣма въ релиефа и рѫка, която го туку убива съ хвърленото отъ ездача и забито въ гърба му кѫсо копие“. Въ сѫщность вързътъ на кѫсото копие е въ гърба на лъва, той не ходи, не се и свива за да скокне, а отъ смъртния ударъ на копието лежи на дѣсната си страна, той е вече въ борба съ смъртьта.

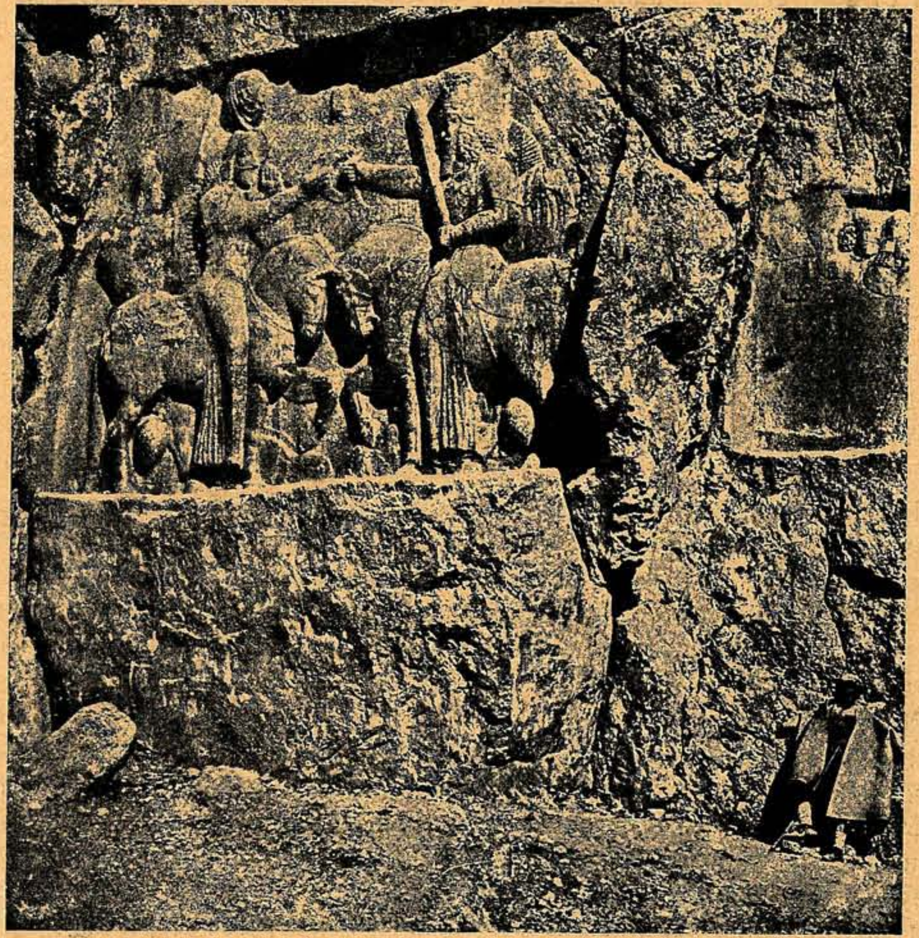

Обр. 247. — Сасанидски скаленъ релиефъ

3) Конникътъ има дълга коса, която трѣбва да се смѣта у прабългаритѣ за привилегия само на хановото семейство. Именно знаемъ, че простиятъ народъ ималъ съвсемъ бръсната глава, а благородницитѣ си стригали главитѣ само отпредъ, а отзадъ, въ знакъ на благородството си, оставали по три перчана. И така трѣбва да смѣтаме, че ханътъ като най-благороденъ е оставалъ цѣлата си коса.

---

1) На 5 и 10 Левки конникътъ на гърба си носи колчанъ, а въ сѫщность леката конница носѣла този предметъ всѣкога закаченъ на колана.

Следъ всичко това за прабългарския произходъ на конника можемъ да кажемъ следното:

1) Скаленъ релиефъ, отъ такъвъ родъ не е останалъ отъ никой европейски народъ, прочие самата идея да увѣковѣчатъ паметьта на владѣтеля съ скаленъ релиефъ е източна. И тъкмо въ съседство съ източната прародина на прабългаритѣ, въ Персия (обр. 247) това е било обичайно. Прочие тази идея прабългаритѣ сѫ донесли съ себе си отъ изтока.

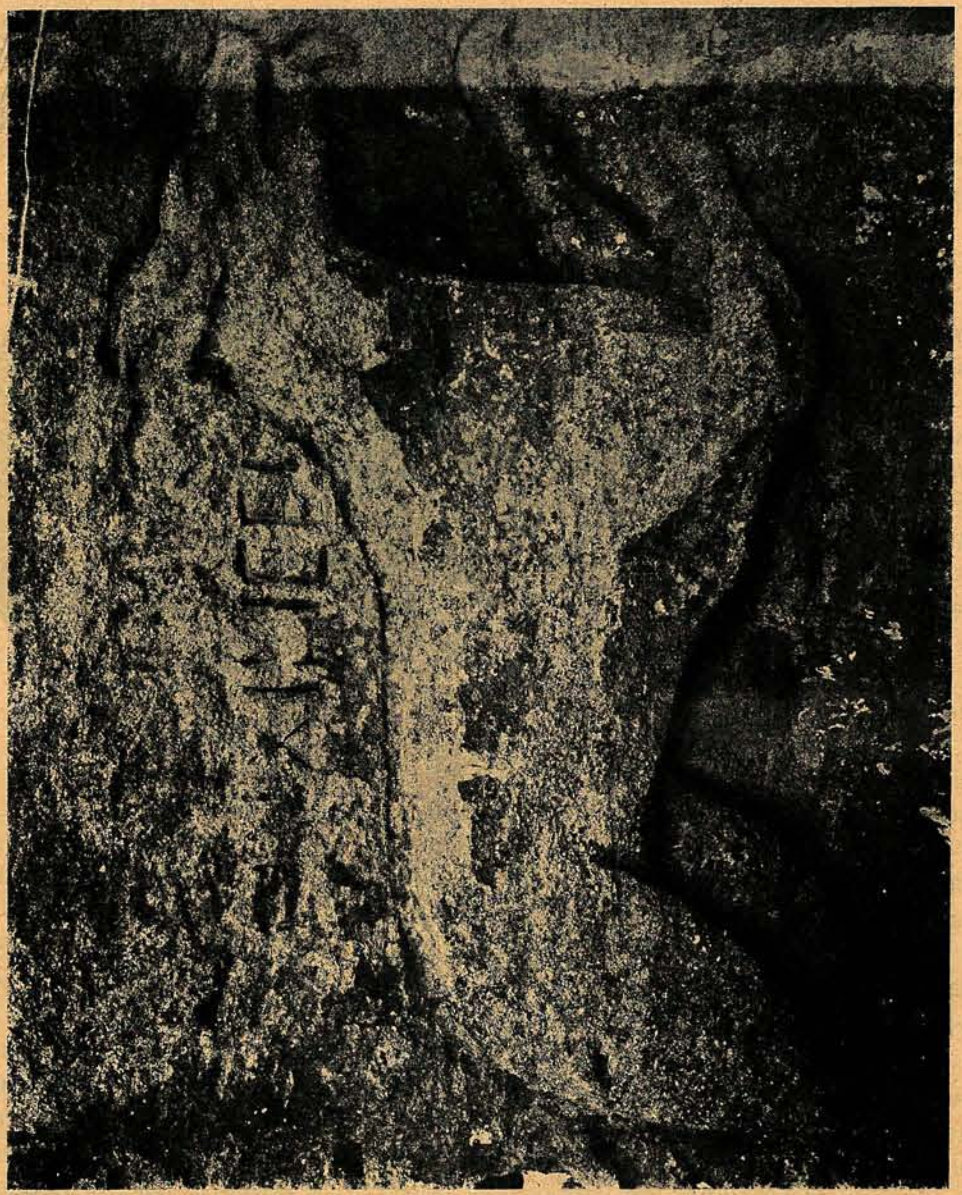

Обр. 248. — Часть отъ Мадарския конникъ

2) Самото мѣсто, дето сѫ издълбали този скаленъ релиефъ, Мадара, е било прабългарски центъръ: тукъ сѫ намѣрени прабългарски здания, надписи и пр.

3) Надписътъ около конника говори за ханъ Крумъ.

4). За прабългаритѣ говорятъ и подробноститѣ: майсторътъ е турилъ въ ръката на конника чаша — религиозенъ и владѣтелски символъ у прабългаритѣ. При върха на копието е поставилъ познатото прабългарско знаме — конска опашка. Конникътъ има дълга коса, която е привилегия на хановетѣ у тюркскитѣ народи.

Трѣбва прочие да смѣтаме за несъмнено, че релиефътъ изобразява единъ прабългарски ханъ и то, както показва надписътъ, Крумъ.

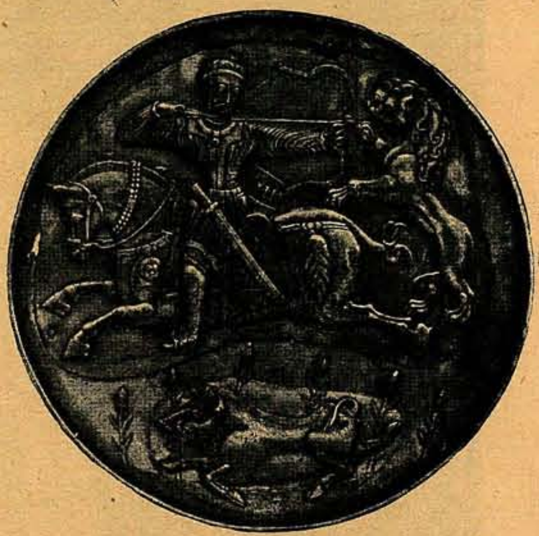
Обр. 249. — Сасанидски съдъ

Дори можемъ да кажемъ, че конникътъ е не само прабългарска поръчка и не само изработенъ по вкуса и разбиранията на прабългаритѣ, но и майсторътъ му е билъ прабългаринъ. Не противоречи на това фактътъ, че той е художествено творение (обр. 248). Стариятъ обичай, споредъ който всѣки считалъ за свой дългъ да приготви въ паметь на умрѣлия си роднина статуя държаща чаша, е далъ постоянна работа на скулптори-майстори и е осигурилъ развитието на скулптурата. Тази стара скулптура подъ сасанидското влияние добива нови композиции. Такова е било изображението на владѣтель ловящъ лъвъ, което е много старо и има източенъ произходъ. Както показватъ находкитѣ, като художествено индустриални продукти навсѣкжде сж стигнали при източнитѣ владѣтели сасанидскитѣ сждове (обр. 249) и килими,[1]) върху които се намиратъ подобни сцени. Подобни сждове и килими сж се намирали и у прабългарскитѣ ханове и благородници дори вѣроятно и прабългарски златари приготвили подобни сждове по сасанидскитѣ имъ мостри. Върху единъ сждъ на вѣроятно прабългарското „Атилово съкровище“ сжщо се намира конникъ владѣтель ловящъ пантера (обр. 250).

Но композицията на Мадарския релиефъ не е просто възприемане на тѣзи върху поменатитѣ сждове и килими, а контаминация ѝ съ друга композиция. Именно тукъ не е изобразенъ ловъ на лъвъ, както върху познатитѣ сасанидски сждове, а моментътъ следъ надвиването на лъва. Конникътъ спокойно, гордо върви, подъ него лежи победениятъ лъвъ. Точно така най-реалистичната сцена на „Атиловото съкровище“ не изобразява борбата, а момента следъ победата: конникътъ върви спокойно — следъ борбата, на колана му виси символа на победата, главата на победения неприятель, съ лѣвата си ржка води (хваналъ го за косата) единъ пленникъ. Сжщо и сасанидскитѣ релиефи показватъ примѣръ за това — победениятъ неприятель лежи при краката на коня.

---

[1]) Н. П. Кондаковъ, Очерки и замѣтки по исторіи срѣдневѣковаго искусства и культуры. 88—89. Срв. А. Протичъ, ИАИ. VI (1926-27) 217-218.

Следователно тукъ не ловящиятъ лъвъ или борящъ владѣтель е изобразенъ, а победительтъ владѣтель. Това въ Мадарския релиефъ, като въ паметь на ханъ Крумъ е съвсемъ естествено.[1])

Прабългаритѣ познавали отъ сасанидскитѣ си голѣми мостри следнитѣ две композиции: ловящъ лъвъ и триумфиращъ владѣтель. Навѣрно и сасанидскитѣ художници контаминирали вече двѣтѣ композиции и така българскитѣ го получили вече готово, но фигуритѣ изработвали съвсемъ естествено безъ стилизация. Това се обяснява съ факта, че макаръ тѣхната художествена концепция да е останала съвсемъ ориенталска, техниката имъ стояла подъ хеленистично влияние. Това влияние било вече силно и въ източната родина на българитѣ, но още

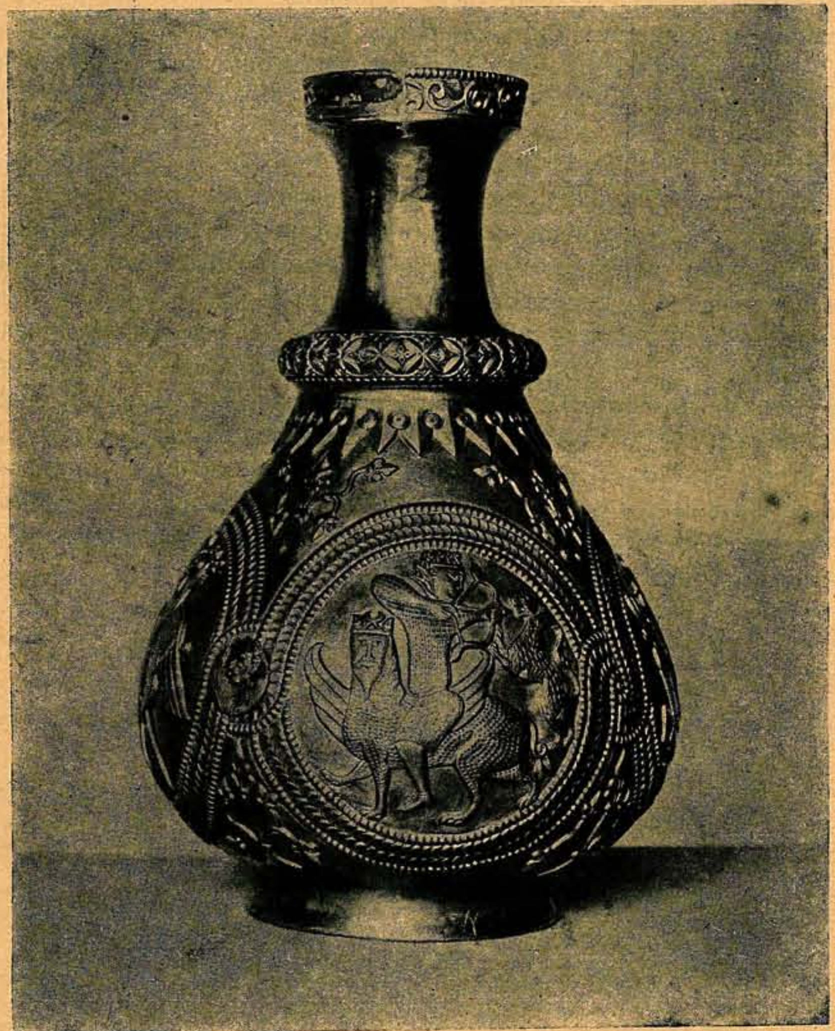
Обр. 250. — Сждъ отъ „Атиловото съкровище“

---

[1]) Кацаровъ, Мадарскиятъ конникъ, 32.

повече въ сегашното имъ отечество. Знаемъ, че и самитѣ български ханове донасяли отъ завзетитѣ български територии статуи, но сигурно и въ самата България сѫ останали отъ стари времена достатъчно скулптурни паметници. Сѫщо така и мотивитѣ на прабългарското златарство останали въобще ориенталски, а техниката имъ била подъ хеленистично, респективно византийско влияние. Така трѣбва да приемеме констатацията на Филовъ, по която въ всичкитѣ паметници на прабългарското изкуство, донесената отъ изтокъ сасанидска традиция се кръстосвала съ мѣстни гръцко-римски художествени традиции, така и Мадарскиятъ конникъ по композиция и концепция стои най-близо до сасанидскитѣ скални релиефи, а по стилъ — до мѣстнитѣ произведения на гръко-римското изкуство, особено до т. н. тракийски конници.

Повтаряме накратко:

Знаемъ, че подобни изображения на конници, сѫ били доста разпространени отъ много стари времена. Конникъ държащъ чаша се намира и въ изкуството на скититѣ и още почти въ цѣлия изтокъ, чакъ до Китай. Тѣзи паметници обаче, не сѫ влияели непосрѣдствено върху прабългаритѣ. Сѫщо така и персийскитѣ релиефи сѫ нѣмали непосрѣдствено влияние, освенъ, че присаждали идеята въ душата на прабългаритѣ, че такова е отговарящето увѣковѣчаване на паметьта на единъ голѣмъ владѣтель. Композицията е контаминация на две много добре познати композиции на сасанидското изкуство, които били сѫществували вече и въ това изкуство. Но тази композиция скулпторътъ изработвалъ по вкуса и манталитета на прабългаритѣ и то безъ всѣкаква конвенция, вече съ техника развила се подъ влиянието на мѣстнитѣ хеленистични респективно на византийскитѣ паметници.

За прабългарския произходъ на Мадарския конникъ сега имаме едно ново и то много силно доказателство. Съ това може да отговоримъ и за това, което К. Шкорпилъ писа напоследъкъ.

Споредъ Шкорпилъ Мадарскиятъ конникъ е образъ на Великия Богъ, изработенъ отъ „тракогетитѣ“. „Релйефътъ не може да бѫде продуктъ на българското изкуство“, понеже „при всички до сега направени разкопки въ Плиска и Преславъ не е намѣрено нито едно подобно произведение, нито степени, които трѣбвало би да предшествуватъ такова високо изкуство. Всички архитектурни произведения отъ IX в. въ Плиска и Преславъ не сѫ оригинални и сѫ заимствувани отъ по-стари постройки“. Byzantinoslavica IV. 121—122.

Ние бихме могли да отговоримъ, че така и постройкитѣ въ Плиска, Преславъ и Мадара не сѫ прабългарски, понеже и за постройки не сме намѣрили още по-стари форми. Но въ случая по-важно е, че докато споредъ Шкорпилъ релиефътъ не може да бѫде произведение на прабългарско изкуство, понеже при всички до сега направени разкопки въ Плиска и Преславъ не е намѣрено нито едно подобно произведение и че всички архитектурни находки сѫ заимствувани отъ чужди постройки, въ сѫщность въ Плиска се намѣри единъ паметникъ, който е извънредно важенъ за произхода на Мадарския конникъ. Следъ разкриването на източната порта г. Иванъ Молловъ събралъ отъ изхвърлени камъни части отъ единъ лъвъ, който ние даваме тукъ въ фотография (обр. 251).

Лъвътъ въ сегашното си незапазено състояние е 123 см. дългъ и 65 см. высокъ. Материалътъ е сѫщиятъ, отъ който е построена крепостьта. Лъвътъ е изработенъ при постройката на крепостьта. Гърбътъ на лъва не е закрѫгленъ, а изработенъ четвъртито като камънитѣ отъ строежа, тъй че между гривата и задника на лъва се получава четвъртита часть, която е дълга 31 см., и широка 21 см. Сѫщо такава е и дѣсната страна на лъва — единъ квадратъ 31 см. широкъ и 30 см. високъ, така сѫщо и страната на задника не закрѫглена и така плоската часть става вече 62 см. широка.

Паметникътъ е важенъ най-вече за това, че можемъ да опредѣлимъ точно за какво е служилъ. Той е намѣренъ при портата. Отъ факта, че отъ дѣсната страна и гърба не е закрѫгленъ, а изработенъ като строителенъ камъкъ, е ясно, че той е билъ вграденъ, залепенъ до дѣсната страна на портата по такъвъ начинъ, че само лѣвата страна (кѫдето е изработено, закрѫглено) се е виждала, а дѣсната страна, както вече казахме, е била прилепена до последния камъкъ на строежа. Но сѫщо и отгоре, върху гърба на лъва е имало камъкъ — навѣрно стълпъ въ четвъртита форма.

Дори вижда се и самото мѣсто дето е билъ поставенъ лъвътъ. Въ цѣлата врата камънитѣ сѫ облицовани съ тухли, като смѣтаме, отдолу въ ок. 50 см. височина и 40 см. широчина. Обаче въ самия входъ на портата на 98—100 см. широчина, е нѣмало тухли, въ това мѣсто именно е билъ поставенъ лъвътъ (обр. 252 — 253), който сега е 123 см. дългъ, сигурно главата и гривата сж излизали вънъ отъ външната линия на стената (главата и гривата сж сега всичко 46 см. дълги).

Подобенъ лъвъ е имало и въ дѣсната страна на портата. Подобни порти съ два зазидани лъвове се намиратъ въ персийското изкуство (обр. 254).

Този лъвъ е изработенъ не само, за да бжде скулптурна часть на една прабългарска постройка, не само, че е изработенъ отъ сжщия камъкъ, отъ който е правена самата крепость, но има поразителна прилика съ лъва на Мадарския скаленъ релиефъ. То е произведение на сжщото изкуство, което е създало Мадарския конникъ. Затворена широка жглеста уста, гривата и пр. говорятъ ясно за това.

Както знаемъ, намѣренъ е релиефъ съ изображение на лъвъ и въ Преславъ (обр. 255), който е сжщо произведение на прабългарското изкуство и има персийски паралели

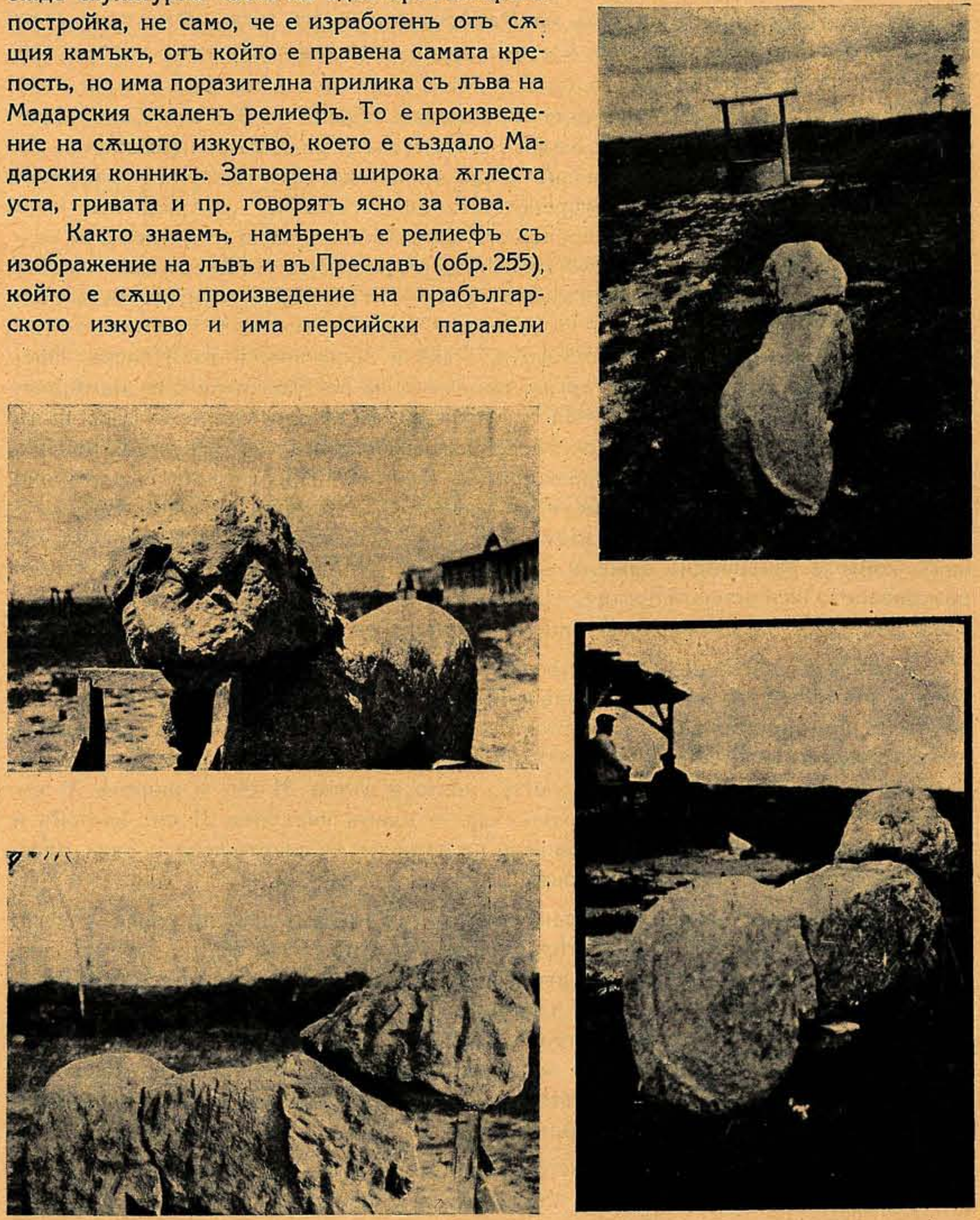

Обр. 251. — Лъвъ отъ Абобскитѣ разкопки

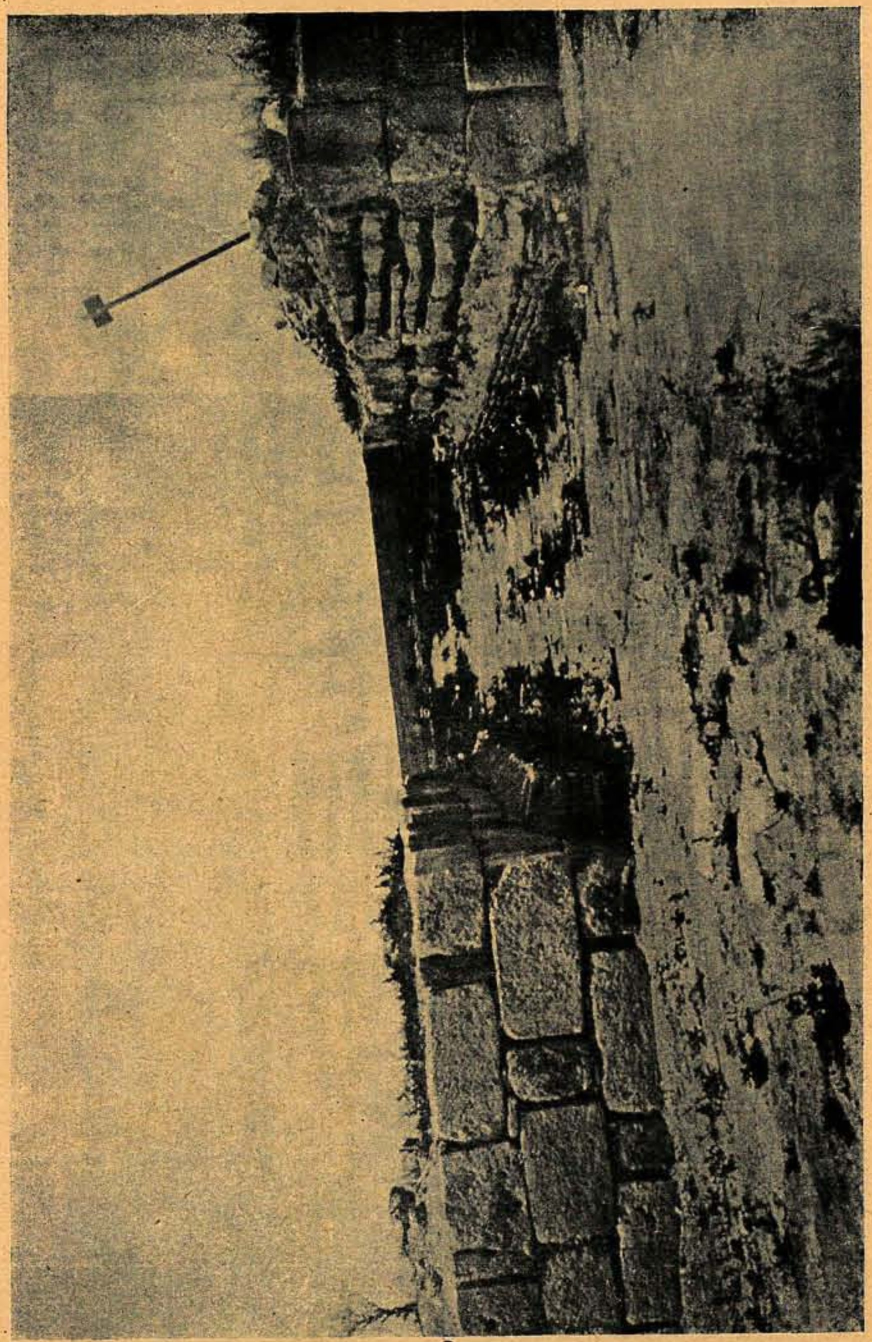

Обр. 252. -- Източната порта въ Плиска

Още по-интересно е, че самиятъ Омуртагъ казва въ Чаталарския надписъ, че той построилъ крепость въ Преславъ съ четири колони и два лъва. Въ тѣзи не съвсемъ запазени редове намираме:

14 CΤΥΛΟΥCΤЄCΑΡΙCΚЄϹ
15 CΤΥΛΟΝЄCΤΙCЄΝΛЄΟΝ
16 ΔΥΟ

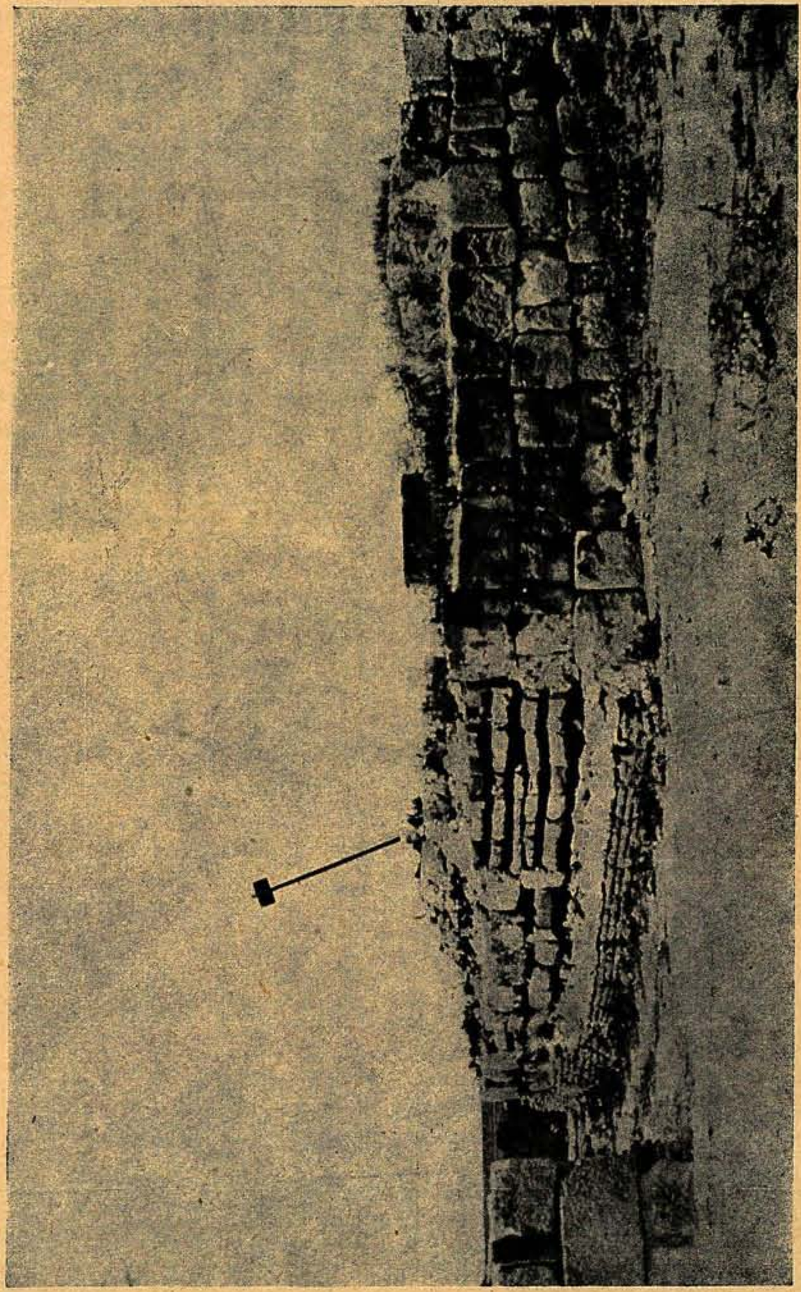

Обр. 253. — Източната врата въ Плиска

По допълването на Успенски 1 р. ще бѫде [ἐξ ἕν]α, [τῶ]ν, споредъ Бъри и Златарски [μέσ]α τ[ῶ]ν, споредъ Баласчевъ ἐπὶ τῶν, а споредъ менъ ἐ[νώπιον τῶν. Първитѣ две предположения не могатъ да бѫдатъ вѣрни, понеже запазената часть отъ първата буква не може да се допълва като I (Успенски), или M (Бъри, Златарски). А да бѫде вѣрно предположението на Баласчевъ, което приема и Бешевлиевъ, трѣбва да мислимъ, че фотографиитѣ отъ естампажитѣ даватъ

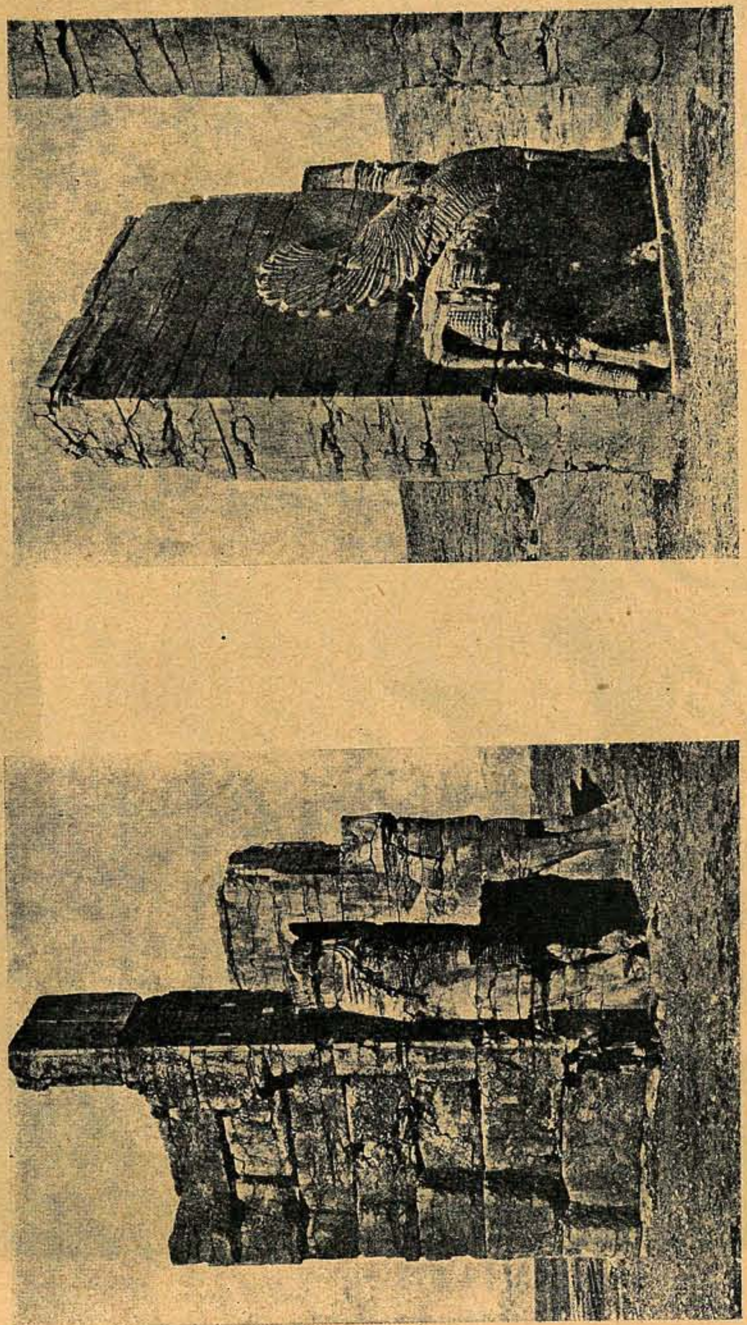

Обр. 254. — Източниятъ порталъ на Ксерксовия дворецъ въ Персеполисъ

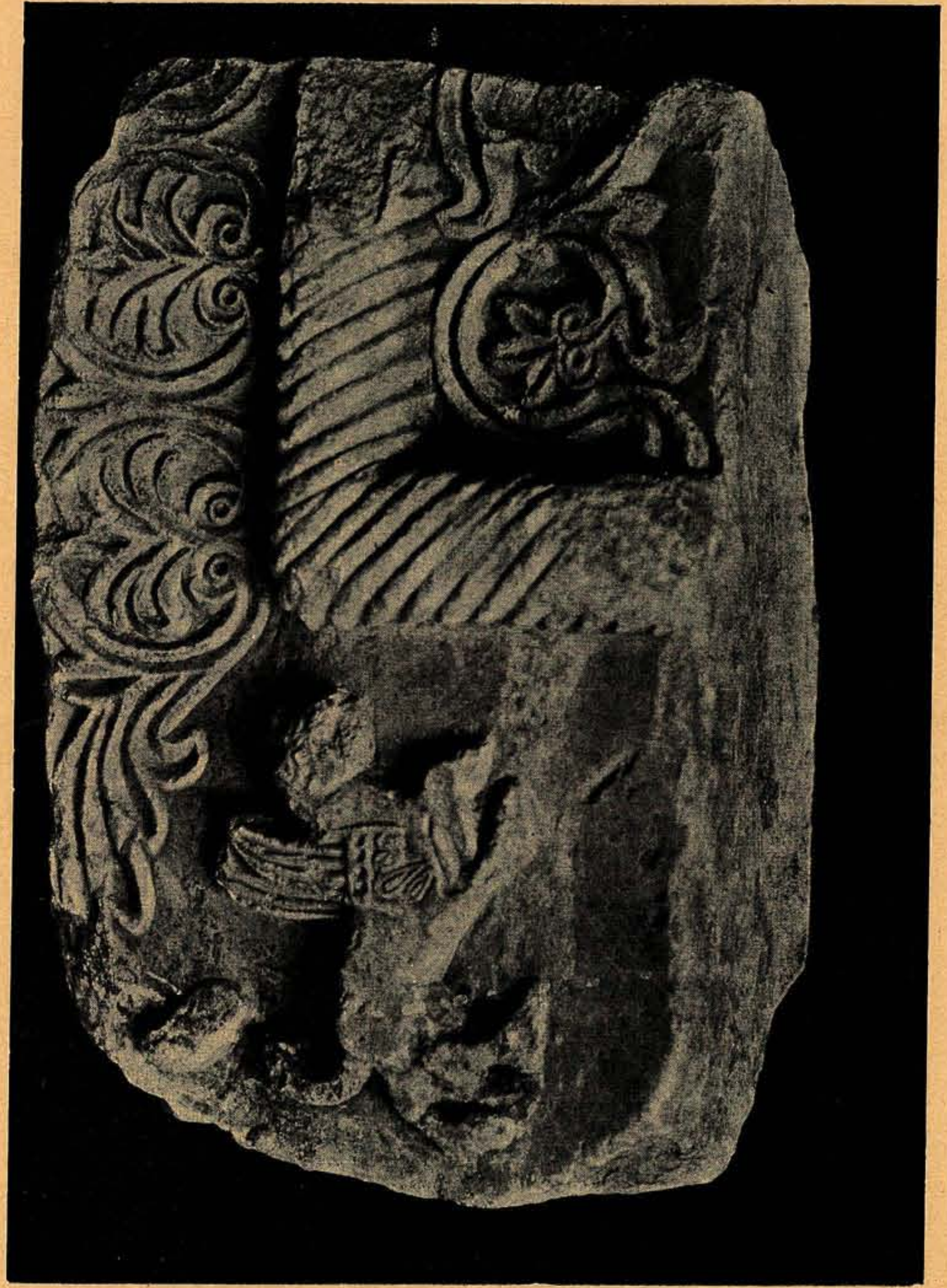

Обр. 255. — Мраморна плоча отъ Преславъ

буквитѣ не само лошо рисувани, но че сѫ дадени букви, които не сѫществуватъ. Именно последната буква на реда е N, която показва, че тукъ има 9 букви. . . . . . N. Сега когато разгледахъ надписа, намѣрихъ, че първата следа е по-вѣроятно отъ O, Θ, отколкото отъ Є, понеже Є въ нашия надписъ е много отворено.

Сега трѣбва да питаме каква връзка може да има между двата лъва и четиритѣ колони. Като мислимъ за Абобския примѣръ трѣбва да приемемъ, че

лъвоветѣ сѫ били вградени въ портата. И така като четемъ Омуртаговитѣ думи, че той поставилъ четири колони и после пъкъ два лъва, които сѫ били въ нѣкакво отношение съ колонитѣ, може да се предполага само, че тѣ сѫ стояли задъ колонитѣ.

Ọ . . . . N може да се допълва като Ọ[ΠΙCΘΕΝΤΟ]Ν = ὄ[πισθεν τῶ]ν. И така надписътъ ще гласи така:

ϹΤΥΛΟΥϹΤЄϹΑΡΙϹΚЄỌ[ΠΙϹΘЄΝΤΟ]Ν = στύλους τέσσαρεις καὶ ọ̓́[πισθεν τῶ]ν
ϹΤΥΛΟΝЄϹΤΙϹЄΝΛЄΟΝ[ΤΑϹ = στύλων ἔστησεν λέον[τας
ΔΥΟ δύω.

Четири колони и задъ
колонитѣ постави два лъва.

Когато Народниятъ Музей ще има възможность да пренесе колоната въ музейната зала, ще мога да прегледамъ задната страна на колоната и ще може да се констатира имало ли е следа отъ букви, дадени и въ естампажа на Шк. (по право за жалость ние нѣмаме естампажъ, а рисунка отъ естампажа), и тогава ще може да се говори съ повече сигурность.

II. МАДАРСКАТА ОМУРТАГОВА КОЛОНА

Презъ 1927 год. биде разкопана въ Мадара една малка християнска църква, между развалинитѣ на която се намѣри една колона съ надписъ (обр. 256). Колоната е счупена, висока е 77 см., диаметърътъ й е 44 см., височината на буквитѣ е 3-4 см., а широчината имъ е 2-3 см., междинитѣ сѫ по около 1 см. Сега колоната се пази въ Народния музей. Буквитѣ, Ƀ, N, M и P сѫ еднакви съ онѣзи въ надписа на Мадарския конникъ.

За надписа на тази колона писахме още въ 1928 год. (Надписътъ на Мадарския конникъ. София, 1928, 138), че се чете въ него думата ΤΑΓΓΡΑ = tangra, което е прабългарска дума съ значение Богъ. За това цитувахъ Vámbéry, Der Ursprung der Magyaren, 48. Срв. Schott, Alt. Stud. Abh. Akad. Berlin, 1866, 147, по което българитѣ наричатъ Бога tangri. Освенъ това цитувахъ Németh, Húnok, bolgárok, magyarok, Budapesti Szemle 1923, 173, който възъ основа на якутската taŋara и чув. tury установи, че тази дума е имала въ прабългарски твърдъ вокализъмъ. Сѫщото споменахъ после въ другитѣ си студии, напр. въ Културата на прабългаритѣ, София, 1929, 46; A bolgár török stb. = Les monuments de la culture Protobulgare. Budapest, 1931, 43.

Моето четене и обяснение биде възприето отъ В. Бешевлиевъ, Гръцки и латински извори за вѣрата на прабългаритѣ. Изв. Етн. музей VIII—IX (1930), 173—175, кѫдето Б. цитува моитѣ извори.

Възъ основа на намѣреното и обясненията ми за думата ΤΑΓΓΡΑ писахъ (Културата на прабългаритѣ, 36) „Това мѣсто, чиято природна красота и изобилие на вода издигали отъ най-старо време въ култовъ центъръ, народитѣ го наследвали единъ отъ другъ, като такъвъ . . . . жертвени камъни, . . . римски нимфеонъ, . . . базилика. Тази традиция била наследена и отъ прабългаритѣ . . . Мадарскиятъ конникъ . . . прабългарски храмъ, обреденъ басейнъ . . . И така трѣбва да приемемъ, че Мадара била центъръ на прабългарския култъ.“ И като бележка къмъ тѣзи думи турихъ следното: „Интересно е, че и въ много повредения Омуртаговъ надписъ, намѣренъ между Мадарскитѣ развалини, се чете думата ΤΑΓΓΡΑ = Тангра, т. е. прабългарска дума за „Богъ“.

A Б. въ 1931 год. въ популярната си критика върху моя трудъ, дето изцѣло не одобрява моитѣ мнения и възгледи, пише (БМ VI [1931] 667): „Мадарскиятъ конникъ се намира въ една мѣстность, която отъ римско време, а може би и много по-рано, та чакъ до днесъ е било религиозно срѣдище. Това личи добре не само отъ нѣмитѣ развалини на разкопанитѣ светилища, църкви . . . , но и отъ намѣрената колона съ надписъ въ развалинитѣ на една църквица“.

Освенъ обяснение на думата тангра споменахъ, че въ нашия надписъ намѣрихъ думата ΗΤΖΗΡΓ[Ɣ, (Les monuments etc. 143) = Ičirgü. Б. прие-

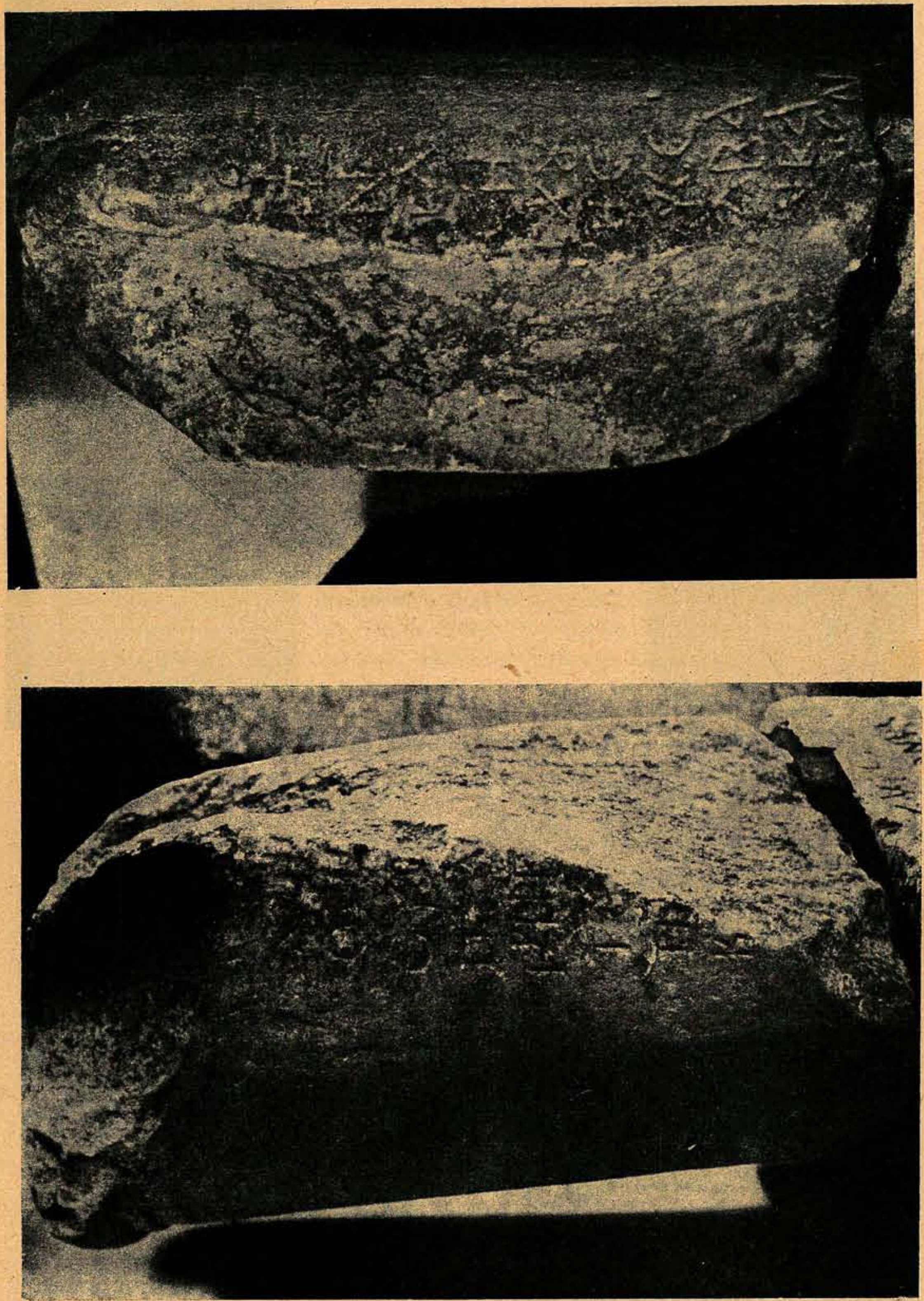

Обр. 256. — Мадарскиятъ Тангра-надписъ

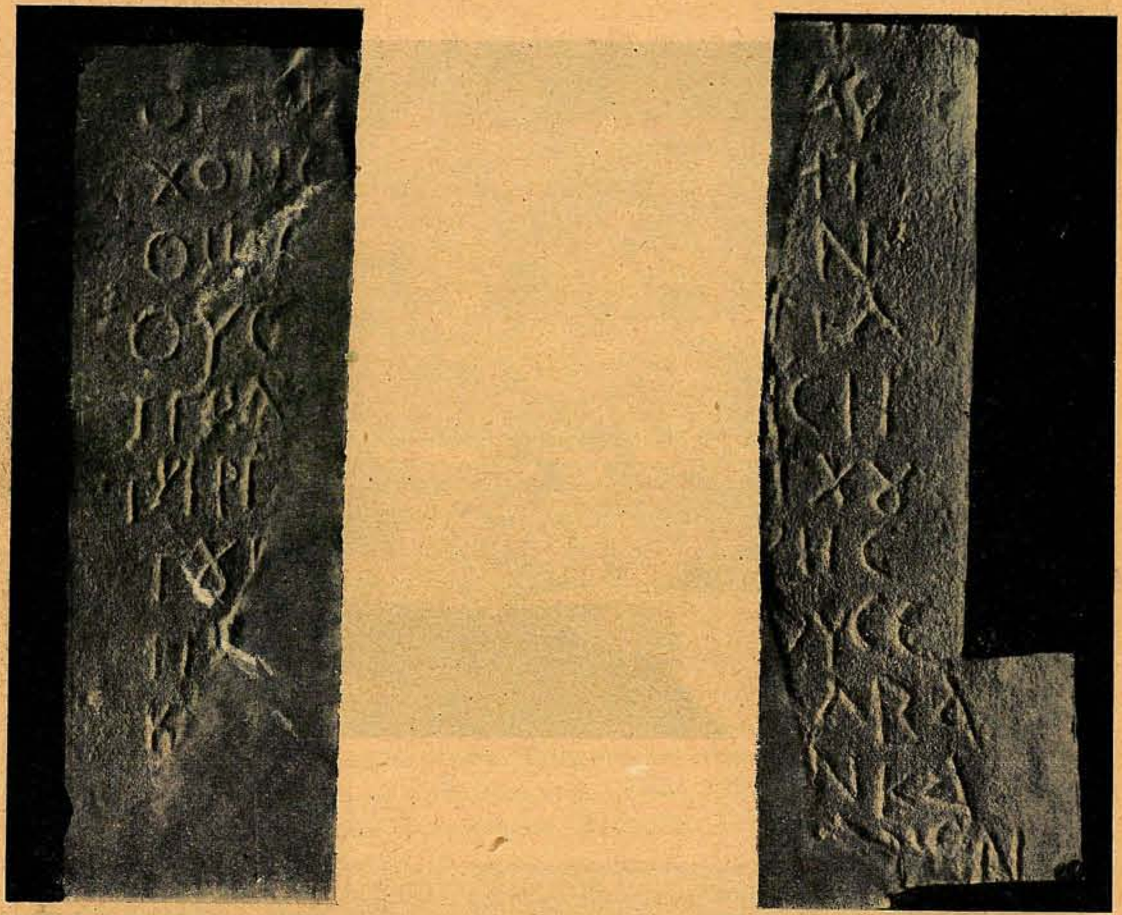

Обр. 257. — Фотография отъ естампажа на Мадарския Тангра-надписъ

майки това смѣта ΗΤΖΗΡΓ[Ȣ за титла (Изв. Ист. Д-во 366, 362), като казва, че Дворникъ грѣши въ изданието на Филипийския надписъ, когато смѣта ΗΤΖΙΡΓΟΥ за собствено име. Споредъ Б. „Това обаче е съвсемъ изключено. Защото, ако Ἠτζιργου бѣше собствено име, то трѣбваше да имаме словонареждането Ἠτζιργου τὸν βοιλάν, както е Ἧσβουλον τὸν καυχάνον, но никакъ не τὸν Ἠτζιργου βοιλάν. Членътъ предъ Ἠτζιργου βοιλάν показва ясно, че тукъ се касае за едно цѣло понятие“. Обаче Б. тукъ не е правъ, защото, както знаемъ, въ надписа на Мадарския конникъ се намира ἄρχων следъ името на Омуртага безъ членъ. Дори и ΗΤΖΗΡΓ[Ȣ въ нашата Мадарска колона говори противъ Бешевлиевъ, именно предъ тази дума нѣма членъ, макаръ да е титла и стои следъ името. Следователно, отъ Филипийския надписъ не може да се заключи, че Ἠτζιργοῦ не е име, а титла. Къмъ този изводъ не можеше да го доведе граматическото наблюдение, а това нѣщо Бешевлиевъ е разбралъ, както го знаемъ вече и ние, отъ Хамбарлийския надписъ, издаденъ отъ П. Никовъ, дето отъ фразата ΟΤΟΥΚΟϹΟΖ | ΟΥΡΓΟΥΒΟΥΛΗΑ, по вѣроятно ΟΤΟΥΚΟ-ϹΟ[ΗΤΖ]ΟΥΡΓΟΥΒΟΥΛΗΑ вече ясно се вижда, че Ἠτζ]ουργοῦ е титла.

Ние можемъ да опредѣлимъ и значението на тази титла.

Дворникъ[1] намира въ всичкитѣ паралели на ΤΟΝ ΗΤΖΙΡΓΟΥΒΟΙΛΑΝ думата ἠτζιργοῦ въ по-кратка форма. Така той споменува отъ Омуртаговия надписъ ὁ κολόβρο[ς··]ζουργου, отъ чивидалското евангелие Zergobula, отъ Анастасия библиотекара Zerco Boilas, отъ писмото на папа Йоанъ VIII Cerbula, освенъ това отъ полученото отъ Хамбарлийския надписъ ΡΓΟΥ ΒΟγΛΗΑ. Тѣзи форми го довеждатъ къмъ мисъльта, че думата собствено е čirgu, а „il faut en abstraire la lettre Η qui n'appartient pas à la racine; elle n'est qu'une voyelle préfixe équivalent, en ce cas, à un I, que les langes turco-tatares placent devant un groupe de deux ou de trois consonnes“.

Фактически обаче тъкмо формата Ἠτζιργοῦ = ičirgü е оригиналната. Именно сжщата форма намѣрихъ въ Мадарската Омуртагова колона: ΗΤΖΗΡΓ[ΟΥ. Но сжщо и другата Омуртагова колона трѣбва да се допълни като ΗΤ]ΖΟΥΡΓΟΥ Следователно ние имаме две Омуртагови колони съ ΗΤΖΗΡΓ[ΟΥ, ΗΤ]ΖΟΥΡΓΟΥ и една Пресянова съ ΗΤΖΙΡΓΟΥ (вѣроятно и въ Хамбарлийския надписъ ΗΤΖ]ΟΥΡΓΟΥ). Срещу тѣхъ само латинскитѣ преписи даватъ Zerco и пр. По такъвъ начинъ трѣбва да приемемъ, не че отъ čirgü станало icirgü, както мисли Дворникъ (нѣма тукъ и два консонанта, а единъ, č), но че ičirgü е оригиналната форма, така я даватъ прабългарскитѣ надписи, а отъ него станала като славянизация Zergo, Zerco. И че действително тази е оригиналната форма, показва и значението на думата.

Въ това отношение Дворникъ е схваналъ работата добре. Той като чете у Ст. Миладеновъ (Сп. Б. А. XXXV, 1926, 75—76) въ връзка съ другъ въпросъ турската дума ič, ičeri „вжтре“, казва, че сжщата дума може да съдържа и Ἠτζιργοῦ, и така Ἠτζιργοῦ βοιλά би билъ оригиналътъ на даденото въ De Cerimoniis οἱ ἔσω βολιάδες, „вжтрешнитѣ боили“.[2]

Това твърдение на Дворникъ се подкрепя още отъ факта, че тази титла се намира заедно съ думата боила: Хамб. ΗΤΖ]ΟΥΡΤΟΥΒΟΥΛΗΑ, Филип. ΤΟΝ ΗΤΖΙΡΓΟΥΒΟΙΛΑΝ срв. Zergobula, Zerco Boilas, Cerbula. Действително както това казва и Неметъ,[3] ičirgü boila безъ друго означава „вжтрешнитѣ боили“.

Дори възъ основа на формата ičirgü ние можемъ да установимъ не само това, какъ се казвало на прабългарски „вжтрешенъ боила“, но и какво е значението на тази титла, какво е съдържанието на думата. Именно думата Ičreki означава „Palastbeamte“, така въ името Beče-Apa-Ičreki (Müller, Thomsen Festschrift 213 ср. Gombocz, Turán, 1918, 214). Прочее вжтрешнитѣ боили сж били дворцовитѣ чиновници.

---

[1] Dvornik, Bulletin de correspondance hellénique. LII (1928) 133—137.

[2] Бешевлиевъ, Изв. И. Д-во XI-XII, 366 споменава, че Ἠτζβόκλια De adm. 158 стои може би вмѣсто ἠτζ[ιργου] βουλιά. Още Хилфердингъ бѣше далъ обяснение на Ἠτζβόκλια = ič, (Срв. Vambery вжтрешенъ) + bulia, което е приемливо и заслужаваше да го спомене.

Б. споменава и единъ русенски надписъ съ следнитѣ думи: „Даденията тукъ преписъ е направенъ отъ мене презъ лѣтото на 1931“. Още въ 1926 година въ Годишн. Нар. Музей, стр. 277 издадохъ сжщия надписъ, фотографията на камъка, на която ясно се четатъ всичкитѣ букви отбелѣзани отъ Б. Прочее заслужаваше Б. да спомене моето издание вмѣсто да каже, че той направилъ преписъ презъ лѣтото на 1931 г. Неговиятъ преписъ не дава нищо ново сравненъ съ моята фотография.

[3] Németh Y., Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklòs. Budapest—Leipzig 1932. 13.

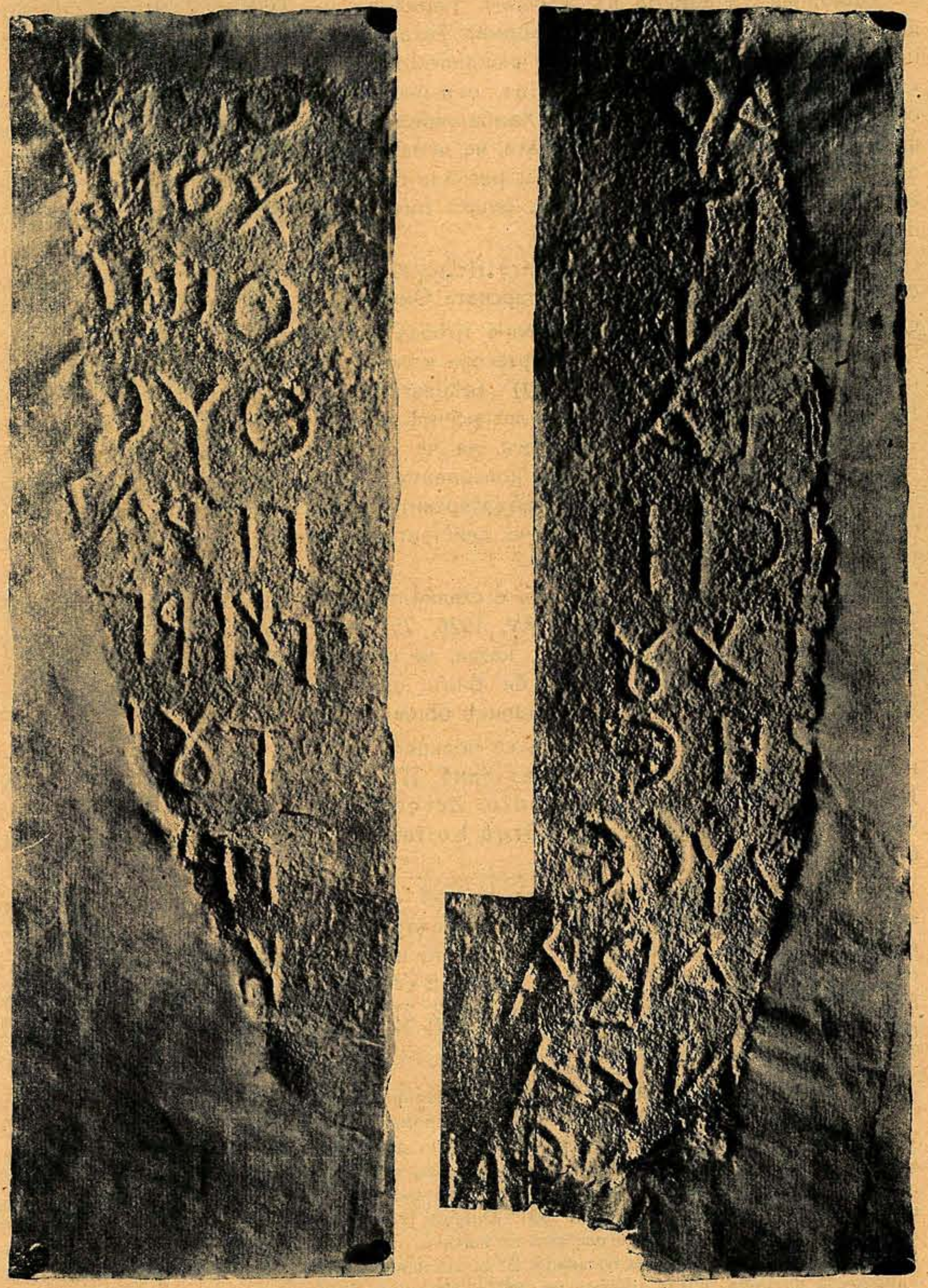

Обр. 258. — Фотография отъ естампажа на Мадарския Тангра-надписъ (негативъ)

Б. възприе отъ моето четене ΤΑΓΓΡΑ и ΗΤΖΗΡΓ[ΟΥ, също и че значението на думата тангра („Богъ“) показа, че Мадара била култовъ центъръ. Той се съмняваше само въ едно: Всѣкжде, дето споменавахъ този надписъ, го наричахъ, възъ основа на запазенитѣ следи, Омуртаговъ. А Б. въ популярната си критика, въ която най-остро не одобрява моитѣ студии изцѣло, Българска Мисъль VI (1931) 667 пише, че отъ този силно повреденъ надписъ, съ известна сигурность може да се разчете и допълни „канъ [Персиянъ?“ Както му отговорихъ пакъ въ популярна форма, нѣма защо да се чете „съ известна сигурность“ Пресянъ, когато азъ прочетохъ съвсемъ сигурно Омуртагъ. За това Бешевлиевъ отъ една страна — зарадъ публиката — въ вестника Зора 11 апр. 1932 г. отговори, че той ималъ своитѣ „основания, които не сж подхождали да се излагатъ въ една популярна статия“, за да не приеме отъ менъ Омуртагъ, но отъ друга страна, следъ моя отговоръ въ своята научна студия той вече е принуденъ да приеме отъ менъ Омуртагъ съ една бележка (Изв. ИД, 365), въ която не четемъ, какво той се е убедилъ, че азъ имамъ право а само следното: „За допълването вж. също G. Fehér, Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. Budapest, 1931, 143.“

Да пристжпимъ сега къмъ разглеждането на надписа: (обр. 257, 258).

1 р. Въ първия редъ е запазено само една вертикална линия.

2 р. Споредъ Б. „въ началото на 2-я редъ втората буква не е съвсемъ сигурна, а третата буква може да бжде и Ȣ“. Въ сжщность втората буква е съвсемъ сигурна Μ, както се вижда ясно отъ приложената фотография. Но сигурно и третата буква не е Ο̣, а Ȣ. Ако гледаме само естампажа бихме очаквали Ο̣, именно тукъ намираме долна часть на широкъ и високъ кржгъ, какъвто иматъ въ нашия надписъ само буквитѣ Ο и Θ, а Ȣ има долу малъкъ кржгъ. И така бихме чакали Ο̣Μ̣Ο̣[ΡΤΑΓ, или Ο̣Μ̣Ο̣[ΥΡΤΑΓ. Като вземемъ предъ видъ, че въ нашия надписъ ου е писано съ Ȣ (поне въ запазенитѣ два случаи р. 8 и р. 9), трѣбва да смѣтаме за по-вѣроятно Ο̣Μ̣Ο̣[ΡΤΑΓ. Но отъ самия камъкъ е ясно, че отливкътъ тукъ не е добра основа, както въобще за изтрититѣ мѣста естампажътъ не веднажъ дава други линии, които нѣматъ нищо общо съ надписа. Въ надписа се вижда единъ доста изтритъ малъкъ кржгъ който може да бжде само долна часть отъ Ȣ̣.

И така получихме Ο̣Μ̣Ȣ̣.

Запазени сж въ края на реда буквитѣ ΑΡ, които даватъ съ запазенитѣ въ началото на 3 редъ три букви -ΧΟΝ, думата ἄρχων.

Между Ο̣Μ̣Ȣ̣ и ΑΡ има 28 см., отъ което като смѣтаме 9 междини, ок. 9 см., остналото 19 см. не ще може да бжде повече отъ 8 букви. Отъ тѣхъ четири сж ΡΤΑΓ, и оставатъ само 4 букви. И така азъ съмъ правъ, когато давамъ само ΕΚΘȢ = ἐκ Θ(ε)οῦ, докато Б. предлага ὁ ἐκ Θεοῦ. Сжщото подтвърждава и 3 р.

3 р. Първитѣ три букви сж ясни: ΧΟΝ. Четвъртата е Є. Б. дава тукъ Ο̣, но тази буква споредъ него „може да бжде и С, но не и Є“. По такъвъ начинъ Б. по образеца на Шуменския Маламировъ надписъ — κάνας ὑβηγὴ Μαλαμὴρ ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον, ὁ · · · намира и тукъ κάνας ὑβηγὴ Ὀμουρτὰγ ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον, Ο̣.

Но въ случая той не е правъ. Той чака тукъ O, а казва, че може да бѫде и C, но не и Є. Точно обратното е вѣрно! Ако погледнемъ на тази буква чисто формално, тя може да бѫде Є (началото на срѣдната линия се вижда, — евент. и Θ), но не O или C. И така ние трѣбва да приемемъ, че нашиятъ надписъ се е почвалъ както и Чаталарскиятъ:

Κάνας ὑβη]γ[ὴ] Ὀμου[ρτὰγ ἐκ Θ(ε)οῦ] ἄρχον ἐ[στήν. Чаталарскиятъ надписъ: κάνας ὑβιγὶ Ὀμουρτὰγ ἰς τὶν γἶν, ὅπου ἐγενίθιν, ἐκ Θεοῦ ἄρχον ἐστίν.

Б. за жалость е погледналъ толкова несериозно на задачата си, че въ Изв. Ист. д-во XI—XII, 365 разправя, че допълването на 1-я редъ „стои въ зависимость отъ това, дали надписътъ е започвалъ действително нѣкога съ сегашния първи редъ, или не.“ Отъ факта, че задава този въпросъ, става ясно, че Б. не е преглеждалъ внимателно надписа и не познава и външния видъ на камъка. Именно докато Б. не може да опредѣли началото на надписа, то е абсолютно сигурно. Тукъ нѣма никаква дилема! На задната часть на камъка ясно се виждатъ линиитѣ на профила, съ който е завършвала самата колона, надписътъ е почвалъ подъ тѣзи линии, прочее нашиятъ първи редъ е началото на камъка (обр. 256).

Следъ Є[CTHN има мѣсто за 3 букви и на края на реда четемъ: ⅃ T. Б. приема H, но прибавя, че може да бѫде и N. Този буквенъ остатъкъ не прилича нито на H, нито на N въ нашия надписъ.

4 р. Споредъ менъ първитѣ три букви се допълватъ като OΨA. Б. предлага ἦτο ὧδ[ε? Обаче като знаемъ, че следъ ἐκ Θ(ε)οῦ] ἄρχον ἐ[στήν и предъ HT имало само 3 букви, това предположение не е приемливо. Освенъ това и запазенитѣ букви даватъ друго. Последната буква не може да бѫде Δ, понеже първата черта отъ буквата отива по-надолу отъ хоризонталната, и така може да бѫде само A, предходната буква пъкъ, за която и Б. забелязва, че може да бѫде и Ψ, е Ψ.

Като намираме въ началото на изречението . . . HTOΨA, трѣбва да предполагаме, че тукъ имаме работа съ части отъ име и титла, като topša, topča, tȯpčä или подобно.

Краятъ на реда е ЄN, както дава Б.

Цѣлиятъ редъ е OΨA . . . . ЄN

5 р. Първитѣ три букви сѫ ΘΥC. Споредъ Б. това се чете като θυσ[ήαν. Б., изглежда, е повлиянъ отъ моитѣ статии. Той чете въ тѣхъ, че басейна въ Мадара трѣбва да смѣтаме за обреденъ басейнъ, а едно здание за езически храмъ, кѫдето върховниятъ жрецъ, ханътъ принасялъ жертва, и че „тангра“ е названието на прабългарския Богъ. Възъ основа на това въ този надписъ Б. иска да намѣри подобни работи. Въ сѫщность ΘΥC, може да се чете като Θ(ε)οῖ C, или Θ(εο)ῦ C. Фразата ἐν Θ(ε)οῖς щѣше да бѫде много класическа въ нашия надписъ.

Краятъ на реда е ITA, обаче нѣма никаква следа отъ N, което дава Б.

Цѣлиятъ редъ ще гласи: ΘΥC. . . . . ITA.

6 р. Първитѣ четири букви ΓΓΡΑ съ последнитѣ две отъ 5 р. даватъ ΤΑΓΓΡΑ, и както прочетохъ и обяснихъ, представляватъ прабългарската дума taηgra, Небе, Богъ.

Краятъ на 6 редъ е HCH.

Цѣлиятъ редъ гласи: ΓΓΡΑΓ . . . . . . HCH.

7 р. Първитѣ 5 букви TZͰPΓ съ последнитѣ отъ 6 р. даватъ HTZHPΓ, което допълнихъ като HTZHPΓ[Ȣ . . Следъ издаването на Хамбарлийския надписъ сигурно се чете HTZHPΓ[ȢBOHΛAC, както го чете Б. Но така HC отъ 6 р. е сигурно краятъ на името предъ титлата, прочее цѣлото ще се чете . . . ῆς ἡτζηργ[οῦ βοηλάς. Името трѣбва да се отъждестви съ името на PATAHCOBOHΛA-KAΥXAHOC отъ Хамбарлийския надписъ. И така, трѣбва да приемемъ, че Мадарската колона е по-стара отъ Хамбарлийския надписъ, отъ онова време когато Радаисъ — св. Рада е носѣлъ още по-малка титла.

Краятъ на реда е ΓXȢ.

И така 6 и 7 р. ще гласятъ:

ΓΓΡΑΓ[. . OPATAHCH
TZͰPΓ[ȢBOHΛA · ·]ΓXȢ

8 р. TȢ . . . . PHЄ
9 р. ΓH . . . . PVCЄ
10 р. K . . . . ABA

KANACΥBH]Γ[H]	Κάνας ὑβη]γ[ὴ
OMȢ[PTAΓЄKΘȢ]AP	Ὀμου[ρτὰγ ἐκ θ(ε)οῦ[ἄρ-
XONЄ[CTHN . . .]HT	χον ἐ[στὴν . . .] HT
OΨA . . . . ЄN	OΨA . . . . ЄN
ΘΥC . . . . ITA	Θ(εο)ῦ C . . . . I Τα-
ΓΓΡΑΓ[. . OPATA]HCH	γγρὰς[κὲ ὁ Ῥατα]ῆς ἡ
TZͰPΓ[ȢBOHΛA · ·]ΓXȢ	τζηργ[οῦ βοηλὰς.]ΓXȢ
TȢ . . . . PHЄ	TȢ . . . . PH ἐ
IH . . . . PVCЄ	πὴ . . . . ρυσε
K . . . . ABA	κ(ὲ) . . . . ABA
NKA	NKA
NЄN	NЄN

III. ОМУРТАГОВЪ НАДПИСЪ ОТЪ С. КАЛУГЕРИЦА

Вториятъ новъ надписъ е отъ с. Калугерица (обр. 259). Презъ 1930 год., когато отъ Шуменъ заминахъ за Калугерица, за да изследвамъ нѣкои знаци, г. Иванъ Молловъ ми съобщи, че отъ с. Калугерица му обадили, че единъ селянинъ въ нивата намѣрилъ разни камъни съ букви. Отидохъ съ г. Димитъръ Вичевъ въ кѫщата на желѣзопѫтния работникъ Енчо Рачевъ и намѣрихме между други камъни съ знаци и една колона съ надписъ, подобенъ на надписитѣ на Омуртага, направени въ паметь на велможитѣ му. За това съобщихъ въ книгата си. Les monuments de la culture protobulgare etc. Budapest, стр. 147: „Напоследъкъ се намѣри въ с. Калугерица още единъ надписъ направенъ по заповѣдь на Омуртага. За жалость първитѣ редове, които сѫ съдържали името на Омуртага и името и титлата на покойника, липсватъ“. А миналата година пренесохъ надписа въ Мадара.

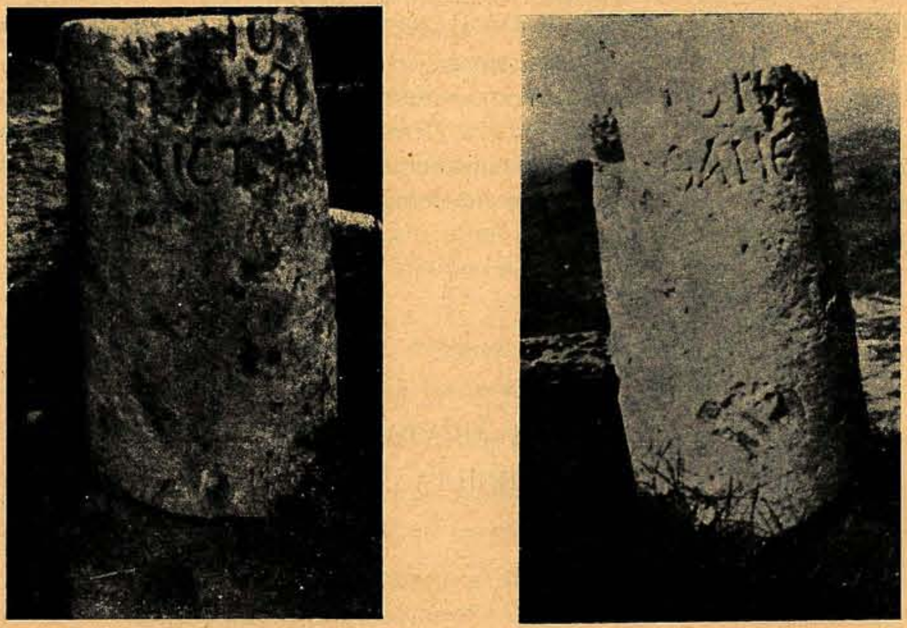

Обр. 259. — Омуртаговъ надписъ отъ с. Калугерица

Височината на колоната е 78 см., а диам. ѝ е 44 см., материалътъ е мраморъ.

Презъ миналата година **Берндъ ф. Арнимъ** даде едно съобщение за този надписъ.[1] Въ преписа му обаче се намиратъ грѣшки. За сравнение тукъ

---

[1] Vorbericht über eine Studienreise durch Bulgarien. Anzeiger Akad. Wien. Philos.-hist. Klasse 1932, Nr. IX. 3. Авторътъ ни увѣрява, че неговитѣ резултати отъ изучването на надписа на Мадарския конникъ сѫ съвсемъ различни отъ моитѣ, за това той има специални фотографии. Щѣше да бѫде хубаво, когато той е изказалъ тѣзи думи, да бѣше публикувалъ тѣзи фотографии. Надѣвамъ се че статията му за Мадарския надписъ ще ни даде по-точни данни отколкото цитираната статия, въ която освенъ горепоменатитѣ, се срѣщатъ редъ грѣшки и оскѫдно познаване на съответния библиографически материалъ.

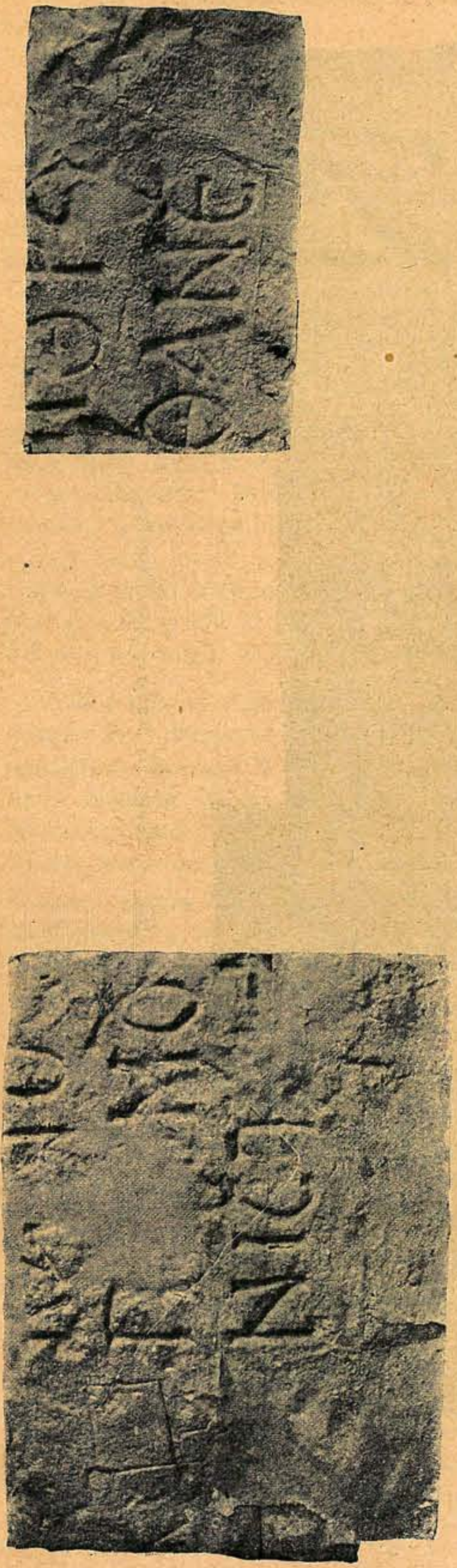

Обр. 260 — Фотография отъ естампажа на надписа отъ Калугерица

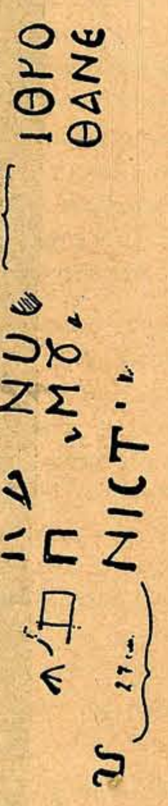

Обр. 261. — Преписътъ на Арнимъ

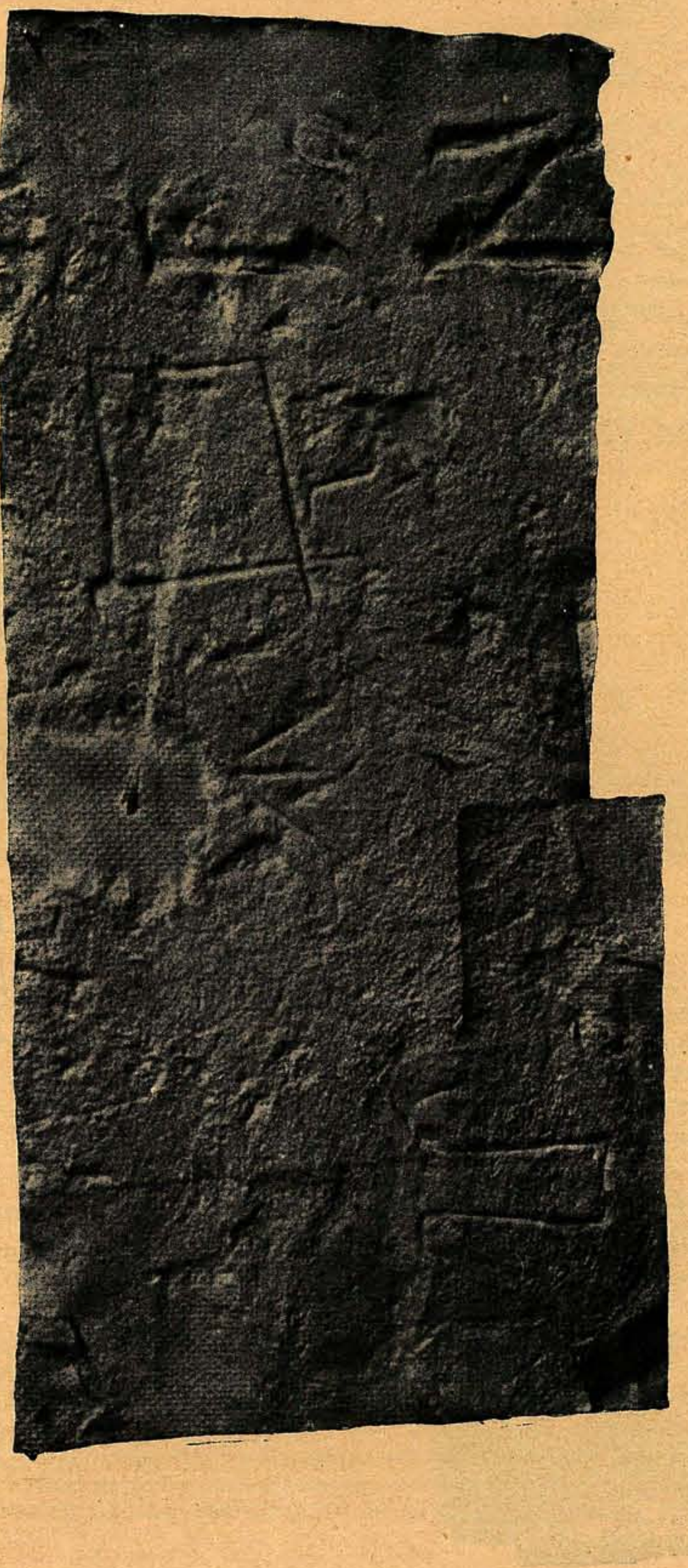

Обр. 262. — Знаци на Калугерския надписъ

даваме фотография на самия естампажъ (обр. 260) и Арнимовия преписъ (обр. 261).

Арнимъ дава за първия запазенъ редъ, Κα · νος [θρεπτὸς ἄ]νθρο — и смѣта Κα · νος за прабългарско име. Отъ това се вижда, както съ право забелязва Бешевлиевъ въ своето съобщение въ Изв. БАИ VII (1932-33) 4, че „издательтъ е изпусналъ изъ предъ видъ, че всички до сега известни надгробни първобългарски надписи сѫ съставени по една строго опредѣлена схема: — κανὰς (вмѣсто κάνας!) ὑβιγὶ Ὀμουρτάγ — името на покойника — титла — θρεπτὸς ἄνθροπός μου ἐγένετο (или ἶτον) — де е умрѣлъ — къмъ кой родъ принадлежи. Следователно κα · νος е часть отъ титлата ταρκάνος, а не име“.

До тукъ Б. е правъ. Обаче той продължава така: „Празното мѣсто между A и N не изключва нашето допълване. Защото много е възможно каменодѣлецътъ да е издълбалъ поради неизвестни причини буквата N малко по-далечъ отъ буквата A, отъ колкото е трѣбвало, а сѫщо така не е невѣроятно — κανος да е било издълбано съ двойно ν, както е напр. κάννας въ Търновския Омуртаговъ надписъ.“ Вмѣсто да пише Б. това, той трѣбваше да прегледа по-рано надписа, и после да пише за него. А имаше възможность да го види, понеже отдавна е съобщено де се намира надписътъ, съобщихъ го и въ книгата си, а следъ менъ писа за това и Арнимъ, дори презъ миналата година пренесохъ надписа въ Мадарския музей. И така Б. можеше много лесно да види този надписъ и като искаше да пише за него, трѣбваше обезателно да го прегледа преди това.

Отъ самия надписъ е ясно, че Арнимъ не е правъ и така нѣмаше никаква нужда отъ горнитѣ предположения на Бешевлиевъ. Защото именно Арнимъ измѣстилъ буквата N отъ първия редъ толкова надѣсно, че тя пада у него точно надъ буквата M отъ следващия редъ, когато въ сѫщность крайната черта на N пада точно надъ първата черта на M. И така той получава едно празно мѣсто, което не сѫществува. Споредъ него има Κα . νος, а въ сѫщность ḲẠṆỌC̣. Арнимъ рисува тукъ пълно N, когато въ надписа се вижда само втората часть на буквата, а за първата черта той взема една линия получена отъ ерозията. N въ нашия надписъ е 5 см. широко. Арнимъ смѣта и A толкова широко, когато тукъ сѫщо не се вижда края на буквата. A въ нашия надписъ е 5.5 см. широко. А пъкъ отъ началото на A до края на N има всичко 11 см., и така тукъ не може да има друга буква. Сѫщо така и въ края на следващия редъ се намира AN, и то сѫщо обема тъкмо 11 см.

Значи, както каза вече Бешевлиевъ, κα.νος собствено — κα̣ν̣ο̣ς̣ не е име, а часть отъ титлата ταρκάνος. Но и предъ ταρ]κ̣ά̣ν̣ο̣ς̣ не се е намирало името, понеже ταρκάνος познаваме у прабългаритѣ само като втора часть на титла, напр. въ Омуртаговитѣ надписи ζουπὰν ταρκάνος, . . . ρὰ ταρκάνος, въ Симеоновия надписъ ὀλγοῦ τρακάνου, у Теофанъ Καλουτερκάνος, въ De Cerim. βουλίας ταρκάνος. И така и тукъ трѣбва да чакаме следъ името една дума, която ще опредѣли по-близо титлата.

Въ 3 р. (т. е. 4 р.) въ Арнимовия преписъ четемъ ἰντὸν вм. ἶτον, въ 4 р. τῖ̣ν вм. τὶν. Погрѣшно отбелязва Арнимъ „Beachte zwei formen des Sigma: eckig in Z. 2, C in Z. 3“. Въ сѫщность нѣма жглесто Ϲ, отъ първото C не е запазена жглеста следа, то е отъ ерозия. Ние имаме две запазени C, и двѣтѣ сѫ C.

Цѣлиятъ надписъ ще бжде:

[KANACΥBIΓIOMΥPTAΓ]	[κάνας ὐβιγὶ Ὀμουρτάγ]
[. . . . . TAP]	[. . . . . . . , ... ταρ-]
KANOC[ΘPEΠTOCA]NΘPO	κάνος [θρεπτὸς ἄ]νθρο-
Π[O]CMΥ[ITONKAΠE]ΘANE	π[ό]ς μου. [ἴτον κ(ὲ) ἀπέ]θανε-
NICTIN	ν ἰς τὶν

За допълване Арнимъ предлага „ἰς τὶν [γῖν ὅπου ἐγενίθιν], което е сигурно погрѣшно. На съответнитѣ мѣста въ надписитѣ четемъ: κὲ ἀπέθαν[έ]ν ἔσο, κὲ ἀπέθανεν ἰς τὸ φοσᾶτον. Тукъ може да се предполага паралелно съ ἔσο фраза, напр. ἰς τὶν [αὐλίν.

Колкото и да е незначителенъ този паметникъ като гръцки надписъ — запазени сж само стереотипнитѣ фрази, а важното — имената и титлитѣ сж изгубени —, все пъкъ е единъ отъ най-важнитѣ паметници, заради знацитѣ запазени предъ гръцкия надписъ. Арнимовата рисунка и въ това отношение не може да послужи. Именно, както се вижда отъ приложената фотография, (обр. 262)

следъ първия, отдалеченъ знакъ,

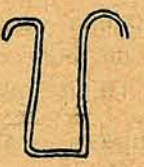

се виждатъ заедно три знака

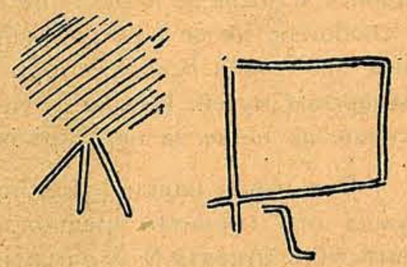

Отъ тѣхъ Арнимъ не отбелязва едното 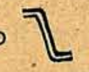 освенъ това като не познава паралелитѣ дава два знака почти еднакво високи: 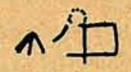, и така щѣхме да получимъ като първия знакъ 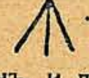 Обаче камъкътъ тукъ надъ запазената часть отъ този знакъ е счупенъ, и действително сегашниятъ остатъкъ не стига и до срѣдата на втория знакъ и така ясно е, че той представлява само долна часть отъ единъ знакъ. Тритѣ знака сж имали първоначално такъвъ видъ:

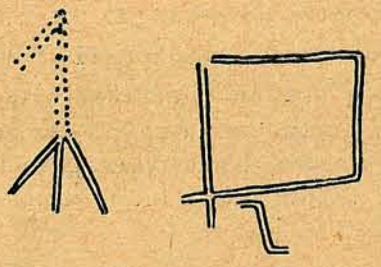

И четиритѣ знака сж известни по-отдѣлно като прабългарски знаци и така поставени предъ единъ гръцки надписъ, издѣланъ по заповѣдь на ханъ Омуртагъ, сигурно даватъ нѣкакво прабългарско име.

IV. ЗНАЦИТѢ[1])

Въ всички онѣзи мѣста, кждето имаме находки отъ прабългарско време, се намиратъ знаци върху камънитѣ, тухлитѣ и керамидитѣ. Тѣ сж сигурно издълбани отъ прабългаритѣ. За първъ пжть въ разкопкитѣ при Абоба сж намѣрени знаци и то въ твърде голѣмо количество. Обаче въ публикацията Абоба-Плиска се намиратъ само отдѣлни знаци, повече отъ тѣхъ не се срѣщатъ редомъ единъ до други, отъ които трѣбва да се заключи, че тѣ сж били каменарски знаци.

Обаче по-късно се намѣриха знаци и наредени повече единъ до други. Така отъ окопа между Бѣла и Гьозекенъ Шкорпилъ намѣрилъ единъ камъкъ

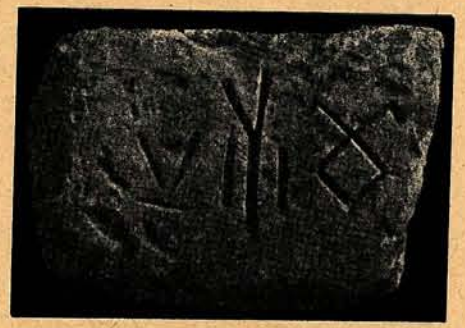

Следъ това азъ намѣрихъ следнитѣ знаци върху единъ квадеръ на троната палата:

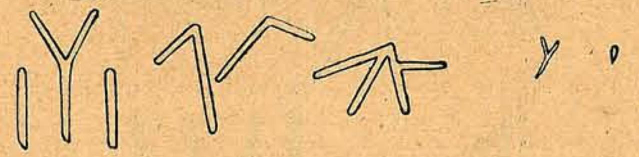

Но Мадарската работа даде въ това отношение най-ценното. Именно, намѣриха се знаци:

1. Върху строителенъ материалъ: върху камънитѣ, върху тухлитѣ и дори върху мазилката.

Тѣзи знаци сж еднакви съ онѣзи, които се намиратъ върху строителни материали въ Плиска и Преславъ.

2. Още по-важно е, че се намиратъ знаци и върху скали. Така въ Мадара надъ конника около срѣдата на отвесната скална стена има една мжчно достжпна

---

[1]) Срв. Fehér Géza, Les monuments de la culture potobulgare et leurs relations hongroises. Budapest, 1931, 151—157.

пещера. Предъ входа на тази пещера въ скалата намѣрихъ знаци, еднакви на онѣзи, които се срѣщатъ върху строителния материалъ на прабългарскитѣ постройки:

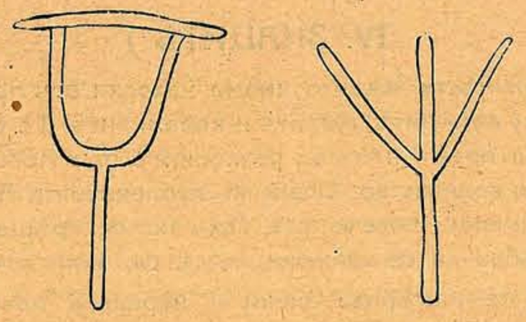

А въ самия входъ на пещерата на дѣсната страна има два надписа:

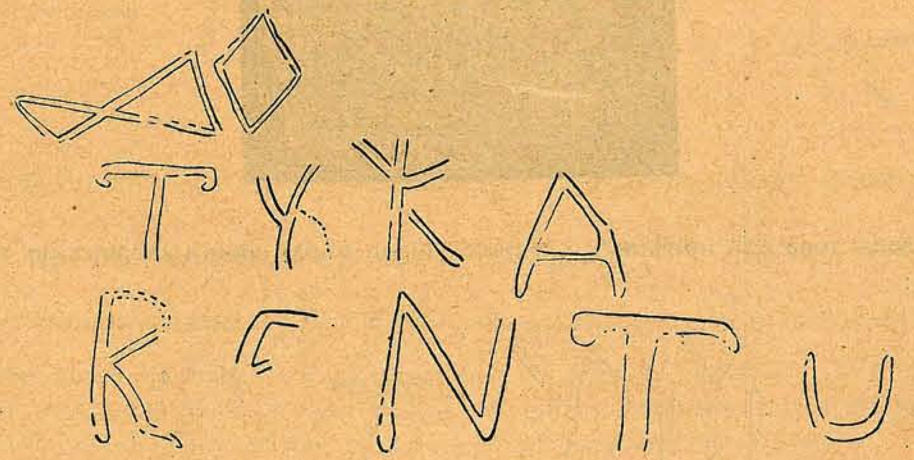

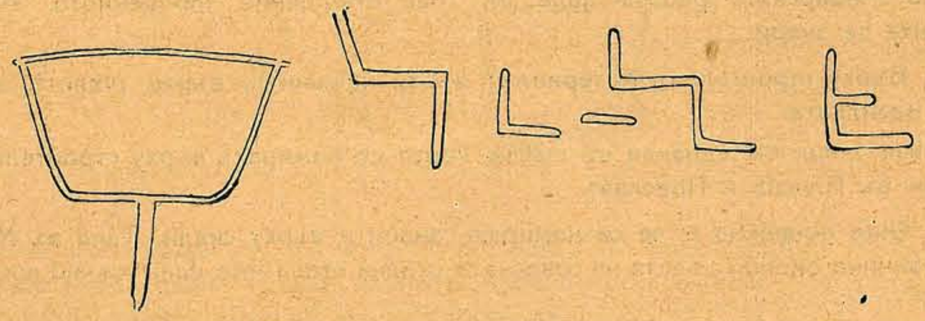

Знакъ има и въ самата голѣма пещера (обр. 263).

Но сѫщо и върху продължението на Мадарската скала надъ с. Калугерица се намиратъ знаци. Така на първо мѣсто при Кьочи-олу до единъ старо-български надписъ, който ни разправя, че пѫтьтъ, който се почва при надписа и отива къмъ Мадарското плато билъ поправенъ. Този пѫть е сигурно прабългарска работа, и свързва Абоба съ крепостьта надъ Мадарското плато.[1] За прабългарски произходъ на пѫтя говорятъ и двата знака — известни като прабългарски знаци:

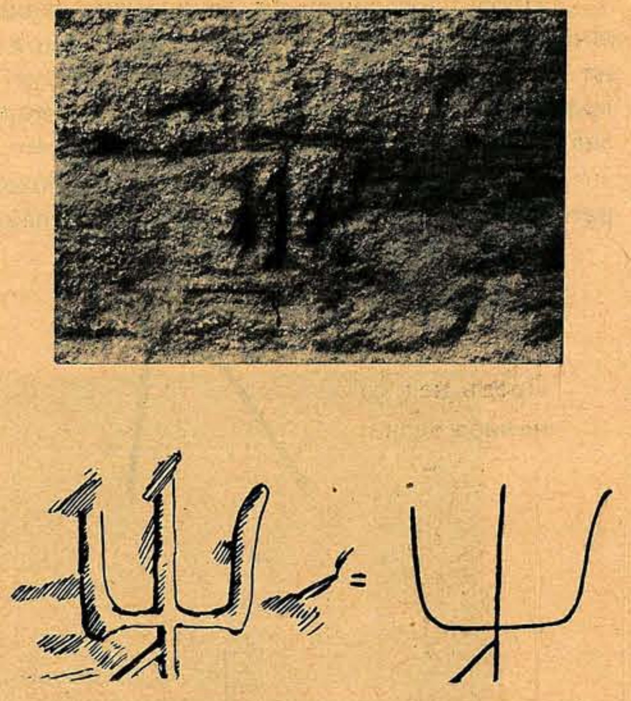

Обр. 263. — Знакъ въ голѣмата пещера

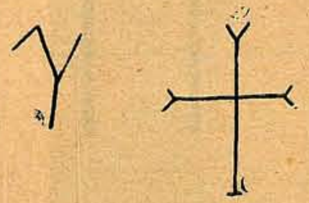

Но има още единъ прабългарски пѫть, който води сѫщо отъ Калугерица за Мадарското плато. Той почва надъ калугерскитѣ лозя и се казва „проходъ“. При началото на „прохода“ на лѣвата страна долу чакъ до самия пѫть се намиратъ следнитѣ знаци:

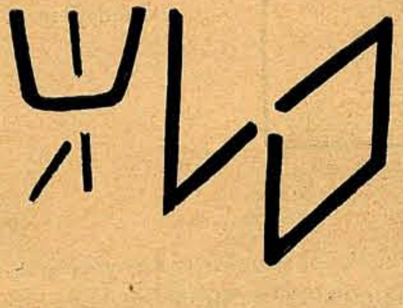

Първиятъ знакъ точно отговаря на онзи, който се намѣри въ Мадара, въ голѣмата пещера.

---

[1] Кр. Миятевъ, Старобългарски надписъ при с. Калугерица. Сборникъ Борисъ Дяковичъ. София, 1927. 319 и сл.

Последнитѣ знаци сѫ едно важно свидетелство за култа на прабългаритѣ. Именно възъ основа на това, че въ Мадара надъ скалата намѣрихъ въ стената на една пещера редъ знаци, установихъ, че тази пещера е служила за култа на прабългаритѣ. И действително сега намѣрихъ при друга една пещера пакъ знаци, които потвърждаватъ моето мнение.

Въ началото на поменатия пѫть „проходъ“ надъ мѣстото, кѫдето се намиратъ цитиранитѣ знаци, се намира една пещера.

Предъ нея се намира знака:

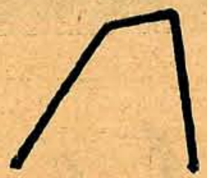

На дѣсно отъ него на 40 см.

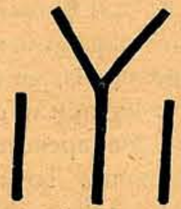

Подъ него на 16 см.

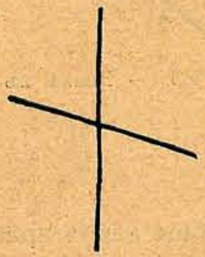

Отъ тукъ на дѣсно на 40 см. — малко по-долу

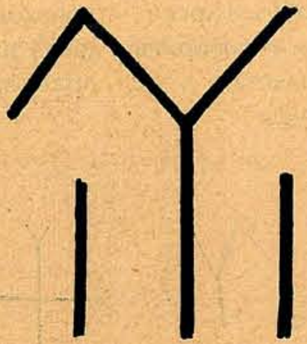

На дѣсната страна на пещерата

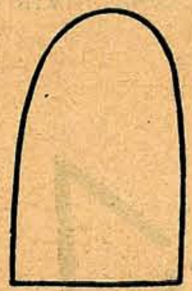

Срещу него

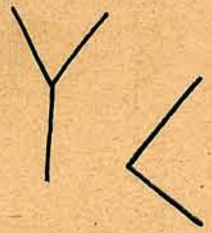

Но и между Мадарскитѣ разкопки и Калугерица надъ мѣстността Бабоновъ въ скалата се намира пещера. Входътъ й е изработенъ въ форма на триѫгълникъ. Предъ входа на лѣво се намира знакъ . . . .

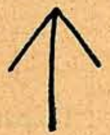

Въ пода на пещерата се намиратъ две гробни корита (срв. Škorpil, Byzantinoslavica IV, 102), надъ едното отъ тѣхъ кръстъ.

За култа на пещеритѣ у прабългаритѣ говорятъ прочие следнитѣ данни: Въ Мадара въ голѣмата пещера има единъ знакъ, познатъ като прабългарски пещеренъ знакъ. Редъ знаци намѣрихъ въ началото на прабългарския пѫть „проходъ“ надъ лозята на с. Калугерица. Действително знаемъ и за единъ сроденъ съ прабългаритѣ народъ — тюркитѣ, че и тѣ уважавали пещеритѣ. Въ единъ китайски изворъ четемъ, че владѣтельтъ на тюркитѣ всѣка година отивалъ въ една пещера, наричана „Пещера на прадѣдитѣ“, за да принася жертва на прадѣдитѣ.

3. Върху два сѫда въ Абоба има знаци (обр. 264 — 265).

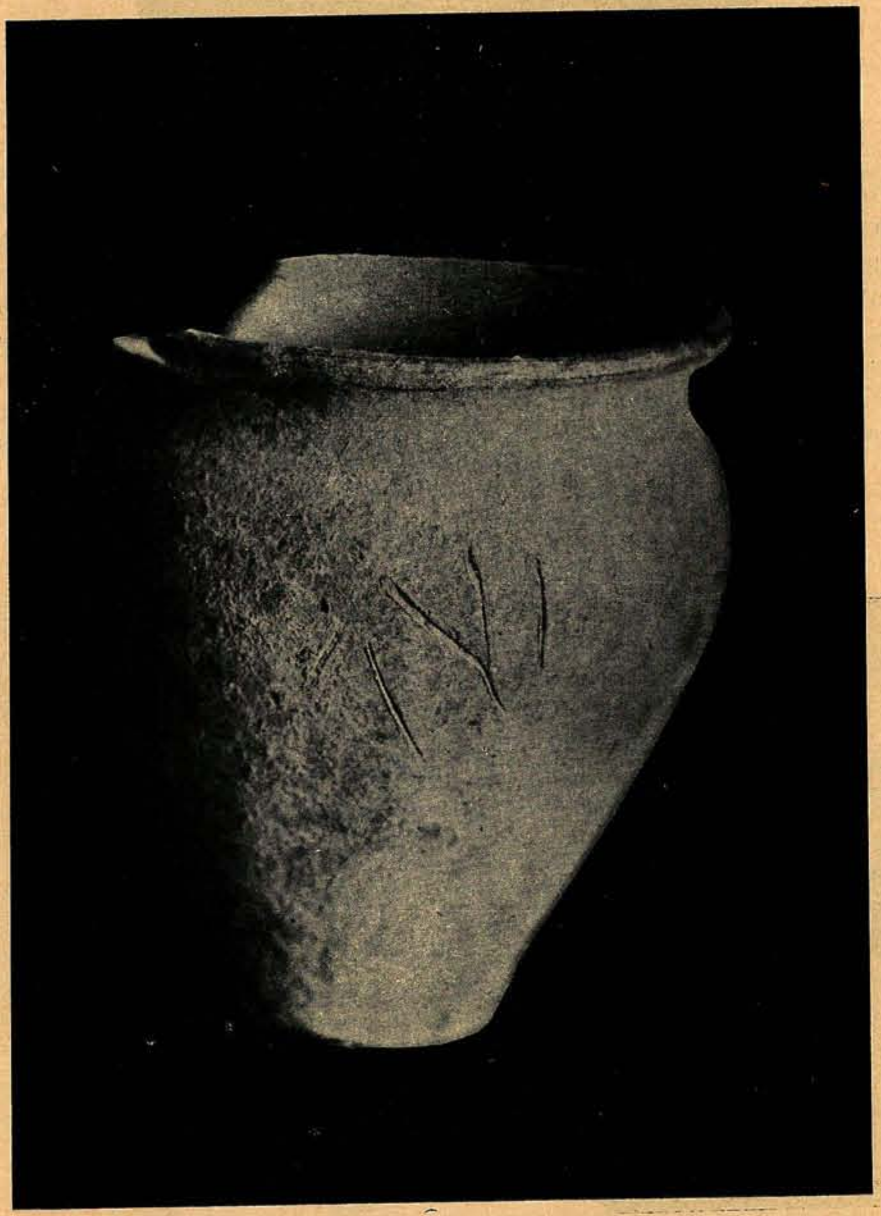

Обр. — 264. Сѫдъ отъ абобскитѣ разкопки

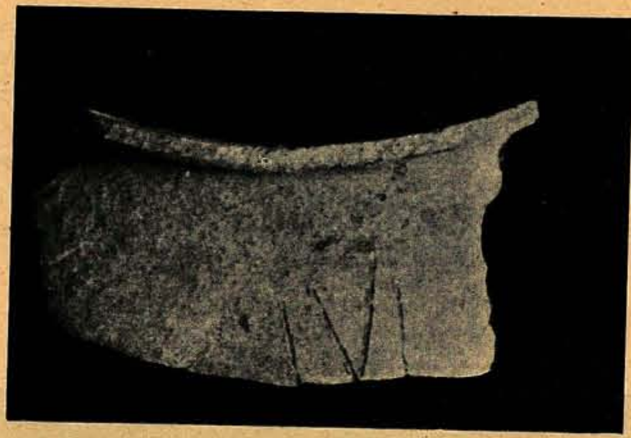

Обр. 265. — Сждъ отъ абобскитѣ разкопки

4. Но още по-важни сж знацитѣ намѣрени върху колонитѣ съ надписи отъ прабългарскитѣ ханове. Нѣколко колони иматъ освенъ гръцкия надписъ и по единъ знакъ. Освенъ това Шк. въ варненския окопъ намѣрилъ една мраморна колона, върху която има единъ троенъ знакъ. Но най-важна е въ това отношение нашата калугеришка колона, върху която следъ края на надписа има единъ знакъ и по-нататъкъ, вече предъ началото на надписа, четири знака, които сигурно даватъ името на прабългарски велможа. Има знакъ и при една рисунка издълбана върху една колона отъ Мадарскитѣ разкопки (обр. 266).

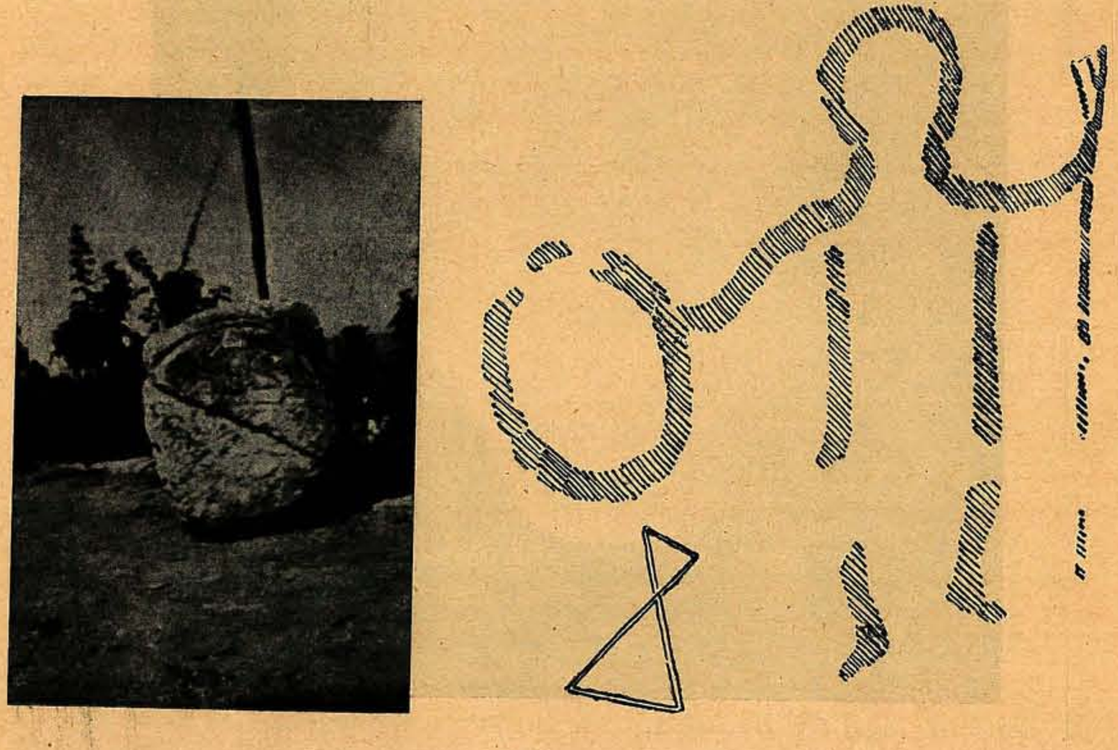

Обр. 266. — Рисунка съ знакъ

За сега може да кажемъ за знацитѣ следното:

Ние познаваме единъ знакъ, за който съ сигурность установихъ, че вече не може да бжде каменарски знакъ, а отбелязва името на единъ прабългарски велможа. Именно единъ надписъ, който за щастие е запазенъ изцѣло, гласи така:

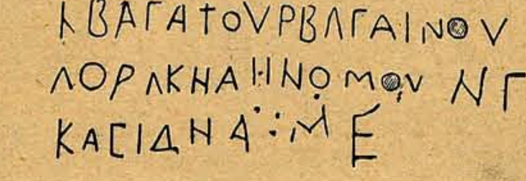
ΒΑΓΑΤΟVΡΒΛΓΑΙΝΟV
ΛΟΡΛΚΗΑΗΝΟΜΟV ΝΓ
ΚΑΣΙΔΗΑ:ΜΕ

Първиятъ знакъ Успѣнски поправи като K, обаче на камъка е ясно, че то не е възможно, освенъ това този знакъ е началото на надписа и така не може да бжде остатъкъ отъ K. А най-важното е, че ние имаме въ началото на надписа титлата на единъ човѣкъ, и така предъ титлата чакаме името му, а това може да бжде само нашиятъ знакъ. Прочие прабългаритѣ употрѣбявали известни знаци за означаване на своето име. За такива трѣбва да смѣтаме и единичнитѣ знаци върху строителнитѣ материали.

Но друго едно обстоятелство ни води по-близо до нашата цель. Ние намираме еднакви знаци върху строителни материали отъ разни мѣста и върху скали и колони. Това може да се обяснява само като приемемъ знацитѣ за букви отъ известно писмо. За това говори и фактътъ, че имаме вече находки върху които се намиратъ по-вече знаци единъ следъ други. Особено важна е калугерската колона, дето се намиратъ предъ надписа на гръцки езикъ редъ знаци, които, естествено, сигурно пъкъ иматъ нѣкакъвъ смисълъ.

Мадарската работа значително увеличи нашето знание за знацитѣ. Освенъ много знаци върху строителни материали и върху девташларитѣ отъ Ендже тъкмо тукъ намѣрихъ най-важнитѣ знаци, тѣзи върху калугерската колона и скалнитѣ знаци. Последнитѣ сж особено важни. Именно: въ унгарското рунно писмо, т. н. секелско рунно писмо освенъ 13 букви, които по форма и значение сж еднакви съ онѣзи на старотюркското рунно писмо, 3 букви отговарятъ на кирилски, а две на глаголически букви.¹) Това значи, че секелското рунно писмо е убогатено чрезъ българската християнска култура. Сжщо така и нѣкои прабългарски руни отговарятъ на глаголически (обр. 267) и кирилски букви, отъ което трѣбва да се предполага, че произхода на нѣкои букви въ кирилицата и глаголицата, които не могатъ да се обяснятъ въ гръцкото писмо, трѣбва да се търси въ прабългарскитѣ знаци. Т. е. може да се предполага, че Кирилъ — Константинъ, авторътъ на глаголицата, родомъ отъ Солунъ, е използвалъ старото писмо на своя народъ за допълване на гръцката азбука. Много

---

¹) Близо до дворцовата църква сж намѣрени парчета отъ една мраморна плоча, на която около кръста се намира фрагментъ отъ единъ надписъ. Буквитѣ сж гръцки, обаче текстътъ не е. Между гръцкитѣ букви три пжти се срѣща ѧ, поради което Успѣнский задава въпроса, да ли нѣмаме работа съ буква отъ нѣкое старославянско писмо.

интересни паметници говорятъ за една стара епоха, когато между грѫцки букви сѫ издълбавали знаци: въ Мадарската пещера, освенъ знацитѣ предъ входа, въ самия входъ има единъ надписъ, въ който между грѫцкитѣ букви се намиратъ и знаци.

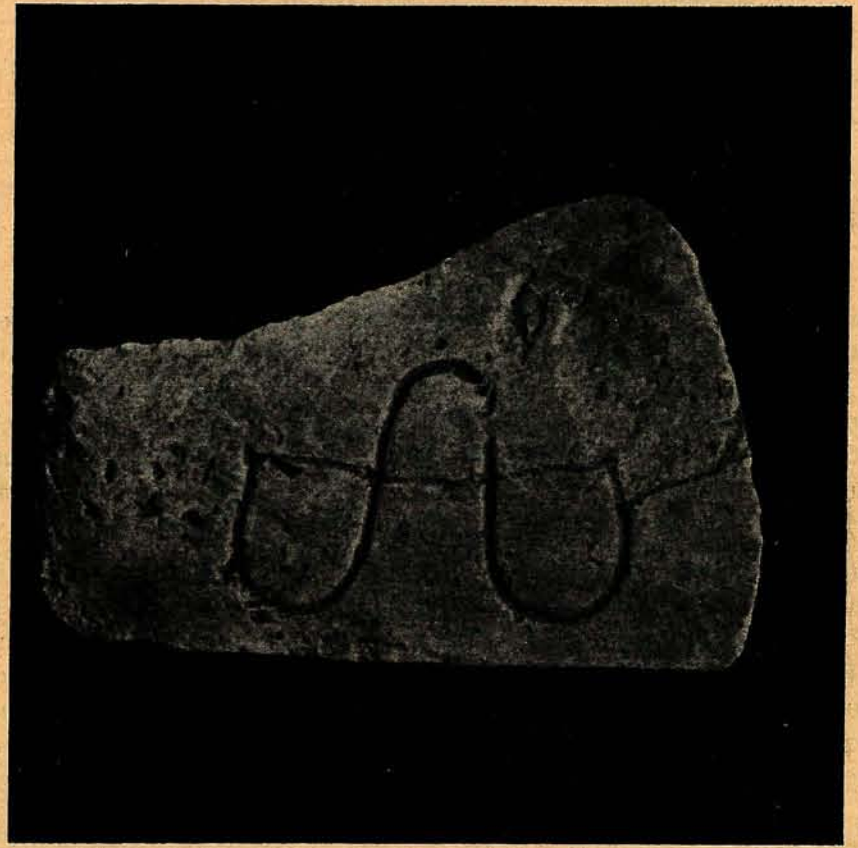

Обр. 267. — Керамида съ глаголическа буква

По-долу давамъ знаковетѣ, които се срѣщатъ върху строителни материали отъ Мадара. Рисункитѣ сѫ направени главно отъ **Димитъръ Вичевъ** учитель въ шуменската прогимназия.

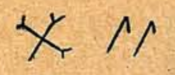

1. — Височина 7 см.

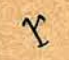

2. — Височина 4.5 см.

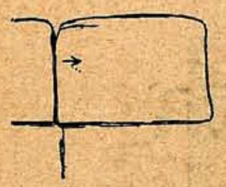

3. — 44 × 31

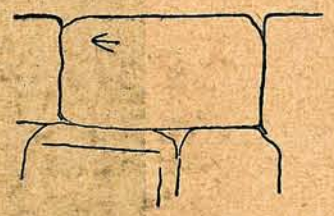

4. — 68 × 32

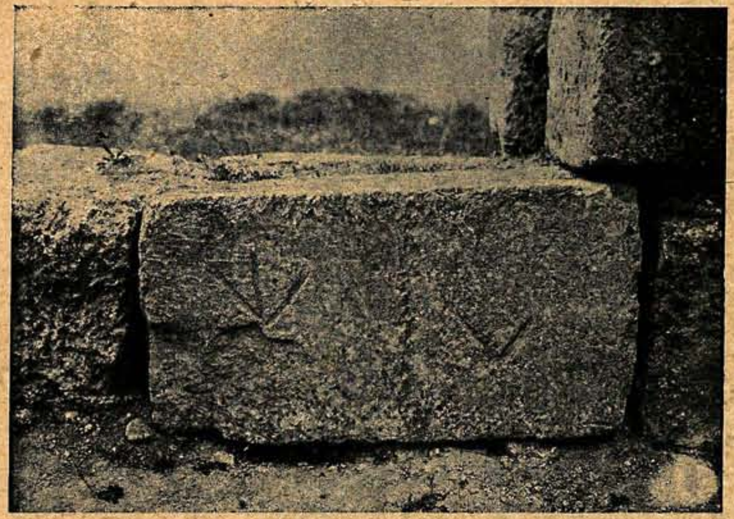

5. — 90 × 50

Обр. 268

Забележка. Размѣритѣ сѫ дадени въ см.

А. Знаци върху мазилката на прабългарското светилище.

№ № 1 и 2. Първиятъ знакъ отъ № 1 се срѣща и върху керамиди, срв. № № 49, 49 а, 86, 87, сѫщо и върху скалната стена при Калугерица, срв. стр. 394. № 2 се срѣща върху керамиди, срв. № 43, 43 а.

Б. Знаци върху камънитѣ, стоящи на първоначалнитѣ имъ мѣста въ зидоветѣ:

№ 3—4 въ зидъ подъ пещерата.

№ 5—6—7 въ западния зидъ на двореца. № 5 е горната часть отъ знака, когато се намѣри предъ Мадарската пещера, срв. стр. 393. № 6 се срѣща и върху керамиди, срв. 86, 87 и 88. Срв. и върху панаирдеренския камъкъ стр. 392. № 7 се срѣща тукъ три пѫти. Срв. върху керамида № 53.

№ 8. Камъкъ въ жилищнитѣ постройки на северъ отъ двореца. Сѫщиятъ знакъ намѣрихъ върху камъкъ № 15.

6. — 102 × 34

7. — 90 × 45

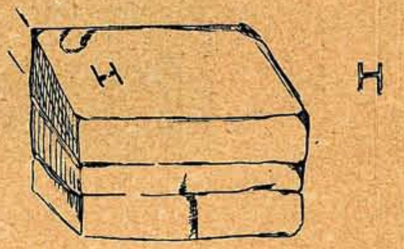

8. — 68 × 51

Обр. 269

№ 9—10, 11, 12. Знаци върху камънитѣ, стоящи въ източния незалепенъ съ хоросанъ зидъ при двореца. № 12, който давамъ въ фотография и рисунка не е вече на оригиналното си мѣсто. № 12 се намира и върху керамида № № 82 и 85.

В. Знаци върху разхвърлянитѣ камъни:

При двореца: № № 13—14—15.

№ 13 се срѣща и върху керамида № 55.

№ 14 Първиятъ знакъ се срѣща и върху керамида № 56 и 56 а. Сжщиятъ знакъ се намира и върху скала. Срв. стр. 393, срв. и обр. 266 + № № 21 и 30.

№ 15 = № 8.

№ 16. Камъкъ намѣренъ въ прабългарското светилище.

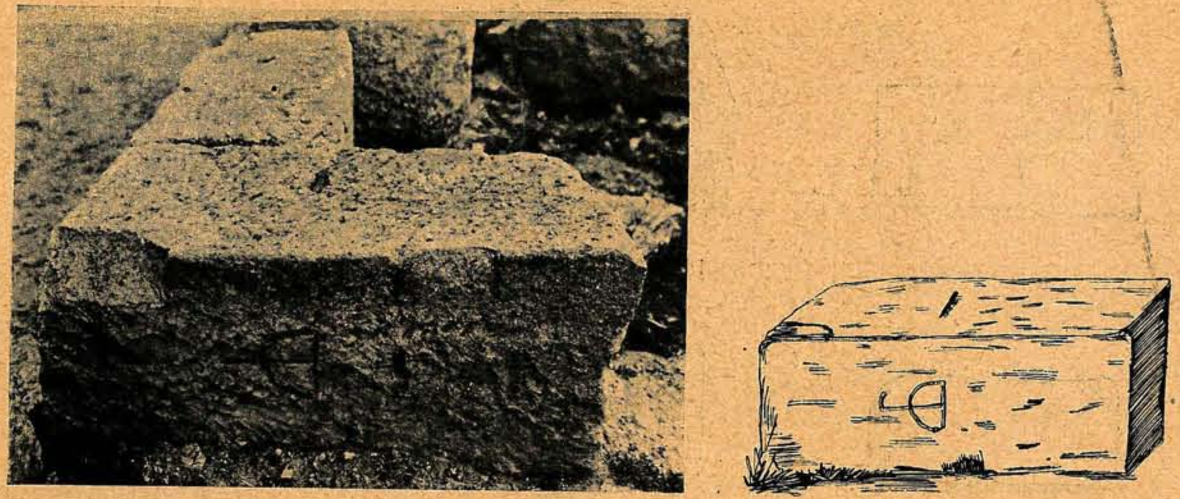

9. — 92 × 42

10. — 94 × 40

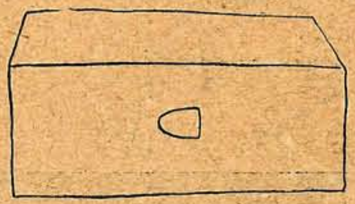

11. — 96 × 40

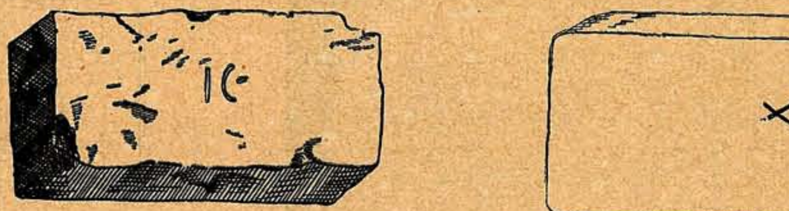

12. — 100 × 45

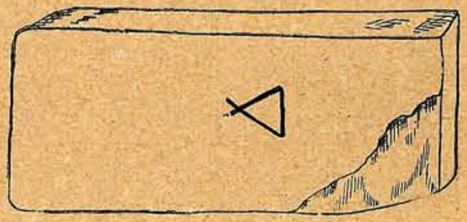

13. — 87 × 35

Обр. 270

№ № 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28 и 29. Други камъни отъ Мадарскитѣ разкопки. № 21 = № 14, 56, 56 а + стр. 393 и обр. 266.

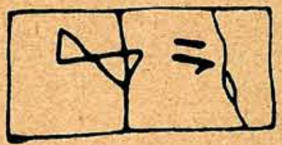

14. — 90 × 40

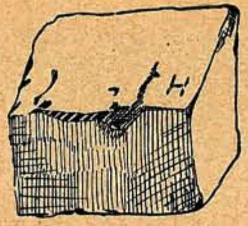

15. — 51 × 38

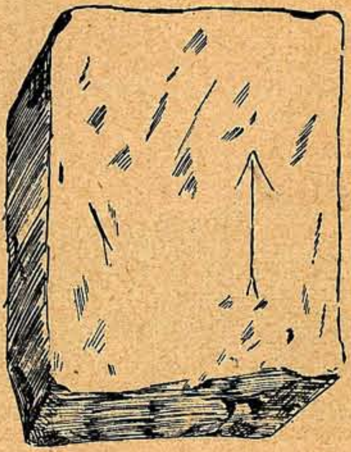

16. — 41 × 36

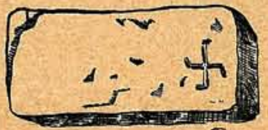

17. — 68 × 35

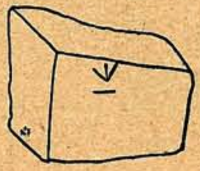

18. — 32 × 25

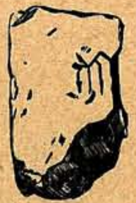

19. — 44 × 26

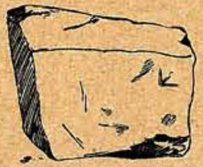

20. — 37 × 22

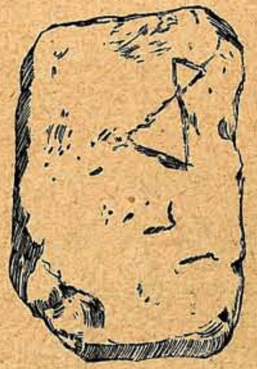

21. — 45 × 30

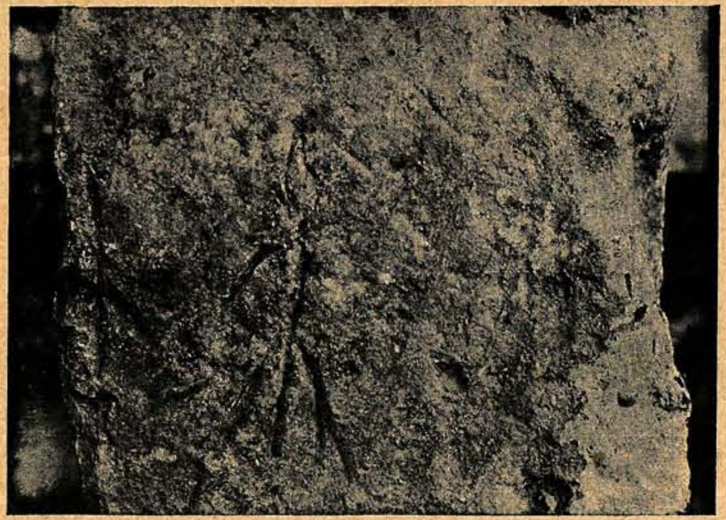

22. — 99 × 35

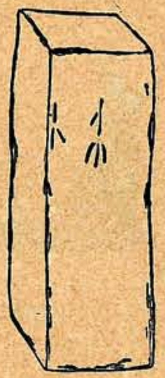

Обр. 271

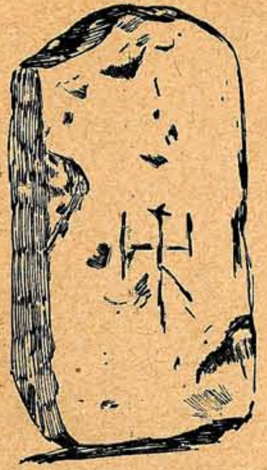

23. — 55 × 35

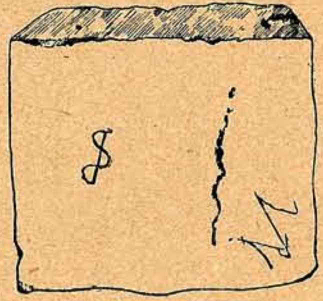

24. — 48 × 37

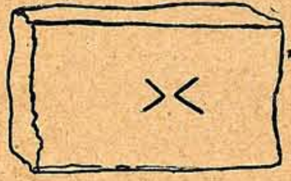

25. — 70 × 45

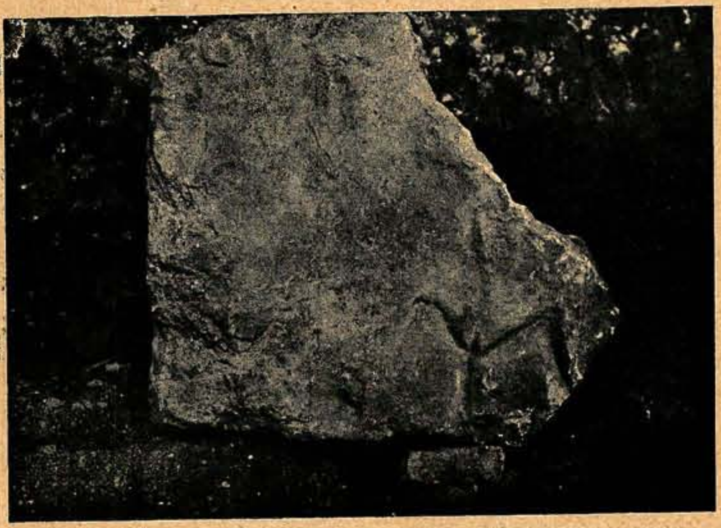

26. — 39 × 33

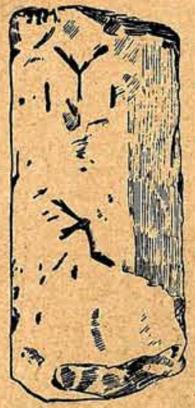

27. — 85 × 35

Обр. 272

№ 22. Върху керамиди № № 38, 38 а, 81 и 82 + върху колоната отъ Калугерица съ Омуртаговъ надписъ.

№ 23. Срв. обр. 263 + стр. 394.

№ 24 се срѣща и върху керамида обр. 267 и още една керамида.

№ 26 = върху керамида № 43, 43 а, върху камъкъ отъ Абоба, стр. 392.

№ 27, горниятъ знакъ срв. № 72, 72 а, 72 б + стр. 392, 395 + обр. 264 и 265.

№ 28 се срѣща и върху керамиди № 35, 35 а и 35 б.

Г. Знаци, намѣрени върху кюнци на водопровода № № 29, 30, 31 и 32.

№ 29 се срѣща и върху керамиди № 52, 52 а, 52 б.

№ 30 = № № 14, 21, 56, 56 а, стр. 393, обр. 266.

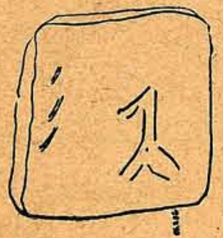

28. — 45 × 40

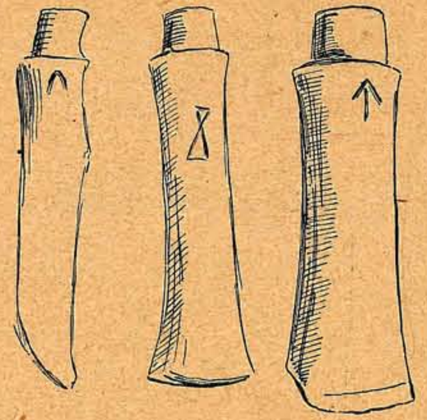

29, 30 и 31. — Височина 47

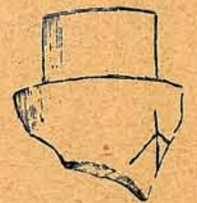

32. — 13 × 10

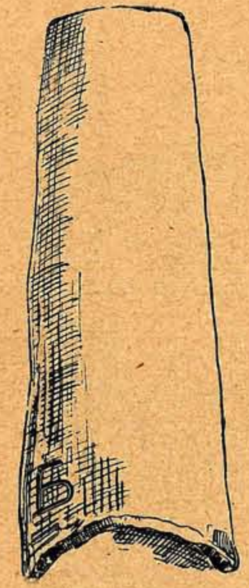

33. — 55 × 17

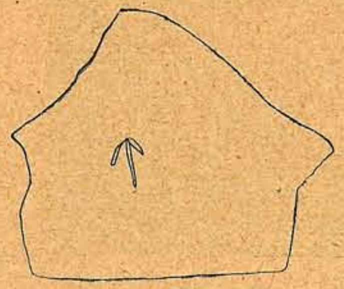

34. — 15.2 × 12.3

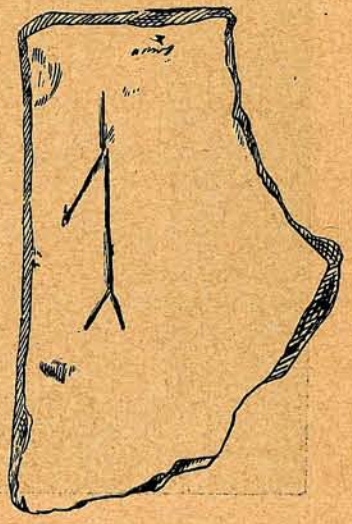

35. — 34 × 19

Обр. 273

№ 31 = № 34.

№ 33. Знакъ, намѣренъ по водопровода, който води къмъ басейна. Срв. № 70, 70 а, 70 б.

Д. Знаци, намѣрени върху керамиди (и тухли) въ мадарскитѣ разкопки:

№ 34 = № 31.

№ 35, 35 а, 35 б = № 28.

№ 38, 38 а се срѣща още единъ пѫть върху една керамида = № № 22, 81, 82 + върху колоната отъ Калугерица.

№ 40 се срѣща още два пѫти върху керамида.

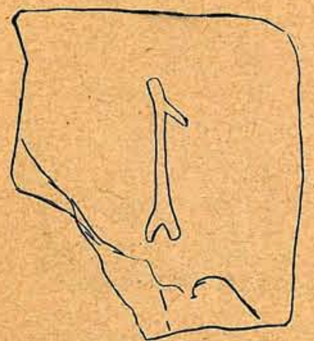

36. — 13 × 12

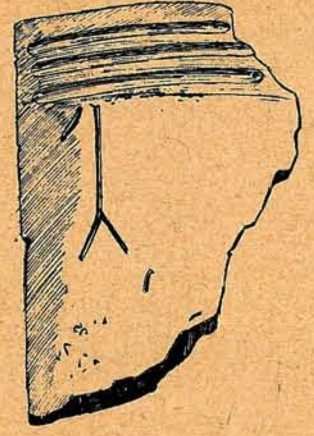

35 а. — 25 × 15

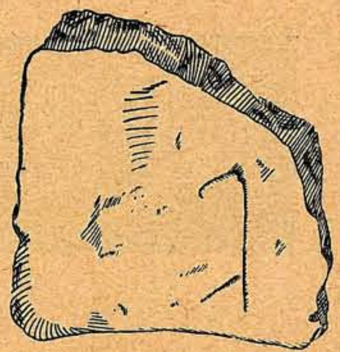

35 б. — 15 × 15

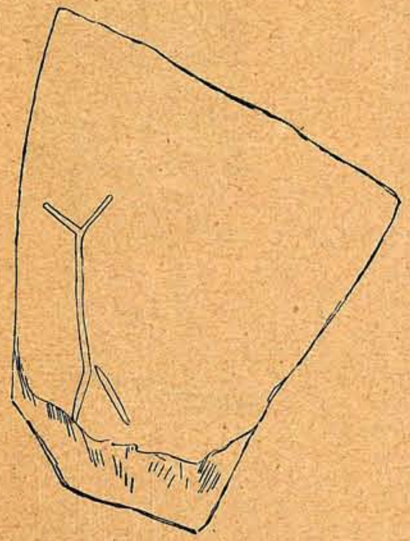

37. — 27 × 19

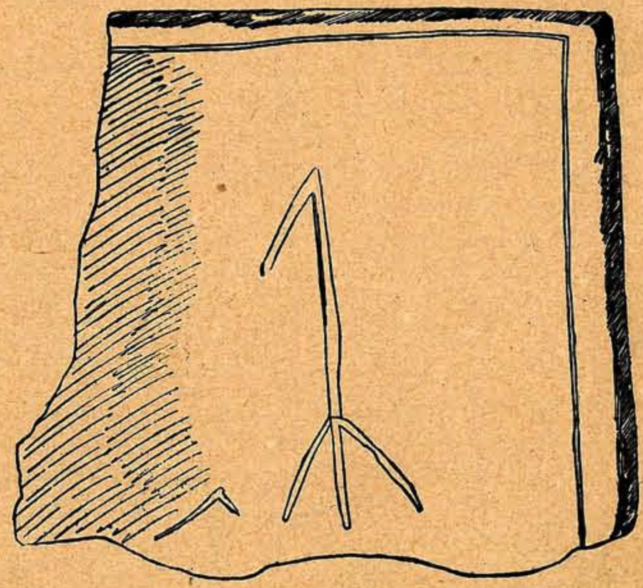

38. — 19.5 × 18.5

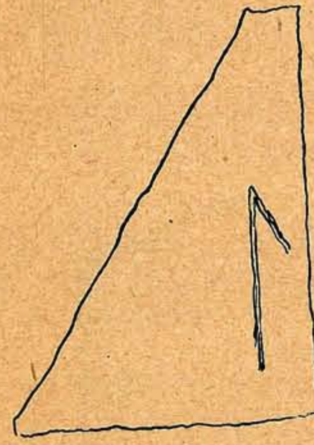

39. — 18 × 17

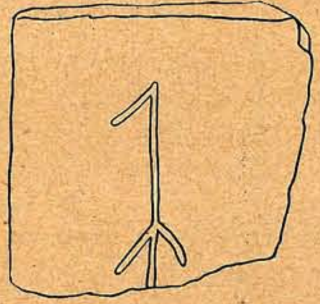

38 а. — 11.6 × 11

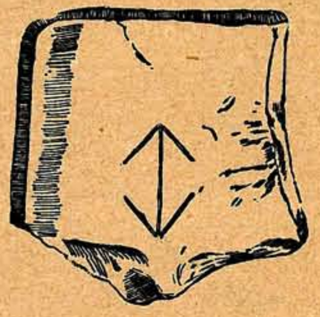

40. — 35 × 30

Обр. 274

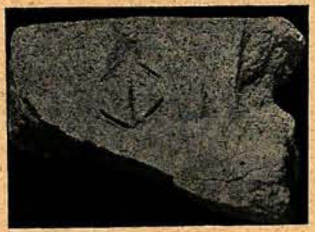
40 а. — 22 × 14.5

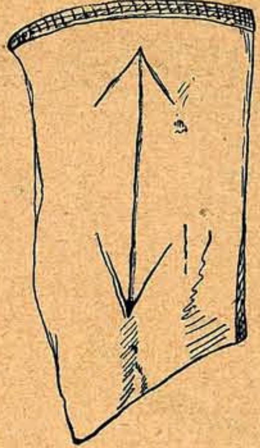
40 б. — 24 × 14

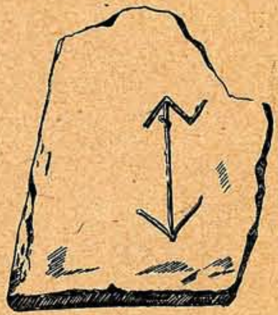
41. — 25 × 19

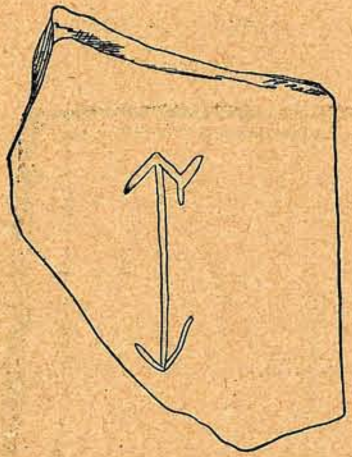
41 а. — 13.3 × 13.4

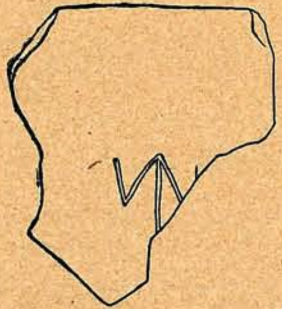
42. — 15 × 13.1

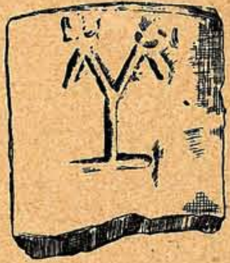
43. — 35 × 3

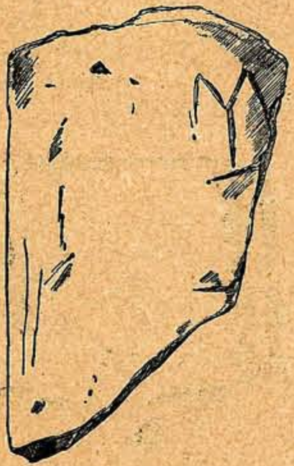
43 а. — 14 × 12

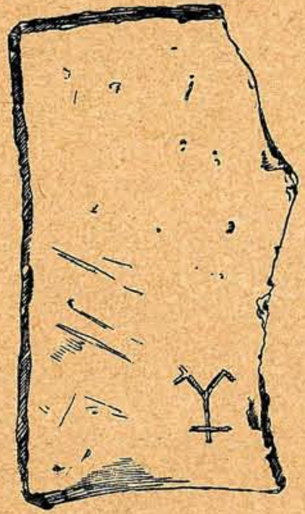
44. — 63 × 35

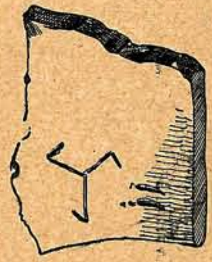
45. — 35 × 30

Обр. 275

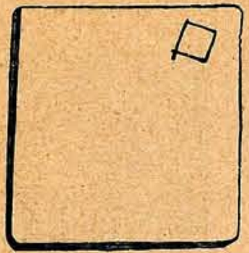
46. — 30 × 29

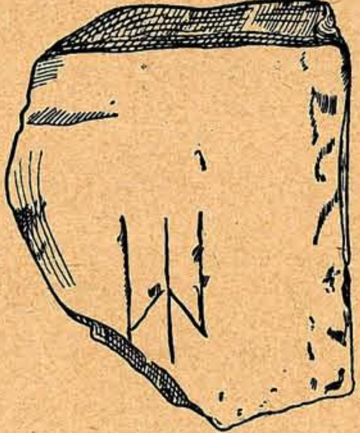
47 а. — 11 × 10

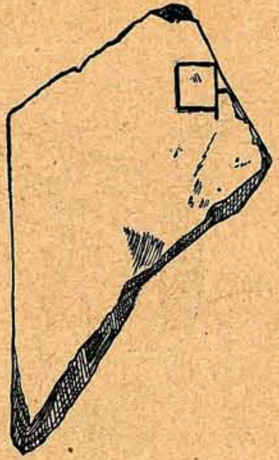
48. — 16 × 10

47. — 15 × 16.5

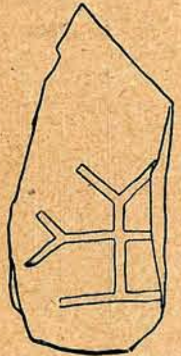
49. — 14.5 × 6

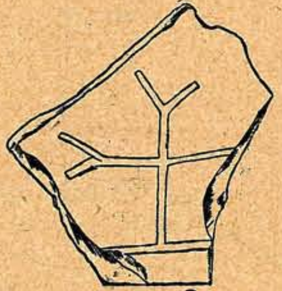
49 а. — 17.9 × 17

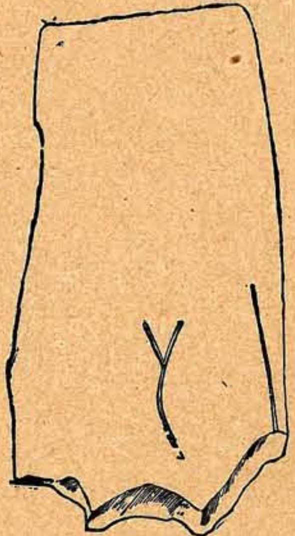
50. — 25 × 14

Обр. 276

№ 42. (тухла).

№ 43, 43 а = № 2 + стр. 392.

№ 46 (Тухла). Сѫщиятъ знакъ се намира и върху Омуртаговата колона отъ Калугерица.

№ 49, 49 а. Сѫщиятъ знакъ се намира и върху мазилка № 1. Сѫщо и върху скалата при Калугерица, срв. и керамиди № № 86 и 87.

№ 52, 52 а, 52 б се срѣща още единъ пѫть върху керамида = № 29 (52 а тухла).

№ 53 се срѣща още единъ пѫть върху керамида, върху камъкъ № 7. № 53 а се срѣща върху Омуртаговата колона отъ Калугерица.

№ 54 се срѣща още два пѫти върху керамида.

№ 55 се срѣща и върху камъкъ № 13.

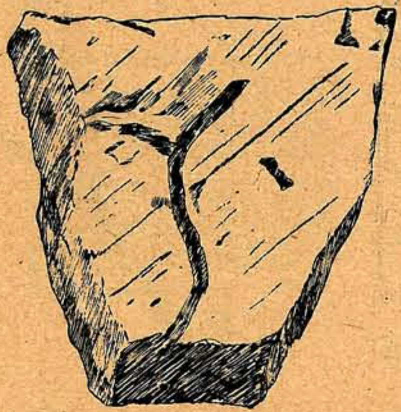
50 а. — 12 × 11

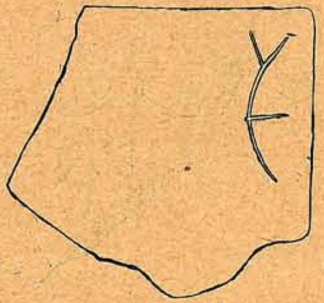
51. — 19.4 × 18.3

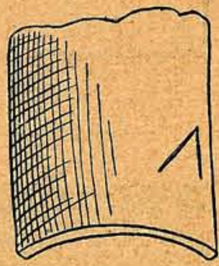
52. — 17 × 16

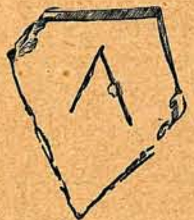
52 а. — 21 × 15

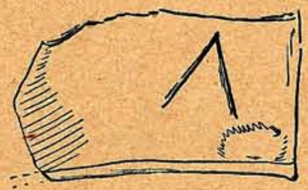
52 б. — 10 × 7

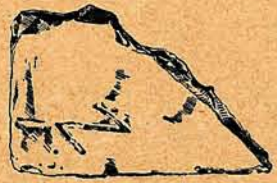
53. — 20 × 12

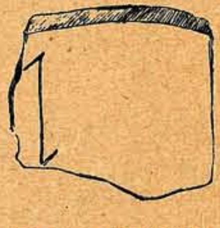
53 а. — 16.5 × 16

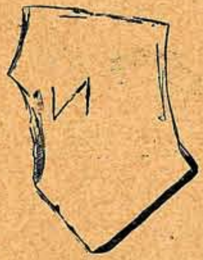
54. — 32 × 29

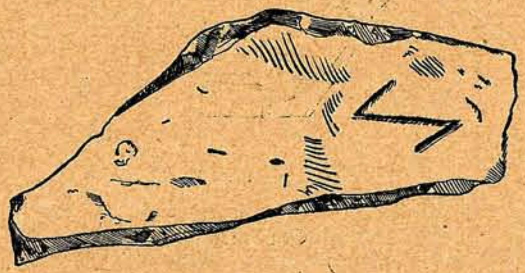
54 а — 29 × 11

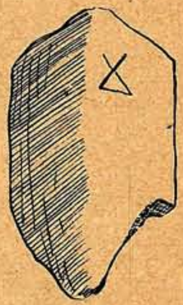
55. — 34 × 19.5

Обр. 277

№ 56, 56 а = № № 14, 21, 30, стр. 393 и обр. 266.
№ 57 се срѣща върху керамида още единъ пжть.
№ 59 се срѣща върху керамиди още 14 пжти.
№ 60 се срѣща още 6 пжти върху керамиди.
№ 66, 66 а, 66 б. Сжщиятъ знакъ се срѣща още два пжти върху керамида. Срв. и № 90.

56. — 14 × 16

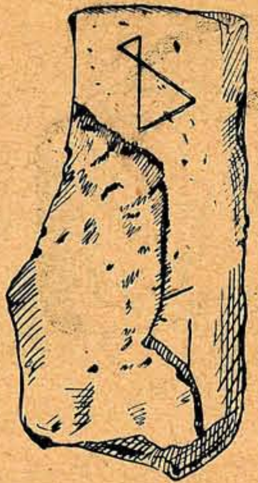
56 а. — 23 × 11

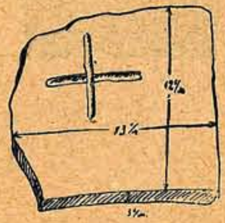
57. — 13 × 12

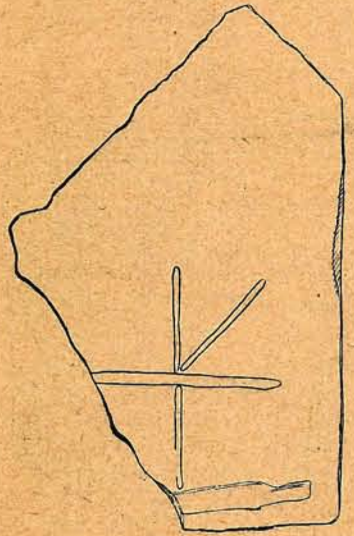
58. — 26.5 × 16.4

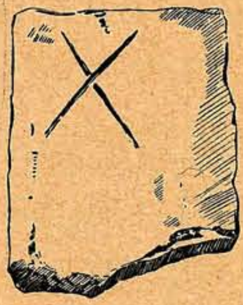
59. — 18 × 15

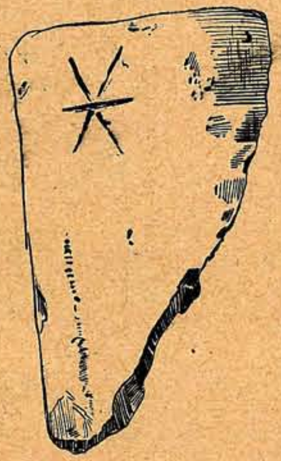
60 — 18 × 13

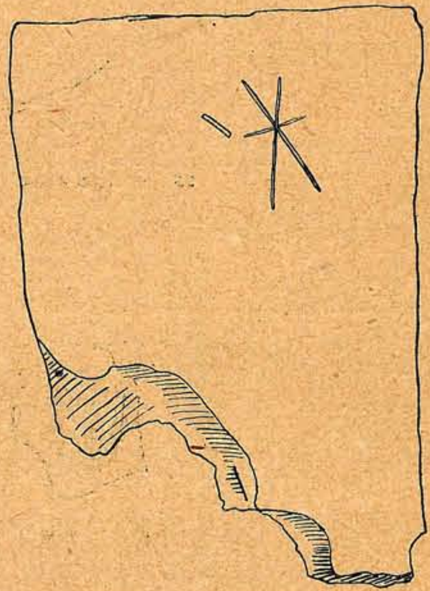
60 а. — 28.5 × 20.5

Обр. 278

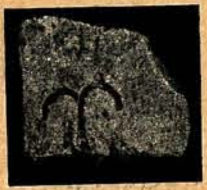
61. — 7 × 8

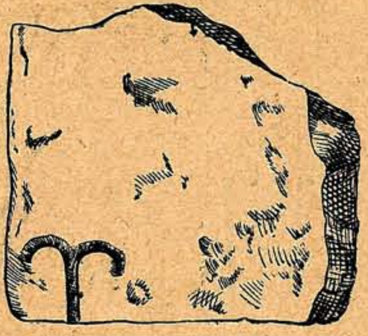
61 а. — 19 × 17

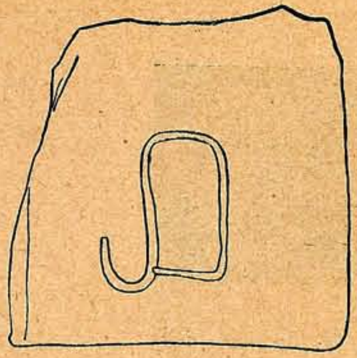
62. — 14. × 13.8

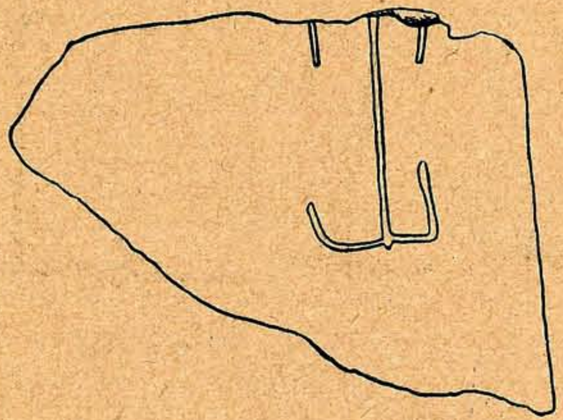
63. — 18.8 × 14

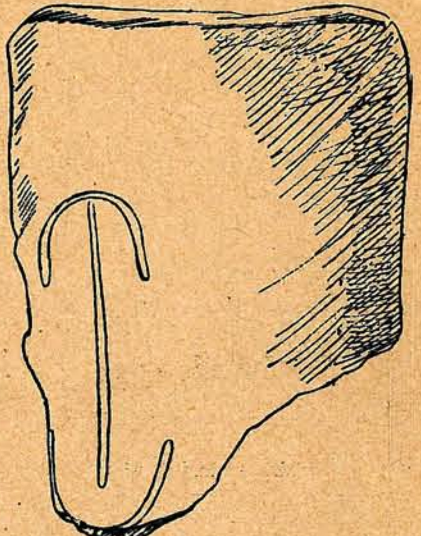
64. — 20 × 14.5

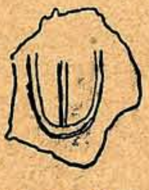
65 — 8 × 7

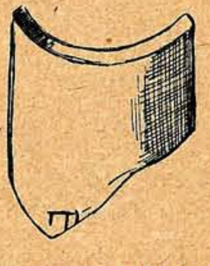
64 а. — 27 × 18

Обр. 279

№ 67. Сѫщиятъ знакъ се срѣща още 4 пѫти върху керамиди.
№ 68, 68 а се срѣща още единъ пѫть върху керамида.

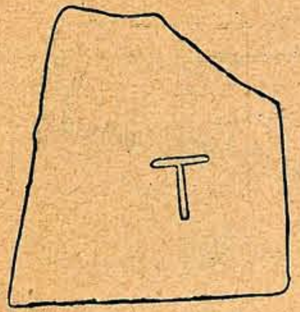

66. — 19.2 × 17.3

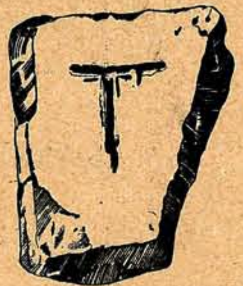

66 а. — 11 × 10

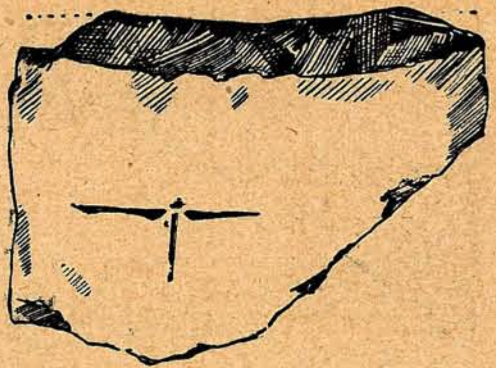
66 б. — 14 × 10

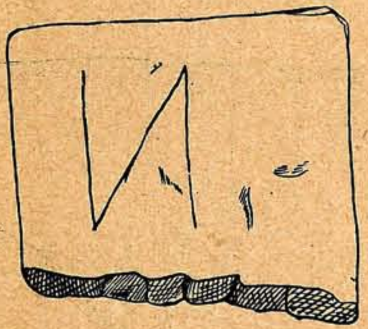

67. — 24 × 18

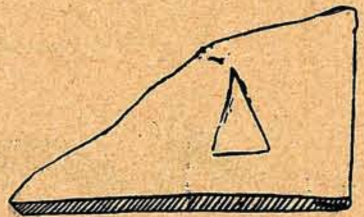

68. — 16 × 11

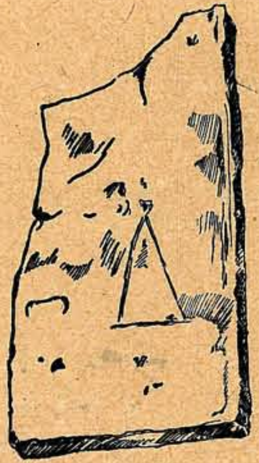
68 а. — 25 × 12

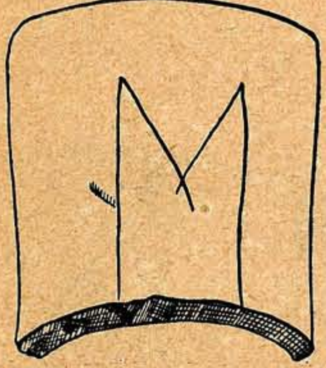

69. — 21 × 27

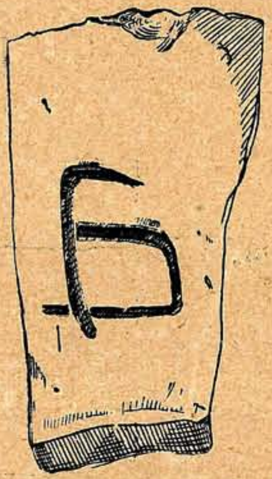

70. — 25 × 15

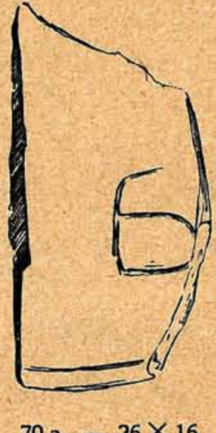

70 а. — 26 × 16

Обр. 280

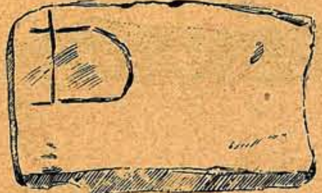

70 б. — 15 × 9

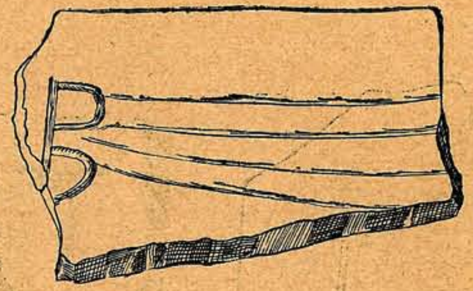

71. — 38 × 26

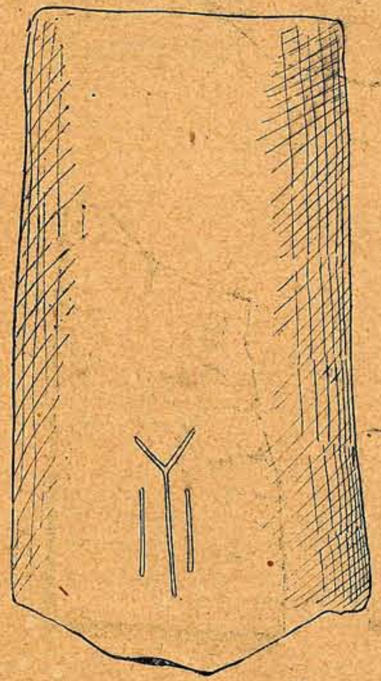

72. — 32.6 + 18

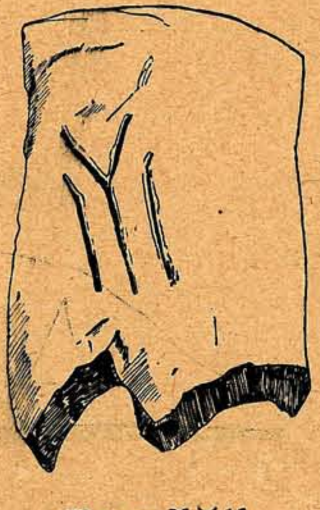

72 а. — 26 × 16

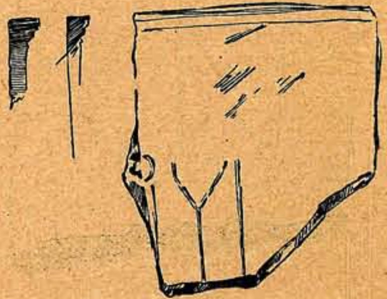

72 б. — 15 × 16

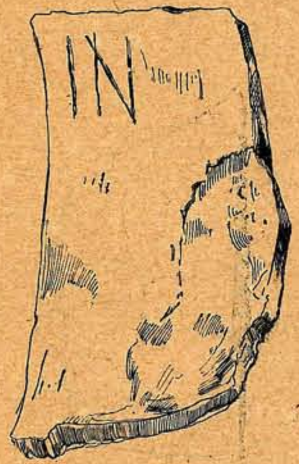

73. — 34 × 18

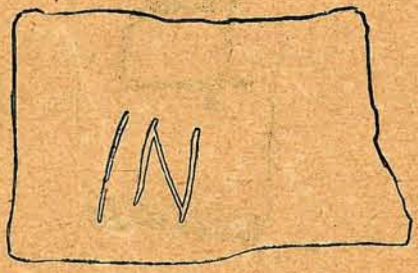

73 а. — 20 × 12.3

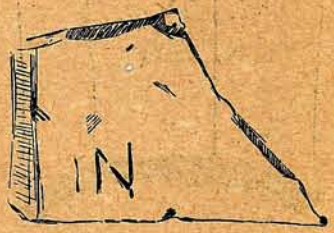

73 б. — 24 × 15

Обр. 281

74. — 12.9 × 11.6

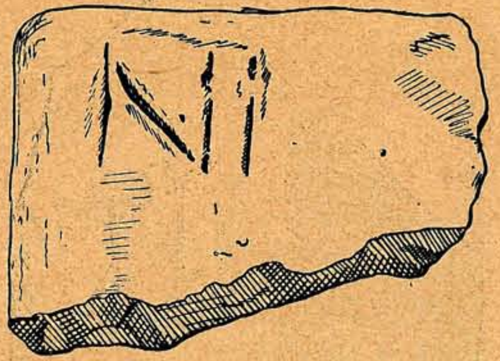

75. — 16.5 × 13

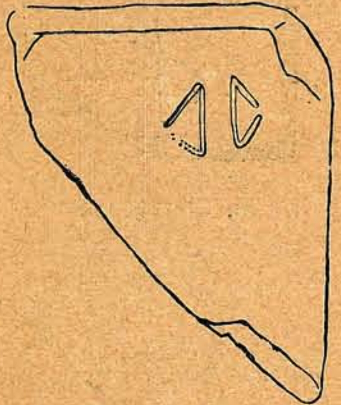

76. — 16 × 20

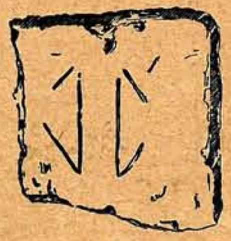

76 а. — 11 × 9

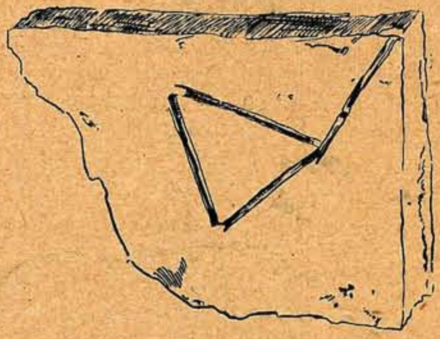

77. — 16 × 11

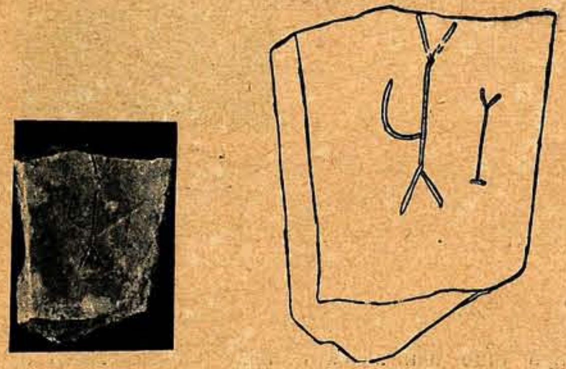

78. — 13.5 × 12.5

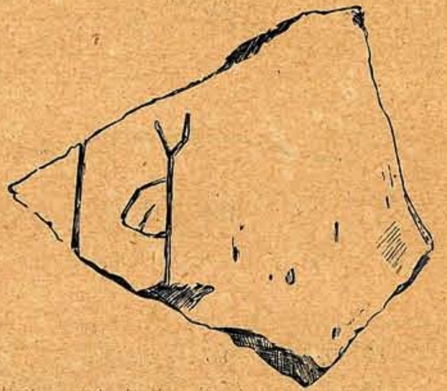

79. — 16 × 17

Обр. 282

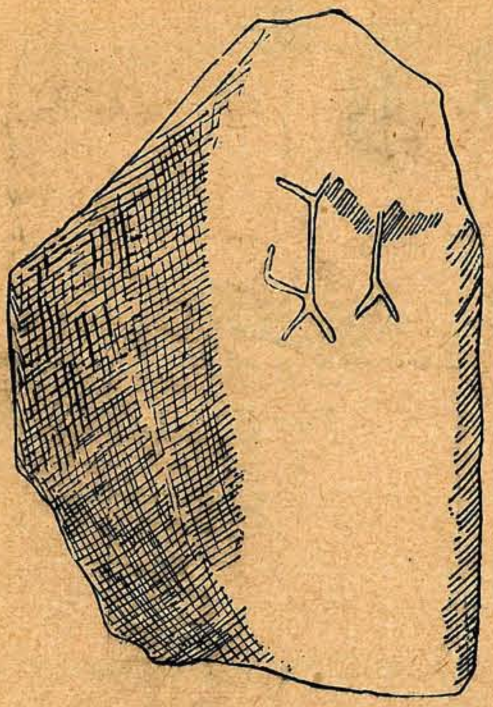

80. — 24.5 × 16.5

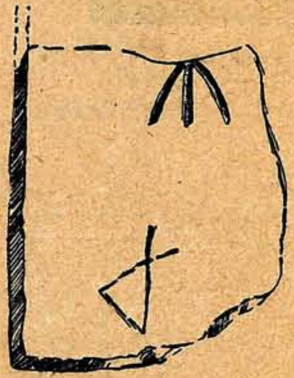

81. — 15 × 13.1

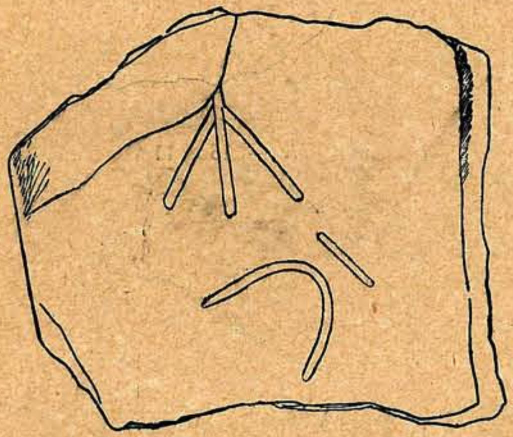

82. — 16.5 × 14.3

83. — 21.5 × 19

Обр. 283

№ 70, 70 а, 70 б = № 33.

№ 72, 72 а, 72 б. Сжщиятъ знакъ се намира още единъ пжть върху камъкъ № 27 и три пжти върху керамида, срв. и абобскиятъ и панаирдеренскиятъ камъкъ, стр. 392, 395 + обр. 264, 265.

№ 73, 73 а, 73 б се срѣща още единъ пжть върху керамида.

№ 76 а. Тухла.

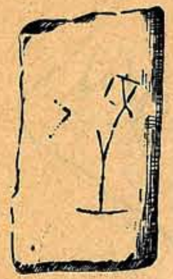

84. — 13 × 8

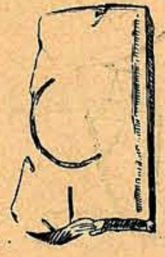

85. — 12 × 8

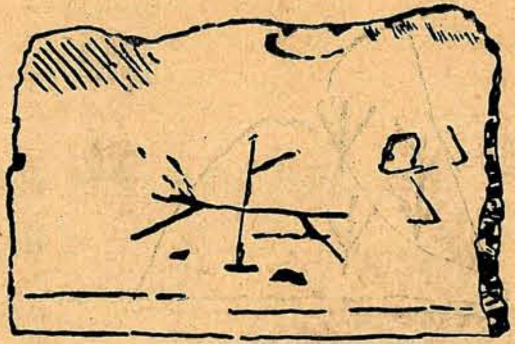

86. — 16 × 21

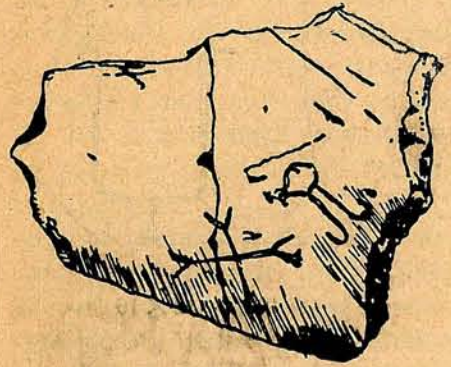

87. — 19 × 15

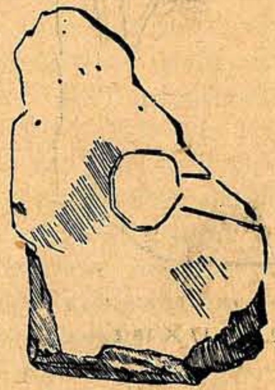

88. — 11 × 8

Обр. 284

№ 81. Горниятъ знакъ = № № 22, 38, 38 а + върху колоната отъ Калугерица. Долниятъ знакъ = № № 13 и 25.

№ 82. Горниятъ знакъ срв. № 81, долниятъ знакъ = № № 12, 85 и върху една керамида.

№ 84 е отъ Калугерица.

№ 85. Срв. № 82.

№ 86. Първиятъ знакъ срв. бележка до № 1. Вториятъ знакъ се срѣща и върху камъкъ. № 6. Срв. и панаирдеренскиятъ камъкъ стр. 392, срв. и № № 87 и 88.

№ 87. Вж. при № 86.

№ 88. Вж. при № 86.

№ 89. Вж. № 5.

№ 90. Срв. № 66, 66 а, 66 б.

№ 91. Тухла.

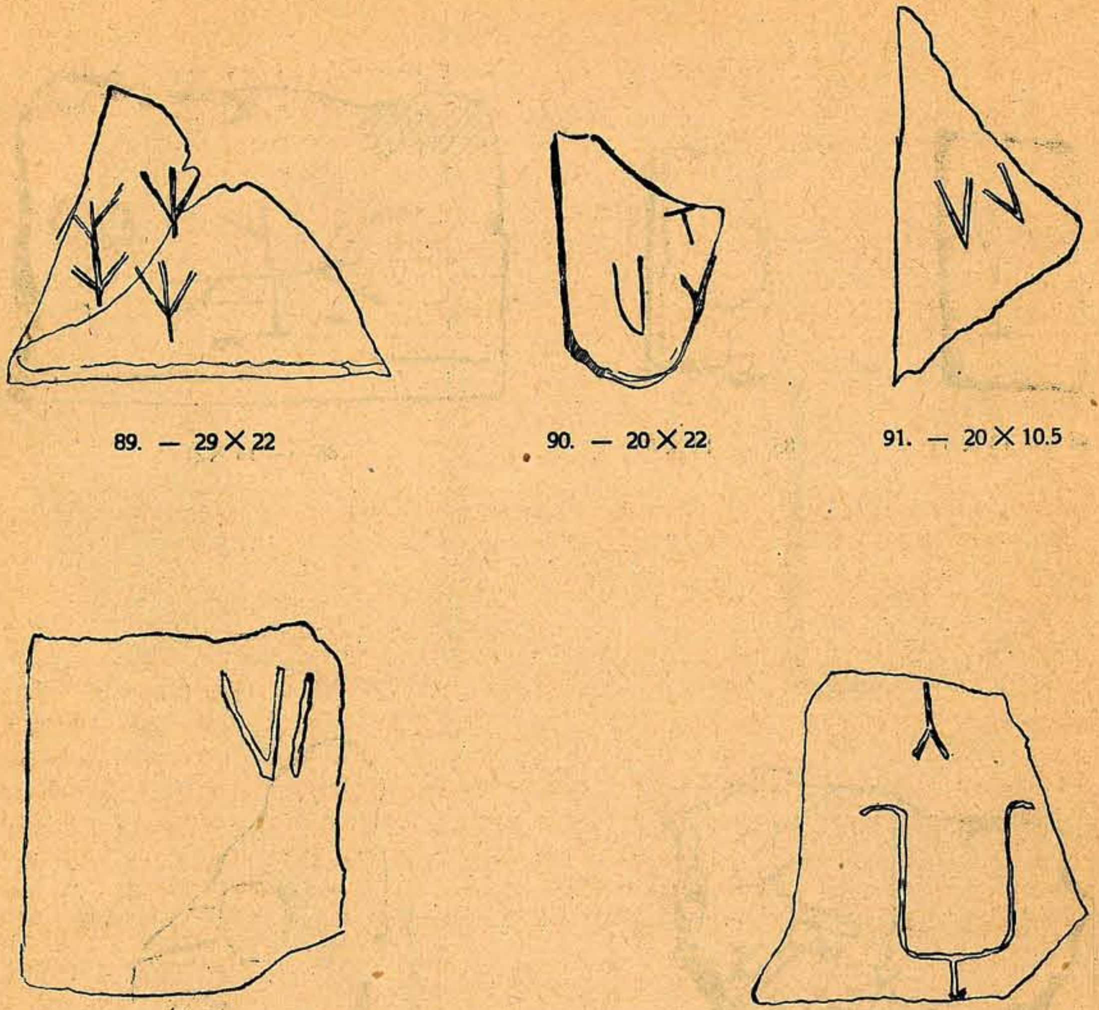

89. — 29 × 22

90. — 20 × 22

91. — 20 × 10.5

92. — 17 × 16.2

93. — 12 × 16

Обр. 285

РЕВИЗИЯ НА НАДПИСА НА МАДАРСКИЯ КОННИКЪ

ОТЪ **Г. И. КАЦАРОВЪ** И **Д. ДЕЧЕВЪ**

1.

Фехеръ ни дава въ книгата си „Надписътъ на Мадарския конникъ“, София 1928 (=МК) всичко, което е останало отъ тоя надписъ, допълня го на нѣкои мѣста и го тълкува. Бешевлиевъ въ Известия на Историческото дружество, София, кн. XI—XII, 1931—1932, стр. 1—32 (=ИД), оспорвайки преписа на нѣкои редове у Фехера, заявява, че отхвърля изцѣло неговитѣ попълвания и тълкувания и приповтаря почти дословно своитѣ контестации въ Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, herausgegeben von Bees, Athen, B. IX, 1932, S. 1—35 (=NJ). Той изхожда въ случая, както самъ заявява (ИД, стр. 3—4), отъ запазения въ Музея гипсовъ отливъкъ и отъ преписа на надписа, който Шкорпилъ билъ направилъ независимо (sic!) отъ Фехера презъ 1924 г. Наскоро, следъ като Бешевлиевъ напечата критиката си, Шкорпилъ издаде въ Byzantinoslavica 1932, IV 1, стр. 126, обр. 40, 42, $44_{1,\ 2,\ 3}$ (=Bsl.) своя преписъ. Тъй фактически той отмѣни по-предишнитѣ си преписи, издадени въ Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn XIX, 1896, стр. 247—248 (=AEM) и въ Абоба-Плиска, Извѣстія Русскаго археолог. института въ Константинополѣ, X 1905, Альбомъ, табл. LXXXIV (АП), като сжщевременно обвини Фехера, че не билъ далъ съвсемъ точенъ преписъ отъ надписа и че попълванията му били фантастични. Всичко това ни накара да подхвърлимъ на ревизия преписитѣ на Фехера и Шкорпила, като използувахме за тая цель гипсовия отливъкъ на надписа и оригиналнитѣ фотографии на отдѣлнитѣ му части. Тукъ ние ще си послужимъ съ означенията имъ, както сж дадени у Фехера. Ние ще означаваме съ I *а* горната лѣва часть на надписа, съ I *б* — горната му дѣсна часть, съ II *а* — долната му лѣва часть, съ II *б* — долната му срѣдна часть и съ II *в* — долната му дѣсна часть. Отъ ревизията изключваме предварително буквенитѣ остатъци у Шкорпилъ, Bsl. обр. 40, 42, 44_1, 44_3, надъ I *а* 1 и надъ II *в* 1, ако и Бешевлиевъ да конструира отъ тѣхъ три реда предъ I *а* 1 (ИД, стр. 4—5 А) и единъ редъ предъ II *в* 1 (ИД, стр. 19 D) понеже сж резултатъ на ерозия[1]. Нека отбележимъ сжщо, че Шкорпилъ ни дава следъ I *б* 2 ту единъ празенъ редъ (обр. 44_2), ту два празни реда (обр. 40). Ревизията на надписа ни показа, че тукъ изобщо нѣмаме празни редове, и затова Бешевлиевъ е постжпилъ добре, като е приелъ мълкомъ за вѣренъ въ това отношение преписа на Фехера, който не ни дава на това мѣсто празни редове.

---

[1] Часть отъ тая ерозия наподобява въ първия отъ тритѣ мними редове предъ I *а* 1 привидно остатъци отъ буквитѣ N и T.

2.

Ако съпоставимъ преписитѣ на Фехера и Шкорпила, ще видимъ, че тѣ се схождатъ въ 12 реда, именно I *а* 1, I *б* 4, 8[1], 14[2], II *а* 2, 16, 17, 18[3], II *б* 4[4], II *в* 1[5], 2[6], 5[7] (приблиз. 22% отъ 54-тѣ реда на надписа), а се различаватъ по-малко или повече въ останалитѣ 42 реда (приблиз. 78% отъ 54-тѣ реда). Очевидно, тоя фактъ е накаралъ Шкорпила, Bsl., стр. 126, да твърди, че направениятъ отъ Фехера преписъ не билъ съвсемъ точенъ. Обаче Бешевлиевъ, взимайки подъ внимание отливъка на надписа, е отхвърлилъ Шкорпиловитѣ преписи на 32 реда отъ току-що споменатитѣ 42 реда, а именно I *а* 2, 4, I *б* 1, 2[8], 3, 5, 11, 12[9], 13, II *а* 1, 3[10], 4[11], 6[12], 8, 9[13], 10[14], 11[15], 12[16], 13, 15, II *б* 1[17], 2, 3[18], 7[19], 8, 9, II *в* 3, 4, 6[20], 7, 8[21], 9 (приблиз. 60% отъ всичкитѣ

редове на надписа), като възприема изцѣло или отчасти съответнитѣ преписи на Фехера, които и споредъ направената отъ насъ ревизия се оказаха вѣрни. Въ останалитѣ 10 реда отъ споменатитѣ 42 реда, именно I *а* 3, I *б* 6, 7, 9, 10, II *а* 5, 7, 14, II *б* 5, 6 (приблиз. 19% отъ всичкитѣ редове), Бешевлиевъ е възприелъ за изходна точка преписитѣ на Шкорпила, а не на Фехера. Ето защо тукъ ние ще дадемъ въ подробности ревизията на тия 10 реда, за да установимъ, доколко вѣрно ги е предалъ Фехеръ[22].

---

[1] Шкорпилъ, Bsl., обр. 44_2, поставя въ тоя редъ ◊ следъ пукнатината на камъка, докато въ сжщность тая буква стои предъ нея.

[2] Двата преписа въ тоя редъ фактически се схождатъ, тъй като разликата между тѣхъ е нищожна. Докато Фехеръ, МК, 47 и 54 дава тукъ между ΑΛΑ и ΚΙΕ остатъкъ отъ буквата К, Шкорпилъ, Bsl., обр. 44_2, не е счелъ за нужно да го отбележи.

[3] Двата преписа тукъ (МК, стр. 97 и Bsl., обр. 44_3) се схождатъ, понеже даватъ само съмнителни буквени остатъци.

[4] Предходната бележка важи и за тоя редъ, ако и Бешевлиевъ, ИД, стр. 17, С 13, да приписва въ тоя редъ на Шкорпила буквата Λ.

[5] Бешевлиевъ, ИД, стр. 25 D, дава като сигурно четене ΟΤΟ. Но въ сжщность първата буква тукъ не е ◊, а ȣ, отъ която впрочемъ личи ясно долната часть въ отливъка, а сжщо и въ преписа на Фехера (МК, 110) и на Шкорпилъ (Bsl., обр. 44_3). Изглежда, че Бешевлиевъ не е държалъ смѣтка за съотношението между първия буквенъ остатъкъ и следната буква Т, отъ което става явно, че тукъ е стояло ȣ, а не ◊.

[6] И двата преписа тукъ (МК 110 и Bsl., обр. 44_3) не ни поднасятъ нито цѣли букви, нито буквени остатъци. Въпрѣки това Бешевлиевъ приписва тукъ на Шкорпила буквата Λ (ИД, стр. 19 D 3) или Ο (ИД стр. 25 D 3).

[7] Фехеръ, МК 113, чете тукъ ΕΒΙΝΙΚΑΕ, което се подтвърждава отъ отливъка, а сжщо и отъ фотографията и отъ преписа на Шкорпила, Bsl. обр., 44_3, дето липсва само буквения остатъкъ следъ крайното Ε. Въпрѣки това Бешевлиевъ, ИД, стр. 20, оспорвайки предлаганото отъ Фехера отъждествяване на това име съ Ζβηνίτζης у Теофилакта, изказва предложението, че тукъ се криело нѣкакво първобългарско име, каквото било Винехъ или Σαβῖνος. Но какъ може да се получи отъ тия две имена ΒΙΝΙ, което той въ ИД, стр. 25 D, дава като сигурно четене? Нека забележимъ, че въ NJ, стр. 28, дава въ замѣна на това ΕΒΙΝΙΙ.

[8] Фехеръ, МК, стр. 55, изтъква, че по чисто формални причини, които ние споделяме като напълно основателни, предъ ἰς τὸν Τερβέλιν не може да стои като подлогъ „нособрѣзаниятъ императоръ (ὁ ῥινοκοπημένος βασιλεύς)“, а Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεύς, отъ което обаче нѣма сигурни следи, и затова оставя буквенитѣ остатъци на това мѣсто непопълнени. Отъ тия сжждения на Фехера изхождайки, Бешевлиевъ ИД, стр. 23, В 2—3, допълва думитѣ [ὁ ῥινο]κοπι[μένος ὁ βασιλεύς], безъ да държи смѣтка, че предъ Γ въ преписа на Фехеръ, МК 26, което той допълня въ Π, стоятъ остатъци отъ букви, които сочатъ на Ν или ◊Ι, а не на ◊. Въ всѣки случай това неправилно попълване на Бешевлиева може да се обясни, само като се излиза отъ преписа на Фехера, понеже въ преписа на Шкорпилъ, Bsl., обр. 44_3, между Π и Η е оставено празно мѣсто за една буква, каквото у Фехеръ липсва.

[9] Бешевлиевъ, ИД стр. 8, В 12, изхождайки отъ преписа на Фехеръ ΕΘΕ и отхвърляйки тълкуването на тия букви въ смисълъ αἶ θέ „о Боже“, което впрочемъ той дава като нѣщо несигурно, предлага да се чете ἔθε[σα]. Обаче предъ опашката на лъва въ релъефа едва ли стои Ε. При това тукъ е изключено всѣко Α.

[10] Бешевлиевъ, ИД, стр. 9, забелязва, че тукъ Фехеръ чете / ΕΕ, безъ да даде обяснение за значението имъ, и затова счита за необходимо да изкаже предположението, че тѣ значели ὅς ἐ . . ., отъ дето въ сжщность нищо не научаваме за смисъла на тоя редъ. Но / въ / ΕΕ не може да даде ◊, а Χ, както личи отъ отливъка. По-скоро тукъ стои ΧΕΕ.

[11] Твърдението на Бешевлиева, ИД, стр. 9, С 4, че преписътъ на тоя редъ у Шкорпила, Bsl., обр. 44_3, се завършвалъ на ΙϹΑ е невѣрно. Той не е взелъ предъ видъ, че σ въ надписа се предава съ Ε, а не съ < или С, и затова е разчелъ погрѣшно Шкорпиловото ΚΑ' като ΙϹΑ вмѣсто ΚΑ, като се е повлиялъ може би отъ погрѣшното четене въ АЕМ, стр. 248 ἐδόκισα. Интересно е, че Бешевлиевъ, който възъ основа само на ΑΝΟ въ I *б* 8 (ИД, стр. 8) възприема отъ Фехера, МК, стр. 37, четенето [καβχ]άνο[ς], отхвърля тукъ (ИД, стр. 9—10 С 4) съвсемъ сигурното попълняне на сжщия (МК, стр. 67—68) καβ[χάνον] и прибѣгва до κὲ ἀβ[τὰ τὰ χρυσά] и т. п. изрази, за да даде най-сетне като сигурно четене (ИД, стр. 24, С) само ΚΑΒ . . .

[12] Бешевлиевъ, ИД, стр. 10, С 6, изхождайки отъ Фехеровия преписъ и попълване на тоя редъ (МК, стр. 68 и 75) χρυσά τ' ἔ[δωκ]εν ἐρατὸς ἐκ [θ(ε)ου ἰσθε-], отхвърля четенето ἔ[δωκ]εν и предлага вмѣсто него ἐχ[άρισε]ν, като се позовава на Шкорпилъ, АЕМ, стр. 247, който следъ ΕΑΤΕ дава ᐯ. Обаче това ᐯ не може да бжде остатъкъ отъ Χ, както мисли Бешевлиевъ, понеже горната часть на тая буква въ надписа е широка. Той предлага сжщо вмѣсто Фехеровото ἐρατός четенето στρατιῶτε = στρατιῶται или στράτηος = στράτιος, като изхожда мълкомъ отъ съответното Шкорпилово четене АЕМ, стр. 248, безъ да държи смѣтка, че първата буква въ тая дума не е никакъ сигурно Ε, а може да бжде и Е, и приема, че ΕΡ вмѣсто ΕΤΡ било най-обикновена грѣшка на каменодѣлеца или нѣкакво особено фонетично явление. Въ случая Бешевлиевъ се позовава на атическия простонароденъ езикъ, дето στρ- поне въ собственитѣ имена се предава и съ στ. Но отъ тукъ не следва ни най-малко, че въ нашия надписъ σρ застжпва στ или στρ. Заслужава да се отбележи, че споредъ особената теза на Бешевлиева за употрѣбата на члена въ прабългарскитѣ надписи предлаганото отъ Фехера ἐρατός изисквало непремѣнно членъ, а предлаганото отъ него στρατιῶτε могло да стои и безъ членъ.

[13] Бешевлиевъ, ИД, стр. 12, изхождайки отъ преписа и попълването на тоя редъ у Фехеръ, МК, стр. 83-84: τοὺς διδοῦμεν Κρ[ουμέσιν] ἄρχοντ[αν], отхвърля четенето Κρ[ουμέσιν] ἄρχοντ[αν], понеже предъ ἄρχονταν възъ основа на тезата му за употрѣбата на члена въ прабългарскитѣ надписи трѣбвало да стои τόν, за което впрочемъ липсва тукъ мѣсто. Обаче тая теза почива въ сжщность на обобщаване на единични случаи за употрѣбата на члена и следователно тукъ не може да се борави съ нея.

[14] Бешевлиевъ, ИД, стр. 13, отхвърля тукъ попълването на Фехеръ, МК, стр. 84 и 87, [προσ]εκάλεσεν и предлага вмѣсто него [παρ]εκάλεσεν. Но въ такъвъ случай би останало на камъка празно мѣсто за една буква (около 10 см.) Това показва, че само допълването на Фехера е приемливо отъ епиграфско становище.

[15] На това мѣсто Бешевлиевъ, ИД, стр. 14, С 11, ако и да изхожда отъ преписа на Фехеръ МК, стр. 90, е измѣнилъ първитѣ му букви ΕΧΟΝΤΑ въ ΕΜΟΝΤΑ, като се е повлиялъ навѣрно отъ, възпроизведенитѣ у Фехеръ, МК, стр. 16 и 17 фотографии и не се е справилъ съ оригиналитѣ имъ, та е забъркалъ буквени остатъци и ерозиални линии. Той отхвърля тукъ и естественото допълване на Фехера ΠΑΤ[Ι]Ρ Μȣ, безъ да даде друго допълване.

[16] Въ началото на тоя редъ Бешевлиевъ, ИД, стр. 17, предлага χω]ρία вмѣсто Фехеровото допълване (МК, стр. 91) φρου]ρία. Тукъ Бешевлиевъ е далъ наистина нѣщо положително.

[17] Тукъ Бешевлиевъ ИД, стр. 15, ако и да изхожда отъ преписа на Фехера, МК, стр. 100, който дава τ]οῦ ἄρχο[ν]τος, предлага да се чете Ο ΑΡΧ[ΟΝ[Ο Κ, като се позовава на гипсовия отливъкъ, дето могло да се разпознае нѣщо подобно Обаче буквата Ο има въ надписа жгловатата форма ◊ и следователно въ отливъка ⌒ отразява повреда на камъка, а ^ сочи на остатъкъ отъ долната часть на ȣ. Всѣка следа отъ К липсва въ отливъка, дето иначе личатъ буквитѣ Χ и ◊, а сжщо и отвесната черта на Р. Очевидно, предложеното попълване на Бешевлиева е необосновано.

3.

Въ I *а* 3 Фехеръ, МК, стр. 22, дава остатъци отъ три букви ΛΚϹ, а Шкорпилъ, Bsl., обр. 44_1 ⅃ΠΛΚΤ, което Бешевлиевъ, ИД, стр. 5, А 6, превръща въ Ϲ πάκτ[α или ον]. Обаче първиятъ пъленъ знакъ, който ни дава Шкорпилъ, има широчина, която ни заставя да се съмняваме, дали имаме тукъ буква, а знакътъ следъ него представя по-скоро горната часть на ѫгловато Ο, отколкото буквата Α. Освенъ това следъ Κ не може да стои Τ, тъй като на последната буква би липсвало необходимото съотношение по голѣмина спрямо първата. Каква буква въ сѫщность е стояла следъ Κ може да се установи само на камъка. И тъй предаването на тоя редъ остава спорно.

Въ I *б* 6 Фехеръ МК, стр. 33, дава οὐκ (ἐ)πίστεβον ὁ θιῦ μου, докато у Шкорпилъ Bsl., обр. 44_2, на това мѣсто липсва следъ Μ всѣка буква. Поради това Бешевлиевъ, ИД, стр. 6 и 23, В 6, свързва Μ отъ тоя редъ съ началното Ȣ (= ου) въ следния редъ на Шкорпиловия преписъ. Но следъ Μ въ тоя редъ, дето има мѣсто за още една буква, личатъ фактически остатъцитѣ отъ Ȣ (= ου), именно отъ лѣвата му горна часть и отъ долната му часть. А това показва, че тукъ преписътъ на Фехера е вѣренъ.

Въ I *б* 7 Фехеръ МК, стр. 36, дава ἐκ Θ(ε)οῦ ἰσθεσαμε[ν]ου Κισ[ίνα, а Шкорпилъ Bsl., обр. 44_2, само — ȢΙϹΘΕϹΑ, поради което Бешевлиевъ, ИД, стр. 6, В 7, свързва, както вече споменахме, Μ отъ предходния редъ съ Ȣ въ тоя редъ, и дава (ИД, стр. 23, В 7) като сигурно четене: — ου ΙϹΘΕϹΑ . . ΚΙϹ (последнитѣ три букви заема отъ преписа на Фехера). Обаче предъ ȢΙϹΘΕϹΑ има ясни следи отъ три букви, отъ които първата е била Ε, втората — Κ, а третата — навѣрно Θ. Тъй сѫщо личатъ следи отъ ΑΜΕ[Ν]Ȣ следъ ΙϹΘΕϹΑ. Очевидно, тукъ преписътъ на Фехера е вѣренъ.[23]

---

[18] Въ тоя редъ, Бешевлиевъ, ИД, стр. 17, С 12, счита за необходимо възъ основа на своята теория за члена, която не подхожда винаги за прабългарскитѣ надписи, да замѣни попълването на Фехера, МК, стр. 101: [ἐ]χάρισεν ὁ Κρουμές ἄρχον съ ἐχάρισεν ὁ Κρουμέσις [ὁ ἄρ]χον, безъ да държи смѣтка, колко букви допуща самото мѣсто.

[19] На това мѣсто Бешевлиевъ, ИД, стр. 19, С 16, коригира попълването на Фехеръ, МК, стр. 107: ΡΕΝΑΝ τότε ἐσμε[τεμέ] въ ΡΕΝ ΗΤΟ ΤΕΕϹ[ΑΡ . . .] или въ ΡΕΝΗ ΤΟΤΕ Ε (+ глаголна форма въ минало време). На отливъка обаче ясно личи, че следъ ΡΕΝ стои лигатура отъ Α и Ν, следъ което дохажда ΤΟΤΕΕϹΜ. Впрочемъ предлаганото отъ Бешевлиевъ τέ[σσαρ . . .] е изключено. Тъй четенето и обяснението, което Фехеръ дава за тоя редъ, остава неопровергано.

[20] Тукъ Бешевлиевъ, ИД, стр. 20 и 25, D 7, отхвърляйки смисленото попълване на Фехеръ, МК, стр. 117—118: ἔλυσεν κ[αὶ] ἐκ θ(ε)οῦ, прибѣгва до безсмисленото ΚΕΙ θ(ε)οῦ поради особената му теория за употрѣбата на члена, който тукъ трѣбвало да стои непремѣнно предъ ἐκ θ(ε)οῦ. Въ сѫщность на отливъка стои ΚΕΚΘȢ, което не може да бѫде друго освенъ κ(αὶ) ἐκ θ(ε)οῦ.

[21] Въ тоя редъ Бешевлиевъ, ИД, стр. 21, изхождайки отъ преписа и попълването на Фехеръ МК, стр. 121: καλ]ὰ ἔπ[εν]θεν τόν, изтъква, че буквитѣ ΕΠ . . ΘΕΝ допускали разни попълвания, но не и ἔπενθεν и дава като сигурно четене (ИД, стр. 25): ΛΕΙ . . ΛΕΝΤΟΝ или (NJ стр. 25 и 28) ΛΕΝΤΟΝ. Наистина четенето ΚΑΛΑ е несигурно. Обаче Бешевлиевъ би трѣбвало съ огледъ къмъ изнесенитѣ отъ Фехеръ, МК, стр. 121, бел. 3, данни да се съгласи, че въ срѣдновѣковния грѣцки езикъ е възможна формата πένθω, особено когато имперфектътъ ἔπενθεν си запазва тукъ имперфектното значение „оплаквалъ", та не е нужно да приемемъ, че има аористно значение. Оплакването на мъртвеца е траяло у прабългаритѣ нѣколко деня (ср. Фехеръ, МК, стр. 54).

[22] Ревизията на тия 10 реда стана съ участието на г. Б. Филовъ.

[23] Интересно е, че Бешевлиевъ, ИД, стр. 6—7, отхвърля Фехеровото четене εἰσθεσαμένου и сѫщевременно допуща, че било приемливо. Като сигурно четене дава най-сетне (ИД, стр. 23, В 7): ΙϹΘΕϹΑ . . .

Въ I *б* 9 Фехеръ МК, стр. 40, дава ΒΤȢΕΝΑΔΡ, което допълня въ ἀ]βτοῦ ἐν Ἀδρ[ιανουπόλει], а Шкорпилъ, Bsl., обр. 44_2, чертае ΥΤȢϹΝΑΛ. Отъ тукъ у Бешевлиева: ἀ]βτοῦ ϹΝΑΛ (ИД, стр. 8, В 10 и стр. 23, В 9), resp. ἀ]βτοῦ ΕΝΑΛ (NJ, стр. 12 и 26). Но срѣдната хоризонтална линия на Ε се вижда ясно, а и буквата Δ не подлежи на съмнение. Следи отъ Ρ сѫщо се констатиратъ. И тъй преписътъ на тоя редъ у Фехера е вѣренъ.

Въ I *б* 10 Фехеръ МК, стр. 43, дава ΚΤΑΟ ΤΕΡΑϹ и го тълкува като κατ]έκτα ὁ τεράσ[τιος, докато у Шкорпилъ, Bsl., обр. 44_2, стои: ΚΤΑΟ ΤΕΡΚΓ. Бешевлиевъ ИД, стр. 8 и 23, В 10 дава четенето ΚΤΑ ὁ Τερβέ[λις, като превръща Шкорпиловото Κ въ Β и буквения остатъкъ следъ него въ Ε. Обаче отвесната линия на Шкорпиловото Κ е въ сѫщность остатъкъ отъ гипсовия отливъкъ върху камъка. Задъ тая линия има мѣсто за две букви, които, обаче, по никой начинъ не могатъ да бѫдатъ ΒΕ, както мисли Бешевлиевъ. Но дали тѣ сѫ ΑϹ, както предполага Фехеръ, може да се установи само на камъка. И тъй краятъ на тоя редъ остава споренъ.

Въ II *а* 5 Фехеръ МК, стр. 68, дава χρυσ[ά] ΝϹ, а Шкорпилъ, Bsl., обр. 44_3 — ΡΥ ΑΡ ΝΙ. Отъ тукъ у Бешевлиева: χρυσ[ὰ] ΑΡ . . . ΝϹ (ИД, стр. 24, С 5), resp. χρυσ[ὰ . . . ὁ] ἄρ[χο]ν ἐ . . . или [ὁ ἐκ θεοῦ] ἄρ[χο]ν ἐ[. . . (ИД, стр. 10, С 5), безъ да държи смѣтка, колко букви допуща мѣстото. Освенъ това той не е взелъ предъ видъ, че остатъкътъ отъ отвесната линия, който дава Шкорпилъ следъ ΑΡ, не може по никой начинъ да бѫде часть отъ Χ. Ревизията установи, че Фехеръ е предалъ вѣрно тоя редъ, до като Шкорпилъ тукъ е станалъ отчасти жертва на ерозиални линии.

Въ II *а* 7 Фехеръ МК, стр. 71—75, дава ΕΝΟϹ ΑΡΧΟΝ ΚΡ ΤΕΚȢϹΕΚ и го допълва въ — σάμ]ενος ἄρχον Κρ[ουμὲς] τεκοῦ σεκ[τέμ, а Шкорпилъ, Bsl., обр. 44_3, чете: ΝΟϹ ΑΡΧΟΝ ΓΡΕΚȢϹΕΡ. Бешевлиевъ, ИД, стр. 24, С 7, възприемайки преписа на Шкорпила, промѣня крайното Ρ въ Κ и прибавя Ε въ началото на реда и ΙϹ следъ ἄρχον, като изхожда отъ ϹΕΚ, ΕΝΟϹ и ΚΡ у Фехера и тъй дохажда (ИД, стр. 11, С 7) до четенето: ὁ ὀργισμ]ένος ἄρχον ἰς [τοὺς] Γρέκους ἐκ[στρατατεύον]. Като оставяме на страна произволното замѣняване на Фехеровото ΚΡ следъ ΑΡΧΟΝ въ ΙΣ, трѣбва да забележимъ преди всичко, че цепнатината на камъка тукъ е взета отъ Шкорпила за отвесна линия на мнимото Γ, чиято горна часть е въ сѫщность хоризонталната линия на сѫщинското Τ, което ни дава Фехеръ. Ако на мѣстото на това Τ Шкорпилъ ни начъртава Ρ, то това се дължи на факта, че подъ дѣсната половина на хоризонталната линия на току-що споменатото Τ камъкътъ има поврѣда въ видъ на извивка. Обаче последната по своя размѣръ ни най-малко не подхожда за буквата Ρ. За да подслони тукъ мнимото Γ, Шкорпилъ е измѣстилъ малко на дѣсно буквитѣ, които следватъ. Въ всѣки случай преписътъ на тоя редъ, както го дава Фехеръ, е безукоренъ.

Въ II *а* 4 Фехеръ МК, стр. 91—92, дава ΤȢΤΙΝΑΙΜΑΝ Ο ΧΡΥϹ и го допълва въ Τουτῇ Ναιμάνο[ν ἔδοκεν] χρυσ[ά, а Шкорпилъ, Bsl., обр. 44_3 чъртае ΤȢΤΙΝΑΙΜΛΠΛΤ ΚΡΕΪ. Бешевлиевъ, ИД, стр. 17, С 14, възприемайки първата половина на реда по преписа на Шкорпила и тълкувайки я като Τούτη Ναιμαν ὁ τ[αρκάνος или . . . του τὴν Ἀΐμαν (географско име?), забелязва, че въ втората му половина могло да се приеме и четенето на Фехера χρυσ[ά, а сѫщо и чъртежа на Шкорпила KPȢM, допълненъ въ Κρουμέσις или Κρουμέσιν, и дава (ИД, стр. 24, С 14), като сигурно четене на цѣлия редъ TȢTINAIMANOT . . . χρυσ[ά. Ние, обаче, констатирахме, че следъ TȢTINAIMAN◊ липсва всѣки буквенъ остатъкъ, който би позволилъ да приемемъ, че тукъ е стояло T. При това отливъкътъ дава ясно буквата X въ χρυσ[ά, а оригиналната фотография — долната черта на [въ сѫщата дума. И тукъ, следователно, се оказва вѣренъ преписътъ на Фехера.

Въ II б 5 Фехеръ МК, стр. 106, дава NAPAN [EΠʏᴵ[E[MF ◊ ȣ Γ ◊ EI◊ и го допълва въ κα]νάραν ἰσεπύισε ἐμὲ Ὀ[μ]ου[ρτὰ]γ ὁ βιο—. Шкорпилъ, Bsl., обр. 44з, е нарисувалъ вмѣсто това: APᛰ FΠʏI[E[ᴧ ‾ ᴧ ′ I ‹› - › /. Бешевлиевъ, ИД, стр. 17, и 18, С 14, контаминирайки двата преписа, приема тукъ четенето, IAPAN [O][EΠΥI[[]EN и предполага, че въ първата дума се криело нѣкакво прабългарско име или титла, каквато била, напр. TAP[K]ANO[. Освенъ това: той смѣта, че – ᴧ могло да съдържа TO или TON (членъ на обекта при ἐπύισεν) и добавя, че крайнитѣ буквени остатъци у Шкорпила трѣбвало да се допълнятъ въ O KPȢ[ME[I[O] APXON. Като сигурно четене се дава най-сетне въ ИД, стр. 24, С 14: IAPAN-[ἐπύισ[σ]εν TO O . . . . IOЬ / . . . . Ние, обаче, установихме, че преди EİΠΥI[личи ясно Ċ, предъ което има мѣсто за I, а не за ◊, и че следъ тия букви стои фактически E, чиято срѣдна хоризонтална черта сѫщо се вижда ясно. При това за четенето TAP[K]ANO[и дума не може да става, понеже между AP и AN нѣма мѣсто за K или нѣкоя друга буква. Въ края на реда се забелязватъ буквитѣ ◊B. Изобщо буквитѣ въ тоя редъ сѫ предадени у Фехера вѣрно.

Въ II б 6 Фехеръ МК, стр. 107, не ни дава никакви букви и никакви буквени остатъци и отбелязва, че тукъ не може нищо положително да се установи. Напротивъ Шкорпилъ, Bsl., обр. 44з, дава тукъ: AP=[. Бешевлиевъ, ако и да цитува въ ИД, стр. 18, С 15 Шкорпиловия преписъ, все пакъ на стр. 24, С 15, дето дава това, което могло да се чете съ известна сигурность, поставя въ тоя редъ само точки. Отъ отливъка и фотографиитѣ не може да се установи, дали тукъ имаме букви, resp. буквени остатъци или ерозиални линии. Затова четенето въ тоя редъ остава спорно.

И тъй отъ 10-тѣ реда, въ които Бешевлиевъ изхожда отъ преписа на Шкорпила, се оказватъ 7 реда, именно: I б 6, 7, 9, II а 5, 7, 14, II б 5, (приблиз. 13% отъ всичкитѣ редове на надписа) като вѣрно предадени отъ Фехера. Четенето на останалитѣ 3 реда, именно: I а 3, I б 10, II б 6 (приблиз. 5% отъ редоветѣ на надписа), остава спорно, тъй като не може да се установи само възъ основа на отливъка и фотографиитѣ. Впрочемъ твърдението на Шкорпила, че преписътъ на Фехера не билъ напълно точенъ, се извръща въ негова вреда. Отъ 54-тѣ реда на цѣлия надписъ, като оставимъ на страна току-що споменатитѣ три реда (приблиз. 5%), Шкорпилъ е предалъ вѣрно само 12 реда (22%), а Фехеръ — 51 реда (95%).

Нека отбележимъ най-сетне, че на Фехера се е удало да разчете въ надписа повече отъ 80 думи, които сѫ му позволили да установи общия смисълъ на надписа и отчасти да го допълни, докато Шкорпилъ преди това е разчелъ (АЕМ, стр. 248) напълно вѣрно само 3 думи (I б 4 ἀπῖλθεν, II а 11 τὰ χρυσά, II а 16 πόλε[μ . . .), отчасти вѣрно само 8 думи (I а 4 ἐνε]χίρισεν, I б 9 α]ὐτοῦ ἐν ἀλ . . .

I б 11 βα]σιλεύς, II а 7 ἄρχον[τα?, II а 10 τὸν ἄρχοντα, II б 3 ὁ Κροῦμ, II б 1 ἐπύισε, II в 7 Ὀ[μουρ]τάγ ἄρχοντα) и съвсемъ невѣрно 4 думи (I б 6 . . . οὐ κὲ πιστε . . . II а 4 ἐδόκισα, II а 6 σ[τ]ρατιότε[ς, II а 12 κ[ὲ] ἐκ τοῦ), всичко 15 думи. При това Шкорпилъ, АП, стр. 401, е заявилъ, че никѫде не е могълъ да възстанови общия смисълъ на надписа, дори смисъла поне на нѣколко реда.

4.

Ако изхождаме отъ изявлението на Бешевлиева, ИД, стр. 3, че съ изключение на нѣколко дребни мѣста не можелъ да се съгласи нито съ допълванията, нито съ тълкуването на Фехера, както изцѣло, тъй и въ подробности, то би трѣбвало да предположимъ, че той изобщо отхвърля решително всички негови по-сѫществени допълвания и изходни точки въ тълкуването на надписа. Отъ тукъ у Шкорпила, Bsl., стр. 126, твърдението, че попълванията на Фехера били фантастични и че Бешевлиевъ отхвърлялъ тълкуването му на надписа и по съдържание и по време.

Въпрѣки това Бешевлиевъ е възприелъ отъ Фехера 22 допълвания, именно: I а 1 ὁ Βασιλ[εύς, I а 2 ἐπιχίρισεν, I б 3 ἰς [τὸν] Τερβέλιν, I б 5 -πιμένον τὸν Βα[σ]ιλέαν, I б 6 οὐκ ἐπίστεβ[ον] ὁ θιύ μου, I б 8 Κισίνας ὁ [καυχ]άνο[ς, I б 9 α]βτοῦ, I б 10 [τὸν Βα]σιλέαν, I б 13 ὁ Κισ[ίνας], II а 1 ἄρ[χ]ο[ν, II а 2 [χρυ]σά τ'[1], II а 4 (ἀν)έδοκ(εν), II а 6 χρυσ[ά, II а 8 εὐθύνις[2], II а 9 ἄρχοντ[αν ὁ Βα]σιλέβ[ς, II а 9/10 Κρου]μέσιν, II а 10 τ]ὸ ἴσον, II а 12 ἔδοκ(εν), II а 14 χρυσ[ά[3], II а 15 ἄρχον, II б 3 ἐ]χάρισεν, II в 6 ἔλυ[σε]ν. Между тия попълвания има нѣкои, които не могатъ да минатъ за дребни, каквито сѫ: I б 3, I б 5, I б 6, I б 8, I б 13, II а 9/10. Очевидно изявленията на Бешевлиева, ИД, стр. 3, че съ изключение на нѣкои дребни мѣста не можелъ да се съгласи съ допълванията на Фехера, почива на голѣмо недоразумение.

Но и въ тълкуването на надписа Бешевлиевъ върви фактически по следитѣ на Фехера. Той (ИД, стр. 25) е съгласенъ преди всичко съ неговото тълкуване на I б (МК, стр. 30—31), че тукъ става дума за отношенията между Терведя и Юстиниана II Ринотметъ. Концепцията οὐκ ἐπίστευον ὁ θιύ μου, съ която се борави въ ИД, стр. 6, 7, В 6, 7 и стр. 26, е заета въ сѫщность отъ МК, стр. 32—33 и 59. Ако въ ИД, стр. 28—31, се говори за съотношението между имената Крумъ и Кормисошъ, то изходната точка за това даватъ съответнитѣ разсѫждения въ МК, стр. 86. Бешевлиевъ, ИД, стр. 31, приема заедно съ Фехера МК, стр. 66—68, че въ II а и б се изброяватъ суми въ злато, които ханътъ е раздалъ на свои хора въ свръзка съ нѣкакво събитие. Предположението на нашия критикъ, ИД, стр. 31, че въ II в 2 ἐτράφιν стояло въ тѣсна връзка съ известния прабългарски изразъ ὁ θρεπτὸς ἄνθρωπος, е заето мълкомъ отъ Фехера, МК, стр. 112. Твърдението му въ ИД, стр. 19, че въ II а 16 могло да става дума и за известния изразъ καταλύω πόλεμον отразява въ сѫщность казаното въ МК, стр. 97. Отхвърленото отъ Фехера, МК, стр. 88, обяснение въ свързка съ τ]ὸ ἴσον με[τα]σχόν въ II *a* 10/11, се възприема на драго сърдце отъ Бешевлиева, ИД, стр. 21, D 10, когато тълкува II *в* 9. Предположението му въ ИД, стр. 12, че въ II *a* 8 се касае за известния изразъ δίδω εὐθύνας „давамъ отчетъ“, е заетъ отъ Фехера, МК, стр. 48, който впрочемъ тамъ изтъква, че подобно обяснение въ случая е неправдоподобно. И тъй изявлението на Бешевлиева, ИД, стр. 3, че съ изключение на нѣкои дребни мѣста не можелъ да се съгласи съ тълкуването на Фехера нито изцѣло, нито въ подробности, се оказва крайно пресилено.

---

[1] Бешевлиевъ, ИД, стр. 9, С 2, по недоразумение приписва на Фехера твърдението, че τ' означавало тукъ талантъ, като излиза отъ МК, стр. 63. Фехеръ обаче въ МК, стр. 66, доказва, че тукъ τ не може да означава талантъ, а числото 300, и затова на стр. 95 и 99 говори вече не за таланти, а за 300 жълтици.

[2] Тъй у Бешевлиева, ИД, стр. 24 С, дето дава това, което могло сигурно да се допълни.

[3] Бешевлиевъ, ИД, стр. 24 С, дава това като сигурно четене, докато на стр. 17, С 14 бележи, че и четенето на Шкорпила, Bsl., обр. 44з било възможно.

Само въ крайнитѣ резултати на тълкуването се разиждатъ Фехеръ и Бешевлиевъ. Докато Фехеръ, МК, стр. 133, приема, че въ I *a* и I *б* ханъ Кишинъ описвалъ дѣлата на Крума, че въ II *a* и II *б* Омортагъ говорилъ за даровете̌ на Крума и за отношенията му къмъ семейството му и че въ II *в* Маламиръ давалъ сведение за семейството на Омуртага, Бешевлиевъ, ИД, стр. 27—32, твърди, че I *a* и I *б* стояли въ връзка съ похода на Юстиниана презъ 707 г. противъ Тервеля и принадлежали на епохата на последния или на най-близкия му наследникъ, че II *a* и II б говорѣли за ханъ Κρουμέσις, който нѣмалъ нищо общо съ Крума, и произхождали отъ сжщия ханъ и че II *в* билъ навѣрно отъ времето на Омуртага. А това несъгласие въ крайнитѣ резултати у двамата се дължи на факта, че тѣ различно сж попълнили, resp. чели редоветѣ въ надписа I *a* 2, I *б* 14, II *б* 5, II *в* 6/7 и II *в* 9. Кой отъ тѣхъ въ случая е правъ, ще стане ясно отъ разглеждането на тия мѣста, къмъ което веднага пристжпваме[1].

5.

Бешевлиевъ, ИД, стр. 5, А 5, оспорва четенето на Фехера МК, стр. 22, I *a* 2 . . . I·III ꟷΟΡΟ = Nι̣κ̣ι̣φορο „Никифоръ“, като смѣта, че тукъ може да се крие изразътъ ΝΙ̣Ϲ̣Τ[Ο]ΟΡΌ[Ϲ, т. е. [ἀπῖλθε?]ν ἴς τ[ὸ] ὄρο[ς и въ ИД, стр. 23, А 5 дава като сигурно четене . . . ΟΡΟ . . . Обаче ревизията на тоя редъ показа, че между двете̌ първи чърти има следа отъ наклонна линия, която говори въ полза на отчасти неоспорваната и отъ Бешевлиева буква Ν и че предъ ΟΡΟ стои остатъкъ отъ дѣсната долна извивка на буквата Φ. При това не трѣбва да се забравя, че Ϲ и Τ сж въ надписа широки букви, за които липсва мѣсто между третата и петата вертикална линия. Тъй се оказва четенето на Бешевлиева Ṇ̣Ị̣Ϲ̣ Τ[Ο] ΟΡΟ[Ϲ] несъстоятелно, а това на Фехера ΝΙΚ̣Ι̣Φ̣ΟΡΟ — съвсемъ правдоподобно. А заедно съ това и твърдението на Бешевлиева, ИД, стр. 5, А 4, че въ I *a* става дума за отношенията между Тервеля и Юстиниана II Ринотметъ, което изхожда главно отъ ерозиалнитѣ начъртания Iȣ въ 1 и 3 мнимъ редъ предъ I *a* 1, пада само по себе си, и се налага възгледътъ на Фехера МК, стр. 23—24, че тукъ става дума за отношенията между Крума и Никифора. Въ такъвъ случай ἐπιχίρισεν „нападна“ въ I *a* 4 ще стои въ връзка сжщо съ похода на Никифора противъ Крума, както твърди Фехеръ, МК, стр. 23—24, а не съ похода на Юстиниана II противъ Тервеля презъ 707 г., както предлага Бешевлиевъ, ИД, стр. 28. По тоя начинъ и предложеното отъ Бешевлиева ИД, стр. 6 В и стр. 25—26, попълняне въ I *б* 1 βασιλεὺ]ς ὁ Λεό[ντις „императоръ Леонтий“, съ което би се хроникирало събитие по-скоро отъ византийската история нежели отъ българската, се оказва сжщо несъстоятелно въ сравнение съ попълнянето на Фехера,

---

[1] Наличнитѣ букви въ тия мѣста бидоха установени съ участието на г. Б. Филовъ.

МК, стр. 26 βασιλεύ]ς ὁ Λέον, съ което се загатва, както забелязва Фехеръ, стр. 26, 58—59 за примката, въ която императоръ Леонъ искалъ да въвлѣче Крума. При това четенето на Фехеръ МК, стр. 54, въ I *б* 14: ἐσμετεμὲ [κ]αλὰ[ς ἔδο]κ(εν) [ὁ] Κισ[ίνας, което се подкрепя и отъ съответния преписъ на Шкорпила, Bsl., обр 44₂, ни показва, че I *a* и I *б* сж написани отъ Кишина, понеже тамъ става дума за устроенитѣ отъ него погребални угощения въ честь на починалия Крумъ. Изобщо предположението на Бешевлиева, ИД, стр. 30—31, 27—28, че I *a* и I *б* произхождали отъ времето на Тервеля, е лишено отъ всѣка опора, докато твърдението на Фехера, МК, стр. 133, че сж били написани отъ хана Кишинъ за прослава на дѣлата на Крума, остава неопровергано. По тоя начинъ и хипотезата на Фехера, МК, стр. 83, че конникътъ представя Крума, остава сжщо необорена.

Ние предадохме по-горе ревизията на II *б* 5. Отъ нея стана ясно, че възприетото отъ Бешевлиева, ИД, стр. 24, С 14 четене ΙΑΡΑΝ.Ϲ ἐπύισ [σ]εν ΤΟ Ο . . . . ΙΟЬ/.... и предположение, че въ края на тоя редъ стояло Ο ΚΡȣ[ΜΕϹΙϹΟ] ΑΡΧΟΝ ИД, стр. 17—18, С 14) е несъстоятелно, докато четенето на Фехера МК, стр. 106, κα]ν̣α̣ραν [ἰ]σεπύισε ἐμὲ Ὀ[μ]ου[ρτὰ]γ ὁ βιο-, т. е. „Крумъ постави мене Омуртага за канаръ“ отговаря напълно на наличнитѣ букви, които дава на това мѣсто камъкътъ. Тъй твърдението на Бешевлиева, ИД, стр. 28—30, че II *a* и II *б* произхождали отъ ханъ Κρουμέσις, който нѣмалъ нищо общо съ Крума, се явява необосновано и не може по никой начинъ да обори възгледа на Фехеръ, МК, стр. 133, че сж написани отъ Омуртага и че въ тѣхъ се говори за отношенията на Крума къмъ семейството му. При това свързването на редоветѣ, които ни дава II *a* и II *б*, въ една колона би трѣбвало да си позволи Бешевлиевъ само, следъ като прегледа добре камъка[1]. Въ сжщность II *a* е отдѣленъ отъ II *б* чрезъ една стара пукнатина на скалата, съ огледъ къмъ която е нарисуванъ конникътъ и сж написани двете̌ долни колони, както това може да се види и безъ автопсия на камъка отъ съответната рисунка и фотография у Фехера, МК, стр. 17, 61, 125—128.

Въ II *в* 4 Бешевлиевъ, ИД, стр. 20, D 5, оспорва четенето на Фехеръ, МК, стр. 117: Μελεμ[ί]ρ, въ което той съзира името на хана Маламиръ, като изказва предположението, че по-скоро тукъ трѣбвало да се чете [ἔ]μελεν или [ἔ]μελλεν. Обаче въ ИД, стр. 25 D, дето дава това, което сигурно могло да се чете, стои ΜΕΛΕΙ·Ρ, а въ NJ, стр. 28, — ΜΕΛΕΜ . . , което показва, че се е отказалъ отъ току-що изказаното си предположение, и че фактически е приелъ Фехеровата ΜΕΛΕΜ·Ρ, т. е. Μελεμ[ί]ρ. И действително, на отливъка се чете ΜLΛΕꟷ Ρ, което дава Μελεμ[ί]ρ. Но Бешевлиевъ, ИД, стр. 21, оспорва и попълването, resp. четенето на Фехера, МК, стр. 120, въ II *в* 9: ἐκ Θ]ε]οῦ ἄρχ̣ο̣ν θ(ε)όη̣σ̣ος (т. е. θεῷ ἴσος) Με[λεμίρ, и като отнася тукъ буквитѣ ΤΟ̈Ν отъ предходния редъ предлага да се чете: τὸν ἐκ θ(ε)οῦ ἄρχον[τα]. ΟΗϹΟ[Ϲ] με (= μετά) или ὁ ἐκ θ[ε]οῦ ἄρχον τ[ὸ] ἤσο[ν] μετ[έ]χιν или нѣкоя друга форма отъ тоя глаголъ. Обаче въ отливъка личи ясно Φ. При това между ΑΡΧΟΝ и ΟΗϹΟ-ΜϹ нѣма мѣсто за две букви, както мисли Бешевлиевъ. Предъ Μ въ оригиналната фотография на тая часть отъ надписа личи горната хоризонтална линия отъ буквата Ε. Но следъ ἐκ ϑ[ε]ο̣ῦ ἄρχον (= ἄρχων) се очаква собствено име. Текстътъ на II *в* 4 сочи къмъ името Μελεμ[ί]ρ, и затова Фехеръ, МК, стр. 123, правилно допълня ΜΕ въ Με[λεμίρ], докато съответното попълване на Бешевлиевъ μετέχειν остава въ текста безмислено. Очевидно почиващето на II *в* 4 и II *в* 9 предположение на Фехера МК, стр. 133, че въ II *в* Маламиръ давалъ сведения за семейството на Омуртага, се оказва съвсемъ правдоподобно, докато твърдението на Бешевлиева, че тая часть отъ надписа принадлежала на епохата на Омуртага остава необосновано.

---

[1] Бешевлиевъ, ИД, стр. 14—19, С, свързва последовно въ единъ редъ II *a* 11 съ II *б* 2, II *a* 12 съ II *б* 3, II *a* 13 съ II *б* 4, II *a* 14 съ II *б* 5, II *a* 15 съ II *б* 6, II *a* 16 съ II *б* 7, II *a* 17 съ II *б* 8 и II *a* 18 съ II *б* 9.

ПОСЛЕДНИ МОГИЛНИ НАХОДКИ

отъ **В. МИКОВЪ**

Отпустнатитѣ презъ това лѣто за довършване разкопкитѣ при Мадара трудоваци бѣха използвани изключително за разкопаване на голѣмата могила върху платото. Тая могила се намира на около 700—800 метра източно отъ стръмния спусъкъ на скалитѣ и на около 200 м. западно отъ розкопаната миналата година малка могила (стр. 240). Могилата има височина около 11 метра, при диаметъръ на основата 60 м., и е натрупана само отъ пръсть, вземана отъ по-близката и по-далечна околность. Въпрѣки че цѣлата южна половина на могилата бѣ разкопана, търсениятъ гробъ не се намѣри. Открити бѣха само единъ скелетъ на куче и единъ глиненъ сждъ съ недогорѣли човѣшки кости. Кучето се намѣри въ източната часть на могилата, на 8 м. навжтре отъ периферията, на 2 м. дълбочина отъ повърхностьта и на 1.40 м. надъ околния теренъ. Скелетътъ бѣ легналъ на дѣсно съ свити предни и задни крака. Глинениятъ сждъ се откри въ южната часть, на около 0.50 м. подъ повърхностьта и около 7 метра навжтре отъ периферията на могилата. Въ сжда, устата на който бѣха покрити съ малка глинена паница имаше недогорѣли детски кости. Погребението въ урната е станало не много време следъ насипването на могилата. Както сждътъ така и паницата по техника и форма, отговарятъ на сждове, които бихме могли да датираме къмъ IV в. пр. Хр.

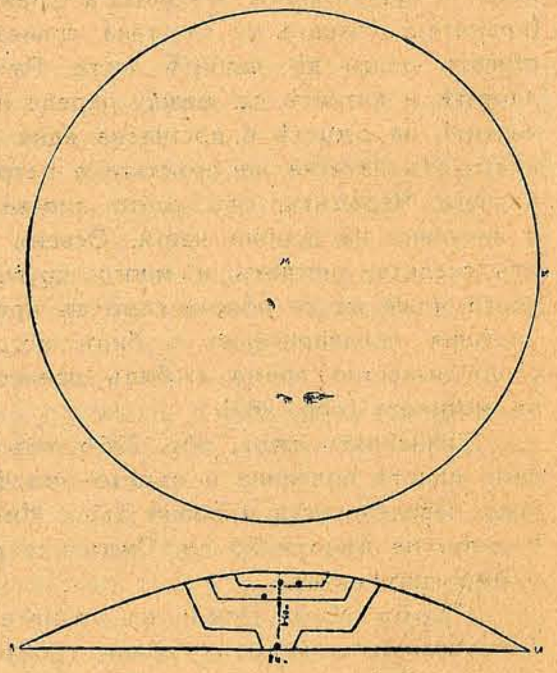

Обр. 286. — Планъ и напрѣченъ разрѣзъ на могила I

* * *

На северъ отъ Мадара, върху низкото възвишение на хълмистото поле, отъ двѣтѣ страни на шосето Шуменъ—Каспичанъ се виждатъ 6 малки могилки, четири отъ които въ последнитѣ дни на работния сезонъ бѣха разкопани. Могилкитѣ сж разположени на различни разстояния една отъ друга и иматъ височини отъ 0.60—3.50 м. (Отъ нѣколко години тѣ се разораватъ, затова сж загубили малко отъ височинитѣ си). Тѣ сж насипани само отъ пръсть, вземана отъ близката и непосрѣдствена околность. Разкопанитѣ могили ще отбележимъ съ I, II, III и IV, като почнемъ отъ най-южната, която е и най-високата. Откриритѣ въ тѣхъ на различни мѣста и дълбочини по нѣколко гроба и намѣренитѣ при последнитѣ, макаръ и малко на брой материали, представятъ особенъ интересъ.

Могила I се намира въ нивата на Въко Куртевъ. Тя има височина 3.60 м. при диаметъръ на основата 24 м. Въ нея се намѣриха 4 гроба (обр. 286).

Гробъ № 1. На дълбочина 0.60 м. подъ повърхностьта и приблизително 6 м., южно отъ центъра на могилата се откри скелетъ на възрастенъ индивидъ, поставенъ въ свито положение. Скелетътъ, легналъ на лѣво, е ориентиранъ отъ изтокъ (главата), къмъ западъ (краката). Краката му сж така сгънати, че петитѣ достигатъ почти до заднитѣ части. Ржцетѣ сж свити въ лактитѣ и киткитѣ сж между черепа и колѣнетѣ. Предъ киткитѣ на ржцетѣ е поставена една глинена сждинка, която отъ натиска на пръстьта е натрошена на дребни парчета. Черепътъ, отъ който липсва долната челюсть, е начупенъ на дребни части. Освенъ долната челюсть, отъ скелета липсватъ и много други по-малки части, което може да се обясни само съ предположението, че умрѣлия предварително е билъ погребанъ другаде и следъ известно време е билъ пренесенъ и погребанъ въ могилата (обр. 287).

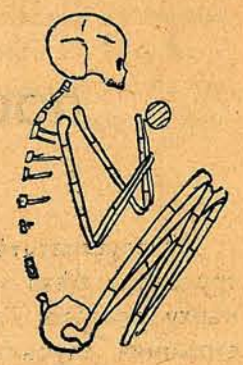

Обр. 287. — Скелетъ въ свито положение отъ могила I

Глиненията сждъ, обр. 296 b, отъ който е запазена само едната половина и дъното има форма на чаша съ косо наведена уста и равно дъно. Има височина 6.3 см., и диам. на дъното 5.5 см. Сждътъ е работенъ на ржка и има сивъ цвѣтъ.

Гробъ № 2. Почти на сжщата дълбочина и на 1 метъръ източно отъ горния гробъ се откри втори скелетъ. Той, сжщо така е на възрастенъ индивидъ, но е легналъ по гърба си и е ориентиранъ отъ западъ (главата), къмъ изтокъ (краката). Интересното въ този скелетъ е че лѣвиятъ кракъ е поставенъ така върху дѣсния, като че ли двата крака да сж били свързани, а главата, отъ която сжщо така липсваше долната челюсть бѣ поставена върху дѣсната раменна кость, така, че гледа на северъ. Около скелета не се намѣриха никакви предмети (обр. 288).

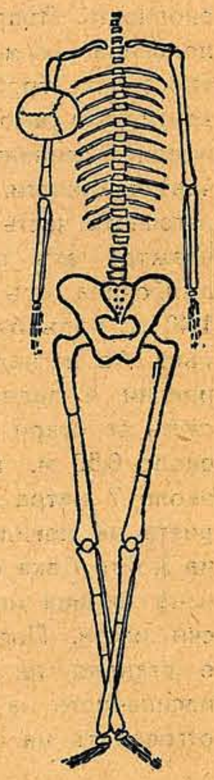

Обр. 288. — Скелетъ отъ гробъ № 2 въ могила I

Гробъ № 3. Южно и приблизително на 2 м. отъ центъра и на дълбочина 1.20 м. се откри скелетъ на дете въ свито положение. Скелетътъ легналъ на дѣсната си страна, е ориентиранъ отъ ю.-з. (главата), къмъ с.-и (краката). Коститѣ сж силно натрошени

и смазани. Въ пръстьта около главата се намѣриха малки кжсчета отъ червена боя, съ каквато сж боядисани почти всички запазени части отъ скелета, включително и главата. На ушитѣ се намѣриха по една малка сребърна украса, въ форма на обеца, каквато украса се откри и върху коремната часть.

Обецитѣ, една отъ които е дадена на обр. 289, сж направени отъ дебела сребърна тель съ надебелени и завити нагоре краища. Тѣ иматъ височини отъ 0.9—1 см. На тѣзи обеци много наподобяватъ златнитѣ и сребърни украси отъ Poïana, Sesklo, Kisch и Ur.[1])

Гробъ № 4. Въ центъра на могилата, наравно съ околния теренъ, се откриха следи отъ ограбено погребение. На това мѣсто изъ пръстьта, се намѣриха дребно начупени човѣшки кости, остатъци отъ изгнило дърво, медни части отъ нѣкакви предмети и др.

Въ западния край на могилата, на около 6 метра отъ центъра и на 0.80 метра дълбочина се откри часть отъ горна челюсть на конь.

Могила II. Непосрѣдствено северно отъ горната могила има друга могилка, висока едва 1 метъръ, при диаметъръ около 18 м. Въ тази могилка се откриха три гроба.

Гробъ № 1. На 3 м., западно отъ центъра и на 0.40 м. дълбочина, се откри скелетъ на мжжъ въ свито положение. Скелетътъ, легналъ на дѣсно е ориентиранъ отъ ю.-з. (главата) къмъ с.-и. (краката). Краката му сж свити въ колѣнетѣ, а ржцетѣ му сж поставени почти успоредно на тѣлото. Повечето отъ коститѣ бѣха прогнили.

Гробъ № 2. Наблизо до първия гробъ, на около 1.50 м. въ северна посока се откри другъ гробъ, съ скелетъ на жена. Скелетътъ, легналъ на лѣво, е въ свито положение и е ориентиранъ отъ западъ (главата) къмъ изтокъ (краката). Краката сж прегънати въ колѣнетѣ, а ржцетѣ сж свити така, че киткитѣ сж подъ главата. Скелетътъ е боядисанъ съ червена боя, отъ която около черепа и ржцетѣ се намѣриха малки кжсчета.

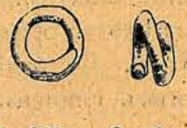

Обр. 289. — Сребърна обеца отъ гробъ № 3

Въ източната часть на могилата, на 8 метра вънъ отъ центъра и на дълбочина между 0.30 и 0.60 м. се намѣриха глинени фрагменти отъ не голѣмъ сждъ, работенъ на ржка. Сждътъ е ималъ сивъ цвѣтъ и отвънъ стенитѣ му сж били орнаментирани съ пояси отъ врѣзани концентрични кржгове. Отъ сжщата могилка произхождатъ и фрагменти отъ грубъ глиненъ сждъ, работенъ на ржка. Той е ималъ червеникавъ цвѣтъ и около устата е билъ украсенъ съ релиефенъ поясъ отъ малки пжпки.

Могила III. Тази могила се намира на около 500 метра, почти северно отъ двѣтѣ разкопани могилки. Тя се намира въ мѣстностьта Янлж-чалъкъ, въ нивата на Ал. Класановъ. Могилата има височина 2 метра, при диаметъръ на основата 20 метра. И тукъ на различни мѣста и дълбочини се откриха 6 гроба (обр. 290).

Гробъ № 1. На ю.-и. отъ центъра, приблизително на 2 метра и около 0.40 м. подъ повръхностьта на могилата се откри скелетъ на жена. Скелетътъ бѣ положенъ легналъ на гърба си и е ориентиранъ отъ ю.-з. (главата) къмъ с.-и. (краката).

---

[1]) Cat. D. Vulpe, Considérations sur certaines formes caractérisant l'âge du bronze de l'Europe sud-orientale. Paris 1930, стр. 40 и 41 и цит. тамъ литература.

Гробъ № 2. Петь метра северно отъ центъра и почти на сжщата дълбочина се намѣри скелетъ на мжжъ, легналъ по гърба си, ориентиранъ отъ с.-и. (главата) къмъ ю.-з. (краката). Отъ къмъ дѣсната страна гробътъ е билъ обграденъ съ камъни.

Гробъ № 3. На дълбочина 0.50 м. и на 5.5 м. южно отъ срѣдата на могилата се намѣри скелетъ на дете въ свито положение, легналъ на лѣво и ориентиранъ съ глава на западъ. Краката сж прегънати въ колѣнетѣ, а ржцетѣ сж свити така, че киткитѣ сж предъ черепа. На 0.40 м. западно отъ него се намѣри единъ глиненъ сждъ.

Глинения сждъ, (обр. 296 c), е вис. 9.8 см. и диам. на устата 9 см. е работенъ на ржка. Има тъмночервенъ цвѣтъ и около ржбътъ на устата и ржбътъ на дъното е украсенъ съ малки вдлъбнатинки.

Гробъ № 4. Втори детски скелетъ се откри на 4 метра източно отъ центъра и на дълбочина 0.70 м. Скелетътъ е погребанъ въ свито положение, както при гробъ № 3, легналъ на лѣво и ориентиранъ съ глава на изтокъ. До главата се откри единъ малъкъ глиненъ сждъ и до него нѣколко кжсчета отъ червена боя. По коститѣ на скелета не се откриха следи отъ червена боя.

Глинения сждъ (обр. 296 d), вис. 1.5 см. и диам. на устата 8 см., е работенъ на ржка. Има тъмно-червеникавъ цвѣтъ и на най-издутата срѣдна часть е украсенъ съ единъ поясъ отъ малки трижгълни вдлъбнатинки.

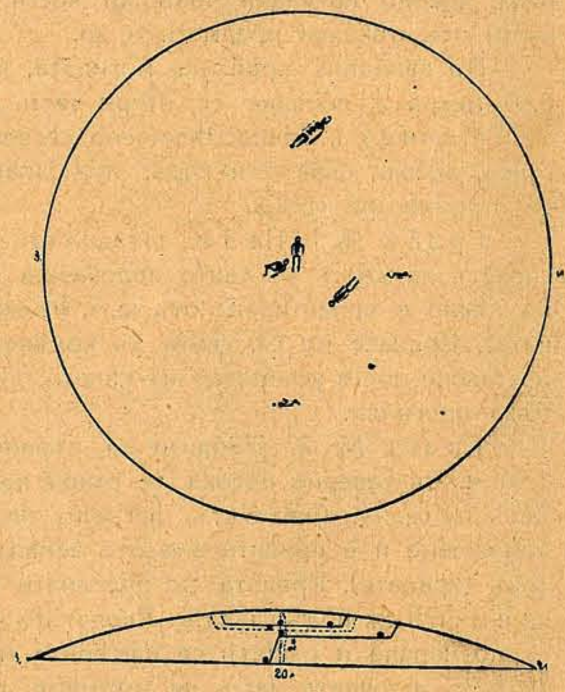

Обр. 290. — Планъ и разрѣзъ на могила III съ положение на гробоветѣ

На сжщата дълбочина, между двата последни гроба се откри единъ глиненъ сждъ, (обр. 296 a) вис. 9.5 см. съ максималенъ диаметъръ 12.3 см. работенъ на грънчарско колело. Има тъмночервенъ цвѣтъ и е снабденъ съ една дръжка. Шията на сжда е украсена съ 5 едва личащи релиефни концентрични кржга.

Гробъ № 5. На дълбочина 0.70 м., почти северно отъ центъра на могилата се откри скелетъ на конь и подъ него скелетъ на мжжъ. Конскиятъ скелетъ бѣ поставенъ легналъ на дѣсно, ориентиранъ северъ (главата) къмъ югъ (краката). Главата, отъ която липсваше долната челюсть, бѣ поставена легнала на дѣсната си страна, а краката, отъ които сжщо така липсваха доста части, сж малко сгънати. При главата на коня се намѣри едно голѣмо златно копче, отъ което е изпаднала вжтрешната, обкована стъклена часть.

Човѣшкиятъ скелетъ, който е на не много възрастенъ индивидъ, е легналъ по гърба си и е ориентиранъ, както и коньтъ, отъ с. (главата) къмъ ю. (краката). Черепътъ е много разчупенъ, което се дължи, както и липсата на

кости отъ краката и главата на коня, на не отдавнашното разкопаване на могилата при военни обучения. Ржцетѣ сж поставени успоредно на тѣлото. Коститѣ на краката отъ натиска на пръстьта сж начупени на дребни части.

При скелета (обр. 291) сж намѣрени следнитѣ предмети. Отдѣсно, на около 0.30 м. отъ коремната область се откри единъ плосъкъ костенъ предметъ (обр. 291 а), а на 0.15 м. въ сжщата посока и отъ сжщото мѣсто се намѣри една златна пластинка (обр. 291 б). Въ долната часть на коремната область, почти между двата крака се намѣри единъ желѣзенъ ножъ, горниятъ край на който достигаше до къмъ пояса. Непосрѣдствено до ножа отъ дѣсно на скелета имаше едно желѣзно огниво и върху него кремъкъ. Върху коремната часть надъ горния край на ножа и надъ огнивото въ видъ на бѣла материя личеха следи отъ коланъ. Въ срѣдата на колана, наблизо едно до друго по на 4 см. имаше две голѣми златни копчета, подобни на това намѣрено при главата на коня, на едното отъ които стъклената материя бѣ изпаднала. Между двѣтѣ копчета, отвесно на колана се намѣри една малка медна пластинка. На колана отъ двѣтѣ страни на голѣмитѣ копчета, имаше по 4, раздалечени едно отъ друго по на 3 см., малки златни копчета, които по форма наподобяватъ на голѣмитѣ. На долния край на ножа се намѣри едно малко златно копче, подобно на тѣзи отъ колана. Отъ двѣтѣ страни на ножа, малко подолу отъ колана се намѣриха по 2 златни пластинки, отдалечени една отъ друга по на 4—5 см. Тѣ бѣха поставени така, че изглежда да сж висѣли свободно, прикрепени вѣроятно съ кожена материя за колана. Подъ двѣтѣ пластинки, отъ лѣво на ножа се откри малка часть отъ счупена подобна златна пластинка.

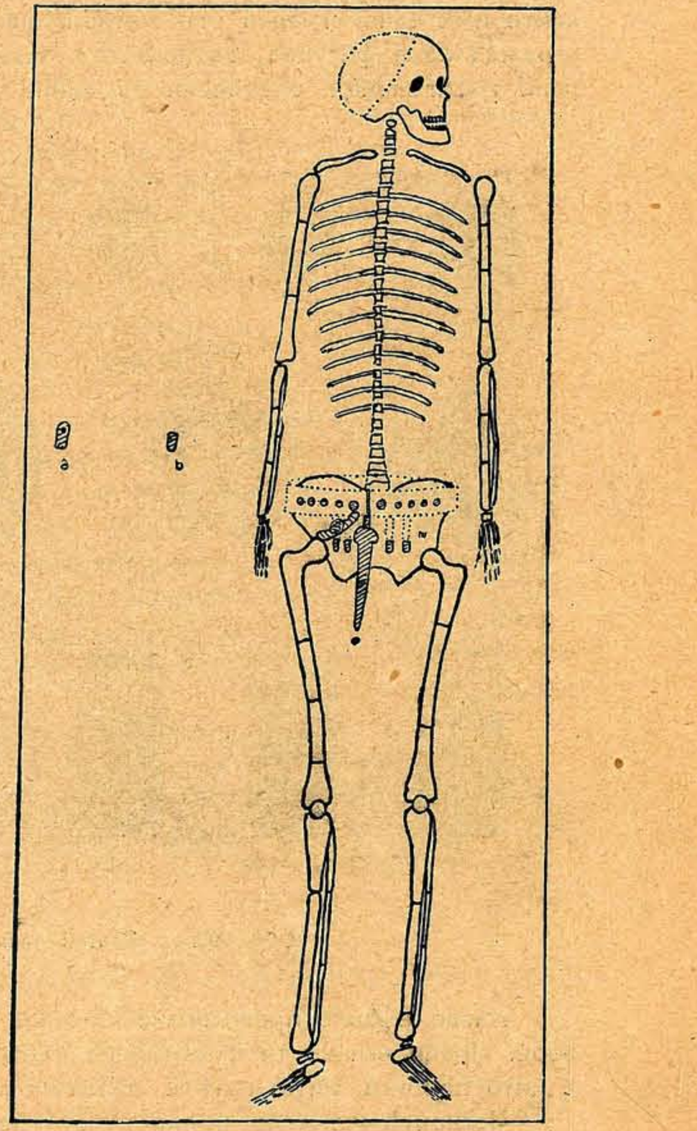

Обр. 291. — Скелетъ отъ гробъ № 5 въ могила III

Костениятъ предметъ (обр. 294 а), дълж. 4.7 см., шир. 2 см. и деб. 0.5 см., е счупенъ отъ къмъ по-тѣсния край. Въ горния си край предметътъ е пробитъ съ широка дупка, подъ която има три украси, получени отъ по два концентрични кѫга, въ срѣдата на които има по една широка дупка. Този орнаментъ е познатъ въ нашитѣ земи още отъ бронзовата епоха и се срѣща и до наши дни.

Голѣмата златна пластинка (обр. 292 а), има езиковидна форма, дълга 3.8 см. шир. 1.9 см. и тежи 5.55 грама. Отъ едната страна тя е гладка, а отъ другата орнаментирана. Периферията ѝ е обградена съ дебелъ зърнестъ телъ, следъ който има една оградка отъ четири, два по два осукани тела. Последната огражда една фигурка, въ която сѫ включени два реда зрънчести равнобедрени триѫгълници, раздѣлени съ единъ редъ отъ петь зрънчести ромбчета.

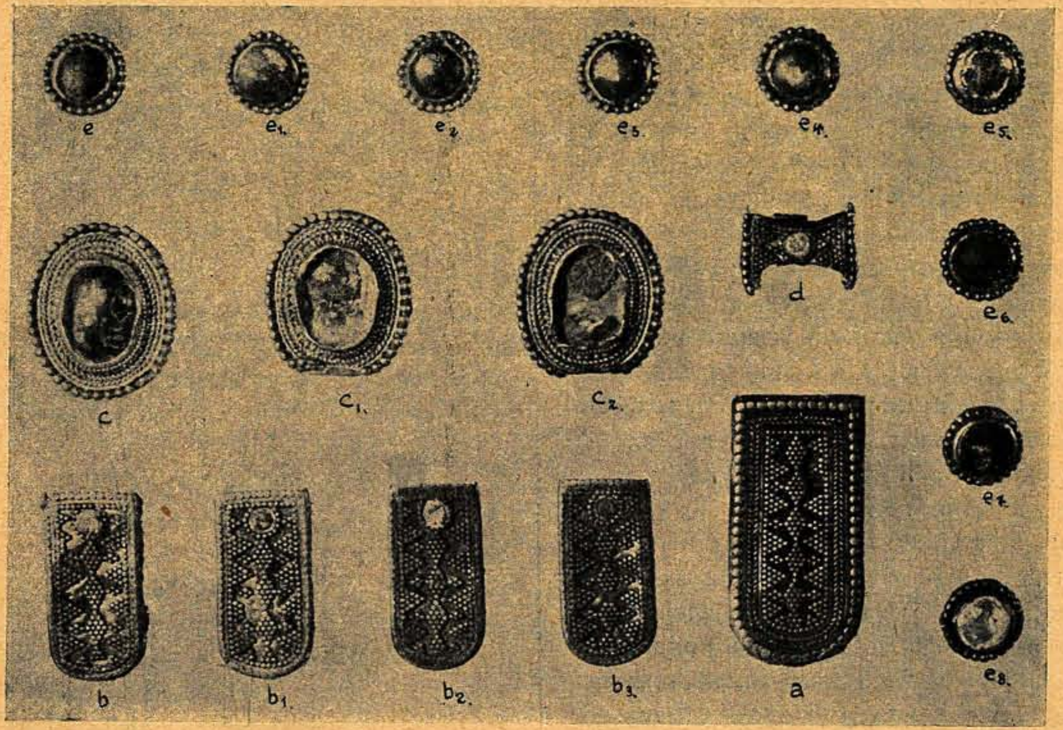

Обр. 292. — Златни накити отъ скелетъ № 5

Какво е било предназначението на тази пластинка е трудно да се отговори. Преди всичко тя е намѣрена вънъ отъ скелета и най-важното, че тя не е нито пробита, нито пъкъ е снабдена съ гвоздейчета за прикрепване.

Четиритѣ малки златни пластинки (обр. 292 b, 1, 2, 3) дълги по 2.7 см. шир. по 1.3 см. и съ обща тежесть 10.75 грама, иматъ сѫщата форма, но сѫ по-малки и сѫ приспособени за прикрепване. Отъ към лицевата страна пластинкитѣ сѫ украсени съ една зрънчеста тель, която обгражда една фигурка отъ два реда равнобедрени зрънчести триѫгълници, раздѣлени съ единъ редъ отъ три зрънчести ромбчета. За да се задържи о ремъка периферията на пластинкитѣ отъ три страни на опакото преминава въ тѣсни ивици, а въ единия край тѣ сѫ снабдени съ по едно сребърно гвоздейче, за приковаване.

Ясно, е че тѣзи четири пластинки сѫ били прикрепени за краищата на четири ремъка, които, ако се сѫди по мѣстото, кѫдето се намѣриха, сѫ

висѣли отъ двѣтѣ страни на ножа, прикрепени или пришити за колана. Подобни езичести пластинки, които сѫщо така сѫ били прикрепвани за края на ремъцитѣ, ни сѫ познати отъ Madaras, Pusta-toti и др. въ Унгария.1) По техника нашитѣ пластинки много наподобяватъ на златнитѣ украси отъ гроба подъ мадарскитѣ скали,2) както и на една езичеста пластинка, съ зрънчестъ орнаментъ по края отъ Kunágota — Унгария.3)

Подъ колана отъ дѣсно на ножа се намѣри и единъ фрагментъ отъ подобна златна пластинка, (обр. 292 d), дълга 1.5 см. и тежка 1.30 грама.

Тритѣ голѣми златни копчета (обр. 292 c, c1, c2) иматъ почти елипсовидна форма, съ диаметри 2.1/2.4 см. и съ обща тежесть 15.30 грама. Тѣ сѫ направени отъ медни пластинки, върху които сѫ прикрепени по две медни гвоздейчета. Върху последнитѣ сѫ прилепени елипсовиднитѣ златни пластинки, които въ периферията сѫ обградени съ по единъ зърнестъ кѫгъ, който огражда другъ кѫгъ отъ четири, два по два осукани тела. Последниятъ кѫгъ огражда два концентрични зрънчести кѫга, вѫтрешниятъ отъ които преминава въ обкова, която огражда елипсовидна стъклена маса.

Малкитѣ златни копчета, на брой 9 (обр 292), иматъ кѫгла форма, съ диаметъръ 1.1 см. и съ обща тежесть 13.55 грама. Тѣ се състоятъ отъ по една кѫгла медна пластинка, въ срѣдата на която има по едно медно гвоздейче, служило за прикрепване къмъ колана. Върху пластинкитѣ сѫ прикрепени кѫгли златни части, периферията на които е обградена съ зрънчестъ кѫгъ и обкова, въ която е вкована червена или синя стъклена кѫгла маса.

Копчета пришити за колана ни сѫ известни отъ Унгария.4) Съ златни копчета сѫ били украсявани и коланитѣ въ старитѣ българи.5)

Медната пластинка, дълж. 4.3 см. шир. 0.3 см. е по-тѣсна въ единия край (обр. 294 f), е служила вѣроятно за закопчаване на колана.

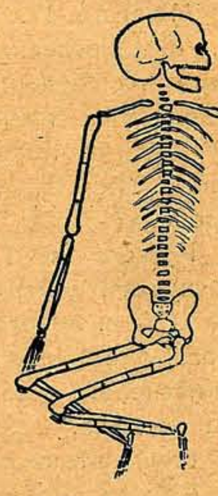

Обр. 293. — Скелетъ отъ гробъ № 6 въ могила III

Желѣзниятъ ножъ, който е начупенъ на нѣколко части (обр. 295 а), заедно съ дръжката има дължина 16.7 см. и максимална ширина при острието 2.61 см. Дръжката е била надебелена съ нетраенъ материалъ, който е билъ прикованъ съ два гвоздея. Ножътъ е ималъ дървена ножница, отъ която сѫ запазени прилепени къмъ едната страна на острието дребни части.

Тази форма кѫси желѣзни ножове, сѫщо така ни сѫ познати отъ Унгария.6) Такъвъ кѫсъ ножъ се вижда и върху познатото изображение на Крумовия войникъ.7) Огнивото, (обр. 295 b), има дължина 7.9 см. и шир. 2.4 см.

---

1) J. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn II, таб. 267 и 272.

2) Кр. Миятевъ, Златенъ накитъ отъ Мадара, И. А. И. IV, стр. 20.

3) J. Hampel, цит. съч., таб. 340.

4) J. Hampel, цит. съч., таб. 414, 409, и др.

5) Кр. Миятевъ, цит. съч., стр. 20 и цитир. тамъ литература; Г. Баласчевъ, Веществената култура на старобългарското ханство. София 1902, — цвѣтната таблица.

6) J. Hampel, цит. съч., таб. 209, 234 и др.

7) Г. Баласчевъ, цит. съч., — цвѣтната таблица; Кр. Миятевъ, цит. съч. стр. 20 и след. и цит. тамъ литература.

Кремъкътъ (обр. 295 с) има дължина 3.4 см. и шир. 2.7. Огнивото отъ Мадара е подобно на много огнива намѣрени въ гробове отъ Унгария, които въ повечето случаи сѫ били откривани заедно съ кремъци.1) Обстоятелството, че кремъкътъ се намѣри върху огнивото, показва, че тѣ сѫ били поставени заедно, може би въ торбичка и то такава, каквато се вижда върху изображението — Крумовъ войникъ.2)

Гробъ № 6. Въ основата и почти въ центъра на могилата, 1 метъръ южно отъ гроба съ златнитѣ накити се откри скелетъ на жена, поставена въ свито положение, легналъ на дѣсно и ориентиранъ отъ с.-и. къмъ ю.-з. Рѫцетѣ сѫ успоредни на тѣлото, а краката сѫ силно свити. Скелета е боядисанъ съ червена боя, която преобладава особенно много около рѫцетѣ и главата. Наоколо се забелязваха следи отъ дървенъ ковчегъ.

Могила IV. На 200 метра с.-и. отъ последната могила, въ нивата на Тодора Янакиева се намира една могила, висока до 1.50 м. при диаметъръ на основата около 22 м. Въ нея се откриха 4 гроба.

Гробъ № 1. На 3 метра източно отъ центъра и на дълбочина 0.30 м. се откриха останкитѣ на разрушенъ при по-раншни разкопки скелетъ и до него една глинена сѫдинка.

Глинената сѫдинка (обр. 296 е), вис. 7 см. съ диаметъръ на срѣдата 8.5 см. е работена на рѫка. Тя има тъмно-кафявъ цвѣтъ и е снабдена съ малка отвесна пробита дръжчица.

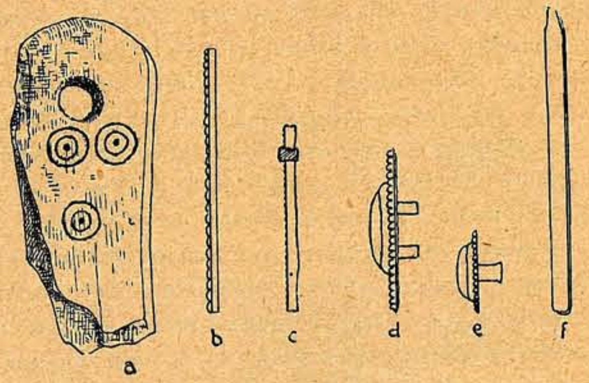

Обр. 294. — a. Костенъ предметъ b, c, d, e. Златнитѣ накити, гледани отстрани. f. Бронзова пластинка отъ гробъ № 5

Гробъ № 2. На сѫщата дълбочина и на 4 м. с.-з. отъ центъра се откри втори, сѫщо така разрушенъ по-рано скелетъ.

Гробъ № 3. На 5 метра юго-западно отъ центъра и на 0.70 м. подъ повърхностьта на могилата се откри скелетъ на възрастенъ мѫжъ, ориентиранъ отъ и. (главата) къмъ з. (краката). Трупътъ е билъ поставенъ да лежи по гърба си и съ рѫце върху коремната область.

Гробъ № 4. На 3 метра ю.-и. отъ центъра и наравно съ околния теренъ се откри последния гробъ, съ скелетъ на възрастенъ мѫжъ, ориентиранъ отъ с.-и. (главата) къмъ ю.-з. (краката). Умрѣлиятъ е билъ погребанъ въ свито положение, легналъ на дѣсно. Краката му сѫ слабо свити въ колѣнетѣ, а рѫцетѣ поставени предъ главата. Този е единствения скелетъ, при който подобре сѫ запазени черепа и дългитѣ кости.

Всичко описано до тукъ може да се резюмира въ следнитѣ редове.

---

1) J. Hampel, цит. съч., таб. 201, 210 и др.

2) Кр. Миятевъ, цит. съч., стр. 20 и следн.; Г. Баласчевъ, цит. съч. — цвѣтната таблица.

И въ четиритѣ могили се откриха по нѣколко гроба; отъ тѣхъ единъ е централенъ, т. е. върху който е била насипана могилата, а всички други сѫ второстепенни, т. е. гробове правени въ различни времена следъ насипване на могилата. Положението на скелетитѣ е най-разнообразно — централнитѣ сѫ погребани въ свито положение, другитѣ сѫ или както централнитѣ или легнали по гърба си, или погребани безъ нѣкои части отъ тѣлото. Скелетитѣ сѫ ориентирани въ най-разнообразни посоки. Въ повечето отъ гробоветѣ не се намѣри нищо, съ изключение на нѣкои отъ хокеритѣ, скелетитѣ на които бѣха боядисани съ червена боя или имаше по единъ глиненъ сѫдъ или обеци. Само при единъ скелетъ, легналъ по гърба си се намѣриха повече предмети.

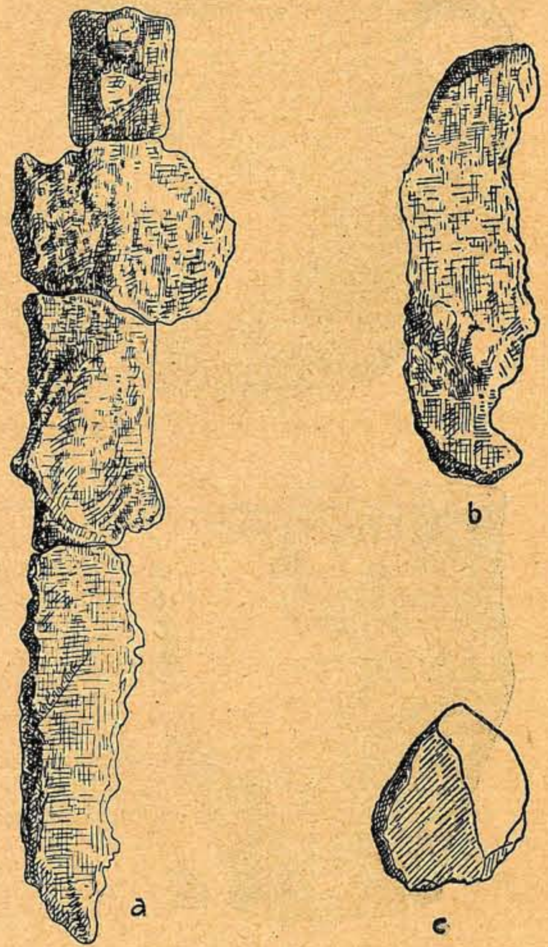

Обр. 295. — Желѣзенъ ножъ, желѣзно огниво и кремъкъ отъ гробъ № 3

Най-важниятъ въпросъ, който се подига, е въпросътъ, къмъ коя епоха бихме могли да отнесемъ мадарскитѣ гробове и намѣренитѣ при тѣхъ предмети. Възъ основа на хокеритѣ ние не можемъ да опредѣлимъ епохата, тъй като хокерни погребения у насъ сѫ известни отъ две отдалечени една отъ друга епохи, — каменно-медната и епохата отъ VI—V в. пр. Хр.1) Обаче хокеритѣ отъ тѣзи две епохи не сѫ боядисани съ червена боя. Боядисани съ червена боя кокери и при това въ близко съседство съ нашитѣ сѫ открити при Ендже, при които за съжаление не е намѣрено нищо,2) за да може поне отчасти да се опредѣли тѣхната старость. Хокери подобни на нашитѣ, особено много сѫ открити въ южна Русия, отъ Подолия и Киевъ до къмъ Кримъ и Кавказъ, които сѫ най-стария типъ могилни гробове.3) Обаче и тамъ при тѣзи гробове сѫ намѣрени малко предмети и то по единъ или два глинени сѫда. Рускитѣ хокерни гробове се датиратъ въ единъ доста дългъ периодъ, като се почне отъ ново-каменната епоха и се свърши съ началото на желѣзната епоха. За да можемъ поне приблизително да опредѣлимъ къмъ кое време на този продължителенъ периодъ се отнасятъ мадарскитѣ боядисани скелети, ще ни послужатъ глиненитѣ сѫдинки и сребърнитѣ обеци отъ вторичнитѣ гробове, които отговарятъ на епохата около VIII—VII в. пр. Хр. Къмъ това време, разбира

---

1) В. Миковъ, Могилни некрополи отъ Ловчанско и Тетевенско, И. А. И. кн. VI, стр. 156.

2) Р. Поповъ, Могилнитѣ гробове при с. Ендже, И. А. И. кн. V, стр. 102 и следи.

3) E. Minns, Skythians aud Greeks, стр. 142.

се ще се отнесатъ и централнитѣ гробове, които едва ли ще да сж много по-стари отъ горнитѣ боядисани хокери.

Отъ друга и то вѣроятно много по-късна епоха е вторичното погребение съ златнитѣ накити, желѣзния ножъ и огнивото. Намѣренитѣ при този гробъ предмети по стилъ, форма и начинъ на положението имъ върху тѣлото, отговарятъ на епохата около VIII—IX в. сл. Хр.

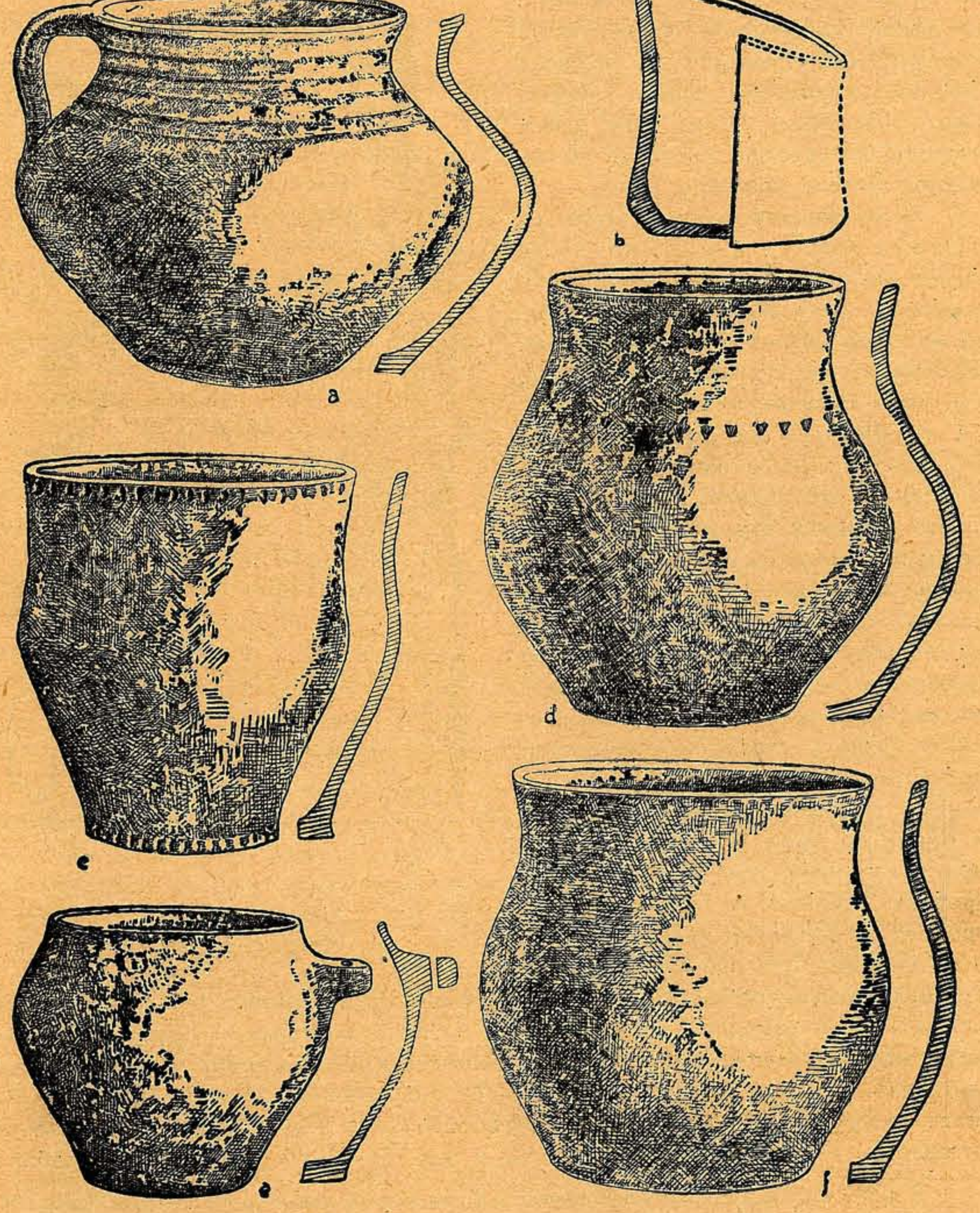

Обр. 296. — Глинени сждове отъ могилитѣ I, III и IV

ОСТАНКИ ОТЪ КОНЬ ВЪ МОГИЛИТѢ № I И № III КРАЙ ШОСЕТО ШУМЕНЪ-КАСПИЧАНЪ

ОТЪ **Р. ПОПОВЪ**

При разкопването на тия две могили уредникътъ на предисторическия отдѣлъ, В. Миковъ, е събралъ само по-добре запазения костенъ материалъ, който азъ ще разгледамъ по отдѣлно за всѣка могила.

Могила № I

Зжби. Dentes

Четири премоларни зжби (dentes praemolares) отъ горна челюсть, отъ които двата сж P_3 другитѣ два P_2.

Тѣхнитѣ размѣри давамъ въ таблица I.

Таблица I

№ по редъ	Горни челюсти	P_3		P_2	
		д	л	д	л
1	Надлъженъ диаметъръ (дължина) на коронката, мѣренъ подолу отъ дъвчащата площь	38.0	38.0	32.0	32.0
2	Напрѣченъ диаметъръ (ширина) на коронката, мѣренъ на сжщото мѣсто	28.0	28.0	29.0	28.0
3	Дължина на колонката (Pfeiler)	—	—	15.0	15.0
4	Дължина на срѣдната гънка (Mittelfalte)	6.0	6.0	5.0	5.0
5	Разстояние отъ предния ржбъ на жгловата гънка (Eckfalte) до задния ржбъ на срѣдната гънка (Mittelfalte)	—	—	19.0	19.0

Срѣдната гънка е раздвоена. Шипътъ (Sporn) е ясно развитъ.

Могила № III

Отъ тази могила имахъ на разположение две горни челюсти съ пъленъ редъ кжтници (P и M), две стжпални кости отъ преднитѣ крака (metacarpus), четири фаланги (phalanx I и II) сжщо отъ предни крака и една стжпална кость отъ задни крака (metatarsus).

Размѣритѣ на зжбитѣ и коститѣ давамъ въ таблици II—III.

Зѫби. Dentes

Като се сѫди по дъвчащитѣ площи на кѫтнитѣ зѫби, следва да се заключи, че тѣ принадлежатъ на възрастенъ индивидъ. Коронкитѣ сѫ дълбоко изтрити и нѣкои отъ тѣхъ силно разядени.

	Д	Л
Дължината на зѫбния редъ (P+M)	161.0	158.0
Дължина на тритѣ P	85.0	84.0
Дължина на тритѣ M	76.0	75.5

Размѣритѣ на отдѣлнитѣ зѫби давамъ въ таблица II.

Таблица II

№ по редъ		P3		P2		P1		M1		M2		M3	
		Д	Л	Д	Л	Д	Л	Д	Л	Д	Л	Д	Л
1	Надлъженъ диаметъръ на коронката (дължина), мѣренъ по-долу отъ дъвчащата площь	36.0	35.0	25.5	27.0	26.0	26.0	24.0	24.0	24.0	24.0	30 0	31.0
2	Напрѣченъ диаметъръ (ширина) на коронката, мѣренъ на сѫщото мѣсто	24.0	25.0	26.0	27.0	27.0	27.0	26.0	28.0	26.0	26.0	23.5	23.0
3	Дължина на колонката (Pfleiler)	—	—	9.5	9.0	11.0	11.0	10.5	11.0	12.0	11.3	14.5	14.5
4	Дължина на срѣдната гънка (Mittelfalte)	5.0	6.0	4.5	4.0	4.0	4.3	4.0	3.5	4.0	4.0	4.3	5.0
5	Разстояние отъ предния рѫбъ на ѫгловата гънка (Eckfalte) до задния рѫбъ на срѣдната гънка (Mittelfalte)	—	—	18.5	17.0	17.0	17.0	15.0	15.0	15.0	15.0	16 5	160

Кости отъ преднитѣ крака. Skeleton extremitatum anterioris

Две добре запазени стѫпални кости отъ преднитѣ краки (metacarpus) и четири фаланги, чиито размѣри давамъ на таблица III, IV и V.

Таблица III

№ по редъ	Metacarpus	I	II
1	Дължина на костьта	242.0	243.0
2	Напрѣченъ диаметъръ въ проксималния край	53.0	55.0
3	Надлъженъ диаметъръ на сѫщото мѣсто	37.0	36.0
4	Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата на костьта	37.0	37.4
5	Надлъженъ диаметъръ на сѫщото мѣсто	29.0	27.3
6	Най-малъкъ надлъженъ диаметъръ въ дисталния край, мѣренъ по-горе отъ скрипеца	24.5	24.0
7	Напрѣченъ диаметъръ въ дисталния край	51.5	51.5
8	Надлъженъ диаметъръ на сѫщото мѣсто	37.5	37.5
9	Отношение между дължината на костьта и напрѣчния диаметъръ въ срѣдата	6.5	6.0

Таблица IV

№ по редъ	Phalanx I	I	II
1	Дължина на костьта	93.0	93.0
2	Напрѣченъ диаметъръ въ горния ставенъ край	55.5	56.0
3	Надлъженъ диаметъръ на сѫщото мѣсто	38.0	38.0
4	Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата на костьта	37.0	37.0
5	Надлъженъ диаметъръ на сѫщото мѣсто	28.0	28.0
6	Напрѣченъ диаметъръ въ долния ставенъ край	47.0	47.0
7	Най-малъкъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ по-горе отъ долния ставенъ край	22.0	21.0
8	Надлъженъ диаметъръ на долния ставенъ край	26.0	26.0
9	Най-малъкъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ въ срѣдата на ставата	20.4	20.0
10	Отношение между дължината на костьта и напрѣчния диаметъръ въ срѣдата	2.5	2.5

Таблица V

№ по редъ	Phalanx II	I	II
1	Дължина на костьта	48.0	49.0
2	Напрѣченъ диаметъръ въ горния ставенъ край	54.0	54.0
3	Надлъженъ диаметъръ на сѫщото мѣсто	33.0	34.0
4	Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата на костьта	48.0	48.0
5	Напрѣченъ диаметъръ на долната става	52.0	53.0
6	Най-голѣмъ напрѣченъ диаметъръ въ долния ставенъ край, мѣренъ по-горе отъ ставата	26.0	26.5
7	Най-малъкъ надлъженъ диаметъръ, мѣренъ въ срѣдата на долната става	22.0	22.5

Кости отъ заднитѣ крака. Skeleton extremitatum posterioris

Една добре запазена стѫпална кость (metatarsus). Размѣритѣ ѝ давамъ на таблица VI.

Таблица VI

№ по редъ	Metatarsus	I
1	Дължина на костьта	288.0
2	Напрѣченъ диаметъръ въ проксималния край	52.0
3	Надлъженъ диаметъръ на сѫщото мѣсто	42.5
4	Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата на костьта	35.5
5	Надлъженъ диаметъръ на сѫщото мѣсто	35.0
6	Най-малъкъ надлъженъ диаметъръ въ дисталния край, мѣренъ по-горе отъ ставата	28.0
7	Напрѣченъ диаметъръ въ дисталния край, мѣренъ върху ставата	52.5
8	Надлъженъ диаметъръ, мѣренъ на сѫщото мѣсто	39.0
9	Отношение между дължината на костьта и напрѣчния диаметъръ въ срѣдата	8.1

За съжаление, въ могила № I не сж намѣрени кости отъ краката, за да може да се направи едно по-обстойно сравнение между конскитѣ останки отъ двѣтѣ могили. Сравнение, следователно, може да стане само между премоларнитѣ зжби и то между P_2 и P_3. Това сравнение ще направя на таблица VII.

Таблица VII

Дължина на коронкитѣ

№ по редъ	Горна челюсть	P_3		P_2	
		Д	Л	Д	Л
1	Могила I	38.0	38.0	32.0	32.0
2	Могила II	32.0	32.0	25.5	27.0
	Разлика	+ 6.0	+ 6.0	+ 5.0	+ 6.5

Отъ тази таблица се вижда, че P_3 на коня отъ могила I е съ 6 мм. по-дългъ, а P_2 съ 5—6.5 мм. по-дългъ отъ съответнитѣ зжби на коня отъ могила III.

На таблица VIII съпоставямъ дължината и ширината на коронкитѣ.

Таблица VIII

№ по редъ	Горна челюсть	P_3		P_2		P_3		P_2	
		Могила I		Могила III		Могила I		Могила III	
		Д	Л	Д	Л	Д	Л	Д	Л
1	Дължина на коронката	38.0	38.0	36.0	35.0	32.0	32.0	25.0	27.0
2	Ширина на коронката	28.0	28.0	24.0	25.0	29.0	28.0	26.0	27.0
	разлика	+ 10.0	+ 10.0	+ 12.0	+ 10.0	+ 3.0	+ 4.0	— 0.5	0

Отъ тази таблица се вижда, че докато отношението на дължината и ширината при P_3 въ двата коня е еднакво, сжществена е разликата въ съотношението на тия размѣри при P_2, а именно: докато надлъжниятъ и напрѣчниятъ диаметъръ на коронката при P_2 отъ III могила сж почти еднакви, надлъжниятъ диаметъръ на P_2 при коня отъ могила I е съ 3—4 мм. по-голѣмъ отъ напрѣчния.

Изобщо взето, коронкитѣ на кжтницитѣ P_2, P_1, M_1 и M_2 на коня отъ могила III сж малко повече развити на ширъ отъ колкото на дължъ. Това ще видимъ въ следната таблица IX.

Таблица IX

Отношение между двата диаметри на коронката

№ по редъ	Горна челюсть	P_2		P_1		M_1		M_2	
		Д	Л	Д	Л	Д	Л	Д	Л
1	Дължина на коронката	25.5	27.0	26.0	26.0	24.0	24.0	24.0	24.0
2	Ширина на коронката	26.0	27.0	27.0	27.0	26.0	28.0	26.0	26.0
	Разлика	— 0.5	0	— 1.0	— 1.0	— 2.0	— 4.0	— 2.0	— 2.0

Следъ като дадохъ по-важнитѣ размѣри на конскитѣ останки, ще се спра наново върху metacarpus'а отъ могила III, съ цель да установя на каква раса бихме могли да припишемъ тия останки.

Woldřich[1], описвайки останкитѣ отъ конь, намѣрени въ наколнитѣ постройки при Ripač, дава размѣритѣ на две стжпални кости отъ преднитѣ крака (metacarpus), отъ които единия приписва на едра раса, другия — на дребна.

Въ таблица X ще съпоставя размѣритѣ на метакарпуса отъ Мадара съ съответнитѣ размѣри на коститѣ отъ двѣтѣ раси отъ Ripač и съ размѣритѣ на сжщитѣ кости отъ Petersinsel (по Studer) и Rixdorf (по Nehring), които Woldřich дава на стр. 109.

Таблица X

№ по редъ	Metacarpus	Дребна раса		Едра раса		Мадара Могила III	
		Ripač по Woldřich	Petersinsel по Studer	Ripač по Woldřich	Rixdorf по Nehring	I	II
1	Дължина на костьта	206.0	215.0	257.8	249.0	242.0	243.0
2	Напрѣченъ диаметъръ въ проксималния край	—	45.0	56.5	59.0	53.0	55.0
3	Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	—	30.0	36.6	—	37.0	36.0
4	Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата на костьта	30.0	31.0	35.8	44.0	37.0	37.4
5	Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	—	—	28.4	—	29.0	27.3
6	Напрѣченъ диаметъръ въ дисталния край	44.0	45.0	50.8	—	51.5	51.5
7	Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	—	—	34.3	—	37.5	37.5

---

[1] Joh. Nep. Woldřich, Wirbelthierfauna von Ripač bei Bihać, Wiss. Mitt., Bd. V, стр. 109 и 110.

Отъ направеното сравнение ясно личи, че коньтъ отъ могила III по размѣри се приближава до едрата раса отъ Ripač и Rixdorf.

У насъ, обаче, се срѣщать останки и отъ дребната раса, открити напоследъкъ въ една могила при с. Брѣстовица, която се датира къмъ IV в. сл. Хр., сжщо и въ гробницата при Мезекъ, датувана къмъ V—VI пр. Хр.

Уредникътъ на старовѣковния отдѣлъ Ив. Велковъ е успѣлъ да събере отъ могилата при Брѣстовица нѣколко уединени зжби и кости отъ предни и задни крака. Отъ гробницата при Мезекъ сжщиятъ е събралъ една цѣла tibia, два патурона (phalanx I) и други кости, съ които ще се занимая на друго мѣсто.

Въ следнитѣ две таблици (таблица XI и XII) ще съпоставя само стжпалнитѣ кости и патуронитѣ отъ въпроснитѣ две находища съ съответнитѣ кости отъ могила III при Мадара.

Таблица XI

Сравнение между стжпалнитѣ кости отъ преднитѣ крака

№ по редъ	Metacarpus	Мадара Могила III Едра раса		Брѣстовица Дребна раса
		I	II	
1	Дължина на костьта	242.0	243.0	221.0
2	Напрѣченъ диаметъръ въ проксималния край	53.0	55.0	47.0
3	Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	37.0	36.0	30.0
4	Напрѣченъ диаметъръ въ срѣдата на костьта	37.0	37.4	35.0
5	Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	29.0	27.3	25.0
6	Напрѣченъ диаметъръ въ дисталния край	51.5	51.5	46.5
7	Надлъженъ диаметъръ на сжщото мѣсто	37.5	37.5	33.0

Таблица XII

Сравнение между патуронитѣ

№ по редъ	Phalanx I	Мадара могила III Едра раса		Мезекъ Дребна раса	
		I	II	I	II
1	Дължина на костьта	93.0	93.0	78.0	75.0
2	Ширина въ горния ставенъ край	55.5	56.0	50.0	46.5
3	Ширина въ долния ставенъ край	47.0	47.0	39.0	38.0

Таблица XIII

Пищалната кость (tibia) отъ Мезекъ сравнена съ сжщата кость отъ Ripač[1])

№ по редъ	Tibia	Ripač Едра раса	Ripač Дребна раса	Мезекъ Дребна раса
1	Дължина на костьта	360.0	—	31.0
2	Ширина въ срѣдата на костьта	42.0	37.0	37.0
3	Ширина въ дисталния край	72.0	66.0	57.0

Отъ тия сравнителни таблици ясно личи, че въ могилитѣ въ Брѣстовица и Мезекъ имаме останки отъ дребенъ конь.

Дали тѣзи две раси сж сжществували едновременно въ предисторическо, както въ прото — и историческо време, или едната предшествува другата и кога се появява първата, кога втората, това е въпросъ, който може да се разреши едва когато ще се разполага съ изобиленъ костенъ материалъ отъ различни епохи. Тогава ще се уясни и произходътъ на съвременната конска раса у насъ.

---

[1]) Woldřich, цит. съч., стр. 109 и 110.

МОНЕТИ

отъ **Н. А. МУШМОВЪ**

Презъ време на разкопкитѣ сж открити сравнително малко на брой, но твърде различни по време монети.

Ето описанието на тѣзи монети:

1) Автономна бронзова монета отъ Одесосъ (Варна), сѣчена около 200 г. пр. Хр. Тази е най-старата монета, намѣрена при Мадара; тя е и най-добре запазената. Всички други сж твърде зле запазени. Повечето сж претърпѣли пожаръ.

2) Една бронзова монета римска отъ Веспасианъ (67—79 г. сл. Хр.).

3) Една бронзова монета римска отъ Маркъ-Аврели (161—180).

4) Една бронзова монета римска колониална отъ Каракала съ майка си Юлия Домна (198—217), сѣчена въ Маркианополъ (сега градище при с. Рѣка-Девня, Варненско).

5) Три бронзови монети отъ Северъ-Александъръ съ майка си Юлия Мамея (222—235), сѣчени въ Маркианополъ.

6) Една бронзова монета отъ Гордианъ III съ жена си Транквилина (238—244), сѣчена въ Месемврия.

7) Една медна монета римска отъ Галиенъ (253—268).

8) Една медна монета римска отъ Клавди II Готски (268—270).

9) Три медни монети римски отъ Аврелианъ (270—275).

10) Една медна монета римска отъ Северина, жена на Аврелиана.

11) Четири медни монети римски отъ Пробъ (276—282).

12) Една медна монета римска отъ Диоклецианъ (284—305).

13) Една медна монета римска отъ Максимианъ Херкулесъ (286—310).

14) Две медни монети римски отъ Константинъ I Велики (306—337).

15) Една медна монета римска отъ Констанци II (317—340).

16) Една медна монета римска отъ Хонори (393—423).

17) Една медна монета римска отъ Валентинианъ (375—392).

18) Три медни монети византийски отъ Юстинъ I Тракиецъ (518—527).

19) Една медна монета византийска отъ Юстинианъ I Велики (527—565).

20) Една медна монета византийска отъ Юстинъ II (565—578).

21) Една медна монета византийска отъ Маврики Тибери (582—602).

22) Една медна монета византийска отъ Константъ II и Константинъ Погонатъ (654—659).

23) Една медна монета византийска отъ Ив. Цимиски (969—975).

24) Три медни монети византийски отъ Мануилъ I Комнинъ (1143—1180).

25) Една медна монета византийска отъ Андроникъ I Комнинъ (1182—1185).

26) Една медна монета българска отъ Михаилъ Шишманъ (1323—1330).

27) Една медна монета българска отъ Иванъ Александъръ съ сина си Михаилъ (1330 - 1355).

28) Една медна монета българска отъ Иванъ Шишманъ (1371—1393).

29) Една медна монета турска отъ Мурадъ I (1360—1390).

30) Две сребърни акчета турски отъ Баязидъ II (1482—1512).

31) Петь медни монети турски отъ времето на първитѣ турски султани, но неопредѣлени, понеже сж зле запазени.

Освенъ горнитѣ монети има още три сребърни, една по-голѣма и 2 по-малки, срѣдновѣковни монети съ латински надписи, които не можахъ да опредѣля по нѣмане на помагала.

Има и други стотина дребни медни монети отъ IV в., които били намѣрени, споредъ запазената бележка „въ стаята съ кюповетѣ — до жгъла на малкия напрѣченъ зидъ, на сжщата височина както слом[еното] кюпче“. Тѣзи монети сж намѣрени на едно мѣсто, но е невъзможно да се опредѣлятъ, понеже сж претърпѣли пожаръ, вследствие на което сж съвсемъ повредени и нѣкои слепени една за друга.

Както се вижда отъ гореизложеното, въ Мадарското землище сж намѣрени до сега около 130 монети отъ разни епохи, като се почне отъ II в. пр. Хр. и се свърши съ XV в.

Поправка

На стр. 164, 8 редъ отдолу е напечатано Nymp[hjis [Augus-
вмѣсто Nymp[h]is [Augus-

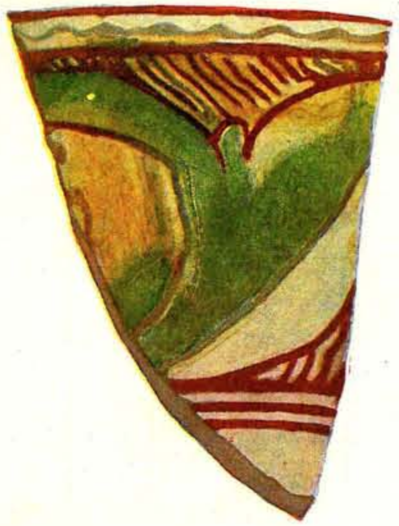

1

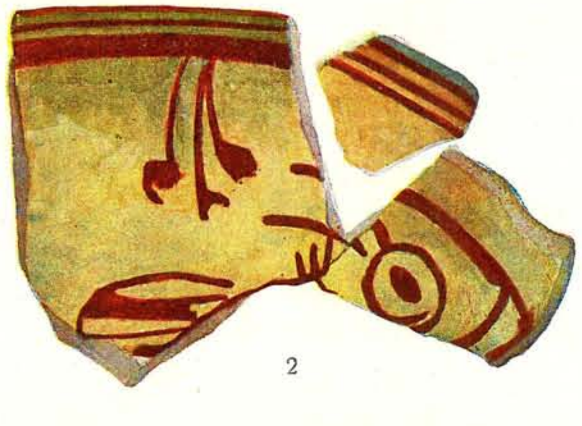

2

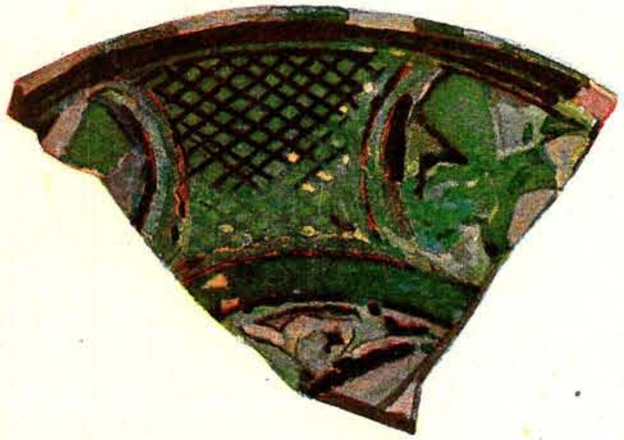

3

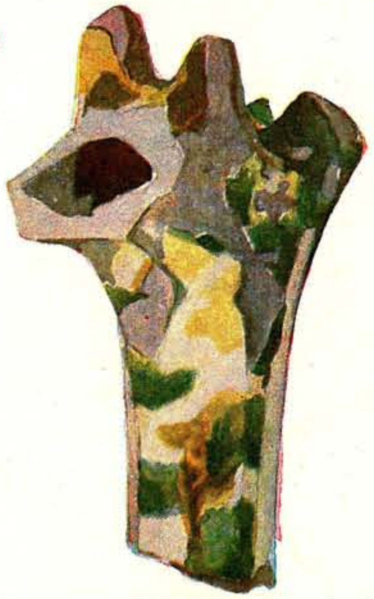

4

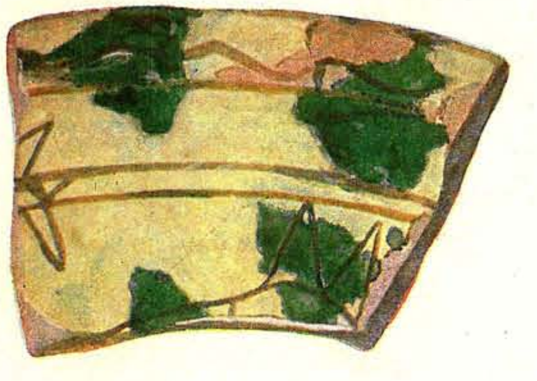

5

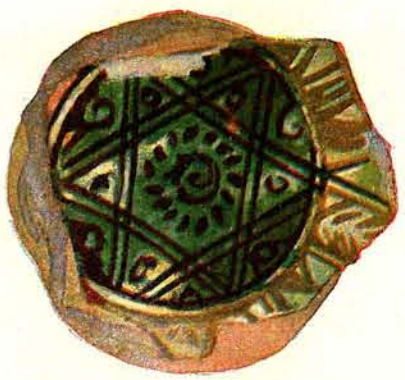

6

I. Керамични кѫсове отъ Мадара
(Къмъ статията „Худож. керамика")

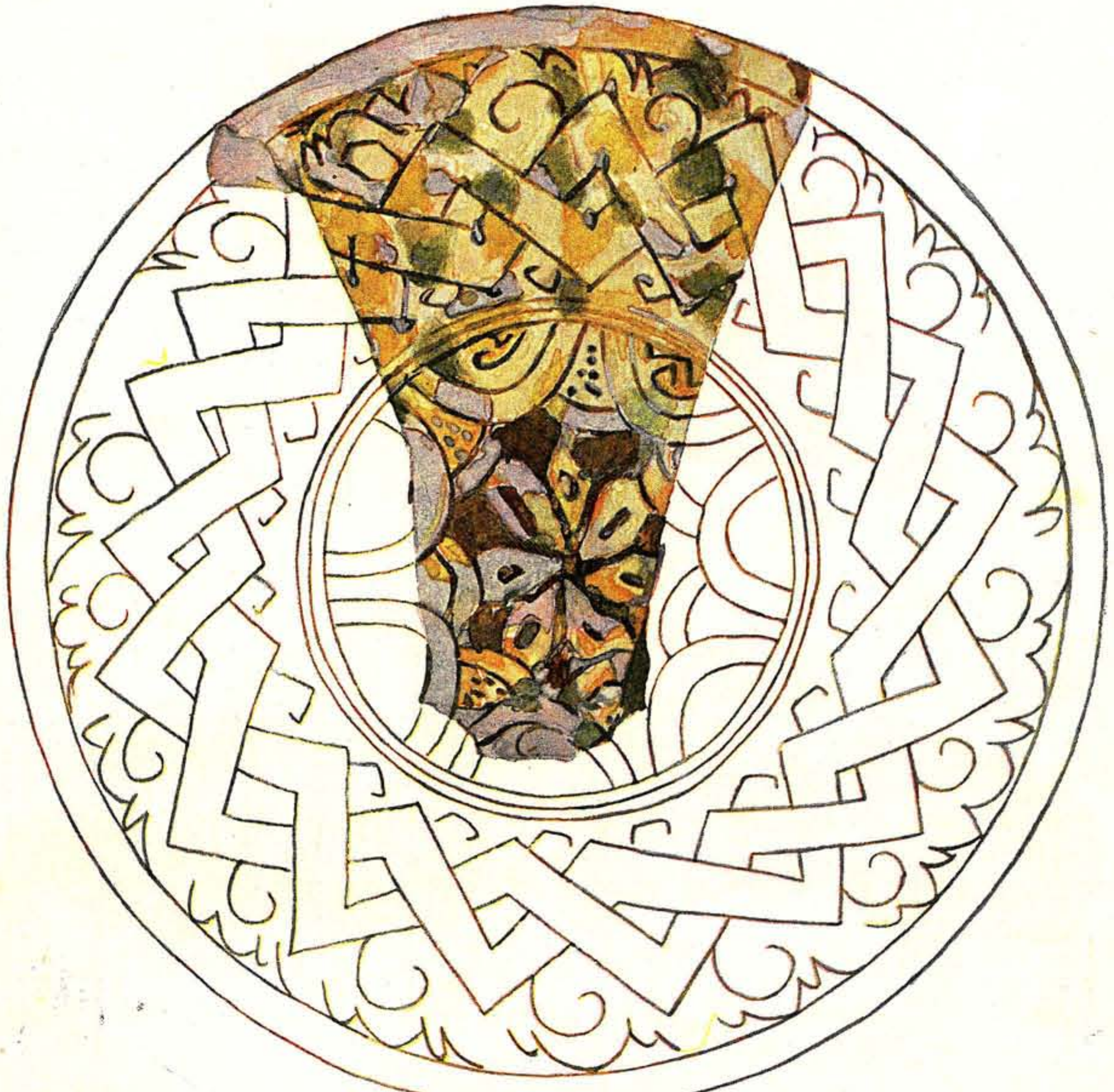

1

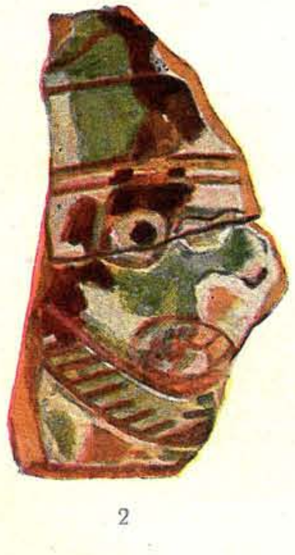

2

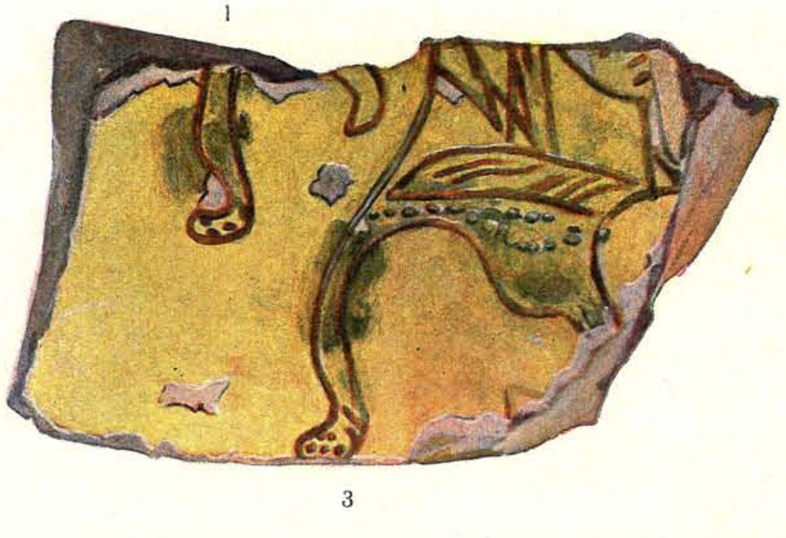

3

II. Керамични кѫсове отъ Мадара

(Къмъ статията „Худож. керамика“)

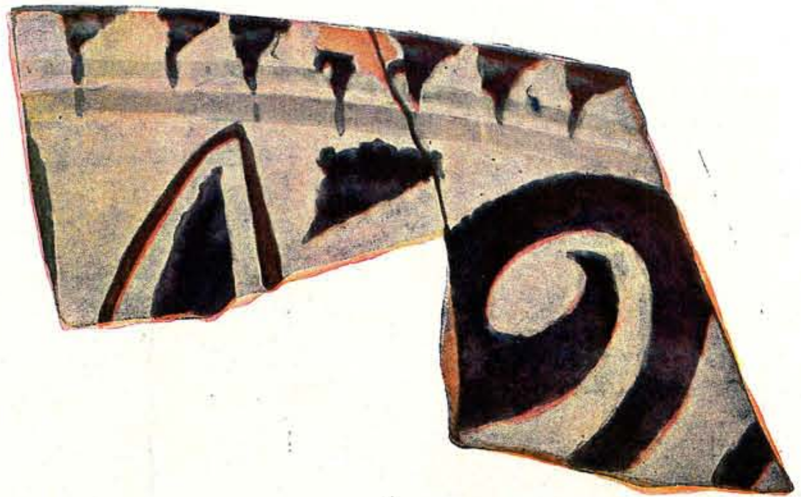

1

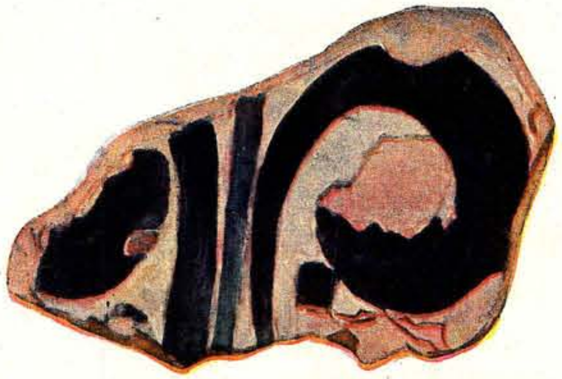

2

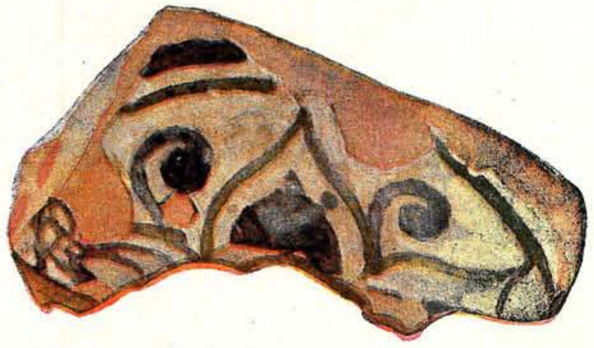

3

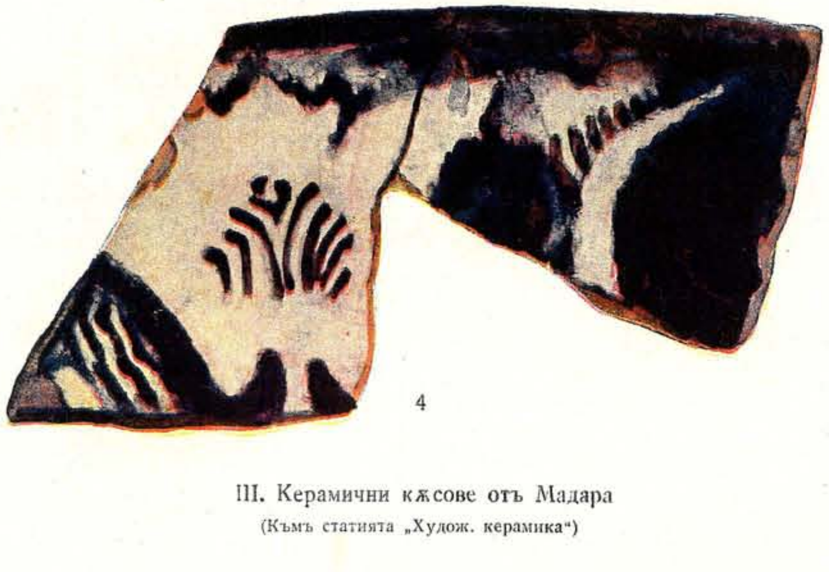

4

III. Керамични кѫсове отъ Мадара
(Къмъ статията „Худож. керамика“)

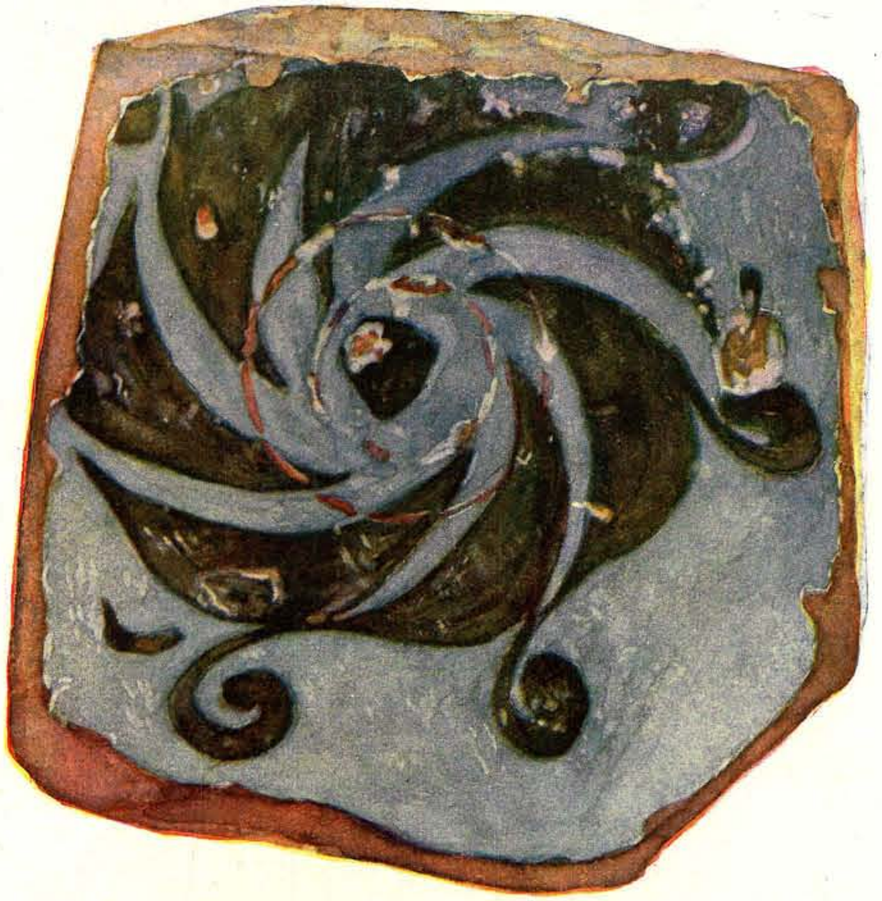

1

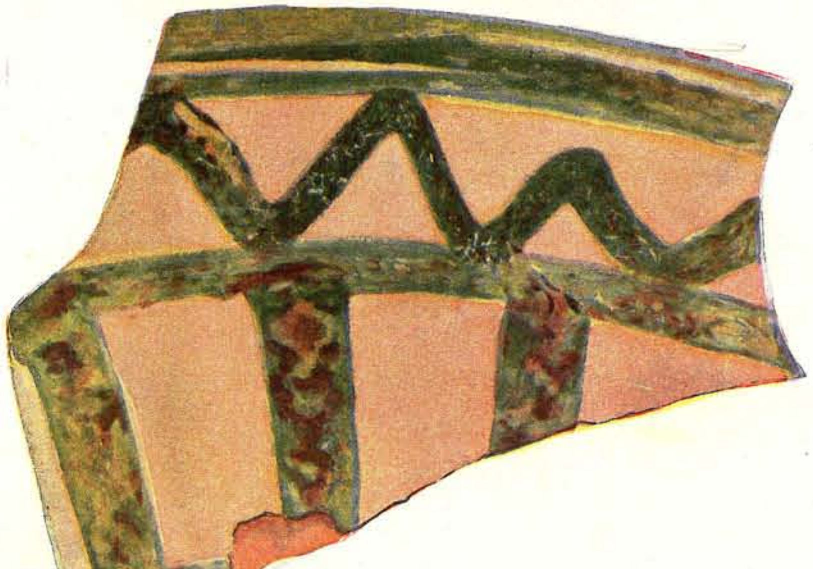

2

IV. Керамични кѫсове отъ Мадара

(Къмъ статията „Худож. керамика“)

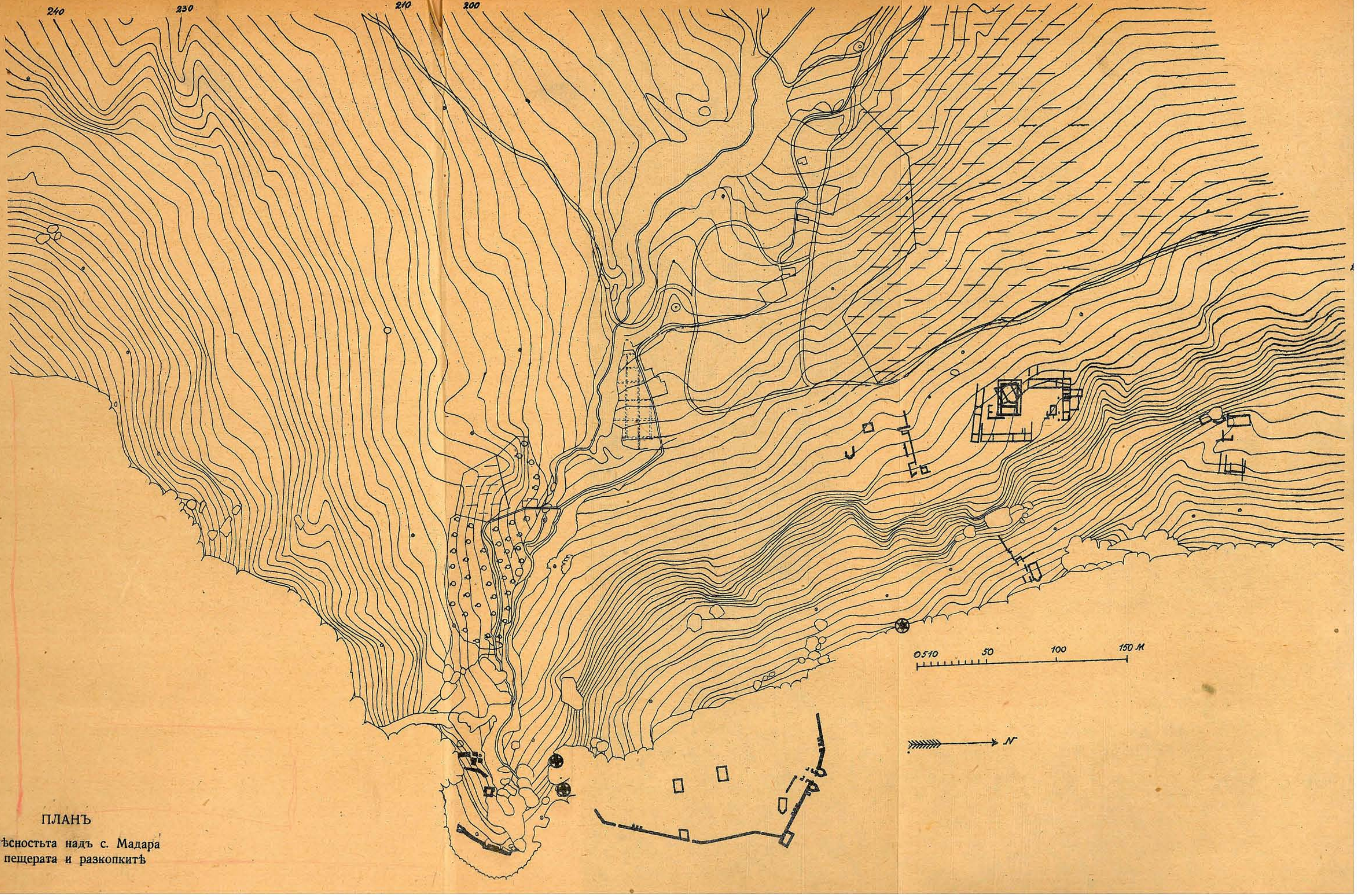
240
230
210
200
0510
50
100
150 м
N

ПЛАНЪ

на мѣстностьта надъ с. Мадара
съ пещерата и разкопкитѣ